

Евген Микаленко

Моденник
(1907-1917)

*Присвячується 150-річчю
з дня народження Євгена Харламповича Чикаленка*

Євген Микаленко

Моденник
(1907-1917)

Київ «Темпора» 2011

ББК 63.3 (4 Укр) 5

УДК 821.161.2-94 Чикаленко: 94 (477) "1907–1917"

Ч 60

Підготовлено за виданням: Євген Чикаленко. Щоденник (1907–1917). Львів, 1931

Передмова та примітки: Тетяна Осташко

Редактор: Ірина Давидко

Верстка та дизайн: Микола Койдан

Чикаленко Євген

Ч 60 Щоденник (1907–1917). – К.: Темпора, 2011. – 480 с.

ISBN 978-617-569-070-3

Щоденник Євгена Чикаленка (1861–1929) знайомить читача з одним із найцікавіших періодів української історії початку ХХ ст. Діяльність газети "Рада", розвиток громадських і політичних подій в Україні напередодні та під час Першої світової війни, стан справ в українському визвольному та культурницькому русі – все це знайшло відображення в нотатках Є. Чикаленка того часу, а також у його пізніших коментарях, звернених до майбутніх читачів.

Видання розраховане на широкий загал читачів і буде цікаве всім, хто не байдужий до історії України.

ББК 63.3 (4 Укр) 5

УДК 821.161.2-94 Чикаленко: 94 (477) "1907–1917"

ISBN 978-617-569-070-3

© Передмова, примітки Т. Осташко, 2011

© Темпора, 2011

ЗМІСТ

<i>Тетяна Осташко. Конструктор українського визвольного руху</i>	7
Передмова	15
1907 рік	16
1908 рік	27
1909 рік	45
1910 рік	91
1911 рік	144
1912 рік	195
1913 рік	261
1914 рік	307
Від 1914 року до 1917	333
Примітки	366
Додаток. Листи Є. Чикаленка до С. Шелухіна	453
Іменний покажчик	468

КОНСТРУКТОР УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Мемуарна й епістолярна спадщина відомого громадського і культурного діяча Євгена Харламповича Чикаленка є справжньою енциклопедією українського національного відродження, неоціненним джерелом як для сучасного дослідника, так і для пересічного поціновувача історії, який воліє більше дізнатися про складний і яскравий період новітньої української історії – добу національно-визвольних змагань початку ХХ століття. Є. Чикаленко належав до кращих представників української інтелігенції, що присвятили себе самовідданому служінню національній справі. Щоденна подвижницька праця, спрямована на консолідацію українського громадянства, визначила весь зміст життя цієї людини і всієї його родини. Є. Чикаленка без перебільшення можна назвати впливовим конструктором українського національно-визвольного руху, рупором якого в першому десятилітті ХХ ст. стала газета «Рада» (у 1905–1906 рр. – «Громадська думка»), яку він видавав. Є. Чикаленко надавав також щедрі фінансові підтримку часописам «Селянин», «Літературно-науковий вісник», «Нова громада» та ін., вкладав свої кошти у діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка, матеріально підтримував письменників – Бориса Грінченка, Володимира Винниченка, Михайла Коцюбинського та ін. Після смерті своєї маленької донечки ту частину коштів, що припадала їй як посаг, Є. Чикаленко призначив на премію за найкраще написану історію України та будівництво у Львові Академічного дому для студентів – вихідців з Великої України. Активний діяч київської Старої Громади, ініціатор створення товариства «Просвіта» в Києві та Одесі, він став одним із засновників Загальної української безпартійної організації, згодом – Товариства українських поступовців (ТУП, 1908–1917) і Союзу автономістів-федералістів (1917), Української демократичної партії (1904), Української радикально-демократичної партії (1905) й Української партії соціалістів-федералістів (1917). Засідання управ цих організацій і політичних партій часто відбувалися в київському помешканні Є. Чикаленка. В українській історії початку ХХ ст. не було жодного національного свята,

громадської справи, культурно-просвітницького заходу, який би він оминув своєю увагою. Розуміючи колосальне значення всієї цієї праці, Євген Харлампович тривалий час вів записи, плануючи в майбутньому опублікувати їх як «Щоденник». Його «Спогади», що охоплюють 1861–1906 рр., за задумом автора, стали вступом до «Щоденника», який розпочато з 1907 р. І хоча частину фактів та епізодів Є. Чикаленко не записував, боячись, що нотатки, потрапивши до жандармів під час обшуку в його помешканні чи при арешті, зашкодять друзям і родині, вже в еміграції, готуючи свої мемуари до друку, він практично повністю відтворив їх з пам'яті. Вони всебічно і глибоко відображують перебіг і зміст багатьох подій і фактів національно-визвольного руху дореволюційної доби.

Євген Харлампович є яскравим представником української еліти, яка, попри всі перешкоди самодержавно-поліцейської влади, намагалася зберегти національну духовну традицію і пам'ять для майбутніх поколінь про історичне минуле, показати світу національно-культурну самобутність українців, сприяти розвитку їхньої мови та культури. Цілісність природи Є. Чикаленка засвідчувалась тим, що національний інтерес і господарювання на землі були для нього єдиним цілим. Нащадок козацького роду, міцно зв'язаного з землею, вихований у любові до рідного слова та історії, він черпав наснагу з традицій українського села, які поєднали високу духовність двох, здавалося, непримиренних, «антагоністичних» соціумів: української шляхти і селянства.

Українське село, яке, за справедливим визначенням сучасного історика Ю. Терещенка, «спиралось на вироблені протягом багатьох поколінь особливості матеріального і духовного існування», було важливим фактором збереження в суспільній свідомості почуття власної окремішності. Аж до часів радянського лихоліття воно фактично повністю зберігало притаманний йому спосіб життя і протиставило імперському централізму прив'язання до традиційних форм національного буття, зокрема характерні для українських селян попередніх поколінь взаємозв'язок і взаємопроникнення виробничої і духовної сфер діяльності. Будь-яка господарська праця українця супроводжувалась традиційними естетичними приписами і канонами, поряд з утилітарними завданнями вирішувала життєдайні мистецькі устремління*. В характері та способі світосприйняття Є. Чикаленка національне і духовне тісно пов'язані з практичним і матеріальним. Сам себе він жартома називає «буржуєм, або навіть феодалом», однак усі свої статки жертвує для національної справи й настирливо спонукає до цього інших заможних українців.

Зв'язок із землею формував і ставлення Євгена Харламповича до роботи на національній ниві. Філософія «малих справ», яку він сповідував, передбачала щоденну копітку працю задля України. Для нього як для хлібороба, що

.....
* Терещенко Ю. Український спротив асиміляції// Скарби історичних традицій: нариси з історії української державності. – К., 2011. – С. 466–467.

працював на землі, було важливо, аби проросло кожне зернятко і робота на землі не припинялася. Для цього він працював день у день. Так само в національній справі для Є. Чикаленка важливим був кожен діяч, кожен день і кожна, хоч на перший погляд і маленька, справа. Адаже, на його думку, національний рух, як і весняне пробудження природи, неможливо спинити, можна лише пригальмувати, але він рано чи пізно розіллється широким потоком. У його щоденниках чимало роздумів і порівнянь на цю тему: «... З практики, на протязі довгих років історії, ми знаємо, що можна зробити багато гаток, гребель насипати, можна спинити на якийсь час рух живої води, але навіки затамувати все-таки не можна – вода знайде якусь щілину, буде сльозити, а потім проробить ширший хід і все-таки буде текти...».

Якщо обставини змушували його відійти від громадських справ, як зокрема у 1884–1889 рр., коли Євген Харлампович перебував під домашнім арештом у рідних Перешорах, він працював на землі, розмірковуючи над упровадженням більш прогресивних форм хазяйнування на селі. Наслідком цього стала серія брошур під назвою «Розмова про сільське хазяйство», які Є. Чикаленко написав з власного досвіду, розповівши про раціональні методи господарювання. Його практичні поради були адресовані селянам. Діставши з великими труднощами дозвіл на видання «Розмов» українською мовою, Є. Чикаленко опублікував їх 1897 р. в Одесі, згодом – у Петербурзі. Загалом їх наклад сягав півмільйона примірників. Це була своєрідна енциклопедія сільського господарства, яка принесла автору широку популярність серед селян. За успішне ведення свого господарства Є. Чикаленко одержав нагороду від Імператорського міністерства хліборобства. У листі до В. Липинського – відомого українського громадсько-політичного діяча, ідеолога модерного національного консерватизму, який перед війною вів власне господарство на Уманщині, Євген Харлампович зазначає, що для нього було дуже важливо, щоб його «Розмови» вийшли у світ рідною для селян мовою. Це давало користь не лише сільському господарству, а й національній справі*. Разом з тим, він зізнавався: хоч з «книжечок» своїх і одержав «моральне задоволення, бо дістав уже за них дві великі срібні медалі», але газета для нього важить більше, попри те, що з «газети мав самі тільки клопоти, втрати, лайки всяких критиків і байдужість громадянства».

Є. Чикаленко, на відміну від багатьох представників української дворянсько-шляхетської верстви, не пориває зв'язку із землею заради кар'єри. Остання, на його думку, змусила б вибирати: лояльність до режиму чи національна справа. Більше того, він не вважає українську шляхту, хоч і стихійно тісно прив'язану до свого родового гнізда, спроможною зберегти національну мову, віру, звичаї, традиційні форми родинного та громадського життя. Хоча дворянство з юних літ і жило переважно в селі, на думку Євгена Харламповича,

.....
* Листи Євгена Чикаленка до В'ячеслава Липинського (1918–1929 рр.) // Науковий збірник Української вільної академії наук у США. – Вип. IV. – Нью-Йорк, 1999. – С. 286.

воно «не переймалося інтересами народу, воно з пуп'янка тяглося до службової кар'єри». Він відзначив, що «заможніші, родовитіші елементи з пієтизмом поглядають до джерела всяких “милостей”, марять про камер-юнкерство, камергерство, а дрібніші готуються до кар'єри повітової, губерніяльної». На думку Є. Чикаленка, «раболіпіє нашого дворянства доведено до такого гідкого приниження, далі якого вже не можна йти». Саме тому, що українське дворянство не сподівалось «на великія і богатыя милости» на національній ниві, воно й «не дало майже ні одного українського патріота». Тому свої сподівання Євген Харлампович пов'язував не з українською шляхтою, яка, на його думку, «не підтримувала українського культурного руху», а лише з так званими «буржуа», що самі або батьки їх вийшли з низів».

Негативне ставлення до української шляхетської верстви спиралося у Є. Чикаленка на вже вироблену на той час в українському русі народницьку традицію беззастережного засудження т. зв. експлуаторських класів, насамперед шляхетського стану, який трактувався як ворог трудящих мас. У юнацькі роки на формування його свідомості серйозний вплив справили представники української національної демократії: відомий історик В. Антонович, член драгоманівського гуртка В. Мальований. Обидва були діячами громадівського руху, в якому панувало безоглядне «народолюбство», глорифікувалася стихія народних повстань, гайдамаччина. У той же час серед громадівців, часто вихідців із середовища шляхти, нащадків козацької старшини панувало скептичне ставлення до української аристократичної верстви, відавалася перевага соціальним інтересам селянських низів. Як зазначає Ю. Терещенко, важливим психологічним підґрунтям такої позиції народництва виявився своєрідний комплекс провини нащадків колишньої козацької старшини й українського шляхетства перед своїм народом (селянством) і намагання «спокутувати свою провину перед ним досягненням його емансипації, піднесенням соціального і культурного стану»*. Водночас серед української еліти панувала автономістсько-федералістична концепція політичного розвитку України в контексті перспектив взаємин із Росією. Ці традиційні для козацько-старшинської верстви погляди були доповнені ідеями західного лібералізму, суспільно-політичними концепціями Кирило-Мефодіївського братства і стали центральними в ідеології українського руху.

Відмовляючи українській шляхті в політичній перспективі й фактично відчужуючи її від українського руху, Є. Чикаленко водночас наголошував на чималій креативній ролі української буржуазії. Він був одним з небагатьох українських діячів, які усвідомлювали необхідність її залучення до процесів національного відродження, піднесення її ролі в українському русі. Залишаючи збоку не досить об'єктивну оцінку Євгеном Харламповичем масштабів і глибини денационалізації української аристократичної верстви, наголосимо, що він правильно визначив суспільну вагу активної участі національної бур-

* Терещенко Ю. Вказ. праця. – С. 471–472.

жуазії в українському русі. «Я доводив, що рух наш ніколи не вмере, а коли й іде пиняво, то через те, що у нас нема буржуазії своєї, – пише Чикаленко. – Панство наше давно покинуло народ і приєдналося до російської або до польської культури, а народ зостався сам з своєю некультурністю». «Рух наш держиться майже виключно тільки поповичами, а матеріально підтримується двома трьома капіталістами, що вийшли з низів. На дворянство, очевидно, нам треба махнути рукою, ми вже його не повернемо, а треба покласти всю надію на буржуазію, що випливає наверх з народних мас», – вважає він. Тверезо оцінюючи головних провідників національного руху, Євген Харлампович писав, що більшість із них «все так звані різночинці чи підпанки, а найбільше діти духовенства». Це була одинока інтелігентна верства, яка, за його словами, «з юних літ близько стоїть до народу, знає його мову, його життя і т. ін.». Такий погляд Є. Чикаленка суттєво сприяв усвідомленню українським суспільством необхідності поглиблення процесу його класової структурованості, породжував намагання вийти за рамки спрощеного народницького трактування соціального підґрунтя українського руху.

У своєму щоденнику Євген Харлампович приділяє значну увагу газеті «Рада», видання якої стало для нього справою цілого життя. Він розумів, що часопис передплачують «тільки люди, що цікавляться українським національним рухом, і все завдання в тім, щоб число таких людей збільшувалось, щоб ширше розлилася ця свідомість серед усіх верств, станів, клас людуности». На думку Євгена Харламповича, в умовах, коли були відсутні такі важливі чинники, як українська школа та широкий культурний рух, лише преса могла сприяти піднесенню національної свідомості. Одночасно й існування преси залежить від того, наскільки поширюється громадська зацікавленість в українських часописах, а боротьба за національні інтереси й українську школу, за його словами, можливі були лише за умови існування української преси.

Розповсюджуючи «Раду» та переживаючи щорічну кампанію збирання передплатників, Є. Чикаленко болісно реагував на байдужість суспільства до громадських справ: «Свідомих людей у нас мало, у всякому разі, не більш двох тисяч душ, і вони не дисципліновані так, як це бувало в інших націй під час відродження». Він гостро картає зарозумілу позицію багатьох представників української інтелігенції, їх невиправдане честолюбство, образи на редакцію газети, яка не хоче вмішувати їхні дописи. За словами Є. Чикаленка, «всі наші свідомі українці – письменники або хотять ними бути, як колись всі хотіли бути козаками». До цього слід додати неспроможність інтелігенції подолати вузькопартійний корпоративізм. Для Є. Чикаленка було важливо, аби «Рада» об'єднала інтелігенцію різних напрямків, він дуже шкодував, що українські есдеки й есери не сприяють виданню газети, «бо вони іншого світогляду». Є. Чикаленко цілком справедливо приходив до висновку, що розшарування за партійним принципом відвертало українську інтелігенцію від загальнонаціональної справи.

Питання, чи буде продовжуватися видання «Ради», було його постійною турботою, бо щороку виникали проблеми з фінансуванням газети й забезпеченням для неї передплатників. «Всякий вважає мене за страшенно грошовиту людину, всякий при потребі звертається до мене, а я тепер рішучо не можу нічим допомогти, а люди не вірять, що у мене нема грошей, – пише Є. Чикаленко. – Всякий думає, що коли я трачу на “Раду” тисячі, то, певне, у мене є мільйони». Він щиро зізнавався: щоби «не дати померти газеті», змушений був «систематично відривати від себе, від дітей, обрізувати свої видатки до крайності». Його маєтки були заставлені в банку, і він щорічно сплачував великі проценти, не маючи можливості повністю заплатити заставу. Він вважав «обов’язковим передати землю дітям стільки, скільки... дістав від своїх батьків». Усе ж придбане ним самим віддавав «спокійною совістю» на національну справу. За підрахунками Є. Чикаленка, до 1909 р. він витратив біля ста тисяч карбованців на різні громадські заходи. «Одним словом, майже все, що я придбав – витрачено», – зізнається він. «Я заприсягся, – пише Євген Харлампович у своєму “Щоденнику”, – що до кінця днів моїх, до останньої десятини землі моєї я буду тягнути газету з останнього, відстоюючи, як каже Сенат, “устройство Малорусскаго края на автономныхъ, національно-территориальныхъ началахъ”». Діти, яких він виростив у любові до рідної землі й українських традицій, не лише розуміли та підтримували батька, але й – кожен у свій спосіб – служили національній справі. Є. Чикаленко наводить у «Щоденнику» слова з листа до нього старшого сина Левка, підкреслюючи ту велику моральну підтримку, яку він одержував від своїх дітей. «Крутись, батьку, мотай головою, а “Ради” не покидай, бо це єдина плата нації за наше паразитичне існування на її організмові», – писав Левко Євгенович.

Характеристики, які дає Є. Чикаленко українським діячам – творцям національного відродження першого десятиліття ХХ ст., дуже влучні й вищепні. Вони стосуються як персоналій, так і цілих прошарків, зокрема тогочасної буржуазії, шляхти, міщанства. «По городах нема ще інтелігенції, яка говорила б по-українськи вдома, в родині, на вулиці і взагалі скрізь, вона ще тільки народжується», – констатує він. – Ще гіршою була ситуація на селі, де народ, за словами Є. Чикаленка, був «зовсім неграмотний або покалічений російською школою і не може, а то й не хоче читати української газети, яка пишеться мовою, виробленою хоч і на народній основі, але з масою слів і виразів не народних і чужих народів, бо він їх не чує ні в школі, ні в суді, ні в житті». Водночас Євген Харлампович бачив, що й серед селян народжувалися «елементи свідомі національно, що читають українські книжки, газети». Але найменші паростки національної свідомості душила «сваволя адміністрації». І треба було «бути вже дуже зацікавленим українським рухом, треба бути ідейною людиною», щоб, залежачи «від начальства», не боятися передплачувати українські книжки чи газети. Та й видання національної літератури було проблематичною справою через різного роду обставини, але здебільшого через утиски місцевої адміністрації. Урядники погрожували

передплатникам часопису звільненням з роботи, обшуками помешкань, закриттям кредитових товариств тощо.

Є. Чикаленко не раз наголошує на виключно негативному ставленні до української преси і російської адміністрації, і обивателів. Якщо в принципі вони визнавали «логічність існування преси для всіх недержавних народів», то для українців вважали її непотрібною, бо «все малороссы прекрасно понимают по-русски», а значить, українську пресу видають і передплачують тільки тенденційно налаштовані «сепаратисти». До речі, цей штамп був живучим і в уявленні радянської адміністрації та советського обивателя, не викоринився він і досі. Сучасна адміністрація на Сході та Півдні України активно експлуатує тезу «все украинцы прекрасно понимают по-русски», а українську пресу, мовляв, читають тільки українські націоналісти.

Є. Чикаленко завжди відзначався точністю вислову та яскравою образністю мислення. Це виразно простежується у багатьох місцях його щоденників. Прикладом може бути зроблене ним порівняння перебігу національного відродження в Україні з побудовою дзвіниці Києво-Печерської лаври. За словами Євгена Харламповича, і діди, і батьки тогочасних українських громадських діячів із року в рік працювали на національній ниві подібно до будівничих монастирської дзвіниці, чия праця, зроблена вдень, «вночі впірнала в землю». Так і національно-освідомлююча праця пращурів «впірнала в глибину народних мас». «Аж за революції 1917 року ота праця скількох поколінь раптом виявилася на світ, як Києво-Печерська дзвіниця з надр землі».

Без сумніву можна стверджувати, що й копітка щоденна праця Євгена Харламповича, редакції газети «Рада», Товариства українських поступовців дійсно широким потоком влилася у 1917 р. в багатотисячний національний рух в Україні й розкотилася по її містах і селах. Українці нарешті змогли відкрити омріяні століттями власні школи та гімназії, кафедри й народні університети. Десятки українських часописів, книжок, театральних вистав, відновлене після Столипінської реакції товариство «Просвіта» – все це стало складовою повсякденного духовного життя українців. Можна стверджувати, що без газети Є. Чикаленка і гурту ліберально-демократичної інтелігенції, яку об'єднував ТУП, одним із засновників якого він був, український рух не набрав би такого стрімкого розвитку.

Євген Харлампович у силу свого світогляду скептично поставився до масового захоплення соціалістичними й радикальними ідеями, які під впливом українських есерів та соціал-демократів сповідувала Українська Центральна Рада. Він виїхав до рідних Перешор, де й продовжив свою, на перший погляд, малопомітну буденну працю.

Оцінюючи свою діяльність до 1917 р., Є. Чикаленко в листі до В. Липинського писав: «До революції я все і вірив і не вірив; часто мені здавалося, що працюєш тільки по обов'язку, і що нічого з тої праці не вийде... А тепер я з спокійним сумлінням можу й вмерти, бо бачу, що з юности взяв правильний курс і йшов по йому, як міг і як умів... у мене не може бути того трагізму, як,

наприклад у Лесевича, який уміраючи сказав: “я всю жизнь шель не той доро-
гой, какой слѣдовало идти і только перед смертю в этомъ, убѣдился”. І багато
наших земляків от так дурно прожили, працюючи не для свого народу»*.

«Правильний курс» Євгена Харламповича Чикаленка є неоціненним до-
роговказом для сучасної української інтелігенції, безприкладним зразком слу-
жіння національним інтересам свого народу.

Тетяна Осташко

.....
* Листи Євгена Чикаленка до В'ячеслава Липинського. – С. 266.

ПЕРЕДМОВА

Я вже казав у передмові до моїх “Спогадів”¹, що в щоденнику своєму я записував тільки частину того, що я переживав, а головного, чому я поза справою видання “Ради”² віддав найбільше уваги і праці – діяльності нелегального Товариства українських поступовців (ТУП)³, я не міг записувати, боячись, щоб щоденник мій не попав у руки жандармів і не нашкодив людям і мені. Так само не записував я майже нічого, що траплялося втішного, позитивного в нашому житті і поза діяльністю ТУПу, а сідав за щоденник тільки тоді, коли мене щось обурювало або наводило на мене сум, а тому щоденник мій вийшов однобічний. Тепер, друкуючи його, я вже не можу відновити в своїй пам’яті в деталях діяльності ТУПу і взагалі тодішнього нашого життя і залишаю щоденник без змін, так, як він у мене записаний, тільки додаю подекуди пояснення, друковані стислішим шрифтом. Записане мною за той час тепер видається мені дрібним у порівнянні з тим, що я записав після 1917 року, але з того дрібного зернятка виросло велике дерево Української Державности.

Ота дрібна праця для відродження української нації нагадує легенду про будівання Києво-Печерської дзвіниці: що збудують майстри за день, те вночі впірне в землю; і так осідало їхнє мурування скільки років. Аж коли скінчили будувати дзвіницю по плану і поставили хреста, то за одну ніч вся вона раптом вийшла з землі.

Отак було і з українським національним рухом: і діди наші, й батьки, і ми працювали по мірі наших сил, але наслідків тої праці не видно було, вона впірнала в глибину народних мас. Аж за революції 1917 року ота праця скількох поколінь раптом виявилася на світ, як Києво-Печерська дзвіниця з надр землі.

Є. Чикаленко

1907 РІК

*Грудень, 1907 року,
Київ, Маріїно-Благові-
щенська вул., ч. 56*

З 1907 року почав я провадити щоденник. Записував я переважно те, що торкалося газети “Рада”. Описавши життя першої щоденної української газети за перший рік її існування, я постановив собі записувати, коли буде змога, головні події з мого життя й далі. Натурально, при сучасних обставинах не все можна записувати, що робиш і навіть що думаєш, а все-таки буду записувати хоч те, що можна. Може, воно здасться будучому історикові відродження української нації.

Життя газети за цей рік пройшло тихо, мирно, без особливих інцидентів, коли не рахувати того, що редакцію нашу трусили і штрафували стільки разів, що я вже й лік загубив. А це відбувається головним чином на внутрішнім стані газети – на відносинах з співробітниками. Доводиться дуже фільтрувати, цензурувати статті, а автори ображаються, гадаючи, що чим гостріше написані їхні писання, тим вони цікавіші, і не думають про те, що це лягає тяжким “бременем” на фінансове становище газети, яка їм дає заробіток.

Склад постійних співробітників підібрався такий, що майже ніяких сварок, інтриг, ворожнечі в редакції не було, крім дрібних суперечок про термінологію, правопис тощо, бо тоді ще все це тільки вироблялося редакційним гуртом.

Фактичним редактором газети став М. І. Павловський⁴, людина урівноважена, спокійна вдачею, надзвичайно працьовита і не менший знавець української народньої мови, як Ф. П. Матушевський⁵, але, на жаль, менше освічений за нього, бо по скінченні Київської духовної семінарії пробув тільки два чи три роки в Харківському ветеринарному інституті.

Секретар С. В. Петлюра⁶, партійний соц.-демократ, трохи не пасував до решти членів редакції, тим більше, що разом з тим він був і редактором соц.-демократичного тижневика “Слово”⁷, з яким часом полемізувала “Рада”, а це викликало непорозуміння, в результаті яких він мусів вийти з “Ради” і його заступив В. К. Королів⁸.

По освіті В. К. Королів теж, як і Петлюра, полтавський семінарист, потім ветеринарний лікар, який під час революції попав у тюрму і не міг дістати посади по своєму фаху. Завжди бадьорий, веселий, діловитий, з головою раз у раз повною всяких проєктів, за що придбав репутацію “американця”, він робить вражіння особливо талановитої, обдарованої природою людини і гаряче відданої відродженню української нації.

Відділ “З газет і журналів” складав студент О. М. Хотовицький, не вважаючи на свій молодий вік, людина солідна, спокійна вдачею і сумлінно працьовита.

“По Україні” вів Д. І. Дорошенко⁹, студент-історик, дуже гарний на вроду, добре вихований, справжній український аристократ, потомок славного гетьмана Петра Дорошенка, дипломат у поводженні з людьми і чомусь соціал-демократ по партійній приналежності. Має надзвичайну пам’ять, пише легко, гладко і скоро, а тому для щоденної газети дуже цінний співробітник.

Відділ “По Росії” провадила якийсь час Л. М. Старицька-Черняхівська¹⁰, дочка відомого нашого письменника і громадського діяча Михайла Старицького¹¹, теж вже відома письменниця та енергійна громадська діячка, що одна тільки зо всієї родини Старицьких одідичила письменницькі здібності свого славнозвісного батька.

Закордонний відділ вів Михайло Лозинський¹², дуже здібний галицький публіцист, анархіст за світоглядом, а тому й стояв у Галичині самото, поза всякими галицькими угрупованнями, а через те охоче, на заклик Грушевського¹³, переїхав до Києва.

Польський відділ провадив Богдан Ярошевський¹⁴, українець-католик, польської культури, гарячий послідовник світогляду, ідеологами якого були: В. Антонович¹⁵, Т. Рильський¹⁶, а пізніше В. Липинський¹⁷ – правобережні українці-католики. Стоячи близько до Польської соціалістичної партії (ППС)¹⁸, Ярошевський заходився в початку 1900-х років коло організації такої соціалістичної української партії, що виразно стала на ґрунті самостійности України, яка потім з’єдналася з Українською революційною партією (РУП)¹⁹. Захворівши на туберкульоз, він утратив всю свою попередню енергію і всеціло віддався заробіткові в “Раді” та “Літ.-Наук. Віснику”²⁰.

Завідуючим конторою і всією фінансовою стороною газети з самого початку був Максим Синицький²¹, на якому охоче спинюся трохи довше. Подільський семінарист, бувши студентом Дерптського університету, попав у тюрму, а коли вийшов звідтіля, то вже назад в університет його не прийняли і він за рекомендацією свого товариша по університету Ф. П. Матушевського, як людина з практичними та комерційними здібностями, став керуючим конторою першої щоденної української газети на Великій Україні. І треба сказати, що газеті він віддав всю свою нещоденну енергію, час і хист, і не його вина, що наша газета не стала на свої ноги; про причини цього я вже не раз казав у своїх спогадах. Коли, вже бувши завідуючим конторою “Ради”, він витримав державні іспити і записався в помічники

присяжного повіреного (адвоката), то голова суду, довідавшись, що він сидів у тюрмі, не хотів його затвердити. Довго патрон Синицького просив, умовляв голову суду і нарешті таки впросив наочно поглянути на Синицького, тоді він, мовляв, сам упевниться, що це людина далека від соціалізму. І дійсно, коли голова суду побачив перед собою тоді вже добре-таки кругленького, з гарненьким обличчям, елегантно вдягнутого і взагалі буржуазного вигляду Синицького, з милою усмішкою на губах, то зараз згодився його затвердити. Взагалі Синицький на всіх робив дуже приємне враження, але мене відштовхувала від нього улесливість його, нудна солодкість, що були, як я казав, і в М. Коцюбинського²² і які мені раз у раз здавалися нещирими. Проте час довів, що Синицький був людиною щирою, добросердою, завжди охочою всякому допомогти.

Тоді, коли Синицький став адвокатом, то на посаді керуючого конторою "Ради" його заступив Григорій Шерстюк²³, колишній учитель, автор відомої української граматики, що саме тоді випущений був з тюрми і сидів без заробітку. Шерстюк – людина щиро віддана українській справі і газеті, дуже працьовита, але хвора на туберкульоз, хоч того на його вигляді й непомітно.

А коли його знов посадили в тюрму, то його на якийсь час заступив Прокіп Понятенко²⁴, партійний соц.-демократ, людина педантично акуратна, навіть бюрократична; ця риса його викликала невдоволення та нарікання співробітників, що за Синицького та Шерстюка звикли набирати авансів, яких багато з них не відробили, покидаючи редакцію по скінченні науки по вищих школах і виїжджаючи на службу в провінцію.

Постепенно відділоводи газети, коректори та конторщики мінялися: поки вчиться в університеті, політехніці, комерційному інституті, то заробляє на життя працею в "Раді" та "Л.-Н. Віснику", а як скінчить науку, сяде десь у провінції на посаду, то в більшості зовсім відривається від газети, навіть перестає дописи писати; одні – "страха ради іудейська", інші через брак часу, а більшість – просто, по московській приказці – "з глаз долой і з сердца прочь!" і рідко-рідко хто через зміну переконання, як напр. Леонід Пахаревський, що, мабуть, під впливом своєї жінки-польки перейшов у російський – ворожий нам табір. За цих два роки відділоводами були: два брати Квасницькі, Юхим та Григорій (Трейман)²⁵, обидва дуже милі люди, працьовиті; перший з них скільки разів сидів у тюрмі, а потім, щоб не муляти очей тутешній поліції, переїхав на далеку Кубань на службу в кооперації, а другий перевівся до Харківського університету.

Тоді ж працював відділоводом та писав від рядка Максим Гехтер²⁶, з якого поступенно виробився справжній журналіст-професіонал; завжди пунктуальний, акуратний у роботі; пише складно, скоро, на всякі теми, але пише трохи сухо; проте для щоденної газети це дуже цінний співробітник.

Таким же корисним співробітником був і Олександр Кузьминський (Вечерницький)²⁷, що згодом став професійним газетярем, який працював і в російських часописах.

Дуже відданий нашій газеті був студент політехніки Павло Сабалдир²⁸, що писав фейлетони та оповіданнячка під псевдонімом Майорський. Спочатку він був коректором, потім став секретарем редакції і працював “не за страх, а за совість”. По дерших оповіданнях думалось, що з нього виробиться першорядний повістяр, але, на жаль, він не виправдав наших надій.

Коректорами та конторщиками газети за цей час перебувало багато людей; дехто з них, як я казав, переходив на відділоводів, секретарів редакції, а дехто, як П. Гай²⁹, С. Шишківський, Олекса Коваленко³⁰, К. Хохлич, Прохор Воронин³¹, Катерина Голіцинська³², П. Ксьонзюк, Тележинський³³, Осінський та інші, менш помітні, виходили з газети і примошувались десь-інде на службу, але про одного нашого коректора треба розказати докладніше.

Якось, не пам'ятаю якого саме року, прийняв я на посаду коректора Микиту Шаповала³⁴, колишнього офіцера, за освітою лісового кондуктора, недавно випущеного з харківської тюрми, який був у той час без усякого заробітку. Не пам'ятаю, як довго він пробув у нас коректором, але товариші його по праці часто скаржились мені, що не можуть з ним працювати через його нервову вдачу. Нарешті, не кажучи нічого Шаповалові, я пішов до свого приятеля Володимира Лозинського³⁵, головного лісничого в маетках Терещенка³⁶, і впросив його прийняти на службу Шаповала, кажучи, що він людина ідейна, чесна, працьовита, але дуже знервувався; в лісовій тиші та на повітрі він піддужає, заспокоїться і буде йому корисний. Так і сталося, і Лозинський мені потім казав, що він дуже вдоволений Шаповалом, як людиною діловитою, ініціативною та енергійною.

Нарешті треба згадати редакційного сторожа, що замітав редакцію, бігав на пошту тощо і прописаний був по чужому паспорту на ім'я Пилипа Бака, якого всі називали Філіппо Бако, бо він вчився есперантської мови, а коли вивчився, то емігрував до Бразилії, де вибився на посаду окружного інспектора метеорології і зостався свідомим українським діячем.

З цих коротеньких характеристик редакційних робітників видно, що майже всі вони сиділи по тюрмах, а тому й не могли собі найти поплатнішої посади. Я часто, жартуючи, казав деяким талановитим українцям, що сиділи на добрих урядових посадах:

– От якби вас посадили на короткий час в тюрму та вигнали б з посади, то газета придбала б цінного співробітника, а український рух талановитого громадського діяча.

Передовиці в газеті писав звичайно С. Єфремов³⁷, рідше Ф. Матушевський, зрідка Д. Дорошенко, М. Павловський та інші.

Гумористичні фейлетони та оповіданнячка спочатку писав д-р М. Левицький³⁸, а коли він виїхав з Києва, то писали Майорський, пізніше С. Черкасенко³⁹, С. Пригара⁴⁰ та інші.

З позаредакційного життя відмічу такі факти, що виразно свідчать про умовини нашого існування.

Не пам'ятаю вже, якого місяця і дня, приходиться до мене околочний * і якимось таємничо каже, що пристав ** наказав, щоб я негайно звільнив свого двірника ***.

– За що, з якої причини? – здивовано питаю.

– Я й сам не знаю, але пристав строго наказав мені допильнувати, щоб його не було.

– А коли я його не звільню?

– То поліція вишле його адміністративним порядком з Києва, без права вертатися.

– Але зараз я не маю нікого на заміну, – кажу.

– Поговоріть з приставом, а я нічого не можу зробити.

Коли околочний пішов, я розказав двірникові, Петрові Штанькові, про наказ пристава і почав допитуватись в його, що таке трапалося, що за причина.

Переляканий, побілілий Петро оповів, що скільки ночей підряд коло наших воріт, на лавочці, сиділи якісь люди і, лускаючи насіння, насмічували коло воріт. Він їх почав нагонити, але вони не слухались, тоді він узяв та й зняв лавочку. Побачивши це, вони, погрожуючи, сказали йому: “Попомниш ти нас!”

– Це, певне, були шпиги, – додав стурбовано Петро.

З приставом нашого участку (бецірку) Ворончуком я знайомий ще з 1905 року.

Цікаво, як сталося це знайомство.

Коли Левко мій ****⁴¹ піддужав після операції простреленої руки, товариші його гімназисти зробили з приводу того вечірку. Тільки що вони зібралися в квартирі товариша Богонкевича, як поліція, оточивши будинок, почала дзвонити і стукати в парадні двері. На той стук вибігли в передпокій товариші Левкові, а з другої кімнати – компанія студентів, незнайомих їм, що теж зібралися в другій кімнаті, за якими, як потім виявилось, стежила поліція. Так і заарештовано було обидві компанії разом, душ, може, з тридцять, Сполошився я дуже, коли мене сповіщено про арешт Левка, бо рана його ще не зажила; йому треба було ще ходити в клініку на перев'язки, а в бруднім участку він ще може заразити рану. Приїхав я в Старокиївський участок саме тоді, коли всіх арештованих привели в канцелярію участку. Не бачачи Левка в тому натовпі, я гукнув:

– Ти тут, Левку?

– Тут, батьку! – обізвався на всю канцелярію Левко, що викликало веселий сміх арештованих, а помічник пристава, усміхаючись, каже мені потихеньку:

– Це нагадало мені сцену, як Тарас Бульба вигукнув до свого сина Остапа на площі у Варшаві *****.

.....

* Поліційний офіцер. – (Тут і далі зірочками позначено примітки автора).

** Комісар.

*** Дворового сторожа.

**** Син мій.

***** З оповідання М. Гоголя.

І, довідавшись про справу, пораяв мені розказати її по телефону Молчановському⁴², правителю канцелярії генерал-губернатора. Я так і зробив, пояснивши, що тут випадково разом заарештовано дві компанії – студентів і гімназистів, які між собою нічого спільного не мають. Через скільки годин, переписавши, випустили Левка з товаришами.

Оцей помічник пристава і був Ворончук, теперішній пристав нашого Либідського участку. Знаючи, що він уважно читає “Раду”, я, поздоровкавшись, звернувся до нього українською мовою з запитанням про причину його наказу за двірника. Він, зачинивши щільніше двері свого кабінету, майже пошепки відповів мені теж по-українському:

– Сьогодні вранці влетів сюди Кулябка⁴³, начальник охранки, і, запінившись як скажений, почав кричати, щоб у 24 години не було вашого двірника в Києві, а яка причина – не сказав.

Я розказав про сутичку мого двірника за лавочку з невідомими людьми.

– Так я й догадувався, – каже Ворончук, – що, певне, він чимось не догодив шпигам!

– Та які ж це дурні шпиги, – кажу, – що сидять коло воріт...

– Ви думаете, що то ваші? Ні, ті, що стежать за вашим будинком, не будуть сидіти коло ваших воріт. Ці, певне, стежать за протилежним будинком, – відповідає, осміхаючись, Ворончук.

– Ну що ж мені робити з двірником? – питаю. Не можу ж я зараз взяти якогось незнайомого чоловіка. Цього я знаю і можу йому довірити будинок, коли ми всі виїздимо на літо в село.

– Знаєте що? Нехай він виїде з Києва тижнів на два, а я донесу, що ми його вислали. А через два тижні, коли шпиги перейдуть собі на другу вулицю і справа з вашим двірником забудеться, він знов може вернутись.

Обурила мене до краю ота самоволя, оте нахабство, з яким охранка вмішується в наше життя, але що зробиш?

Мусів я Петра відпустити на два тижні додому, а на заміну взяв його меншого брата, що вчився кравецтва тут у Києві.

Другий факт.

Одної ночі, коли я тільки що роздягнувся лягати спати, чую дзвінок, один, другий, третій... Що за лихо? Ніхто, крім поліції, в такий час і так нетерпляче дзвонити не буде! Стурбувався я. Питання – чи до мене, чи до кого-небудь з дітей?

І справді, поліція. Входить околочний з городовими і з понятими * – нашим двірником та нічним вуличним сторожем і, подаючи мені писаний наказ, каже мені одягатись.

Дивлюся – в наказі написано: зробити трус і арештувати мене, не вважаючи на результати трусу.

“Звідки це мені і що за причина?” – думаю собі, одягаючись, а тим часом околочний взявся переглядати в шухлядках мого стола.

.....
* Свідками.

Одягнувшись, я сказав жінці дати мені подушечку, ковдру, набрав цигарок і почав прощатися з жінкою та переляканими дітьми, що повисакували напіводягнуті.

А двірник Петро, як побачив це, та як заголосить на весь дім, наче на похоронах батька чи матері.

Стисло мені коло серця, і я та вся родина ледве його заспокоїли.

Вийшов я на вулицю, оточений поліцією, а тут околочний каже:

– Може, ви пішки з городовим підете в участок, а я піду за Грінченком⁴⁴.

Що ж це, думаю, за справа, що й Грінченка арештовують? Значить, не гаетна. І мені, признаться, легше на душі стало, що не сам сидітиму.

В канцелярії участку дежурний околочний відібрав у мене ніж, годинник, гроші, а тим часом привезли Б. Д. Грінченка та В. Страшкевича⁴⁵. Коли ми дивимосся, городовий пхає в двері здоровенний клунок, в якому замотано в ковдру матрац з подушкою, і тарабанить прив'язаний бляшаний чайник, а за клунком два городові майже несуть попід руки нашого книгаря В. П. Степаненка, бо він, хорий на табес, не міг сам ходити. Побачивши нас, він весело вигукнув:

– А! І ви тут? От і добре! Разом веселіше буде! Ми теж жартома відповідаємо йому:

– Ви, певне, й зимувати тут збираєтесь, що з собою стільки майна набрали!

– Я запасливий, не тільки постелю, а й коробку арагацу маю від блощиць, я й вас зарятую.

Але коли пристав довідався, що Степаненко мешкає не в нашому, а в Бульварному участку, то його туди й направили. І знов два городові понесли його до візника, а третій поніс клунок.

А нас трьох повели в сутерени і там замкнули всіх трьох разом в одній досить просторій, але страшенно брудній камері, з широкими, на всю стіну, дерев'яними нарами. Лампа мало освічувала, то ми ще засвітили свічку, що приніс з собою Грінченко і, посідавши на нарах, почали обмірковувати – що за причина нашого арешту? Гадали й так і сяк і все-таки не розгадали.

– Ну, нехай ми з Грінченком – виборці в Думу⁴⁶, але чого ж і Страшкевича арештовано?

Найбільше з нас журився Страшкевич, що по скінченні Духовної академії з великою трудністю добув собі посаду учителя духовної школи в Києві і тепер боявся, щоб начальство не викинуло його з посади.

Пробували ми лягати спати, але коли побачили, яка сила блощиць лазить по стінах та нарах*, то у нас і охота відпала і ми дуже жалкували, що Степаненка з його порошком перевезли до іншого участку; так ми й просиділи до світу.

Цілу ніч ми чули, як замикали в камери п'яних, а з жіночої половини чулися верески проститутток. Аж другого дня довідалися ми, що туди посадовили й стареньку Людмилу Михайлівну⁴⁷, вдову Драгоманова⁴⁸, і хвору на туберкульоз костей письменницю Лесю Українку⁴⁹ та її молодшу сестру⁵⁰.

* Причах.

Вранці я дав городовому карбованця, щоб він заніс додому цидулку, в якій я просив прислати порошку від блощиць. Годин у 8 двірник Петро приніс мені сніданок та газети, але в них про наш арешт нічого не було надруковано; ще вони про те не довідалися. Сидячи, я все турбувався за “Раду”, бо певний був, що заарештовано і всю редакцію і що на завтра наша газета не вийде. Приніс мені Петро і обід, так само принесли й Грінченкові, а Страшкевич жив самотньо і за ним нікому було поклопотатись, то ми обідали втрьох разом. Надвечір Петро приніс араґацу *, але нам не довелося ним користуватися, бо ввійшов дежурний околочний і сказав, щоб ми забирали свої речі і йшли в канцелярію, бо нас всіх звільнено з арешту.

Другого дня виявилось, що в ту ніч було арештовано до півсотні українців і не молоді, а все поважного віку людей, але тому, що ні в кого нічого протизаконного не знайдено, то з наказу генерал-губернатора, зробленого під впливом правителя канцелярії Н. В. Молчановського, всіх арештованих випущено.

З усіх арештованих найбільше обурювався М. В. Лисенко⁵¹, кажучи:

– Пережив я благополучно режими трьох самодержавних імператорів – Миколая I, Олександра II, Олександра III⁵², а от за конституції Миколая II⁵³ дурнісінько посадили! Ну й конституція! Якби нам така конституція, як в Австрії, хоч і свинська, як каже Франко⁵⁴.

А я, наче ображений в найліпших своїх почуваннях, пішов у жандармське правління з докорами:

– Що ж це таке, – кажу полковникові, – ви робите? Ви ж нас соромите перед дорослими нашими дітьми: перше ми, батьки, клопоталися за арештованих дітей та картали їх, а тепер вони сміються з нас!

Він, якось зняковівши, виправдувався тим, що такі тепер часи неспокійні настали. Але, як я довідався потім, він і не знав про ті арешти, а то все робив Кулябка, начальник охранки, тайної поліційної інституції, яка залежить безпосередньо від міністра внутрішніх справ і ніде, ніколи офіційно не виступає.

Через якийсь час поліція вернула забране у мене листування, але, на жаль, пропав десь зшиток недрукованих ще байок Левка Боровиковського⁵⁵, які мені дали в Полтаві.

Може, околочний, а може, який жандарм “малорос” зацікавився тими байками і присвоїв їх собі; так я й не міг допитатися, бо околочний запевняв, що такого зшитку не було в моїх паперах. Та як і доведеш йому, коли поліція не робить реєстру забраних паперів. Так само у мене пропали в Харкові 1884 р. цінні листи Карпенка-Карого⁵⁶.

* * *

Найспокійніше нам, українцям, в Києві жилося за небіжчика генерал-губернатора М. І. Драгомирова⁵⁷. Кожний з нас певний був, що коли кого-небудь

.....
* Порошок від блощиць.

безпричинно арештують, то проф. В. Антонович чи П. Житецький⁵⁸, приятелі Драгомирова, виручать.

Драгомиров, як я вже згадував у своїх спогадах, хоч не був активним українцем, але, безперечно, мав великі українські симпатії, з якими і не крився ніколи, а хитромудро, наскільки дозволяло йому високе становище, проводив їх у життя. Він, як я вже казав, напосівся, щоб солдати співали українських пісень; виклопотав “Київській Старині”⁵⁹ дозвіл на друкування української белетристики; клопотався про дозвіл на видання науково-популярних книжок на українській мові для народу і страшенно обурювався, що уряд душить український культурний рух.

Пам’ятаю, що коли в 90-х роках українці врядили в Петербурзі святкування ювілею Д. Мордовця⁶⁰ і запросили на те свято М. І. Драгомирова, що саме тоді приїхав до Петербурга, то він ухилився, сказавши:

– Мені, як світському, придворному генералові, треба на це височайшого дозволу, а вони там змішали “єдинодушє з єдинообразєм” і хочять всі народи Росії підвести під один ранжир.

Багато про Драгомирова оповідають і багато надруковано всяких анекдотів, правдивих і вигаданих. Хочеться й мені записати один факт з його життя, що я чув від І. Л. Шрага⁶¹ і якого ще, здається, нема в друку.

По освяченню поставлених в Чернігові разом двох пам’ятників – царям Олександру II і Олександру III, на урочистому обіді, після всяких офіціальних тостів і промов, М. Драгомиров, своїм звичаєм добре підпивши, почав, плутаючи язиком, говорити в такому тоні:

– От ви, панове, поставили пам’ятники, правда, поганенькі, двом імператорам... царю Освободителю, незабутньому Олександру II, що освободив селян, ввів знамениту реформу судових інституцій, завів самоурядування земське й міське і т. д. Одним словом, відновив Росію... і я розумію, що він заслужив на пам’ятник... Ну, а що зробив його синок, Олександр III? Він усе те поруйнував...

Присутні завмерли з переляку, а губернатор Андрієвський⁶², щоб перервати Драгомирова, наче ненароком, перевернув свою склянку з вином і скочивши, шарпнув умисне обрус так, що тарілки з брязком посипались з стола додолу.

Всі поскакували і тим скінчився обід.

Драгомирова відвезли на двірць до поїзда, а Андрієвський зібрав нараду присутніх, архиерея та вищих чинів, щоб обміркувати, що робити?

На нараді постановили, що цього не можна замовчати і треба швидше попередити міністра, бо жандармський полковник все одно донесе. Нарada скінчилася тим, що губернатор Андрієвський того ж дня поїхав у Петербург.

Через якийсь час викликано до Петербурга і київського генерал-губернатора Драгомирова.

Що там було – невідомо, але всім було відомо, що Драгомиров людина дуже розумна і хитра і що його у високих сферах дуже поважають і рахуються з ним, то він якось викрутиться. Так і сталося.

З Петербурга Драгомиров поїхав у свій маєток Конопотського повіту на Чернігівщині, і губернатор, як завжди, виїхав на двірєць його стрінуги.

На запитання Андрієвського, як здоров'я генерал-губернатора, як йому їздити до Петербурга, Драгомиров, заклавши руки назад, відповів:

– Дякую, в Петербурзі наказано мені вам руки не подавати!

Сів в екіпаж і поїхав у свій маєток.

Андрієвський мусів покинути посаду чернігівського губернатора.

Колись всемогучого начальника київської жандармерії Новицького⁶³ Драгомиров так приборкав, що той мусів податись у відставку. Взагалі він припинив самоволю адміністрації в своїм генерал-губернаторстві і нам жило спокійно.

А от коли я жив в Одесі, то там щодня можна було сподіватись всього найгіршого від самоволі самого градоначальника.

Градоначальником Одеси тоді був адмірал Зелений. Він перше командував панцерником, на якому їздив цар Олександр III, бувши наслідником, і придбав у нього велику ласку, а тому правив Одесою як самостійний сатрап. Будучи на старості літ напівбожевільним, він наганяв страх на всіх жителів Одеси. Про його самодурство ходило багато анекдотів; розкажу один з них, про котрий говорили як про факт, що яскраво характеризує самоволю тодішньої царської адміністрації.

Одного разу, коли Зелений був у гастрономічному магазині (крамниці делікатесів) Дубініна, туди зайшов якийсь добродій аристократичного вигляду і звелів дати собі найліпшого кав'яру. Покуштувавши того кав'яру, добродій сплюнув і, скривившись, сказав:

– Какая гадость! (Яка гидота!)

– Як! – визвірився на нього Зелений. – У мене в найкращому магазині продають гидоту?

– А вам яке діло? – завважив звисока добродій.

– Я – Зелений! – підступаючи до нього, прошипів від гніву градоначальник.

– Ну, так дозрійте (достигніть)! – згорда відповів добродій.

– Арештувати його, сякого-такого сина! – заверещав несамовито Зелений, затупавши ногами.

А треба сказати, що мову свою він раз у раз густо пересипав московською лайкою.

Раптом з'явився околочний (поліційний офіцер) і, посадивши добродія на візника, повіз в участок (постерунок).

Добродій не протестував і спокійно дався арештувати.

В участку, коли почали списувати протокол і на запитання дежурного околочного – хто він такий, добродій подав свою візитову картку, на якій стояло – граф Шувалов⁶⁴, камергер Двора його Величності.

Околочний зблід, скочив на ноги і тремтячим голосом промимрив:

– Ваша світлість, вибачте, я зараз!.. і побіг у кабінет до пристава (начальника постерунку).

Через хвилину там задзвонив телефон, почулась розмова і звідтіль вибіг пристав і стривожено-почтиво промовив:

– Ваша світлість, ви вільні ...

– Як вільний? Я арештований!..

– Я, ваша світлість, говорив тільки що по телефону з його Превосходительством (ексцеленцією); вийшло непорозуміння, – відповів ввічливо пристав.

– Яке непорозуміння? Мене звелів арештувати сам градоначальник, і я зостанусь тут. Садовить мене в буцегарню разом з п'яницями та злодіями!

Пристав побіг у кабінет, знов почувся дзвоник телефону, розмова, і знов вибіг пристав:

– Ваша світлість! Ви вільні... У мене жінка, діти, не губить їх, ваша світлість! – молив пристав, низенько кланяючись.

– Ну, Бог з вами! – сказав, подумавши, Шувалов і поїхав на телеграф.

На другий день по телеграфу прийшов до Зеленого з Петербурга наказ – просити вибачення у графа.

Вдягнувши парадну форму, Зелений, зіпивши зуби, поїхав у Лондонську гостинницю, але графський камердинер міністерського вигляду сказав йому, що графа нема вдома, хоч Зелений від швейцара знав, що він вдома ... Другого дня камердинер сказав, що його світлість сьогодні не приймають.

На третій день Зелений, стоячи в коридорі, чув, як граф голосно вигукнув до камердинера:

– Гони його в шию!

Найбільше Зеленого лютило те, що це чули слуги гостинниці, а значить, знатиме все місто. Це так його знервувало, що він заслаб і подав у відставку, а на його місце градоначальником призначено Шувалова.

Може, через півроку чи більше питаю я одного жида, комерсанта:

– Ну, що? Легше вам тепер живеться, як за Зеленого?

– Що легше, то да! Але тепер дорожче стало і часу більше витрачаєш.

– Як саме? – питаю.

– Тепер, коли є справа і подаси прохання до градоначальника, то він посилає тебе до поліцмейстера, той – до пристава, пристав до околочного, а надзиратель, коли не даси хабара, посилає к сякій-такій матері. А Зелений, було, відразу пошле тебе к сякій-такій матері і кінець!

1908 РІК

20 січня 1908

Сьогодні стрів у трамваї В. П. Науменка⁶⁵.

– Що, – питаю, – цькує вас “Кіевлянин”⁶⁶?

– Еге, хочять з’їсти. Книжний склад “Общества Грамотности”⁶⁷ закрили. Вирішили й саме общество закрити, а тепер “Кіевлянинъ” агітує, щоб і гімназію мою закрили. Та-ак, дожи-лися!

– Справді, дивні часи, – кажу, – настали, коли й ви попали в крамольники (ворохобники)!

– Знаєте, – каже Науменко, – мені тепер згадується анекдот, що колись розказував М. Садовський⁶⁸ про бабку, що весь вік чесно діувала, а в рай опороченою попала.

В. Науменко, як я вже писав у своїх “Споминах”, завжди був лояльний, далекий від опозиції урядові і раз у раз намагався бути в добрих відносинах з начальством, за що й придбав собі в українських колах репутацію “дипломата”. Він був директором приватної гімназії, а разом з тим і головою російського “Общества Грамотности”, яке між іншим видало і скілька книжок українською мовою. “Общество” те адміністрація закрила, а майно його, в тім числі Народний дім з театром на Троїцькій площі⁶⁹, перейшли у власність міста Києва.

Отак, – каже Науменко, – і я! Весь вік старався жити в злагоді з начальством, а на старість попав у “неблагонадежні”.

3 лютого

Сьогодні був у С. О. Єфремова. Він лежить хворий.

Просив його написати статтю про 1-й том Драгоманова, що оце тільки вийшов під редакцією Б. Кістяковського⁷⁰.

Сергій згодився.

Статтю про “Щаблі життя” Винниченка⁷¹ теж обіцяє дати, як тільки видужає.

Слава Богу, наче відносини його до “Ради” знов налагоджуються.

Треба завважити, що він, з самого визволення свого з тюрми якось холодно ставиться до “Ради”. Соромно йому покинути її; мабуть, шкода рвати з мною приятельські відносини, що тягнуться вже більше 12 років.

З другого боку, як побачиться з Грінченком, поговорить, то у нього відпадає охота писати до “Ради”. Грінченко і йому, як і всім, розкажує, що ми його виперли з газети, що ми й реорганізацію завели в “Раді” умисне, аби позбутись його та Марії Миколаївни⁷², його жінки; що я цілком підпав під вплив М. С. Грушевського, а М. І. Павловський* просто раболіпствує перед п. професором. Само собою, що це не надає йому охоти ставати ближче до “Ради”. Він увесь 1907 рік писав до газети якось неохоче. Багато разів мені доводиться ходити до нього, налагоджувати відносини. Часом нічого з того не виходить і я йду засмучений додому. Сергій того ж дня, гляди, й прийде до мене. Очевидно, його мучить те, що доведеться порвати відносини з мною. Бо я йому кажу:

– Я себе від газети не відділяю – хто ворог нашій газеті, той ворог і мені. Я вважаю газету тепер найпекучішою справою нашою і вимагаю, щоб усі, хто думає так, як і я, піддержували її чим можуть.

Він теж визнає газету найважливішою справою, але каже, що в “Раді” робити не може, бо вона ведеться не так, як треба. Я на це кажу йому:

– Я ж пропонував вам взяти на себе редагування, коли ви вийшли з тюрми, але ви не згодні.

Він каже, що не згодився і не згодиться, бо він мене посварить з багатьма людьми, та й газету поведе так, що її закриють.

– Але ми самі й без вас потрапимо це зробити, а тут ходить про те, щоб газета жила, щоб з’єднала всі елементи однакового світогляду. Я не вимагаю від ескеків, есерів, щоб вони сприяли “Раді”, бо вони іншого світогляду, а не розумію, як можуть односторонні байдуже або вороже ставитись до газети через те, що вона ведеться не так, як слід. Я сам знаю, що їй багато бракує: мало робітників, редактор – не досить широко освічена людина, нема виробленої літературної мови і т. д. Але треба всім дбати про поліпшення газети, бо це тепер найактуальніша наша справа!

Після таких розмов він знов почне писати. А там, гляди, побував у Грінченка, то знов набрався ворожого духу.

Яка ж причина, що серце його не належить до “Ради”? Почасти мені це роз’яснив цими днями В. Дурдуківський⁷³. Він каже, що Сергія страшенно обурив огляд преси, зроблений І. Франком в “Раді”. Франко в цьому огляді сказав, що “Н. Громада”⁷⁴ велась погано, не придбала симпатій публіки і тому вмерла.

Я кажу:

– Та Франко ж говорив про покійника!

– А вам приємно було б, якби вашу покійну дитину лаяли? А “Нова Громада” була любимою дитиною Сергія!!

.....
* Редактор «Ради»

– От де собака закопана! Значить їх – Грінченка і Сергія – одна причина відвернула від “Л.-Н. Вісника”, але у Сергія ще нема духу покинути “Раду”, бо соромно і шкода рвати відносини зо мною.

З “Л.-Н. Вісником” він порвав офіційно через те, що М. С. Грушевський не помістив його статті, направленої проти І. Франка; скрита ж причина та, що буцімто “Л.-Н. Вісник” своїм переходом сюди убив “Нову Громаду”. Але “Л.-Н. Вісник” і Грушевський в смерті “Нової Громади” не винні. Вона нам дала за рік більше 10 тисяч карб. дефіциту і ми вирішили далі її не видавати. Грінченко організував пайове т-во, але Сергія не було (він тоді сидів у тюрмі) і діло не вигоріло. Дивуюся – чого вони обвинувачують Грушевського і бойкотують “Л.-Н. Вісник”.

Тим часом я всю енергію вживаю, щоб привернути Сергія до газети. Не тому, що ми без нього не можемо обійтись, а жаль, що мій найближчий приятель з молодшого покоління, з яким стільки літ марилося про газету, тепер відстає. Він тепер не пише, бо каже, що на політичні теми не можна в “Раду” писати, бо вона його черкає, боячись штрафів. На літературні теми теж не можна писати, бо я не даю “раздельвать” “Л.-Н. Вісника”.

Як тільки вийшов “Дзвін”⁷⁵, я поніс його Сергієві і попросив написати критику на “Щаблі життя” Винниченка. Мені дуже хочеться відвернути Винниченка від таких тем. Він талановитий белетрист і бозна-який філософ, а береться в белетристичній формі проводити думки, які він вважає розумними і корисними. Я знаю, що Сергій такої ж думки про Винниченка, як і я, от тому я й напосівся на Єфремова, щоб він написав статтю про цю нову п’єсу Винниченка. Може, Винниченко переконається доводами Сергія і надалі писатиме як артист, а не як мораліст та ще й Бог зна який. Шкода таланту, він міг би виробитися на справжнього белетриста, яких у нас ще не було. Сергій охоче згодився й почав писати. Тепер він захворів. Я отсе пішов його відвідати; він обіцяв кінчити статтю про “Щаблі життя”.

Переглядаючи I том Драгоманова, що оце тепер вийшов, я здумав, що добре було б дати в “Раді” серію **6 лютого** фейлетонів* про Драгоманова. Досі про його не можна було писати і громадянство зовсім не знає цього письменника, який після Шевченка більше зробив для свідомости національної, як хто інший. Пішов я до Сергія і висловив йому свій план. Треба подати біографію Драгоманова, бо широкому громадянству він зовсім невідомий, а потім дати низку статей, приблизно на такі теми: Драгоманов і польське питання і т. д. Одно слово, загадав Єфремову дати про Драгоманова хоч щотижня по фейлетону. Він охоче згодився. На прощання я сказав, що певне він так захопиться

* Статей. – (Прим. ред.)

Драгомановим, що у нього відпаде охота писати полемічну брошуру на Грушевського. Я й перше відмовляв його від писання такої брошури. Сам же він перший в № 1 “К. Вѣстей”⁷⁶ за 1908 рік назвав Грушевського “наївним і самодовольним”. Грушевський написав відповідь. Я довго відмовляв Грушевського, щоб не друкував цієї статті, бо це не відповідь по суті, а виказування мотивів, з яких Єфремов написав гостру критику на “Л.-Н. Вісник”, але жінка та брат Грушевського⁷⁷ стояли на тому, щоб він друкував. Він послухав їх і в І кн. ЛНВ за 1908 рік помістив цю статтю. Тепер Єфремов хоче написати у відповідь йому брошуру, бо в “Раді” я не хочу цієї братоубийчої полеміки, а в російській газеті йому вже соромно друкувати статті, направлені проти українських діячів.

Одним словом, бозна-що! Тепер я жду з нетерплячкою статей про Драгоманова. Вони мені цікаві з багатьох причин, а найбільше через те, що нам раз у раз докоряють, що газета не пише на українські теми, а все на загально-російські.

Сьогодні стрівся в книгарні “К. Старини” з О. І. Бородаєм⁷⁸. Розговорилися про “Раду”. Він дуже шкодував, що мало передплатників, каже, що треба щось рішуче робити, аби земляки піддержували. Я йому кажу, що приятелі не прикладають ніякої енергії, щоб ширити або збирати гроші, бо певні, що видання в моїх руках не загине. Розказую йому приклад з Комаром⁷⁹. Він торік обіцяв дати на газету тисячу рублів. Потім написав, що його спільник, Громашевський, відмовився і тепер він дасть тільки 500 р. Але й тих не дав; 300 рублів я видер у нього з гонорару за купчу (контракт), коли продавав землю в Тираспільському повіті. На цей рік він обіцяв передплатити 100 примірників “Ради” на свій кошт для розповсюдження між “просвітянами” одеськими. Але так і не передплатив, а на мої скарги, що тепер важко добувати грошей на “Раду” і, може, вона помре, пише, що він і думки не може припустити, щоб газета померла, бо вона “в таких певних руках”. Красенько дякую! Я затрачаю гроші, та й не з прибутків, а продаю землю та вкладаю гроші; затрачаю своє здоров’я, енергію, а однодумці ставляться байдуже або вороже, а про неоднодумців я й не кажу... Більшість “славнозвісних” зовсім байдужі, окрім двох, трьох – от як М. О. Богуславський⁸⁰ в Єкатеринославі, що зібрав до 200 передплатників, та Л. М. Жебуньов⁸¹, який дав 100 душ. На це Бородай каже, що справді, треба б енергійніше взятися за земляків. На це я, сміючись, кажу йому:

7 лютого

– От ви раз у раз кажете, що не вмрете, поки не омочите рук у кацапській крові. Кацапи нам не так шкодять, як наші перевертні. От якби ви “омочили руки в крові” тих земляків, що не передплачують “Ради”, то, може, нагнали б на їх страху.

На це Бородай відповідає:

– От колись я візьму оцю палицю, якою колись бив москвофіла у Львові, та піду на збори “Просвіти”⁸². Я поспитаю там кожного: а чи виписуєш “Раду”, “Рідний Край”⁸³, “Слово”, “Л.-Н. Вісник”?! Я їм покажу, пацлюкам!

23 лютого

Вчора вийшов у редакції такий інцидент, що рознервував мене вкрай. Прийшовши вранці до редакції, я сказав Павловському, що треба на завтра з приводу прощального бенефісу Садовського написати статтю, в якій зазначити, що завдяки енергії і талантові Садовського організувалася найкраща трупа українська; що Садовський перший зробив спробу заснувати в Києві, українському центрі, постійну українську трупу і т. д. Павловський питає, на скільки рядків? Я кажу, що треба рядків на 150, щоб стаття була помітна.

На виході з редакції, коли вже номер був зложений, Павловський каже мені, що він не може писати статті, нехай хтось інший напише, бо йому ніяково. Виявилось, що проти Садовського ведеться ціла кампанія.

Він, як людина, що живе більше почуттям, як розумом, нажив собі силу ворогів. Одні сердяться на його за те, що він під час ювілею М. К. Заньковецької⁸⁴ порозпродавав зарання всі білети, а за місця для приїжджих депутатів правив гроші. Людям хотілось, щоб це було дарове національне свято, а він ним скористувався, щоб полагодити свої справи, які до Різдва були досить поганенькі. Грінченко і його присні незадоволені на його, що він не ставить п'єс Грінченкових та тих, що він поперекладав. Садовський доводить, що вони не дають зборів і каже:

– Якби я дістав субсидію від українців, то ставив би п'єси відповідно до їхнього смаку, а тепер ставлю – на смак публіки, яка ходить в театр.

Есдеки обурені на Садовського за те, що він пообіцяв редакторові “Слова” побити морду за те, що той його оббрехав в № 6 “Слова” за 1908 рік і не схотів надрукувати спростування, яке в “Слово” прислала вся трупа і яке ми вже надрукували в № 47 “Ради”. Родина Старицьких незадоволена Садовським за те, що він не хотів ставити п'єси “Остання ніч”, бо справді, вона таки досить нудна.

Наші редакційні ображені за те, що якась театральна адміністрація продала місця, відведені для редакції.

І от усі вороги Садовського змовилися демонстративно під час його ювілею привітати актрису Бєрисоглібську⁸⁵, якої Садовський не закликав на будущий сезон. Склали їй адрес, зібрались на якийсь дарунок і рішили їй це подати в день бенефісу Садовського. Виявилось, що й Павловський підписався на цьому адресі і вважає, що йому ніяково писати статтю та таки й усі в редакції не хотіли б, щоб у “Раді” з'явилася привітна стаття в день прощального бенефісу Садовського.

Мене це страшенно обурило.

Я доводив, що Садовський не зробив нічого такого, що б понижило український театр, на чолі якого він стоїть, що він ставить раз у раз найкращий репертуар, не зводить нашого театру до балагану, як це роблять інші трупи, окрім, правда, ще Саксаганського⁸⁶. Що нам нема діла до того, що Садовський замінив Борисоглібську, другорядну актрису, другою та, на мою думку, не менш талановитою С. В. Тобілевичкою⁸⁷ (жінкою Карпенка-Карого). Що нам треба піддержувати Садовського, бо він на сцені робить те саме національне діло, яке “Рада” робить друкованим словом; врешті пішов у редакцію “Л.-Н. Вісника” до Грушевського, умовився з ним післати Садовському вінок від “Ради” та “Л.-Н. Вісника” і просив його піти умовити Павловського написати статтю, бо в противному разі ми мусимо з ним розійтись: коли співробітники його піддержать, то між нами буде повний розрив, а в результаті, може, й смерть газети.

Весь вечір я хвилювався, вночі мало що й спав і аж тоді заспокоївся, коли другого дня прочитав у “Раді” статтю Павловського, правда, досить холодно написану.

Після цього інциденту настала у відносинах наших якась терпкість. Досі я більше вірив у такт Павловського. Протягом 1907 року він сам собі не довіряв, раз у раз радився зо мною і з іншими з приводу всяких статей, а коли під кінець року ми одержали багато листів від солідних людей, що газета ведеться тепер краще, ніж в 1906 році, то він став більше самовпевненим і наробив немало помилок у газеті, правда, не дуже значних, на мою думку. Коли я йому про це завважив, то він став ображатись, кажучи: то шукайте собі другого редактора. А теряти його шкода, бо він, безперечно, найсовісніший робітник в редакції і найкраще знає українську мову.

Вчора заходжу в книгарню “К. Старини”. Степаненко⁸⁸ –

17 марта

гвалт, шукай йому помічника, бо вже несла йому.

Я давно йому кажу, щоб шукав сам собі такого, який міг би його замінити, на якого можна довірити книгарню, а самому поїхати на якийсь час у село на відпочинок. Але Степаненко такої вдачі, що з ним важко жити хоч трохи інтелігентній людині. Я пробував раз знайти йому помічника, і той втік з книгарні. Та й з хлопцями він не вживається, раз у раз їх міняє, що й жадного не вишколив собі на помічника. Я й кажу Степаненкові:

– Шукайте собі самі, бо у мене стільки того клопоту, що й голова моя не зносить. На мене поначіплювано стільки тих торбинок, що не знаю, за яку хapatись! Ви кажете – шукати вам помічника, Павловський каже – шукати редактора; з Кононівки⁸⁹ пишуть, що бугай пробився, треба шукати бугая; в Перешорах⁹⁰ розпився до краю управитель, треба шукати нового; з усіх боків пишуть, щоб шукав для “Ради” гумориста, бо газета занадто вже серйозна! Як бачите, страшенна розмаїтість торбинок! А найбільше мене гнітить те,

що нема де взяти гумориста! Нація вславилася своїм “хохлацьким” гумором, а гумориста нема! Або краще сказати – ми всі гумористи, але той гумор сидить у нас всіх під вусом. Як розкаже що-небудь українець, то у нього раз у раз з-під вуса виглядає гумор, а коли дійде діло до того, щоб вилити його на папері ...то й ба! Я знаю багатьох гумористів у розмові, а як возьмуться писати, то нічого не виходить.

– Випишіть Вашого улюбленчика – Винниченка, – каже сміючись Степаненко, – то він правитиме за що схочете...

Проїшов серпень, пора б уже напевне знати, як бути з “Радою” на той рік; треба вже й оповістку давати до календаря, бо його кінчають друкувати, а я й досі нічого напевно не знаю. Дефіциту і цього року буде до 20 тисяч руб.; напевне, й на той рік буде такий самий, хіба, може, на якусь тисячу менший, а я не знаю, чи схоче В. Ф. Смиренко⁹¹ допомогти й цього року.

4 вересня

Писав до В. Леонтовича⁹², просив його розвідати – чи можна рахувати від В. Ф-ча субсидію в тій сумі, що й цього року, тобто 12 тисяч, але від нього нема ні вісти, ні чутки.

В Києві багато людей жде Леонтовича як довіреного В. Ф. Смиренка, але він заклопотаний будівництвом цукроварні на Ромодані й забув про всі громадські справи.

Обібрано його головою старшин новозаснованого Українського клубу в надії, що він добуде від В. Ф. Смиренка грошей на початок діла; тепер викликають його в Київ починати діло, нагадують йому обіцянку добути грошей, а він і вухом не веде. Жебуньов аж заслаб з досади, бо грошей нема, а тут скоро всі найвигідніші під клуб квартири люди порозбирають.

Грушевський приїхав зі Львова, буде починати дім тут будувати, а разом з тим думали ми з ним почати діяльність новозаснованого товариства “Українське т-во для підмоги науці, літературі і штуці”⁹³, та нема Леонтовича.

Треба розказати про це товариство хоч коротенько. В. Леонтович не раз висловлювався, що В. Ф. Смиренко вважає свій маєток громадською власністю і по смерті хотів би його вжити на якесь велике громадське діло. Якось обчисляли ми з Леонтовичем цей маєток і налічили готовими грішми щось коло 2 ½ мільйона руб., не рахуючи цукроварні, землі й будинку в Києві.

Грушевському й прийшла думка, що добре було б заснувати нам Інститут українознавства, проект якого він виложив в “Л.-Н. Віснику” 1907 р., № 12. Коли ми пішли до Леонтовича і Грушевський розказав свій проект, то Леонтович почав всі свої доводи викладати проти цієї думки.

Але Грушевський спокійно доводив вагу такого інституту – доводив, що він матиме незрівнянно більшу вагу, ніж українська гімназія, про заснування якої говорив торік Леонтович.

Ми просили улаштувати нам побачення з В. Ф. Смиренком в надії, що на цю мету той зараз дасть з мільйон рублів.

Нарешті Леонтович обіцяв нас звести з В. Ф. Смиренком, але так і зима минула, а ми й не бачили його. Покійний Антонович обіцяв теж побалакати з В. Ф. Смиренком, але обидва вони не виходили цілу зиму з хати і теж не бачились, так Антонович і вмер, не сказавши йому. Весною 1908 року, коли приїхав Грушевський і зробив докір Леонтовичу, що він не виконав обіцянки, то він засоромився і обіцяв зробити цими днями. Нарешті він нам сказав, що В. Ф. Смиренко хворий, не може нас прийняти, що він цілком спочуває думці заснувати Інститут українознавства, але таких великих грошей не дасть, а дасть 100 тисяч руб., щоб тільки користуватися % з них. Хоч сума ця була далеко менша за сподівану, але все-таки ми розміркували, що можна з них мати в рік % тисяч 5 руб., а значить, можна починати справу.

Рішили ми, що найкраще заснувати таке товариство, яке б розпоряджало цими грішми. Леонтович висловив бажання В. Ф. Смиренка, щоб це т-во складалося тільки з тих людей, яким він довіряє, і таких набралось 8 душ*. Склали ми статут і уповноважили Леонтовича подати і боронити його в "Губерніяльному Присутстві" і, раз у раз нагадуючи йому, добилися, що він виклопотав затвердження уставу. Треба було зібратись, щоб починати діло, вибрати намічених членів, але Леонтович несподівано виїхав. Грушевський не міг довше ждати, і довелося відкласти діло на осінь.

Тепер Грушевський приїхав у кінці серпня і йому пощастило довідатись, що Леонтович має приїхати в Київ у неділю 31 серпня.

Довідавшись, що він напевне буде в клубі, ми попрохали П. Я. Стебницького, що тоді приїхав з Петербурга, піти на засідання клубу і привезти його звідтіля до мене, а я вже скличу всіх.

Але Леонтович відмовився тоді поїхати до мене і обіцяв другого дня бути в редакції "Ради".

Коли він приїхав у редакцію і привітався зі мною і ми поцілувались, то я не втримався від жарту, та й кажу:

– Ну й солодкі ж ви стали, просто аж губи злипаються. Чи є у вас тепер хоч містина, не просякла цукром? За тою цукроварнею ви забули вже все на світі.

Його це, очевидно, неприємно вколало.

Коли це входить Грушевський і від несподіванки у нього вирвалося:

– Чи це ви, Володимире Миколайовичу, чи це ваш "призрак"? (привид).

Леонтович, якимось криво осміхаючись, почав цілуватися з Грушевським, а той, сміючись, вигукнув вірш з Одисеї: "О призрак, обіймаю тебе, а ти ус-кользаєш!"

Поговорили трохи, умовились, що в 11 годин другого дня зійдемося у мене, і Грушевський пішов. Тоді Леонтович завважив якимось з образою:

.....
* Власне, з тих, яким завіщав своє майно В. Ф. Смиренко: М. Комар, М. Лисенко, В. Науменко, Л. Шраг, П. Стебницький⁹⁴, В. Леонтович, М. Грушевський і я.

– Хіба я один займаюся своїми ділами, адже ж і професор приїхав будувати дім.

На це я кажу:

– Бачте, професор не забуває й громадських справ, бо вже придбав собі тим славу.

– А я її не придбав, – гірко завважив Леонтович. Справді, його страшенно гнітить те, що в йому критика не признала белетристичного таланту. Коли якось Франко в своєму огляді проминув його, то він аж захворів, і я напросив Грінченка направити цю помилку Франка, що той і зробив у “Київській Старині”.

Коли це входить Стебницький, привітались, і цей знов сказав:

– А ви, Володимире Миколайовичу, кажуть, по саме горло засипались цукром.

Леонтович аж підскочив і нервово почав:

– Панове, я серйозно хочу запитати, що це за шпигання таке ...

Але Стебницький і я почали його умовляти, що це вдача українська така, що ми перш усього починаємо самі з себе, що ми ж усі перше всього робимо свої діла, а потім громадське. Він заспокоївся і почав просити вибачення за різкий тон і проч. Посиділи ще трохи і розійшлися, умовившись зійтись другого дня у мене в 11 годин ранку.

Дорогою, коли ми йшли з Леонтовичем, я запитав його, чи він довідався від В. Ф. Смиренка – чи дасть той знов піддержку “Раді” на 1909 рік?

Леонтович відповів, що він не знає ще, не балакав, але певен, що В. Федорович не може дати такої суми, бо у його цього року були екстраординарні видатки, та я не допитувався які.

Другого дня (3 вересня), коли зійшлись у мене фундатори т-ва Грушевський, Лисенко, Стебницький, то ждали Леонтовича години півтори і вирішили, що треба його добути хоч “посредством привода”. За це взявся Стебницький, а я написав листа Синицькому, щоб він безпремінно розшукав Леонтовича і нагадав йому, що ми зібralися і ждем його.

Але тільки Стебницький поїхав, як приїхав Леонтович з вибаченням, що спізнився, бо у його цілу ніч боліла голова. Певне, він таки рознервувався від наших шпигань, бо вчора вийшло так, наче ми умовились його по черзі шпигати ...

Почалися розмови про всячину і врешті дійшли до т-ва. Коли ми завважили, що пора б починати його, що треба, щоб В. Ф. Смиренко дав обіцяних 100 тисяч, то Леонтович каже:

– Я ж, панове, вам казав, що Василь Федорович дасть тоді, коли й інші дадуть, бо на яких-небудь 4–5 тисяч руб. не варто починати такого великого діла.

Ми почали йому пригадувати, що він сказав, що 100 тисяч руб. вже асигновані.

Леонтович став запевняти, що це очевидне “непорозуміння”, бо він говорив зовсім інакше.

Тоді ми почали умовляти його поговорити з Вас. Федоровичем, але він відповів, що йому ніяково говорити про це, наче нагадувати, що старий вмер і нехай краще за життя передасть майно т-ву. Може, каже, ви, панове, більш “іскусні”, то поговоріть з Василем Федоровичем про це самі.

На це я йому відповів:

– Але для цього треба бути якимсь гіпнотизером, щоб впливати на віддалі, бо ми два роки просимо вас улаштувати нам побачення з В. Ф., а ви все-таки цього не зробили.

Грушевський нагадує йому, скільки разів він це обіцяв зробити, але нічого не зробив.

Тоді Леонтович каже:

– Ну, от я вам це тепер улаштую. Є чудовий випадок! Після Покрови він буде у мене на освяченні дому, то тоді приходьте й ви, панове; добре, п. професоре?

– Я трохи задалеко живу! – відповів іронічно Грушевський (у Львові).

Тим часом настала пора йти на панахиду по Карпенкові-Карому. Ми всі вирішили йти разом.

Дорогою, йдучи на панахиду, я кажу Леонтовичу:

– Як ви думаєте, чи молитись мені і за упокою “Ради”?

– Ну, а почім я знаю? – відповів він мені роздратовано.

– Ви ж краще освідомлені про фінансовий стан Василя Федоровича і можете ліпше вгадати, ніж я, – кажу йому.

На це він відповів, що він нічого певного сказати не може, а поїде до Василя Федоровича і дізнається. Тоді я кажу:

– Коли ж ви байдужий до “Ради”, ви не вживете ніяких заходів, щоб умовити Вас. Федоровича. Ви не скажете йому, що от російські газети “К. Вѣсти”, “Страна”, “Русь”, “Рѣчь”⁹⁵ доплачують сотні тисяч...

– Видавець “Рѣчи” навіть повісився, – вкинув Леонтович.

– Що ж ви хочете, щоб і я повісився? – сміючись кажу йому. – Цього не буде, а все-таки, коли “Рада” вмере, то жертви будуть – от Жебуньов напевне повіситься!

Коли я потім розказав про це Жебуньову, то він, з сльозами на очах, відповів:

– А що ви думаєте? Я серйозно недалеко від того.

Підходячи до собору, Леонтович каже мені:

– Я страшенно стісняюсь говорити з В. Ф. Симиренком про фінансові діла, як же ж я йому буду показувати на приклад “Руси”, “Страни”, це ж наче докір йому робити.

Так ми й розійшлись і я все ж таки не знаю, чи дасть В. Ф. Симиренко щось на газету, чи ні. А тим часом треба якось рішати, бо видавці календаря вимагають оповістки.

Обмірковуючи, радячись з людьми, переконався я, що треба побільшити ціну на газету. Грушевський радить визначити ціну 12 руб., але всі в один го-

лос кажуть, що тоді не буде й половини теперішніх передплатників і дефіцит буде не менший. Я схилився до думки побільшити ціну до 8 руб., це передплатників не злякає і не віджене, бо ми дамо додатком 3-рублеву “Історію” Аркаса⁹⁶, якої він нам подарував 1500 примірників, та побільшимо розмір газети, власне, число букв буде те саме, а побільшимо шрифт і папір, тоді газета виглядатиме значно поважнішою.

Рішив я на 5 вересня скликати у себе на нараду найбільше заінтересованих у газеті співробітників. Порадимося і щодо ціни, розміру, а найбільше про зміст та про спосіб і розповсюдження газети.

Сьогодні зайшов сповістити про це Грушевського. Кажу йому:
– Приходьте ж.

А він мені на це:

– Знаєте, Євгене Харламповичу, без надобності воно. Я думаю, що треба вже розбити ту ілюзію, що я, мов, близько стою до газети, впливаю на неї, бо в суті діла, “Рада” ведеться більше під впливом Грінченка. Він хоч і удає з себе випертого з “Ради”, але через своїх приятелів, співробітників “Ради” впливає на неї. Ліпше й мені зайняти позицію “випертого” з газети, може, я на тім більше виграю. Аякже!

– Ви мене дивуєте, пане професоре, – кажу.

– Чого дивую? А справді воно так є. “Рада” сповіщає про найменшу дрібницю з життя Грінченка, навіть про те, що він мов думає перекладати якусь драму Зудермана чи Ібсена⁹⁷, але ще не рішив яку. Все, що не випустить Грінченко, возноситься “Радою” до небес, а я ніяк не допрошуся рецензії на “Записки”⁹⁸, “Вісник”⁹⁹ і проч. А потім оця історія і з “Історією” Аркаса¹⁰⁰. Це ж сором: написав чоловік “подарок молодим хазайкам”, і “Рада” бере його в оборону проти мене і устами всяких младенців (Піснячевського)¹⁰¹ доказує, що наука, мов, наукою, а Аркасова книжка “пречудеснѣйшая”. Аякже!

– Постойте, – кажу, – пане професоре, це ж виходить якось і чудно: всі кажуть, що Грушевський осідлав Чикаленка та й їздить як хоче, а ви кажете, що газета знаходиться під впливом Грінченка.

– Газета йде помимо вас, – каже Грушевський. – Ви то виїздите, то не маєте часу; Павловський редагує тільки половину газети, завідує, сказати б, першим департаментом, який вправді до мене благосклонний, а в другому департаменті всякі “столоначальники”, приятелі Грінченка, “пуцають” всякі звісточки, які роблять газету просвітянським, власне Грінченківським органом.

– Значить, мене ви, пане професоре, обвинувачуєте в “бездѣйствіи власти”? (безчинности влади).

– Не тільки, а навіть і в “попустительстві”, бо статейка Піснячевського, як ви самі кажете, пішла з вашого благословенія ... Аякже, аякже!

4 вересня

– Це ж, – кажу, – вже починаються між нами “трєнія” (тертя). Пам’ятаєте, пане професоре, нашу конвенцію, коли в 1905 році зайшла між нами розмова – чи скоро ми посваримось, то я сказав, що поки ви не будете ставити своїх власних інтересів вище громадських, то ми не посваримось. Я ще не бачу причини для сварки.

– От, може, скоро помре “Рада”, – каже Грушевський, – тоді щезнуть “трєнія” між нами.

– Як помре “Рада”, то і я сам щезну з українських горизонтів (обрю), я це кажу серйозно, – відмовив я.

На тім і скінчилась наша розмова.

Зійшлося і зїхалося до мене душ двадцять найбільш заінтересованих співробітників, щоб порадитись за “Раду” на 1909 рік*.

5 вересня

Я вже казав раніше, що партійне життя Української демократично-радикальної партії¹⁰² в 1907 році зовсім завмерло. Праця по легальних установах, як “Просвіти”, клуби, редакції газет захопила всю увагу членів партії, а на партійну роботу не ставало ні людей, ні часу, та й через столипінську реакцію¹⁰³ політична робота стала неможливою.

Але всі ми почували, що без організації обійтись не можна, що треба хоч вряди-годи зїхатись, порадитись, щоб одностайно виступати по тих інституціях, в яких кожний з нас працював.

Найвпливовіший член нашої партії І. Шраг, коли приїздив в судових справах з Чернігова, то завжди напосідав на тому, що треба відновити нашу партію, бо в цей час, коли російська інтелігенція майже вся організована в партії, тільки ми, старші українці, живемо без всякої організації, бо й молодь наша згуртована в соціал-демократичну партію¹⁰⁴ і намагається заснувати українську есерівську партію¹⁰⁵.

Те ж саме раз у раз твердив і енергійний А. Жебуньов, що переїхав з Полтави на стає житло до Києва. Він доводив мені, що партія могла б значно допомогти поширенню газети, якби я оголосив “Раду” партійним органом.

Цей аргумент видався мені серйозним і вартим, щоб над ним поміркувати, і я схилився до того, що нам треба поновити діяльність Демократично-радикальної партії і почав за це агітувати серед своїх близьких.

Нарешті постановили ми скликати восени зїзд делегатів від наших громад.

На провінції теж почувався брак організації, а тому на зїзд той прислали своїх делегатів мало не всі наші громади і всі одноголосно прийшли до думки,

* Зїзд ТУЦу: з конспіративних причин делегатів названо “співробітниками”.

що треба відновити не партію, яка нас розбила і розсварила, а давнішу безпартійну організацію, що була у нас до 1904 року.

Всі наче повеселішали, зраділи, що напали на таку щасливу думку.

По ініціативі, пам'ятається, петербурзького делегата О. Г. Лотоцького¹⁰⁶ назвали організацію "Товариством українських поступовців", в скороченні ТУП.

– От і добре, – сказав хтось з нас, – будем собі помаленьку тупати, як і перше!

З того дня зникла Демократично-радикальна партія, а почало існувати Товариство українських поступовців, котре прожило до революції 1917 року і з ради якого витворилась Центральна Рада¹⁰⁷, наш перший парламент.

Я розказав зібраним, що мало надії на те, щоб ми знов мали таку субсидію, як торік. Тільки певних 5 тисяч, які маю дати я, а треба ще не менше 12 тисяч рублів. Де їх узяти? Рішено, що кожний з присутніх буде шукати таких людей, щоб дали грошей. Гроші повинні бути зібрані до 1 листопада.

Щодо форми і ціни газети, то більшість висловлювалась за те, щоб газета зосталась такого самого розміру і такої самої ціни, тобто 6 руб.

Дехто висловлював бажання побільшити шрифт і відповідно папір, але щоб число букв було те саме, що й тепер, і користуючись тим, що Аркас подарував 1500 примірників своєї історії, назначити ціну 8 руб.

Я піддержував цю думку.

Ще була пропозиція призначити ціну 12 руб. на рік, у тій надії, що коли у людей вистачало патріотизму на 6 руб., то вистачить і на 12 руб. Більшість запевняла, що це значить убити газету, бо не знайдеться і половини теперішніх передплатників.

Врешті зупинилися на тому, що коли присутні зберуть до 1 листопада 10 тисяч руб., то зберемося і визначимо ціну на газету. Коли старі видавці знов дадуть торішню субсидію, то газета буде побільшена, і ціна буде 8 руб. А я заявив:

– Коли ж грошей не добудемо, то я на свої 5 тисяч рискну видавати газету сам, визначивши ціну 12 рублів. Як не стане грошей, то закрию газету і зникну з українського обрію; переміню одну літеру в своїм прізвищі з Чикаленко на Чикалеско (румун).

Цей місяць пройшов у мене в великому клопоті, багато було особистих турбот і горя, про які не буду говорити.

27 вересня

З газетою вийшло несподівано добре, і це для мене велика радість. Стебницький, приїхавши до Петербурга, написав до Леонтовича листа, в якому висловив свій жаль, що всю тяготу з газетою звалено на мене, що Леонтович відійшов, а тепер віддалився і Грушевський, образившись, очевидно, що рішено дати додатком "Історію" Аркаса. В кінці Стебницький просить

Леонтовича піддержати мене чим може. Лист цей, очевидно, вразив Леонтовича і він, приїхавши до Києва, забіг до мене, показав листа Стебницького і, як мені здалося, зовсім щиро обіцяв підтримати мене морально і матеріально, тобто поговорити з В. Ф. Смиринком щодо субсидії газети.

Особливо він напивав на інцидент з Грушевським, йому наче радісно, що професор віддалився від “Ради”.

Треба знати, що Грушевський його просто придавлює, гнітить морально. Він раз у раз добивається від В. Ф. Смиринка субсидій на всякі громадські справи, і це все робиться через Леонтовича, бо сам В. Ф. Смиринко нікого не приймає.

Леонтович каже мені, що В. Ф. Смиринко замовчує майже все, що йому він переказує від Грушевського, а Грушевський напиває на його так, наче це від його залежить.

Дійшло вже до того, що Леонтович просто тікає від Грушевського, а коли це не вдається йому, то він перед Грушевським звивається, як в'юн на сковороді. Він пасує перед його авторитетом, не може встояти проти логіки Грушевського, але не каже йому, що В. Ф. Смиринко замовчує всякі проекти Грушевського і таким робом виходить, наче Леонтович сам їх освітлює перед В. Ф. так, що той не дає на їх грошей.

Взагалі я не можу розібрати – чи він спочуває проектам Грушевського, бо раз у раз обіцяє поговорити з В. Ф.-м, а нарешті тікає від Грушевського. Я раз у раз піддержував Грушевського і напивав на Леонтовича, то він і від мене віддалявся. Тепер, довідавшись, що Грушевський відстав від газети, а значить, і від мене, Леонтович гаряче обіцяв мені піддержати мене всіма силами. І справді, він поїхав до В. Ф.-ча і другого дня радісно сповістив мене, що В. Ф.-ч згоджується і на цей рік дати тисяч 10 на газету. Прощаючись, Леонтович запевнив мене, що коли він знайде вільну хвилину, то навіть буде писати до “Ради” і взагалі постарается стати ближче до газети і облегшити мене.

Але обіцянок своїх не виконав, хоч я йому навіть тему дав: “Жидівське питання”, яке тепер знялося в нашій пресі.

Вчора приїхав з Чернігова М. М. Коцюбинський і ми з ним ходили “колядувати”; побували у М. В. Лисенка, М. С. Грушевського, у Л. М. Драгоманової, у О. П. Косачки¹⁰⁸. Л. М. Черняхівської, у В. П. Степаненка, а ввечері пішли до В. М. Шемета¹⁰⁹. Одним словом, обходили всіх знаменитих українців.

25 грудня

Пчілка трохи пожалила мене за те, що “Рада” виступила в оборону жидів проти “Рідного Краю”. Скаржилася, що тепер бойкотують її журнал, що мало хто його передплачує.

Я радив їй зробити з “Рідного Краю” або чисто селянський журнал, або родинний, на кшталт російської “Ниви”¹¹⁰. Давати ілюстрації, взори, викройки,

якісь перекладні романи і освідомлення з політичного життя. Але вона відповіла, що вона хоче якраз такого журналу, яким є він тепер. Їй кортить полеміки. З проф. Перетцем¹¹¹ завела таку баталію, що публіка й приказки складала: “Пчілку й медом не годуй, а – Перцем”, або “Пчілка – баба з Перцем”. А тепер завелася з жидами, розпинає їх і свариться, коли “Рада” каже, що нетактовно і не по-лицарському боротись із зв’язаною людиною.

Єфремов аж кипить, щоб зчепитися з нею, але я просив Д. І. Дорошенка полемізувати з Пчілкою, бо він тактовніший, видержаніший і не впаде в особисту лайку.

Вечері пішли ми, як кажу, до В. М. Шемета. Його недавно випустили з тюрми на поруки. Висидівши в тюрмі більше року, він дуже вихворів. Кажали, що у нього була там навіть манія переслідування, яка минулась тільки після тяжкої форми тифу. Мучився він страшенно, і не диво. Мирного націоналіста обвинувачують в організації повстання в Лубнах та інших революційних вчинках, а він навіть виступав раз у раз противником всяких ексцесів.

Це страшна історія!

Майже те саме було в 1905–1906 році зо мною. Адміністрація вважала мене за революціонера, певна була, що в мене нелегальна друкарня, що я привожу в Кононівку нелегальну літературу і т. под. Робили у мене кілька трусів.

Шемет бувало раз у раз мені каже, щоб я скаржився міністрові, щоб не давав спокою місцевій адміністрації, що якби він не огризався, то його давно з’їли б.

Але нарешті він так допік адміністрації, що та познаходила підставних свідків і засадила його в тюрму. А я не протестував, не мозолив поліції очей, не приїздив у Кононівку, то мене й не зачепили.

І так пішли ми до Шемета.

Там застали М. І. Міхновського¹¹². Не вспіли й поздоровкатись, як Міхновський почав розмову про те, що О. Пчілка в “Ріднім Краю” висловлює істинний погляд на жидів, а “Рада” курить їм фіміям*. Потім почав обвинувачувати мене за те, що я помістив статтю Єфремова у відповідь на його лист у “Раду” про жидівське питання. Потроху-потроху він входив у азарт і нарешті просто, аж до ніяковости, натискав на мене, кричачи на все горло:

– Ви устами свого Буреніна** (Єфремова), ославивши мене юдофобом, відбили від мене практику!

Я намагався все повернути в жарт і доводив, що нема й двох місяців, відколи було уміщено статтю Єфремова, але він так роз’ярився, в очах його горів такий огонь, що мені аж моторошно стало. Ну що, думаю, як він піде слідом за своїми двома братами – вони вмерли божевільними! Ну що, як і третій брат

.....
* На одному з наших з’їздів Міхновський гаряче переконував нас у тому, що нам треба йти проти жидів та російської демократії, разом з націоналістами на чолі з Столипіним і що тільки такою тактикою ми доб’ємося пільг для українського слова від уряду, а ми доводили йому, що московський націоналізм виключає український, що Столипін пізніше й довів своїми циркулярами проти українського руху.

** Буренін – співробітник “Нового Времени”¹¹³, що брудно нападав на все поступове.

саме оце зараз збожеволіє! А він же здоровий як кат, та ще й дикий якийсь. Він же прилюдно за теоретичними змаганнями зацідив по пиці вельми порядній людині Б. А. Камінському¹⁴. Оце все пролітало у мене в голові, коли він визвірявся на мене, і я сміючись сказав:

– Господи! І на що ти сотворив мене видавцем української газети? Мене тільки що не бито за газету, але я щодня сподіваюся, що хтось увійде в редакцію і спитає: “Ви Чикаленко, видавець?”

– Я.

– Ну, так от тобі! – і лясь мене по пиці!

З другого боку, заспокоювало мене те, що Міхновський по суті актор і позер. Він і одного слова і руху не зробить натурального – все у нього комедіантство. Раз у раз він грає ролю, аби зробити вражіння на слухачів.

Коли Міхновський особливо напивав на мене, кричачи: “Верніть мені те, що я втратив через вашу “Раду”!”, то я, сміючись, сказав йому:

– Ну, візьміть за свою шкоду скільки акцій на “Раду”. Це найвигідніше підприємство для поміщення капіталу.

Саме тоді надійшов О. І. Бородай. Я зараз до нього:

– Рятуйте, бо мене тут розпинають!

А Бородай на це:

– Вас ще й живцем треба на сковороді смажити!

– Побійтесь Бога, пане Бородаю, за що?

– За ведення “Ради”.

– Та чим вона вам не до смаку?

Бородай потроху теж розпалився, почали вони вже вдвох з Міхновським насідати на мене. Бородай гукає:

– У вас там квітка зібралася, яка що хоче, те й робить, а ви потураєте. Склали собі редакційку з двох коновалів (ветеринари – Павловський та Королів), Буреніна (Єфремова), та парикмахера (не знаю вже хто), та й більше нікого не пускаєте.

– Побійтесь Бога, пане Бородаю, та в “Раді” приймають участь майже всі письменники українські. Назвіть мені хоч одно відоме ім’я, якого ми не пустили до “Ради”.

– От ви п. Міхновського вилаяли устами Єфремова, спровокували його і не даєте йому виправдатись.

– Пане Міхновський, хіба ж я вам не давав місця? Коли ви мене питали, чи поміщу я вашу відповідь, то я сказав, що з охотою, але мушу знов Єфремову дати місце на відповідь вам, а ви мене просили не давати місця Єфремову. Я на це не згодився. Тоді ви сказали, що надрукуєте відповідь у “Ділі”¹⁵ і просили мене дати Єфремову відповідати вам у “Раді”, і я навіть це обіцяв вам, але ви ніякої відповіді не написали. Так чого ж ви кажете, що я не дав вам місця для відповіді Єфремову?

Міхновський замнявся, а потім голосно почав завіряти, що начеб я його умовляв не відповідати Єфремову в інтересах громадських, а він ці інтереси ставить вище особистих і тому не відповідав Єфремову.

Перед таким нахабством я тільки плечима здвигнув, а Міхновський перевів розмову на щось інше.

Неприємно я себе почував, особливо тому, що господар ні разу навіть проби не зробив спинити Міхновського і ввести його в границі пристойності, та й Коцюбинський ухилився від розмови з Міхновським і не рятував мене.

Правда, раз вкинув слівце і В. М. Шемет.

Коли Міхновський і Бородай сказали, що вони не будуть вже читати “Ради”, то я їм відповів:

– Можете бойкотувати. Я вважаю, що в інвентарі українства повинна бути щоденна газета, і хоч би передплатників було не 2 тисячі, як тепер, а 200, то й тоді я буду її видавати.

– Я виписувати буду, але читати не буду, – відказав на це Бородай.

А Міхновський встав і, якимось театральним уклонившись мені, сказав:

– Я й не думаю бойкотувати, я знаю, яка це трудність – догодити єдиною газетою всім. Я преклоняюся перед вашим тактом, енергією, умінням з’єднати співробітників, хоч напрямку газети я не можу поділяти, бо “Рада” – занадто юдофільський орган. Але я певен, що тепер ніхто не зумів би видавати газети, я знаю це з власного досвіду, бо й я ж видав один номер “Слобожанщини”¹¹⁶.

Тут В. М. Шемет і вкинув слівце:

– І посварився майже з усіма співробітниками!

Бородай і собі почав вихвалити мою “надзвичайну енергію”, мої заслуги перед історією, але дорікав, що я занадто багато волі даю отій “редакційній кліці”.

Те ж саме пише мені в листі і С. П. Шелухин¹¹⁷. Дорікав мені, що я мало впливаю на газету, а свистуни Єфремов і К^о зробили з “Ради” “шабесгоя”, себто жидівського попихача.

Характеристично, що й М. К. Садовський дорікає мені:

– Я б з ними не так поведився, як ви. Я б держав їх у руках, отих “паперопсувателів”, “скрипоперів”, так, як видавець колишнього “Московського Листка”¹¹⁸. Якимось познайомився я з ним, Пастухов він на прізвище, у председателя Московської судової палати, який мене дуже любив і рекомендував Пастухову.

Не бачачи в “М. Листку” рецензій на мою трупу, поїхав я до Пастухова з скаргою.

Він зараз подзвонив і велів покликати театрального рецензента.

– Что ж ты, братец, ничего не написал до сих пор вот про них? – спитав він у молодого чоловіка, що увійшовши, став коло порога.

– Я напишу-с на завтра.

– То ты смотри у меня, чтоб на завтра рецензия была про моего друга, вот про них, что ни на есть первосортная!

А коли рецензент вийшов, він каже до мене:

– Я, брат, ледахтур стро-огай. Я, брат, тех бумагомарак во как держу!

– От як треба правити газетою, а ви кожному даєте волю писати по-своєму, а вони й пишуть чорти-батька зна що. Пишуть, що треба раз у раз ставити європейський перекладний репертуар. Та якби я ставив отой

репертуар, то навіть по контромарках не набралось українців на повний театр. Вони тільки блягузькають, а в театр не ходять, навіть на редакційні місця. Збір мені дають міщанство та жида, то я й ставлю любий їм репертуар. Але само собою, що я не буду принижувати театру нашого до балагану, як це робить всяка шантрапа. От якби у нас був історичний репертуар! Ото було б діло! Коли ж нема драматургів!

– Це правда, – кажу, – є у нас один талановитий письменник – Винниченко, коли ж, на жаль, хоче бути “чесним з собою”. Пише пренудні розправи на цю тему в белетристичній формі. Я вже йому радив у листі бути “розумним з собою” і покинути цю тему, а взятися за писання от таких сцен з життя, як, наприклад, Андреєва¹¹⁹ “Дни нашей жизни”, тоді він мав би і заробіток, і славу.

1909 РІК

12 січня 1909 року

Винниченко прислав до “Л.-Н. Вісника” драму “Мементо” й просив мене в рукопису прочитати її й написати йому свою щирю думку. Драма ця зробила на мене якнайгірше вражіння. В двох актах герой умовляє свою колишню жінку зробити аборт, бо будуча дитина напевне буде дегенератом через те, що він і вона неврастеніки. Героїня не хоче, боїться, бо вже ходить на сьомому місяці, але він загрожує, що вдушить дитину. Вона обурюється, загрожує йому тюрмою, каторгою, тоді він, злякавшись, удає, що не зробить нічого, а тим часом в останній дії виставляє дитину на мороз у вікно, і дитина помирає.

Я в прикрих, навіть образливих виразах написав свою думку авторові. Вже добре не пам’ятаю, що й писав, але коли прочитав того листа в редакції, то всі сказали, що не слід його посилати, бо порвуться відносини між нами. Пам’ятаю, що писав про те, що це не художній твір, а публіцистика, одягнута в одягу красною письменства. Що правду Гоголь¹²⁰ сказав: коли у нас з’явиться талановита людина, то або п’яниця непросипенна, або такі “рожі” (морди) корчить, що хоч святих винось. А ви, кажу, навіть і “рожі” корчите не оригінальні, бо ще спартанці¹²¹ нищили хворих дітей, а у вікні простудив дитину Габрієле д’Анунціо¹²², правда, з іншого приводу.

Я певний був, що Винниченко навіки розсердиться на мене, але сьогодні я дістав від нього коротенького, листа, який і списую тут дослівно.

“Бачите, Євгенію Харламповичу, я Вас слухаюсь і написав уже п. професору¹²³, щоб п’єси не друкував. Знищу її. Я вірю Вам найбільше. Жалію дуже, що раніше не послав Вам і боюсь, що вже дана до друку й не можна взяти назад. На Вас не серджусь, навпаки дуже дякую за щире слово. Відповіді критикам писать не буду. Постараюсь свій досвід і те, що бачу в житті, малювать без вкладання поученія. Так, може, й справді краще буде. Спробую. Упертости в мене немає, тільки починаю бачить, що мені треба виступать інакше. Послухаю Вас, подивляюсь”¹²⁴.

Якби ж то справді він узявся за розум. Якби ж то він покинув проповідувати на всі лади бути “чесним з собою”, а став “розумний з собою” і писав, не мудрствуючи лукаво.

У відповідь на цього листа я написав йому, що можна писати і не як “птичка божья”, а як громадянин з виразною фізіономією; можна, чи й треба навіть вкладати тенденцію, любу авторові, але треба це робити так, щоб твір був справді художній і по змісту, не тільки по назвиську; щоб він захоплював, цікавив читача, а не був нудотою. Якби він справді замість “Молоха”, “Щаблів життя” і “Мементо” написав ряд п’єс на кшталт “Дни нашей жизни” Андреева, то оживив би наш театр і сам жив би в достатках, а не на “жебрацьким” хлібі, як тепер. П’єси з життя, талановито написані, навіть і українські, можуть давати авторам добрий заробіток. Вдова К.-Карого за його п’єси відбирає щороку до 4 тисяч рублів, так само й Старицька та, певне, й Кропивницький¹²⁵.

Вчора, тільки що я заснув добре, коли це будять мене: поліція!

13 січня

От уже ніяк цього не сподівався, але, очумавшись, схопив портфель (теку) з оцим щоденником і пхнув його в чемодан (валізку). З практики попередніх трусів я помітив: у чемодан, як у дорожню річ, не заглядали.

Так вийшло і тепер. Переглянули у мене все, позабирали з шухлядок цілий оберемок листів, зшиток з піснями, що я записував ще в юних літах, написали протокол, що нічого “преступного” не найдено, і пішли.

Трус цей не знервував мене зовсім, досадно тільки: почуваєш себе таким приниженим, беззахисним, ображеним.

А от якось літом я, ждучи труса, так знервувався, що аж заслаб.

Годин у дві ночі будить мене двірник:

– Вставайте, пане, до нас поліція йде! Тікайте через сад на Ботанічеську!

– Бог з вами – чого я буду тікати? Нехай ідуть.

– Та, може, знов вас посадять, як позаторік.

– Ну, та вже побачимо. Де ж поліція?

– Та я був коло воріт, – каже Петро, – коли це приходить городовий* та й питає нічного сторожа – чи вже прийшли з обиском в 56-й номер, бо його сюди з участку прислано на підмогу.

Заходився я роздумувати – чи нема у мене чого “преступного” (злочинного) – здається, нема. Побудив дітей, почав їх розпитувати, чи не мають вони чого – кажуть – нема нічого. Жаду, жаду, а поліції нема. Мабуть, десь забарилися. Погасив світло – лежу. Коли це чую – торохтять візники і саме коло наших воріт стали. Ну, думаю, це приїхали старші, а городові пішки прийшли. От от зараз задзвонять. Ні, не чуть. Певне, городові спізнались. Надворі почи-

* Поліцай.

нає світати. Підходжу до вікна, ворота видно ясно, але коло воріт нікого нема. Певне, вже в дворі. Жду. Тихо, нема нікого. Лягаю. Починаю дрімати. Коли це виразно чую ступні багатьох людей. Скакую. Ну, це вже прийшли. От-от задзвонять. Вже наче й дзвінок чую. Ні, це в ушах дзвенить. Сиджу на ліжку готовий скочити і відчиняти. Але минає кілька хвилин, чверть години – нема нікого. Скрізь тихо. Коли це чую, знов наче йдуть. Підбігаю до вікна. Коло воріт і надворі нема нікого, а вулицею справді вже біжать люди, хто на роботу, хто на базар.

Поліції нема. Лягаю спати, але не спиться. В грудях кипить злість: хоч би вже прийшли швидше та не мучили! От проклята країна! Щоб вона завалилася! Ні, треба тікати кудись за границю. Коли ж не можна газети кинути. Хоч би газети закрили, тоді з спокійною совістю виїхав би з цього азійського царства. Не можу заснути, все курю, курю. А далі згадав, що у нас є лавровишневі краплі. Пішов, напився, ліг, але не можу заснути. Отак перевертався аж до 8-ми годин ранку. Подали самовар, принесли газети, повставали діти, встав і я.

Почали ми міркувати, що воно за знак, що не було трус. По скільки разів заставляли двірника розказувати, як він чув розмову городового з сторожем – виходить, наче подобає на правду.

Я так рознервувався, що аж захворів, ледве ноги волочив.

Аж другого дня роз'яснилась оця притча. В газеті читаю, що був трус у № 56 по Жилянській вулиці. Це городовий помилився вулицею, зайшов до нашого дому і роз'ятрив мені нерви, попсував здоров'я. Отаке-то життя в конституційні часи! За Плева¹²⁶, їй Богу, було легше!

Вчорашній трус, кажу, не знервував мене, а тільки здивував і обури.

Вранці я написав в жандармське управління листа, в якому кажу, що “теряєсь вь догадкахъ о причинѣ обыска, прошу личнаго свиданія для объясненія”. Справді, і не здумав, що дало привід для трус.

Може, те, що у мене вчора було “незаконне” зібрання десяти співробітників “Ради”? Але ні, бо тоді вони поспішили б переписати їх.

В редакції довідався, що трусили нашого співробітника Л. Пахаревського та Олену Пчілку.

Тепер уже зовсім нічого не розумію. Певне, Ольга Петрівна (Пчілка), не знаючи, що й у мене був трус, подумала, що це “жидівська інтрига” підвела її під трус.

У відповідь на мій лист до жандармського управління доставив повістку прибути в участок за “полученієм вещей”.

Очевидно, листів і не переглядали, такої думки і околочний для секретних справ, але чого ж вони у мене шукали?

Сьогодні прийшла від секретаря цензурного комітету цибулка про те, що “Раду” збираються тягти до суду за карикатуру В. Різниченка¹²⁷ в № 8.

15 січня

Здається ж, там нічого “преступного” нема: “Почаївськія Извѣстія”¹²⁸ (монах), “Новое Время” (свиня), “Кіевлянинъ” (треуголка) кричать: “Бей жидовь!”. “Рідний Край” (дитина) їй собі пищить: “І я хоцу!”

А може, це так тільки, хотять зірвати хабара помимо усталеної данини. Побачимо.

Є чутка, що начальника цензурного комітету Сидорова переводять кудись, а на його місці буде відомий професор Т. Флоринський¹²⁹; мабуть, тоді вже і відкупитись не можна буде, бо це свідомий заїлий українофоб.

А тим часом і тепер відкуп мало що їй помагає, бо тепер найбільше штрафує нас адміністративно губернатор, помимо цензурного комітету.

Цензурний комітет тільки до суду позиває, але суд не такий страшний, як адміністрація. На суді все-таки розбирають справу, можна якось виправдатися, виговоритись, а з адміністрацією діло просте: зробить постанову “взыскать” з такої-то газети стільки-то рублів штрафу за таку-то статтю і околочний здере. Ну просто як експропріатори: “Руки вверхь!” і край! Ніякі виправдання, прохання не помагають, а скаржитись нікому!

Зустрівся вчора в книгарні “К. Старини” з Пчілкою. Сер-

18 січня

диться за карикатуру.

– Отже вас, – каже, – Господь Бог покарав за мене! Так вам і треба!

– Так, – кажу, – прислав архангелів та їй конфіскував той номер.

– Та ще, Бог дасть, і оштрафують вас. Знатимете тоді, як глузувати з свого ж таки брата через отих паршивих жидів.

– А на що ж їх, – кажу, – обижаєте?..

– Я їй буду боротись з ними, бо це наші найлютіші вороги...

Не схотів я з нею полемізувати та їй пішов собі.

На засіданні Наукового т-ва¹³⁰ вона знов завелася з проф. Перетцем.

Голова медичної секції, д-р Галин¹³¹, оповів, що вони мають звертатись до фершалів, земських лікарів, щоб прислали їм народні анатомічні терміни, назвиська хвороб і між іншим вжив слово “хвороби черева”.

Пчілка встає і каже:

– Нащо ж вживати грубі, коновальські терміни? Хто ж скаже: у мене болить черево?

На це голова відповідає, що це з непривички здається грубим. І поросійськи ніхто не каже “у мене болить брюхо”, а тим часом прийнято терміни брюшина, грудобрюшна преграда, брюшний тиф.

На це Пчілка, поглядаючи на проф. Перетца, уїдливо завважила:

– Нащо ж нам брати приклад з кацапів і заводити грубі терміни!

На це Перетц порадив, повикидавши “грубі кацапські” терміни, позаводити “делікатні жидівські”.

Пчілка промовчала, але коли на відході Перетц висловив думку, що тре-

ба вишукувати багатих українців, які піддержували б Наукове т-во грішми, то Пчілка знов уїдливо обізвалась:

– Щоб розвинути діяльність нашого товариства, треба, щоб члени його не працювали по кацапських товариствах, як це робить наш член професор Перетц.

Тоді Перетц, натякаючи на юдофобські статті в “Ріднім Краю”, відповів:

– Мені здається, що для поліпшення фінансів нашого т-ва годилося б “устроить маленький погромчик”...

Вийшла ніяковість. Пчілка, одягаючись, роздратовано кинула Перетцеві:

– Я вам цього ніколи не забуду!

І, певне, не забуде, тим паче, що Перетц жидівського походження.

* * *

Треба розказати ще про одну суперечку Пчілки з Перетцом, свідком якої я теж був.

Обмірковувалося в Науковім т-ві під головуванням проф. Грушевського питання, чи привітати Л. Толстого¹³² в день його 80-ліття, чи ні.

Пчілка довго й гаряче стояла на тому, що не треба, бо Толстой не вартий того.

Перетц, навпаки, відстоював думку, що треба привітати – і чи умисне, щоб вколоти Пчілку, чи невмисне вжив у розмові такої фрази: “Хотя мне часто говорят, что я страдаю женскою болтливостью”.

Пчілка встає і, здержуючи своє роздратовання, звертається до Грушевського з такими словами:

– От наш пан професор ніколи собі не дозволив би в присутності дам сказати таку неделікатність, яку сказав, – показуючи на Перетца, – кацапський професор...

Грушевський, переводячи це у жарт, підбіг до Перетца і почав його пошепки заспокоювати, а Стешенко¹³³ на вухо докоряв Пчілці. Присутні не знали, що їм робити, але швидко Перетц вивів усіх з ніякового становища. Він почав розмову про те, що він тепер студіює українські приказки.

– И есть весьма меткия, например “Це та баба, що їй чорт на махових вилах черевики подавав”.

На це Пчілка кинула:

– Еге, є дуже влучні, наприклад: “Покірливе телятко дві матки ссе”, натякаючи цим, що Перетц працює в українськiм Науковім т-ві і в російськiм Т-ві “Лѣтописца Нестора”¹³⁴.

Грушевський, боячись, щоб не вийшло чого гіршого, поспішив закрити засідання.

3 лютого

Цими днями був я в Одесі і бачився майже з усіма та-
мошніми українцями. По відносинах до “Ради” вони
поділились на два табори. Одні, з Шелухиним на чолі, обурюються на
неї за її юдофільський напрямок, за те, що буцім вона жидівські інтереси ста-
вить вище українських, а через те “Рада” швидше робить шкоду українському
рухові, ніж користь; що якби не я, то в Одесі заснувалася б друга – щиро ук-
раїнська газета. Виходить, що я найбільше шкоджу українським інтересам.

– Чим же я вам заважаю? – питаю я. – Видавайте собі істинно український
орган, може, він матиме більший успіх.

– Не вважаємо можливим вступати в пагубну конкуренцію, – каже Лу-
ценко¹³⁵.

Інші, з Комаром на чолі, кажуть, що “Рада” цілком їх задовольняє, що во-
на видається не гірше російських газет, напрямком її вони зовсім задоволені,
а про Шелухина та К^о кажуть, що вони пробували вже видавати в Одесі газету,
але ніхто її не читав і вийшов тільки “шкандаль” для українства.

Признатись, я помітив, що й “Раду” уважно читають тільки Шелухин та
Комар, а решта так тільки, переглядає, та й то не завжди, бо не дуже взагалі ви-
являє цікавості до українського руху. А Комар та Шелухин читають пильно, бо
обидва вони – найінтенсивніші українці в Одесі.

Шелухин, обурившись на “Раду” за полеміку з “Р. Краєм” з приводу
жидівського питання, навіть загрожував, що зорганізує в Одесі бойкот “Ради”,
але заходи ці скінчилися тим, що й сам він виписав її, бо тільки в “Раді” можна
знайти все, що стосується до українського руху, а рухом цим він глибоко за-
хоплений.

6 лютого

Вчора приїхав у Кононівку за “данями”, але тяжко їх зби-
рати, бо минулий рік був неврожайний.

Прийдуть арендатори-дячки, поздоровкаємось, то я й питаю:

– Чи з грішми, чи з добрим словом?

– Та з словом, та й то для вас “недобрим”, бо просим подождати до осені,
або поки свині попродамо.

Ввечері прийшли до мене посидіти, побалакати мої приятелі, кононівські
селяни Павло Малинка та Роман Кобізький. Обидва вони виписують “Раду” з са-
мого початку. Обидва вони люди середнього віку, років під сорок, многосімейні
і добрі хазяїни, хоч і не з заможніших. Замолоду вони дуже бідували по чужих
роботах, але, навчившись ремеслу, трохи стали на ноги. Павло – найкращий
у селі кравець, має швейну машину і зимою заробляє кравецтвом, а Роман – доб-
рий тесля і заробляє немало на залізній дорозі, а діти, за його приводом, дома ха-
зайнують. Обидва вони самоучкою вивчилися грамоти, багато прочитали з моєї
бібліотеки книжок, переважно історичних та сільськогосподарських і дечого

навчилися з книжок, бо хазяйство ведуть у порівнянні з іншими далеко прогресивніше. Вони ж одні з перших обізвалися, коли я заходився коло заснування Кредитового т-ва: і досі Малинка там касиром, а Кобізький головою ради.

Під час визвольного руху¹³⁶ вони нічим не визначалися, охоче читали літературу, що привозили всякі агітатори, і бували на мітингах, але не переховували, не розвозили по селах ні літератури, ні агітаторів і не виявляли охоти брати участь в аграрних розрухах.

Такими ж помірковано-поступовими zostалися вони і досі, тоді як мало не всі колишні революціонери поробилися шпигами та експропріаторами.

Не знаю, як по інших селах, а в Кононівці найжвавішими, найенергійнішими революціонерами під час визвольного руху поставали колишні звичайні злодії. Це “публіка” справді рухлива, бувала, звикла до конспірації, до ризику. Нудне життя хлібороба їй не могло задовольнити, вона завжди по-своєму боролася з існуючим укладом життя. Вони систематично палили сусідніх землевласників Абросимових, палили і селян, з якими мали особисті рахунки; обкрадали всіх, кого могли: панів, залізну дорогу, проїжджих селян і таки своїх. Мене не займали, бо я був для всіх незвичайним паном: не хазяйнував, всю землю здавав селянам по недорогій ціні, з усіма обходився по-людськи, за що мене і сусідні пани, і поліція вважали за революціонера і дивилися скося.

Коли настав визвольний рух, то під впливом літератури і живого слова всяких ораторів, ця “публіка” з головою кинулася на боротьбу з старим ладом, але боротьба ця велася такими ж способами, як і перше, тільки тепер вже з нею ніхто не ховався, навпаки, всі вважали за лицарство боротися з “буржуазією”: крали, грабували всіх, кого можна було, майже прилюдно, не розбираючи, чи то “буржуй”, чи “пролетарій”. Крали – з вагонів кабанів, крали у панів скот та різали, у селян поросят, курей, одержу, все, що попадалось під руки, і все те пропивали, а горілки було доскохчу, бо майже через хату був шинок, в якому продавалась “монополька”.

Петро Оправхата, кононівський сільський писар і бухгалтер Кредитового т-ва, людина надзвичайно кебетлива і талановита, описав це поведження селян у книжечці “Сільські масовки” і вживав усіх заходів, щоб повернути їх на ідейну боротьбу. Він заснував “Селянську спілку” (“Крестьянській (український) союз”), умовив селян не робити розрухів, організував змову не платити ніяких податків, ні викупних, ні банкових, ні орендних грошей. На це охоче пристали за малим не всі селяни, позаписувались у “Союз” і перестали платити всі платежі, але злодійства не припинилися.

Коли почалася ліквідація визвольного руху і за пристава (комісара) поставлено якогось башибузука Гедройца, то він з козаками-інгушами в короткий час повибивав з селян усі недоїмки (залеглості).

Оправхату і ще декого, більш-менш ідейних, вислано на заслання в Вологодську губернію, а революціонери-злодії зараз же поробилися шпигами, приятелями пристава і провадили свою “боротьбу” так само й далі, але вже не з “буржуазією”, а з тими, на кого скося дивилася поліція. Вони обкрадали селян, яких

пристав уважав неблагонадежними, але не мав зачіпки для висилки їх адміністративно. Побачивши, що поліція робить у мене труси і вважає мене за першопричину визвольного руху в Кононівці, ці “добродії” на чолі з Петром Малинкою та Петром Дзигуром почали й мені робити капості, правда, дрібні: випасали у мене сінокіс, хліб, крали рибу, овоч у саду, псували лісові посадки і т. п.

Коли я їм почав дорікати за це, вони нахабно відповідали:

– То заведіть собі інгушів, тоді ніхто шкоди не робитиме.

Я звертався листами до всієї громади, просив спинити свавільців, але пристав забирав собі мої послання до громади, вишукуючи в них хоч яку зачіпку, аби причепитися до мене і обвинуватити мене в агітації тощо. Нарешті селяни постановили були вислати з села найгіршого злодія і розбишаку, а разом з тим і шпига Петра Малинку (він же по-вуличному Мотузка, Козубенко), але більшість не підписала приговора, боячися пристава, а тих, хто підписав приговор, Малинка бив прилюдно мало не до смерти, а інших пристав карав, причепившись до чого-будь*.

І Павло Малинка, і Роман Кобізький пережили ці роки, як віл під обухом, дбаючи тільки про те, як би не розгнівити чим-небудь колишніх революціонерів, а теперішніх приятелів пристава.

До чого вони залякані, видно з того, що навіть боялися зняти голос на загальних зборах Кредитового т-ва про жертву на пам’ятник Шевченкові¹³⁷, аж поки земська управа не прислала книжечки для збору. Коли дехто завважив, що за жертву цю пристав з світу зжене, то вони, показуючи книжечку, сказали, що це земська управа закликає, а не вони. Кінчилося тим, що збори постановили оплатити всю книжечку, щось на 10 р. 50 к.

Бояться вони навіть навідуватися до мене, як я приїжджаю, бо шпиги зараз донесуть приставу, що вони ходять на “совіт нечестивих”.

Та, по правді кажучи, я й сам тепер ухилиюсь від зносин з селянами, бо боязно поліції та таки й упевнився, що ніяких інтересів, окрім чисто матеріальних, у більшості з їх нема і про якусь етику й мови нема; зробити доноса на сусіду, обікрасти його тепер не вважається гідким, неморальним вчинком, а почуття гріха вважається вже казочкою для малих дітей.

Після того, як відкрили Кредитове т-во, задумали ми з Оправхатою, Павлом Малинкою та Романом Кобізьким заснувати споживче т-во. Добув я нормальний устав і напосівся, щоб живіші елементи зібралися, обміркували устав, підписали і послали в Губерніяльне присутствіє.

Через кілька день приходять до мене душ двадцять, що підписались на уставі, і просять, щоб я прийшов на сход на раду і увійшов у склад управи товариства, бо без мене не буде ладу, розкрадуть крамницю тощо. І хто ж найбільше говорить? Той, що перед тим написав доноса на дяка, буцімби той вихвалював перед селянами убивство сербського короля і казав, що по-

* Під час революції 1917 року селяни на сході гуртом убили Петра Малинку, який тоді вже був завзятим большевиком, а Петра Дзигура убито 1926 року.

ра і нашому таке зробити. На дякове щастя, свідки не підтвердили доноса. Вчинок цей нікого не обурило, не відвернув від нього, навпаки, в розмові з мною його висували наперед як одного з найповажніших і діяльних членів будучого т-ва. А на місце бухгалтера намітили такого, що перед тим на бесіді, п'яний, вкрав у Андрія Кравченка з кишені три карбованці грошей і піймався на вчинку.

Мене це так обурило, що я роздратовано сказав:

– Не піду я до вас на сход і не хочу бути в управі т-ва, бо бува хто-небудь з вас викраде у мене гроші з кишені або напише доноса на мене.

І рішучо заявив, щоб вони самі організували т-во, а я буду брати крам для економії (двора) з їхньої крамниці. З тим вони й пішли.

Коли послали устав товариства в губернію, пристав викликав усіх до себе в стан і почав допитуватись, чи не я ініціатор цього діла і чи не був на сході, коли обмірковувалася справа? Тупотів, кричав на всіх, загрожував усіх посадити за незаконне зборище, бо сход той був зроблений без дозволу земського начальника. Тим поки що й скінчилися наші заходи про споживче товариство, бо устава не затвердили.

Взагалі, “нема лиха без добра”. Коли в 1905 році почалися скрізь аграрні розрухи, то Оправхата писав до мене і приїздив просити, щоб я приїхав у Кононівку допомогти йому заснувати Селянську спілку і тим відвернути селян від розрухів, від крадіжок. Я охоче поїхав би, збирав би селян, умовляв би їх добиватись собі прав законним шляхом, а не захватним порядком і... напевне був би за це десь на засланні, як Оправхата, або сидів би в тюрмі, дожидаючи суду, як Шемет. Але мене врятувало те, що саме 19 жовтня Левка (сина) прострелили на вулиці і я невідступно був коло нього.

Правду приказка каже: “Не було б щастя, та нещастя помогло!”

Адміністрації дуже хотілося встановити, що я бував у Кононівці під час організації “Крестьянского союза”, але я не був там з осені 1905 до весни 1906 року.

Правда, адміністрація певна була, що хоч я сам у Кононівці не бував, зате туди їздили мої знайомі з молодих, але й того кононівські шпиги не могли підтвердити.

Прийшовши вчора до мене, Павло Малинка та Роман Кобізький почали розмову, як водиться, з “земельки”.

Чи можна сподіватись, що Дума ухвалить законопроект¹³⁸, складений селянами про землю й зданий у комісію?

Я, признатись, й забув за той законопроект правих селян та священників, а вони, виходить, думають про його, сподіваються.

Потім перейшла розмова на “Раду”, про яку я думаю не менше, як селяни про земельку.

Виявилось, що вони статей в “Раді” не читають, бо вони писані “не про нас”, як вони висловились, а читають тільки про Думу, “По Росії”, “По Україні”, “Останні висті”; про те, що робиться по селах, та ще як буває яке оповідання.

– Ну, а звикли ми так до газети, що як якого дня нема її, то наче щось загубив, – каже Малинка.

– А сусіди читають, беруть у вас? – питаю.

– Та беруть, читають. А вже як трапиться номер із баєчкою якою, то він по селу й ходить, що потім і не одпитаєш.

– Які ж такі баєчки так цікавлять людей?

– Ото про бабу Горбулиху* була найкраща та ще як ото суддя не розуміє по-нашому та перекручує (а-ра Модеста Левицького), то ті номери аж по сусідніх селах десь позачитували.

– Ну, а як вам подобається “Історія одного селянина” (Еркмана-Шатріяна)?

– О! То дорога штука. Ми її по-руському читали та й тепер ні одного номеру не пропустили, – каже Малинка.

– А я часом хоч і промину номерів скільки, а все-таки читаю залюбки, – каже Кобізький. – Так воно написано, наче у нас діялось...

– Еге, – каже Малинка, – закривилось було і у нас на те, та що ж? Темнота наша...

– Ну, а чи багато народу читає “Раду”, мабуть, вже не докладаєте? – питають дядьки.

– Та де там, – кажу. – Торік доклали більше 20 тисяч, та певне, й цього року докладем не менше.

– Ой-йо-йо! Не жалієте ви грошей, щоб просвітити нашого брата...

– Та й другі не жаліють, щоб не дати йому просвітитись, – завважив Малинка: становий загрожував, що й касу нашу (Кредитове т-во) закрие, коли ми знову випишемо “Раду”, то ми й побоялись, мусіли по його наказу виписати “Росію”¹³⁹. Він і на мене напавсь, щоб я не випишував, та я сказав, що Чикаленко дурно посилає, то він і відчепивсь. Отак воно, видно, скрізь робиться, через те мало й випишують її, бо тепер народ скрізь заляканий.

Ще треба записати свою розмову про “Раду” з кононівським панотцем Максимом Чернишевським, стихійним “малоросом”, що раз у раз говорить українською мовою.

– Коли я, – оповідає о. Максим, – переїхав у Кононівку, то щоб зазнайомитись з новими своїми парафіянами, обійшов усіх селян з молитвою. У Павла Малинки я вперше побачив вашу “Раду” і попросив її почитати. Прийшовши додому, заходився читати, і що Ви думаєте? – майже нічого не зрозумів. Пирана вона, думаю собі, чи по-болгарському, чи по-словацькому, тільки не по-нашому; та й спитав Назара (сусіду): “Чи Ви, Назаре, розумієте що-небудь з цієї газети?” – “Я, – каже Назар, – неграмотний, а от хлопець мій, що скінчив школу, бере її з каси (кооперативи), то часом читає вголос, то й я слухаю, як маю час. “А ну, – кажу, – пришліть його до мене.” Приходить Назарів син, хлопець літ п’ятнадцяти – шістнадцяти. “Ти, кажуть, читаєш «Раду», а чи ти її розумієш?” – питаю. “Зразу, – каже, – не все розумів, а тепер залюбки читаю про те, що в світі діється, або яку баєчку.” – “Ану, розкажи мені, що воно оце значить”, – та й почав йому читати статтю, якої не розумів. – “Ви не так, батюшко,

* Дуже талановитого, але, на жаль, невідомого автора.

читаєте”, – перебиває він мене. – “Як не так? Я читаю так, як тут напечатано.” – “Треба, – каже, – вимовляти по-простому, по-нашому, ось дайте мені...” І що Ви думаєте? Засоромив мене хлопець: як став читати, то й я почав розуміти. Я, знаєте, будши в семінарії, читав “Кобзаря”, тільки Шевченко писав не так, як “Рада” пише: Ви повикидали для чогось ы і скрізь ставите и, а тому й трудно попервах читати Вашу газету.

Хоч панотець і вивчився читати “Раду” і начебто зацікавився нею, – але не передплатив її, певне, боячись свого начальства, як селяни – пристава, бо новий учитель був доніс на нього за те, що він у табельний (царський) день не дзвонив до церкви і не служив молебна, і ледве панотець виправдався тим, що лежав у той день хворий.

За той донос я вчителя добре провчив. Приїхавши з Києва, я стрівся з ним у конторі Кононівського начальника станції, і коли учитель у присутності нашого земського лікаря та скількох залізничників підійшов до мене поздороватись, я, заклавши руки за спину, сказав: “Досі я чував, що попи доносять на учителів, а оце вперше на своїм віку бачу учителя, що зробив доноса на попа” і, відвернувшись від нього, завів розмову з доктором. Не знаю, може, через те, що я, попечитель школи, не подав йому публічно руки, він незабаром випросив собі в інспектора перевід до іншої школи. Замість нього, мабуть, навмисне, інспектор назначив нам такого учителя, що зовсім не знав української мови.

Я саме був у Кононівці, коли він приїхав і прийшов до мене разом з помічником попечителя школи Андрієм Кравченком з візитом. Я висловив йому жаль, що він не знає мови своїх учнів. Він зніяковів і пояснив це тим, що він хоч і селянин родом, але виріс і вчився в Києві. Андрій Кравченко, дуже розумний і дотепний дядько, на це завважив: “Люди виучуються і по-французькому і по-німецькому говорити, аби охота; то коли вони схотять, то вивчаться і по-нашому”. І дійсно, новий учитель, беручи з моєї бібліотеки українські книжки і розмовляючи з селянами, за якийсь час вивчився говорити по-українському. Взагалі всі кононівські учителі, буваючи літом у нас і бачачи, що вся наша родина і наші гості говорять по-українському, переставали соромитися своєї мови і читали у мене “Раду” та українські книжки з моєї бібліотеки і ставали свідомими українцями.

А от у Перешорах, куди я, купивши Кононівку, приїжджаю тільки на короткий час, я мало маю змоги впливати на учителів, тим більше, що панотець Миколай Зеленкевич, брат відомого українського педагога Я. Чепіги¹⁴⁰, – безоглядний обруситель, хоч раз у раз хвалиться, що він по матері (Чепіга) походить з запорозького роду. Як не намагаюся я, показуючи на його брата, повернути і його до українського світогляду, він уперто не хоче навіть на самоті зо мною говорити по-українському, хоч попадає говорить зо мною чистою українською мовою. Я пояснюю цю упертість теж страхом перед начальством, бо він, можна сказати, переобтяжений цілим десятком малих дітей. Під його впливом і залежний від нього учитель парафіяльної школи, селянський син Бондаренко теж уперто намагається говорити чистою московською мовою, але говорить

якоюсь кумедною мішаниною. Натурально, ні “Ради”, ні українських книжок він не читає і школярам не дає; я, як попечитель школи, роздаю школярам після іспитів українські книжечки сам або через свого управителя.

Ще треба сказати, як ставляться до “Ради” і взагалі до українства кононівські та мардарівські жиди, яких багато живе по тих станціях і з якими я розмовляю виключно українською мовою. Прості неосвічені жиди говорять зо мною, як і з усіма, доброю народньою мовою і себе називають “жидами”, а більш-менш інтелігентні (“цибулізовані”) уперто говорять по-російському і себе називають “євреями”.

Вони розуміють, що я український націоналіст, але вважають це за примху, за “чудачество” з мого боку. А я їм часто кажу:

– Дивуюся, чому правительство тіснить вас і обмежує в правах, коли ви есте його агентами по обмосковленню; без жидів правительство не змогло б отак обмосковити українські міста і містечка, як обмосковили їх жиди.

Вони це вислухують з приємністю, як похвалу собі за культуртрегерство. Купивши 1900-го року Кононівку, я подарував Пирятинській міській бібліотеці по примірнику майже всіх українських книжок, що тоді були в нашій книгарні “Київська Старина”. Цей досить коштовний дарунок пирятинські жиди так, як і члени “Русского Союза”¹⁴¹, прийняли з “кислою міною” і навіть не позаводили цих книжок у палітурки, як російські бібліотечні книжки. Точнісінько так само поставилися мардарівські жиди до українських книжок, подарованих мною в їхню бібліотеку, а “Ради” ніхто з них не передплачує, хоч знають, що це газета не юдофобська, бо видаю її я, якого вони жартом називають своїм (жидівським) “батьком”. Певне, їх ображає, що “Рада” їх називає по-українському “жидами”.

Але коли б ми назвали їх з російська – “євреями”, то цим ми признали б, що Т. Шевченко та всі наші класики були юдофобами, бо вони їх називали “жидами”. Тому я запропонував нашій редакції компроміс: коли говориться про жидів з похвалою, то називати їх “жидами”, а коли з ганьбою, то – “євреями”; жидів-націоналістів, яким ми симпатизуєм, називати “жидами”, а асиміляторів, яких гудимо – “євреями”.

Пробувши оце тижнів зо два в дорозі, розмовляючи з багатьма людьми всяких станів, всякої освіти, переконався я, що в близькім часі не можна сподіватись, щоб щоденна українська газета стала на свої ноги, існувала б без сторонньої допомоги.

14 лютого

Тепер ясно видно, що нема читача для такої газети. По городах нема ще інтелігенції, яка говорила б по-українському вдома, в родині, на вулиці і взагалі скрізь, вона ще тільки народжується. Про сільський народ я й не кажу, бо він або зовсім неграмотний, або покалічений російською школою і не може, а то й не хоче читати української газети, яка пишеться мовою, виробленою хоч і на

народній основі, але з масою слів і виразів не народних і чужих народів, бо він їх не чує ні в школі, ні в суді, ні в житті.

Правда, народжуються тепер і між сільським народом елементи свідомі національно, що читають українські книжки, газети, але їх мало, бо політична атмосфера не сприяє розвитку цих елементів. Сваюля адміністрації душисть їх, вони бояться виписувати газету, бо в очах адміністрації це “крамола”, з якою треба боротись. Поки не зміняться обставини, поки не запанує законність, доти газета наша не може мати широкого розповсюдження в селі, не тільки серед народу, але й серед сільської інтелігенції. Учителі, священники, дяки, фершалі, писарі та інші бояться її виписувати, щоб не втратити посади. Треба бути вже дуже зацікавленим українським рухом, треба бути ідейною людиною, щоб тепер виписувати газету, будучи людиною залежною від начальства. Само собою, що такі ідейні люди між сільською інтелігенцією знаходяться і виписують українську газету, коли можна, на своє ім'я, а то на ім'я якоїсь незалежної людини. Але газета не може держатись на самих передплатниках-героях, бо взагалі героїв скрізь мало, мало їх і у нас по селах.

По містах обставини інші. Тут адміністрація і взагалі всяке начальство не так гнітить обивателя в його приватному житті, бо взагалі: чим більший центр, тим вільніше живеться людині, та й начальству у великому городі трудніше простежити, що людина читає, передплачує собі додому.

Поліція та охоранка не забороняють у городі обивателям виписувати, скажемо, “Раду”, чи навіть соц.-демократичне “Слово”, і не чути, щоб коли вони видирали ці часописи, як це мало не скрізь робить сільська поліція. Начальство у городі не вигонить з посади чиновників за ці часописи, хіба вже тоді, як “Союз русского народа” почне людину ту цькувати і зверне на неї увагу начальства.

З цього боку, кажу, городському обивателеві вільніше, ніж сільському.

Але міста наші так змосковлено, що дуже, дуже малий процент людности проявляє якийсь інтерес взагалі до українства. І тут українську газету виписує тільки людина національно свідома.

Звичайний городський обиватель, який так-сяк уміє говорити селянською українською мовою, не випише нашої газети, бо він краще розуміє газету російську, та й та дасть йому більше новин, – новини ті будуть свіжіші. Всяке більш-менш велике провінціальне місто має свою російську газету, з якої обиватель швидше вичитає новини, одержані по телеграфу, ніж з української газети, яка ще має приїхати поїздом з Києва. Таким робом, єдина українська газета не може конкурувати свіжістю новин з газетами одеськими, харківськими, катеринославськими та іншими. В Києві вона ще могла б конкурувати з київськими свіжістю новин, але якби вона пішла на цю конкуренцію, то з'їла б увесь свій роковий бюджет в один місяць і загинула б, бо вона не мала б навіть і половини такого тиражу, який мають “К. Вѣсти”, котрі через “К. Мысль”¹⁴² ледве-ледве дихають.

Отож нашу газету передплачують тільки люди, що цікавляться українським національним рухом, і все завдання в тім, щоб число таких людей

збільшилось, щоб ширше розлилася ця свідомість серед усіх верств, станів, клас людности.

Але школи, цього найдужчого чинника, у нас нема, нема й ніякого широкого національного життя, застається один чинник – преса.

Виходить так зване зачароване коло: щоб існувала преса, треба свідомого громадянства, щоб було свідоме громадянство, треба, щоб існувала преса!

Преса повинна ширити національну свідомість і, очевидно, вона це робить, бо щодня більше як у двох тисячах примірників наша газета розсилається по Україні, її люди бачать, читають, говорять про неї.

Але все-таки свідомість ця шириться так пиняво, число передплатників так поволі прибуває, що якби так прибувала сила у хворого, то лікар давно визнав би його безнадійним і тільки з обов'язку лікарської присяги мусів би щось робити, а родичі само собою сподівалися б якогось чуда, що врятує його.

Отак і я сподіваюся тільки чуда, яке врятує нашу пресу.

Якби продержатися нам з нею, поки настануть такі часи, що громадянство не боїтиметься передплачувати українську газету, поки у нас не з'являться такі таланти, які звернуть на нашу пресу увагу і звичайної, несвідомої людности.

Тепер наша газета ведеться так і такими ж силами, як російська яка-небудь газетка якогось провінціального міста, і відрізняється тим тільки, що найбільшу увагу звертає на наше національне життя і видається українською мовою.

Наш передплатник-герой одержить її, прочитає, згорне й покладе, а побожніший в кінці року заведе її в палітурки і заховає для нащадків.

А якби якимсь чудом з'явилися у нас такі сили, щоб передплатник, отримавши газету, зібрав сусідів і читав їм, скажемо, поезії, написані таким генієм, як Шевченко, оповідання такого таланту, як М. Вовчок¹⁴³, фейлетони, написані з таким гумором і силою, як писав Стороженко¹⁴⁴. Якби інтелігентний передплатник читав у газеті статті, написані такою особою, як Драгоманов, щоб він з приводу цих статей дебатував, змагався з приятелями та знайомими. Одним словом, якби про нашу газету говорили люди, щоб навіть учились мови, аби читати її, тоді свідомість ширилась би не так, як тепер, тоді число передплатників не прибувало б так спроквола, як тепер.

Я певний, що якби у 80-х роках не з'явилися на нашій сцені такі таланти, як Кропивницький, Заньковецька та брати Тобілевичі, то хіба наш театр зробився б таким голосним? Якби на сцені були самі Суслови, Колісниченки та інші Гаркуни-Задунайські¹⁴⁵, чи можна було б ставити вряд по сотні разів "Наталку Полтавку" чи "Сватання на Гончарівці"?

Напевне, театр наш з такими силами не прожив би до наших днів і не зіграв би тої ролі в нашому національному житті, яку він грав протягом 25 років, він помер би, не проживши і п'яти років.

От через що боюсь я за нашу пресу, боюсь, що вона при теперішніх обставинах, з теперішніми силами не проживе й п'яти років.

З такими силами можна вести газету російську, польську, литовську, латиську, естонську, себто у тих народів, у яких ніхто й мови не здійсмає, чи потрібна своя газета.

А у нас, у нації, яка навіть назвиська всіма признаного не має, коли ще своїм треба доводити потребу національної газети, такими силами газети на ноги скоро не поставиш.

Очевидно, що ще багато років газета мусить жити субсидіями, але питання в тім – чи надовго стане віри, охоти і снаги у “дающих” субсидію?

В перший рік легко було найти людей, що охоче давали гроші на українську газету, на другий рік таких людей уже було трудніше найти, на третій ще трудніше, а на четвертий ледве-ледве я умовив дати ще на один рік. А на п'ятий, то я вже не знаю, що буде. Коли не знайду собі помочі, то пропало діло, бо я не в стані потягти газети самотужки.

Тим часом смерть газети від анемії – це друге Берестечко¹⁴⁶, величезний удар нашому національному рухові.

Це буде “радість велія” ворогам нашим і “скорб велика” друзям нашим. Не скоро очумається наш рух від такого удару.

Правда, мине кілька років і, певне, хтось знову зробить спробу видавати щоденну газету. Може, до того часу з'являться нові сили, може, керманичі нової газети зуміють ліпше повести її, може, й публіка, скучивши за кілька років за українською газетою, буде щиріше підтримувати її і т. д. Одним словом, може й те, може й це, але все-таки я певний, що поки не буде своєї школи, доти й преса наша не зможе стояти на власних ногах, бо в нас нема інтелігенції.

Але тут виникає знов “зачароване коло”: щоб добитися своєї школи – треба, щоб широко розлилась свідомість національна, а щоб вона широко розлилась, треба преси, а щоб могла існувати преса, треба школи і т. д.

Чорт його знає, що й робити?

Одно можна сказати, що я завжди й кажу: “А ти, Марку, грай!”

Треба вживати всіх заходів, добувати грошей, аби тягнути, тягнути і дотягнути до кращого часу. Само собою, що часи чудес минулись і нема чого сподіватися на те, що враз з'являться генії і звернуть увагу всього суспільства на газету. А треба і можна сподіватись, що настануть часи, коли передплачувати українську газету не буде геройством, а що кожний, хто нею зацікавиться, безкарно зможе собі її виписувати.

Коли тепер знайшлося дві з половиною тисячі героїв-передплатників, то можна думати, що тоді їх буде вдвічі більше, а при такому числі передплатників газета вже зможе існувати і без великих дефіцитів.

Якби число передплатників тепер зменшувалось або стояло на одній мірі, то й тоді не можна було б вважати справу безнадійною, але ми бачимо, що з кожним роком число їх, хоч помалу, а все-таки збільшується: отож надія на кращу долю є і сміливо можна сказати: “А ти, Марку, грай!”

16 лютого

Сьогодні до мене на понеділковий журфікс завітав відомий артист (маляр) П. Ю. Сластьон¹⁴⁷, що на короткий час приїхав з Миргорода.

Я зараз послав добути хоч гітару і умовив Панаса Юрійовича заспівати думу. Довго він відмовлявся тим, що давно не співав, все позабував, але я таки упросив його спробувати.

Коли він заспівав думу “Невольницький плач”, то всі присутні були надзвичайно зворушені. Ніхто з них не уявляв собі, що можна так високоартистично виконувати кобзарські думи.

Сластьон у 70-х роках жив у с. Вереміївці над Дніпром, по сусідству з знаменитим кобзарем Крюковським^{*148}, від якого й вивчився співати думи.

Багато я на своєму віку чув кобзарів, але жоден з них не робив на мене такого вражіння, як Сластьон. Він співає на голос і по манері так, як співали колишні кобзарі, так, як співав і Вересай¹⁴⁹, якого я чув у 80-х роках, але Сластьон, як інтелігент, виконує далеко артистичніше. Спів його захоплює душу і мимоволі викликає у слухача сльози^{**}.

20 лютого

Сьогодні нас оштрафовано на 30 руб. за звичайну передаву Єфремова. Нічого в ній нема різкого; такі статті щодня пишуться по російських газетах і їм нічого, а нам – зась! Адміністрація думає, що наша газета читається найбільше селянами, а через те її й тиснуть гірше, ніж російські. Вже ми доводили губернаторові, що наші передплатники – це переважно українська інтелігенція, а не селяни, але він не вважає на те й штрафує.

Я й так переживаю страшенну кризу безгрішшя, а тут ще й штрафи! Торік хліб майже зовсім не вродив; пшениці продав я надзвичайно мало, орендатори теж не мають чим платити, а видатків усяких у мене сила.

Гроші, зібрані з переплати на “Раду”, пішли майже всі на покриття торішнього дефіциту та на платіж за рік на пошту, на купівлю паперу, а тепер на біжучі платежі (друкарню, гонорари) нема з чого потягнути.

Писав до В. М. Леонтовича, щоб дав з асигнованих В. Ф. Симиренком. Але він тепер заклопотаний хворобою жінки, то йому не до того.

Лежить моїх 1000 рублів застави у жандармів за О. Квасницького; його вже посадили, а грошей ніяк не вирву.

Теж саме з заставою за Шеметів¹⁵⁰. Справу їхню скінчено, але через касацію, певне, ще доведеться ждати. Якби швидше скінчилася їхня справа, то

* Від якого П. Куліш¹⁵¹ записав багато дум.

** Його спів перейняв Ф. Колесса¹⁵² на фонограф і видрукував у “Записках Наукового т-ва ім. Шевченка”¹⁵³ у Львові, та нотами не передає голосу.

можна було б заставити “Свидѣтельства” Крест. банку, що я за їх заклав, і дістати грошей на обиходку до нового врожаю.

Оце безгрішшя найбільше псує мені настрої, бо без грошей, як без рук.

Всякий вважає мене за страшенно грошовиту людину, всякий при потребі звертається до мене, а я тепер рішучо не можу нічим допомогти, а люди не вірять, що у мене нема грошей. Всякий думає, що коли я трачу на “Раду” тисячі, то, певне, у мене є мільйони. Люди не знають того, що я систематично відриваю від себе, від дітей, обрізую свої видатки до крайності, щоб не дати померти газеті. Всім відомо, що у мене багато десятин землі, а не знають того, що ці маєтки позаставляювані в банк і що мені за їх доводиться щороку платити великі проценти.

В спадщину я дістав маєток у Перешорах, заставлений у банку, потім ще його заставив і купив Кононівку, прийнявши на себе і борги, що були на ній. Якби реалізувати всі мої маєтки, то справді був би великий капітал, який давав би (в інших руках) втричі більше, ніж я маю тепер прибутків з землі. Але я вважаю обов’язковим передати землею дітям стільки, скільки я дістав від своїх батьків. Придбане ж мною я з спокійною совістю трачу і за життя свого вже витратив тисяч біля сотні на всякі громадські справи. Одним словом, майже все, що я придбав – витрачено.

А тим часом видаткам на “Раду” й кінця не видно, а з біжучих прибутків у мене не вистане на все. От тут і “заковика”. З “Радою” не знаю, що й робить, – “чи покинуть, чи любить?”

Та “якось воно буде”, мовляв Куперян¹⁵⁴.

Або як Левко каже в листі до мене: “Крутись, батьку, мотай головою, а “Ради” не покидай, бо це єдина плата нації за наше паразитичне існування на її організмі”.

Хороші слова. Радісно мені було їх читати. Це мені моральна піддержка від старшого сина.

Та я не покину її, поки не загину, але коли покине В. Ф. Симиренко, то сам я не в силі її видавати.

Идея покійного В. Б. Антоновича, що поляки на Україні повинні перестати бути “вельможними кольоністами”, а стати щирими синами того народу, серед якого вони живуть, – не вмерла.

22 лютого

Потроху з-межи поляків з’являються люди, що приєднуються до української культури, а останніми роками з’явилася межи ними вже ціла течія культурно-українська.

З ініціативи вельми талановитого молодого історика нашого В. Липинського надумали вони заснувати для ширення українства серед польського суспільства тижневий орган на польській мові¹⁵⁵ і виявили бажання особисто познайомитись з українськими культурними діячами.

Заходами В. Липинського зійшлося нас вчора душ зо двадцять в ресторані. Нас, українців, співробітників “Ради”, було б душ, а решта – поляки¹⁵⁶.

Виявилось, що між ними є елементи двох відтінків: одні з них називають себе українцями польської культури, вважають себе по походженню за українців, діди-прадіди яких змінили віру й мову, поробились поляками-католиками. Ці елементи добре ознайомлені з українською літературою і зовсім добре говорять по-українському. Другі вважають себе поляками з діда-прадіда, але, живучи серед українського народу, вважають своїм обов’язком допомагати культурному розвитку цього народу. Ці елементи не вміють говорити по-українськи й говорили з нами по-польському.

Один з них попросив вибачення, що вони не рішаються говорити з інтелігентами по-українському, а що “з людом” вони раз у раз говорять по-українському.

На це я, осміхаючись, відповів йому:

– То ви, панове, уявіть собі, що ми “люди”.

Вони засоромились, але все-таки не рішились говорити з нами по-українському, а цілий вечір говорили по-польському.

Вечір минув досить жваво: багато було промов, в яких одні одним говорили компліменти, а чи вийде щось з цього практичного – не знаю.

Взагалі треба сказати, що така течія серед польського громадянства на Україні дуже для нас корисна.

Ці елементи можуть розповсюджувати українські книжки і газети, засновувати по селах бібліотеки, читальні. А коли буде земство в “Юго-Западном краю”, то вони ще більше зможуть зробити корисного дня народу.

Все польське панство, напевне, ставитиметься до всього українського або байдуже, або вороже навіть. Вони пороблять добрі шляхи в краю, добре зорганізують медичну, ветеринарну справу, а ще краще сільськогосподарську: позаводять зразкові поля, агрономів, щоб навчити мужика жити і на своєму моргові землі, аби він не зазіхав на їхні маетки. А щодо народньої освіти, то польське панство напевне нічого корисного для народу не зробить. Якби можна було завести польську школу, то вони її поставили б якнайкраще, а російську вони, напевне, передадуть духовенству, аби нічого або якнайменше на неї витратити земських грошей. До української школи польське панство буде ставитись навіть вороже, бо воно бачить, які наслідки дала національна школа в Галичині. Національна школа приведе до національної свідомості, а ця свідомість не на руку польському панству.

Оцю шкідливу ролю польського панства зможуть хоч трохи паралізувати ті елементи, які вважають обов’язковим допомагати розвитку української культури.

Вони вкупі з українцями можуть робити опозицію в земстві елементові польському та “істинно-руському”, які, напевне, йтимуть вкупі проти української школи тощо.

Коли земство демократизується, тоді ворожий українству елемент зменшиться, бо він представлений тільки панством, а демос увесь український, хоч тепер ще й несвідомий національно.

Але з поширенням в народі освіти напевне пошириться і свідомість національна, і цьому значно може прислужитись та частина польського суспільства, яка прихильно ставиться до українського культурного руху.

Чим більше буде такого елемента серед польського громадянства, тим для руху українського корисніше.

Український друкований орган на польській мові повинен би значно поширити число таких елементів, але не знаю, чи здійсниться він. Щось не віриться мені, щоб між польським панством знайшлося багато людей, які захопляться українством не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені!

Дворянство, здається, ніде не грало великої ролі при відродженні націй. Принаймні у нас воно для цього нічого не зробило.

Наші письменники і взагалі діячі національного відродження – переважно все так звані різночинці чи підпанки, а найбільше діти духовенства. Це й не диво, бо це одинока інтелігентна верства, що з юних літ близько стоїть до народу, знає його мову, його життя і т. ін.

Дворянство, хоч з юних літ і живе переважно в селі, але воно не переймається інтересами народу, воно з пуп'янка тягнеться до службової кар'єри. Заможніші, родовитіші елементи з пієтизмом поглядають до джерела всяких "милостей"*, марять про камер-юнкерство, камергерство, а дрібніші готуються до кар'єри повітової, губерніяльної.

Раболіпіє нашого дворянства доведене до такого гидкого приниження, далі якого вже не можна йти.

Не диво, що наше дворянство не дало майже ні одного українського патріота, бо на цьому полі вони не могли сподіватись на "великія й богатія милости".

Інкони показують на Тарновського¹⁵⁷, кажучи, що цей український магнат багато зробив для українства, зібравши великий і цінний український музей в Чернігові, але робив він це не як патріот, а просто як аматор рідкостей. Він навіть і говорити не вмів по-українськи і з таким же інтересом, а може, й більшим, збирав би рідкості французькі або німецькі, якби жив у тих землях, бо мови тих народів та історію їх він, напевне, знав безмірно краще, ніж свого народу.

Навіть матеріально наше дворянство не підтримувало українського культурного руху, його піддержували раз у раз так звані "буржуа", що самі або батьки їх вийшли з низів.

Так само не сподіваюся я, щоб рух наш підтримала наша польська шляхта.

Правда, очі польських дворян не звернені до джерела "милостей", бо там їм нема ходу, але вони живуть ілюзіями, вони все-таки марять про Річ Посполиту від можа до можа, хоч і для цього наша польська шляхта реального нічого не робить і ні для яких ілюзій не поступиться своїми маєтками.

Трудно припустити, що вона принесе якісь жертви для українського руху, чужого їй або й ворожого.

.....
* Царських.

Вона ясно бачить, що коли український демос дійде до самосвідомости, то польським ілюзіям на Україні прийде край!

Але що було, те ми бачили, а що буде, те побачимо!

Почалися Шевченківські дні, і по всій Україні служать панахиди, уряджують концерти, вистави, вечірніці для збору грошей на пам'ятник.

14 березня

В Києві було вже зо скілька концертів і ще буде. Я беру білети на всі вечірки, але не ходжу ні на одну, бо всі вони уряджуються по нашому національному девізу: "Хоч погано, зате довго".

Але скільки не зарікався, а таки пішов 10 березня в клуб на вечірку. Причепився Жебуньов і таки умовив мене. Докоряв мені, що я начебто держусь того принципу, що українство повинно жити "підспудним" життям і не виходити на широку арену:

"Старі українці раз у раз виступали привселюдно, молодші теж намагаються, а отся середня верства – Чикаленко – Матушевсько – Єфремовська раз у раз пріє "в собственном соку".

Старі справді виступали прилюдно, але так, що ніхто в їх того українства і не помічав.

Ми, середня верства, намагались, не роблячи гвалту, працювати на українському ґрунті, а не виступали привселюдно найбільше через те, що не було привселюдного життя. А тим часом під час виборів мусіли й ми приймати участь в нарадах з кадетами^{*158}, поляками та євреями і "держати високо знамя".

Під час виборів у третю Думу ввійшли в блок¹⁵⁹ з іншими і за делегата від українців вирядили Ф. П. Матушевського, і коли він безпомічно розводив руками і казав:

– Що ж я там робитиму, коли у нас зовсім нема українців з виборчим цензом? – то ми його заспокоювали, кажучи жартома:

– Ідіть, Федоре Павловичу, та "держіть там високо наше знамя"!

Кінчилося тим, що він, купно з усім блоком, попав в участок (під арешт) і просидів там скілька день, а в депутати так-таки ні один від блоку не попав, а самі чорносотенці¹⁶⁰.

Але я збочив. На Шевченківську вечірку 10 березня запросили скілька душ кадетів та поляків і урядили вечерю на 100 осіб.

Вечера почалась тільки в 12 годин, а за вечерю як почали наші говорити, то так тягли, що аж сором було слухати, а старий Михальчук¹⁶¹ побив рекорд так, що публіка почала розходитись. Садовський вже поривався сказати йому, як той церковний староста (титар) попові:

– Натє вам, батюшко, ключ від церкви, як закінчите, то замкніть церкву.

* Російська Конституційно-демократична партія.

Не міг я досидіти до кінця і пішов додому, щось коло 3 години ночі, а вєчірка ще тягалась годин зо дві.

Ми таки й тут виконали наш національний девіз: “Та й погано ти, дівко, співаєш!” – “Хоч погано, зате довго”.

Вчора приїхав з Кононівки, куди їздив за “данями” (за орендними грішми).

18 березня

Ввечері зайшли Павло Малинка та Роман Кобізький, розговорились, я й кажу:

– От був у мене сьогодні Андрій Боровик та розказував, як люди п'ють по селах.

– А справді п'ють, як ще ніколи не пили. Багато є таких, що вже босяками поробились. От Андрій Кравченко, який розумний чоловік, а пропав: дав собі волю і допився до того, що вже нічого не має: землю продав, город теж, остала ся сама хата. Відкрив крамничку, почав горілкою торгувати і все перевів.

– Правду приказка каже, що нашому братові, мужикові, можна тільки білою глиною та дьогтем торгувати, бо не з'їси і не вип'єш.

– Він ще й грамофона купив та по копійці від пісні брав, поки в п'янстві і грамофона того не побили. Пропав зовсім чоловік, а який чоловік!

Справді, Андрій Кравченко надзвичайно розумний і дотепний чоловік. Він бував на ювілеї Лисенка, Нечуя-Левицького¹⁶² і всіх дивував своїм розумом.

– Чому ж ви приговора не зробите, – кажу, – щоб припинити оте п'янство? От Андрій Боровик прохав мене, щоб я поклопотався.

– Бо Андрій сам п'є, а ми не п'єм і не торгуєм, то нам байдужки.

– Оце то й горе, – кажу, – що у нас вдача така: “Моя хата скраю”. У німців в Херсонщині я бачив, що як сказиться собака, то вони верхи за нею женуться, поки не вб'ють, бо знають, що вона десь наробить шкоди. А як у нашого чоловіка сказиться, то він тільки від хати нажене, щоб дітей його не покусала, а про сусідських йому й байдуже; він знає добре, що скажена собака додому не вернеться. А не здумає того, що його собака покусає чужу, а та може покусати його власних дітей. Отак і ви, міркуєте: “Ми самі не п'єм, то нам байдужки, що робиться на селі”, а не здумаєте того, що коли нема ладу в селі, то й вам же самим погано. Як отак міркувати, як ви міркуєте, то ніколи не можна дождатись кращих часів. Зі злом треба боротись, винищувати, бо воно на нас же самих може обернутись, як скажена собака. Німці це добре розуміють, а через те в їх і порядки не такі, як у нас.

Ні, що не кажи, а таки треба німця, щоб навчив нас жити по-людськи, щоб поробив з нас свідомих людей, щоб вніс культуру в маси. Зробили ж німці людей з чехів. Вони заводили культуру для своєї вигоди, а чехи перейняли її, поробились національно свідомими і почали боротьбу з своїм гнобителями. Та

не диво, що чехи стали свідомими, там інші умовини політичні, але поглянути на наших латишів та естів, що весь вік жили при таких умовах, як і наш народ, а може, й гірших, тільки пани та городяни у них були німці. Латиші, ести, визволені з кріпацтва без землі, здається, повинні були б загинути рабами, але завдяки німецькій культурі вони стали свідомими національно, у них нема неписьменних, у них широко розвинулася своя преса, хоч школи національної їм ніколи не дозволяли ні при німецькому, ні при російському пануванні. Теж саме зробилося і з фінами під шведським пануванням, а під російським вони, певне, й досі були б такими, як тепер їхня рідня, тобто мордва, чуваші, черемиси та інші.

Розіслали ми до передплатників “Ради” запитання (анкету), і от тепер надходять відповіді, вже є більше за 300.

21 березня

Цікавий це матеріал, але дуже різноманітний: одному хочеться, щоб “Рада” була селянською газетою, другому – щоб була чисто інтелігентською, третій цілком задоволений теперішньою “Радою”, і так само по всіх запитаннях.

В анкеті тій були такі запитання: яке соціальне становище передплатника; який його вік; звідкіля довідався про нашу газету; чи читає всі відділи газети; чи все розуміє; які відділи найбільше його цікавлять; про що, на його думку, треба більше писати; які відділи розширити; чи задовольняє його взагалі зміст газети, мова і т. д. Пам’ятаю, що всіх (анонімних) відповідей прийшло більше п’ятисот і робити з них висновки взявся М. Порш¹⁶³, але нічого не зробив. Після нього заходився обробляти відповіді В. Малевич, але його арештовано і відповіді невідомо де поділися.

Взагалі цікаво і приємно читати відповіді людей неупереджених, що пишуть про свої вражіння від газети. Але боляче читати відповіді, засновані не на вражіннях від газети безпосередньо, а засновані на плітках, добутих з заднього ходу.

Ображені бездари пишуть, що наша газета ведеться гуртком “сватів та кумів”, що ми не пускаємо в газету свіжих, молодших сил і т. д. (Відповідь демонстративно підписана О. Мицюком)¹⁶⁴.

Господи! Та коли нам пришле чи принесе хтось статтю чи якийсь твір хоч з краплею таланту, то ми незвичайно радіємо такій появі нової сили, нової надії і всіма силами намагаємось підтримати нового кебетливого автора, заохотити до писання, часом прибільшуючи його хист і часто навіть на шкоду йому.

Правда, багато безталанних писань за цих три роки довелося відкинути, багато прийшлося образити бездарних писак, але й жадної талановитої сили ми не відкинули, не тільки з давніших письменників, а й з молодших, навпаки, ми намагаємось з’єднати всі хоч трохи кебетливі сили коло “Ради”.

І тому закиди, що ми не пускаємо до “Ради” свіжих сил, безпідставні і досадні.

Хіба Олесь¹⁶⁵, Майорський, Гай, Ніковський¹⁶⁶, Піснячевський, Пригара, Гехтер, Чупринка¹⁶⁷, Черкасенко та інші з молодих кому-небудь з нас куми,

брати, свати, а ми з радістю прийняли їх до гурту робітників “Ради” і сердечно раді привітати всяку талановиту людину чесного напрямку.

Несподівано приїхав до Києва славнозвісний Іван Франко і оселився у мене. Сумно дивитись, як такий великий і глибокий розум помутився. Про все він говорить, як здорова людина, а коли зайде мова про його паралізовані руки, то тут і виявляється його божевілля: він запевняє зовсім серйозно, що то Драгоманов покрутив йому руки і що й тепер їх крутить. Він відганяє дух Драгоманова тільки тим, що раз у раз мочить руки в креозоті. Весь будинок засмердів креозотом так, що й витримати тяжко.

10 квітня

Прожив у нас Франко днів з десяток і наморочив нас усіх немало, бо руками він не може нічого робити – його треба роздягати, одягати, вмивати й годувати. Дивно, як він сам зі Львова приїхав сюди. Тут він багато ходив сам по знайомих та на Поділ, де купував собі багато раритетних книжок. Гроші він держить у кишені піджака і, коли треба платити, то він каже продавцеві лізти до себе в кишеню і брати грошей скільки йому слід, а здачу класти назад.

Певне, таким чином у його багато забирають зайвих грошей, хоч він запевняє, що ніхто не зловживає.

Додому не хотів їхати, поки син не приїхав і не забрав його.

Страшенно сумно і болюче, що загинула така талановита та працююча сила. Кажуть, що нема надії, щоб до його вернувся здоровий розум. А коли справді так, то краще вже йому вмерти.

Наблизуються “торжества” з приводу “Полтавской побѣды”¹⁶⁸ і почалося справжнє “народное бѣдствие” (лиха година)*.

24 червня

Недавно я був у Кононівці і довідався, що вночі у нас там був трус. Арештували садовника мого, Степана Овражчика, якого поліція мала давно на підозрінні. При трусі у нього найдено в скриньці мої “Розмови”¹⁶⁹; пристав забрав “Розмову про мову” і між ним та Степаном вийшов такий діалог:

- Та це ж книжечка нашого пана!
- А ти думаєш, твого пана не можна посадити?
- Вона ж дозволена цензурою, її приложено було до газети “Рада”.
- “Рада” – газета заборонена.
- Як же так, коли й сьогодні вона получена (одержана) з пошти.
- Ну, не розп’якуй багато! Це твоєму пану, як видавцеві, можна, а тобі ні.

* У зв’язку з приїздом у Полтаву царя.

Діалог скінчився тим, що Степана відвезено в стан (поліцію).

Кажуть, що всіх підозрених, що живуть ближче трьох верств від залізниці, потрушено і наказано, щоб виїхали в другу губернію на два тижні, або їх на цей строк посадять.

Під такий час приїхав на вакації син мій Левко, що вчиться в Лозаннському університеті в Швейцарії.

На границі його трусили з особливою увагою, найшли шматочок першомайської червоної стрічки, яка якось попала в книжку, і допитувались, чи дійсно він той, що стоїть у паспорті.

Розказував Левко, що його допитували, хто в Києві генерал-губернатор, хто губернатор, митрополит, але він відповів, що не знає, бо з ними діла нікого не мав, а удостовірів свою особу листами на своє ім'я.

– А ви належите, очевидно, до української партії, – завважив жандармський ротмістр, коли перечитав мої листи, писані українською мовою.

– Себто ви хочете сказати, до української нації, – відповів Левко.

– Ні, я тоже малорос по національності, але не розмовляю і не листуюсь з своїм батьком по-малоруськи.

Тим діло, здавалось, і скінчилось, і Левко щасливо приїхав до Києва.

В Києві він не хотів засиджуватись, поспішав у Кононівку, як він казав, щоб виспатись і відгодуватись.

Я провів його на двірць, а по дорозі ми ще зайшли до В. П. Степаненка в книгарню, бо до відходу поїзда було ще багато часу.

У Степаненка розмова вся була на тему “о народном бедстві”.

Левко оповідав про свою комічну розмову з жандармом на границі; Степаненко розказував, що з нього взято підписку, що книгарня буде замкнена і запечатана 27, 28 і 29 червня* і що ніхто не повинен виглядати з вікна книгарні, а коли хто вигляне, то в того стрілятимуть без попередження; в книгарні, в підвалі (сутеренах), на горищі (стриху) і в дворі будуть розставлені стражники.

Я згадав оповідання покійного проф. В. Б. Антоновича з його студентських років. Він ходив з товаришами по сечах та придивлявся до селянського життя. Якось сіли вони над шляхом відпочивати, коли бачать – іде якийсь чоловік і, держачи шапку високо на палиці, щось вигукує, а жінці понад шляхом почали метушитись. Коли він наблизився, то вони почули, що чоловік той гукає:

– Люди добрі, тікайте, хто куди бачить, бо губернатор їде!

З тих часів минуло вже більше сорока років, вже люди не тікають від губернатора, а от нам тепер довелось тікати “хто куди бачить”***.

– Я, – кажу, – виїду завтра в Херсонщину, щоб бува не посадили на цей час у тюрму, а Степаненко, сміючись, каже:

.....
* У зв'язку з приїздом у Київ царя.

** Від царя.

– А я дав підписку, що три дні буду сидіти головою ниць у подушку, то, може, мене не займуть.

А Левко каже:

– А я поїду в Кононівку і там завалюсь висиплятись.

– Глядіть, щоб часом не довелося вам висиплятись в участку*, – завважив Степаненко. – В Полтаві вони позасаджували всіх хоч трохи поступових людей і кажуть, що продержать, поки не скінчаться “торжества”. На всякий випадок купить собі арагацу від блощиць та чайник. Всяка порядна людина повинна тепер мати в себе про запас чайник та порошок на блощиці.

Степаненко справді запаслива людина: він має наготові не тільки чайник та порошок, а й спеціальний матрац, який лежить у сараї**, щоб не наносити в помешкання блощиць.

Побалакавши про всякі пригоди, попрощались ми з Степаненком і поїхали на двірець.

Взяли білета (карту) до Кононівки, носій поніс пакунки у вагон, а я, попрощавшись з Левком, поїхав у редакцію, сказавши, що в Кононівку приїду, вже як мине “народное бедствие” (лиха година)***.

В годин три, коли я усів удома обідати, приходять носій, той, що вносив Левкові пакунки, і каже, що його в вагоні арештовано і відвезено в Бульварний участок.

Зараз я поїхав туди. Приїзду. Справді, кажуть, є, та й пакунки його лежать тут же в дежурній кімнаті.

От, думаю собі, спішив хлопець додому та й вскочив у обійми “любезного отечества” (милої батьківщини).

– По чиему наказу, – питаю, – арештовано?

– З паперу видно, що по наказу Охоронного відділу, – відповідає по-українськи надзиратель.

– А чи не можна мені побачитись?

– Боже сохрани!

– Хоч мінут п'ять?

– Ні одної мінуточки.

– Від кого ж це залежить?

– Від охранки. Поїдьте туди, хоч там, мабуть, тепер уже нікого нема.

Сказав мені адресу – Велика Житомирська, 34.

Приїзду. Ходжу, роздивляюся – ніде ніякої вивіски****. Зайшов у двір. На домовій таблиці теж нічого не написано. Коли дивлюся, до мене придивляється якийсь добродій в цивільному піджачку; по очах я зараз пізнав, що то шпиг.

* Арешт при участку (канцелярія безцірку).

** Хижа, повітка.

*** Поки вже проїде цар.

**** Шильду.

Я до нього (розмова велась по-московському):

– Мені треба бачити начальника охрального відділу.

– А вам нащо? – перелякано питає той добродій.

– Та от сина мого арештували там і там при таких і таких обставинах.

– Тепер нікого нема. Приходьте завтра о 12-ій. Начальник вас не прийме, а може, помічник або урядовець. Тільки дурно будете клопотатись: поки “торжества” не кончатся, то його не випустять. Наше бюро тепер так завалене, що до 30-го і справи вашої розглядати не будуть.

– Та, може, хоч побачитись дозволять, – кажу.

– За цим зверніться в жандармське управління в прийомний день – в понеділок і четвер, від першої до другої. А наше бюро не має права давати побачення.

– Ваше бюро може тільки арештовувати, а побачень не може давати?

– Так точно, по інструкції так.

– Сьогодні, – кажу, – понеділок, але вже пізно, а до четверга чотири дні ждати. Добитися в жандармському управлінні в неприйомні дні не можна, це я знаю з досвіду добре вже.

Вертаюся в участок. Знов прошу, щоб дозволили побачитися. Не можна.

– Ну, то хоч запитайте, що йому прислати!

– Я й сам вам скажу, що йому треба, – каже надзиратель, – перше всього порошку на блощиці, чайник, подушечку й обід.

Знаючи, що камери Бульварного участку дуже вогкі, брудні, я попросив, щоб Левка перевели в Либедський участок “по мѣсту моего жительства”. Надзиратель обіцяв переговорити з приставом (комісаром).

Коли через годину двірник поніс Левкові обідати, то його справді вже перевели в наш, Либедський участок.

Другого дня вранці побіг я в наш участок побачитись там із знайомим околдочним для секретних справ Мельником. Він разів кілька бував у мене за справками, коли мені треба було “свідоцтво про благонадійність” для права мати револьвер та при переході до мене книгарні “Київської Старини” і т. д. В розмовах зо мною він виявляв великий інтерес до українства, а коли я подарував йому повного “Кобзаря”, а потім “Історію України” Аркаса, то він був несказанно радий і вдячний мені.

Я розказав йому, що трапилось з Левком і спитав, чи не можна з ним побачитись. Він пораяв мені побувати в охранны і просити дозволу на побачення, а тим часом, моргнувши мені, вийшов з кабінету.

Через кілька хвилин увійшов і каже:

– Зараз ми його викличем наче для об’явлення постанови про арешт, але недовго розмовляйте, щоб не звернули увагу канцеляриста та щоб не довідався пристав, бо буде лихо.

Справді, через якийсь час городовий привів Левка. Він, радісний, почав розказувати, що попав в участок, де стрінув одного політичного, якому знайомі емігранти просили передати поклін з заграниці. Поговорили хвилин скіль-

ка і Левка повели. Я заспокоївся, побачивши, що самопочуття у Левка добре і що він здоровий.

В 12 годин пішов в охранку. Подав свою карточку вчорашньому шпигові і, сівши на лавочку, жду надворі.

Коли це вискакує з охранки якийсь пан, а за ним два добродії з шпигівськими пиками. Пан роздратовано гукає, звертаючись до публіки, що сиділа на лавочці:

– Я не розумію, що це за “учреждение” (установа) таке? Я приходжу, рекомендуюсь – дворянин такий-то і питаю, за що арештували мого сина, а якийсь пан у піджаку нечемно мені заявляє, що це не моє діло. Та я піду до губернатора з скаргою, я вам покажу, як поводитись з дворянином.

Один з шпигів теж роздратовано відповідає йому:

– Можете йти хоч до генерал-губернатора, а тут прошу не кричати.

А коли панок відійшов, він, звертаючись до публіки, каже:

– От чудак, наче маленький, не знає, в яке “учреждение” попав.

А другий завважив:

– Він хотів, щоб до нього в генеральському мундирі вийшли.

Тут мене покликали і ввели в прийомну. Увійшовши, я аж звонпив, як кажуть, аж дух мені сперло! Де ж таки – мало не третину невеличкої кімнати займає кіот з величезним образом благословляючого Спасителя! Господи! Яке блюзнірство – таке “учреждение” і образ Спасителя! По стінах портрети царя, цариці, Плеве і колишнього начальника охранный відділу Спиридовича¹⁷⁰ з написом: “Дорогому Київському Охранный Отдѣленію, полковник А. Спиридович”. І є ж, думаю собі, люди на світі, яким “Охранный Отдѣленіе” може бути “дороге”.

Через чверть години вийшов до мене якийсь добродій військової виправки, але в цивільному піджаку і спитав, чого мені треба.

Я розказав у чім діло.

Він відповів, що у них про це ще нема відомостей, певне, будуть завтра або післязавтра.

Розказуючи справу, я сказав, що син мій політикою не займається і, очевидно, це яке-небудь непорозуміння і просив дозволу побачитися з ним. На це добродій мугикнув, з потім, якимось граючи очима, завважив:

– Поки не закінчиться слідство, бачитись з ним не можна. А у вас недавно був трус теж через непорозуміння?

– Теж через непорозуміння, і я просив жандармське управління пояснити мені причину, але відповіді не дістав.

Так ні з чим я й пішов з охранки.

Другого дня вранці знов таємно бачився з Левком, а в 12 годин знов пішов в охранку просити офіційного побачення.

До мене вийшов з моєю карточкою в руках високий, сухорлявий, середнього віку добродій у цивільній одежі, з закрученими вусами і гостренькою борідкою, і між нами виникла така розмова (звичайно, московською мовою):

– Что угодно (чого бажаєте)?
 – Сина мого арештували...
 – Знаю. Так чого ж ви хочете?
 – Хочу просити вас, щоб його звільнили...
 – Ми тепер нікого з закордону не пускаємо на полтавську залізницю.
 – Він туди не поїде, він залишиться в Києві або я пошлю його на Херсонщину.
 – Ні, нехай посидить в участку...
 – Але, помилуйте, за що ж? За ним ніякої вини нема.
 – У нього на кордоні в речах знайдено революційну стрічку (бинду).
 – Та стрічка попала до нього випадково, він політикою не займається...
 – Він ще гімназистом був арештований, я дуже добре пам'ятаю. Євгеній Харлампійович Чикаленко та його син Лев далися мені знаки...
 – Помилуйте, чим же я вам досадив, я політикою ніколи не займався і не займаюсь.

– А це ваше українство, а ця ваша “Рада”?..
 – Справді, я цікавлюсь українським національно-культурним рухом і “Раду” видаю з дозволу начальства.

– Оце тепер найголовніше...
 – Але ж там нема нічого нелегального, протизаконного.
 – Оце саме говорить і Грушевський.
 Тут йому очі заіскрилися і він якось роздратовано вигукнув:
 – Грушевському давно місце в тюрмі! Я таки коли-небудь його посаджу. Скажіть, будь ласка, чого він сюди їздить?! Не подобається тобі в Росії, сиди собі в своєму Львові і кричи скільки хочеш, а не приїзди сюди...
 – Грушевський тутешній уродженець, має свій дім у Києві, – кажу, – українець родом і теж, як і я, цікавиться українською культурою...

– Ніяких тут українців нема.
 – Ну, “малороси”, – кажу.
 – Ніяких малоросів нема, всі ми “руські”...
 Не бажаючи вступати з ним в полеміку, я перевів розмову на сина:
 – А як же з сином моїм? Мене, як батька, це найбільше цікавить.
 – Я розумію. У мене нема справи про нього, я дістав тільки телеграму. У всякім разі, якщо й нема нічого злочинного, то все-таки днів кілька доведеться його подержати.

З тим він вийшов з прийомної.

По тону, яким цей добродій “в піджаку” говорив зо мною, я упевнився, що це був начальник Київського охрального відділу, та й прикмети кажуть, що це всесильний тепер у Києві прапорщик запасу Кулябка.

Кулябка подав міністрові записку, в якій доводив, що український рух небезпечніший для цілоти Росії за всякі соціалістичні, про що я кажу в своїх “Спогадах”. Справді всесильний.

Розказував мені покійний Н. В. Молчановський, правитель канцелярії генерал-губернатора, що сам ген.-губернатор Сухомлинов¹⁷¹, теперішній

військовий міністр, був у Києві під доглядом у цього “прапорщика” Кулябки, принаймні є всі дані, що він перечитував листи, адресовані Сухомлинову. Знаючи це, Сухомлинов діставав і писав всі інтимні листи на “конспіративну адресу”.

Отака-то влада у начальника “Охранного Отдѣлення”! Ні генерал-губернатор, ні директор Департаменту поліції нічого не вважать у порівнянні з прапорщиком Кулябкою!

Отсе і є те негласне правительтво, про яке говорив у Думі член її, князь Урусов¹⁷², бувший товариш міністра внутрішніх справ.

29 червня

Вчора, в день проїзду царя, я не міг добитись побачення з Левком, бо в участку не було ні одного околодочного надзирателя, навіть і городових* не було, окрім одного старезного діда.

Само собою, що й в охранці нікого не було – всі пішли “охранять” царя. Але, щоб не забути за Левка, я, за порадою М. Садовського, пішов до його знайомого, прокурора Горового, племінника небіжчика Драгомирова, який з Кулябкою на “ти”, і попросив його, щоб він замовив словечко за Левка.

– Бо вони, – кажу, – можуть забути за нього. Тепер їм ніколи, а коли випроводять царя, то будуть відпочивати, радитись, яка кому вийде нагорода, а хлопець мусить сидіти і ждати.

Горовий обіцяв поговорити з Кулябкою.

Сьогодні вранці забіг я в участок; там повно околодочних надзирателів, всі гудуть, як бджоли, очевидно, діляться вчорашніми вражіннями.

Мій знайомий околодочний, завівши мене в свою кімнату, каже:

– Вчора, при стрічі государя, трапився такий випадок, що ми всі й досі до пам’яті не прийдемо. Ви, може, були і бачили, що по вулицях стояли у два ряди солдати лицем до государя, третій ряд солдат – лицем до тротуару, а четвертий ряд – поліція, яка перебігала по мірі того, як двигався екіпаж государя. Окрім того, сила філерів та членів усяких монархічних партій, щоб нікого не допустити до государя... І все ж таки на розі Жилянської і Безаковської якась стара жидівка умудрилась підійти до екіпажа государя і піднесла йому хліб. Ви ж подумайте собі! Таким способом можна було в хлібі і бомбу піднести, і ніхто не спинив! Що ж після цього значать всі охрани дороги, мостів і проч.? Вчора до вечора я возився з тою жидівкою: стара чулочниця з Солом’янки**. Вона каже, що в них у законі сказано, що коли піднести хліб цареві, то прибавиться 10 літ життя. То вона й піднесла. Звісно, жиди, комерческий народ!

– Ну, що ж їй буде за це? – питаю.

* Поліцаї.

** Передмістя Києва.

– Та хто його знає, чи їй буде що, чи ні, а поліції нагорить. Вірите, що коли ми побачили, що государ припинив екіпаж і прийняв від неї хліб, то мало не повмлівали.

Ну, думаю, віддачать вони тій жидівці! Вона, бідна, сподівалась, що їй прибавиться віку, а поліція, напевне, вкоротить їй життя на 10 років: буде вона пам'ятати приїзд царя!

– А подумайте, – каже надзиратель, – який сором усім київським монархічним партіям, що у святому Києві перша піднесла хліб царю жидівка!

Коли цар виїхав, я знов побачився на хвилину з Левком і побіг в охранку, але там мене не прийняли, бо сьогодні Петра і Павла.

Вечері Левка звільнили. Очевидно, Кулябкові нагадав про нього Горовий.

Отак висидів хлопець дурнісінько цілий тиждень, а скільки попсувалося здоров'я у мене, а особливо у матері. І скільки таких випадків!

За старання Кулябко дістав ротмістра і “прикомандировань кь отдѣльному корпусу жандармовъ”, як сьогодні оповіщено в газетах. Певне, й стара жидівка проживе зайвих 10 років, бо “сверху” не звернуто уваги на її вчинок, і пристав того участку, нарівні з іншими, дістав у дарунок золотий годинник.

Знов мені довелося мати діло з охранкою. Левко мій рішучо сказав мені, що він не поїде вчитись в Лозанну, а хоче вступити в Петербурзький університет і студіювати антропологію та етнографію під проводом проф. Ф. К. Вовка¹⁷³, з яким він цього літа робив розкопки могил.

6 серпня

Я доводив йому, що ліпше вже кінчати університет за кордоном, а потім тут тримати державні іспити, бо в Росії не можна спокійно вчитись; тут раз у раз можна вскочити в якусь халепу, бо тут майже безперервно тягнуться студентські розрухи, страйки і т. ін. Але він каже, що за два роки вчення в Швейцарії він так занудився за рідним краєм, що не може вже там довше витерпіти. Я все-таки його умовляв, показуючи на сестер¹⁷⁴ його, що вчать за кордоном і не нудяться, і казав, що навряд чи поліція видасть йому свідоцтво “благодійності”, без якого в Росії не можна ні у вищу школу вступити, ні жадної посади одержати. Але він просив мене попробувати і я нарешті згодився подати губернаторові прохання. Через скілька день, коли я прийшов в канцелярію губернатора за відповіддю, то чиновник мені сказав, що охранка так атестувала Левка, що йому не можна видати свідоцтва “благодійності”, і пораяв піти самому в охранку та поговорити особисто, може, вона змінить свою атестацію.

В охранці всі нижчі служачі стріли мене, як старого знайомого і так привітно віталися зо мною, що якби хто з сторони побачив, то подумав би, що я – якийсь агент охранки.

До мене вийшов помічник, той самий добродій, що не дозволив мені побачитись з арештованим Левком, хоч з ласки околочного (дрібненького чоловічка) я з ним бачився щодня.

Я звернувся до нього з словами:

– Я прийшов просити охранный відділ, щоб синові моєму було дозволено вчитися в Петербурзькій університеті.

– Ми цього не можемо дозволити, бо він неоднократно сидів під арештом...

– Та кожний, – кажу, – мусить сидіти, коли його посадять...

– Ми нікого дурно не арештовуємо...

– Але ж його зараз же й випускали, значить, не находили за ним провини, бо він готується до ученої кар'єри і політикою не займається.

– Всі батьки так кажуть, бо або покривають своїх дітей, або не знають їх.

– Та ліпше ж для держави, коли молодий чоловік вчитиметься тут, на очах влади, ніж десь за границею.

– Дозвольте це нам ліпше знати! – відповів той і, кивнувши мені головою, вийшов з прийомної.

Обурений і роздратований прийшов я в редакцію і розказав там свою пригоду.

А В. К. Королів каже мені:

– Не журіться, а асигнуйте 10 карбованців на вечерю, то, може, пощастить здобути свідоцтво і без дозволу охранки.

Я, натурально, згодився.

Через скільки день Королів каже мені, що все обійшлося добре і без видатків: знайомий губернаторський чиновник обіцяв видати свідоцтво.

Коли я через тиждень прийшов у канцелярію губернатора, то чиновник, усміхаючись привітно, сказав, що свідоцтво вже послано в Петербурзький університет і син мій сміливо може туди їхати.

Не знаю, що буде, коли про це довідається охранка.

Все літо провів я в поїзденьках, мало що й сидів у Києві. Побував у Ялті, Севастополі, Одесі, Катеринославі, Чернігові.

25 серпня

Скрізь радився про "Раду". Всі в один голос кажуть, що газета обов'язково потрібна, що без неї жити не можна, всі обіцяють підтримувати її, але мало не всі висловлюють незадоволення "Радою". Особливо незадоволені критичними статтями Єфремова. Одні дорікають йому, що він різко, пристрасно нападає на молодих письменників. Інші вважають, що Єфремов почав писати нецікаво, нудно, а тим часом колись були сподіванки, що з нього виробиться блискучий публіцист. Навпаки, всі з захопленням говорять про В. Піснячевського (Горленка) і сподіваються, що з нього буде журналіст, яких мало і в російській пресі.

Нарікають і на редактора, що він не вміє зробити газети цікавою, живою. Це саме раз у раз говорять у нас і співробітники. Мало не всі незадоволені Павловським, кажуть, що він не має жвавості, бистроумности, яка потрібна редакторіві.

Я раз у раз заступаюся за Павловського, кажучи, що за редакторства Ф. П. Матушевського та часового Єфремова газета, як усі визнають, не була цікавішою, ніж за редакторства Павловського.

Багато з співробітників казали мені, що якби за редактора був Д. І. Дорошенко, то газета, напевне, покращала б.

Коли на липень місяць цього літа Павловський виїхав в Крим, то за редактора став Д. Ів. Дорошенко. Всі страшенно зраділи.

Але пройшов тиждень, другий, і всі упевнились, що Павловський незамінимий редактор. Він людина спокійна, розсудлива, тактовна, дуже добре знає мову, а головне, надзвичайно добросовісна і працююча. Дорошенко за місяць редагування через недосвідченість свою нажив собі ворогів серед співробітників і, нарешті, підвів газету під штраф в 300 рублів.

Тепер усі упевнились, що навіть янгола з неба посади у нас за редактора, то ним будуть незадоволені і співробітники, і передплатники, і видавці, і газета не покращає.

Загальні умовини нашого життя такі, що не виробилося у нас ще ні талановитих співробітників, ні публіки, яка могла б оплатити газету.

Взагалі газетна справа у нас тепер стоїть дуже, дуже кепсько, майже безнадійно, як з літературного, так найбільше з фінансового боку.

Два постійні наші журналісти Ф. П. Матушевський та Д. Ів. Дорошенко, не можучи прожити з газетної праці, пішли на посади і віддалилися від "Ради"; тепер з постійних співробітників остався один Єфремов, бо решта має якісь посади і пише в газеті випадково.

Фінансова сторона склалася ще гірше. Думалося, що цього року дефіцит буде не більше 15 тисяч руб.; В. Ф. Смиринко дасть 10 тисяч і на мій пай, думалося, впаде 5 тисяч рублів. Я сподівався, що цього року буде добрий урожай і що німці, які купили у мене землю, віддадуть мені 5 тисяч рублів і я внесу свій пай. Тепер виявилось, що дефіциту буде поперх 20 тисяч, таким робом, на мене впадає заплатити більше 10 тисяч рублів.

Урожай вийшов кепський і німці не віддають грошей. Врожаєм цього року ледве покрив тільки свої борги в Ссудному (Позичковому) банку, що зробив на цей рік.

Всі отсі фінансові комбінації відбиваються на існуванні "Ради", бо у мене нема змоги надалі платити по 10 тисяч рублів дефіциту, навіть і по 5 тисяч надзвичайно тяжко, а окрім мене та В. Ф. Смиринка, нема нікого, хто б піддержував "Раду". Смиринко міг би дати і втрое більше, ніж дає, але він, очевидно, не вірить у живучість нашої преси і неохоче дає їй цих 10 тисяч.

Якось давно в розмові зо мною він висловився, що на 100 тисяч передплатників не шкода було б доплатити і 100 тисяч руб. на рік, а на півтори тисячі шкода і 10 тисяч, і дає він їх через те тільки, що я даю, аби підтримати мене.

При таких умовах мені соромно просити його, щоб він збільшив пай. Та й просити доводиться через В. М. Леонтовича, бо В. Ф. Смиринко тепер ніко-

го до себе не допускає, а Володимир Миколайович ставиться до “Ради” коли не вороже, як перше, то зовсім байдуже.

Раз у раз доводить мені, що не варто затрачати стільки грошей на газету, коли вона має так мало передплатників, що краще ці гроші затрачати на видання книжок.

Жебуньов та інші щирі прихильники “Ради” напосідаються, щоб я добився-таки сам до В. Ф. Симиренка і умовив його побільшити асигновку, коли я не можу покривати дефіцитів.

Але що ж сказати В. Ф-чеві? Хіба так, як казав той дядько, якому віл у до розі пристав:

– А що, пристав у вас підручний? – питають його.

– А пристав, бідняка. А от борозний здоровий чортяка, везе добре! – та батогом його, батогом...

Я вже зовсім пристав: ну, а підогнати В. Ф-ча у мене язик не повернеться, а Леонтовичу нема охоти говорити про це з ним.

Є у нас з свідомих українців зо скілька таких, що могли б підтримати газету, от як катеринославський Хрінников¹⁷⁵ або петербурзький проф. Пелехин¹⁷⁶ та в Харкові Бойко та інші, але не хочять витрачати грошей на громадські справи. Пелехин хоч дав 40 тисяч руб. на львівське Наукове товариство, а мільонер Хрінников одкидається якоюсь десяткою і край!

Вчора був у мене Іван Данилович Яневський¹⁷⁷, таращанський дідич. Батько його, простий селянин, торгуючи скотом, нажив мільонове багатство, так що на п'ятеро дітей його припадає мало не по півтисячі десятин на кожного і то в найурожайнішій частині України, в серці Київщини.

27 серпня

Завів до мене Яневського д-р Туркевич, товариш його по університету.

Яневський зробив на мене вражіння доброго, симпатичного провінціального пана, що, крім свого господарства та повітового міста, нічого не знає, хоч він і скінчив років 15 тому юридичний факультет.

Він, без сумніву, має стихійну любов до українства, але у відродження нашої нації, очевидно, не вірить та й ніколи над цим не думав.

Він брідиться літературною українською мовою, вважає її каліченням милої його серцеві народної мови; він хотів би, щоб газета писалась мовою Шевченка, Котляревського, а коли вже не стає своїх слів, то, на його думку, треба брати всім відомі вже російські слова. Довго ми говорили на цю тему і взагалі про український національний рух.

Я доводив, що рух наш ніколи не вмере, а коли й іде пиняво, то через те, що у нас нема буржуазії своєї. Панство наше давно покинуло народ і приєдналося до російської або до польської культури, а народ зостався сам з своєю некультурністю. Рух наш держиться майже виключно тільки поповичами,

а матеріально підтримується двома-трьома капіталістами; що вийшли з низів. На дворянство, очевидно, нам треба махнути рукою, ми вже його не повернемо, а треба покласти всю надію на буржуазію, що впливає наверх з народних мас.

Не знаю, чи вийде що реальне з нашої розмови, але прощаючись, Яневський обіцяв бувати у мене.

Очевидно, бактерія українства оселилась в ньому і починає потроху реагувати, бо, як казав мені сьогодні д-р Туркевич, дорогою, йдучи під мене, Яневський висловлювався, що й він почуває за обов'язок допомагати українському національному відродженню.

Побачим! Але в розмові з ним я й словом не натякнув, що сподіваюся від нього заповоги на "Раду", щоб не залякати і не відштовхнути його з першого ж знайомства. Нехай пізніше, коли познайомимось ближче. Він обіцяв заходити до мене, коли буде в Києві, і мене запрохував до себе в село Фетюківку, Тарашанського повіту. Треба буде обов'язково поїхати до нього, треба зблизитися з ним. Помимо того, що він дуже симпатична людина і одного зо мною землевласницького стану, а таки треба його використати для української справи. Він вже немолодий "кавалер", то шкода, коли по його смерті майно його перейде його братам та їхнім дітям. А здоров'я його неумудре! Та й д-р Туркевич казав, що він туберкульозний. Треба подбати, щоб і він, як В. Ф. Симиренко, відписав своє майно на українські справи.

Давно я умовляю В. К. Винниченка, щоб писав п'єси для театру. Я доводив йому, що це тепер одинокий рід української літератури, що дає забезпечення авторові. Коли п'єси ставляться на сцені, то за них іде авторові поактна плата. Труп у нас українських сила, і якби вони ставили п'єси Винниченка, то він міг би мати дуже добрий заробіток. Те саме я раз у раз кажу й Олесеві.

14 жовтня

Винниченко, здавалося, зовсім переконався моїм доводами і обіцяв писати для театру. Олесь теж. Але обидва вони висловились, що не вважають можливим писати п'єси такі, аби їх тільки ставили на сцені; обом їм хочеться писати п'єси, непохожі на теперішній український репертуар, їм хочеться сказати щось нове, зробити епоху в українському театрі.

І от Винниченко написав цілий ряд п'єс, і справді вони несхожі на теперішній український репертуар, але ж і для сцени вони зовсім непридатні. Помимо того, що всі вони трактують всім уже обридле полове питання, вони зовсім нехудожні і несценічні. Ніяка трупа їх не поставить, та певне, й цензура не дозволить.

Нарешті в цім році написав він п'єсу, про яку сам висловився, що вона вже і цензурна, і сценічна. Але я, прочитавши її у "ЛНВіснику", прийшов до переконання, що й ця п'єса не побуває на сцені.

Хоч вона, справді, і сценічніша за попередні, але по ідеї і по виконанню якась ненатуральна і просто гидка.

Більшість персонажів і герой – босяки і розмовляють вони таким жаргоном, що гидко читати.

Герой п'єси – босяк, очевидно, симпатія автора, щоб помститись, умисне заражує себе сифілісом і потім заражує зрадницю-милу і розлучницю-панну.

Безперечно, це оказія, якої не бувало і не може бути. Цілком натурально, коли хворий на сифіліс з якихось мотивів чи й без усяких мотивів заражує когось, але ніяк не можна уявити собі, що хтось навмисне сам себе заразив, аби заразити когось іншого. Це вже просто комізм, і справедливо М. Садовський іронічно каже, що Винниченко, очевидно, розробив у ці п'єси відомий анекдот:

Гімназист звертається до знайомого лікаря з проханням прищепити йому сифіліс. Лікар, страшенно здивований, але зацікавлений, розпитує: нащо, для якої потреби?

– Я хочу помститись учителю математики.

– Але як саме?!

– Я заражу нашу покоївку.

– Ну?

– А вона тата, а тато – маму, а мама – учителя.

Отаке комічне вражіння робить і остання п'єса Винниченка. А шкода! Як би він не мудрствував лукаво, то міг би писати хороші п'єси для театру. Але, очевидно, він пропав для сцени; тепер одна надія на Олеся.

Олесь написав трьохактову, дуже поетичну символістичну п'єсу “По дорозі в казку”. Вчора він читав її у Садовського деяким артистам. Всі висловились, що коли цензура дозволить, то певно п'єса матиме успіх.

А п'єс нових треба, ох як треба! Старі п'єси вже обридли публіці, бо вона їх всіх бачила й перебачила. Перекладний репертуар теж не приваблює глядачів, бо всі перекладні п'єси вона вже давно бачила на російській сцені.

Хочеться мені Олєсеву “По дорозі в казку” надрукувати в “Раді”, займе вона не більше трьох фейлетонів* і, певне, читачі не будуть ремствувати.

Кажуть, що О. Пчілка дає йому 300 руб., щоб надрукувати в “Р. Краю” і зробити три тисячі відбиток.

Доведеться й собі дати на таких умовах 300 руб., може, яку сотню вернемо з продажу відбиток.

.....
* Підвалів сторінки. – (Прим. ред.)

7 листопада

Сьогодні повернувся з Одеси. Сумно тепер там. Просив М. Ф. Комара скликати Громаду¹⁷⁸, але він каже, що тепер нема ніякої змоги зібрати, бо всі чисто розсварилися.

І справді. Об'їхав я майже всіх, хто був ще в доісторичній Громаді, себто до 1905 року.

С. П. Шелухин та І. М. Луценко страшенно лають М. Ф. Комара, а особливо Ф. Г. Шульгу¹⁷⁹, кажуть, що він "почотний кадет", з яким ніякої української справи робити не можна.

А Шульга каже, що Шелухин явно "тайний союзник"^{*}, з яким соромно бути в якій-небудь справі.

Але в дійсності воно не так, С. П. Шелухин надзвичайно енергійна, гаряча людина і дуже щирий українець. По своїй вдачі він не може поводитися в громадських справах так, як щоденник якийсь, він віддається їм з жаром, від усієї душі, і всякий українець, що не робить нічого для українства, виводить його з рівноваги, і тоді він впадає в крайність, його справедливо обурює, наприклад, Шульга, який, на його думку, більше уваги надає кадетській партійній праці, ніж українству.

С. П. Шелухин страшенно обурюється на одеських кадетів за те, що вони ігнорують українців, а через те впадає в крайність і всім та скрізь доводить, що кадети ще гірші вороги наші, ніж "союзники"; от через що він сам придбав собі славу "тайного союзника", а коли додати, що він ще й страшний ненависник жидів, російських асиміляторів, то й справді можна подумати, що він чорносотенець, хоч у дійсності воно не так, бо з сіоністами він у дуже добрих відносинах.

Був я і в проф. І. М. Бондаренка¹⁸⁰ та в А. В. Ніковського, що пише в "Раді" під псевдонімами Василька та А. – я обох їх просив писати частіше до "Ради". Обіцяли обидва, хоч обидва вони дуже переобтяжені.

Справа українська в Одесі зовсім не посувається. Досі в "Просвіті" можна було збиратися, читати реферати, давати концерти, а тепер напівбожевільний градоначальник Толмачов все те заборонив; тепер у "Просвіті" можна ставити тільки аматорські спектаклі та танцювати. Правда, торгують вони в "Просвіті" українськими книжками, але дуже мало, бо вона не цілий день відчинена і міститься в глухім кутку города, куди треба хіба навмисне йти за книжкою.

* Член чорносотенного "Союза Русского Народа".

8 листопада

Нарешті вияснилася доля “Ради” на 1910 рік.

Давно, ще 15 серпня, як я був у В. М. Леонтовича, то прохав його побалакати з В. Ф. Симиренком, чи згодиться він і надалі субсидувати “Раду” і в якій сумі і чи не добавить тисячі дві на цей рік, щоб було 12 тисяч, як в 1908 році. Через місяць написав до нього листа, знов просив про те саме, але відповіді не мав.

Потім уже писав я в Петербург до П. Я. Стебницького і просив, щоб він вплинув на В. М. Леонтовича, щоб той прохав В. Ф. Симиренка. Одно слово, живучи з Леонтовичем в одному городі, я зносився з ним *via* Петербург.

Нарешті, вже числа 25 жовтня, Леонтович написав мені цидулку, що хоче зо мною бачитись, але не має змоги заїхати до мене, а через те просить до себе.

Я приїхав. Він повідомив, що В. Ф. Симиренко згодився дати на цей рік ще дві тисячі рублів. Потім почалась у нас звичайна розмова: він дивується моїй “хацькацькій упертості”, доводить, що не варт видавати далі газету, бо вона дає тільки дефіцит, а користі з неї ніякої, що краще ці гроші затратити на видання книжок і т. ін.

Я, в свого чергу, відстоюю всіма силами потребу газети.

Нарешті він каже, що певне, В. Ф. Симиренко дасть і на той рік 10 тисяч, бо коли він просив у нього додати 2 тисячі, то В. Ф. Симиренко сказав:

– Ну, що ж, треба дати, може, вони з нас на той рік возьмуть менше.

А під кінець В. М. Леонтович так розмняк від моєї відданости газеті, що обіцяв і від себе дати тисячу рублів.

Тепер “Рада” має на 1910-й рік обезпечених 11 тисяч рублів, а решту, себто коло 9 тисяч, я мушу сам дати, як не найдеться ще охотника. А тим часом справи мої такі погані, що я вже набрав у борг більше 9 тисяч руб. для “Ради” в цім році, а до врожаю ждати майже цілий рік.

Може ж, ще І. Д. Яневський дасть обіцяних на цей рік півтори тисячі руб., то якось обійдемось. А може, й проф. П. П. Пелехин дасть тисячу, бо сам набився, хоч вже й починає крутити.

Він написав мені листа з докором, що “Рада” друкує оповістки якихось шахраїв, що буцімбито вигадали спосіб проти глухоти, що треба медичні оповістки давати якому-небудь лікареві на цензуру.

Я відповів йому, що оповістки дають нам гроші і цензури “Лікарської управи” з нас досить. Якби наші патріоти не складали грошей на фантастичні мрії, а підтримували нас, то ми не гонилися б за оповістками. Цим я натякав на те, що Пелехин хвалився мені, що думає заснувати при Чернівецькому університеті катедру українознавства. Далі я писав, що “ложка дорога до обіду, а не після обіду”. Що тепер можна зробити тисячами, того не зробиш потім, коли народ обрусіє, й міліонами. От, кажу, я не знаю, чи матиму змогу видавати газету на той рік, бо й цей нічим кінчити.

З цим листом моїм Пелехин пішов до П. Я. Стебницького і, порадившись з ним, написав мені, що дасть тисячу рублів з умовою, щоб я видавав газету і в 1910 році, а коли газети не буде, то я повинен вернути гроші.

Я згодився вернути йому цю тисячу, коли не видаватиму газети в 1910 році.

На це він відповів мені, щоб я визначив у Петербурзі посередника, бо П. Я. Стебницький “людина недбала”. (Це про Стебницького так!)

Я відповів, що ніяких посередників не треба, а можна просто прислати гроші в редакцію, як це роблять інші люди.

Видно, старий щось крутить. Він, давши 40 тисяч руб. Львівському Науковому товариству ім. Шевченка на заснування при університеті катедри хірургії імені свого батька, так його викрутив, що Т-во раде було б вернути йому ті гроші, якби вони не пішли на купівлю будинку.

Сьогодні дістав від Пелехина через П. Я. Стебницького 300 руб., обіцяє дати ще 700 руб. з умовою, що коли газета “затвердиться”, себто стане давати прибутки, то я повинен вернути йому капітал з 5 % на капітал і на проценти.

10 листопада

Оптиміст! Він сподівається, що “Рада” даватиме колись прибутки! Нехай жеде!

Коли вже четвертий рік газета дає по 20 тисяч руб. дефіциту щороку, то коли ми діждемось, що вона даватиме прибутки?

Певніше всього, що вона помре, проіснувавши 5 років, бо коли й на 1910 рік мені доведеться докласти 9 тисяч руб., як цього року, то я влізу в невідатні борги і муситиму покинути її.

А поки ще треба тягнути, хоч віра у мене зовсім упала, бо число передплатників у цім році зменшилося проти торішнього на 300 душ.

Не знаю, чим це пояснити.

Очевидно, це загальне явище, бо й “Рідний Край”, і “ЛНВісник” теж мають менше передплатників, ніж торік.

На це саме скаржиться й російська преса, так що цього не можна закидати самій тільки “Раді”.

Хоч я й не дивуюсь “Раді”, бо вона справді страшенно нудна.

Нема ні статей цікавих, ні веселих, дотепних фейлетонів, а сама хроніка. Люди, що могли б писати, з яких могли б виробитися добрі журналісти, всі заробляють хліб службою, бо ми не можемо оплатити їхньої праці.

З-поміж українських письменників тільки С. О. Єфремов живе виключно літературною працею, але й виробляє він 50–75 руб. на місяць, не більше. Добре, що він нежонатий, живе аскетом, а чоловікові з родиною на такі гроші прожити не можна.

При таких заробітках, очевидно, нікого не приваблює праця на письменницькій ниві і вона держиться всякими випадковими дилетантами, які уділяють їй лиш свій зайвий час.

Я не кажу про молодь, про студентів, що ведуть в газеті хронікальні відділи і якось перебиваються на 30 руб. місячного заробітку. О. Пчілка купила

в Олеся для “Р. Краю” його нову п’єсу на три акти “По дорозі в казку” за 300 руб. з правом зробити 3000 відбиток.

Такий заробіток письменника українського випадковий. Пчілка сподівається і “Р. Край” підвеселити цим твором, і щось виручити за нього з продажу відбиток.

Але важко на це сподіватися, бо 1-й том Олесів, виданий в 1906 році, досі не розійшовся і наполовину.

Взагалі кепські наші справи.

Л. М. Жебуньов розказував учора, що “Просвіта” зовсім занепадає. Вся діяльність зупинилася не від утисків, заборони, а просто від упадку енергії, діяльності членів комісій.

Б. Д. Грінченко, що віддавав увесь свій час і хист “Просвіті”, знесилився в боротьбі з “лекційною” комісією, яка вимагала для себе ширшої автономії, і виїхав за кордон, а комісія, поборовши і скинувши Грінченка, сама розлізлась і розпалась. Тепер навіть на голову “Просвіті” нікого вибрати: служачому на урядовій службі – не можна бути головою в “Просвіті”, бо втратить службу, а людей з вільною професією нема підходящих, і настало в “Просвіті” – безголов’я, безлюддя і безгріштя.

Не знаю, як вона переживе цю кризу.

Зате в Клубі¹⁸¹ справи йдуть досить добре. Народу буває, особливо в суботу на танцях, така сила, що на цей рік мусіли розширити помешкання. По середах на рефератах буває менше публіки, але це публіка інтелігентна, по неділях на концертах теж буває всякого народу, теж досить багато. Взагалі, добре, що є своя хата. Для загальних зборів “Просвіті”, для засідань наукового товариства¹⁸² і для всяких зборів є своє помешкання і не треба проситись кудись у прийоми. Клуб – це поки що одинока українська інституція, що не вимагає сторонньої допомоги. Правда, ще книгарня українська “Київської Старини” дає навіть деякий прибуток, а то всі українські заклади живуть з ласки, на випрохані гроші.

Хто знає, доки воно так буде, коли ми вже вилюдніємо?

3 С. О. Єфремовим знов у нас вийшов конфлікт, і він не пише до “Ради” вже більше місяця. Конфлікт стався з такої причини. На зібранні комітету для збудування пам’ятника Шевченку ми, представники українських інституцій, які зібрали більше як по 1000 рублів, скористувавшись тим, що в те засідання була нас більшість, вибрали журі з самих українців, при тім число їх визначили аж 28 душ у надії, що коли чорносо-тенці схотять додати в журі своїх людей, то вже нікуди буде.

11 листопада

Єфремов написав до “Ради” статтю про постанови комітету і між іншим висловився, що даремно комітет вибрав в журі так багато людей і притім зовсім нікому не відомих. Я завважив, що місце про журі треба

викинути, бо провели його в такому складі ми, українці: М. С. Грушевський, представник від Наукового товариства у Львові, В. Г. Кричевський¹⁸³ – від львівської “Просвіти”, В. П. Науменко – від бувш. “Кіев. Старини”, А. Г. Вязлов¹⁸⁴ – від київської “Просвіти”, я – від редакції “Ради” та І. І. Щитковський, наперекір чорносотенним членам комітету, і ніяково буде, коли “Рада” виступить проти представників українських інституцій, наче в оборону чорносотенців.

С. О. настоював, щоб таки надрукувати статтю за його підписом, що за зміст відповідає він сам, а не редакція. Я відповів йому, що практичного нічого доброго ця стаття вже не зробить, а як ми її надрукуємо, то багато совісніших людей ще й відмовляться бути в журі, а лишаться гірші.

– Ви, – кажу, – можете когось ще додати в своїй статті в члени журі, а гудити цих я не можу допустити, бо як я себе буду почувати тоді посеред членів, з якими я умовлявся вибрати якраз цих людей.

М. І. Павловський цілком згодився з моїми доводами, але С. О. Єфремов не дозволив викинути того місця з своєї статті і забрав її, і з того часу нічого до “Ради” не пише.

Я певний, що згодом він знов почне писати, а тепер він має дві спішні роботи – реферат про Олеся для просвітянського вечора і статтю, що йому замовив журнал “Русское Богатство”¹⁸⁵ про становище української преси і взагалі українського руху.

В Кононівці з деякими селянами мав я розмову про пам’ятник Шевченкові, яку треба занотувати.

14 листопада

– Який же той пам’ятник буде, чи такий, як ото Бобринському¹⁸⁶, чи як царю Миколаю? – питає один.

– А то вже які гроші зберуть: як збереться тисяч сто, то буде такий, як Миколаю, – відповідаю.

– Ну, а як він буде, в шапці, чи без шапки? – питає другий.

– А як по-вашому, – питаю, – краще?

– По-нашому, Шевченкові личить стояти в кожусі та в шапці, от як на цьому портреті, – показуючи на десенерівську фотографію, каже Іван Грицай.

– А мені більше подобається отсей портрет, що без шапки, – показую я на портрет, рисований Красицьким¹⁸⁷ з репінського.

– Може, на обличчя цей і кращий, – каже Грицай, – а на пам’ятнику треба, щоб Шевченко був у шапці.

– Чого ж так? – питаю.

– Та бачите, коли поставити отсей, без шапки, то люди подумують, що це так, якийсь собі пан стоїть, скажемо, от як Бобринський, чи що. А коли Шевченко стоятиме в шапці та кожусі, то всякому видно буде, що це наш брат, мужик. От як по-нашому, по-простому.

Що стосується до місця, то селяни вважають, що коло Михайлівського монастиря справді найкраще місце для пам'ятника Шевченку, бо тут багато народу простого ходить, “хоч не молиться, так подивиться”.

Вчора, в понеділок, у мене на журфіксі був М. Садовський. Скаржитесь, що кепські його справи. За літо мав дефіциту до дев'яти тисяч руб. Тут, в Києві, серйозний репертуар теж не дає ніяких зборів, тільки субота та неділя сяк-так виручають. Доводиться підлаштовуватись під смак публіки і ставити якісь дурниці, аби веселі. Тепер найбільше вабить публіку фарс-дурниця “Пан Штукаревич”, забув якого автора, здається, якогось Зіневича. П'єса це давня, але перше порядні трупи її не ставили, бо вважали її за балаганщину, та вона таки й зборів ніяких не давала, а тепер буває так, що й білети всі порозкуповують. Те ж саме, кажуть, робиться і по російських театрах і не тільки в Києві, а по всій Росії. Дають збори хіба якісь сенсаційні п'єси або фарси, а серйозний репертуар не вабить нікого.

17 листопада

Очевидно, після всього пережитого за останні роки громадянство шукає розваги і відпочинку від усього ідейного, серйозного і з великим захопленням дивиться по кінематографах всяку веселу небувальщину.

Сьогодні вранці зайшов до Жебуньова; він хворий, лікарі посилають його куди-небудь у теплий край на зиму, але він каже, що краще йому тут умерти, ніж жити без українських справ десь у Криму чи Єгипті.

23 листопада

Клопочеться він тепер, щоб знайти голову в “Просвіту”, бо там тепер повне безладдя.

Я поскаржився йому, що нічим “Ради” дотягнути до кінця року, що я вже набрався боргу вище голови. Тоді Жебуньов каже:

– Знаєте що? У мене є 500 рублів, які я держав на подорож у Крим; тепер я рішив нікуди не їхати, то я вам дам ці гроші, бо смерть “Ради” уб'є мене швидше, ніж моя хвороба.

Зворушила мене ця чулість Жебуньова, бо я знаю, що великих грошей він не має, а має тільки на життя, і я йому подякував від щирого серця, але взяти гроші відмовився.

В редакції застав д-ра Юркевича¹⁸⁸, він приніс для “Ради” оповіданнячко. Розговорились з ним про дім, що він буде; д-р Юркевич розповів, що дім буде йому коштувати більше ста тисяч рублів і буде давати тисяч десять прибутку в рік, а далі й каже до мене:

– Чому б вам не збудувати великого і доходного будинку, у вас же місце чудове, далеко краще, як моє.

– Я будую дім “нерукотворний”, – кажу, – вкладаю гроші в “Раду”, це будівля буде коштовніша і дасть колись стільки морального прибутку, що й не змірять його грішми. Шкода тільки, що нема в мене грошей, а ніхто не хоче помагати.

І нагадав йому, що й він обіцяв на цей рік дати 500 рублів. На це Юркевич, помнявшись, відповів, що він обіцяв дати 500 рублів в тім разі, коли В. Ф. Смирненко не дасть, а коли той дав, то він не вважає своїм обов’язком давати, тим паче, що йому тепер потрібні гроші на будівлю дому, і, хутенько попросившись, пішов з редакції.

Якось вже відвертається моє серце від нього. Так він гарно говорить, така у нього щирість, сердечність на словах, а коли доходить діло до кишені, то він зараз круть-верть – і зникне. Аж гидко, бо хто-хто, а він міг би давати грошей на громадські справи, людина він таки добре заможна.

Що ж зробиш? Багато таких людей є, що захоплюються українством до глибйни душі, а не до глибини кишені!

Вчора в клубі стрівся з С. О. Єфремовим. Виявилось, що він написав для вечірки реферат про Олеся.

– Ну, – питаю, – дасте його в “Раду”?

– Ні, – відповідає, – не дам.

– Значить, – кажу, – розпрощаємось навіки...

– Що ж, розпрощаємось, – каже, почервонівши.

Я мовчки повернувся і пішов від нього, бо боявся, що тут же, прилюдно, можу наговорити йому такого, що потім самому буде соромно.

Раз у раз, коли доводиться через цензурні або тактичні умови бракувати йому статтю або викидати з неї якесь місце, він так ображається, що я не раз навіть радю, що за його статтю цензура оштрафувала нас. Тижнів зо два після штрафу він почуває себе винуватим і мовчки згоджується на всякі зміни в статтях.

Але найбільше лихо з полемічними статтями Єфремова.

Часто між нами виникають непорозуміння, коли я або Павловський не даємо йому вилаяти когось, і він перестає писати, але через якийсь час ми миримось, а вчора, в клубі, він наче обірвав зо мною відносини.

Тим часом це дуже тяжко. Помимо того, що шкода теряти давнього приятеля через дурниці, а таки й трудно обійтись без С. О.-ча.

Ф. П. Матушевський та Д. І. Дорошенко, що перше близько стояли до редакції і раз у раз писали передові та інші статті, тепер взяли посади і рідко коли пишуть до газети. “Рада” та й взагалі українська преса не може так оплачувати літературної праці, щоб люди з неї жили. Ще молоді, студенти то так, а люди, що мають родину, повинні шукати якоїсь посади, бо з газетної роботи не проживеш.

26 листопада

Один С. О. Єфремов живе виключно з літературної праці, переважно в “Раді” та інколи в “Русскому Богатстві”.

Згубити нам такого освіченого, з тверезим розумом і літературним хистом робітника дуже тяжко.

Д-р М. П. Левицький теж повинен був узяти посаду аж у Радзивилові й, живучи далеко від Києва, не може раз у раз писати фейлетонів, як колись, а працює тільки над перекладом “Історії одного селянина” Еркмана Шатріяна. В. І. Самійленко (Сивенький)¹⁸⁹ теж не міг у Києві прожити і дістав посаду нотаря в м. Добрянці на Чернігівщині і тепер бідує там без заробітку, без людей і без книжок і зовсім не має змоги писати до газети.

Взагалі українській літературі не щастить: Б. Д. Грінченко та В. М. Доманицький¹⁹⁰ доживають, можна сказати, останні дні свої за кордоном. З’явився недавно у нас талановитий гуморист М. Голобородько, що пише під псевдонімом С. Пригара, але й цей туберкульозний і день біжить, а тиждень лежить.

Сьогодні прийшов у редакцію С. О. Єфремов. Каже, що не спав цілу ніч: очевидно, мучило його, що вчора відповів мені так рішуче.

27 листопада

Довго говорили і прийшли до такої згоди: коли ми з Павловським не ухвалимо до друку якоїсь з його статей, то даємо її на суд Ф. П. Матушевського та Л. М. Жебуньова, і як вони рішать – так і буде.

Ну, слава Богу! Принаймні є кому писати передові і є з ким порадитись в сутужну годину, бо тепер у редакції нема й одного солідного робітника, сама молодь.

Якраз сьогодні нас зачепила “Кіевская Мысль” з приводу юдофільської статті Григорія Коваленка-Коломацького¹⁹¹, дорікаючи нам за антисемітизм, і С. О. Єфремов написав дуже гарну відповідь, довівши, що “К. Мысль” не розібрала, про що писав Коваленко і юдофіла обвинувачує в юдофобстві.

Вчора “Просвіта” улаштувала у великій залі Народної аудиторії вечір у честь Олесея.

30 листопада

Народу зібралась сила, але, як і завжди на українських урочистостях, цілком виконали наш національний девіз: “Хоч погано, так довго”.

Кузьминський цілу годину читав реферат Єфремова про Олесея. Читав так нудно і незбірливо, що публіка прирівняла це читання до читання Псалтиря над покійником, або “Діяній” перед Великоднем.

Потім почалися декламації поезій Олесея та співи на його слова, скомпоновані Лисенком та Стеценком¹⁹². Лисенко написав чудову музику на “Айстри”, а Стеценко – якусь нудоту. М. Садовський про композиторство Стеценка висловився так:

– Скомпонував чоловік триголосо “Господи помилуй” і вважає вже себе за композитора.

Я не міг дочекатися кінця вечірки і пішов в 12 годин ночі додому.

Публіка дуже гучно вітала Олесея, але вже занадто часто його викликала і тим ставила його в ніякове становище, бо він не знав, що йому робити на сцені, і все кланявся та кланявся, прикладаючи руки до грудей.

В Одесі закрили “Просвіту”, а у Варшаві Український клуб, мотивуючи, що ці інституції вносять “раздвоєніє вь єдиный русскій народъ”.

6 грудня

Черга тепер за Києвом. Поліція цими днями взяла статут “Просвіти” і записала, хто голова та члени ради. Нащо це їй, коли в Губерн. присутствії є ж статут, а про склад т-ва в поліцію подаються відомості після кожних виборів.

Кажуть, що націоналісти на чолі з цензором проф. Флоринським збирають матеріали і хочуть подати, а може, вже й подали начальству “докладну” записку про те, що ці інституції сіють ідеї сепаратизму серед “русского” населення.

Нема нічого дивного, що записка ця може мати успіх. Після Київського з'їзду націоналістів закрито польське просвітнє товариство “Освятя”, закрито “Просвіту” в Одесі та клуб у Варшаві, можливо, що позакривають ці інституції і в Києві.

Само собою, ніякого сепаратизму ці інституції не сіють, а що вони потроху розбуджують національну свідомість, то це факт.

Тепер, за часів реакції та підйому російського націоналізму, ця роль українських інституції може здатися небезпечною урядові і він не завагається позакривати їх. Тоді єдиним проявом національного життя зостанеться преса, але й пресу легко знищити або так приборкати, що вона сама зникне. І тепер багато людей боїться передплачувати українські газети, а коли начальство одверто стане до них вороже, то число передплатників ще зменшиться і преса наша щезне.

А може, знов з'явиться тайний циркуляр, як у 1876¹⁹³ році, яким заборонять українську літературу. Певне, зостанеться тільки театр, але театр наш, можна сказати, і так вже втратив ту роль, яку грав у ті часи, коли у нас не було преси та всяких інституцій. Через цензурні умови та через брак талановитих драматургів театр наш не грає тепер ніякої ролі в національному житті. Може, по селах він ще має якесь значіння, а по великих містах – ніякого.

Напевне, вдасться добитись, що опозиція підійме питання в Думі з приводу знищення українських інституцій та преси, але, напевне, воно не пройде, а хоч би й пройшло, то уряд не зверне на його ніякої уваги, як і взагалі не звертає ніякої уваги на дорікання Думи.

7 грудня

Сьогоднішні телеграми принесли звістку, що кадети підняли голос за дозвіл вживати в суді місцевої мови. Дд. Мілюков¹⁹⁴ та Лучицький¹⁹⁵ виступили оборонцями спеціально української мови, але праві підняли такий гам, навіть бійку, що довелося причинити засідання.

Напевне, ця поправка не пройде. Такої долі треба сподіватись і для української мови в школі, тим паче, що підкомісія вже признала українську мову за “нарфчіє” російської і відкинула її, хоч допустила вірменську, грузинську і татарську.

Хоч би вдалося провести в цій Думі закон про заснування кафедр українознавства по університетах, і то був би величезний успіх. Певне, Державна рада відкине і кафедри українські, але, принаймні, була б велика моральна перемога, був би прецедент для будучих Дум.

Тяжко проламати кригу, а тоді плисти вже легше!

14 грудня

“Українська Хата”¹⁹⁶ оголосила в оповістці на 1910 рік, що по особливій згоді з Олесем всі його нові вірші друкуватимуться тільки в “Українській Хаті”.

З цього приводу у мене на журфіксі виникли веселі балачки, від яких Олесеві було трохи невесело.

До мене підійшов Олесє і, очевидно, щоб компенсувати “Раду”, сказав, що в 1910 році він буде конкурентом Пригарі і писатиме фейлетони в “Раді”.

Я, сміючись, кажу:

– Ну, добре: “Українська Хата” має монополію на ваші вірші, а “Рада” матиме на фейлетони.

Тут хтось підійшов і завважив:

– А “Рідний Край” на п’єси, – натякаючи на те, що “По дорозі в казку” за продане О. Пчілці.

А Ю. Сірий¹⁹⁷, почувши це, каже, що треба придбати у Олеся монополію для “ЛНВісника” на оповідання, а для “Села”¹⁹⁸ на “ветеринарні поради”.

Олесеві стало якось ніяково і він, якось ніби винуючись, почав говорити, що йому ні за що було перевезти в Київ жінку, а “Українська Хата” йому дала 100 рублів, от він і улаштується тепер з родиною.

Справді, гірка доля українського письменства, коли найкращий наш поет, наша краса, продає себе за якихсь нещасних сто рублів, це ж гірше, як за “чечевичну” юшку (з сочевиці).

20 грудня

Виявилось, що записка про український рух справді написана, але ще невідомо ким і для кого, певне, до міністра, бо звертається на “Ваше Высокопревосходительство”.

Починається вона доносом на польський рух, але мені принесли прочитати ту частину, що стосується до українського руху.

Невідомий автор (кажуть, що писав по загаду Кулябки урядовець особливих доручень Щоголев¹⁹⁹) говорить у записці, що досі адміністрація дивилась крізь пальці на “українофільство”, вважаючи цей рух наївним і нешкідливим. Але з 1906 року цей рух вже стає настільки серйозним, що на нього треба звернути найбільшу увагу. Коли польський рух в Юго-Западнім краю не має ґрунту, то український загрожує роз’єднати “русскій народъ” і зробити Росії величезну шкоду.

“Главари” (проводирі) українофільства добиваються спочатку народної школи на “выдуманномъ украинно-галицкомъ жаргонѣ”, потім будуть вимагати середньої та вищої школи. За культурним “обособленням” піде політичний сепаратизм.

“Главари” українофільства з’єднались в товариства: Наукове, “Просвіта”, Т-во для підмоги науці і літературі і ведуть свою сепаратистичну політику. Для ширшого кола заснували український клуб, куди музикою та танцями приваблюють публіку і тут її українізують; навіть для дітей роблять щось на кшталт “дѣтскаго сада”, бажаючи змалку прищепити їм українофільство.

Всі оті інституції вкупі з пресою кінець кінцем внесуть, на думку автора записки, “раздвоєніє в русское населеніє”, загальмують розвиток народу і нароблять Росії більше лиха, ніж усякі крамоли та інородчеські рухи.

Невідомо, яку резолюцію покладе на цю записку міністр і взагалі яка буде її доля.

Поживем – побачим!

1910 РІК

Єчутка, що ген.-губернатор Трепов²⁰⁰ не схотів післати цієї записки в Петербург, тоді Флоринський склав записку про шкоду від української преси і післав безпосередньо своєму начальству, себто в “Главное Управление по дѣламъ печати”.

3 січня 1910 року

На свята приїхав у Київ депутат від міста Києва проф. І. В. Лучицький і 3-го січня зібрав нас, щоб розповісти про те, що діється в Думі з українською справою.

6 січня

Своїм звичаєм, Лучицький більше розповідав про себе, ніж про справу, бо справи він до пуття не знає. П. І. Чижевський²⁰¹, депутат першої Думи, теж приїхав на свята в Київ до сім'ї і теж був на цьому зібранні.

Спочатку він вставляв деякі подробиці в оповідання Лучицького, а потім і зовсім заволодів увагою слухачів, що страшенно не сподобалось Лучицькому, він хмурився, нервувався, а потім попросився і поїхав додому.

В передпокої, як його виряджали, він роздратовано вигукнув:

– Этот Чижевский так пропах (просмердівся) кадетизмом, что я прямо чуть не задохнулся; нет сил дальше слушать его... даже голова разболелась!

Ця його увага так нас усіх розсмішила, що ми реготались до упаду. Де ж таки!

Сам Лучицький є типовий кадет, який українським питанням ніколи глибоко не цікавився і майже незнайомий з українським рухом, навіть незнайомий досконально з тим, як справа з українською мовою в школі стоїть в думській комісії, а поприкає “кадетизмом” Чижевського, людину глибоко перейняту українством, яка з неослабною енергією стежить за всіма проявами цього руху і яка безмірно краще освідомлена, ніж Лучицький, про те, як справа з мовою в школі і суді стоїть у підкомісіях та комісіях і в Думі. Ця освідомленість Чижевського і роздратувала так Лучицького. Сам він робив доповідь поверхово, фейлетонно, без знання діла, а Чижевський, навпаки, познайомив слухачів з найменшими подробицями справи, бо він за нею невсипущо стежить.

З оповідань Лучицького та Чижевського ми зробили висновок, що справа української школи в 3-ій Думі безнадійна.

Очевидно, я правду казав, коли висловлювався, що за свого життя я не сподіваюся почути української мови в школах.

Нарешті позавчора відбулися перші збори українсько-го Товариства підмоги науці, літературі та штуці.

10 січня

Коли справді закриють “Просвіту”, то буде кому передати просвітянську бібліотеку та інші її маетки.

Нещодавно заходив у “Просвіту” управитель графа Михайла Тишкевича²⁰² і повідомив, що граф Тишкевич має на думці подарувати “Просвіті” 200 десятин землі з умовою, щоб “Просвіта” заснувала і содержувала українську школу.

От просвітяни й заклопотались про те, щоб мати запасне товариство на той випадок, коли “Просвіту” закриють, і попрохали нас здійснити Т-во підмоги., на яке дано дозвіл вже більше року тому.

Зійшлося нас четверо фундаторів Т-ва: В. М. Леонтович, М. В. Лисенко, М. С. Грушевський та я; вибрали ми ще в члени В. Ф. Симиренка та його дружину, І. А. Шрага, М. Ф. Комарова та П. Я. Стебницького.

Головою Т-ва вибрали В. М. Леонтовича, мене – за секретаря, М. В. Лисенка за скарбника, а в ревізійну комісію В. Ф. Симиренка та І. А. Шрага.

Поки що рішили більше членів не вибирати.

Коли справдяться наші сподіванки (на капітали В. Ф. Симиренка), то це Т-во може колись мати величезний вплив на наше життя.

Вчора, в понеділок, на журфіксі у мене читали нову п'єсу Винниченка “Дорогу красі!”

20 січня

Я раз у раз доводжу йому, що треба написати низку п'єс для сцени, і тоді він матиме ренту, з якої й житиме, але він все “мудрствує лукаво”: пише п'єси, в яких тенденція не впливає з обставин живого натурального життя, а обставляється штучно видуманими обставинами, а через те п'єси його роблять вражіння публіцистичних трактатів у діалогах, а не сценічних п'єс, а до того ще й нецензурні або з політичного боку, або з морального.

На такий же копил пошита і п'єса “Дорогу красі!”

Поет Остап пише надзвичайно гарні вірші, але не має за що їх надрукувати, навіть їсти не має чого і не має чим платити кімнату в дешевих номерах.

В тих же номерах проживає з своєю сестрою безнадійний психічно хворий, на якого сестра збирає гроші, щоб повезти його в заграничну санаторію. Жінка Остапова проти його волі таємно бере ці гроші і видає на них твори свого чоловіка. Книжка робить фурор, газети пишуть, що такий талант наро-

джується хіба раз у століття. Про близьких і знайомих і казати нічого: вони не знаходять слів для возвеличення поета.

Але коли довідались, на які гроші видано книжку, то мало не всі одногосно признали вчинок неморальним, а коли Остап-поет почав каятись у своєму вчинку, то його покинула й жінка, яка саме й орудувала всією справою. Оце, в коротких словах, зміст п'єси.

Багато було дебатів з приводу п'єси, та й народу було багато – душ двадцять.

Одні вітали Винниченка, як борця супроти старої моралі, інші доводили, що така мораль виправдує крадіжку, експропріацію.

Перші завважали, що стара мораль велить підтримувати кволих, слабих, а Винниченко проповідує нову мораль, по якій дорогу повинно давати красі та силі і в тому його заслуга, але всі одногосно признали, що п'єса несценічна і не матиме успіху на сцені.

М. К. Садовський сказав, що це не п'єса, а якась філософія.

Я доводив, що тенденція обставлена видуманими нежиттєвими фактами.

Авторові добре відомо, що для видання книжки не треба відразу всіх грошей, досить невеличкого задатку.

Книжка, яка зробила такий фурор, легко може знайти гуртового покупця з скидкою хоча б 50 %, то й нема потреби брати чужих грошей на видання. Взагалі в п'єсі цій сила умисне вигаданого, аби тільки провести тенденцію.

Певне, й ця його п'єса не побачить сцени. А шкода!

В листі до мене він пише, що коли й ця п'єса не піде на сцені, то він зрікається вже писати п'єси, а буде писати тільки оповідання.

Але з самих українських оповідань він не проживе, а через те мусить перейти в російську літературу.

Побачимо. Він уже пробував це, але йому не поталанило. Горький²⁰³ обіцяв видавати в збірниках “Знаніє”²⁰⁴ його давніші оповідання, але не видав. Послав він, здається, три невеличкі оповідання кудись у російські журнали, але їх не надрукували. Два він переробив і видає по-українськи: “Ланцюг” і “Щось вище за нас”, а третє таке недотепне, що я не схотів надрукувати в “Раді”, так воно і досі не надруковане. Тепер він написав по-російському велике оповідання, але не знаю, куди він його пошле.

Як погано, що авторське право на видання творів переходить після смерти письменника до його дітей!

21 січня

От яскравий приклад. Коли в продажу була вже невелика кількість I-го та II-го тому “Драм і комедій” небіжчика К.-Карого, я звернувся до його синів – Назара та Юрка з проханням видати ці два томи, а коли вони не схотять клопотатись, то нехай передадуть це право книгарні “Київської Старини”.

Юрко відповів мені, що він порадиться з Назаром і напише, на яких умовах вони передадуть право, бо самі вони видавати не будуть.

Через якийсь час приїхав Юрко і почав зо мною торг.

Він не сказав спочатку своїх умов, а вимагав, щоб я сказав свої.

Я попрохав С. О. Єфремова зробити детальний розрахунок – що буде коштувати видання всіх п'єс вкупі в двох томах по 1 тисячі примірників кожного тому і по 5 тисяч кожної п'єси окремо і скільки можна заплатити за право видання, вважаючи на наш книгарський ринок.

Єфремов, зробивши розрахунок, сказав, що найбільше можна заплатити по 500 руб. за том, бо коли заплатити більше, то це ляже тягарем великим на видання, тоді доведеться назначити високу ціну на книжки, а через те вони не підуть широко в народ і на довгий час залежаться по книгарнях.

Я так і сказав Юркові.

Він почав сам рахувати і нарахував, що ми з цього видання матимем величезні зиски, а через те вони не дадуть права на видання менше, як по 1500 р. за том.

Я доводив, що Іван Карпович перше видання продавав по 1000 руб. за том, а це ж вже друге видання і пропонував йому видати самому, коли він вважає, що ми матимем великі прибутки.

Він відмовився, бо в їх нема на це грошей і нема часу клопотатись.

Тоді я запропонував дати право на таких умовах: ми видамо на свої гроші, а коли виберемо свої трати на видання, то чистий прибуток будемо ділити по половині.

Він на це не пристав, бо не скоро дійде до прибутків, та й морока буде рахуватись з книгарнею, а може, через якийсь час і книгарні не буде, тоді шукай книжок.

– Ну, то приставайте на наші умови, – кажу.

– Ні, дуже дешево. Ми подождемо, коли розпродадуться всі книжки, тоді охітніше куплять у нас право.

От як діти ставляться до праці свого батька! Замість того, щоб поклопотатись, щоб твори батькові були в кожній хаті на Україні, вони гальмують поширення батькових творів. Тепер, коли ще нема в нас кращого драматурга за К.-Карого, звідусіль просять книгарню вислати ту або іншу його п'єсу, а їх нема. Поневолі ставляться п'єси Тогобочних та Суходольських.

По великих містах п'єси К.-Карого вже сходять з сцени, хоч на заміну йому нема ще талановитого драматурга.

Незабаром настане час, коли він перестаріється уже й для села. Хто поручиться, що не з'явиться новий талановитіший драматург і тоді К.-Карий матиме тільки історично-літературне значіння і сини його не дістануть і тих грошей, що їм тепер дають за право видання творів батька.

Сумно!

Лучче б К.-Карий подарував це право якійсь інституції або дозволив усім видавати свої твори, тоді вони широко розлились би по Україні.

Сьогодні я сповістив Юрка, що I-й том вже зовсім вичерпався, а II-го зосталось дуже небагато. Я прошу його видавати якомога швидше і притім кожну п'єсу окремо, щоб вони могли широко піти в село.

Сам він, певне, не візьметься видавати і шукатиме покупця. Коли хто купить за дорогу ціну, то п'єси К.-Карого не підуть широко в народ.

А шкода!

І так, записка “націоналістів” таки досягла мети.

19 лютого

Століпін видав циркуляр губернатора²⁰⁵, в якому говориться, що “среди инородческих элементов, населяющих Россию, стало наблюдаться особое движение к культурно-просвѣтителъному развитію отдѣльных народностей на почвѣ пробужденія узконаціонально-политическаго самосознанія й образованіе цѣлаго ряда обществ, имѣющих цѣлью объединеніе инородческих элементов на почвѣ исключительно національных интересов”, а тому треба “впредь” не реєструвати інородчеських, а в тому числі і українських товариств, а “приступнтъ к тщательному ознакомленію с дѣятельностью существующих инородческих обществ и в подлежащих случаях возбуждать вопрос об их закрытіи”.

Цей циркуляр буквально оглушив усіх. Вже коли “культурно-просвѣтителъная дѣятельность” вважається крамольною, то вже далі йти нікуди!

Навіть за часів Сіпягіна²⁰⁶ і Плеве така діяльність вважалася “громоотводом” від усякої революційної діяльності і нікому не ставилась у вину; тепер за часів конституції міркують інакше.

“Рада” відмовилась навіть обмірковувати цей циркуляр, настільки він красномовний сам по собі. Та що ж рівноцінного скажеш, коли за всяку більш-менш яскравішу статтю загрожує як не судовий процес, то штраф, а через те ми й рішили надрукувати замість передової столипінський циркуляр з приміткою, що редакція відмовляється його обговорювати.

Російська преса майже вся так чи сяк обізвалася з приводу цього циркуляра.

Прогресивна доводила його беззаконність, бо він, минаючи законодавчі інституції, обмежує закон про “общества і союзи”; права преса зустріла його радісно, а крайня чорносотенна завважала, що він ще досить толерантно ставиться до інородців.

“Кіевлянинъ” устами землячка Савенка²⁰⁷ визнав за циркуляром велику державну мудрість і своїм звичаєм почав писати донос на українські інституції. Він доводив, що український рух шкідливіший для Росії за всі інородчеські рухи, бо коли ті загрожують російській державі, то український рух намагається роз'єднати “єдиний русскій народъ”, а через те треба позакривати всі українські інституції, не виключаючи й клубу.

На ці статті “Рада” відповідала тільки гумористичними фейлетонами С. Пригари, в яких висміювався похід чорносотенців проти українських інституцій.

Але все київське українське громадянство прийшло “в унініе”. На кожній вечірці в клубі збирається сила народу і кожний спішить до гурту почути, чи

нема чого нового з адміністративних сфер. Всякий думає знаходитися в клуб, бо, може, не сьогодні-завтра його закриють.

А чуток тих сила!

Розказують, що ген.-губернатор Трепов дуже ображений цим циркуляром, бо видано його без його відома й поради.

Кажуть, що записки націоналістів він не ухвалив, а повіз її Столипінові губернатор Гірс, щоб довести цим свою адміністративну дбайливість, здатність і освідомленість з тутешніми справами.

Досі щодо Києва адміністрація держалася політики, яку завів покійний ген.-губернатор Драгомиров. Він доводив, що в Південно-Західнім краї не треба гнітити “коренного русскаго” населення, себто українського, щоб не підсилювати польський рух.

Такої тактики держався й Сухомлинов, а за ним і Трепов. Гірс же, будучи під впливом націоналістів і бажаючи зарекомендувати себе перед Столипіним, повіз записку і наче розкрив йому очі на те, що діється в Києві.

Тепер адміністрація, кажуть, збирає наради: як і до якого товариства “примінить” циркуляр.

Взагалі завзялись на нас.

Особливо лютує проти українства головний цензор проф. Т. Флоринський, давній принципіальний наш ворог. Він не тільки допікає нам судовими процесами, а ще й підмовляє губернатора через свого помічника Щоголева, що разом з тим служить і чиновником особливих доручень при губернаторі, і той штрафує нас за всяку дрібницю.

Окрім того, Флоринський під'юджує націоналістів і, як найосвіченіший між ними, впливає на них, а вони охоче цькують українців, пишучи доноси і приватні, і на сторінках “Кієвлянина”, напевне, не без участі самого Флоринського.

Але, окрім принципіальної ворожнечі проти українства, Флоринський зводить і особисті рахунки з українцями.

Недавно він балотировався в члени Петербурзької академії наук, але його провалили майже одногосно, “с треском”, як кажуть. Опозиція мотивувала свою агітацію проти нього тим, що не личить академікові виконувати поліційні функції; що хоч колись академік Никитенко²⁰⁸ і був цензором, але він тим служив на користь літературі, а Флоринський всячески її гнітить.

Приятелі Флоринського розказали йому, що агітація ця проти нього йде з Києва, особливо від Грушевського, який начебто їздив спеціально для цього в Петербург.

Правда, Грушевський в розмовах з Шахматовим²⁰⁹, певне, не милував Флоринського, але агітувати проти нього спеціально їздив до Петербурга проф. Перетц. Але Флоринський цього не знає, а всю вину складає на Грушевського і намагається помститись на “ЛНВіснику”, на “Селі” – конфіскує числа, притягає до суду, але так безпідставно, що прокуратура не знаходить “состава преступлення” і знімає конфіскату.

Це ще більше лютить Флоринського.

Нещодавно трапився і в редакції “Ради” з Флоринським інцидент.

В № 25 петербурзької кадетської “Рѣчи” видрукувано статтю д-ра М. Левицького, в якій між іншим сказано, що таким ученим, як Флоринський, хоч кіл на голові теши, а вони запевняють, що чужий язык зрозуміліший українському народові, ніж свій. Ми надрукували в “Раді” переклад цієї статті. Флоринський образився і прислав нам відповідь, в якій каже, що він цього ніколи не казав, а раз у раз доводив, що російський язык зрозуміліший для малороса, ніж видуманий український язык, і вимагав, щоб ми надрукували цю його відповідь, не міняючи языка. Ми відповіли, що охоче надрукуємо в перекладі на українську мову і що коли його відповідь буде надрукована в “Рѣчи”, то ми її по українському надрукуємо в “Раді”.

Флоринський, розлютований, написав, що він нас судом примусить надрукувати цю відповідь по-російському.

Секретар цензурного комітету Опатовський переказував, що Флоринський звернувся з скаргою до прокурора Суд. палати, але той довів йому, що з цього нічого не вийде, бо “Рада” не відмовлялась надрукувати відповідь, а тільки не схотіла друкувати на російській мові. Флоринський відповів, що він не хоче, щоб його відповідь друкувалась на якомусь видуманому жаргоні. На це прокурор відповів, що цензура дозволяє на цьому жаргоні друкувати навіть царські слова, то чому ж редакція повинна відповідь його, Флоринського, друкувати неперемінно на російській мові.

Тоді Флоринський відповідь Левицькому і свою переписку з редакцією “Ради” видрукував у “Кіевлянинѣ”.

Коли і “Рѣчь”, на основі 139 ст., надрукувала відповідь Флоринського, ми передрукували її в перекладі на українську мову.

Здається, інцидент скінчився, але, напевне, він нам дорого обійдеться, бо Флоринський буде мститись судовими процесами та штрафами.

Той же секретар цензурного комітету розказував, що тепер вони роблять статистику штрафів та судових процесів, якими “обуздывалась” київська преса, і на основі їх Флоринський складатиме записку для Головного “Управління по дѣлам печати” і тоді вже не помилує української преси.

Напевне, в записку цю він вкладе весь свій хист, все своє завзяття, щоб довести начальству, що українська преса шкідливіша за все і що її неодмінно треба знищити.

Зважаючи на успіх записки про “українські інституції”, треба сподіватися, що й ця записка досягне мети і українську пресу так або інак приборкають або й зовсім знищать.

Від Столипіна можна всього сподіватися. Він навіть уже октябристів²¹⁰ зрадив* і видав губернаторам циркуляр, щоб на будучих земських виборах піддержувати націоналістів, а не октябристів.

.....
*Партія 17 жовтня (октября). (День опублікування маніфесту про конституцію.)

Тепер очевидно, що Сіпягін та Плевє – “мальчішки” і “щенкі” в порівнянні з Столипіним, це справжній російський Метерніх, як не Бірон...²¹¹

Старий режим знайшов собі в особі Столипіна справжнього спасителя, хоч чорносотенці чомусь вважають його за конституціоналіста.

Вчора в клубі на вечорі в пам'ять Т. Г. Шевченка зібралася сила народу, кажуть, що було 150 душ. Поприїздили навіть з інших міст.

27 лютого

У всіх такий настрій, що, може, це остання товариська вечеря в клубі; на цьому вертілися і всі промови, що виголошувались за вечерю.

Головою вечері, як і в попередні роки, вибрано д-ра М. А. Галина. Добрих промов було мало: гарно сказали С. Ф. Русова²¹² та Л. М. Старицька та ще побілоруському добре говорив білорусин Бульба, якому за його промову наскидали цілий оберемок квіток.

На вечерю запрохано і поступових людей інших націй: були великоруси, поляки, які на своїх мовах вітали нас з Шевченківським святом.

Мало не всі промовці завважали, що у всіх народів є свої геніальні поети, але пам'ять ні одного з них не святкують так, як ми Шевченка.

Воно й зрозуміло, бо культ Шевченка – це культ не особи, а культ ідей, що лежать в основі нашої національної свідомості і служать нам провідною зорею.

Вчора на понеділковім журфіксі у мене зібралось несподівано так багато народу, що не було де й сісти.

2 марта

Поприходили й люди з різних міст, що поприїздили до Києва під час Шевченківських свят.

Редактор “Української Хати”, а разом і наш коректор М. Шаповал приніс нову п'єсу С. Черкасенка, але публіка нудилась і виходила в другі кімнати і там, голосно розмовляючи, заважала читати. Взагалі, якби не спів, який організували артисти з Садовським на чолі, то вечір був би нудний.

Всіх дивував своєю різнородною й страшенною талановитістю М. К. Садовський. Як чудово-велично він співає українських пісень, особливо історичних! Всі з захопленням висловлювались, що обов'язково треба записати його спів на фонограф, щоб потомки могли собі уявити найтипівіше виконання українських пісень. Само собою, бувало і є багато співців з далеко кращим голосом, але такого типового, характеристичного виконання українських пісень у нас ніхто ніколи не чув.

Добре колись співав М. Л. Кропивницький, добре співає Саксаганський, але жаден з них не співає так гарно української пісні, як Садовський.

На жаль, він чомусь не схотів заспівати в грамофон, коли якась велика московська фірма пропонувала йому років з десять тому; тепер він уже таки добре підупав на голосі, а все-таки співає надзвичайно гарно.

Вчора він розходивсь і дуже влучно характеризував спів білорусів, великорусів, доводячи бідність поетичности їх пісень в порівнянні з українськими.

Іншими вечорами Садовський захоплює всіх страшенно цікавими народними анекдотами або дивує всіх надзвичайною своєю пам'ятливістю – він може напам'ять говорити цілі сторінки з Шевченка, Гоголя та інших своїх улюблених письменників.

Вчора я сподівався на журфікс і О. К. Саксаганського. бо саме тепер він у Києві, але він не прийшов, певне, через те, щоб не стрінутись з Садовським.

Шкода, що два такі талановиті брати не тільки не можуть бути в одній трупі, а навіть стрічатись не хочять.

В К. Винниченко, вважаючи себе хворим, вирішив вступити до санаторії, в якій лікують голодом. Він пише, що чув від багатьох, що за 40 дів голодування в цій санаторії у людей обновляється цілком організм і вони стають зовсім здоровими.

15 марта

Я не знаю, може, тепер Винниченко справді хворий, а в 1906 році, коли ми з ним були в Женеві, він теж увесь час скаржився, що хворий нервами, а тамошні лікарі не знаходили у нього ніякої нервової хвороби.

Як там не є, а він тепер уже голодує в санаторії в Сальфельді в Тюрингії. Пише, що їсти дають потрохи сухарів, а пити зовсім нічого не дають; спершу переносити це було дуже тяжко, а тепер уже звик і почуває себе добре. Особливо його тішить думка, що тепер уже буде зовсім здоровий. Сідаючи в санаторію, обіцяв писати веселі оповідання для "Ради", а тепер каже, що ніяка веселість в голову не йде, бо ледве ноги волочить і настрої у нього зовсім не веселий.

Вчора я відібрав від нього листа, в якому він пише, що його обставини склались так, що йому тепер треба більше грошей на життя, ніж перше, а через те просить підвищити йому гонорар; каже, що з таким листом звертається до всіх своїх видавців, себто до "ЛНВісника" та до "Української Хати".

Досі "Рада" платила йому по три копійки за рядок, та ще я доплачував йому по 3 коп., так що йому виходило по 6 коп. за рядок. Тепер я написав, що можна буде йому платити по 10 коп. за рядок, а більше ніяк не можна, і справді, "Рада" й так дає нам щороку більше 20 тисяч дефіциту, то з чого ж побільшувати платню авторам? Але й Винниченкові треба з чогось жити, бо тепер він, пишучи досить багато по наших журналах, заробляє всього не більше 50–60 рублів на місяць, на які ледве можна прожити самому, а вже коли чоловік схоче завести сім'ю, то хоч з голоду помирай.

Я знов, здається, двадцятье написав йому, що садинокий для нього спосіб виийти з скрутного матеріального становища – писати п'єси для сцени.

На ці мої поради він раз у раз відповідає, що не хоче писати п'єс для втіхи публіки, не хоче підроблятися під її смак, а хоче своїми п'єсами боротися з старими, вже віджилими установами громадянства, хоче проводити нові ідеї, нову мораль. Але п'єси ці виходять не художніми, а якимись публіцистично-філософськими трактатами в діалогах.

В останньому листі я радив йому боротися з старою мораллю, взагалі з старими установами громадянства – сміхом. Висміять у комедії все, проти чого він повстає в громадянстві. Люди охоче дивляться на сцені веселі комедії, і ніщо так швидко не звальє старих богів, як сміх, але талановитий сміх. По деяких оповіданнях Винниченка, як-от “Гаркун-Задунайський”, “Щирий та Поміркований”, можна сподіватися, що він міг би написати хорошу комедію.

Вчора М. І. Павловський, наш редактор, сів у тюрму на 2 місяці по приговору суду за статті С. О. Єфремова про вище духовенство.

22 марта

Бідний М. І. Павловський мусить відсиджувати за чужі гріхи: він не насмілювався забракувати статтю С. Олександровича і вскочив.

Я просив С. О. Єфремова, щоб заступив Павловського, поки він відсиджує, але Сергій Олександрович саме тепер дуже запрацьований – пише “Історію української літератури”, то редакувати газету тим часом, спасибі, згодився Ф. П. Матушевський, а підписувати буде наш співробітник В. А. Галевич.

Якби не Матушевський, то хто його зна, що й робили б з газетою.

Під доглядом міг би якось вести діло наш секретар Г. П. Шерстюк, але він захворів, та крім того, завідуючий конторою П. Д. Понятенко на літо хоче виїздити з Києва і вже попередив про це. На його місце нікого посадити, крім Шерстюка.

Не знаю, чи потягне довго Федір Павлович Матушевський, бо скаржиться, що багато робити, а йому треба дещо робити по службі в страховому товаристві і по адвокатській практиці у свого патрона. Вже я стараюсь більше читати рукописів, щоб його облегшити, але настала весна і мені доводиться часто виїздити то в Перешори, то в Кононівку.

8-го квітня закрили “Просвіту”! Хоч після столипінського циркуляру всі цього сподівались, але все-таки це зробило страшне вражіння на всіх.

10 квітня

Коли “Присутствіє” забрало на розгляд видання “Просвіти”, то Жебуньов, бувши у губернатора, просив його, щоб викликали й делегатів від “Просвіти”, коли справа її розглядатиметься в “Присутствіє”.

Напередодні закриття “Присутствіє” справді повідомило “Просвіту”, що завтра розглядатиметься справа “о допущенных неправильностях в дѣйствіях украинского общества «Просвита», явка представителя общества не обязательна”.

Рада “Просвіти” післала в “Присутствіє” голову Л. А. Яновську²¹³ та М. С. Синицького, як юриста, щоб довідались, про які “неправильності” йде і коли треба, щоб попрохали дати строк (термін) для пояснення.

Але виявилось, що “Присутствіє” вже вирішило закрити “Просвіту”, не вислухавши й пояснень делегатів.

Коли вони з’явились, то губернатор звернувся до них з питанням:

– У вас есть книжный магазин?

– Нет, нету, – відповіли йому.

– Ну, склад?

– И склада нет, а есть только издательство...

– Ну, так вот, в этом вашем издательстве замечена Присутствием тенденциозность...

Тоді звернувся до членів “Присутствія”:

– Никто не имеет задать вопрос?

Всі мовчать.

– В таком случае Присутствіє остается при своем решении закрыть “Просвіту”.

І кінець. Не дали змоги делегатам і висловитись.

Записка неодмінного члена Щоголева, на основі якої закрили “Просвіту”, надрукована потім у “Кіевлянинѣ” і передрукована в перекладі в № 85, 86 “Ради”. Автор її, підтасувавши цитати з видань “Просвіти”, доводить, що вона вела соціал-демократичну пропаганду і проповідувала ворожнечу до російської держави, мріючи про самостійну Україну.

Так скінчилося життя “Просвіти”!

Тепер Савенко на сторінках “Кіевлянина” та “Московских Вѣдомостей” цькує вже Наукове товариство, кажучи, “Просвіта” – “только агенты, а фабрикант украиноманской идеи самостийной Украины – есть Киевское Литературно-Науковое Товарищество имени Шевченка, перенесенное из Львова главарем мазепинцев М. Грушевским и которое издает вреднѣйший журнал «ЛНВістник»”.

Він дивується “непоследовательности правительства, которое, закрыв Просвіту в Кіевѣ, терпит такія же Просвіти в Харьковѣ, Полтавѣ и др. городах”, а найбільше, що терпить “Литературно-Наукове Т-во с его «ЛНВістником»”.

Навіть близько не ознайомився вражий “землячок” з справою і з назвою інституцій, які цькує, бо ні в Харкові, ні в Полтаві “Просвіт” нема і не було, бо їх не дозволили там. Наукове т-во ім. Шевченка не переносилося зі Львова, а в Києві заснувалось самостійне Наукове т-во і видає “Записки”, а “ЛНВістник” нічого спільного з Науковим т-вом не має.

Але Савенкові це байдуже, він, напевне, доб’ється того, що закриють і Наукове т-во, а тоді візьметься за клуб і т. д.

18, 19, 20 квітня.
Великдень

На перший день їздив у Боярку до Матушевського. Там підібрався гурток і скільки годин грали в скраклі.

Люблю я цей моціон: так гарно розминаються всі члени тіла. Восени наша редакція частенько по неділях та святах грала в скраклі на ріжку Житомирської та Володимирської, де зимою був каток під вивіскою “Україна”. Тепер уже на цім місці будують величезний дім; а шкода, бо в городі такого двору не знайдеш, доведеться шукати десь по околицях.

В Кононівці, коли поз’їздяться приятелі, ми часто граємо в скраклі на галіві в парку; найліпше з нас грають С. Єфремов. В. Винниченко, а особливо старий П. Саксаганський.

В Перешорах ми ніколи не граємо, бо там нема захищеного від людей пляцику (кону), а на людях я закаявся грати після такого випадку.

Якось, коли я гостював в Оріхівщині у Б. Леонтовича, за вечерею зайшла мова про спорт і я висловився, що я так люблю гру в скраклі, що нехай мене посеред ночі збудять і покличуть грати, то я з охотою піду.

– Ну, глядіть! – каже інженер В. Павленко. – Я вас завтра збуджу раненько та й пограємо трохи, бо я цілий день зайнятий на цукроварні і не маю часу вдень, а я теж страшенно люблю скраклі. Та й пішов собі спати.

Довго ми сиділи звечора, розмовляли і пізно порозходились спати.

Тільки що, здавалося, я заснув, коли це, чую: хтось стукає знадвору у вікно. Скочив я переляканий – думав, може, пожар або поліція.

– Хто там? Що таке? – питаю.

– Це я, Павленко.

– Що ж трапилось? – питаю.

– Та ви ж обіцяли зо мною в скраклі пограти...

– Що ви, – кажу, – збожеволіли? Ще ж ніч надворі!

– Вже світає, а мені вже незабаром треба буде на цукроварню їхати, а хочеться трохи пограти. Я вже все наготував... Ви ж обіцяли...

Нічого робити: коли обіцяв, то треба вставати. Хутенько вдягнувшись, я вийшов, і ми почали грати.

Надворі вже розвиднілось, і я помітив, що коло тину, який відділяв парк від дороги, починають спинятись люди, йдучи в поле з косами та граблями. Дівчата хіхікають, а один дядько гукає:

– Що це ви, Василю Петровичу, так спозаранку почали?

– Та хочеться трохи кости розімняти, – відповідає засоромлено Павленко.

– То взяли б по косі, то не тільки кости розімняли б, а й чуби понагрівали!

– Сказано, пани! – завважив хтось з юрби. – Нема чого їм робить, то вони граються, як діти. Добро панам, та не нам...

З того часу я в селі ніколи не граю в будень у скраклі.

Вчора навідав у тюрмі М. І. Павловського. Насилу допустили. Зрадів він мені страшенно. Дуже дякував за паску, що я післав йому в суботу. Побув я у нього годин зо дві. Змарнів він за місяць сидні в одиночці: пожовк, якоесь об-резк, обріс бородою, взагалі має вигляд нездоровий, та й не диво, бо сидить весь час у вогкій камері, без сонця та повітря, бо тільки на годину пускають на прогуляння в дворі.

Весь час розпитував мене про редакційні справи: які статті надруковані, які прислані, чи пише той або інший... Каже, що як вийде з тюрми, то поїде днів на три до батьків, а тоді знов візьметься за редакування, тільки вже сидіти в тюрмі не хоче, а через те й газети підписувати не буде.

Ну, слава Богу, що він знов вернеться до газети, бо Ф. П. Матушевський згодився тільки тимчасом редакувати, і якби М. І. Павловський відмовився, то хоч газету закривай.

Аби тільки тюрма не попустила йому здоров'я, а то он секретар наш Г. П. Шерстюк посидів рік, а тепер захворів, кажуть, на туберкульоз. Може, це й не від тюрми, бо звідтіля він вийшов на вигляд дуже здоровий, а все-таки, очевидно, в тюрмі ця хвороба у нього розвинулась на ґрунті недостачі чистого повітря, сонця та доброї їжі.

Не встигли замовкнути надгробні промови над могилою батька українського театру М. А. Кропивницького, як прийшла сумна звістка, що в Італії помер Б. Д. Грінченко. Хоч ні для кого не було це несподіванкою, бо виїхав він за кордон ледве живий, а все-таки звістка ця розбудила все сонне українське громадянство.

1 травня

Всім відоме значіння Б. Д. Грінченка в ділі культурного відродження України. Такої упертої праці, такої енергії ніхто досі з українських діячів не виявляв. В найглухіші часи, коли, здавалося, український рух зовсім згас, він, мало чи не єдиний чоловік на Україні, не згубив віри у відродження України і всю свою велику енергію і працьовитість вжив для того, щоб розбудити громадянство. Сидячи в глухому провінціальному місті Чернігові, він зорганізував таке надзвичайно широке на ті часи видавництво українських книжок для народу, що звернув на себе увагу всієї України. Дивлячись на працю Грінченка, у всіх свідомих українців заговорила совість. Без грошей, зайнятий службою (він тоді був секретарем Чернігівської земської управи), він сам з жінкою написав і видав за короткий час більше, мабуть, книжок, ніж їх видало все українське громадянство після 1876 року. Якої треба було енергії, праці і впертості, щоб при тодішніх цензурних умовах видати таку силу книжок. Просто не віриться, що це зробила одна людина. Але цього мало: без систематичної освіти, він самотужки став ученим – етнографом та філологом, признаним не тільки своїми, а й російською Академією наук. Одночасно він став популярним белетристом, написавши скільки тенденційно-ідейних повістей, які захоплювали в свій час

молодь і тепер ще читаються з великим інтересом селянською інтелігенцією. Вже за старших літ він вивчився французької, німецької та італійської мов настільки, що міг читати на цих мовах і дав цілий ряд перекладів з європейських мов і цим значно збагатив українську літературу.

Маючи здоровий, тверезий розум і володіючи добре пером, він написав безліч публіцистичних статей по всяких журналах та газетах.

Взагалі, він зробив для української літератури стільки, що його праці подостатком було б принаймні на трьох душах і Україна цього йому ніколи не забуде.

Але в громадянським житті, як я вже не раз згадував у своїх мемуарах, це був надзвичайно тяжкий чоловік. Правду про нього колись сказав М. В. Лисенко: “Грінченка треба було б посадити десь на необитаємий острів, обкласти його книжками і він зробив би втричі більше, ніж зробив”.

Це правда. Багато його надзвичайної енергії та здоров'я пішло на боротьбу за “булаву” то з В. П. Науменком, то з М. С. Грушевським та іншими “конкурентами”, навіть з такими, які й на думці не мали “гетьманування”.

Але про мертвих, як каже латинське прислів'я, треба говорити тільки добре або зовсім нічого не казати.

9 травня поховали Б. Д. Грінченка.

Україна зробила йому бучний похорон. Здається, досі ще нікому такого не зроблено.

Коли винесли труну з Володимирського собору, Ол. Русов²¹⁴ каже мені:

– Я, як статистик, люблю мати діло з цифрами. Подивіться, тут зібралось, певне, не менше трьох тисяч народу. А ви знаєте, скільки було народу, коли тіло Т. Г. Шевченка везли через Київ? – Всього-на-всього 80 душ! Відкиньте те, що тут зібралось, може, половина “зівак” і зважте те, що коли ховали Шевченка, то в Києві не було й жодної газети, значить, не було широко відомо про похорон, то все-таки видно, що свідомість українська поширилась за ці 50 років надзвичайно.

А д-р Галин завважив:

– І все це наробила преса. Якби адміністрація була розумніша, то вона в першу голову закрила б “Раду”, бо це вона підготувала такий пишний похорон... Тепер нехай Столипін знає, що нас, “іногородців”, у Києві не купка...

Справді, до самої могили йшла за труною маса народу, везли безліч вінків від всяких інституцій і земляків з усієї України. Над могилою говорено багато промов, які, правда, мало хто й чув, але потім вони всі друкувались в “Раді”. Взагалі, зо скілька чисел “Ради” були заповнені статтями про Грінченка, про його життя, діяльність, похорон, звістками про панахиди, що правились по йому по всіх містах України.

20 травня

Вчора вийшов з тюрми М. І. Павловський, відбувши два місяці, і сьогодні приступив до редагування.

23 травня

Він страшенно журиться, що тепер нема ніякого матеріалу. Літом люди роз'їдуться з Києва та й з інших міст, і взагалі літом менше пишуть.

Я, жартуючи, кажу:

– От Матушевському повезло: за тих дві місяці, що він редагував, стільки подій трапилось: закрили “Просвіту”, помер Кропивницький, за ним Грінченко. Не треба було клопотатись про матеріал, його надсилали звідусіль.

Може, ще виникне в газеті дискусія про ушанування Грінченка, тоді буде про що писати. Одні хочуть на зібрані гроші видати збірник ім. Грінченка, інші – заснувати стипендію його імені, а треті кажуть, що найкраще ці гроші (досі зібрано 1000 руб.) вжити на заснування видавничого фонду ім. Грінченка при Петербурзькому видавничому товаристві і т. д.

Певне, ця думка переважить, бо за неї стоїть більшість.

Вчора ходив у міську думу оглядати проекти пам'ятника Т. Г. Шевченкові. Справді, жодного нема такого, на

24 травня

якому можна було б спинитись і сказати – оцей можна поставити. Але журі зробило необачно, що не преміювало ні одного. Можна було дати третю премію (500 руб.) М. Гаврилкові²¹⁵, хоч його проект – швидше проект пам'ятника якомусь повстанню, напр. Хмельниччині, ніж Шевченкові, а все-таки річ артистична і варта, щоб її було відмічено. Крім Гаврилкового, ще є зо три непоганих, а решта, штук 60, просто бозна-які, а деякі то навіть карикатурні. Один француз, наприклад, виставив Шевченка з гостренькою борідкою і проділом на голові, з пишною шевелюрою, а другий, теж заграничний скульптор, вилпив Шевченка в циліндрі, у смокінгу, з тросточкою в руках. Деякі проекти зроблені, очевидно, простим гончарями.

А шкода, що нема підходящого проекту, що не можна вже тепер приступити до будування пам'ятника, бо хто знає, що буде далі. Тепер такі часи, що все можливе. Савенко, а за ним і “Собраніє націоналістів”, вже почали похід проти пам'ятника Шевченкові, принаймні проти того, щоб його ставити в старім Києві, де, на їх думку, місце тільки пам'ятникам Олегові, Ользі та іншим князям київським, а Шевченка рекомендують випхати кудись на окраїну мало чи не на Деміївку. Тепер такі часи, що можна сподіватись, що зовсім не дозволять ставити пам'ятника Шевченкові, бо “вокруг его имени объединяются все украиноманы-сепаратисты”.

Розказують, що генерал-губернатор Трепов, оглядаючи в Думі проекти пам'ятника Олександрові II, демонстративно відвернувся від проектів Шевченкові, а міський голова Дьяков завіряв нас на зібранні Шевченківського комітету, що Трепов, певне, виклопоче у воєнного міністерства старих

гармат на бронзу для пам'ятника Шевченкові. Рік тому Трепов, може, й взявся б клопотатись, а тепер, після столипінського циркуляра про українців, не схоче ризикувати, а особливо після того, як Савенко в "Кіевлянинѣ" надрукував Шевченкові вірші про "коронованих осіб" і виставив його лютим ворогом не тільки Росії, а "всього русскаго"... Звичайний читач "Кіевлянина" знав досі, що Шевченко написав "Думи мої, думи мої" та "Кохайтесь, чорнобриві" і прочеє "грає-воропає", тепер, з статті Савенка довідався, що Шевченко "необычайно дерзко кощунствовал в своих стихотворениях" і що такому "дерзкому мазепинцу" "непозволительно ставитъ памятник, да еще вблизи русских древнѣйшихъ святынь", як висловлюється "землячок" Савенко. Поживемо – побачимо!

Вся наша редакція ходила фотографуватись. На жаль, не було Ф. П. Матушевського, що поїхав у Золотоношу боронити Павловського, якого обвинувачує якийсь фєршал у клеветі в печаті. Та не було ще й секретаря нашого Г. П. Шерстюка: він поїхав на місяць додому на Константиноградщину, бо зовсім охляв, вийшовши з тюрми.

25 травня

Неприємно, коли редакцію позиває цензура за якусь статтю, а ще неприємніше, коли позивають приватні особи за клевету (наклеп), що виключно трапляється за дописи з провінції. Такі обвинувачування принижують газету в очах громадянства, але редакція в цих випадках винна хіба в тому, що довірилась дописувачеві. А між ними часто трапляються люди з мало розвиненим етичним почуттям, які зводять в друку свої особисті рахунки з своїми ворогами або суперниками на амуретнім ґрунті, користуючись тим, що дописи друкуються без підписів і що по всіх редакціях встановилась така традиція, що імена дописувачів не розкриваються навіть на суді, а провину за них приймає на себе відповідальний редактор.

В перший рік, коли ще видавцем-редактором нашої газети значився В. Леонтович, студент Широцький²¹⁶ (як пізніше виявилось) написав у допису з Кам'янця-Подільського про авантюри одного студента на амуретному ґрунті. Той образився і подав у суд за наклеп (клевету). Леонтович, натурально, страшенно обурився, що має відповідати, а може, й сидіти за наклеп, в якому він зовсім не винний. Я цілком поділяв його обурення і ми обидва вимагали оголосити ім'я дописувача, нехай він сам відповідає на суді за свій вчинок. Але секретар редакції В. Козловський та завідуючий конторою М. Синицький, обидва кам'янчани, бажаючи, мабуть, покрити свого земляка, сказали, що не знають автора допису, бо він, як виявилось, підписаний особою, якої в Кам'янці нема; що підпис, очевидно, вигаданий. Довелось Леонтовичу їхати до Кам'янця, брати адвоката, витратитись і взагалі перетерпіти силу неприємностей за чужу вину. Таке саме трапилось і тепер за редакторства М. Павловського. Дописувач О. Мицюк написав у допису з Золотоноші

про одного земського фершала (лікарського помічника), що той недбало ставиться до своїх обов'язків, грубо поводить з пацієнтами-селянами, вимагає від них хабарів і т. д. Фершал той написав до редакції, що коли йому не назвуть автора того брехливого допису, то він позиватиме редакцію за наклеп. М. Павловський, знаючи від нашого коректора М. Шаповала, що той дописувач, людина ідейна, свідомий українець, напевне, не зводить в допису особистих рахунків, а написав правду, відмовив фершалові назвати автора. Минуло скільки місяців, і от раптом викликають нашого редактора в золотоніський суд по обвинуваченню в наклепі в друку на фершала. Павловський заметушився, зараз написав дописувачеві листа, прохаючи його найти свідків і самому, як свідок, приїхати в суд, що той і обіцяв зробити. Ф. П. Матушевський, як адвокат, повірений нашої редакції, поїхав на суд у Золотоношу, але, на своє диво, дописувача там не застав; мало того, золотоніські українці, знайомі Матушевського, пояснили йому, що то справді неправдивий допис, зроблений, очевидно, на особистому ґрунті, бо фершал той людина порядна, свідомий українець і т. д. Скінчилось тим, що Матушевський мусів перепросити фершала, сказавши, що редакція одержала той допис від невідомого дописувача і обов'язався, що редакція надрукує в газеті, що вона була введена в блуд і надрукувала неправдиві відомості про того фершала. Редакція так і зробила, а добродій дописувач О. Мицюк не обізвався на це й слівцем, наче не про нього й річ, і ми даремне сподівались, що він підтвердить свій допис уже за своїм підписом.

* * *

Вчора, в неділю, ми гуртом їздили на цілий день в Межигір'я. Гарно там дуже, але старовини там не зосталось ніякої, навіть ніхто тепер і не знає, що там був колись запорозький шпиталь для інвалідів; зосталася тільки Палієва криничка.

На завтра Український клуб уряджує подорож на могилу Шевченка. Пароход вийде у 8 годин вечора, прибуде на могилу вранці, а в 2 годині дня вирушить назад. Треба поїхати, бо я, сором признатись, ще ні разу не був на могилі.

Торік, коли Український клуб урядив подорож на могилу з музикою, наша редакція запротестувала і зробила обструкцію і я не поїхав, хоч в останню хвилину старшини клубу рішили музики не брати, але я того не знав.

Другий раз зібрався я на могилу з галичанами, але саме в той день арештували Левка, і я не поїхав.

Коли б хоч тепер вдалося поїхати.

26 травня

Подорож на могилу не склалася, бо пароходне т-во дало якийсь поганий маленький пароход. Відклали на 29-те.

Щось не везе мені з поїздкою на могилу. Боюсь, що знов щось переб'є і я так-таки не поїду. Або мені особисто щось стане на перешкоді, або клубові.

Л. М. Жебуньов боїться, що от-от закриють клуб – вчора прийшла звістка з міністерства, що закрили київську польську кав'ярню на паях.

Ніхто не розуміє, з якої причини, бо це ж просто комерційне підприємство, а ходять туди пити каву не тільки поляки, а й всякі люди, а особливо жида.

Ця звістка справді може навести на сумні думки.

Коли вже такі інституції закривають, то про клуб і думати нічого.

В клубі люди збираються, гуртуються: одні танцюють, інші приходять слухати реферати. В клубі бувають збори різних товариств: Наукового т-ва, покійної “Просвіти”.

До речі, недавно було в клубі ліквідаційне зібрання “Просвіти”. Перед зборами приватно йшла велика суперечка – куди передати просвітянську бібліотеку. Жебуньов і дехто з ним напосідалися, щоб передати книжки в городську бібліотеку, з умовою, щоб там був заведений окремий український відділ і окремо друкувався каталог: кажуть, що городський голова і комісія городської бібліотеки згодилась на ці умови.

Інші, і таких більшість, стояли за те, щоб передержати цю бібліотеку в приватних руках, поки не зміняться часи і не оживе знову “Просвіта”.

Бачачи таку пристрасність в змаганнях, я не пішов на ліквідаційні збори і умовляв Ф. П. Матушевського, як редактора, не приймати участі в змаганнях, бо, певне, вони перейдуть в пресу, а нам треба бути безсторонніми.

На зборах постановили не передавати бібліотеку городові, а часово перенести її в клуб.

До полеміки в газетах не дійшло, але багато людей пересварилось, наче навіки.

Тепер ті, що хотіли передати бібліотеку городові, запевняють, що коли клуб прийме бібліотеку закритої “Просвіти”, то й його закриють, бо це значить, що частина шкідливої діяльності “Просвіти” переноситься в клуб.

Все можливе в наші часи, бо тепер усе робиться не по суду, не по закону, а по “усмотрѣнію” адміністрації.

Якось за передову статтю М. Грушевського в “Селі” адміністративно посадили номінального редактора, пані Ямпольську, на місяць під арешт. Для судового процесу в тій статті не було даних, і прокуратура, певне, й не позивала б за неї, а через те губернатор посадив її своєю властю.

Коли доведено було губернаторові, що п. Ямпольська вже два місяці, як подала йому заяву, що вона зрікається редакторства і передає Маличу, то губернатор її випустив, але на редакцію наклав штраф у 300 рублів.

Я саме їхав у тюрму до М. І. Павловського, коли дивлюся – коло Старокиївського участку садять на візника пані Ямпольську. Треба знати, що ця пані

генеральська дочка, вже літня людина, звикла вдома до комфорту, а тут довелося сидіти в брудній камері щось зо п'ять день. Родичі її так були збентежені і шоковані цією подією, що аж послабли.

Я привітався з нею, поздоровляючи її з визволенням з Вавилонського плінення, а вона від радості й хвилювання і слова не могла вимовити.

Йду далі до тюрми, дивлюсь – ведуть М. І. Павловського два озброєні шаблями солдати. Виявилось, що його водили на суд у справі за надрукування в “Раді” замітки про “Передвиження військ”, за що оштрафували його на 25 рублів, а за надрукування царських слів без дозволу міністра двора присудили в тюрму на 1 місяць або 50 рублів штрафу і три дні арешту.

Само собою, що штрафи я поплатив, бо він і так два місяці висидів за статтю про вище духовенство.

М. І. Павловський каже, що боявся, що його через увесь город вестимуть в наручниках, як і інших арештованих за літературні справи. Я на це кажу йому, що навпаки, треба було цьому радіти та ще й фотографію зняти з себе і розсилати знайомим, особливо за границю – нехай люди бачать, як гарно в Росії бути редактором.

Цими днями, проїздом з Чернігова за границю, прожив у мене зо скілька день М. М. Коцюбинський.

27 травня

Він так подався, змарнів за цей рік, що я його не бачив, що аж боляче дивитись! У нього грудна жаба на нервовім ґрунті і дефект серця.

Наше Т-во підмоги дало йому на подорож за границю 500 руб., на які він зможе прожити місяців зо три. Їде він на Капрі, бо торік йому там подобалось і він там підкріпився за місяць так, що зміг рік потягнути свою службу в статистиці і ще спромігся написати чудове оповідання – другу частину “Fata Morgana”.

Я з великим захопленням прочитав це оповідання з часів аграрних ексцесів і напосідався, щоб він писав третю частину – “успокоєніє”; якщо Бог дасть йому здоров'я, то, певне, напише.

Подорож на могилу Шевченка таки склалася. Поїхало душ 120. Виїхали у 8 годин звечора і мало не всю ніч їхали з співами, а вранці, годині у 5-ій, пристали до берега коло могили. Могила не зробила на мене того вражіння, якого я сподівався: вона не на найвищій горі, а на нижчій терасі, а через те хрест відбивається не на тлі неба, як я собі уявляв, а на фоні вищої тераси гір і через те його здалеку не видно.

На могилі ждало вже багато людей з сусідніх сіл та з Канева, а також панотець, викликаний телеграмою.

Приїжджі з Києва прочани зібрались на могилі і, вислухавши коротеньку промову О. О. Русова, в якій він порівняв могилу Тараса з могилою Магомета, дуже урочисто відспівали “Як умру, то поховайте”. Двоє вже літніх

селян так були зворушені співом, що заплакали; я теж, дивлячись на них, мало не розплакався.

Потім священик відслужив панахиду, співав сільський хор і приїжджі з Києва, хор склався дуже гарний. В промові, сказаній по-українськи, священик завважив, що могила Шевченка – місце святе, а через те не годиться на ній пиячити, як це часто роблять канівчани та приїжджі з інших місць, малосвідомі люди.

Після панахиди знов проспівали “Як умру, то поховайте”, порозписувалися в книзі, що лежить в хаті, і порозходились групами по горі.

В годину дня знов зібрались всі на пароході і рушили в Київ. Всю дорогу був спів, так що й заснути не можна було. В Київ приїхали в 12 годин ночі.

Взагалі подорож зробила на мене дуже гарне вражіння, але зморився я дуже, бо не міг спати дві ночі.

Сьогодні нас оштрафували на 200 руб. за незначну статтю С. Єфремова про знищення автономії Фінляндії. “Село” та копієчну російську газету “Огни” теж оштрафували за “тенденційно подобранну хроніку” про Фінляндію.

31 травня

Просто біда! Та ще дали знати з цензурного комітету, що будуть штрафувати за всяке негативне відношення до діяльності уряду. Виходить, що про уряд, як і про покійника, можна говорити тільки добре або зовсім нічого не говорити.

Кажуть, що тутешній цензурний комітет (тобто Флоринський з Щоголевим) виробляють проект нових приписів спеціально для української преси.

Все можливе! А тим часом і при теперішніх обставинах просто нема змоги видавати далі газети.

Громадянство так стероризоване, що буквально боїться виписувати українські газети, щоб не попасти в неласку начальства. Це найголовніша причина того, що за п'ять літ видання ми маємо всього до двох тисяч постійних передплатників. Вище цієї цифри ніяк не перейдемо, а при такому числі передплатників доводиться докладати щороку більше 20 тисяч рублів.

М. С. Грушевський вже наміряється припинити “Село”, бо воно, наперекір надіям, має великий дефіцит. Редакція з самого початку видання взяла дуже гострий тон, сподіваючись тим придбати багато передплатників, але помилилася. Громадянство наше таке вибагливе, таке вередливе і полохливе, що покладати на нього надій не можна. Не маючи своєї школи і не знаючи літературної мови, народ вимагає, щоб книжка чи газета писалися мовою його села, і коли він наткнеться на незрозуміле йому слово, то вже вважає, що ця мова йому чужа, незрозуміла, а через те й не хоче підтримувати того видання. А до того ще й боїться, бо начальство вважає українське друковане слово небезпечним для цілості Росії; такий погляд на українство підтриму-

ють і розповсюджують наші ж землячки, співробітники “Кієвлянина” з своїм видавцем Піхном на чолі.

Мало не по всій Україні казенні та громадські інституції передплачують “Кієвлянина” з обов’язку, і місцеве начальство, читаючи в кожному номері доноси на український рух, тільки дивується петербурзькому урядові – чому він разом не знищить цієї гідри, а дозволяє її через книжки та пресу поширюватись і, користуючись децентралізацією влади, само з своєї ініціативи душить наш культурний рух як хоче і як може.

З усіх кутків України пишуть нам, що пристави або й урядники забороняють передплачувати українські газети; роблять труси і конфіскують українські книжки; навіть по книгарнях в невеликих городах та містечках, як-от недавно в м. Баришполі*; навіть начальники поштових контор по глухих кутках не хотять приймати від селян грошей, адресованих на редакцію української газети.

Все це робиться по власній ініціативі, але знаючи, що від вищого начальства за це кари не буде.

Я раджу М. С. Грушевському перемінити назву “Села”, бо воно вже намозило начальству очі, і змінити програму – побільшити сільськогосподарську частину газети, щоб газета була переважно сільськогосподарською. Начальство тоді не штрафуватиме і не так страхатиме передплатників. Та таки й громадянство наше завжди більше цікавиться новим виданням, то, може, й передплатників побільшає. Певне, Грушевський так і зробить.

5 червня

Несподівано здивався на ст. Хвастові з В. Винниченком. Виявилось, що він познайомився за кордоном з І. Д. Яневським, і коли той довідався, що Винниченко хоче пожити якийсь час у селі на Україні, щоб набратися вражінь, так мовити, доторкнутись до землі, то запросив його до себе, і от він тепер їде до нього.

Я сказав, що давно збираюся віддати візиту Яневському і незабаром приїду до нього, то там ми побачимось і наговоримось.

Через якийсь час я написав до Яневського, що збираюся до нього з сином і просив у назначений час вислати за мною коні.

Коли ми приїхали на ст. Ольшанку, то там нас вже ждали коні. Їхати довелось довгенько. Погода була чудова, околиці розкішні, екіпаж добрий, спокійний, то їхати було б дуже приємно, якби не такі дороги, яких я собі ніколи і уявити не міг в цивілізованій державі: вибої, ями, калабатини такі, що вода сягає в екіпажі до ніг. А коли довелося переїздити греблею через Рось, то я від страху не міг дивитись і закрив очі: гребля та зроблена з хмизу, хворосту, крізь який протікає вода, і вся гребля двигтить, наче плаває на воді. З незвички набрався я страху!

* Борисполі. – (Прим. ред.)

Яневський стрів нас дуже привітно і ми весь день, розмовляючи про всячину, ходили всі разом по великому й доброму його господарству.

Ввечері, коли я збирався лягати спати, прийшов Яневський до мене і запропонував мені тисячу рублів для “Ради”, але я рішучо відмовився, кажучи:

– Це виглядало б, наче я до вас за грішми приїхав, коли мені просто хотілося побачити вас і ваше господарство. Колись будете в Києві, то передасте гроші в контору “Ради”, а тепер я нізащо не візьму.

Він засоромився, але це йому, видно, сподобалось, і він почав просити мене не від’їздити завтра, а погостювати довше. Він запропонував завтра поїхати до церкви в м. Охматів, де щонеділі співає хор його зятя д-ра Демуцького²¹⁷; а може, він зможе зібрати свій хор і до себе, то ми приємно проведемо там час. Я охоче згодився. Поснідавши, ми всі виїхали двома екіпажами, але в Охматів приїхали, коли вже люди з церкви вийшли, і нам не пощастило послухати церковного співу.

Заїхали ми до матері Яневського, що живе окремо в своїй садибі з одним з своїх синів. Виявилось, що вона зовсім проста собі жінка, та й небіжчик чоловік її був зовсім неграмотний селянин, з так званих однодворців, що походять з шляхти і не були панськими кріпаками. Очевидно, старий Яневський був незвичайних здібностей людина, бо, будучи неграмотним, купував на Херсонщині щороку для графів Браницьких на десятки тисяч рублів сотні волів до роботи та на брагу і, кажуть, пам’ятав, скільки за кожного вола заплачено. За багато років торгу волами він придбав величезний маєток. Всі чотири сини його покінчали університет, але характеристичне те, що рідинною мовою у них зосталась українська. Старий сам раз у раз нею говорив і вимагав, щоб і сини в родині говорили тою мовою. Але свідомости української ні в старого, ні в синів його не було: вони не цікавились ні літературою, ні пресою українською, ні взагалі відродженням української нації. Тільки старший, Іван Данилович, оце тільки почав зацікавлюватись, а зять їхній д-р Демуцький, талановитий музикант, захоплювався тільки піснею українською.

По обіді зійшовся, хоч далеко не весь, хор у велику залу величезного будинку Демуцького, куди запрошено й нас. Спів того хору зробив на нас величезне вражіння. Це справжній народний хор, що співає пісні своєю гармонізацією, а не європейською, якою співають хори по наших театрах і як гармонізував народні пісні М. Лисенко.

Я в музиці людина неграмотна, але змалку чую, як народ співає, і знаю, що він співає хоріві пісні не так, як їх співають інтелігенти. В інтелігентських хорах мелодію (мотив) ведуть тенори чи жіночі дисканти, а інші голоси їм вторують, в українських народніх хорах мелодію ведуть нижчі голоси – баритони, альти, а тенори чи дисканти, так звані підголосники, виводять варіації гору. От чому селяни, чуючи, як співають інтелігенти, кажуть, що пани співають, наче панахиду правлять, тобто на церковний лад.

Хор д-ра Демуцького співає отим народнім способом, бо Демуцький дає волю своїм співакам самим гармонізувати, підбирати голоси, він тільки ви-

учує з ними під фісгармонію або під скрипку мелодію пісні, а потім керує всім хором. Спів його хору робить чаруюче вражіння своєрідністю, оригінальністю і неподібністю до європейського чи нашого інтелігентського та церковного співу.

Велике діло робить д-р Демуцький; шкода, що він на цілу Україну майже самотній. А тим часом тепер, коли просвітньої роботи не можна робити на селі, хоролий спів та театральні вистави багато можуть прислужитись до національного відродження нашого народу.

Колись у Перешорах священник о. Антоній Трехбратаський та учитель О. Пилькевич по моїй намові повиучували з нот М. Лисенка школярів гарних стародавніх народніх українських пісень. Те ж саме в Кононівці робив і дяк Станіславський, і стародавня українська пісня з цих сіл переймалася іншими селами і випирала московсько-солдатські пісні, занесені з війська.

Багато вчора радились про “Раду” з приїжджими людьми*. А. М. Жебуньов виступив з гарячою промовою, в якій розказав, що матеріальний стан “Ради” дуже непевний, бо у видавців уже не стає снаги, а тим часом смерть самотньої щоденної газети так тяжко обізветься на українському житті, що цього тепер і зважити не можна, тільки напевне можна сказати, що життя це тоді замре на довгі часи. Помимо того, що газета є прапор, який всім – і ворогам, і приятелям показує, що ми ще живемо, вона освідомлює українське громадянство, підбадьорює його і гуртує; що тепер, коли українські інституції зникають під тягарем Століпінського циркуляру, преса – самотній прояв нашого життя, а через те громадянство повинно поцікавитись, щоб самотня газета наша не вмерла.

8 червня

Всі цілком згоджувались, що без щоденної газети тепер вже нам не можна бути і почали кожний подавати свої поради.

М. Ф. Комар доводив, що треба поменшити розмір газети, викинути телеграми, вістки закордонні та з російських газет, бо передплатники все це знають з російських газет. Окрім того, на його думку, треба газету зробити цікавішою і писати її зрозумілішою мовою.

Я та С. О. Єфремов відповідали на це, що з відповідей анкетних видно, що більшість передплатників вимагають, щоб газета була більша розміром, щоб у ній писалося про все, що діється на світі, бо вони не мають змоги виписувати двох газет, і тільки невелике число передплатників, які читають і російські газети, вимагають, щоб у “Ради” писалося тільки про українське національне життя.

Щодо мови, то тут теж помітно дві течії – лівобережці кажуть, що газета пишеться малозрозумілою галичансько-польською мовою, а правобережці нарікають, що мова в газеті занадто вже змосковлена.

* На з'їзді нелегального Товариства українських поступовців (ТУП).

Редакція і сама незадоволена і мовою, і сухістю змісту, але безсила поправити це, бо нема відповідних ні матеріальних, ні літературних сил; з цим треба рахуватись і обмірковувати стан такої газети, яка є.

Л. М. Жебуньов пропонував звернутись до кожного передплатника з відозвою, щоб кожен з них найшов ще одного передплатника або нехай заплатить за газету вдвоє, тобто 12 рублів. Просити, щоб усі обізувалися до 1-го жовтня, тоді видно буде, як громадянство ставиться до газети і чи є надія на те, що буде змога видавати газету.

Всі згодилися, що це треба зробити, бо хоч і не всі передплатники обізувались, а все-таки це повинно оживити передплату.

М. Ф. Комар висловив думку, що треба б оголосити паї на видання газети, рублів по сто пай, і що він сам охоче візьме п'ять паїв, і, напевне, таких охочих знайдеться багато.

Я дав справку, що ми вже робили таку спробу, але охочих найшлося дуже мало.

Хтось запропонував, щоб присутні, як роз'їдуться по своїх місцях, шукали охочих підтримати газету чим зможуть.

Не думаю я, щоб з усіх цих проєктів виникла певна безпека "Раді", але сподіваюся, що ці заходи повинні зворушити наше громадянство і, може, на якусь сотню-другу душ передплата побільшиться. Взагалі люди неохоче дають гроші на справу громадську, а тут ще всі певні, що я газети не покину, не дам їй пропасти. Одно слово, хто везе, того й поганяють, така вже людська вдача.

Дуже шкодить ще й те, що багато свідомих українців незадоволені газетою. Всі свідомі українці – письменники і хотіли б поміщати свої писання в своїй одинокій газеті, але редакція, при всім бажанні, не може друкувати всього надісланого, бо воно буває або зовсім неграмотне, або нудне, або не відповідає демократично-національному напрямкові газети; крім того, в рецензіях доводиться зачіпати та ображати багатьох письменників чи артистів.

Такі незадоволені, ображені люди не тільки не помагають газеті, а ще й інших відмовляють помагати їй; багато є свідомих людей, що через такі образи та незадоволення навіть не хотять передплачувати газету, а не то, щоб ще ширити її.

Натурально, що одна газета не може задовольнити всіх, але наше громадянство ще не доросло до багатьох газет, воно не може забезпечити навіть і однієї, бо нема в нас почуття національної честі, нема національної дисципліни, ми – нація анархістів, і такими ми були протягом всієї нашої історії і тому ми не змогли збудувати своєї держави. Причина цього, на мою думку, в кліматичних та географічних умовах нашого краю.

Клімат та ґрунт нашого краю такі сприятливі, що не вимагають тяжкої праці від населення, а через те й не виробили у нього самодіяльності, працьовитості та енергії. Цей благодатний клімат та ґрунт завжди вабили до себе сусідів, а тим часом не було у нас таких натуральних границь, які захищали б нашу країну, а через те народ наш не міг оборонитись від сусідів, що з усіх

сторін сунулись на нього, і раз у раз підпадав під їхню владу, не змігши виробити в собі відпорної сили і витворити своєї власної держави. На протязі майже всієї історії він мусів комусь коритись, бути чийсь рабом, а через те виробилась і рабська у його вдача: всім незадоволена, зрадлива, між собою сварлива, без самоповаги, без національної гордості. Справедливо Куліш висловився, що ми “народ без чести і пуття”.

Ми збагатили і збагачуватимем сусідів, але самі, без сторонньої допомоги ніколи не станемо нацією...

Хіба наші брати галичани вибились би на світ Божий, якби їх після розділу Польщі не підтримав австрійський уряд, щоб ослабити польський елемент у Галичині?..

Нарада наша* тяглася два дні; вона, певне, скінчилася б і за один день, якби не було між нами вже занадто велеречивих суб'єктів. Особливо вимучив і надокучив усім О. Ф. Степаненко²¹⁸ з Харкова. Він по всякому приводу і без приводу говорить, говорить, говорить без кінця: недурно ми його прозвали харківським кулеметом**, а д-р М. Левицький з серйозним виглядом завіряв, що Степаненко хорий незлічимою хворобою – недержанням мови.

9 червня

Про цього О. Ф. Степаненка вже склались анекдоти. Кажуть, що раз, буди в Петербурзі, він виступив з промовою в українським клубі і говорив так довго, що публіка почала гукати: “Годі, буде, довільно”, але він не вважав на це, а все говорив, говорив... Тоді дежурний старшина почав його сіпати за поли, але він, відбиваючись від того руками, все говорив та говорив і перестав тільки тоді, коли вже вся публіка встала і почала гукати: “Давайте пожарний насос!” (сикавку).

А то, розказують, що коли він на початку свого знайомства з М. І. Міхновським зайшов до нього, то той, не маючи часу його слухати, покликав по телефону О. І. Бородаю, який теж славиться надзвичайною велеречивістю.

Бородай, приїхавши, сказав, що він спішить, а через те забіг на одну хвилину і навіть пальта скидати не буде.

Міхновський познайомив їх, а сам поїхав у суд. Він у той день виступав як оборонець, а через те пробув у суді майже цілий день, з суду поїхав з товаришами обідати в ресторан і вже ввечері вернувся додому. Входячи в квартиру, він завважив, що в його кабінеті світиться і там хтось розмовляє. А коли заглянув у кабінет, то незвичайно здивований побачив, що там посеред кімнати стоїть О. І. Бородай і щось палко доводить Степаненкові, а той сидить з посоловленими очима і вже зовсім спустив уха.

* З'їзд ТУПу.

** Машинний гвер.

Напевне, це гіпербола, але характеристична для них обох.

Характеристично, що коли Винниченко написав на цю тему веселе оповідання в "Раді"²¹⁹, то багато українців обурилося, думаючи, що то він їх повиставляв.

Сьогодні в редакції довго ми шукали виходу з безвихідного становища. Павловський, вимучившись в тюрмі, вирішив з 12 червня виїхати на місяць у село на відпочинок, а заступити його давно обіцяв Д. І. Дорошенко. Потім Д. І. Дорошенко сказав, що він може бути в Києві тільки до 1-го липня, а з 1-го липня до 12-го згодився редагувати Ф. П. Матушевський.

13 червня

Але на превеликий жаль, у Ф. П. Матушевського з'явилися ознаки туберкульозу, він страшенно ослаб і мусить виїхати в Крим. Дорошенко рішуче сказав, що 30 червня він, не вважаючи ні на що, мусить виїхати з Києва. С. О. Єфремов теж виїздить і ніяк не може приїхати 1-го липня, я теж виїжджаю. Становище просто безвихідне – нема кому редагувати газети від 1-го до 12-го липня, поки вернеться Павловський. Секретар наш В. К. Королів, як звичайно, виступив з веселою вигадкою. Він рекомендує літом друкувати газету тільки з двох зовнішніх сторін: на першій сторінці поміщати телеграми, хроніку, а середні дві сторінки газети намазувати клеєм для мух. Тоді не треба буде редактора і багато співробітників; все зможуть зробити два чоловіки, а головне, що всі будуть задоволені – і передплатники, і видавець, бо передплата на літні місяці побільшиться в скільки десятків разів, а на клей він має чудовий рецепт.

Посміялись ми, а все-таки не прийшли ні до якого виходу.

Вчора я вернувся у Київ. Їздив у Перешори, а відтіль поїхав у Алупку робити купчу (контракт) на участок землі, який я на позичені гроші сторгував торік, будши в Крим.

10 липня

Торік мені так подобалась кримська природа, що я піддався умовам І. М. Присецького²²⁰ і вирішив придбати собі коло нього клаптик землі, щоб мати на старість куточок у теплім краю. Я міркував собі, що коли не стане "Раді", то зимою я заховаюсь на своїй дачі (віллі) і буду копатись собі серед камінного хаосу, який займає майже три чвертки мого участку, а літом буду в Перешорах чабанувати.

Але за цей рік я так багато наробив боргів, що вже думав покинути завдаток і не купувати дачі за позичені гроші.

А тим часом, коли приїхав туди, пополазив по тих каміннях, то шкода мені стало покидати цей гарний своєю дикою красою клапоть. На йому можна буде

збудувати дачку, в якій, після моєї смерті, хворі українські письменники матимуть де відпочити і поправитись, бо природа розкішна: гори, море, екзотичні рослини і близько пошта, лікарі, всякі крамниці, базар, одно слово, як у культурному центрі.

Я й дітям сказав, що я по духовній відпишу цей клапоть для хворих українських письменників, але тепер не знати, кому доручити завідувати цією санаторією, бо всі наші інституції на волоску висять. Може, згодом конституція зміцниться, то можна буде відписати Науковому товариству або Товариству підмоги науці, літературі і штуці.

Перешорську садибу і сорок десятин при ній я заповідав у своїм заповіті земству на організацію там якоїсь сільськогосподарської інституції – школи або зразкового поля.

В редакції застав усе гаразд. Справа з редактором улаштувалась так, як ми розмірковували в останній день мого від'їзду. Д. І. Дорошенко редакував до 1-го липня, а тоді його заступив Шерстюк, що приїхав з відпустки, а 7-го липня приїхав Єфремов і взяв на себе редакування, а 15-го вернеться Павловський.

11 липня

Ніяких штрафів, ні судових процесів за цей місяць не було, все обійшлося щасливо.

Тепер клопочемося про квартиру: теперішня дуже холодна, темна і тісна; вже скільки день шукаємо гуртом, але нічого підходящого за 800 руб., як ми тепер платимо, не можна знайти. Нам треба обов'язково п'ять кімнат, а за такі квартири тепер правлять по 1200 руб. та ще й не хочуть здавати під редакцію.

Мабуть, доведеться остатись на цій, але треба напосістись, щоб переробили груби і взагалі трохи причепурили нашу квартиру.

Цілий місяць я прожив у Перешорах і почував себе дуже добре, так що не хотілось вертатись у Київ, бо тут знов почнеться клопіт по всяких справах, як особистих, так і громадських, а я так уже ними втомився, що радий би десь безвісти забігти, аби не чути й не бачити нічого.

15 серпня

Про особисті справи не пишу, бо вони громадського інтересу не мають, а з громадських найбільше мені клопоту завдає газета.

З цим виданням я дійшов, як кажуть, вже до нікуди.

Якби якимось викрутитись до 1913, а в цім році німці повинні віддати мені 30 тисяч рублів за куплену у мене в 1907 році землю, то тоді я позбудусь боргів.

Та я таки твердо вирішив побільшити з будучого року ціну на "Раду" до 10 руб., а на роздріб до 12 руб. Нічого не поробиш: треба йти слідом за

львівським “Ділом”. “Діло” – найдорожча в світі газета, бо коштує вона 18 гульденів, а розміром не більша за “Раду”. Тепер “Діло”, маючи три тисячі передплатників, вже стоїть на своїх ногах і в порівнянні добре оплачує працю газетних робітників.

Може, згодом і “Рада” стане на свої ноги, хоч поки що мало на це надії, бо в Галичині є, хоч “свинська”, як сказав Франко, а все-таки конституція, а в нас тепер ще важче жити, як за старого режиму.

І уряд, і всякий обиватель признає логічність існування преси для всіх недержавних народів, а для українців своя преса зовсім не потрібна, бо “всѣ мало-россы прекрасно понимают по-русски”, а значить, українську пресу видають і передплачують тільки люди з тенденцією, “сепаратисти”. Преса ця тільки терпиться законом, а практика вже вертається до порядків “старого ладу”. Цими днями мені розказував С. П. Шелухин, що в с. Деньгах Золотоніського повіту пристав конфіскує у поштаря “Раду”, адресовану селянам, і дозволяє її привозити тільки “панам”, а внук Т. Г. Шевченка, Петро з с. Керелівки, розказував, що начальник Ольшанської поштової контори кинув йому в лице переказ на “Раду” і розлютований кричав, що не можна виписувати українських газет. Коли ми пообіцяли опублікувати цей факт, то оповідач перелякався і просив не писати про це, бо пристав, приятель начальника пошти, з світу його зжене.

І так воно робиться скрізь по Україні. Ну як же при такій конституції може розвиватись наша преса і коли-то вона зможе стати на свої ноги?

Багато ще Державних Дум минеться, поки-то настане справжня конституція і коли обиватель зможе виписувати газети по своєму смаку, не оглядаючись на начальство і не вважаючи на сусіду-ворога, який раз у раз може його втопити доносом за його “сепаратизм”.

В редакції починають звикати до думки, що ціна на “Раду” з будучого року буде 10 рублів. Завідуючий конторою Г. П. Шерстюк навіть завіряє, що число передплатників значно не зменшиться, а я думаю, що останеться їх не більше тисячі.

20 серпня

Правда, ми у вересні розішлемо передплатникам відозву, в якій розкажемо, що становище газети небезпечне і будемо прохати, щоб розповсюджували газету. Цим ми підготуємо передплатників і вони не здивуються і не обуряться на нас за побільшення ціни, то, може, не багато з них і відпаде.

Та хоч би їх і осталась тисяча душ, то й то доведеться менше докладати, як тепер, бо коли передплатних грошей збереться не більше, як перше, то зате на папері буде економія, на друку та поштових видатках.

Треба напосістись та виторгувати у друкарні хоч скільки рублів на номері. Тепер за склад і друк, без паперу ми платимо за кожне число по 36 рублів; кажуть, що це дорого дуже, хоч у 1906 році ми платили за менший номер по 40 рублів.

Якби вдалося збити ціну до 30 руб. за номер, то це дало б економії у рік (тобто за 300 чисел) 1800 рублів та на папері дещо можна буде виторгувати. Окрім того, треба зрестись агентських телеграм, за які ми платимо 1500 на рік. Телеграм у нашій газеті ніхто не читає, окрім тих передплатників, що читають тільки одну нашу газету. До таких належать тільки сільські передплатники, до яких у більшості пошта приходить тільки двічі на тиждень, то для їх нема ваги, коли ті вістки будуть друкуватися в газеті на другий день, а нам це дасть 1500 рублів економії.

Може, так-сяк пощастить зменшити видатки і побільшити прибутки, то тоді зменшиться і дефіцит.

В. Ф. Симиренко, напевне, підпомагатиме “Раді” і надалі такою самою сумою, тобто 12 тисяч рублів, то, може, мені доведеться доплачувати трохи менше, все ж полегкість, все ж я на меншу суму буду влязати в борги.

Мені вже самому перед собою соромно, що я раз у раз усім і на словах і в листах скаржусь, що не маю чим тягнути даді “Раду”, але, здається, мені не вірять, що я вже другий рік позичаю гроші, щоб оплатити дефіцити по виданню газети.

Здається, Жебуньов таки повірив мені, бо коли я просив добути мені десь на льотних умовах 10 тисяч руб. до 1913 року, коли я одержу від своїх німців 30 тисяч рублів, то він звернувся до харківського капіталіста Радакова²²¹ з проханням позичити мені ці гроші по 6 %, але ще відповіді нема.

Був я цими днями у Леонтовича в Ромодані, скаржився й йому, але він на це почав мене корити, що я веду себе і сім'ю свою до “разоренія”, що не можна так безоглядно вести діло, коли інші тільки збоку дивляться та критикують. Напосідався, щоб я закрит “Раду”, бо це безнадійне діло, але після моїх доводів знов обіцяв дати свою тисячу, яку обіцяв ще торік та не дав. О. Г. Лотоцький в листі з Петербурга теж радить перевести “Раду” на тижневик.

Від Леонтовича заїздив у Олександрівку до Шеметів, скаржився і там Володимирові Михайловичу, але він після справи з місцевою адміністрацією, після тюрми став змучений, інертний, та й матеріальні справи їхні такі, що вони не можуть нічого уділити на громадські потреби.

Казав В. М. Шемет, що М. І. Міхновський охотиться видавати щоденну газету, але боїться конкуренції “Ради”. Я на це відповів, що, мабуть, я припиню “Раду”, коли не добуду грошей, тоді з охотою передам Міхновському адреси та інвентар, хоч він і поганенький. Але Шемет завважив, що цього мало: якби й субсидію передали Міхновському, тоді до газети він сам нічого не докладав би; газета його була б консервативного напрямку, то адміністрація не дивилась би на неї скося, та й публіка не боялась би її передплачувати.

Якби довелось справді Міхновському видавати газету, то він вів би її на кшталт Локтевого “Кієва”²²². Воював би з жидами, з поляками, з російськими поступовцями та “истиннорусскими”, а кадів би фіміями Столипіну та октябристам; він не раз радив мені підтримувати політику Столипіна.

Може б, справді така газета мала б більше розповсюдження, ніж прогресивна, але вона навіки скомпрометувала б український рух, як у Росії, так і в Європі. Де ж таки! – Українське громадянство не спромоглося утримати поступової, порядної газети, а консервативна, майже чорносотенна прийшла б йому якраз до смаку.

Якби поряд з поступовою існувала й консервативна, то це свідчило б, що український рух значно поширився і обхопив усі верстви нашого громадянства. Тоді консервативна газета не скомпрометувала б українського руху, а ще й, можна сказати, була б корисною: вона привертала б до українства обрусілі заможні елементи, які б обстоювали українську школу, суд і т. д.

Така газета оживила б і прогресивну, раз у раз давала б теми для полеміки з нею і т. п.

Є чутка, що буцім М. С. Грушевський висловився, що якби “Рада” перестала існувати, то він узявся б видавати щоденну газету.

По напрямку, очевидно, та газета не відрізнялась би від “Ради”, вона була б поступовою і цілком порядною, але це була б газета Грушевського, а не громадська.

Він писав би в ній чудові публіцистичні статті, яких тепер ніхто не напише, бо він, безумовно, стоїть головою вище всіх нас, але мова його така тяжка, що широка публіка його статей не читає, а через те вони й мало значіння мають.

В 1907 році він часто писав у “Раді” надзвичайно цікаві статті, але публіки не привабив; тепер у “ЛНВіснику” він майже в кожній книжці пише, і статті його талановиті у високій мірі, але знов-таки публіки не захоплюють, як повинно б бути, бо публіка наша не може уловити всіх тонкостей мови західно-української і навіть якось брідиться нею. З російських українців тільки люди, народжені в західній частині України, можуть вільно читати писання Грушевського і розуміють всю надзвичайну цінність цих статей. І так, близьке співробітництво Грушевського в газеті мало поліпшило б її, а хазяйнування його в газеті, може, ще пошкодило б їй, як шкодить у “ЛНВіснику” та в “Селі”.

При всіх своїх майже геніальних здібностях, він має в своїй вдачі щось таке, що відвертає від себе людей. У Львові він вже не має жадного приятеля і більшість робітників слова працюють з ним тільки з патріотизму і переносять його вдачу тільки з поважання і вдячності йому за те, що він зробив і робить гігантську роботу для України. Коли він перевів “ЛНВісник” у Київ і zorganizував тут Наукове товариство, то, не вважаючи на агітацію Б. Д. Грінченка і скептичну холодність В. П. Науменка, до нього пристали всі літературні і наукові сили і щиро взялись працювати з ним укупі, але потроху, потроху у його настала холодність майже з усіма видатнішими людьми, а з деякими навіть зовсім порвалися як особисті, так і літературні стосунки.

Я, розуміючи велике значіння Грушевського для України, всіма силами сприяю йому і намагався привернути до нього цінних робітників, напр. С. О. Єфремова, Ф. П. Матушевського, В. М. Доманицького, Д. І. Дорошенка та інших, але мені не пощастило, і мало-помалу між ними виробилась прірва.

Тим часом між мною та Грушевським в останні часи теж настала, на великий мій жаль, холодність, а з його боку навіть якась ворожість. Очевидно, йому хотілось, щоб і я порвав відносини з цими людьми; він не раз докоряв мені, що я нахожусь під ворожим для нього впливом і що “Рада” ворожа до його, а тим часом “Рада” раз у раз ставиться до його з великим поважанням, але не вважає можливим раз у раз курити йому фіміам, як це роблять ті дрібненькі людиці в Галичині і тут, що оточують його і пишуть дрібненькі статейки в його часописах.

Якби й щоденна газета була в руках Грушевського, то й вона стала б його лейб-органом, в яким дрібненькі, підлесливі людиці курили б йому фіміам і зробили б газету такою ж нудною, як і “ЛНВісник”.

Який би геніальний чоловік не був, а при тій колосальній науковій та адміністративній праці, яку робить М. С. Грушевський, сам він не може наповнити журнал, тижневик, два органи наукові, у нього повинні бути помічники. Але, на жаль, якось виходить, що талановитіші, самостійніші люди не можуть ужитися з ним і або відходять зовсім, або, здушивши серце, працюють якось без запалу, без енергії і душею далеко стоять від свого керманича, а всяка мізерія, бездари, підлещуючись до його, стають йому близькими.

Не знаю, може, я помиляюсь, але мені здається, що, незважаючи на всю талановитість, надзвичайну енергію та ерудицію М. С. Грушевського, газета в його руках стала б гіршою, ніж тепер “Рада”; на ній відбивалися б симпатії та антипатії видавця, як це помітно тепер на “ЛНВіснику” та “Селі”.

Наприклад, недавно з Харкова до нашої редакції прислано для друку протест проти редакції “ЛНВісника”, підписаний більше десятка людьми, за те, що “ЛНВісник” досі ні слова не сказав про Б. Д. Грінченка, хоч зо дня його смерті минуло вже більше 4-х місяців, і нічим не обізвався з приводу 15 роковин смерті М. Драгоманова, тоді як навіть по російських газетах відмічено цей день.

Справді, це така нетактовність з боку М. С. Грушевського, що аж просто дивно. Він наче боїться, що згадки про видатних українців впадуть тінню на його заслуги, інакше й з’ясувати не можна його поведження. Ну, нехай з Грінченком у нього було багато особистих непорозумінь. Грінченко справді, як я вже казав у цих спогадах, боячись, що до М. Грушевського перейде першенство в українських сферах, агітував проти нього, ну, а Драгоманов же нічого йому не шкодив, бо вмер раніше, ніж Грушевський визначився на українській роботі.

А тим часом у М. Грушевського раз у раз всі помічають якусь заздрість до Драгоманова; він навіть і хворого Франка благословив написати препаскудну передмову до листів Драгоманова, що вийшли в двох томах. Йому не досить того, що все громадянство признає його третім по величині з найбільших синів України: Шевченко, Драгоманов та Грушевський, йому хочеться, щоб він стояв другим за Шевченком або й навіть першим. Як Куліш не міг переносити, коли українських шістдесятників перелічували в порядку: Шевченко, Костомаров, Куліш, йому хотілось стояти першим, а через те він і обливав друкованими поміями не тільки Костомарова, а й Шевченка.

Харківського протесту проти редакції “ЛНВісника” я не допустив до друку, а тільки послав його Грушевському, хоч і у нас у редакції багато людей настоювало на тому, щоб надрукувати цей протест, щоб громадянство бачило, що “Рада” безсторонньо ставиться до всіх, бо її редактори “Української Хати” навіть у друку дорікають, що вона преклоняється перед “сильними міра сего” і замовчує їхні хиби. Само собою, це брехня, бо коли “Рада” “замовчує”, скажім, хиби Грушевського, то не через преклонення, а через те, що заслуги його перед Україною безмірно більші за його хиби; виявляти ж публічно його хиби – значить принижати його. Так само не писали ми нічого поганого і про Грінченка, а я і тому і другому говорив про їхні хиби їм самим у вічі, через те й відносини з Грінченком у мене стали погані, через те й холодність у відносинах у мене з Грушевським настала. Я Грушевському докоряв за його безтактну рецензію на “Історію України” Аркаса у “ЛНВіснику”, а Ф. П. Матушевський за цю рецензію написав йому навіть такого гострого листа, що між ними порвалися відносини. Матушевський занадто вже різко висловився в листі, кажучи, що Грушевський своєю рецензією добиває хворого В. М. Доманицького, як ново-временський Буренін добивав Надсона²²³.

Широкий публіці невідомо, що М. Аркас написав свою “Історію України” не тільки ненауково, але й неграмотно, і Доманицький, взявшись редагувати, майже всю її наново написав, аби тільки українське громадянство мало популярну історію України, і незаслужено гостра критика Грушевського на цю працю болюче вразила Доманицького. Матушевський особливо докоряв Грушевському за те, що він пішов до хворого Доманицького і навмисне забув у нього коректуру своєї рецензії. Коли Доманицький її прочитав, то в нього пішла кров горлом і він з того часу вже не міг поправитись.

Коли я докоряв Грушевському за цю рецензію, то він виправдувався тим, що він ненавмисне забув її у Доманицького і писав її по “долгу науки”, але всім очевидно, що рецензія написана необ’єктивно, з роздрозненням, наче з заздрости, що праця Аркаса-Доманицького придбала собі таку велику популярність.

Певне, у великих людей і велике славолюбіє, а Грушевському цю хибу треба вибачати більше, ніж кому іншому, бо за свій великий хист, за свою колосальну працю він не одержує ні платні, ні чинів, а-тільки славу. На жаль, він не розуміє, що слава його була б ще більшою, якби він не принижав своїх попередників та сучасників і віддавав кожному по їх заслугі.

Тоді б він приваблював до себе талановитих, щирих працівників, а не підлесливих бездар, як тепер. Тоді й газета в його руках була б кращою за “Раду”, а тепер, напевне, кращі сили, як С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Доманицький, Д. Дорошенко та інші відійдуть від газети Грушевського, а налізуть всякі підхлібники, що переведуть газету нінавіщо.

1 вересня

Помер В. М. Доманицький!

Нема у мене й слів, щоб висловити той жаль, що лежить у мене на серці... Хто особисто знав цю чисту і святу людину, цього безкорисного і дійсно невтомного робітника на нашій ниві, той мене зрозуміє...

Треба вжити всіх заходів, щоб не покинути його тіла на чужій стороні, в якомусь Аркашоні, про який ніхто не знає й де він.

Це була б така невдячність, такий сором самим українцям перед собою, що й здумати боляче. А тут якраз грошей у мене нема, та так нема, що на весь би голос кричав – рятуйте, люди!

Правда, батько його, кажуть, заможний піп, має власної землі добрий кавалок у кращій частині Київщини, але покійний Василь Миколайович з ним був не в добрих відносинах, навіть не хотів і брати що-небудь від батька. Останній рік, коли громадянство вже знесилось утримувати його за границею по санаторіях, Ф. П. Матушевський та М. М. Требинська²²⁴ умовили В. М. Доманицького не цуратись заповоги від батька, але поміч та була незначна, і Ф. П. Матушевському та М. М. Требинській раз у раз доводилось організувати збір грошей для Василя Миколайовича.

Отак і для перевозки його тіла частину доведеться взяти у батька, а решту зібрати серед громадянства, а таки перевезти Василя Миколайовича на Україну. Певне, батько вимагатиме, щоб його поховано було в с. Колодистім, де він родився, виріс і багато попрацював серед народу, але краще було б поховати його в Києві та справити йому бучні проводи, якщо начальство не забронить, боячись демонстрації на похоронах політичного засланця.

13 вересня

Л М. Жебуньов скільки день умовляв мене їхати в Катеринослав і таки умовив, бо там під час виставки

улаштовано з'їзд сільських хазяїнів і там можна буде познайомитись з багатьма степовими поміщиками (дідичами) і, може, можна буде знайти якогось мецената для "Ради".

Подорож на пароході могла б бути приємною, якби не те, що всю дорогу мрячив дощик, а через те більше доводилось сидіти в каюті (кабіні).

В Катеринославі через великий наплив публіки ніде по гостиницях не було номерів і я заїхав до Д. І. Яворницького²²⁵.

Він дуже радо прийняв мене, і я почував себе зовсім добре, тим паче, що Яворницький, пробуваючи в Києві, квартирував у мене.

Виставку улаштовано гарно; багато на ній цікавого. Мене особливо цікавила виставлена сіра українська скотина, якої тепер, крім Катеринославщини, мало де й є. Скрізь тепер заводять заграничну худобу, а вона в нас скоро переводиться нінащо, і люди потім жалкують за своєю сірою скотиною.

Найрозумніше було б, як я це й писав у своїй книжечці “Розмова про художу”, з нашої скотини виробити таку, щоб вона підходила до вимог теперішнього господарства, але на це треба багато часу, треба зо скільки поколінь скотини викохувати та добирати, а нашим хазяїнам хочеться зараз мати молочну або м’ясну расу, а через те вони й беруть заграничні породи.

Публіку найбільше цікавив збудований посеред виставки “український хутір”. Справді, поряд з усякими розкішними павільйонами стоїть собі найзвичайнісінький селянський двір, до найменших дрібниць вірний дійсності: хата з повним убранням, навіть з кочергами; криниця з журавлем; город з картоплею, соняшниками і т. ін., обгороджений звичайнісіньким плотом з лози. Одним словом, повна ілюзія.

З обіду на цей хутір приходив сліпий кобзар Пасюга²²⁶, сідав на призьбі, а кругом нього збиралось народу, наче на весілля в селі.

Кобзар цей надзвичайно гарно співає старинних дум. Почувши його, я страшенно був зворушений і здивований тим, що він співає думи на мотив, яким співає П. Ю. Сластьон, який вивчився їх співати від відомого колись Крюковського²²⁷ у с. Вереміївці Полтавської губ. в 70-тих роках.

Виявилося, що Д. І. Яворницький, побачивши, що у Пасюги гарний голос і слух, послав його в Миргород до Сластьона, який і вивчив його співати думи.

І справді, заходи Яворницького не пропали марно, бо Пасюга так гарно вивчився співати, що мимоволі сльози проймають, як він співає думи про Марусю Богуславку²²⁸, Самійла Кішку та інші²²⁹.

Ходили ми з Л. М. Жебуньовим на скільки засідань сільськогосподарського з’їзду, але нічого цікавого там не знайшли і цікавих для нас людей не бачили.

Катеринославські земляки на наше прохання скликали зібрання (громади). Ми умовились, що я звернусь до зібрання з передмовою, а Л. М. Жебуньов з промовою. Я собі надумав розвинути таку думку: колись приїздили з Гетьманщини козаки на славне Запоріжжя з скаргами на те, що пани наші поляшились, покатоличились, віра наша православна християнська загибає, так і ми тепер приїхали з Києва з скаргою, що загибає наша преса. Але побачивши, що на зібрання не поприходили заможні катеринославці, як В. М. Хрінников та А. Ф. Куліченко²³⁰, а зібралась сама голота, я втертяв усяку охоту до скарг, а Л. М. Жебуньов у гарячій промові розповів про вагу щоденної преси, про те, що треба вжити всіх заходів, аби не дати пропасти “Раді”, бо у видавця вже не стає снаги.

Земляки відповіли, що вони нічим не можуть допомогти, бо в їх нема грошей, але Д. І. Яворницький доводив, що навпаки, можна допомогти і без грошей, аби була охота: кожен з присутніх може зібрати по десятку нових передплатників і треба заходитись, щоб назбирати таке число. Якби громади всіх городів узялися за це, то можна було б назбирати нових тисячі дві передплатників і тоді газета давала б значно менший дефіцит, а згодом стала б і на ноги.

Побачимо, що з цього вийде, але мені не віриться, щоб громадянство гаряче взялося за цю справу – може, на сотню-дві прибавиться передплатників, а на більше я не сподіваюсь.

Тіло В. М. Доманицького їде вже на Україну.

15 вересня

Коли прийшла звістка з Аркашона від якогось Іваницького, що В. М. Доманицький помер, то М. М. Требинська сказала, що батько його висловлювався колись, що нічого не пожаліє, аби побачити сина живим чи мертвим, то, певне, він дасть грошей на перевозку тіла, але треба телеграфувати, яка потрібна на це сума.

Зараз ми телеграфували Іваницькому в Аркашон, щоб приготував тіло для перевозки, а я пішов до М. М. Грінченкової довідатись, що коштувало перевезти Бориса Дмитровича.

Виявилось, що перевозка його тіла обійшлась, як сказала М. М., більше двох тисяч рублів; так ми й телеграфували батькові Василя Миколайовича.

Він відповів, що таких грошей не може дати, а Платон Доманицький, брат Василя Миколайовича, сказав, що одну тисячу батько наставляє.

Тим часом прийшов лист від Д. Іваницького. Виявилось, що це київський домовласник. Він пораяв звернутись у київську транспортну контору Вейе, який вже не раз перевозив мерців у Росію.

Справді, Вейе згодився перевезти труну за 900 рублів. Але батько В. М. Доманицького міг дати тільки 600 рублів, бо післав 400 руб. недавно Василеві Миколайовичу на дорогу і тепер ці гроші пішли на металеву труну і на всякі видатки для перевозки тіла на Україну. Треба було зібрати грошей на доплату Вейе і на похорон. М. М. Требинська дала 300 руб., "Рада" – сто, та ще, певне, щось збере похоронний комітет, який ми вибрали, зібравшись в клубі.

Там же, на зібранні в клубі, ухвалено прохати батька дозволити поховати Василя Миколайовича в Києві на наш кошт.

Справді, в Колодистому, в глухому закутку, не слід ховати його: селян з сусідніх сіл поліція не пустить, а з Києва теж ніхто не поїде, бо це не близько, а всі люди зайняті, та й могила його ніхто не буде там відвідувати і, певне, ніхто на ній і пам'ятника не поставить, а в Києві зовсім інша річ.

Сьогодні Д. І. Яворницький прислав гроші за десятьох передплатників, яких він розшукав у Катеринославі.

17 вересня

Значить, вже мої видатки на подорож до Катеринослава повернулись.

Я щиро подякував Д. І. Яворницькому і прохав його, якщо він вважає можливим, розіслати від Катеринославської громади заклик до всіх громад, як колись Запорожжя розсило універсали по Україні.

Може, й інші громади заходяться збирати передплатників, а до поодиноких людей ми самі, від редакції, порозсилаємо жалібну відозву, щоб кожний передплатник знайшов ще одного нового, а коли не зможе, то нехай заплатить удвоє. Може, такі заклики зворушать громадянство і справді набереться скільки сот нових передплатників.

Л. М. Жебуньов гаряче взявся за писання такого заклику, але в нього виходить якось холодно, то він прохав С. П. Шелухина (одеського) та Г. А. Коваленка (полтавського), щоб вони склали проект такої відозви до передплатників, але так палко, щоб вона зачепила за серце кожного і розв'язала кишені. Я дивлюся на успіх такого заклику дуже скептично.

Свідомих людей у нас мало, у всякім разі, не більше двох тисяч душ, і вони не дисципліновані так, як це було в інших націй під час відродження. Вони не вважають за обов'язок підтримувати одну газету, навіть не всі визнають її потребу! Я вже не кажу про есеїстів, які вороже ставляться до буржуазної газети, а навіть багато націонал-демократів через ті або інші причини вороже настроєні проти "Ради", а найбільше через особисті причини. Всі наші свідомі українці – письменники або хочуть ними бути, як колись всі хотіли бути козаками. Але всім поміститися в "Раді" не можна, і от той, кому якусь статтю редакція забракувала або написала неприхильну рецензію на його писання, той вже ворог "Ради" і щиро бажав би їй смерті. Наприклад, недавно Є. К. Тимченко²³¹ доводив публічно в Катеринославі, що "Рада" так погано ведеться, що читаючи її, можна "одичать", як він висловився, а все через те, що в 1907 році, коли він добивався вести в "Раді" який-небудь відділ, я, знаючи його надзвичайно самолюбну вдачу, не дав йому тої посади. З того часу він страшенно вороже ставиться до "Ради". Або ось другий приклад. І. М. Стешенко теж недавно казав одверто в Старій громаді, що не варто видавати "Ради", бо вона нікому не потрібна, а все через те, що "Рада" умістила досить гостру рецензію на редактований ним словарик Дубровського.

Окрім того, багато людей, що гуртуються коло "Української Хати", страшенно ворогують з "Радою", бо в "Раді" містяться часом неприхильні рецензії на цей місячник. Про "Рідний Край" я й не кажу, бо він ведеться одною О. Пчілкою, яка теж сердиться на "Раду" за полеміку з нею про жидівське питання.

Таким робом, багато, багато свідомих українців раді були б, якби загинула "Рада", бо вона чи так, чи сяк їм ненависна. Велика частина свідомих людей знов зовсім байдуже – їм все одно, чи є газета, чи її нема, а може, й вони раділи б її загибелі, бо тепер все-таки соромно її не передплачувати, а тим часом через неї доводиться бути у начальства на оці і теряти на службовій кар'єрі.

І дуже, дуже малий процент свідомих людей, які щиро бажують, щоб газета жила, бо розуміють її вагу.

Про співробітників "Ради" я не кажу, бо вони особисто заінтересовані існуванням "Ради".

І так, на 30 мільйонів українців, може, знайдеться 300 душ, яким справа "Ради" справді болить і вони щиро сприяють їй. Небагато!

17 вересня

Цими днями В. К. Винниченко* дав мені прочитати свою нову комедію “Співочі Товариства”.

Читаючи її, я зараз пізнав цілий ряд живих людей, як от: В. М. Леонтович, д-р Юркевич, С. О. Єфремов, О. П. Косач, В. П. Степаненко, у їх у всіх є властиві їм риси або вирази, по яких можна пізнати всіх. Себе я не пізнав, може, інші пізнають мене.

Ні фабула, ні колізія, ні виставлені дійові особи нічого типового, характеристичного не являють і, прочитавши комедію до кінця, я, як то кажуть, не знав, де треба сміятись. Може, на сцені артисти оживлять її, зроблять цікавою, а в читанні вона досить нудна і навіть не кортить швидше дочитати її до кінця, хоч усі дійові особи – мої добрі знайомі й приятелі.

А щодо виведеного в комедії Хаскеля, безпринципного кар’єриста жида-українця, то мені аж до болю ніяково було читати ті сцени, в яких він виступає. Коли в інших дійових особах можна пізнати то того, то іншого з знайомих людей, то це ще не біда, бо таких людей у нашім громадянстві багато і можна подумати, що виставлені в комедії не фотографії з живих персон, а типи. Що ж до Хаскеля²³², то того не можна сказати, бо між нами є поки що тільки один жид. Я доводив Винниченкові, що якби між нами було зо скілька жидів, то тоді нічого не можна мати проти того, щоб він вставив в комедію жида-українця в такому паскудному освітленні, а коли між нами є тільки один жид, то виставляти його не годиться, бо це вже буде пасквіль. Винниченко обіцяв викинути деякі характеристичні риси, але жида-українця не схотів викинути з комедії.

Коли п’єса поставиться на сцені, то, може, між своїми людьми вона матиме успіх скандалу, але для широкої публіки, на мою думку, вона не матиме ніякого інтересу.

Я казав авторові, що він мало нас знає, бо якби знав, то міг би написати чудову комедію з нашого життя.

Друга п’єса “Брехня”, яку недавно написав Винниченко, мене дуже зацікавила.

Фабула така цікава, що я прочитав п’єсу до кінця не відриваючись, але як скінчив, то задав собі питання: чого ж героїня отруїлась? Чи через те, що її милий зацікавився другою, чи через страх, що незабаром виявиться її брехня? Героїня мені здалася якоюсь видуманою особою, а кінець п’єси несподіваний, взагалі ж п’єса, на мою думку, може мати успіх на сцені.

Певне, цензура дозволить обидві ці п’єси і ми матимем в цім сезоні дві нові п’єси Винниченка. Слава Богу!

Якщо вони матимуть успіх, то, певне, він тоді напише багато, бо він страшенно плодючий письменник.

Олесь теж написав два водевілі, один уже дозволила цензура, і незабаром його поставить трупа Садовського. Якби публіка прийняла їх, то й Олесь взявся б за писання п’єс.

* Він тоді нелегально проживав у Києві.

В початку цього місяця, коли Олесь вернувся з Криму, я зайшов до нього і застав його страшенно схвильованим.

У нього трапився цілий ряд неприємних конфліктів з начальством в різницях і він рішив покинути різниці і їхати в Уманщину на посаду участкового ветеринара.

Він каже, що служба на різницях так йому псує нерви; відносини з начальством так його дратують, що він не може нічого писати, у нього ніколи не буває поетичного натхнення. Справді, служба паскудна, але посада сільського ветеринара ще паскудніша. Тут він віддижував свої години і вільний, ніхто його вже не потурбує до другого джурства, а в селі, як справедливо казав Винниченко:

– Тільки що у вас з'явилося натхнення, ви сіли писати, коли раптом якийсь дядько викликає до свині, яка неблагополучно пороситься.

Окрім того, проміняти городський центр на якийсь глухий закуток, в якому нема ні людей, ні книжок, ні клубу з паннами, а сама горілка – це вже було б безглуздя. Насилу цими доводами збили Олеся, і він вирішив остатися в Києві.

Я знов казав йому, що якби він написав зо скільки п'єс для сцени, то тоді не треба було б служити на тих осоружних різницях, бо за постанову п'єс на сцені він мав би, може, втрое більше грошей, як тепер відбирає.

Але вічно втомленій службою людині з попсованими нервами неможливо творити, хоч яка б та людина не була талановита.

“Р

20 вересня

ада” переживає тепер не тільки матеріальну кризу, але й літературну.

Ф. П. Матушевський зовсім оплошів і впав у таку прострацію, що рішучо нічого не може робити; він збирається на зиму в Сухум, в санаторію. Туберкульозних бацил у нього не знайдено, але він так ослаб, що ледве може вийти на другий поверх і то так захекається, що мусить ставати та відпочивати.

С. О. Єфремов ще держиться, але він підрядився видавництву “Український Учитель” написати до Різдва історію української літератури і тепер буквально безвихідно сидить і пише.

І так, обидва наші передовики вийшли з строю і тепер нікому писати передових статей. Та взагалі, тепер страшенна бідність на всякі статті.

В. О. Піснячевський, один з найталановитіших газетних робітників, зовсім замовк. Вже я до нього писав скільки разів, запитував його, чи не обрався він чим, умовляв не звертати увагу на особисті дрібниці, а підтримувати одну газету. Він відповів, що нічим не ображений, а держав випускні екзамени, потім захворів на тиф, як був епідемічним лікарем, а коли зовсім одужає, то буде писати.

Це було в початку літа, а тепер вже осінь, а від нього ні словечка: писав до нього знов, але відповіді не маю.

Д. І. Дорошенко, як виїхав з Києва в Катеринослав, то так і пропав для “Ради”. Перше хоч прислав огляди “ЛНВісника”, а тепер, коли взявся за редакування “Дніпрових Хвиль”²³³, то зовсім покинув “Раду”.

Коли ми оце недавно були в Катеринославі, то Жебуньов гаряче доводив, що не слід видавати отих “чортячих хвиль”, як їх називає він, бо це значить розбивати і матеріальні, і літературні сили. Мало того, це вносить деморалізацію в наш рух: “Слобожанщина”, “Добра Порада”, “Запорожжя”²³⁴ та інші видання не змогли довго продержатись і щезали як бульки на воді, показуючи громадянству його власне безсилля, вносячи апатію й безнадійність у свої сили, в міць українського національного руху і марнуючи багато грошей.

Нема-таки у нас громадської дисципліни, ми нація анархістів-індивідуалістів!

Я читаю тепер спомини А. Пипіна²³⁵ з його подорожі до Праги в 1858 році, що оце недавно вийшли.

Як страшенно багато в нашій національній русі спільного з чеським рухом; але чехи вишколені були німцями, у них виробилася національна дисципліна, а через те вони й виборсались, а ми ...

У них так само, як у нас, інтелігенція і городяни зовсім були зденаціоналізовані, чеська мова збереглась тільки по селах.

Коли після конституції 1848 року²³⁶ почалося національне відродження, то так само, як і в нас, його почали одиниці з-між учених людей, які почали збирати чеські етнографічні матеріали і доводили (по-німецькому), що чеська мова має право на існування.

А коли почалась література і преса, то вони дуже, дуже мало розповсюджувались, бо інтелігенція не хотіла їх знати, а народ нічого про них не відав, знов-таки зовсім так само, як тепер у нас.

Але борці за відродження чеської нації не губили енергії, вкладали працю і гроші в надії, що вони не йдуть марно, і справді, тепер чехи, як відомо, порівнялись з поляками, а де в чому перегнали навіть росіян.

Вчора знов була нарада з приїжджими громадянами*. Багато часу уділили “Раді”.

3 жовтня

Всі майже одноголосно висловились, що підвищувати ціну на газету рішучо неможливо, бо це дасть ще більший дефіцит. Кажуть, що число передплатників зменшиться більше ніж утрое, а значить, і моральне значіння газети зменшиться. Щоб воно не зменшилось, доведеться учителям та селянам посилати газету по пониженій ціні, тобто рублів по 6, а пошта братиме плату за всіх однаково не по 1 р. 20 к. з передплатника, а по 1 р. 60 копійок.

Всі напосідаються, щоб швидше розіслати передплатникам і взагалі громадянам заклик, щоб кожний передплатник дав ще одного нового, бо інакше

* З'їзд ТУПу.

газета не буде виходити з 1911 року. Всі запевняють, що цей заклик побільшити число передплатників не менше, як на тисячу душ; окрім того, представники різних громад обіцяли, що їх громади візьмуть на себе обов'язок постачити нових передплатників, теж не менше, як на тисячу душ. Таким робом, сподіваються, що "Рада" матиме в 1911 році не менше 4000 передплатників.

Не сподіваюсь я на таке число, не віриться мені, щоб громадянство наше могло відразу подвоїти число передплатників; дай Боже, щоб число їх побільшилось хоч на 500 душ, то й то добре було б. Це б дало нам 3000 руб. Та може, сяк-так нам пощастить зменшити видатки тисячі на три: телеграми з агентства ми вже не берем, це зменшить видаток в рік на 1500 руб. Та, може, в друкарні виторгуємо тисячу рублів, та ще на папері 500 руб., то все це вкупі зменшить дефіцит на 6000 руб., а це вже була б велика полегкість на мене.

Обіцяли ще приїжджі громадяни подбати, щоб добути оповісток для "Ради" по своїх городах. Окрім того, ми рішили з нового року не друкувати дурно оповісток про нові книжки, нехай видавці хоч що-небудь платять нам за оголошення, то й на цьому набіжить якась сотня рублів.

Взагалі, треба вжити всіх засобів, щоб побільшити прибутки і зменшити видатки на газету, тоді дефіциту менше буде.

Про закриття "Ради" ніхто й слухати не хоче. Кажуть, що смерть щоденної газети – це величезне нещастя для нас усіх, а через те треба вжити всіх заходів, аби вона жила.

Коли Л. М. Жебуньов заговорив про те, що як не спроможемось підтримати щоденної газети, то треба перевести її на тижневу або два-три рази на тиждень, всі висловились, що це було б однаково, що й зовсім її припинити.

Жебуньов доводить мені, що я не повинен розтратити своїх достатків до краю, бо, може, треба буде грошей на інші громадські потреби, а їх у мене не буде. Я відповів йому, що коли перестане існувати щоденна газета, то я ліквідную всі свої справи в Києві і виїду в село, а зимові місяці буду жити в Криму. Тоді я зречусь всякої участі в громадських справах і впірну знов у сільське господарство, яким я можу цілком задовольнитись.

Знов тоді напишу, може, дві-три книжечки з своєї практики і тим прислужуся громадянству. Книжечки мої досі розійшлися майже в 500 тисячах примірників; їх розповсюджують земства, сільськогосподарські товариства, самі селяни купують, то все-таки з цього повинна бути якась користь не тільки для сільського господарства, а й для національної справи.

З книжечок своїх я маю і моральне задоволення, бо дістав уже за них дві великі срібні медалі, а з газети маю самі тільки клопоти, втрати, лайки всяких критиків і байдужість громадянства.

І так, коли не спроможусь далі видавати газети, то візьмусь знов за сільське господарство на практиці і в літературі.

Але все-таки газета має незмірно більше значіння в ділі національного відродження, ніж сотні брошур по сільському господарству, а через те треба держатись за неї до самого краю.

Може, справді громадянство наше, побачивши, що для газети настала небезпека, розворушиться і щось зробить, аби не дати їй померти.

Коли це здійсниться, то за це треба дякувати Л. М. Жебуньову, бо він, можна сказати, самотній з-між нас з запалом, не докладаючи рук, працює, щоб звернути увагу громадянства на небезпечний стан газети.

В Петербурзі, літаючи на дирижаблі (аероплані), з страшенної висоти упав і розбився морський інженер Лев Мацієвич²³⁷, свідомий українець, есдек, один з організаторів РУП (Української революційної партії).

4 жовтня

Смерть його викликала надзвичайне спочуття всього російського громадянства і уряду. Поховали його на державний кошт, родині видали пенсію, великий князь Олександр Михайлович²³⁸ послав на похорон вінок. Тепер збирають гроші на постановку пам'ятника – першій в Росії жертві авіації.

Ми в "Раді" намагаємось якнайгучніше заявити, що цей російський герой-авіатор, до якого примазуються і нововременський Меншиков²³⁹, і ківлянинський Савенко, – наш рідний, свідомий українець, "мазепинець" і "сепаратист", як називають свідомих українців панове чорносотенці.

Шкода тільки, що на похоронах Мацієвича поряд з промовами придворних осіб не пролунало українське слово, а між сотнями вінків був тільки один з українським написом, правда, гарним:

І скільки вас в борні розбилось об граніти,
І скільки вас сконало серед мук,
Але і смерть була безсила вас спинити
І вбить ваш вільний дух.

27 жовтня транспортна контора Вейе сповістила нас, що тіло В. М. Доманицького прибуло морем у Лібаву і треба рішучо сказати, куди везти, чи в Київ, чи в Звенигородку.

10 листопада

Ми телеграмою просили старого Доманицького, щоб він телеграфно ж просив губернатора дозволити ховати в Києві. Губернатор відповів старому, що "в виду данного разрешенія хоронить Вашего сына в с. Колодистом", він не дає дозволу ховати його в Києві.

Очевидно, бучні похорони голови першої Думи Муромцева²⁴⁰ в Москві, а перед тим похорон Б. Грінченка в Києві нагнали на адміністрацію страху і вона боялась, що похорон Доманицького, політичного засланця, буде демонстрацією проти уряду.

Одержавши таку відповідь від губернатора, старий Доманицький сам приїхав у Київ.

Ми пораяли йому, що коли вже губернатор не дозволить ховати в Києві, то нехай дозволить хоч відслужити над труною панахиду на київським двірці.

Старий Доманицький доводив губернаторові, що він хотів би поховати сина в Києві через те, що тут могилу його доглядатимуть родичі і друзі, а в селі після його смерти нікому буде доглядати, але губернатор не згодився.

Тоді старий попрохав дозволу везти труну через Київ і тут на двірці відслужити панахиду, але губернатор і на це не згодився, мотивуючи тим, що такий наказ дано з Петербурга.

Тоді старий гірко завважив:

– Что ж там й мертвых бояться...

– Не мертвых, а его живых друзей, – відповів губернатор.

Таким чином, довелось труну направити на Звенигородку, минуючи Київ.

Зібравшись в клубі, ми довго радились і міркували – хто поїде з Києва на похорон Василя Миколайовича.

Я заявив, що ми від редакції “Ради” пішлемо делегата з вінком; С. О. Єфремов сказав, що він поїде з вінком від видавництва “Вік”²⁴¹, членом якого був небіжчик. Але від громадянства ніяк не могли найти делегатів; нарешті згодились поїхати Л. Яновська, М. Синицький, М. М. Требинська та громада теж обіцяла післати делегата з вінком.

Таким робом всіх киян набралось 7 душ, а вінків щось з дванадцять. Нам хотілось, щоб делегатів-інтелігентів зібралось якомога більше, щоб селяни бачили, що їхнього Василя шанує все українське громадянство. Якби була гарна погода, то, певне, поїхало б більше народу, а то погода стояла пасмурна, холодна і весь час мрячив не то дощ, не то сніг, то нікому й не хотілось їхати, не маючи кожуха.

3-го листопада контора сповістила нас, що труна вже прибула на ст. Звенигородку, і коли ми виплатимо всі гроші, то одержимо накладну. Виявилось, що контора нарахувала багато зайвих грошей за приставку труни, і Синицькому та п. Требинській багато довелося прийняти мороки, поки якось викупили накладну.

Ремствували ми дуже на контору, що вона не довіряла нам і не післала накладної разом з труною на Звенигородку, боячись, що там візьмуть труну і не заплатять грошей.

Але потім виявилось, що контора добре зробила, що не післала накладної на Звенигородку, бо, як нам розказував старий Доманицький, поліція, довідавшись, що труна прибула на станцію, почала вимагати, щоб зараз же й ховали Василя, поки не поприїздили люди з Києва.

Але без накладної не можна було одержати труни. Тоді поліція почала напосідатись на старого, щоб він телеграфував у Київ – нехай вишлють швидше накладну і щоб ніхто з Києва на похорон не приїздив, бо тут можливі всякі неприємності.

Старий відповів, що накладну привезуть, а спинити приїзд киян він не має можливості, бо не знає, хто саме має приїхати. Характеристично, що ди-

ректор гімназії М. Стороженко не пустив на похорон найменшого брата Доманнцького, гімназиста Віктора.

Коли ми приїхали на ст. Звенигородку, то побачили, що весь перон був заставлений стражниками на чолі з помічником справника, приставами та околочними.

Начальство зараз кинулося цензурувати написи на стрічках коло вінків, і коли упевнилось, що нічого “крамольного” нема, то трохи заспокоїлось, але все-таки попередило нас, що ніяких промов воно над труною не дозволить. В № 352 “Ради” за суботу, 6 листопада 1910 року, С. Єфремов в подробицях описав проводи і похорон Василя Миколайовича; я додам тільки, що сильне вражіння на нас зробив величезний натовп селян, що проводив свого дорогого порадника і учителя з шанобою і побожністю від самого двірця, коло 15 верстов, до місця вічного спокою.

Вночі перед похороном поліція зняла в церкві стрічку з вінка від колодиських селян з написом: “Дорогому порадникові, незабутньому вчителю, славному борцеві за долю рідного краю – з незмірним жалем Колодиські селяни” і арештувала чотирьох селян. Одного обвинувачують в тому, що він їздив по селу і збирав жертву селян на вінок, яку вони давали пашнею; другого за те, що дав на це підводу; третього – що їздив купувати вінок; четвертого – що пердержував вінок у себе, а всіх разом за те, що підмовили селян на такий крамольний вчинок і склали такий революційний напис на стрічках.

Тої ж ночі потомлених, голодних селян, які пройшли з корогвами на вокзал (двірець) і з вокзалу 30 верстов, погнали пішки за 10 верстов у стан, а потім у Звенигородську тюрму.

Цим бідолахам буде довго пам’ятний день похорон “борця за долю рідного народу”, як справедливо назвали селяни незабутнього Василя Доманицького.

Я вже писав, що на нараді* всі напосідалися, щоб ми розіслали від редакції заклик до передплатників з проханням підтримати “Раду”, бо видавці вже виснажились і не мають змоги платити такого великого дефіциту.

11 листопада

Заклик цей взялися написати Ф. П. Матушевський та С. О. Єфремов. Федір Павлович захворів і виїхав у Сухум, а Сергій Олександрович написав не заклик, а звичайну холодну передову статтю.

Я, не вірячи в успіх заклику, вже покинув був і думку про нього, але Л. М. Жебуньов заходився сам писати і написав досить гарячий, але дуже довгий лист до передплатників. Довелось його вкоротити, дещо змінити, нарешті надрукували і розіслали такий заклик:

* З’їзд ТУПу.

Лист до передплатників і прихильників газети “Рада”.

З кінцем цього року минає п’ятий рік видання на Україні щоденної української газети. На протязі п’яти років витрачено було на неї багато праці, завзяття, турботи, грошей і особливо – морального напруження. Видавати всяку газету – трудно і клопітливо, а щодо української, то треба було надзвичайної упертості й переконання в необхідності цієї справи, щоб витерпіти усе, що нам доводилось терпіти на протязі п’яти років... Що ж нас примушувало до того?

Коли прокидається який народ до свого національного життя, то йому необхідно мати такий засіб, що зв’язував би між собою окремі свідомі одиниці, подавав би звістки про те, бо по глухих кутках на самоті і не відають того, що робиться в людніших осередках. Такий засіб дає змогу окремим одиницям, розкиданим на просторі України і поза Україною, подавати свої думки до відомости громадянства про наші національні справи. У нас нема прилюдного життя, і тільки, через газети люди перемовляються між собою, – то яким же способом ми можемо обмірковувати українські біжучі справи, коли б ми позбулись нашої національної преси? – Газети на російській мові не цікавляться нашими справами, а деякі з них вороже ставляться до них, і через те з російських газет не можна довідатися про життя українського громадянства. Правда, є в нас ще книгарська справа, себто складання книжок, видавання їх і розповсюдження; але ж з книжок не можна довідатися про ті біжучі справи, що виникають в ньому, і книжки доходять до рук читачів випадково, а не щоденно, як газета. До того ж треба додати, що сама книгарська справа і поступ її наперед в значній мірі залежить од преси: газета гуртує коло себе людей, вони вчаться писати на своїй мові (бо в сучасній школі не навчилися тому!), вона підготовляє діячів на полі літератури, заохочує до тієї праці, ширить звістки про нові книжки, і таким способом розповсюджує їх. Коли б ми збулись щоденної преси – занепаде наша література. Колишній досвід в цій справі переконує нас в тому.

Оце все ми доводимо нашим читачам для того, щоб з’ясувати їм те, що примушує нас терпіти увесь клопіт видавання газети, який завдає нам чимало горя, турботи і доводить іноді трохи не до одчаю... Клопоти про технічну газетну справу не страшать нас, бо всяке діло вимагає клопоту, а доводить нас до одчаю відношення громадянства до нашої справи, нерозуміння значіння її, і через те – неохота підтримати її. Закидають нам іноді про те, що наша газета не задовольняє читача тим, що не подає ширших відомостей про всякі новинки, як-от велика російська газета, пишеться незрозуміло для тих людей, що знають тільки народню мову; трапляються в “Раді” всякі помилки і т. інш. Але ж коли б панове критики придивились ближче до нашої справи та пам’ятали про те, що наша преса недавно ще народилася на світ, що ми не маємо попереднього досвіду в цій справі, не виробився ще тип газетного українського робітника, сама наша літературна мова тільки виробляється, ще не встигла

приспосуватись до народньої і знаходитись в такому стані, як у всіх народів бувало, котрі ще не дійшли до вищого культурного розвитку. Щодо помилок, то вони раз у раз виникають навіть в старшій од нас, більше досвідченій пресі, і ніхто того не завважає, гвалту не підіймає, бо не помиляється тільки той, хто нічого не робить... Коли б наші критики прийняли оце все до уваги та зглянулись на тяжку справу видавання української газети при сучасних, умовах, то не дорікали б тим, хто не покладаючи рук дбає про поліпшення її...

Удержання української газети, при умовах нашого національного життя є річ принципіального значіння, бо вона є гасло нашої національної справи, і тому яку-небудь недотепність щодо подробиць змісту газети треба вважати дріб'язком, а критики "Ради" висувають той дріб'язок наперед усього... Однак не всі так ставляться до нашої газети. Більшість передплатників щиро дякують нам за видавання її, і ми задовольнились би тим, що догоджаємо їм, коли б наші грошові засоби дозволили нам видавати газету й надалі. П'ять років "Рада" видається з дефіцитом щорічно, себто передплата на газету не покриває видатків на неї, п'ять років докладаємо; попередю докладали більше, а тепер – трохи менше, але все-таки докладаємо. Порівнюючи з попередніми роками, число передплатників побільшилось, і це побільшення морально підтримує нас, але ж усе-таки це побільшення передплатної суми не вистачає на видавання газети без дефіциту. Щорокові доплати на цю справу знесли нас з матеріального боку до кінця. Ми не в силах видавати газету надалі, коли наші передплатники не прийдуть нам на поміч, не знімуть з наших плечей хоч частину того матеріального тягаря, що обтяжує нас. Ми думаємо, що наші читачі цілком розуміють, яким великим соромом впаде на все українське громадянство смерть єдиної щоденної газети на Україні, і на довгі часи заплямує його перед іншими народами. Мало того – без газети, в великій мірі, тяжче буде досягти успіху в інших справах, як-от, наприклад, заведення своєї школи, української мови в судах або чого іншого, потрібного для нашого культурного розвитку, бо сторонні люди вказуватимуть на те, що українці не визнали своєї преси потрібною, то, значить, їм не треба і нічого іншого. Повсякчасно нам затикатимуть рота пригадуванням втрати щоденної газети...

Невже ж таки наше громадянство допуститься того, щоб в історії нашого національного відродження його було заплямовано за байдужість і короткозорість? Не ймемо віри тому і сподіваємось прихильної уваги до нашого повідомлення про справу "Ради". – Ми довго вишукували зручнішого і легшого для передплатників способу допомогти нам. Спочатку була думка побільшити передплату газети коли не подвійно, то хоч до 10 карбованців за рік, але ж висока ціна дуже обтяжала б передплатників, а для заможних людей така поміч газеті була б занадто дрібною. Ми визнали несправедливим цей спосіб і беремось до іншого.

Нехай кожний передплатник нахилить до передплати "Ради" на 1911-й рік ще кількох, а найменше одного, або, коли не зможе вишукати між своїми знайомими спроможних до того, то нехай сам заплатить за одного нового

передплатника чи пришле од себе подвійну плату за газету. Коли ж люди, нахилені нашими старими передплатниками і читачами “Ради” до передплати її на 1911 рік, зможуть заплатити тільки в розсрочку (ратами), то нехай ті, що вишукали нових передплатників, напишуть до контори про те, скількох передплатників вони знайшли, назвуть їх і обов’язково подбають про те, щоб нахилені їми передплатники прислали передплатну суму в указані в газеті строки за цілий рік. Тоді з’ясується нам число передплатників, старих і нових, і коли при такому числі ми зможемо видавати “Раду” надалі, вона видаватиметься. Коли ж наші передплатники залишать цього листа без відповіді, то ми з великим жалем на серці мусимо припинити “Раду” з кінцем 1910 року.

Прохаємо відповісти на цього листа до 15 ноября, бо з числа відповідей і числа сподіваних передплатників визначиться, чи буде змога видавати газету в 1911 році, чи ні.

Видавництво газети “Рада”.

Через кілька день після розсилки цього заклику почали надходити до редакції листи від передплатників, повні благання не припиняти “Ради”, з обіцянками допомогти хто чим може.

Той обіцяє добути передплатників, той – грошей, аби тільки не загинула газета. Майже у всіх листах передплатники гаряче доводять, що без газети нам не можна бути, а деякі то й кажуть, що тоді й жити не варто.

Один передплатник з хутора Оржицького Пирятинського повіту оповідав, що коли диякон їхнього села прочитав наш заклик, то обімілів і його довелося водою віддивати. Таке страшенне вражіння зробила на нього звістка про можливість смерті газети.

Коли у нас є хоч сотня таких передплатників, як цей диякон, то навіть і для цієї сотні треба видавати “Раду”!

Але тепер очевидно, що таких передплатників багато. Досі ми маємо обіцяних нових щось поперех 700, а може, набереться і до тисячі, як не більше.

Студентську молодь наш заклик так зворушив, що вона збирається, обмірковує, агітує, щоб збирали передплатників, робили вистави, концерти для збору грошей на підмогу виданню “Ради”.

Громади майже всіх великих міст на Україні обіцяли загалом скласти щось до 4 тисяч рублів і декотрі вже починають присилати свій пай.

Коли справдяться всі обіцянки, то, може, справді, в 1911 році не доведеться нічого докласти до “Ради” або зовсім мало.

Якби ж то!

11 листопада несподівано помер д-р О. В. Юркевич.

14 листопада

Ще недавно я бачився з ним; він був, як завжди, веселий, говіркий, і от раптом вмер, можна сказати, наглою смертю, бо хворів усього два дні.

Смерть ця дуже вразила мене.

Треба якось впорядкувати свої грошові справи, щоб не покинути їх заплутаними, якщо й мені доведеться отак нагло вмерти.

Мабуть, доведеться продати дім та розплатитись з короткореченцевими боргами; про банкові борги під заставу землі я не кажу, бо то я й не вважаю за борги.

Д-р Юркевич помер без духовної, але у нього діла в порядку, навіть, як каже М. С. Синицький, повірений наслідників, після нього залишилося 48 тисяч покладних* грошей в банку. А як покійник бідкався, коли бувало заговориш з ним про те, щоб допоміг “Раді”!

Коли в Думі почалися дебати про мову в школі і в оборону “інородчеських” мов виступили представники всіх націй, крім української, то київське громадянство заврушилось і післало Лучицькому телеграму з проханням виступити з промовою в оборону української мови, але Лучицький, своїм звичаєм, не звернув на українців ніякої уваги.

12 грудня

Тоді ми настренчили кадетів, щоб вони від себе післали йому телеграму. Кадети охоче виконали наше прохання, бо вони тепер, перед виборами, клопочуться, щоб не псувати відносин з українцями і взагалі з усіма нечорносотенними елементами.

В редакції у нас теж знялася мова про те, що треба б написати в “Раді” докір Лучицькому за його мовчанку, але по газетах пройшла чутка, що він окривів на ногу і не буває в Думі.

Якось у мене на журфіксі в понеділок знялася про це розмова, то М. К. Садовський гаряче напався на Лучицького і, як артист, мальовничо сфантазував, сказавши, що якби це хто інший, а не Лучицький, то звелів би себе на носилках принести в Думу, як Карл XII²⁴² перед військо, і сказав би гарячу промову в оборону української мови, тоді був би справжній ефект.

Тим часом через кілька днів виявилось, що Лучицький читає лекції по історії французької революції в Москві. Це так усіх обурило, що ми вилаяли його в передовій, а П. Гай написав гумористичний вірш у № 247, в якому говориться:

* Відкладених про запас. – (Прим. ред.)

Ой ти пане, ти Лучицький, українець зроду,
 Занежаяв рідну школу нашого народу.
 Прийде черга, ти тікаєш до чужої хати
 Десь в Москву або ще й далі лекції читати.

Кінчається вірш так:

Отакі в нас депутати, – славні, що й казати:
 Тільки й вміють мовчки в Думі гроші заробляти!

Вірші ці дуже не до смаку прийшлися всім прихильникам Лучицького.

Тим часом Лучицькому почали надсилати цей номер “Ради” і, кажуть, прислано щось зо 20 примірників.

Лучицький так образився, що написав до київських кадетів, що він зречеться депутатства, коли вони стерплять те, що українці обвинувачують його в тім, що він “ворует (краде) народня деньги”.

Кадети почали радитись, що робити? Написати протест боязно, бо всі піднімуть їх на сміх, що вони звертають увагу на якийсь гумористичний віршик, якого російська публіка не читала й не чула. А тим часом треба й Лучицького заспокоїти, бо він лютує і загрожує скласти свій мандат, а тут на два роки нікого замість його не знайдеш.

Нарешті почали умовляти нас як-небудь заспокоїти “старика” і його прихильників, бо тепер, мовляв, не час роз’єднуватись і т. інше, а тим паче, що на Лучицького даремне напались, бо він записався в свій час, але захворів і пропустив чергу, а тоді поїхав у Москву, бо давно обіцяв. А коли видужав, то виступив з промовою, коли питання про мову в школі обмірковувалось постатейно.

Я відповів, що Лучицького справді не можна обвинувачувати в тім, що він в Думі “гроші заробляє” і сміючись згоджувався зробити поправку: “Отак наші депутати славу заробляють”.

Після багатьох розмов і суперечок помирились на тому, щоб А. Г. Вязлов, який недавно вернувся з Петербурга, написав у редакцію листа, розказавши, що Лучицький був хворий, пропустив чергу і т. інше.

Лист цей з приміткою редакції надруковано в № 282.

Так, здавалось, справа залагодилась. Але ось вийшов 1-й номер “Рідного Краю” за цей рік. Досталося в цьому номері “Раді” за те, що зверталась за допомогою до передплатників, досталося “Селу” за старі кліша, а Садовському за жидівський репертуар, досталося і Лучицькому.

Розказуючи про змагання в Думі про мову в школах, про Лучицького сказано, що нарешті, після підштурхування телеграфами, виступив і він з промовою, але “у свинячий голос”!

Не знаю, чи здійметься знов гармидер, чи, може, ніхто не зверне на Пчілку уваги.

16 грудня

Знов починаються студентські розрухи, і в мене вже душа не на місці, як у всякого, мабуть, хто має дітей по вищих школах. Невже знов почнуться часи, які пережились так недавно з такими великими жертвами і з такими малими результатами? Щось схоже на те, бо всі верстви людности незадоволені.

Я не кажу про крайні елементи, бо їх фантастичні мрії розбилися, може, гірше, як коли бувало на світі, а навіть мирні, буржуазні елементи, як і аз многогрішний, страшенно незадоволені сучасним становищем.

Замість того, щоб захопити увагу громадянства реформами, як це було в 60-х, уряд узявся мститися всім, хто його залякав під час визвольного руху 1905 року. Тоді уряд мовчки йшов на уступки, бо з переляку перебільшував сили противника, поступове ж громадянство, знов перецінивши свої сили, все більше й більше насмілювалось і почало вимагати уступок не тільки від уряду, а й від заможних клас.

Коли домагання першої Державної Думи не обмежились політичними правами, а торкнулись інтересів землевласників, то ті перейшли на сторону уряду, поставали націоналістами або й чорносотенцями і вкупі з бюрократією розбили надії не тільки крайніх елементів, а й октябристів. Коли перед земельними власниками стало питання – чи добувати політичних прав і позбутись своїх маєтків, а чи остатись при старому режимі і зберегти маєтки, то земельні власники вибрали останнє і перейшли вже міру. Вони вирішили помагати урядові заводити “успокоєніє”, за яким потім уже мали йти “реформи”.

Але уряд почав заводити не “успокоєніє”, а знуцання над подоланими, почав мститися за своє минуле часове приниження, а за реформи й забув.

Тим часом, якби почали вводити реформи місцевого земського і городського самоврядування, волосне земство, новий, або ліпше сказати – відновити старий суд, реформи народньої освіти, і взагалі якби почалось нове життя, то це захопило б усі верстви суспільства і тоді настало б справжнє “успокоєніє”.

Якби українцям дали рідну мову хоч перших два роки в школах, то це захопило б і на якийсь час задовольнило б українську інтелігенцію.

Тепер же нема того “успокоєнія”, а є пригнічення і таємне незадоволення всіх верств громадянства. Про крайні елементи нічого й говорити, але всі мирні прогресивні елементи незадоволені поворотом до старого бюрократичного ладу.

Селянство, яке дістало найбільше користи від визвольного руху, як хто, теж незадоволене. З селянства скинули обмеження в правах на державну службу, скинули викупні платежі, поменшили проценти по позичках з селянського банку, до них перейшли казенні та удільні землі і велика частина приватних земель через селянський банк; на селянське господарство звернуто увагу і організується надзвичайно енергійно агрономічна допомога, яка згодом повинна таки підняти агрокультуру, а значить, і добробут селянства. Само собою, що селянство, яке марило про всю землю, глибоко незадоволене тими

полегкостями, які йому дісталися, і мріє все-таки про стару мрію, але вже не на старий лад. Тепер уже ніхто в селі не вірить словам стародавньої пісні про Катерину, що пороздавала панам запорізькі землі:

Ой рада б я вам, миле браття, теє зробити,
Та не можу через панів у Синод ступити*.

А найбільше незадоволений городський пролетаріят, бо він нічогосінько не дістав, навіть фактично відібрано у нього право гуртуватися в професійні союзи. А молодь – як молодь.

Похорон Муромцева, смерть Толстого, нарешті катування політичних на каторзі і смерть Сазонова**²⁴³ розворушили молодь, і почалися студентські розрухи... Страшно, що знов полетється кров...

Якби уряд схаменувся і хоч тепер захопив увагу громадянства реформами, то все заспокоїлося б і взялося за творчу працю, а тепер, коли навіть реформочки октябристів вважаються “несвоевременними” і касуються Державною радою, то чого ж можна доброго ждати? Чого можна сподіватись від націоналістів, які тепер всім керують, коли вони добиваються пригнічення всіх і вся гірше, ніж того бажає сама бюрократія.

Лучицький таки образився на Пчілку і викликав її на третейський суд. За суддю обрав А. Г. Вязлова, який вже обіляв його своїм листом в “Раді”.

27 грудня

Лучицький доручив довести, що він виступив з промовою в Думі не “після підштурхування телеграмами” з Києва, як пише Пчілка, а сам записався ще задовго до того, як йому телеграфували.

Але Пчілка рішучо відмовилась від суду і не схотіла надрукувати від редакції вибачення, кажучи, що нехай сам Лучицький виправдується. До того завважила, що коли він зачепить її в російських газетах, то вона напише про нього все, що знає:

– Як “воно” й професури добилось, як “віддячило” Драгоманову, виступивши опонентом, коли Драгоманов обороняв докторську дисертацію і т. ін.

Коли Лучицькому переказали відповідь Пчілки, то він був вражений, що не знав, що відповісти. Заходився було писати листа в газету, потім роздумав і сказав, що він потягне Пчілку до мирового за образу:

– Какой же у меня такой свиной голос?!

А коли йому роз’яснили, що “у свинячий голос” значить по-народньому “занадто пізно”, то він заспокоївся, сказавши:

* А тепер обвинувачують царя, що підтримує поміщиків.

** Що вбив міністра Плеве.

– Ну, это другое дело! – і залишив справу.

Не знаю, чи справді він не знав значіння цього народнього виразу, чи тільки удав так, щоб не зачіпати Пчілки, певніше – останне.

Ходили ми з Л. М. Жебуньовим до М. С. Грушевського вітати його з ювілеєм, як уповноважені від громадянства*, бо від прилюдного голосного святкування він відмовився.

29 грудня

Він дякував за честь, але досить холодно, і нарешті почав висловлюватись, що українське громадянство, як він помічає, відокремлює себе від нього і від того діла, яке він провадить у Києві. Що його вважають за галичанина і його видання – “ЛНВісник” та “Село” – за галицькі і протиставляють свої – тобто “Раду” і “Світло”²⁴⁴.

Ми завіряли його, що громадянство однодушно високо цінить його заслуги, що ніякого протиставлення між його виданням та нашими нема.

Але він доводив, що між цими виданнями люди помічають навіть вороженчу, що проти нас особисто він нічого не має і не помічає ворожого до себе відношення, але серед нашого громадянства є багато людей, що не переносять галицької мови і обвинувачують його, що він обгаличанює справжніх українців.

Ми завіряли його, що нічого подібного ми не помічаємо, але він роздратовано казав, що в “Раді” раз у раз відмічається, що галицька мова і правопис незрозумілі селянам; що дехто з киян голосно протестує проти огаличанення, яке вносить він, Грушевський; що це тягнеться ще з тих часів, коли він переніс зі Львова “ЛНВісник” і коли проти цього різко виступили дехто з українців, натякаючи цим на Грінченка.

Я доводив, що це вже відійшло в історію, що тепер цього нема, але він різко відповів, що це не “історія”, а “географія”, бо дехто з українців, як, наприклад, Д. І. Дорошенко, і поза Києвом агітує проти нього, навіть зробив заходи, щоб його видання не дістали медалі на Катеринославській виставці, а дістали тільки українські видання.

Я доводив Грушевському, що це плітки, що Дорошенко не міг цього робити і що йому, людині з таким великим розумом, зовсім не личить звертати уваги на плітки, що він повинен бути вище цього.

З тим ми й пішли. Йдучи до нього, ми думали, що, може, між ним і “Радою” стануть кращі відносини. Вони поспувались тоді, як ми дали додатком до “Ради” “Історію” Аркаса. Тепер же ми надрукували в трьох фейлетонах прислану з Петербурга О. Г. Лотоцьким надзвичайно хвалебну оцінку його діяльності, написану студентом Ф. Слюсаренком²⁴⁵, і вважали, що тепер він примириться з “Радою”, але вийшло, що ми помилились.

* Від з'їзду ТУПу, який вибрав Грушевського своїм почесним членом.

Дивно, що такий майже геніальний чоловік слухає всяких підбрехачів і надає вагу дрібницям.

Жебуньов запевняє, що вся причина оцього непорозуміння виникла через те, що в контору “Ради” перейшов Малич, що завідував книгарнею “ЛНВісника”. М. С. Грушевський прийняв це близько до серця і розсердився ще гірше на “Раду” і на тих, що близько стоять до неї, а проти нас особисто Грушевський нічого не має.

Почасти воно Малич причиною, а почасти дав привід сам Жебуньов.

Коли вийшов № 50 “Села”, в якому Грушевський докоряє, що дехто з українців гостро ставиться до галицької мови і до правопису, навіть жбурляє прилюдно книжками, в яких ся пишеться окремо, то виявилось, що це Жебуньов згарячу кинув якоюсь книжкою в книгарні “ЛНВісника” і завважив, що вони тільки галичанять українців. Хтось, очевидно, це й розказав Грушевському.

Я вибачаю цю нетактовність Жебуньову, бо він хвора, нервова людина, але не можу вибачити тому, хто це переказав Грушевському, а ще більше не можу вибачити Грушевському, що він з таких дрібниць виводить, що між нами й ним є якась ворожнеча і ще гостріше ставиться до “Ради”, як перше.

Замість того, щоб загладжувати ту антипатію до галичан і всього галицького, що помічається у лівобережних українців, він ще більше її загострює.

А антипатія ця справді є, і я боюся, як би вона не розвинулася ще більше.

В минулий понеділок, коли у мене зібралась майже вся редакція “Ради”, я, прочитавши статтю Грушевського, надруковану в № 50 “Села”, висловив свій давній афоризм: “Щоб нам з галичанами не ділитися, треба нам відділити ся” і запропонував з нового року писати в “Раді” ся окремо. Господи, що знялось! Всі рішучо гостро виступили проти, доводили, що це не має ніяких наукових підстав, що нехай галичани переймають наш правопис, а не ми їхній, бо нас 30 мільйонів, а їх 3 і т. д.

Я доводив, що наукові підстави є, що у всіх народів, крім росіян, “ся” пишеться окремо; що нам усі дорікають за те, що у нас нема одностайного правопису, що це умаляє значіння нашої літератури, преси, що ми повинні йти на об’єднання, а не галичани: щоб змінити в Галичині правопис, треба великих заходів, а ми можемо порадитись між собою, купка людей, і завтра завести який схочемо правопис у “Раді”, “Світлі”, “Ріллі”, а “Село” та “ЛНВісник” і так друкуються галицьким правописом. Остається один “Рідний Край” поза нашим впливом.

Але публіка так гаряче повстала, що дехто вже почав гарячитись і говорити мені образливі вирази.

Якби я певний був, що від заведення такого правопису не зменшиться передплата, то я таки напосівся б, тим паче, що С. О. Єфремов та М. І. Павловський в принципі нічого не мають проти відділення ся, але я певний, що між передплатниками найшлося б багато таких, що об’явили б “Раді” бойкот за “галичанський” правопис.

У нас знайшлося б багато таких “хуситів”, “старовірів”, що з цього зробили б розкол. Наприклад, коли Жебуньов довідався про мою пропозицію відділити “ся”, то висловив свою щирю подяку редакції за те, що вона однодушно за протестувала проти цієї “галичанщини”.

Українська нація – це нація анархістів-індивідуалістів: вона не здатна сама до організації, до державності, не здатна навіть одного правопису завести. У нас досі практикується зо скілька правописів; у Галичині є три: фонетичний, етимологічний і зближений до російського. В Україні російській теж зо три: ярижний (романівка), заведений указом 1876 р., фонетичний (“радянський”), вироблений у 1905 році, третій – яким друкується “Рідний Край” та видання Добродійного товариства, з деякими відмінами від “радянського”, та ще дехто вживає, правда, тільки в листах і дуже вихваляє герцоговинський, чи драгоманівку, з йотами.

1911 РІК

Вчора познайомився з В. П. Обнінським²⁴⁶, який прожив у Києві два дні. (До цього короткого запису подаю тепер ширше пояснення).

3 січня 1911 року

В першій Державній Думі заходами українців, головним чином М. С. Грушевського, зорганізувалася досить велика (150 послів) фракція автономістів-федералістів на чолі з В. П. Обнінським, великоросом, але щирим федералістом.

Після розгону Першої думи Обнінський та князь С. Д. Урусов, бувший товариш міністра внутрішніх справ за прем'єрства Вітте²⁴⁷, заходилися коло організації нелегального Товариства автономістів-федералістів. Вони завели зносини з поляками, білорусами, латишами, естонцями, литовцями та кавказькими народами, а через М. С. Грушевського і з українцями.

Щоб увійти в ближчі стосунки з українцями, Обнінський приїхав до Києва. Саме тоді у нас відбувався черговий (нелегальний) з'їзд Товариства українських поступовців (ТУП), на якому було душ двадцять делегатів київських громад та з десятка приїжджих делегатів з різних міст України. Ми постановили присвятити один вечір Обнінському.

Для прийняття московського гостя дав своє помешкання В. М. Леонтович, бо воно було найбільше і найпарадніше за всі наші помешкання. Ми запросили Обнінського на 8 годин вечора, а самі постановили зійтися в 6 годин, щоб поперед зговоритись і виступати одностайно при Обнінському. І добре що так зробили, бо М. С. Грушевський на цьому підготовчому зібранні почав розвивати думку, що нам треба заснувати спеціальне Товариство автономістів-федералістів, яке увійшло б на автономних основах в загальноросійське товариство. Чернігівський делегат І. А. Шраг та полтавський П. І. Чижевський, які були членами фракції автономістів-федералістів у Першій думі, відповіли йому, що наше Товариство українських поступовців цілком відповідає бажаній організації і нема потреби заснувати аналогічного нового товариства. Але

Грушевський, який взагалі раз у раз вороже ставився до всякої організації і до всякої справи, не з його ініціативи зорганізованої, почав доводити, що ТУП не охоплює всіх бажаних елементів на Україні, а тому таки треба заснувати спеціальне Товариство автономістів-федералістів. Тоді я питаю його:

– Які ж такі елементи не входять в ТУП?

– А от брат мій, Олександр Сергійович, та Павло Пилипович Сірий, – каже Грушевський.

Ми здивовано переглянулися між собою, а я й кажу:

– Брат ваш входить в Петербурзьку громаду, а П. П. Сірий – в громаду “ЛНВісника”, обидві ж ці громади входять в наше Товариство українських поступовців, таким чином, обидва вони входять і в наше товариство.

Грушевський зам’явся, очевидно, шукаючи в голові ще когось, крім названих, і все-таки й далі доводив потребу заснування окремого товариства автономістів-федералістів, щоб об’єднати ті елементи, що не входять в наше товариство.

Тоді І. Л. Шраг, всіма поважана людина, довів, що в такому товаристві не тільки нема потреби, а що воно навіть буде шкідливе, бо розіб’є сили; а коли є на Україні такі українці автономісти-федералісти, що не входять в існуюче наше товариство, то треба подбати, щоб вони увійшли.

Всі зібрані погодились на тому одногосно, мусів погодитись і Грушевський.

Коли прийшов Обнінський, то М. С. Грушевський, як голова зібрання, привітав його від Товариства українських поступовців, яке організовано на принципах федеративного устрою Росії та автономії України. В кожному губерніяльному і в багатьох повітових містах на Україні є організації цього товариства, так звані громади, делегатів від яких він тепер перед собою бачить.

Обнінський відповів, що він завжди був певний, що така організація на Україні повинна була бути, бо українці, починаючи з Богдана Хмельницького, від самого приєднання до Московської держави, були автономістами, а в наші часи Кирило-Методіївське братство високо підняло прапор федералізму.

Він (Обнінський) і товариші його великороси прикладають старання, щоб організувати такі товариства серед великоросів та серед інших народів, що входять в склад Російської держави. З Києва він має їхати до поляків у Варшаву, потім до Вільна до литовців та білорусів, а потім у Ригу та Дорпат до латишів та естів. Далі запропонував вибрати від нашого товариства делегатів на майбутній установчий з’їзд автономістів-федералістів у Москві, на якому має бути вироблений статут організації і обміркована справа з виданням місячного журналу Товариства автономістів-федералістів.

Пізніше наша організація (ТУП) вибрала делегатами М. С. Грушевського, І. Л. Шрага та П. І. Чижевського на той з’їзд, на якому й засновано організацію автономістів-федералістів народів, що складають Російську державу, і постановлено видавати місячник на російській мові під назвою “Области и Народы”. Журнал той під назвою “Национальные Проблемы” почав виходити вже аж під час війни, в 1915 році, і вийшло його 4 числа.

Вчора приїздив з Одеси В. Е. Жаботинський²⁴⁸, відомий сіоністський публіцист. Приїхав він навмисне, щоб по-розумітись з керманічами української преси.

12 січня

На зібранні в Українському клубі в довгій і чудовій промові він доводив, що дезидерати жидів-сіоністів і взагалі жидів-націоналістів цілком ідентичні з дезидератами українців і у них поки що однакові завдання і однакові вороги. Як у нас, так і в них питанням дня є національна школа; як у них на черзі боротьба з обрусителями та колонізаторами, так і в нас, а через те нам треба координувати нашу діяльність.

Тепер, коли поляки хочуть обмежити жидів у правах при заведенні в Польщі самоврядування, треба нам спільно в нашій пресі доводити, що поляки скрізь, де вони мають силу, гнітять всі слабші нації; так було в старій Польщі, де вони гнітили українців, білорусів, литовців, так і тепер у Галичині вони гнітять українців і тих жидів, що хочуть бути жидами, а не поляками “Мойсеєвого визнання”.

Жаботинський обіцяє, що сіоністська преса, яка ведеться жаргоном та староїдишською і російською мовою, буде проводити думку, що жидам треба звернути увагу на українців та на український рух і не бути обрусителями, бо український рух має будучину і колись настане час, коли жида пожаліють, що йшли разом з обрусителями.

Не помирив нас з паном професором Грушевським Лотоцький, приславши статтю Ф. Слюсаренка, то помирив Г. Хоткевич²⁴⁹.

15 січня

У львівським “Ділі”, в № 10 Г. Хоткевич написав дуже гостру критику на “ЛНВісник”. Він говорить у тій статті, що хоч “ЛНВісник” є власністю Видавничої спілки, тобто орган громадський, але Грушевський самовладно став господарем його і зробив з нього свій індивідуальний орган. З того часу він розгубив давніх талановитих співробітників, а придбав тільки бездар і втерав інтерес для громадянства. Колись, коли редакція складалась з кількох душ, неможлива була б така стаття, яку Грушевський написав про “Історію” Аркаса і яка вкоротила життя Аркасові. Далі Хоткевич висловлює натяки, що стаття, підписана в “Ділі” Обсерватором, в якій вихваляється “ЛНВісник”, походить з джерел, близьких до Грушевського.

Цікаво, що редакція додала до цієї статті примітку, що стаття Хоткевича давно прислана, але залежалася, і що редакція охоче дасть місце для обговорювання з цього приводу. Видно, редакція “Діла” не хотіла її друкувати, поки Грушевський був у Львові, а надрукувала тоді, коли він виїхав у Київ.

Стаття Хоткевича зробила сенсацію. Хоч усякий знає, що Хоткевич – людина глибоко особиста, самолюбна, сварлива, але, видно, у Львові Грушевсь-

кого дуже не люблять, коли “Діло” зважилось надрукувати таку статтю. Я певний, що з тактичних причин редакція ніколи не помістила б такої статті, якби вона була написана галичанином, і охоче, навіть з радістю, дала місце статті українця з російської України.

Грушевському ця стаття причинила, очевидно, великий удар, бо він тепер шукає спочуття у нас, наче жде, щоб “Рада” виступила в його оборону.

Але про це й мови не може бути, бо редакція охоче б переказала статтю Хоткевича, якби я на це згодився.

Не знаю, чи задовольниться Грушевський тим, що “Рада” замовчала статтю Хоткевича, чи таки вимагатиме від мене, щоб редакція гостро осудила її.

Тепер він наче помирився з радянами і зовсім не ставить до нас вороже, але коли редакція “Ради” відмовиться його обороняти, то наші відносини порвуться назавжди. А шкода! Бо для справи надзвичайно важно, щоб така високоталановита людина не була самотньою, а йшла на чолі всього українського громадянства по обидва боки кордону.

Позавчора Сірий, завідуючий всіма справами п. професора в Києві, запропонував мені підписати протест у “Діло” з приводу статті Хоткевича.

19 січня

На запитання моє, в якій компанії я буду виступати і хто ініціатор цього протесту, він відповів, що не має права називати ініціатора, а гадає, що протест цей підпишуть всі “видатні” українці з російської України, як-от Шраг, Коцюбинський, Лотоцький, Стебницький та інші.

Коли я прочитав той протест, то побачив, що Хоткевич матиме право сказати, що ми не виступаємо з критикою на його критику, не обороняємо “ЛНВісника”, а голослівно ганьбимо його (Хоткевича).

Всі ці доводи я й висловив Сірому і відмовився підписати, сказавши, що я замовив для “Ради” Лотоцькому статтю, в якій виступиться з обороною “ЛНВісника” та пана професора. Я справді писав Лотоцькому і Стебницькому і сьогодні одержав звістку, що Лотоцький має написати статтю, як добуде “Діло”. На жаль, у Києві того номера тепер не добудеш, бо й редакційний, і клубний номери пішли по руках і, напевне, пропадуть. Люди взагалі охочі до скандалів, то передають цей номер з рук в руки.

Не знаю, які будуть наслідки того, що я не підписав протесту, бо це ж, напевне, відомо буде Грушевському. Якщо Лотоцький справді виступить в оборону “ЛНВісника” в “Раді”, то, може, все обійдеться добре, а коли статті в “Раді” не буде, то тоді, напевне, відносини з п. професором у мене поспу-ються до краю.

Але що робить?

Він ремствує, що “Рада” замовчує “ЛНВісник” та “Село” і нічого про них не пише. А що ж робити, коли ніхто не хоче писати? Хвалити все підряд ніхто

не хоче, а коли чогось не похвалити у “ЛНВіснику” або в “Селі”, то п. професор ображається і вважає, що то написав його особистий ворог.

Була, наприклад у “Раді” надзвичайно хвалебна рецензія на його книжечку “Богдан Хмельницький”, тільки в кінці автор (Д. Дорошенко) додав, що, на жаль, вона дорога для селян. Грушевський страшенно обурився і, дорікаючи мені, сказав:

– Рецензент не знав уже чим згудити книжечку, то сказав, що дорога! Аякже, аякже!

А коли появилася в “Раді” рецензія на календар “Села”, в якій, наряду з похвалами, сказано було, що не слід було друкувати “ся” окремо, коли в самім журналі “ся” пишеться вкупі, то Грушевський дорікав мені, що я дозволяю містити рецензії його особистих ворогів, а рецензію написав В. Королів, близький співробітник того ж “Села” і зовсім не ворог Грушевському.

Виходить, що хоч хвали, хоч мовчи, то однаково йому не догодиш, і він однаково вороже ставитиметься, то лучче вже мовчати.

Дехто охоче взявся б писати огляди “ЛНВісника” по щирости, але тоді постане така ворожнеча, що не доведи Господи! Мало того – посиплюються протести, дорікання від громадян за “братоубійчу” війну і т. інше.

Лучче вже мовчати!

Вчора губернатор викликав голову українського клубу М. В. Лисенка, розпитував, з кого складається комітет, що влаштує Шевченківське свято, і твердо “порадив” не запрошувати на свято галичан, бо це матиме характер політичної демонстрації. Казав, очевидно, з статей Меншикова та Савенка, що галичани ніякого відношення до Шевченка не мають і коли вони прийдуть на свято, то результати можуть бути сумні. Звелів швидше подати йому детальну програму академічного вечора і концерту, тобто хто і що буде промовляти на так званій академії і що співатимуть на концерті.

20 січня

Комітет рішив, що коли обчиржать програму або заборонять виступати з промовама галичанам, то зовсім зректися всякого святкування. Очевидно, це був би найкращий вихід, найкраща демонстрація. При сучасних обставинах не можна гучно відсвяткувати 50-ліття з дня смерті Т. Г. Шевченка і навіть скромне святкування може повести до закриття клубу або заборони ставити пам’ятник Шевченкові. То краще вже зовсім відмовитись від всякого святкування, а зробити його в широких масштабі тоді, як поставлений буде пам’ятник.

Хоч би й не дозволили ніяких промов під час відкриття пам’ятника, але не змогли б заборонити приїзду тисяч народу в Київ, а це могло б взагалі зробити величезне вражіння. Тепер з Галичини збираються наші земляки наймати цілий поїзд, а тоді приїхало б зо скілька поїздів та нашого народу наз’їдилась би сила.

Взагалі краще було б, щоб тепер відмовитись від святкування, скориставшись причіпками адміністрації, й організувати грандіозне святкування в день сторіччя народження Тараса, під час відкриття пам'ятника. Може, тоді, тобто в 1914 році, і часи будуть інакші, та тоді вже не знесуть поставленого пам'ятника, а тепер можуть і не дозволити ставити, можуть і клуб закрити, а це буде велика втрата.

До 1914 року і преса наша розрослась би, і свідомість поширилася б, то можна було б гучно відсвяткувати відкриття пам'ятника.

Відозва наша до передплатників таки значно підсобила: торік у цей час ми мали коло 1700 передплатників, а тепер вже маємо 3330, мало що не вдвоє.

Правда, з лютого відпадає багато місячних, потім відпаде багато з тих, що передплатили на рік в розстрочку (ратами) і поприсилали по 1 рублю, але все-таки, може, нижче трьох тисяч до кінця року число передплатників вже не спускатиметься. А восени знов треба буде звернутись з відозвою до передплатників, щоб знов кожний з них приєднав по одному новому, то на 1912-й рік знов число передплатників збільшиться, хоч на сот скільки і таким чином, може, до 1914 року "Рада" матиме тисяч п'ять передплатників, тоді й число оповісток збільшиться, і вона зможе обходитись без дефіциту.

Отак, кажуть, дурень думкою багатіє.

А Меншикови та Савенки як дізнаються, що число передплатників вже занадто, на їх думку, велике та як почнуть лементувати та гвалтувати про небезпеку для цілоти держави, то, чого доброго, і накличуть лиха...

Тепер вони раділи, як дізнались про нашу відозву до передплатників, бо сподівались, що ніхто на неї не обізветься і газета сама помре "от худосочія" (недокровности). А як почне розвиватись наша преса, тоді й "прогресивні" російські газети на Україні, боячись конкурента, теж заговорять про "шовінізм", "сепаратизм" і т. інше. А поки що вони нас не помічають і не висловлюються ні за нас, ні проти нас.

В "Новому Времені" Меншиков, а за ним землячок Савенко в "Кіевлянині", що видає Пихно, заходились цькувати українців – "мазепинців" з приводу святкування 50-ліття смерті Т. Г. Шевченка.

25 січня

Обидва пишуть, що тоді, як Австрія почала побільшувати армію проти Росії, українці запросили на Шевченківське свято депутатів австрійського парламенту – Романчука²⁵⁰, Цегельського²⁵¹, Колессу, щоб вони наелектризували, підбадьорили українське громадянство і взагалі настроїли його до помочі австрійському війську, як воно вступить на Україну.

Взагалі ці обидва публіцисти – "клікуші" (біснуваті, причинні) наговорили такого страхіття, що справді, аж страшно стає. Страшно, само собою, не за цілість Росії, а страшно, що "вищі сфери" можуть дечому повірити з цих

доносів і тоді почнуться репресії. Не завадить розум заборонити святкування 50-літніх роковин смерті Т. Г. Шевченка, не завадить припинити справу будівництва пам'ятника²⁵².

Але з практики, на протязі довгих років історії, ми знаємо, що можна зробити багато гаток, гребель насипати, можна спинити на якийсь час рух живої води, але навіки затамувати все-таки не можна – вода знайде якусь щілину, буде сльозити, а потім проробить ширший хід і все-таки буде текти...

Ні заходи Валуєва в 1863 році²⁵³, ні указ 1876 року²⁵⁴ не знищили українського руху, то не знищать його ніякі репресії і в 1911 році, але наробити шкоди можуть багато.

Оцими заборонами рідного слова зроблено те, що народ наш і неписьменний, і некультурний, а через те і бідний без міри...

Хто його знає, коли-то вже в Росії настане справжня конституція, коли-то вже перестануть гальмувати освіту народу на його рідній мові. Мабуть, ще довго психопати Меншикови та зрадники Савенки та Пихни будуть впливати на хід російської урядової політики...

Вийшла по-російському в збірнику “Земля”²⁵⁵ велика повість В. Винниченка “Честность с собою”.

26 січня

В листі своєму до “Ради” він пише, що йому докоряють за те, що він не написав її по-українському. Але, каже він, вона була спочатку написана по-українському, та редакція “ЛНВісника” не схотіла друкувати її, бо передплатники і так докоряють редакції, що вона містить аморальні твори на сторінках свого журналу. Таким робом, він мусів надрукувати її по-російському і, додав від себе, дістав за неї 2500 рублів, тоді як “ЛНВісник” заплатив би йому, може, четверту частину цієї платні.

М. С. Грушевський, як казав мені, справді написав з приводу цієї повісти Винниченкові – чи не можна вже переіменити тему, бо “прочія части тіла ображаються”.

Прочитав я цю повість. Дійові особи її все знайомі люди: герой – сам автор, потім фігурують: М. Порш, С. Петлюра, Піщанський, Юркевичі, батько й син, а жінок не знаю, – та й думаю, що це не живі люди, а видумані автором, бо про таких я й не читав і не чув, хоч прожив уже півсотні років.

Господи! До чого може дописатись людина!

Всі жінки в повісті тільки й думають, тільки й роблять, що віддаються любимим і нелюбимим і просто навіть незнайомим молодим і здоровим мужчинам у номерах; по грубому, але справедливому вислову В. П. Степаненка, всі жінки в повісті Винниченка рвуться “до бугая”.

28 січня

Сталось те, чого я так боявся.

По університетах почалися розрухи, забастовки (страйки), і вчора я дістав телеграму з Петербурга, що арештували Левка (старшого сина).

Поїхав би зараз клопотатись або хоч побачитись, бо тут собі й місця від нудьги не знайду, але треба скільки днів подождати, бо в Івася²⁵⁶ (меншого сина) вчора була т. 40,1°. Як виясниться хвороба Івася, то зараз поїду в Петербург, може, що й пощастить зробити для Левка.

Не щастить йому, та й годі!

Хоч сам він каже, що навпаки.

А може й так, бо під час жидівських погромів 1905-го року йому тільки руку прострелили, а товариша його Буслова навіки вбили.

На вечері в Літературно-артистичному товаристві на рефераті Водовозова²⁵⁷ розганяла поліція публіку шаблями, то Левко відборонився стільцем, а товаришеві його Страшевському шаблею викололи око навіки.

Щоб він не вскочив у якусь халепу в університеті, післав я його вчитись за границю, але він занудився там і через два роки рішив поступити тут в університет. На повороті з заграниці, якраз під час святкування Полтавської “вікторії” його арештували і продержали з тиждень в участку.

З великими труднощами здобув я йому, помимо охранки, свідоцтво “благонадійності” і він вступив у Петербурзький університет, можна сказати, без дозволу поліції, де захопився наукою – етнографією та антропологією під керівництвом професора Ф. К. Вовка. Два літа їздив по Україні, збирав антропологічні та етнографічні матеріали; мало не вбили його селяни під час холерної епідемії, запідозривши, що він розвозить “халеру”. Мріяв хлопець, що як скінчить університет, то візьметься за науку при київському Науковому товаристві. І на тобі! – арештували і, чого доброго, виженуть з університету або ще й зашляють, як інших висилають, в якусь Вологодщину або Тобольщину і розіб'ють хлопцеві життя.

Арештовано його, певне, як голову українського університетського гуртка українознавства. Хоч гурток цей і легалізований, збирається в університеті в присутності професора, але, очевидно, рішено “ізъять” всіх впливових студентів.

Поїду – дізнаюся. А тим часом телеграфував і писав усім, на кого маю надію, що зможуть йому допомогти. Телеграфував П. Я. Стебницькому, щоб просив П. М. Саладиллова²⁵⁸, який має зв'язки у високих колах. Лісника В. Лозинського просив, щоб упрохав В. І. Ковалевського²⁵⁹, бувшого міністра, замовити словечко. В. М. Леонтовича просив настренчити брата, члена Державної ради, щоб той поклопотався. Та не знаю, чи візьметься хто і чи пощастить. Побачимо!

30 січня

Почав виходити спеціально сільськогосподарський журнальчик “Рілля”²⁶⁰.

Ще торік студент Петровсько-Розумовського інституту Є. Архипенко²⁶¹, що досі видавав “Бджільництво”, звернувся до мене з пропозицією організувати спеціально сільськогосподарський журнал, але я відмовився, бо по Києву вже пішла чутка, нібито я організую такий журнал для конкуренції з “Селом”, тобто на підрив Грушевському.

Я порадив Архипенкові умовитись з редакцією “Села”, щоб вона відвела скільки сторінок для сільськогосподарських статей, бо поки що не стане передплатників для обох журналів. Архипенко запропонував редакції “Села” дати йому місце для автономного ведення сільськогосподарського відділу в “Селі”, але редакція, тобто Грушевський, на цю пропозицію не згодилась. Тоді Архипенко, Терниченко²⁶² та інші студенти Київського політехнікуму рішили заснувати свій окремий журнальчик і випустили зо скільки чисел, але поки що діло йде дуже пиняво.

Коли я побачив, що журнал вже виходить, то рішив, що треба його підтримати, бо багато людей допитуються і в мене, і в редакції – чого я не приймаю участі в журналі і роблять висновок, що, мабуть, бозна-який журнал, коли я не хочу в ньому писати. Мусів я заходитись і оце написав цілих вісім статейок для “Рілли” під заголовком “Як найкраще впорядкувати хазяйство в полі”. Випускати окремою книжечкою, як радить редакція, не думаю, бо тут багато того самого, що я писав у своїх “Розмовах”, тільки трохи систематичніше і з добавкою нових висновків “опытных полей” (дослідних). Доведеться в новому виданні “Розмов” пододавати те, чого там нема, та й край.

Сьогодні був у мене фактичний редактор “Рілли” А. Терниченко, дуже симпатичний молодесенький, безвусий студент-політехнік, що скінчив Харківську середню сільськогосподарську школу, і хвалився, що вони вже мають 300 передплатників і як набереться ще стільки, то видання окупиться вже, бо вся літературна робота виконується дурно. Каже, що багато студентів розібрало книжечки для збору передплати і сподіваються повідшукувати багато передплатників. Щасти Боже!

А 300 передплатників на 30 мільйонів українців-хліборобів – це вже занадто скромна цифра!

Побувавши в редакції “Рілли”, на Тургенєвській, № 9, в старенькому, малесенькому будиночкуві, я всім розказував:

– Тепер я глибоко певний, що наша праця над відродженням України не пропаде марно. Коли на заміну нам, старшим, приходять молодші з такою відданістю, як редактор “Рілли” А. Терниченко, то справа наша не вмре, не загине. Уявіть собі, що редакція та міститься в кімнатці редактора розміром не більше кубічного сажня (два метри) і замість ліжка складено паки нерозпроданих чисел “Рілли”, на яких і спить редактор, і сидять відвідувачі його.

Шинеля (плащ) у редактора, в якій він ходить і вкривається, видно, ще з 4-ої кляси середньої школи, з обірваною підшивкою і зовсім потерта.

Я наказав завідувачому нашою конторою, що коли прийде Терниченко і скине свою шинелю, то вкрасти її, щоб під тою прикривкою купити нову йому. Але, на жаль, приходячи до “Ради”, він шинелі ніколи не скидав.

Рівно п'ять тижнів прожив я в Петербурзі, виручаючи Левка з “Вавилонського плінення”²⁶³.

10 березня

Збирався їхати кудись у санаторію, бо за зиму в Києві так рознервувався, що нерви в мене наче не покриті шкурою – ледве хто доторкнеться, хоч ненароком, то мене вже болить і я реаую, як хвора, ненормальна людина та роблю людям болючі прикrostі. А як ляжеш спати, то цілу ніч гризеш себе, що не вдержався і зробив прикрість чи образу тому або іншому.

Одно слово, я побачив ясно, що треба мені відпочити хоч з місяць, щоб поладити свої нерви і затамувати біль під грудьми, бо невроз шлунок робить мене зовсім неможливою людиною.

А тим часом замість санаторії довелося опинитись в отім пеклі, з якого на-правляється життя всієї Росії. І дивна річ: у клопоті, в біганині по отих митарствах від Понтія до Пілата і від Пілата до Понтія²⁶⁴ у мене перестало боліти під грудьми і я значно поздоровшав.

Спробую розказати, поки ще не позабував, хоч коротко і про те, що мені довелося пережити в Петербурзі за тих п'ять тижнів.

Приїхавши в Петербург 1-го лютого, від Левкового товариша Шульгіна²⁶⁵ я довідався, що Левко сидить у “Домі предварительнаго заключенія” на Шпалерній вулиці, в одиночці вже якраз тиждень.

Саме в той день, як я приїхав, пускали на побачення до політичних. Зупинившись на квартирі у Левка, я зараз же з Шульгіним поїхав у “предварилку”.

А там у прийомній народу, народу! Та все більше жінота: матері, сестри, жінки, наречені, що поприходили на побачення або поприносили арештованим одержу, постелі. Я з собою привіз усякі ласощі, що передала Левковій мати, але виявилось, що, крім цукру та чаю, ніякої їжі не приймають.

Тут же виявилось, що на побачення мене не пустять без дозволу градоначальника. Почав я розпитуватись, як мені добути найшвидше той дозвіл. Одні кажуть, що треба подавати прохання до градоначальника і тижнів через півтора дадуть дозвіл, інші кажуть, що, подавши в охранку, можна швидше добитись дозволу, а одна метка панна, наречений якої сидить вже скільки місяців, перебиваючи всіх, порадила мені звернутись городською телеграмою з оплаченою відповіддю до начальника охранки, і він зараз дасть відповідь. І справді – на мою телеграму ввечері вже я дістав телеграфну відповідь – з'явитись на другий день в 12 годин дня в охранку (Александровський проспект, № 2), за дозволом на побачення.

Таку швидку відповідь я собі з'ясовую тим, що коли подати прохання градоначальникові, то він передає його в охранку, а охранка вже через градоначальника дає дозвіл, і це затягається надовго. Якщо подати прохання

в охранку, то там пришивають його до “д’їла”, потім дають відповідь через поліцію і на це йде багато часу, а коли перед ними лежить заплачений бланк на відповідь, то вони зараз і відповідають.

Коло 12 годин підїхав я на візнику до охранки, коло якої стоїть городовий* з рушницею. Я підходжу до нього і кажу йому, що маю діло в охранку. Він відповідає, щоб я “погуляв” по вулиці, до мене вийде дижурний, а коло воріт стояти “не дозволяється”. Що робити? Починаю на 23° морозу “гуляти” по вулиці. Нарешті підходить до мене якийсь панок, якого городовий викликав через “вовчок” (віконце) в залізній брамі. Показав я йому телеграму з охранки, і він з нею пішов у хвіртку, сказавши мені “погуляти” по вулиці. Довго я “гуляв” (проходжувався), поки той добродій не виніс мені дозволу на побачення з сином від імені градоначальника. Само собою, градоначальник і не знав про той дозвіл, а охранка тільки прикривалася ним.

Другого дня знов був прийомний день у “Предварилці”: в тиждень політичним дають побачення всього двічі – у вівторок і в четвер, по 10 хвилин, а коли набирається багато люду або не всі жандармські офіцери поприходять, що сидять на побаченнях, то дають всього п’ять хвилин. За такий короткий час не встигнеш і розпитатись, а бідні жінки, то, бува, й слова не скажуть, а проплачуть всі п’ять хвилин і, розхвилювавши в’язня, так і йдуть собі до другого побачення.

На побачення доводилося приходити годин в 9 ранку, щоб записатися в чергу і тоді дождити аж до 1-шої години, з якої починають давати побачення. Оці дождання страшенно мене мучили і нервували. Скільки там горя наслушаєшся, прокльонів! Скільки там сліз проливається

дівочих, ...

А матерніх гарячих сліз,

А батьківських старих, кривавих ...

Оці сльози найбільше мене розтривожували і на побачення я вже прийшов зовсім стомлений і змучений. І на диво, Левка я побачив веселого, бадьорого! Він з радісним усміхом почав казати мені, що Стебницький все допитувався його – яким би способом викликати батька в Петербург, от він тепер і викликав. Далі почав розказувати, що він тут, у “предварилці”, понаходив такі книжки по етнографії, яких він ніде не бачив; тепер він читає з захопленням збірники П. Чубинського і почав просити мене, щоб я не турбувався за нього, а їхав собі додому, бо йому тут добре: і тепло, і харч дозволяють купувати, а найцікавіше те, що є чудова бібліотека. Про арешт, про справу жандарм не дозволив нам говорити; так тоді я не довідався, в чім його обвинувачують.

Від товаришів його я довідався, що Левко ніякої участі в забастовці (страйку) не приймав, а весь час з захопленням працював в антропологічній кабінеті над тими матеріалами, що позбирав літом у Херсонщині та на Кубані, і арешт його на вулиці здивував товаришів своєю несподіваністю.

.....

* Поліцай.

Робилися згоди, що коаліційна рада студентська мала скликати на нараду голів усіх університетських гуртків, легальних і нелегальних, але тої наради ще не було. Певне, зроблений був список, який і попав у руки охранці, або якийсь Азеф*²⁶⁶ тут замішався.

Другий розказував, що гурток українознавства мав святкувати 25-літній ювілей свого патрона проф. Вольтера²⁶⁷ і в їдальні (мензі) до Левка підходили студенти і розпитували, як іде справа з організацією цього ювілею.

Очевидно, якийсь шпиг помітив, що до молодого парубка, мабуть, не студента, бо Левко не носив уніформу, підходили студенти і він їм давав якісь директиви, і коли Левко відійшов далеченько від їдальні, то його арештували шпиги і повезли в охранку.

Пізніше син зробив таке пояснення:

«Арештовано мене, а потім і виключено з університету за «подстрекателство кь забастовкѣ». Організували виступи і видавали заклик до забастовки російські с.-р.**²⁶⁸ Мій приятель Н. Лебедев, ученик Ф. К. Вовка, був у цьому забастовочному комітеті і від нього розходилась література, дотична цієї забастовки (прокламації). Про це все я знав і, спочуваючи забастовочному комітетові, діставав від Лебедева прокламації і роздавав їх серед українців. В день свого арешту я був в університеті і на коридорі вів досить необережну розмову, яка згодом перейшла в сварку, з К. Широцьким, Балицьким та іншими уміркованими культурниками з нашого гуртка українознавства. Коли почалися зривання лекцій, я, вважаючи свою місію закінченою, бо прокламації були вже роздані, агітація, яка на мене припадала, була переведена, пішов додому по Тучковому переулку. Назустріч мені йшов якийсь пан, що на мене дуже уважно дивився. Не пізнаючи його, але бачачи, що він, очевидно, признає мене за когось іншого, я звернув йому з дороги і відвернув лице. Коли я порівнявся з ним, він відразу обхопив мене збоку руками так, що руки мої, як були в кишені закладені, так і лишились. Я інстинктивно хотів оборонятись, але він лагідно проговорив кілька разів: «Вы арестованы, вы арестованы» і почав гукати на візника. Картина була декілька хвилин досить кумедна: навколо нас почав збиратись натовп. Візника близько не було, так що ми вже мусіли йти його шукати і найшли коло квартирі Лотоцького. Коли він мене нарешті посадив на візника, то я дорогою встиг порвати і викинути однією рукою ті прокламації, що були в мене в кишені, на моє щастя, в пальті, бо якби в костюмі, то було б гірше. Коли він мене привіз у Василеостровський участок, то у мене вже нічого в кишені не було. В участку все начальство, як виявилось, українці і між собою говорили чистісінькою українською мовою. Мене трактували як «земляка», бо помічник пристава був полтавець.

.....
* Відомий провокатор.

** Соціалісти-революціонери.

Пізно увечері мене останнього з сили арештованих студентів відвезли в охранку. Там мене допитували, але видно було, що арештовано мене було не по вказівках з якогось центру, а просто з ініціативи того самого «філера», котрий слідував за мною в університеті і чув мої «подстрекательства», направлені до К. Широцького, Балицького, Голоскевича²⁶⁹, Пелехівського та інших”.

Товариш Левків, О. Шульгін, ще до мого приїзду добув від професорів Вовка, Вольтера та Шахматова посвідчення, що Левко ніякої участі в забастовці не брав, а старанно вчився, і це посвідчення поніс до знайомої свого батька п. Небольсиної, родички директора Департаменту поліції Зуєва²⁷⁰, і вона обіцяла попросити, щоб Левка випустили.

Пам'ятаючи пораду Щедрина шукати в таких випадках якусь “Кароліну Івановну” і сподіваючись, що ця “дамочка” таки щось виходить, я їй калоші їй надівав, і в руку цілував, і купував білети на її концерти (вона співачка), хоч сам на ті концерти й не ходив. Але нічого з тих заходів не вийшло, Зуєв не схотів навіть і прийняти мене. Довелося шукати інших ходів.

Мати Шульгіна, що ставиться до Левка, як до рідного сина, пішла до свого родича І. М. Леонтовича²⁷¹, члена Державної ради, але той побоявся сам клопотатись за Левка, думаючи, що це може пошкодити йому, бо, по його словам, у нього самого репутація “л'в'вє кадета” і запропонував попросити Пуришкевича^{*272}, жонатого з його кузиною (Альбрандт). (Я й не знав, що Леонтовичі рідня Пуришкевичу! Вол. Мик. Леонтович ніколи мені про це не хвалився). Л. М. Шульгіна відповіла, що поговорить зо мною.

Само собою, що я на це не згодився, сказавши, що можна звертатись до начальника охранки, до директора Департаменту поліції, до міністра та інших таких, але просити виборних чорносотенців я не вважаю можливим.

Те ж саме я відповів О. Лотоцькому та В. Піснячевському, коли вони запропонували мені просити їхніх знайомих попів-депутатів, та “таких чорних, що аж в роті в них чорно”, як висловився О. Лотоцький.

Коли я на другому побаченню розказав про Пуришкевича Левкові, то він закрив очі рукою і з мукою на лиці вимовив:

– Господи, ще такої ганьби бракувало!

Це, очевидно, обурило нашого “соглядатая”, жандармського офіцера, бо він зараз же заявив, що побачення скінчилось, хоч воно тяглося не більше п'яти хвилин. Коли я про це йому завважив, то він відповів, що сьогодні дуже багато людей поприходило на побачення. Сперечатись не можна, бо жандарм тоді не віддасть білета (картки), і на друге побачення зовсім не пустять: так було з одною панною, яка наговорила прикростей жандармові за те, що той не дав їй законних 10 хвилин.

Другого дня пішов я до одного найпрогресивнішого і найпоряднішого з полтавських депутатів, Лукашевича²⁷³, до якого мав рекомендацію від

* Відомий чорносотенець.

В. П. Науменка. Лукашевич охоче згодився поклопотатись у Курлова*²⁷⁴, але за результати не ручався.

Взагалі, потім мені освідомлені люди розтлумачили, що уряд зовсім не зважає на заступництво виборного елемента, щоб не зробити виборним у суспільстві репутації ходатаїв і заступників за покривджених. Тому треба шукати руки посеред опричинни, себто бюрократії.

Порадили мені звернутись до відомого адвоката В. В. Беренштама, який добре знає всі ходи.

Я розказав йому все, що знав про арешт Левка, і просив порадити – де мені довідатись хоч про те, в чім його обвинувачують. На це Беренштам відповів мені так:

– Як зараз побачите, у мене є немалий хід і я користуюсь ним тільки в крайніх випадках. Але для вас, як приятеля мого покійного батька-друга, я зараз до нього звернусь по телефону, а ви станьте так, щоб вам було чути, але й згуком не подавайте знаку, що тут у кабінеті ще хтось є, окрім мене.

По телефонній книзі він показав мені, що дзвонитиме до особистого секретаря товариша міністра і шефа жандармів Курлова.

Після звичайних привітань добре знайомих людей почалася між ними така розмова (звичайно, по-московському):

– Вчора був у мене приятель мого батька і просив довідатись про долю його сина студента такого-то.

Той відповідає, що справи про це у нього ще нема.

– А хто буде доклад робити? – питає Беренштам.

– Я, розуміється...

– Чи не можна, дорогий такий-то, полегшити долю молодого чоловіка, притому цілком непричасного до страйку?

– Це залежатиме від того, який звіт складе Зубовський.

– Ну, а чи не можна при докладі зм'якшити скільки можливо...

– Постараюсь.

– Будьте ласкаві. Ви мене цим дуже зобов'яжете. На тім і скінчилась у них розмова.

– Тепер, – каже мені Беренштам, – ви повинні піти до цього віце-директора поліції, Зубовського. Позичте собі хороший сурдут, бо не можна ж до нього йти у вашій сюртучині, надягніть крохмальну сорочку і замовте порядні, неодмінно літографовані картки, їдьте о 2-ій годині в департамент, не з Фонтанки, а з Пантелеймонівської вулиці і швейцарові скажете, не називаючи прізвища Зубовського, що ви до Михайла Івановича. Дозвольте, коли у вас поганенький кожух, то я позичу вам свій, а то швейцар не пустить.

Поглянувши в передпокою на мій кожух, каже:

– Нічого, хоч і потертий, але комір бобровий. Далі вас зустріне секретар і на запитання, що вам потрібно, ви скажете, що ви до М. І. Зубовського

* Товариш міністра внутр. справ.

в особистій справі. Зубовський, доставши вашу карточку, подумає, що, може, він вас зустрів десь у знайомих і прийме, а ви тоді йому й розкажете. Але почитіть неодмінно так: “В. В. Беренштам мені порадив звернутись до вас, хоч ви й суворі, але завжди стоїте на законному ґрунті”. Неодмінно скажіть “сурові” (строгі), тому що вони дуже бояться придбати славу “доброї” людини, бо це шкодить кар’єрі. Та уникайте величати його “превосходительством” (ексцеленцією), бо це міщанство.

Я мнявся, вагався і кажу Беренштамові, що, може, краще подати джурному чиновникові прохання, а не ходити мені до Зубовського. Але Беренштам відповів:

– Прохання ми зараз складемо, це само собою, але необхідно, щоб ви особисто подали його Зубовському. Бо бачите, бувають обличчя, які можуть пошкодити справі, я знаю це з своєї адвокатської практики, але ваше обличчя, і це не комплімент, я певен, зробить на нього добре вражіння. Коли він писатиме доклад про вашого сина, то син ваш не буде якимсь абстрактним студентом – Зубовському зараз же пригадається обличчя “почтенного” батька і т. д. Словом, вам неодмінно треба побувати особисто у Зубовського...

Ну що робити?

Позичив я у Стебницького сюртук, купив крохмалеву сорочку, замовив дорогі картки і поїхав у Департамент поліції.

Зубовський мене прийняв, стоячи перед столом і, сівши, дуже привітно попрощав і мене сісти. Я почав так, як мене навчив Беренштам, але коли я сказав, що сина мого арештовано, то він нахмурився, спустив очі і вже не дивився на мене і нарешті відповів, що це від нього не залежить, бо ці справи рішає сам міністр. Подавши йому прохання, я й пішов, не покладаючи ніяких надій на цю візиту.

Того ж дня прибіг до мене В. О. Піснячевський і каже, що треба знайти хід до редактора “Вѣдомостей градоначальства” Кривошлика, а він, як схоче, то може через градоначальника допомогти визволити Левка.

Виявилось, що з Кривошликом знайомий Я. П. Забіла²⁷⁵, який і дав мені до нього картку.

В прийомній редакції подав я кур’єрові картку Забіли і свою і мене ввели в кабінет до редактора.

За столом сидів середнього зросту добродій з типовим обличчям полтавського селянина, який, попросивши мене сісти, заговорив до мене теж типовим полтавським акцентом, вимовляючи м’якенько “л” і твердо “не”.

– Я вообщє “нэ” люблю ходатайствовать, но так как этот хахол-земляк пишет, что и вы земляк наш, то я охотно помогу, если ваш сын не стоит на пути “зблуждений”... А вы какого будете уѣзда? (Я взагалі не люблю клопотатись, тільки от цей хохол-земляк пише, що й ви земляк наш, то я охоче поможу, коли ваш син не стоїть на блудному шляху... А ви якого будете повіту?)

– Пирятинського, – кажу.

– А я переяславський. Ви в Переяславі бували?

– Ні, – кажу, – але в мене є там рідня по жінці.

– А хто вони?

– Священики, – кажу.

– А... Це дуже добре, дуже добре!

Подзвонив і звелів покликати урядовця “особливих доручень” і сказав йому, щоб він повів мене, його земляка, до правителя канцелярії градоначальника і розпитав про справу, від кого вона залежить, а потім щоб привів мене знов до редакції.

Урядовець промовив: “Слушаюсь” і повів мене в канцелярію градоначальника.

Там виявилось, що справа Левкова ведеться ще в охоранці і його нема в списку 400 студентів, яких мають вислати з Петербурга і що прохання треба подавати градоначальникові.

Дорогою я розпитуюсь того урядовця – який, власне, вплив може мати мій земляк, коли він тільки редактор.

– Помилуйте, – відповідає той, – редактор завжди може пустити в газеті маленьку замітку, яка може пошкодити по службі і великій людині, а тому до Михайла Григоровича всі ставляться з великою пошаною і увагою...

От воно в чім вплив Кривошлика.

Довідавшись від чиновника про справу мого сина, Кривошлик сказав, щоб я написав прохання і другого дня прийшов до нього.

П. Я. Стебницький склав прохання на ім'я градоначальника, розказавши докладно, але не розтягаючи, що син мій не приймав участі в розрухах, принципово був проти забастовки і з захопленням працював в антропологічному кабінеті, готуючись до наукової кар'єри, і приклав нотаріальну копію посвідчень професорів.

Кривошлик почав читати прохання потихеньку, потім упівголоса, нарешті на весь голос, навіть з “чувством”, а скінчивши, спитав:

– Це ви самі складали?

– Сам, – кажу.

– Тоді він встає і, простягаючи мені руку, говорить з театральним патосом:

– Дозвольте висловити вам мою приємність, що я мав честь познайомитись з “большимъ челоѡкомъ!” (великою людиною).

І, піднявши вгору палець, многозначно промовив:

– От наші хохла! Та синові такого батька гріх не дати дороги в професори! Я всіх сил прикладу, щоб вашого сина звільнили. А тепер дозвольте вам дати на спомин це число журналу, щоб ви знали, з ким ви познайомились, а після Масниці приходьте до мене, я вам скажу, чим скінчились мої заходи для вашого сина.

Коли я вдома розгорнув те, що дав мені Кривошлик, то побачив, що це був номер найчорносотеннішого журнальчика “Кронштадтській Маяк”, в якому поряд з портретом Іоанна Кронштадтського видрукувано портрета мого “земляка” Кривошлика з підписом: “Посажений сынъ й другъ Іоанна Кронштадскаго, второй Ломоносовъ, М. Г. Кривошликъ”.

Далі оповідається, що 17-літній пастух, переяславський міщанин, сам вивчившись читати, пішки прийшов у Лубни і вприсився у 2-гу класу гімназії. Скінчив гімназію з золотою медаллю, вступив у Петербурзький університет, діставши репетицію (інструктора дітей) у градоначальника фон Валя.

Коли захворів його батько, то він поїхав у собор, де правив І. Кронштадтський, і навколішках гаряче молився. Побачивши це, І. Кронштадтський одного його сподобив “принятія Св. Тайнь и предсказаль ему многоплодную литературную дѣятельность”. З того часу Кривошлик став найближчим другом І. Кронштадтського.

Прочитавши біографію цього добродія, я загубив усяку охоту з ним бачитись, але все ж таки вирішив “перетерпіти чашу” до кінця і пішов до нього в призначений день.

Він прийняв мене якось сконфужено і сказав:

– Знаєте, не могу я нічого зробити для вашого сина, не могу. Пошукайте собі інших шляхів, бо це не від градоначальника залежить.

Уклонившись, я вийшов із якоюсь полегкістю на душі, але, проклинаючи батьківську долю, рішив не ходити ні до кого за протекцією, а добиватись просто в офіціальних інституціях.

Познімав у нотаріуса зо скільки копій з посвідчення професорів і почав розсилати прохання у всякі інституції, доводячи, що сина мого, очевидно, арештовано “по недорозум'їню”, а через те прошу його випустити. Післав прохання: в охранку, градоначальникові, в Департамент поліції, попечителю (кураторові) учебного округу, міністрові освіти, товаришеві міністра Курлово і наче заспокоївся на якийсь час, думаючи, що повинні ж звернути увагу, коли не на мої прохання, то хоч на посвідчення професорів.

Але, ходячи двічі в тиждень на побачення до Левка, я в прийомній (почекальні) упевнився, що мало не всі родичі 400 арештованих так само подають скрізь прохання з посвідченнями то професорів, то ректорів чи проректорів тих шкіл, в яких вчилися їхні студенти. Там же я довідався, що дехто добився до охранки і дізнався там, у чім обвинувачують їхніх арештованих.

Післав я знов телеграму в охранку з оплаченою відповіддю, просячи дозволити мені побачитись з начальником. Того ж дня по телеграфу мені призначили день і годину, коли прийти в охранку.

Знов городовий сказав мені “гулять” по вулиці перед охранкою, знов вийшов до мене суб'єкт, і коли я йому сказав, що хочу побачити начальника, то він перелякано і здивовано вимовив:

– Начальника?! Та їх ніхто не може бачить!

Я йому розказав, що післав телеграму в охранку, в якій прохав побачення з начальником і дістав відповідь, щоб я саме в цю пору сьогодні прибув.

Він взяв у мене телеграму і пішов. Через якийсь час вернувся і повів мене в двір, в якийсь сарай, де навіть і сісти не було де. Ждав я там більше півгодини, ходячи, щоб нагріти ноги, бо мороз був страшенний. Кожних п'ять хвилин заходив якийсь суб'єкт, кожен раз новий, оглядав мене пильно і виходив,

нічого не сказавши. Нарешті прийшов якийсь панок і повів мене через двір у якийсь наче льох. Довго ми йшли якимось покрученим темним коридором, ледве освіченим маленькими електричними лампочками; під кожною лампочкою мене озирав якийсь суб'єкт з рисячими очима. Нарешті сказано мені роздяться і підоджати. Роздягаючись, я помітив, як мій провідник постукав у велике дзеркало: воно відчинилось і впустило його в кімнату. Через скільки часу в ті дзеркальні двері впущено й мене.

Посередині кімнати за столом сидів якийсь жандармський офіцер, а коло нього стояло два добродії, нахилившись, ніби шукали чогось між паперами на столі. Офіцер попросив мене сісти і розказати, за чим я прийшов.

Я й кажу, (звичайно, по-московському), що просив телеграмою дозволити мені побачитись у справі мого сина, студента такого-то.

– Що ж вам, власне, потрібно? (угодно).

– Я просив би, пане начальнику, повідомити мене, в чому обвинувачують мого сина, чи довго він сидітиме і яка доля чекає його?

– Насамперед я не начальник, а тільки джурний, а по-друге, нічого про справу вашого сина не знаю.

– Але ж я в телеграмі просив побачення в справі мого сина і мені призначено саме цей день і годину.

– Так, але ні начальника, ні офіцера, який веде справу вашого сина, саме тепер нема.

– Коли ж я можу їх бачити?

– Потрудіться завтра о другій годині і спитайте підполковника Волкова. Від нього ви й довідаєтесь, що вас цікавить.

Питання – нащо ж вони мене викликали і призначили день, коли не було Волкова? На це питання я дістав відповідь знов-таки в прийомній “предварилки”: там мені розказали, що деякі батьки, щоб вигородити своїх дітей, показують на інших, а через те в охранку охоче пускають родичів арештованих.

Другого дня знов я таким ходом добився до підполковника Волкова, але в іншій кімнаті.

На моє запитання Волков відповів:

– В чому обвинувачують вашого сина, я вам сказати не можу, а кару накладаємо не ми, а особлива нарада, до якої вже й перейшла справа вашого сина.

– Але дозвольте, я ж батько і маю, здається, право знати, в чому мого сина обвинувачують.

– Я можу вам сказати тільки загальною фразою – його обвинувачують у справі студентських розрухів, а більше нічого вам сказати не можу.

З тим я й пішов з охранки.

Ну й “учрежденіце”! (установа).

Згадалось мені, що якось перед виборами в Думу їхав я залізницею з покійним П. А. Косачем²⁷⁶, тоді вже генералом у відставці. В Миргороді підсів до нас Смагин, член Полтавської губернської управи, і почав голосно мріяти про ті радикальні реформи, що зробить Дума, в якій він сподівався бути членом.

– Якби Дума, – спокійно завважив Петро Антонович з своїм білоруським акцентом, – змогла скасувати охранку, то це була б найбільша реформа. Але багато ще Дум минеться, а охранка, напевне, зостанеться.

Тоді ми з Смагиним якось презирливо глянули на нього і нічого не відмовили.

Що, мов, говорити з людиною, яка такий пустяк вважає за найбільшу реформу.

Тепер же я упевнився, що П. А. Косач казав щиро правду.

На побаченні в сина, коли коло нас сидів якийсь смирний жандармський офіцер, Левко сказав мені, що його обвинувачують в належності до есерівської університетської фракції, яка організувала забастовку. Підстав у них нема і ніяких і не може бути, але вони кажуть: “Доведіть, що ви не належите”. Само собою, що нема ніякої змоги довести, що він не належить не тільки до есерів, але й анархістів, чи якої іншої партії.

На основі цього обвинувачення Левко попередив мене, що йому треба буде грошей на кожух, валянки (повстяні чоботи) і для всього потрібного в холодну країну. Але я ще не тратив надії.

Правда, коли він виїздив з Києва і коли вже почалися розрухи, то я йому говорив, щоб купив собі “романівського полушубка”, бо його, напевне, зашлють, але він не вірив.

Тепер він уже певний був, що його зашлють, я ж тішився надією, що мої прохання зроблять же що-небудь, не дурно ж Кривошлик мене так розхвалив за прохання до градоначальника.

Та прочитавши в “Новом Времени” серед 26 “подстрекателів і організаторів забастовки” прізвище Левка, я втратив усяку надію на те, що його випустять.

Діло про цих 26 душ передано на розгляд “особаго совѣщанія” при міністрі внутрішніх справ. А Столипін, як чутно було, страшенно лютував на студентів за те, що вони розбили ілюзію “полнаго успокоенія”, яке він завів, і подали привід його ворогам підкопуватись під його становище прем’єра, щоб самим зайняти його пост.

Не страшило мене заслання кудись в Архангельську губернію, але боязно було тих пересильних тюрем з тифами та іншими хоробами*, боязно було п’яних конвойних, з якими можуть бути конфлікти, що часом кінчаються “примѣненієм оружя”; боязно, що, може, рішать всі гуртом втікати і Левко не схоче відстати від товаришів і зробити цю дурницю. Та мало чого не приходило в голову?! Але що робить? Куди вдатись?

Саме коли я про це міркував, сидячи в трамваї, до мене несподівано підсів бувший київський агроном Сазонов і, коли я йому розказав пригоду з сином, він гаряче радив мені звернутись до графа П. Ігнат’єва²⁷⁷, бувшого київського губернатора, а тепер директора Департаменту хліборобства.

.....
* Петрусь²⁷⁸, другий син, помер у пересильній тюрмі в Курську від стрептококової ангіни (як сказало молодшому синові Іванові тюремне начальство) 19-го липня 1928 року по дорозі на заслання на Соловецькі острови. Разом з ним вислано Данила Коваленка, бувшого перешорського управителя, енергійного кооператора і свідомого активного українця.

В перший же прийомний день поїхав я в Департамент хліборобства за півгодини до прийому і дав кур'єрові свою візитну карточку. Він провів мене в прийомну і, глянувши на карточку, радісно звернувся до мене:

– А яка погода тепер у нас в Києві?

З дальшої розмови вияснилось, що він служив у графа, як ще той був головою Київської земської управи, а потім губернатором, а коли граф переїхав до Петербурга, то взяв і його з собою.

Знаючи, що справа Левкова залежить від Курлова, я спитав кур'єра, чи не знає він, в яких відносинах граф з Курловим.

– Нічого собі, – відповів кур'єр. Коли граф був у Києві головою земства, а Курлов заступав губернатора, то вони були один у одного і тут бачаться. Тільки то ж ідіот! – каже він про Курлова.

Навіть кур'єри не помиляються в оцінці таких осіб, як Курлов!

Через півгодини по департаменту пішла метушня і шепіт: “Його сіятельство приїхали! Його сіятельство!” і за хвилину перед зачиненим кабінетом графа стовпилось душ п'ять поважних, лисих, сивих і огрядних чиновників з паперами в руках і, на диво, я побачив, що вони по черзі заглядають у провірчену в дверях графського кабінету дірочку.

Я не можу переказати того вражіння, яке зробило на мене оце заглядання! Мені здалося, що я ще малим школярем бачу, як товариші мої заглядають в учительську кімнату крізь замочну дірочку, і мені стало якось обидно, боляче і гидко за цих поважних людей...

В ту хвилину у мене промайнула думка в голові: піти собі додому, бо нічого, крім образи для мого самолюб'я, з цієї візити не вийде. Ігнат'єв раз тільки мене бачив, коли запросив мене на агрономічну нараду при Київській земській управі. Правда, він тоді сказав мені кілька компліментів з приводу моїх “Розмов”, але потім, будучи губернатором, не раз здорово штрафував мене за “Раду” і взагалі вважав мене за елемент позиційний... Тепер настали ще гірші часи, він став ще більшим бюрократом, це видно вже з того, з яким страхом і трепетом йдуть до нього на доклад підвладні йому чиновники (урядовці).

Поки я оце все міркував, всі вони перебували на докладі, а кур'єр-земляк підійшов до мене і весело промовив:

– Пожалуйте, їх сіятельство просять.

Коли я вступив крізь відчинені кур'єром двері у величезний кабінет, Ігнат'єв встав з крісла і, радісно усміхаючись, простягнув мені обидві руки і весело почав говорити до мене, наче до свого добре знайомого, напівукраїнською мовою:

– Какими судьбами? Садитесь, пожалуйста! Здоровье Ваше как? Що вас занесло до нас?

Від несподіванки я змішався і, сідаючи, відповів на останню фразу:

– Лиха година, граф! Я до вас, як до нашого бувшого губернатора, за захистом і обороною.

Він, з ще веселішою усмішкою, питає:

– А що таке?

– Сина мого арештували, студента тутешнього університету.

Він трохи похмурився, але наче зовсім з щирим спочуттям і готовністю допомогти, розпитував в подробицях: де, як, за що, з якого приводу? Я все йому розказав.

– Ну, а він у вас взагалі дуже опозиційного настрою? – питає.

– Який може бути революціонер з археолога, що захоплюється розкопками могил? – відповідаю я. – Він із захопленням займається антропологією, а щоб не бути голослівним, от дозвольте, посвідчення його професорів.

Вів почав знов перепитувати мене і записувати на папері, а потім розшукав якийсь портфель, вкинув туди той папірець і каже:

– Цими днями я буду у Курлова в своїх справах і спробую зробити для вашого сина все, що можливо, але за успіх не ручуся.

Подякувавши йому, я встав, попрощався, а він, проводжаючи мене, знов сказав:

– Але за успіх я не ручуся. Знаєте, такі тепер часи ... але все-таки постараюсь. Радісний я вийшов з кабінету і поїхав додому.

Таке щире, привітне відношення до мене я собі з'ясовую тим, що ми часто радіємо на чужині і такому землякові з рідного, милого краю, з яким там, у ріднім краю, і розмовляти не схотіли б. Інакше нічим не можна з'ясувати, бо я ж майже незнайомий з ним і зовсім іншого кола людина. Хоч, кажуть, він взагалі людина сердечна і зовсім не злоблива, як наприклад, Курлов, котрого навіть кур'єр схарактеризував так влучно.

На побаченнях я не розказував Левкові про свої заходи та візити, бо він сердився на мене за те, що я ходжу по всяких канцеляріях та бюрократах, і вичитував мені:

– Знаєш добре, що це не європейська держава, нащо ж лазити, принижатись?

– Добре, – кажу, – тобі так говорити. А що б сказала мені твоя мати, якби я не робив оцих всіх заходів. Будеш мати дітей, то побачиш, що у всіх батьків зовсім зоологічна психологія.

Потім ми багато говорили на цю тему. Він наводив приклади з історії стародавніх греків та римлян, у яких віками виховалась перевага суспільних, громадських інтересів над особистими, індивідуальними, і вони радіють навіть, коли їхня дитина кладе навіть життя своє “за друзі своя”. Все воно так, а як попаде твоя дитина в пашу звіра, то все зробиш, аби вирвати!

Коли нарешті я довідався в Департаменті поліції, що Левка висилають не в Архангельську чи Олонецьку губернію, як я сподівався, а додому на два роки, то я увійшов у прийомну “предварилки” з таким радісним лицем, що всі звернули на мене увагу, а один добродій завважив:

– Що це ви сьогодні такий радісний?

– На це я голосно відповів:

– Помилуйте, як не радіти? Я тепер ходжу і благословляю начальство за те, що воно надзвичайно як уміє робити приємності обивателю. Схопили тебе на вулиці, ти думаєш – ну, пропав! А дивись, начальство помняло, помняло трош-

ки, а потім змилювалось і випустило. Як тут не благословляти начальство? Дай Боже і їм, і дітям їхнім відчувати такі радощі!

Коли я, прийшовши на побачення, з радістю розказав Левкові, що все скінчилося добре, що його покарали тільки висилкою додому, він, невдячний, не тільки не зрадів, а вимовив:

– Краще було не робити ніяких заходів, нехай би вже було те, що й іншим. Що громаді, мовляв, те й бабі.

Я заспокоїв його, сказавши, що з 26 душ не його одного так легко покарано, а аж дев'ять душ, інших же висилають в Архангельську губернію на три роки.

– Ну, добре, – каже Левко, – а я вже певний був, що мене вишляють в Архангельську губернію і рішив проситись в Соловецький монастир, бо мені здається, що Яворницький не обійшовся без фантазії, коли описував могилу Калнишевського²⁷⁹. От я склав список книжок і речей, які мені потрібні були в північний край. Ну, а коли додому, то це ще краще. Я хоч і певний був, що вишляють мене на північ, а все-таки, ходячи по камері, з надією тихенько співав собі: “Ой бре, море, бре, – сип, шинкарко, ще, єсть у мене та рідний батько – викупить мене!” Але от що мене турбує: чи не візьмуть мене в солдати, як виключеного з університету?

Пішов я знов у Департамент поліції розпитатись про це.

Там мені сказано, що хоч ліві і добивались в Думі, щоб піднадзорних брали в солдати, але “благоразумна” більшість рішила не допускати “неблагонадежного елемента” в “воєнну среду” і закон цей вже увійшов у силу.

Там же я довідався, що Левка з “предварилки” переведуть в пересильну тюрму, а відтіля повезуть прямо на двірець. Я почав доводити, щоб його пустили хоч на день скласти своє збіжжя, ліквідувати квартиру.

– Ні в яким разі, – каже чиновник.

– Змилуйтесь, – кажу, – у нього є “казьонні” (скарбові) речі, які необхідно здати в університет.

– Які ж то речі?

– Антропологічні інструменти для міряння людей.

– Ну, ви самі й поздавайте.

– Я не можу, це треба йому самому, особисто.

– Ну, добре, я напишу до градоначальника, щоб йому дозволили побути днів зо два в Петербурзі для задачі казьонних інструментів.

Через скільки день Левка справді випустили з умовою, що він через три дні виїде, взявши попереду в охранці “проходное свидѣтельство”.

Всі три дні я не розлучався з Левком, а ходив скрізь за ним слідом, боячись, щоб знов який-небудь шпиг не арештував його.

Побували ми з ним на прощання в театрі у Садовського, що саме тоді грав у Петербурзі, у П. Стебницького, О. Лотоцького та у професора Ф. К. Вовка, який наставляв Левка, що треба за літо зробити по етнографії та антропології, бо він певний, що восени Левка знов пустять в університет.

Побували і в Українському клубі, а після реферату зібралися в ресторані зо скілька Левкових товаришів та моїх приятелів, всього з півтора десятка душ, які зробили нам прощальні проводи.

Треба завважити, що стара українська традиція, “потяг до горілки”, як каже Нечуй, далеко в більшій мірі заховалась в нашій петербурзькій колонії, ніж у київській метрополії, а через те ми, у веселій і цікавій бесіді, за “яством і питієм” просиділи мало не до світу.

Весь час розмова вертілася коло студентських забастовок (страйків) та коло “Ради”. Більшість старих і частина молодих висловлювались, що забастовка як форма протесту вже перестарілась і ніякої користи не дає. Щодо “Ради”, то виявилось, що тут зібрались все люди так або інак причетні до неї. Одні з них – постійні співробітники “Ради”, інші зрідка тільки подавали до неї якісь дописи, відомості, а декотрі збирали передплатників посеред студентів.

Всі гаряче цікавились становищем газети, розпитували про все до найдрібніших подробиць. Я охоче відповідав, ілюструючи стан “Ради” листами Г. П. Шерстюка, М. І. Павловського, С. О. Єфремова про те, що діється тепер у редакції та конторі. Тільки листів Л. М. Жебуньова не зважився читати, бо в них таке страхіття понаписувано про “Раду”, що люди, які не знають Л. М. Жебуньова, могли б повірити, що “Рада” от-от загине... і не від “незалежних обставин”, а від байдужости, безталанности людей, що її ведуть.

В тоні Жебуньова пробував говорити про “Раду” на нашій бесіді і В. О. Піснячевський, але більшість доводила, що “Рада” ведеться зовсім непогано, а як здумати, що це перший досвід ведення української газети в Росії, коли ще не виробилось потрібного числа фахових газетярів, коли й всі умови не сприяють газеті, то навіть треба дивуватись, що “Рада” ведеться так добре. Навіть випили за здоров’я всіх редакційних робітників та співробітників.

Потім на пропозицію Піснячевського випили спеціально за здоров’я видавця і побажали йому і надалі такої ж терпеливості і упертості, з якою він, не вважаючи на “вопіючі” обставини, несе цей тяжкий хрест.

Піснячевський признався, що після одного літа, проведеного в редакції “Ради”, він вирішив був зовсім зректись українства, навіть говорити по-українському перестав, але потім, коли переїхав далеко від редакції, то знов прийшов до пам’яті.

Я, сміючись, відповідав, що доля видавця одинокої української газети – справді тяжкий хрест. От, недалеко ходити, приїхав я в Петербург і сподівався від земляків заповоги в своєму особистому клопоті, а опинився тут у становищі того байкового вовка, якого лиха година загнала в село. Кинувся я, кажу, до одного земляка, щоб порадив мені – куди вдаритись, а він почав мені вчитувати, що “Рада” не надрукувала його статей. Я до другого, а цей почав докоряти, що “Рада” устами якогось безглузого “опошнянського гончаря” скаскудила поважне Петербурзьке товариство ім. Шевченка ні за що, ні про що. Третій почав габзувати мене, що “Рада” систематично підпускає йому “гадючки”; навіть коли він відкривав Український клуб промовою, то в “Раді” промову

його розхвалили, але замість його прізвища надрукували інше. Четвертий теж найшов цілий ряд претензій до видавця "Ради", і так мало не всі. Так що я мусів покинути земляків і шукати помочі у людей, які не знають, що я видавець.

А тим часом, лазячи по петербурзьких канцеляріях і проклинаючи централістичний лад, я запрявся, що до кінця днів моїх, до останньої десятини землі моєї я буду тягнути газету з останнього, відстоюючи, як каже Сенат, "устройство Малорусскаго края на автономныхъ, національно-территоріальныхъ началахъ".

Оце, можна сказати, єдиний раз, що я був у гурті земляків за всі п'ять тижнів, що прожив у Петербурзі.

Правда, я бував в Українському клубі, де читались по неділях реферати на всякі теми. Реферати ті малоцікаві, бо складають їх молоді хлопці-студенти. Видимо, нецікаві вони студентам, бо слухачів кожен раз збиралося дуже мало. Перше, кажуть, їх збиралося далеко більше, а коли почались студентські розрухи, молодь гаряче захопилася політикою, то кому цікаво слухати реферата, наприклад, на таку тему: "Форми надмогильних хрестів на кладовищах на Україні" або "Про малюнки та візерунки на обкладинках поминальних книжечок, що приносяться селянами на панахиди".

З старими я теж мало бачився. В клуб вони майже не ходять, і за цих п'ять тижнів я й жадного з них не бачив там. Побачив їх усіх разом тільки в Казанському соборі на Шевченківській панахиді та в Академії мистецтв і наук на святкуванні 50-ліття смерті Тараса Григоровича. Всі вони прибиті тепер конфіскацією "Кобзаря" і тим судовим процесом, що має бути за видання і розповсюдження його. Під гнітом цього вони не живуть, а тільки сновигають, як восени мухи. Я, сміючись, заспокоював декого з них, кажучи, що коли посадять їх у кріпость, а потім повигонять з посад, то в "Раді" для них раз у раз знайдеться місце відділоводів рублів на 30 на місяць.

Але, напевне, справа з "Кобзарем" обмежиться тільки конфіскацією, а до відсидки діло не дійде, бо перше видання "Кобзаря" дозволила цензура ще в 1905 році на прохання сенатора Марковича²⁸⁰, який, напевне, не читав "Кобзаря", бо інакше не рішився б за нього клопотатись. Та взагалі, окрім селян, ніхто, мабуть, у нас з несвідомої публіки не читає "Кобзаря", бо чим же інакшим з'ясувати собі, що вийшло три видання книжки, в якій є такі місця про "особ" (царів), що аж страх бере. П'ять років безборонно ширився "Кобзар" у десятках тисяч екземплярів і адміністрація думала, що там, крім "Думи мої..." та "Кохайтесь, чорнобриві", нічого крамольного нема, аж поки не розтлумачив "землячок" М. Ф. Лободовський²⁸¹, знаменитий перекладчик "Тараса Бульби", що на старість вже зовсім з глузду зсунувся.

Він обурився на уміщену в "Кобзарі" поему "Марія", почав доводити, що це не Шевченкова поема, а підроблена, і для доказу сам підробив і видав "Марію", начебто написану Шевченком. Коли його висміяли і вилаяли за фальсифікацію, то він, ображений, звернув увагу Харківського архієрея на блюзнірську поему "Марія", надруковану в "Кобзарі". Архієрей зараз написав у Синод і попросив харківського губернатора, щоб той, з свого боку, довів до відома Столипіна

про “возмутительныя” місця в “Кобзарі”. В результаті “Кобзаря” skonфісковано, а проти видавців – Товариства ім. Шевченка* та Видавничого ведеться судова розправа.

Петербурзькі земляки бояться, щоб за це не позакривали тих товариств. Тепер усе можливе. Коли Столипін не посоромився закрити на три дні Думу та Державну раду, аби провести куріальне земство на Правобережжі²⁸², то хіба він зупиниться перед товариствами, які своєю культурною працею “угрожають общественному порядку и безопасности”.

Потроху починаю входити в курс київських справ.

18 березня

Після того, як київські українці відмовилися через причіпки адміністрації святкувати 50-ліття смерті Шевченка, а Петербург та Москва гучно відсвяткували цей великий день, то місцева адміністрація наче засоромилась і не чіпляється до українців; не сиплються ні штрафи, ні конфіскації, як це було перед днем 50-тих роковин смерті Тараса Григоровича.

Тоді skonфіскували цілий ряд найневинніших видань, зв'язаних з іменем Шевченка, з яких потім суд познімав конфіскації і тим трохи вгамував цензуру.

А тим часом “раз'ясненіє” Сената ясно говорить, що адміністрація вважає всяку культурну українську роботу “угрожающе общественному порядку” і буде з нею боротись.

В останньому засіданні 1-го департаменту Сенату розглянено протест проти постанови московського особливого “По деламъ объ обществахъ присутствія” з 1-го березня 1910 року, яким зареєстровано устав товариства “Українська Хата”.

Постанову цю опротестував московський градоначальник. Свій протест основував він на “раз'ясненіях” Сенату з 13-го липня 1908 року в справі українського товариства “Просвіта” і з 4 вересня 1909 року в справі польського товариства “Освятя”, а також циркуляром міністра з 20 січня 1910 року, в яких зазначалася невідповідність російським державним завданням утворення товариств, які мають вузькі національно-політичні цілі тому, що об'єднання на ґрунті таких національних інтересів веде до “усугубленія” засад національної окремішності і ріжниць і може викликати наслідки, “угрожающія общественному спокойствию и безопасности”.

З свого боку, міністр внутрішніх справ подав рапорт, в якому наводить такі міркування.

Хоч найближчою метою товариства є матеріальна піддержка, але очевидно – каже міністр внутрішніх справ, – що головними цілями суть культурні.

* Т-во підмоги студентам, рождением на півдні Росії.

“Тим часом така мета українського товариства, з погляду російської державної влади, надзвичайно небажана і суперечить всім заходам, які уряд робить щодо «бывшей Украйны». Виходячи з тої засади, що три головні галузі східного слов'янства Велико-, Біло- і Малоросія по походженню і по мові «не могут не составлять одного целого», наш уряд, починаючи з 17 віку, постійно боровся проти руху, відомого в наш час під іменем українського і «олицетворяющего собою идеи возрождения прежней Украйны и устройства Малорусскаго края на автономныхъ, національно-территоріальныхъ началахъ». Після «добровольнаго возсоединенія Украйны» з Московською державою згаданий рух, не маючи під собою твердого ґрунту та історичних причин, втратив свою силу, даючи місце природному злиттю (сліянію) споріднених і близьких між собою слов'ян і зберігся лише серед окремих «непримиримих слоев малорусскаго населенія»”.

В наші часи сепаратистичний рух став знов зростати і підтримується головно з Австрії, з Галичини. Впливові проживаючих у Львові “непримиримих сепаратистов” слід приписати помітне з 1905 року у нас стремління засновувати товариства, які під формою культурно-просвітніх цілей, може, й самі того не свідомі, сприяють відродженню українського сепаратистичного руху (товариства “Просвіта”, “Громада” та інші).

Національні й політичні стремління в українському русі так тісно між собою зв'язані, що розмежувати їх є цілком неможливо і в наші державні завдання не може ні в яким разі не входити усунення всіх обставин, особливо штучної різниці (окремности) серед цілком “одноплеменных народностей”.

Згідно з цими міркуваннями, визнаючи заснування товариства під назвою “Українська Хата”, яке має завданням “укрепленіє сепаратизма”, з погляду державних інтересів недопустимим, міністр внутрішніх справ гадає, що заснування у Москві товариства “Українська Хата” “не подлежит разрешенію, как стремящееся к достиженію узко-національныхъ целей и потому угрожающее общественному порядку и безопасности”.

Сенат²⁸³ згодився з московським градоначальником і з міністром внутрішніх справ.

Побачимо.

Поки “Рада” мала небагато передплатників і дихала на ладан, на неї не звертали уваги, а тепер, коли число передплатників подвоїлось і вона не думає вмирати своєю смертю, може, адміністрація схоче вжити способів, щоб вона не жила довго.

Все можливе!

20 березня

За тих півтора місяця, що просидів я у Петербурзі, в редакції виробилась якась неприємна атмосфера.

Ще в Петербург писав мені Г. П. Шерстюк, керуючий конторою, що редакційна братія незадоволена Павловським за те, що той, бажаючи більше заробити, заповнює часами майже всю газету своїми перекладами російських статей, фейлетонів та відділом “З газет та журналів”, що веде сам. Я відповів йому, що статті В. Жаботинського* я сам просив Павловського друкувати в “Раді”, хоч вони й довгі, бо вони мають для нас велике значіння: в тих статтях Жаботинський талановито обороняє проти Струве**²⁸⁴ народню мову в школі. Інші перекладні речі, що за цей час Павловський надрукував у “Раді”, теж дуже цікаві, у всякім разі далеко цікавіші за оригінальні писання наших доморослих публіцистів. Ця моя відповідь, очевидно, неприємно вразила редакційну братію, бо Шерстюк каже мені, що обов’язково треба знайти замість М. І. Павловського авторитетнішого редактора, бо редакційна братія ставиться до нього майже вороже і незадоволена, що я так уперто його обороняю.

А. М. Жебуньов, з властивим йому запалом і здатністю прибільшувати все, писав мені в Петербург, що обов’язково треба змінити редактора, бо Павловський розжене співробітників і погубить газету. Само собою, що на слова Жебуньова нічого було б звертати увагу, але біда в тім, що він усім з запалом оповідає й пише, що Павловський такий нікчемний редактор, що от-от доведе газету до загибелі, і таким робом сам Жебуньов підриває становище газети, про яку щиро дбає.

Я заспокоюю його, кажучи, що Павловський вже 6-й рік редагує газету і число співробітників не зменшується, а навпаки, збільшується: тепер ми маємо вже 3500 передплатників, а торік було всього 1800. Хоч Павловський не ідеальний редактор, хоч він має багато мінусів як редактор, але має багато й плюсів, а головне те, що ліпшого редактора ми не знайдемо.

Я знаю, що він малорухливий, мало має ініціативи, але чоловік розсудливий, спокійний, надзвичайно роботящий, дуже добре знає українську мову і щиро відданий справі. Але Жебуньов з пасією доводить, що він ні до чого не здатний.

Взагалі, коли Жебуньову хтось спротивіє, то він не бачить у тій людині жадних плюсів і навпаки – коли людина йому подобається, то він у ній не бачить ніяких мінусів. І характеристично, що у нього це трапляється періодично з тою ж самою людиною – то він її лає без міри, то через якийсь час без міри вихваляє. Тепер йому спротивів Павловський і він і мені, і всім доводить, що треба шукати другого редактора, а не то загине газета.

Я прошу, щоб він сказав – хто може заступити Павловського?

Спочатку він називав П. І. Чижевського. Я згоджуюсь, що П. І. Чижевський далеко освіченіший, рухливіший за Павловського, але він зовсім не знає

* Відомого сіоніста.

** Відомий централіст-українофоб.

української мови. Та й сам Чижевський, коли Жебуньов йому якось сказав про це, відповів, що від української газети читач вимагає перш усього чистої української мови, а він її зовсім не знає.

Я, кажу Жебуньову, знаю двох людей, які були б кращими редакторами за Павловського: С. О. Єфремов та Ф. П. Матушевський, але обидва вони не підуть.

С. О. Єфремов сам признається, що він ніяк не розуміє меж цензурних, а через те газету під його керуванням раз у раз будуть штрафувати і можуть зовсім закрити. Окрім того, він дуже любить полеміку, а через те посварить газету з багатьма українцями. І це справедливо. Найбільше нас штрафують і позивають за статті С. Єфремова, а через його полемічний запал у нас з ним часто виходять непорозуміння.

Ф. П. Матушевський був би найкращим редактором, але він зовсім хворий і навряд чи згодиться, бо редакування "Громадської Думки", а потім "Ради" в 1906 році далося йому взнаки.

Правда, тепер у нас, слава Богу, нема "парламенту", тепер, як треба щось рішати, то я збираю тільки "сеньйорен-конвент" з редактора, секретаря та керуючого конторою, а через те у нас тепер рай у порівнянні з 1906 роком, коли на нараду збирались усі співробітники і мало не кожен раз так сварились, що аж боязно було, що через сварки закриться газета.

Жебуньов не хотів би, щоб Єфремов був за редактора, бо тоді, на його думку, газета придбає багато ворогів та ще таких пасіонних, як С. П. Шелухин, В. Шемет, М. Міхновський, Х. Алчевська²⁸⁵ та інші. Він гаряче обстоює за Ф. П. Матушевського і збирається умовляти його, щоб він згодився, а я запевняю, що він не піде, бо жінка його, Віра Олександрівна, як лікарка, певна, що тоді він підірве своє здоров'я навіки і швидко піде слідом за В. М. Доманицьким.

М С. Грушевський, довідавшись, що Павловським незадоволені в "Раді", закликав його до себе і по-
 ● чав умовляти його перейти на керуючого редакцією "Літературно-Наукового Вісника".

21 березня

Діло в тім, що в "Ділі" галичани руками українців Хоткевича, І. Липи²⁸⁶ та С. Шелухина почали цькувати "Літературно-Науковий Вісник".

Правда, М. С. Грушевський відвернув своєю вдачею багато талановитих людей, як-от С. О. Єфремова, Ф. П. Матушевського, що могли б помагати йому редакувати "Літературно-Науковий Вісник", а сам він зовсім не має змоги віддавати багато часу цьому виданню, бо на руках у нього сила роботи, а через те "Літературно-Науковий Вісник" за останні роки почав занепадати, що й дало привід нападати на слабкі сторони "Літературно-Наукового Вісника" та на його керманіча.

В нападах цих є дещо справедливе, але багато дрібного, особистого, а тим часом образливого для М. Грушевського і шкідливого для репутації журналу.

О. Лотоцький виступив на сторінках “Ради” в оборону “ЛНВісника” і М. Грушевського, але стаття його написана холодно, коротко, а окрім того, в ній сказано, що “ЛНВісник” справді має багато хиб, але про них треба писати серйозно, спокійно, а не в такому особистім тоні, як це зробили Хоткевич та Липа. Стаття ця не задовольнила, очевидно, М. Грушевського, а ворогів його обурила, бо С. Шелухин вилаяв у “Ділі” Лотоцького за оборону “ЛНВісника”.

В результаті М. Грушевський побачив, що до редагування “ЛНВісника” треба поставитися пильніше і ото почав умовляти М. І. Павловського, щоб він узявся помагати йому вести “ЛНВісник”.

Та зробив він це не досить зручно, бо сказав Павловському, ніби я їздив до Петербурга шукати редактора... Не знаю, може, йому брат його, Олександр Сергійович²⁸⁷, писав з Петербурга, що я пропонував П. Я. Стебницькому взяти на себе редагування “Ради”. Але я казав це Петрові Януарійовичу сміючись. Він журиється, що за видання “Кобзаря” його посадять у тюрму і виженуть з посади, а я його потішав тим, що тоді він зможе бути редактором “Ради”. Хоч платні він буде відбирати тільки сто рублів, себто вп’ятеро менше, як тепер, але в Києві і життя дешевше коштує, і клімат кращий, як у Петербурзі, а це теж коштує грошей.

Коли почув про це Жебуньов, то зрадів, що Павловський піде з “Ради” і що тоді я запрошу другого редактора.

Але кого?

Павловський сказав мені, що він відповів Грушевському, що не вірить, щоб я шукав редактора, не повідомивши його про це, і що він так зріднився з “Радою”, що йому тяжко буде покинути її...

Я відповів М. І. Павловському, що крім С. Єфремова та Матушевського, я не знаю людей, які могли б заступити його, але вони не підуть, а через те я не хотів би, щоб він покинув “Раду”; тільки треба якось налагодити відносини з співробітниками.

Перш за все краще йому зовсім не вести ніякого відділу і не робити ніяких перекладів, щоб не давати приводу редакційній братії запідозрювати його в бажанні заробити більше грошей, а що він через те менше буде заробляти, то я йому додаю ще 25 руб. на місяць; досі він діставав 75 руб. платні і заробляв перекладами рублів 30, а тепер діставатиме 100 на місяць і, крім редагування, нічого не робитиме в газеті. На тім і погодились.

Пропозиція Грушевського, очевидно, підняла фонди Павловського, і в редакції наче ущушли всякі ремствування проти нього.

Не знаю, що буде казати Жебуньов, як приїде з Кам’янця, куди він поїхав на Великдень.

8 квітня

Шостого вночі арештували нашого відповідально-го редактора, студента В. А. Малевича, на квартирі у редактора “Літературно-Наукового Вісника” С. Веселовського²⁸⁸; там же арештовано ще зо скілька студентів і курсисток. Газети оповістили, що арештовано есдецьку конференцію, але це помилка, бо багато арештованих студентів завідомо не есдеки.

Вчора на вулиці арештували і нашого секретаря Л. Пахаревського, що цими днями скінчив університет, але сьогодні випустили, бо він справді, крім редакції, ніде не бував. Допитували його за лист, адресований у редакцію “Ради” на ім’я якогось арештованого студента, але виявилось, що Пахаревський нічого спільного не має з тим студентом і змісту листа не знав.

В редакції у нас потрусили столи Галевича та редактора, але “явно злочинного” нічого не витрусили.

Насилу знайшли ми нового відповідального редактора – сина Любови Олександрівни Яновської, що згодився підписувати газету, і я подав про це губернаторові заяву.

Ніхто не хоче бути номінальним редактором, бо боязно, що позиватимуть, а то й посадять за якусь статтю, якої він і змісту не знає.

10 квітня

Зпам’ятником Шевченку виходить щось неподобне!

Журі другого конкурсу дало премію в тисячу рублів за проект Балавенського²⁸⁹, але проект цей такий нікчемний, що проти нього повстають одногосно мало не всі, тільки “ЛНВісник” його вихваляє.

Знов з місцем вийшла колотня: на визначенім Думою місці, на Михайловській площі, націоналісти надумали поставити пам’ятник св. Ользі і вжили всіх заходів, щоб адміністрація зробила пресію на Думу, в результаті тепер Шевченкові відвели місце на Караваєвськiм пляцику.

Ми, порадившись, рішили агітувати, щоб комітет відкинув проект Балавенського і визначив третій конкурс, зазначивши умову, щоб Шевченко був у національній одежі.

Щодо місця, то ми напосідаємось, щоб пам’ятник поставити коло Золотих воріт або на Бібіковському бульварі, навскоси проти пам’ятника Миколаю I, чи проти Критого ринку.

Вісімнадцятого збирається комітет, а до того часу ми пустимо передову в “Ради”, написану С. Єфремовим, в якій висловлюємося проти проекту Балавенського і проти місця на Караваєвській.

Тільки що вернувся я з зібрання Шевченківського комітету, страшенно обурений на земляків. Здається ж, умовились і постановили одноголосно держатися вироблених на нараді умов, а як довелось голосувати в комітеті, то самі ж пішли одні проти одних.

18 квітня

В результаті постановлено згодитися на місце на Караваєвському пляцику, хоч проти цього місця протестує все громадянство і Полтавське земство, кажучи, що воно лежить “в черте оседлости”, тобто в жидівському гетто.

Тільки один пункт з умовлених пройшов – відкинуто проект Балавенського і вирішено визначити новий конкурс, але не зроблено умови, щоб Шевченко був обов’язково в національному вбранні.

А це означає, що знов будуть проекти, на яких Шевченка виставлять якимось півінтелігентом – лакеєм чи відставним унтер-офіцером, або й пшютом з англійським проділом на голові, у фракку, з тросточкою в руці, чи в циліндрі, з закрученими вгору вусами та французькою борідкою, як це було на першому конкурсі.

Не хотять люди зрозуміти, що Шевченко, як народній поет, повинен звертати увагу прохожого народу перше всього народнім убранням, шапкою і кожухом, в яким Шевченко сам любив фотографуватись і в яких уже зник бачити його народ. Видно, Шевченко сам надавав значіння своєму національному убранню, бо навіть на групі, де всі фотографовані без пальт* і без шапок, він сидить в кожусі і в шапці.

Л М. Жебуньов таки добився свого. Зняв проти М. І. Павловського таку агітацію, що той нарешті мені рішучо сказав, щоб я на його місце шукав редактора.

10 червня

Всяку дрібницю, всяку помилку або недогляд Павловського Жебуньов роздуває перед усіма, хто тільки цікавиться справою “Ради”; пише про це людям по інших містах, і люди під впливом цих повсякчасних скарг на Павловського справді думають, що він доведе газету до загибелі.

Нарешті, становище Павловського справді стало тяжким: здається, я один у редакції щиро відстоюю його, так що Жебуньов якось висловився, що я видаю “Раду” для Павловського!

Під впливом такого загального незадоволення Павловським я мусів згодитися на те, щоб він покинув редакування “Ради”, але з умовою, коли Ф. П. Матушевський його заступить. Павловський згодився сам умовляти Матушевського, щоб той узявся за редакування “Ради” і справді говорив з ним і з жінкою його Вірою Олександрівною. Коли я сказав про це Жебуньову, то він поспішив побачитися з Матушевським і умовити його, щоб той не відмовлявся.

* Плащів.

Матушевський, довідавшись, що “Рада” лишиться без редактора, згодився взяти часово на себе редакування. На довший час він не обіцяє, бо 100 руб. платні не можуть його задовольнити і він мусить шукати посаду, яка б давала йому 150–200 руб. в місяць.

Жебуньов радіє, бо певний, що Матушевський іншої посади не знайде і буде редакувати “Раду”, навіть обіцяв своїх 25 руб. в місяць доплачувати Матушевському, щоб він діставав по 125 руб. і не шукав іншої посади.

Не знаю, як воно буде. Боязно, щоб колись не зостатися зовсім без редактора. Павловський піде у “Літературно-Науковий Вісник” або найде іншу посаду, а Ф. П. Матушевський поредакує з місяць, і в нього почнуться рефлексии, як завжди.

Коли після редакування “Ради” в 1907 році він вступив на службу у Страхове (аскураційне) товариство, то спочатку був дуже задоволений, а потім почалися рефлексии і він почав мучитися й скаржитись: хіба на те він у зрілих літах, вже титулярним, чи надворним совітником (російські урядові ранги в цивільній службі), вступив до університету і скінчив його, щоб тепер, як якийсь жидок-агент, їздити в страхових справах, тобто робити зовсім не інтелігентську роботу.

Нарешті покинув цю посаду і записався помічником повіреного (адвоката). Він оселився тоді у мене і мріяв, що зробить собі ім’я в адвокатурі, матиме добру практику, тоді жінка його, Віра Олександрівна, покине службу земського лікаря в Боярці і переїде до Києва, бо й дітей незабаром треба вчити в гімназії, і таки тяжко Вірі Олександрівні їздити по своєму участку і в дощ та в хугу, і вдень і вночі.

Та швидко знов почалися рефлексии. Патрон лишив кращі справи собі, а Федорові Павловичу давав дрібні і непевні.

Часто бувало приходять Федір Павлович радісний і хвалиться, що приніс з собою “діло”. Сидить, читає; нарешті, його бере сумнів, що це “діло” непевне. Розказує мені його зміст, питає моєї думки. Другого дня встає якийсь нервовий, каже, що допізна читав діло, до світа не спав – все думав і нарешті прийшов до ясного переконання, що позов несправедливий, що він не має морального права братися за таку нечисту справу, потурати якимсь шахраям. Нарешті з обуренням відмовляє своєму клієнтові...

І так за всю зиму він не взявся ні за жадне “діло” і нарешті так розхворівся, що ледве на ногах ходив і мусів виїхати в Сухум до санаторії.

Тепер він уже підправився трохи і знов рветься до роботи, але, на жаль, “Рада” не може дати йому такої платні, щоб його задовольнила, і в нього, напевне, знов будуть рефлексии.

Він буде мучитися тим, що число передплатників не побільшується, буде сердитися на себе, що згодився на редакування, коли він нездатний зробити газети цікавою, буде сердитися на тих, що умовили його взяти цю посаду і т. д. Почне мучити себе і всіх, що працюють з ним...

Тим часом побачимо – якось воно буде!

Може, якось перебудемо цю зиму, а на весну А. В. Ніковський скінчить державні іспити, попрактикується трохи в редакції на відділах, а потім зможе бути й редактором, якщо в нього не проявиться якихсь неможливих рис.

Досі ми всі знаємо його за освіченого, кебетливого і акуратного газетного робітника, за дуже симпатичну, солідну людину. Правда, ми його знаємо здалеку, а може, в товаристві у нього проявляться такі риси характеру, з якими не можна бути редактором.

Як поживем, то теж побачим!

Перечитав я всі 26 оповідань, присланих на конкурс, оголошений “Радою”. Половина з них зовсім нездатні до друку. Вісім таких, що не варті премій, але можуть бути надруковані, особливо під літній час, коли у нас буває мало матеріалу. П’ятеро путящих, але не знаю, як між ними розподілити премії. Коли нікому не дати першої премії, то будуть нарікати, що пожаліли грошей.

Ми з Жебуньовим думаємо з’єднати першу і другу премію й поділити між двома оповіданнями. Обидва згоджуємось, що половину з’єднаних премій треба видати авторові “Вентиляції”. Це оповідання варте було б і першої премії, але воно мало гумористичне, а так взагалі твір талановитий і мистецький.

Другу половину я раджу видати авторові “Справжніх людей” і третю премію – авторові “Про зуби”, а Жебуньов, згоджуючися зо мною щодо третьої премії, другу половину з’єднаних премій хоче дати авторові “Слухайся свого серця”. Приїде третій член журі – С. О. Єфремов, то й вирішить своїм голосом.

Цікаво знати, чи вгадаю я, хто автори цих найкращих оповідань. “Вентиляцію”, на мою думку, написав Васильченко²⁹⁰, “Справжні люди”, напевне, написав Черкасенко, а “Про зуби” – Гр. Коваленко. В кожного з письменників своя вдача, манера писати, по якій можна пізнати автора, але можна й помилитись!*

С. О. Єфремов поїхав у Петербург випускати свою “Історію української літератури”. Він сам і ті, що знають його працю, кажуть, що її, напевне, skonфіскують, та може, й автора засадять.

Скільки разів казав я Сергієві Олександровичу, щоб він уявив собі, що пише не в 1911 році, а в 1901-му і щоб писав відповідно до тодішніх умов. Але С. О. Єфремов не знав межі між цензурним і нецензурним, йому все здається цензурним.

А шкода, коли skonфіскують цю працю. Така історія літератури мала б великий інтерес, бо досі ми мусимо користуватись Петровим. Може, її врятує дорога ціна, бо до книжок дорожчих, як два рублі, не так чіпляються, бо вони не так широко розходяться, як дешеві.

Коли б швидше С. О. Єфремов випускав свою книжку та вертався до Києва, щоб рішити справу з преміями за гумористичні оповідання, бо я маю виїздити в Кисловодськ, куди мене виводять лікарі, а Жебуньов виїздить в санаторію Лямана коло Дрездена.

* Щодо “Вентиляції”, то я не вгадав: її написав С. Пригара (Голобородько).

15 червня

Не знаю, як буде літом з “Радою”. М. І. Павловський хоче відпочити і просить на місяць відпустку.

Г. П. Шерстюка, керуючого конторою, лікарі посилають на лиман принаймні місяців на півтора.

Замість Павловського згодився бути Д. І. Дорошенко, людина в редактуванні досвідчена і надійна, отже, з цього боку можна бути спокійним за газету.

А от Шерстюка ніким заступити! Замість себе він лишає свою жінку, але боязно, що вона не зуміє додержати заведеного ладу і може наробити помилок, які поведуть коли не до втрат, то до зменшення прибутків. Але нічого не поробиш, бо все одно замість Шерстюка не знайдеш відповідної людини, та ще й часово. Шерстюк – надзвичайно корисна, цілком віддана справі газети людина; він усіма силами дбає, щоб поменшити видатки на видання і побільшити прибутки і багато вже зробив у цьому напрямі.

В подяку за це я йому асигнував 300 рублів на лікування на лимані; коли б тільки домоглося, бо він якийсь золотушний, трухлявий, хоч на вигляд дуже здоровий і надзвичайно працьовитий чоловік.

10 жовтня
с. Перешори

Після поради з лікарям вирішив я поїхати в Кисловодськ, щоб підправити трохи своє серце, яке вже починає давати про себе знати.

Спочатку думав я поїхати з книгарем В. П. Степаненком, якого лікарі посилають у П’ятигорськ, в надії, що він там ж трохи затримає свій табес, але випало так, що мені треба було заїхати на якийсь час у Перешори. Степаненкові я знайшов попутника, лікаря А. М. Варавку, а сам з Перешор поїхав в Одесу, щоб їхати морем до Новоросійська, а звідти вже залізницею в Кисловодськ.

В Одесі у Ф. Г. Шульги стрівся я з професором Жіночих курсів І. М. Бондаренком, який не знав, куди йому подітися з нудьги. З жінкою він розійшовся, на професуру в університет не пустила адміністрація, і він так занепав духом, що ходив мов п’яний.

Почали ми з Шульгою умовляти його, щоб їхав зо мною подорожувати; він і не перечив і не згоджувався, а все питав: “Так невже ж їхати?” Жінка Шульги, сама родом з Кавказу, почала вихвалити свою країну і порадила їхати морем до Батума, а відтіля залізницею до Тифліса, а там кіньми через гори по Воєнно-Грузинській дорозі до Владикавказа, а звідтіля вже залізницею в Кисловодськ.

Я охоче згодився, а Бондаренкові наче однаково було – чи їхати, чи zostавитися в Одесі. Справу вирішив Шульга, спитавши Бондаренка – чи є у нього гроші, і коли той відповів, що є, то Шульга поліз до нього в кишеню, вийняв гроші і післав по білет на пароплав; здавалося, Бондаренко наче повеселішав, коли за нього вирішили інші.

Але дорогою напав на нього знову сум. Хоч їхав він морем уперше, але море його не загойдувало, фізично він почував себе добре, але сидів наче прибитий. Пробував я його розважати, просив вдивлятися в кримські та кавказькі краєвиди і описати цю подорож для “Ради”, як він описав свою подорож по Дніпру. Він почав робити замітки в записній книжці, але, очевидно, його це мало цікавило, бо він все пробував скаржитися мені на свою долю, розповідав своє життя з жінкою, що вона його проміняла на іншого. Я намагався відвернути його від цього напряду думок, починав розмову на громадські теми, але він, як сам признався, зневірився у всьому.

Коли ми доїхали до Ялти, то Бондаренко раптом вирішив, що далі не поїде, що нема рації отак без діла їздити. Я умовив його поїхати зо мною з Ялти в Алупку, бо я маю заїхати на свою садибу.

Переночували ми у мого давнього приятеля І. М. Присецького, в розмові з яким Бондаренко трохи оживився, але вночі, видно, мало спав або й зовсім не спав, бо вранці був наче гірший, як звечора. Присецький умовляв нас ще погостювати у нього, бо йому самому нудно без людей, але Бондаренко намагався швидше їхати.

Коли ми розмовляли втрьох, то мені й в голову не спадало, що незабаром обох їх не буде на світі. Хоч дивлячися на хворого Присецького, я наче передчував, що він недовго проживе, бо гаряче умовляв його написати свої спогади, особливо з тих часів, як він в 1883–4 році їздив з покійним В. Г. Мальованим²⁹¹ до М. П. Драгоманова в Женеву виробляти програму Українського федералістичного товариства, результатом чого з’явилася відома брошура Драгоманова “Вільна Спілка”. Присецький обіцяв заходитися коло своїх мемуарів, коли трохи піддужає, але не судилось... Почалося в Ялті “народное б’дствіе”*, Присецького, як “неблагонадійного”, почали виселяти з його власної вілли, хворе серце не витримало того хвилювання і він помер!

А Бондаренко, приїхавши до Батума, не схотів їхати далі і вернувся в Одесу. Звідтіля поїхав побачитися з дітьми, а на повороті в Одесу, на ст. Карпово, ліг на шини і поїзд відрізав йому голову.

Яка шкода і велика! Людина ще молода, освічена, розумна, свідомий українець, але в житті як дитина – без няньки не міг прожити: покинула нянька, і він загинув.

В Кисловодську пробув я зо два тижні і так занудився, що зрадів листу управителя, який мене кликав у Перешори на молотьбу.

По дорозі заїхав я на скільки день до Києва.

М. І. Павловський подавав прохання скрізь, де тільки була відповідна посада, але безрезультатно. Одна лишилась надія на Храневича, який обіцяв йому посаду в дрібному кредиті, але чи здобуде Павловський свідоцтво “благонадійності”? Тепер без цього свідоцтва ні на службу, ні в школу, нікуди не можна й поткнутись, а тим часом навряд чи київська адміністрація видасть його-
.....

* З приводу приїзду туди царя.

му “благонадежність”, бо Павловський, хоч і “не зам’ячен ни в чем предосудительном”, але двічі сидів у тюрмі за літературні справи: відсиджував, яко редактор, за чужі гріхи, обидва рази за статті С. О. Єфремова.

А Жебуньов репетує, що Павловський і досі редакує “Раду” і запевняє, що він навіть і не хоче кидати редакції, бо це для нього синекура.

Шкода мені бідного Мефодія Івановича. Завзялися на нього всі. У редактора раз у раз багато ворогів і зависників. Багатьом він не догодив, забракувавши або скоротивши їхнє писання, або не пустив у друк того ж дня. Багато письменників, що дістають за свою літературну працю копійки, завидують, що М. Павловський бере по сто рублів на місяць. Інші ремствують на нього, що газета нецікава, а через те й мало розповсюджена. Нарікають і на мене, що я обороняю М. Павловського, бо він “удобный” (вигідний) для мене редактор.

Але я певен, що нехай буде геніальний редактор, а газета все-таки при сучасних обставинах не пошириться значно.

Поки не зміцніє в Росії конституція, поки не настане законність, доти газета наша не може поширитись.

Як вона буде ширитись, коли урядник* відбирає навіть від священика підписку, що той не буде передплачувати української газети?! Здається, далі вже не може йти “произвол” (самоволя).

Досі ми знали, що на пошті у волості нищать газету; не допускають її до передплатника, доносять на передплатників їхньому начальству, трусять їх, не дають спокою, залякуючи за те, що випишують українську газету. А це вже й підписки відбирають!

А низькоока публіка винує редактора, а мене за те, що я буцімбито не хочу розлучитися з М. І. Павловським. Але не можу ж я взяти нового редактора, поки М. І. Павловський не знайде собі посади!

Якби я був певний, що за редакування Ф. П. Матушевського газета значно покращає і пошириться, то я давно запросив би його, а Павловському платив би по 50 руб. на місяць протягом півроку, як ми з ним колись умовились, поки він найде собі службу. Але я добре знаю, що від зміни редактора не зміниться тираж газети з причин, про які я вже не раз казав. Та й даремне таки Жебуньов і К^о нападають на М. І. Павловського, бо за редакування Ф. П. Матушевського в 1906 році газета велася не краще, як тепер, а навіть гірше, бо тоді ні в кого ще не було досвіду, це діло тоді було для нас усіх нове. Правда, у Павловського менше ініціативи і освіти, як у Ф. П. Матушевського, і він у перший рік існування газети, певне, не зумів би повести її так, як повів Ф. П. Матушевський, а по готовому, вже виробленому шаблону він редакував її протягом п’яти років зовсім не кепсько.

А може, мені це так лише здається, бо за п’ять років я звик до М. І. Павловського, та ще й до того за весь цей час у нас з ним ніяких гострих непорозумінь не було, бо він людина вдачі спокійної, розсудливої.

.....
* Поліційний унтер-офіцер.

Як-не-як, а шкода мені Мефодія Івановича, але мушу рахуватися з громадським голосом, хоч певний, що його в великій мірі фальшує Жебуньов: тобто громадянство не так винує Павловського, як це здається Жебуньову, особисто упередженому проти Павловського.

* * *

В Перешорах я вмить забув за всі редакційні і взагалі київські справи і з головою пірнув у господарські інтереси.

Не знаю, чи я вже втомився від того громадського заколоту, чи просто на старість тягне до тієї обстановки, в якій проминула молодість моя, але мене все більше й більше тягне в село до господарства.

Левко дивувався, що я можу цілі години проводити на кошарі, сидячи посеред овець і розмовляючи з напівдикими чабанами.

Левко з професором Ф. К. Вовком розкопували в Перешорах могили, знайшли десятків півтора передісторичних кістяків, а при них зо скілька горщиків, виліплених примітивно руками. І Левко так захоплюється цим копанням, що з досвітку до смеркання риється з робочими в могилах, а мені дивується, що я можу захоплюватись господарством. Кому – що!

З Левка зняли гласний* догляд поліції і дозволили виїздити з Кононівки, от він і приїхав у Перешори копати могили, а тепер поїхав у Петербург клопатись, щоб прийняли на університет. Рветься хлопець вчитись, хоче піти по ученій дорозі, а нерозсудливе начальство слухає охранки, яка склала собі про нього думку, як про соціаліста-революціонера. Біда та й годі!

Скінчивши молотьбу, я мав у кінці серпня їхати в Київ, але вирішив не їхати, поки не скінчаться урочистості освячення пам'ятника Олександрові II-му, бо охранка вважає мене за неблагонадійного, то вона й мене може посадити на той час, як Левка посадила під час полтавських святкувань.

Тепер, після того, як охранник (Багров) убив у Києві Столипіна²⁹², може, хоч перейменують цю славу інституцію, бо виявилось, що вона складається з експропріаторів, злодіїв та душоубів. Самі вони й експропріації організують, і бомби роблять, і людей убивають, і все для того, щоб виправдати своє існування, щоб довести, що "крамола" живе і що їм потрібні великі суми грошей в безконтрольне розпорядження для боротьби з революцією.

Господи, чого тільки тепер не пишеться про охранку в "Новом Времени", в "Гражданині" кн. Мещерського, а поки охранник не вбив Столипіна, то всі мовчали. Незабаром почнеться сесія Державної Думи, всі партії вносять "запрос" (інтерпеляцію) про охранку. Ото наговорять!

А охранка останеться така, як і була – хіба, може, перейменують та декого з урядовців змінять в надії, що вже ці будуть певніше "охранять".

.....
* Явний.

Кажуть, що убивство Столипіна інспірував товариш міністра внутрішніх справ Курлов (він же начальник поліції), щоб догодити цареві, а особливо цариці, які не могли вже далі зносити диктатури Столипіна, бо він, врятувавши їх від резолюції, тероризував їх.

Відомий націоналіст В. Шульгин²⁹³ оповідає в своїх споминах, що цари дуже тяготилися диктатурою Столипіна. Коли якось розказали цариці, що Столипін завів і в себе такий самий етикет, як при царському дворі, то вона уїдливо завважила:

– Ну, що ж? Досі було дві цариці (вона і мати царева), а тепер буде три!

Кажуть, що Кулябка запевнив свого агента Багрова, що коли він уб'є Столипіна, то охранка вивезе його таємно за границю, а коли не пощастить цього зробити, то суд над ним буде тільки про людські очі.

Але коли суд приговорив його до смерті, то приятелі Столипіна, націоналісти на чолі з А. Савенком, стежили, щоб охранка не перепровадила Багрова за кордон, і добились права присутності при виконанні кари, щоб часом не повішали кого іншого замість Багрова.

Та, мабуть, охранка не дуже й дбала про визволення Багрова, боячися, щоб він потім, за кордоном, не оголосив всієї історії того убивства.

Після убивства Столипіна Кулябку начебто звільнено за недогляд, а в дійсності його перенесено на службу в Саратов.

20 жовтня
Київ

Страшенно мені не хотілося виїздити з Перешор. Погода гарна, тепла, а в Херсонщині в теплу вогку осінь – рано весною дуже гарно. Але треба було покидати овечок, саджання лісу і їхати в Київ.

Левка не прийняли до університету, незважаючи ні на які заходи впливових осіб, бо охранка вважає його одним з організаторів студентської забастовки і тепер його тягнуть до війська. Я певний того, що його не приймуть на службу через прострелену руку, а все-таки треба бігати, клопотатись.

Крім того, Жебуньов репетує, що я “благодужествую” собі на хуторі, а тут треба радитися про долю “Ради” на той рік.

Громади, хоч і обіцяють підпомогти грішми, як підсobili цього року, але на це мало надії. На цей рік обіцяли зібрати 4 тисячі рублів, а дали тільки коло 3 тисяч, а на той рік, дай Боже, щоб зібрали хоч з тисячу рублів. Треба напосідать, щоб громадянство агітувало за поширення передплати, бо без нагадування, без агітації число передплатників понизиться.

Весною цього року завдяки агітації ми мали передплатників більше трьох з половиною тисяч, та літом ця цифра понизилась до двох тисяч, а тепер ледве дійшла до трьох тисяч. Коли не вживати ніяких заходів, то й в тім році матимемо не більше трьох тисяч.

А тут ще клопіт з завідуючим конторою Г. П. Шерстюком. З Євпаторії приїхав, здавалося, здоровий, але згодом почала боліти у нього рука. Лікарі спочатку рішили, що це у нього невралгія, потім малярія, потім тифоїд, на решті виявилось, що у нього туберкульоз в кістці. Довелося робити операцію. Після операції йому значно покращало і думалось, що він скоро встане, а оце йому знов погіршало. От нещастя чоловікові!

Несподівано, 24 жовтня, Г. П. Шерстюк помер. Просто не віриться! Так і ввижається він за столом в конторі, заклопотаний якимсь новим планом для збільшення прибутків або зменшення видатків “Ради”.

29 жовтня

Це така втрата, що й висловити важко!

Чисто якась кара Господня на нас. Тут і так мало людей, щирих працівників, і на тобі – ще й ті передчасно сходять у могилу. Не знаю, що тепер буде з “Світлом” та “Українським Учителем”²⁹⁴, бо Шерстюк там був не тільки душею справи, а можна сказати, самотнім робітником, на якому лежали всі справи.

Просто сум бере, не можу з думками зібратись і слів не найду!

Але живий – живе й гадає: треба шукати керівника конторою; треба запитати П. Д. Понятенка, який колись керував конторою.

Вчора, проїздом з Чернігова за кордон, був М. М. Коцюбинський.

10 листопада

В. М. Леонтович ще торік водив Михайла Михайловича по лікарях і всі визнали, що він хорий на грудну жабу і йому зовсім не можна жити в холодному кліматі. Щоб підправити його, наше Товариство підмоги літературі, науці і штуці видало Коцюбинському 500 рублів на подорож за кордон, щоб він там підправив своє здоров'я. Він справді приїхав бадьорий, набрався на Капрі сил, і думалось, що він уже підкріпився надовго, але в Чернігові, за роботою в земстві, знов підупав на здоров'ї.

В. М. Леонтович, що раз у раз з захопленням ставиться до Коцюбинського, почав клопотатись, щоб знайти йому посаду в якійсь теплій країні – в Криму або десь за кордоном у консульстві, але нічого з його заходів не вийшло. Певне, брат його, член Державної ради, не схотів клопотатись за якогось “мазепинця”. Тоді В. М. Леонтович заходився коло В. Ф. Смирненка і умовив його видавати Коцюбинському по тисячі рублів щороку, аби він покинув службу і жив собі десь у теплім краю. В. Ф. Смирненко згодився та В. М. Леонтович від себе даватиме щороку по 500 рублів. А наше Товариство з свого боку зафіксувало ту асигновку в 500 рублів, що давало Коцюбинському вже скільки років. Таким робом, він матиме тепер до смерті пенсію в 2000 рублів від імені Товариства підмоги літературі, науці і штуці.

Коли я сповістив про це Коцюбинського, то дістав від його листа, який списую дослівно:

“Ваша звістка так оглушила мене, що я ще й досі не можу прийти до себе. Сталося щось таке дивне, як казка, як сон. Я весь переповнений тільки одним: я зможу працювати, всі сили душі віддати тій праці, для якої тільки і жив, робити не прихачцем, з вічним незадоволенням і соромом за роботу, а так, як слід, серйозно. Два дні блукав я, як у сні, безсилий щось думати і щось робити, нездатний навіть на те, щоб Вам відписати. І от тепер тільки отямився трохи. Замість подяки словами, на що я зараз сил не здобуду, міцно цілую Вас, дорогий, за радісну звістку.

Щоб зрозуміти, яке це для мене щастя, довелось би багато сказати. Але я певний, що Ви зрозумієте це і без пояснень. Розуміється, я й зайвого дня не буду служити, бо розумію ту відповідальність, яку накладає на мене прекрасний, благородний вчинок тих, хто дав мені волю. Волю не для самої волі, а для роботи. Я тепер переповнений співом, все в мені співає – не можу інакше назвати свого почуття. Така радість мені навіть не снилась, це була мрія життя. Позвольте мені ще раз обняти Вас міцно”.

Але я тут не при чім, бо все це улаштував, як я вже казав, В. М. Леонтович.

Здається, таке добродійне діло повинно було зробити найкраще вражіння на наше громадянство. Де ж таки! Ми дожили вже до такого становища, що даємо пенсії заслуженим письменникам нашим; це взагалі, а зокрема, що наш найталановитіший белетрист не повинний вже буде заробляти на шматок хліба десь у канцелярії, а всі сили зможуть віддати письменству! Але ні! Багато людей почали докоряти нашому товариству, що воно видало занадто велику пенсію, що можна було поділити її надвое, начетверо; інші казали, що ці гроші краще було б ужити на якусь іншу мету.

А один видатний письменник, не хочучи називати його прізвища, так обурився, що навіть знайомство перервав зо мною.

Звернувся він до мене з проханням, щоб наше Товариство дало йому грошей на подорож за границю. Я відповів, що кошторис у нас робиться за рік уперед, а деякі асигновки зроблено навіть на скільки років уперед і тепер грошей зовсім нема. Він спересердя вигукнув:

– А для Коцюбинського знайшлися?! Він такий лагідний, що всім може по-добатись.

Я відповів на це, що Коцюбинському вже асигновано, та й рівнятися до нього не може, бо він хворий і заслужений письменник, а ви здоровий і тільки починаєте. Сказав я це, здається, лагідно, бо люблю цього письменника, але він так обурився, що перестав вітатися зо мною.

Деяка публіка теж висловлювалась, що краще б цю пенсію дати починаючим силам, а не тій, що вже кращого нічого не дасть.

Само собою, що добре було б забезпечити і Винниченка, і Олеся, але у нас нема грошей: якби не В. Ф. Смиренко, то й Коцюбинському ми не могли б дати більше 500 рублів на рік.

Тепер Коцюбинський поїхав на зиму в Італію, а весною вернеться додому. Він хоче оселитися з родиною десь у Криму або на Кавказі, де нема зими, бо незручно на всю зиму виїздити за кордон.

У Львові Коцюбинський, певне, побачиться з В. К. Винниченком, який тепер оселився там. Він взяв у мене адресу його, щоб побалакати про видання збірників на кшталт “Знання”, бо у “ЛНВіснику” вони не потовпляться. Коцюбинський тепер матиме більше часу для писання, як перше, то й писатиме більше. Винниченко завів родину, то й йому треба заробляти більше, а “ЛНВісник” багато місця відвести їм не може, а другого журналу у нас нема. Є “Українська Хага”, але вона не зможе платити так, як платить “ЛНВісник”. Власне, і “ЛНВісник” платить мало, але Товариство підмоги вже кілька років доплачує за писання Винниченка, Кобилянської²⁹⁵, Коцюбинського, Олеся так, щоб вони діставали по сто рублів за аркуш.

Але Винниченко, що живе виключно з літературної праці і по такій ціні не може заробити більше тисячі рублів на рік, через те й добивається місця в російській літературі, бо на таку суму з родиною за границею не проживеш.

Кортить мене переписати сюди останнього листа Винниченкового, але трохи ніяково, бо там він говорить мені великі компліменти; з другого боку хочеться, щоб лист цей якось не загубився.

1911 р. 30. Х. Львів.

Давненько я вже не писав до Вас, Євгене Харламповичу! Ви, десь, певне, про мене вже й забули. А я про Вас не забуваю. Не дивлячись на різні непорозуміння, згадуючи Вас, я завжди маю таке чуття, немов згадую про батька. Може, Вам неприємні ці “ізіліянія”, але, по щирости, не можу інакше схарактеризувати свого відношення до Вас. Крім того, оселяючись в Галичині і входячи в стосунки з тутешніми людьми, що стоять на чолі національного і громадського руху, я проти волі рівняю їх з Вами, і це порівняння примушує мене ще більше цінити і поважати Вас, хоч ми й стоїмо на позиціях “батьків” і “дітей”.

Я сказав, що оселяюсь в Галичині. Це через те, що я вже перейшов у нову стадію свого життя: маю сім'ю і хочу, щоб моя сім'я була зв'язана з життям мого народу. Женився я, себто зійшовся з тою жінчиною, від котрої хочу мати дітей, вже більше як півроку, але до цього часу не міг нічого певного сказати, бо цей час був часом пробного шлюбу. Ми ще не знали одне одного і не могли сказати, чи зможемо заснувати сім'ю. Тепер це більш-менш вияснилось. Жінка моя – жидівка, але ми погодились, що сім'я буде українською і будемо мати дітей тільки тоді, коли мати їх підготується остільки, щоб вони могли бути виховані українцями, Поки що я цілком задоволений тим способом будвання сім'ї, який вибрав. А життя покаже, в чому помиляюсь. Я знаю, Євгене Харламповичу, Ви будете посміхатись, читаючи цього листа. Що робити: на щастя чи на горе я – українець, а “хахли”, відомо, дуже упертий народ. Не

дивлячись на гвалт, глум, на поховальні статті і некрологи моїм “проповідям”, я, хочаби бути чесним з собою, все-таки стараюся ці проповіді перш усього сам здійснити. Я хочу збудувати собі таку сім'ю, щоб вона відповідала своєму *природньому* призначенню, а не приписам моралі й законів. Я хочу, щоб вона давала і мені і громадянству, в якому я живу, користь і благо. І поки що я особисто це й маю. Я можу працювати, я став здоровіший, а значить, і більш корисний для других. Моя свобода нічим не зв'язана, і тому я чую себе зрівняним з своєю дружиною. Коли в мене будуть діти, то я зможу свідомо і щиро сказати: ми зробили все, що могли, щоб дати громадянству корисних членів. Це є завдання сім'ї, на мою думку, а тому приплітати до неї все те, що уродує її, я не зможу вже. Так я тепер думаю, а що буде далі, не беруся передрікати. Життя більше за нас, таку несподіванку може підсунути, що тільки рота роззявиш. Як же Ви ся маєте? Як Ваше здоров'я? Як справа з “Радою”? І взагалі, чим там згори потягає на Україну?

Я відповів йому²⁹⁶, що не тільки не посміхаюся, а радію його щастю. Справді, щастя того в житті людини так мало, що треба радіти, коли воно завітає хоч на короткий час. Дай-то, Боже, щоб воно у нього протяглося як можна довше, хоч не така в нього вдача, бо “в нього натура, як у того тура”, як у пісні співається.

Насуваються знов над нами хмари. Завзялися знов на нас націоналісти, а само собою розуміється, найбільше свої земляки. Савенко мало не щодня пише в “Кієвлянині”, що мазепинство розвивається, що воно вже набрало такої сили, що загрожує цілості Російської держави. Він же, під псевдонімом Запорожець пише те саме в “Свєті” і в “Новом Времени”. Вигадав, що українці хочуть заснувати незалежне, самостійне королівство під протекторатом Габсбургів²⁹⁷ і таку нісенітницю оповіщає скрізь.

25 листопада

Клуб тутешніх націоналістів, після рефератів А. Стороженка та москвофіла галичанина Ю. Яворського²⁹⁸ виніс таку резолюцію, яку післано прем'єр-міністрові:

“Клуб русских націоналістів у Києві, присвятивши два загальні зібрання українсько-мазепинському рухові, постановив звернути увагу уряду і громадянству на такі безперечні обставини: 1) мазепинський рух, опираючись на неуязвиму для нас австрійську базу, поширюється по всій Україні і набирає грізних розмірів. 2) В той час, коли Австрія веде рішучу, без всякого жалю боротьбу з русскою партією в Галичині, у нас з мазепинською пропагандою і викликаним нею рухом не ведеться ніякої боротьби. 3) Мазепинський рух є найгрізніший і найнебезпечніший від усіх течій, направлених проти

єдинства і цілоти Російської імперії, бо рух цей намагається зруйнувати ґрунт цілоти і величчя Росії – єдність русского народу.

(Рада, 1911, № 268).

Господи, чого тільки не наговорили! Чи вони справді так думають, чи умисно брешуть? Хіба вони не знають, що українці, навіть у найфантастичнішій програмі своїй, далі автономії не пішли?

Правда, в Харкові з'явилася була коло Міхновського купка “самостійників”, але їх свої ж засміяли, а люди, що керують нашою пресою, нічого спільного з ними не мають.

А тим часом отакі брехні, отакі цькування можуть наклепати на нас біду. Савенко писав недавно в “Кієвлянині”, що вони з Юзефовичем²⁹⁹ подали Столипину “по особому заказу” написану записку про мазепинство, а оце знов клуб пошле Коковцеву³⁰⁰. Чого доброго, уряд і почне душити український рух.

Хоч історія показала, що ніякі утиски не могли його задушити і не задушять, але вони задержували і можуть задержати на якийсь час підйом культури нашого народу, навіть просту грамотність.

Л М. Жебуньов звернувся до С. П. Шелухина, прохаючи його написати брошуру про виборчі права, 10 грудня
 щоб познайомити виборців перед виборами в 4-ту Думу. Шелухин відповів йому величезним листом, в якому каже, що з киянами ніякого діла не хоче мати, бо вони його зганьбили своїми “пасквілями” в “Раді”.

Не знаю, чи я писав про те, що Шелухин, Липа та Хоткевич підняли в “Ділі” похід проти М. С. Грушевського, а Леонтович та Черняхівська відповідали їм у “Раді”*. Редакція, помістивши фактичні поправки, прислані Липою, зробила примітку, що вважає полеміку закінченою і вже не буде містити статей з цього приводу. Справді, треба було припинити цю полеміку, бо кому-кому, а Грушевському від неї було найгірше: ім'я його волочили по всіх смітниках.

І от тепер Шелухин прокладає “Раду”, що вона дала місце Леонтовичу і Черняхівській і на тому припинила полеміку. Що “Рада” зганьбила його і тим попсувала йому здоров'я так, що у нього тепер бувають такі сердечні припадки, що загрожують йому смертю. Дивна людина! Сам зганьбив Грушевського, як останнього блазня, а коли йому відповіли в спокійнім, розсудливім тоні, то вважає це за ганьбу! І взагалі, хто тільки не нападає на “Раду”!

Недавно Г. А. Коваленко просив мене помістити рецензію на його книжку “Жарти життя”, але таку, з змістом якої я б згодився. Рецензію написав С. Черкасенко і, на мою думку, досить лагідну, бо книжка Коваленка зовсім

.....
 * Я боюся в себе держати щоденника, щоб при трусі не забрали його жандарми, а тому й не можу перевірити, про що записано.

безталанна. Тепер Коваленко підняв страшенний гвалт, обвинувачуючи критика в безчесності, несправедливості. Я відмовився надрукувати його контр-рецензію, то вже можна сподіватись цілого походу проти “Ради”.

Така сама історія виникла з М. Жученком³⁰¹. Він написав у “Дніпрових Хвилях” напади на Садовського за те, що той навмисне не приймає в свою групу учнів з школи Лисенка. Стаття написана різко, образливо для Садовського, Саксаганського, Заньковецької та інших корифеїв. Коли мені дав прочитати цю статтю наш рецензент А. Кузьмінський, теж незаслужено ображений у статті Жученка, то я умовив його не зважати на неї, щоб не піднімати гвалту. Коли відповідати на неї, то доведеться посваритися з Жученком, нашим близьким співробітником, а цього б мені не хотілось. Я думав, що Садовський і не знатиме про цю статтю, бо “Дніпрові Хвилі” розходяться в дуже малому числі, але виявилось, що Садовському умисно прислано цей номер з Катеринослава і тепер він намагається відповідати Жученкові в “Раді”. Щоб уникнути неминучої лайки і взаємних образ, я обіцяв Садовському, що наш рецензент напише фактичне спростування, бо справді, Садовський у своїй групі має чотирьох учнів з школи Лисенка і не може ж брати в групу всіх, що покинули школу.

Оці дрібниці, “дрязги” так мене обурюють, роздражнюють, що хочеться все кинути і втекти.

Явгадав, що Гр. А. Коваленко зніме цілий похід проти “Ради”. Вже не маю віддиху від його листів, в яких він вичитує мені за ту рецензію.

16 грудня

Та сама історія буде, певне, і з Жученком, бо В. Королів написав у “Раді” відповідь на його статтю в “Дніпрових Хвилях”. Всі образливі вирази з статті Королева я повикидав, оставивши саме фактичне спростування, але можна сподіватися з цієї історії великої історії.

А тут ще М. М. Грінченкова вчинила демонстрацію, надрукувавши в “Раді” оповістку, що вона шукає заробітку – береться держати коректуру, переписувати рукописи, папери і т. і. Всяке знає, що коли людина береться за переписку, то, очевидно, вона вже з голоду помирає, бо цей заробіток дуже мізерний. Оповідка ця зробила в нашому громадянстві сенсацію, бо всі знають, що книжки покійного Б. Грінченка продаються на досить велику суму щороку; за виставу його п’єс теж повинно збиратися чимало грошей.

Прочитавши цю оповістку, я напустився на С. Єфремова, який бачиться з М. М. Грінченковою мало не щодня і ні разу не сказав нікому, що вона в такому нещасному становищі, що мусить братися за переписку, щоб не вмерти з голоду. Єфремов відповів, що М. М. Грінченкова щодня добре обідає, має квартиру в 4 кімнати з електричним освітленням і він сам здивований її оповісткою, тим більше, що про всякі справи вона радиться з ним, а оповістку дала без його відома. Для мене очевидно, що це демонстрація і причиною все

ота пенсія Коцюбинському. Якби не було тут думки про демонстрацію, то М. М. Грінченкова могла б сказати близьким людям, хоч тому ж Єфремову, що їй треба шукати заробітку, то їй і без оповістки знайшли б роботу, напр. перекладати щось на українську мову. Я запропонував їй через Єфремова перекласти для книгарні “За правду” Француза, не знаю, чи візьметься. Хоч це річ стара, але для народу буде дуже цікавою.

Зробив вирізки з “Нового Времени” та “Кіевлянина” статей земляка А. Савенка, щоб читачі цих моїх зміток знали, як “права” преса ставилася до українського руху і як вона його освітлювала в очах уряду.

17 грудня

Тут треба завважити, що прогресивна російська преса ні єдиним словом не обізвалася на ці інсинуації і доноси і тільки одна “Рада” мусіла оборонятись. А тим часом жидів російська преса гаряче обороняє і закликає громадянство до загального протесту проти нападок чорносотенців на жидів.

“Новое Время”, 8 декабря 1911 р. № 12 839.

Мазепинський рух

Заступник голови київського клубу націоналістів А. І. Савенко читав 5 грудня у Всеросійськiм національнiм клубi доповідь про мазепинський рух на пiвднi Росiї. Тема доповідi привабила стiльки слухачiв, що зала клубу була переповнена. Доповiдь i дискусiя переривалися оплесками, а заява зiбрання до ради старшин при закiнченнi оголошена була буквально при громi оплескiв.

– Не навчати, а тiльки розказати Петербурговi хочу я, – почав п. Савенко, – про свої вражiння i висновки з того, що бачив я на пiвднi Росiї. 17 рокiв життя в центрi Малоросiї – Києвi приводять до глибокого переконання, що мазепинський рух є надзвичайно реальною небезпекою для єдинства, а тим самим i для величi Росiї. Звичайно, питання це розглядають дуже легковажно. Однi – песимiсти – кажуть, що “малороси” такi самi iнородцi, як фiни, поляки, i т. д. i назва “iнородцiв” приложена до них навіть офiцiально в циркулярi голови Ради Міністрiв два роки тому. Але цiла російська iсторiя доводить неправильнiсть цього погляду. Другi – оптимiсти – запевняють, що рух українофiлiв занадто нiкчемний, щоб про нього серйозно говорити. Справа одначе не така проста.

Сучаснi українoмани всiма силами намагаються довести право українсько-го “самостiйного” народу на самобутнє полiтичне iснування. Наперекiр старому лiтописцю Нестору, який каже, що слов’яни дiлилися на 12 племен, але язик у них “бѣ единъ”, українoмани вважають українське “нарѣчiє” цiлком самостiйною мовою. З 20-х рокiв минулого вiку професори Василянської

школи в Умані³⁰² стали навчати, що “малороси” народ цілком окремий, щось середнє між “руськими” та поляками, але до останніх далеко ближчі. Діячі Кирило-Методіївського братства³⁰³ в Києві Куліш, Костомаров, а також поет Т. Шевченко заявляють себе вже явними сепаратистами. В цьому ж напрямі плановіше працювали члени Південно-Західного відділу Імператорського Русского Географічного Товариства³⁰⁴: Чубинський, Драгоманов, Антонович, які збирали різні докази сепаратизму. А цими днями проф. А. Стороженко (?) одверто сказав, що Україна повинна бути королівством під егідою Габсбурзького дому.

Деякі події та особи відіграли видатну ролю в розповсюдженні ідеї сепаратизму. Після закриття відділу Географічного Товариства поруч, у Галичині, утворюється “Товариство ім. Шевченка” і “Українська політична партія”³⁰⁵. На чолі руху стає Мих. Грушевський, магістр Київського університету. Австрійський уряд утворює спеціально для нього особливу катедру при Львівському університеті, по історії сходу Європи з метою пропаганди мазепинських ідей. Перероблюють “українську” мову, вводять новий правопис фонетичний. Наша імператорська Академія Наук присуджує упорядникові особливого “українського словника” Грінченкові почесну премію. Академік Шахматов діяльно і не без успіху працює в тому напрямі, щоб “Малорусское нарѣчіє” визнати самостійною мовою. Польський письменник Ад. Шиманський заявляє, що Калузьку, Орловську, Смоленську і Чернігівську губернії слід власне зачислити до польських земель, і академік Шахматов згоджується з ним. (?) На півдні Росії у величезній кількості примірників розповсюджується “Записка про утиски української мови”, складена акад. Коршем³⁰⁶ для Академії Наук. Останніми днями Академія Наук друкує Євангеліє на “українській мові” і фонетичним правописом!³⁰⁷ А на історично-філологічному факультеті університету св. Володимира п’ять головних кафедр зайнято запеклими мазепинцями (?). З ученої катедри студентам говориться, що храм Василія Блаженного в Москві є найвидатніший твір “українського” мистецтва!

Народ ще вірний інстинктивно загальноросійській національній ідеї, але якщо так піде, то за 15–20 років його вкінєць здеморалізують. Центр – Київ – уже розпропагандовано. Український клуб з фальшованими лірниками, кобзарями та бандуристами, три “українські” книгарні, багато “Просвіт” українських по Малоросії роблять гарячу працю. Головні пружини невольовимі, бо вони в східній Галичині. І коли проект заснування там “українського” університету дійсно збудеться, то Малоросія напевне буде втрачена. Як писав Грушевський в 1906 році, Україна повинна бути автономною провінцією Австрії. (?)

Після цього всього не дивна заява покійного П. А. Столипіна на прийняттю київського національного клубу, що є документи, які доводять, що мазепинський рух у Росії підтримується пруськими марками. В сепаратистичних змаганнях українцям допомагають гаряче австрійки, німці, поляки і жиди. Тоді як наші діячі гр. В. Бобринський, проф. А. Стороженко і багато інших

не можуть навіть поїхати в Галичину, де їх пильнують австрійські жандарми, п. Грушевський вільно живе і ще вільніше агітує по цілій Росії для її розділу.

– Я закликаю вас, панове, гасити пожежу... поки не пізно, – закінчив А. І. Савенко.

Під час дискусії п. Толстой висловив жаль, що наше дипломатичне відомство не робить жадних реальних заходів вплинути на Австрію для припинення агітації в Галичині. І. А. Баженов³⁰⁸ вважає сучасний стан тільки етапом у довгій упертій боротьбі німецького Михеля з усеслов'янським Іваном. До розділу Великої й Малої Росії все ж таки не повинно дійти, згідно з його словами. Д. Вергун³⁰⁹ підкреслив, що за Академією велика провина: етнографічна карта Закарпатської Русі складена нею умисне фонетичним правописом.

Напослідок зібрання клубовій раді подано заяву, в якій члени клубу просять видрукувати доповідь А. І. Савенка і дискусію з приводу неї окремою брошурою і розповсюдити її серед членів законодавчих установ і громадських діячів та довести зокрема про вислухані на зібранні факти до відома Міністерства закордонних справ і внутрішніх, народньої освіти та св. Синоду.

Кієвлянинь, 17. XI. 1911, № 313.

Думи і настрої. XVIII. Де головний ворог?

П. Крамарж³¹⁰ сказав правду в розмові з співробітником “Нов. Врем.” про значіння мазепинського руху. “Польське питання – це питання окраїнної політики для Росії, – сказав він, – але так звані галицькі українці хочуть вразити російський народ у саме серце і розколоти росіян надвоє”.

Справді, це ж основне питання в житті “русского” народу і “русскої” держави і разом – основна небезпека. Коли ми кажемо, що Росія – “русская” держава, то ми спираємось не тільки на наше почуття і палке бажання, але й на факти історії і статистики. Ми вказуємо, що велика “русская” держава утворена великими зусиллями і великими жертвами “русского” народу і що тепер в Росії 2/3 населення “русскіє”. І минуле і сучасне Росії – за нас, за наш ідеал національно “русскої” держави. В цьому ми бачимо величезну і спасенну перевагу Росії над імперією Габсбургів, де пануюча нація, німці, становлять менше 1/4 всього населення держави.

Перед такими міркуваннями войовничі інородці та їх наймити були б цілком безсильні, якби їм на допомогу не прийшов мазепинський рух. Ми кажемо: в Росії на 50 мільонів інородців приходиться 100 мільонів “руських”. А газета “Рѣчь”^{*} на це відповідає: українці і білоруси теж інородці і їх 30 мільонів, отже “руських” в Росії всього 70 мільонів і 80 мільонів інородців. Зрештою, “Рѣчь” нараховує в Росії 90 мільонів інородців.

.....
* Орган кадетської партії.

З цього ясно видно величезну небезпеку мазепинського руху. Польське, вірменське, фінське та інші питання – все це питання чисто українні, себто другорядні. Мазепинське питання б'є Росію в саму основу її великодержавности. Не польська, фінська та інші окраїни дали Росії її величність. Швидше навпаки, ці окраїни завжди підточували величність Росії. Величність Росії утворилась на єдності “руссаго” народу і початок російської великодержавности поклато 8 січня 1654 року приєднанням Малої Руси до Московської держави. Російські центротяжні сили зробили тоді для політичного існування “руссаго” народу те, що інші європейські народи (німці, італійці) могли зробити для себе тільки 200 років пізніше. І от тепер мазепинський рух намагається зруйнувати національну, культурну, політичну єдність “руссаго” народу, себто кажучи іншими словами, намагається зруйнувати великодержавність Росії. От де наша найбільша небезпека.

Мазепинський рух росте. З цим треба згодитися. Про це треба кричати. На жаль, російська державна влада застається глухою й сліпою щодо цього найнебезпечнішого руху. Мазепинство з своєї галицької бази розлазитья по цілій південній Росії. Спираючися на діяльну допомогу поляків та німців (на жаль, не тільки австрійських, але й пруських), мазепинці працюють дуже енергічно. В самій Росії вони добре впорядили ряд передових баз, нові позиції, з яких головною є школа. Компетентні люди кажуть, що в нас серед народніх учителів є загрожуюче великий відсоток мазепинців. На цю царину пропаганди проводирі мазепинства звернули особливо серйозну увагу. В народ мазепинці пустили штучно нафабрикованих “народніх співців”. Паралельно з цим з усіх сил утворюється культ Шевченка. На могилу автора “Кобзаря” організовуються цілі проці і там ціле літо співають шевченківський заклик:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

А влада мовчить, наче це її зовсім не обходить. Більше того, влада уперто заперечує мазепинський рух, уперто вважає його вигадкою дотепних людей. Коли я в Петербурзі говорив про небезпеку мазепинського руху одній дуже високопоставленій людині, від якої багато дуже залежить в житті і напрямі нашої школи, то бесідник мій недовіжливо усміхався і спитав мене: “Невже можна надавати значіння цьому безгрунтовному рухові?” В минулому році в Києві для покійного П. А. Столипіна складено на особливе замовлення, пропам'ятну записку про мазепинський рух. В складанні цієї записки близьку участь приймав покійний Б. М. Юзефович, який про мазепинство говорив тоном іронії, як про щось таке, що цілком не заслуговує уваги з боку влади.

І мазепинський рух, не зустрічаючи перепон на своїм шляху, вільно собі розвивається.

Що ж треба робити? Як боротися з мазепинством? Щодо цього треба йти шляхом австро-угорської влади. Австро-Угорщина боїться галицько-“русскаго” іредентизму. Боячися втратити Східну Галичину, вона рішила здушити “русскую народность” в цій “исконно русской області”. Але Росія повинна в такій же мірі боятися українсько-мазепинського іредентизму. Бо все хилиться власне до цього. Ще не так давно українофіли не йшли далі мрій про якусь культурну “самобытность” Малоросії. Потім з’явилися політичні програми українофілів, причому ще в 1906 році проводир мазепинства п. Грушевський в опублікованій ним програмі говорив тільки про широку державного характеру автономію Малоросії з особливим “українським” сеймом у Києві, з особливою українською церквою і т. д. Тепер діло пішло далі і нині програмою мазепинства є утворення особливого “українського королівства” від Карпат до південної Волги і Кавказу, під скіпетром Габсбургів. Цю програму, яка є програмою зруйнування єдиної великої Росії, запекло підтримує Австрія і весь польський світ.

Так в історії мазепинства завжди було. Передтечі Мазепи³¹¹ Виговський³¹² і Дорошенко³¹³ намагалися опертися на Польщу (перший) і на Туреччину (другий). Сам Мазепа вирішив опертися на Швецію. Сучасні мазепинці всі свої плани і мрії зв’язали з імперією Габсбургів. Чи можемо ми ставитися до цього байдуже? Коли Австрія, боячися втратити Галичину, розпочала нечувані утиски проти “русскаго” національного руху, то чому ж ми зостаємося такими неповорушними перед страшною небезпекою мазепинської пожежі по цілій Малоросії, перед небезпекою, що загрожує єдинству й великодержавності Росії? В той час, коли Австрія, країна “конституційних свобод”, немилосердно душить всякий прояв “русской” самосвідомості в Галичині, у нас мазепинство користується всіма свободами і недоторканостями. Чи можна вести боротьбу при таких неоднакових умовах? Подивіться, що робить австро-польська влада з “русською” пресою в Галичині? Гноблячи “русскую” пресу, Австрія мотивує це тим, що “русская” агітація в Галичині загрожує цілості Австрійської імперії... Ну, а мазепинська скажена пропаганда хіба не загрожує цілості Російської імперії? Що ж ми так панькаємося з цим рухом? Чи можна дивитися з такою байдужістю на те, що мазепинці захоплюють щораз нові позиції в шкільній справі, особливо в народній школі? Або от приклад: Австрія негайно висилає за межі держави “русских”, запідозрених у спочуттю до “русской” партії. А таким діячам, як граф В. А. Бобринський, в’їзд у межі австрійської держави цілком заборонено під карою негайного замкнення в тюрму. У нас же пп. Грушевські та інші австро-польсько-мазепинські емісари преспокійно їздять по краю і керують цілою мазепинською пропагандою і ніхто їх і пальцем не займе! Австрія утворила з Галичини мазепинський П’ємонт, яким користуються об’єднані вороги “русскаго” народу, як тараном для зруйнування єдинства і цілості Росії. А ми, схрестивши руки, непорушно стоїмо і співаємо: “Їж мене, собако!”

Друг Австрії, п. Крамарж, говорячи про велику небезпеку для Росії мазепинсько-галицького вогнища, приходять до того висновку, що між Росією і Австрією може вибухнути війна за Галичину, бо тут готується небезпечний “антируський” осередок, полум’я якого повинно перекинутися в південну Росію і запалити розрухи і повстання в самім “русском” народі. Закінчив п. Крамарж свою розмову з співробітником “Нов. Врем.” висловом здивування з приводу того “недбальства і байдужості”, з якими російське громадянство ставиться до мазепинського руху.

От слова, під якими треба підписатись обома руками і які треба невпинно повторяти. Помиляється тільки п. Крамарж, коли каже, що в Галичині “готується небезпечне вогнище антируське”. Ні, воно вже готове і полум’я пожежі вже розлазиться по всій Малоросії. Національно-державна самооборона великого “русскаго” народу наказує вам, що необхідно рішучо боротися з мазепинством.

А. Савенко.

Помер А. Тесленко³¹⁴. Це величезна втрата для нашої літератури. З нього міг би виробитися неабиякий поет-вістиар, якби йому судилась інша доля, а власне, якби в Росії були інші порядки...

20 грудня

Самородок, селянин-козак Лохвицького повіту с. Харківець, що самотужки вибився на вчителя парафіяльної школи і почав писати чудовою народною мовою яскраві своєю талановитістю оповідання.

Під час революції 1905 року він, кажуть, намовив селян арештувати справника (начальника повіту), а коли прийшло “успокоєніє”, то мусів тікати і жив нелегально в Києві. Він тоді днював і ночував у нас у редакції.

Коли закрили “Громадську Думку” і запечатали редакцію, ми хотіли оселити його у лісничого Б. Іваницького в державному лісі на Київщині. Спочатку він згодився, а коли, довідався, що там ліс сосновий, то рішучо відмовився, кажучи:

– Я думав, що там ліс такий, як у нас, а він сосновий. Там дьогтем тхне і пташок нема. Не хочу. Краще поїду додому до діда на пасіку, в наш ліс, повний птаства та пахощів. Може, мене там не знайдуть.

Поїхав. Там його знайшли, арештували і без суду заслали на Сибір. У Московській пересильній тюрмі спав на холодній, мокрій цементовій долівці і дістав гнійний плеврит, потім туберкульоз. Через три роки вернувся зовсім хворий. Коли зайшов у редакцію, то я його не пізнав, так він змінився: зморщився, схуд, zostалися тільки ті самі прекрасні очі. А до заслання я часто, так, щоб він не бачив, милувався його гарним обличчям і чисто козакою статуєю.

В лікарню нізащо не хотів лягати. Оселився вдома, з старим, слабим батьком, без лікарської допомоги, без усякого догляду і нарешті вмер.

В останніх оповіданнях своїх, які без сліз не можна читати, описував своє заслання, хворобу.

Шкода, велика шкода!

Отак я боюся, щоб передчасно не вмер і С. Пригара (Микола Голобородько), талановитий гуморист, але, на жаль, не тільки туберкульозний, а й чудний якийсь.

Я раз у раз прошу, умовляю його писати гумористичні фейлетони, а він уважає нижче своєї гідности “зубоскалити”, як він каже, і не надає своїм прекрасним фейлетонам ніякого значіння, а добивається, щоб ми друкували його нудні публіцистичні статті, які він чомусь підписує жіночим псевдонімом “Марія Войцехівська”. Очевидно, крім туберкульозу, у нього є й психічна ненормальність. Бачить же він, що всі залюбки читають його фейлетони, милуються ними, вихваляють їх, а на його публіцистику ніхто й уваги не звертає. А тим часом він уперто вимагає друкувати свої статті і згоджується написати фейлетон тільки тоді, коли ми надрукуємо його маловартну публіцистичну статтю. Я намагаюся зблизитися з ним, закликаю його до себе на понеділки. Часом він прийде, сяде собі в куточку і дивиться на всіх спідлоба, як той вовк, і непомітно втече. Рідко-рідко коли принесе фейлетон, хоч я йому за них і платню визначив більшу, ніж іншим співробітникам, і в грошах він, видно, має недостачу.

А шкода, бо з нього міг би виробитись неабиякий фейлетоніст-гуморист, якби він зрозумів, у чому полягають його здібності, та в цім напрямку і працював би над собою.

1912 РІК

2 січня 1912 року

Чорносотенна преса мало не щодня лементує про “мазепинців”, що вони надумали відірвати Україну і заснувати своє королівство чи князівство під протекторатом Габсбургів. “Новое Время”, “Кіевлянин”, “Московскія Ведомости”, “Свет”³¹⁵ ведуть перед, а за ними і всяка провінціальна дрібнота підтягає.

Уряд, добре освідомлений про український рух, поки що не зважає на це цькування. Уряд певний, що рух наш не політичний, а культурний. В найгарячіші часи визвольних років українці вимагали тільки широкого самоврядування, себто автономії, а про самостійну державу у нас ніколи й думки не було.

Чорносотенні малороси, як Савенко, почали тепер називати себе богданівцями в пам’ять Богдана Хмельницького³¹⁶, який приєднав Україну до Москви, протиставляючи себе “мазепинцям”, які нібито хочуть відірвати її від Росії.

Але по суті вони не “богданівці”, бо Богдан приєднав Україну на автономних основах і відстоював автономію України. В дійсності Савенко і К^о – Брюховецькі³¹⁷, що запродували Україну за дворянство, за “чини” та всякі вигоди.

В дійсності ми “богданівці”, бо ми від самого початку відродження української свідомости далі автономії не йшли. Творці і сучасники “Історії Русов”³¹⁸, Кирило-Методіївське братство були автономісти-федералісти; Драгоманов і Грушевський у своїх працях раз у раз були автономістами, а не сепаратистами і з політикою Мазепи нічого спільного не мали.

Треба б нам цей погляд проводити в пресі, але страшно, що адміністрація буде штрафувати нас за автономізм.

Але що робити? Треба ж нам доводити, що ми не були ніколи і не єсмо сепаратистами і не думали ніколи відриватися від Росії, а раз у раз мріяли тільки про широке самоврядування – автономію.

Тим часом щоденний гвалт чорносотенної преси робить вплив. Дрібні адміністратори починають тиснути все українське, вважаючи його за мазепинство, за зраду державі.

Інспектори шкіл забороняють учителям передплачувати українські газети та книжки, роблять труси по квартирах учительських і загрожують позбавити посади, коли й надалі помітять нахил до українства. Справники забороняють українські спектаклі, концерти. На шкільних ялинках заборонено співи і декламацію по-українському.

Одно слово, вертаються часи з-перед 1905 року.

Але все це ми вже чули й бачили і перебули. Певне, перебудемо й це лихоліття!

В понеділок на журфікс зайшов до мене д-р П. І. Немоловський³¹⁹, що приїхав з Басарабії на свята в Київ.

6 січня

Коли походилися люди, переважно співробітники "Ради", то він почав докоряти нам, що ми зовсім не реальні політики, що ми своєю опозицією до уряду, до Думи Державної тільки шкодимо українському рухові. Він доводив, що нам треба йти поруч з урядом, бо від уряду ми швидше добудемо пільг, ніж від кадетів, яким ми підтакуємо. Цю саму думку раз у раз проповідує і М. І. Міхновський.

Хтось завважив, що ніхто не заважає йому завести правий український часопис і там проводити свою реальну політику.

На це він відповів, що люди його поглядів сидять на посадах, не мають змоги писати, а за гроші не наймеш правого студента, щоб писав, це тільки лівих студентиків можна найти за дешеві гроші.

Відповіддю на це був дружний веселий сміх, так що й він сам розсміявся.

В. М. Леонтович теж опонував Немоловському, але завважив, що, очевидно, організація правих українських елементів на часі і прочитав нам листа Вас. Федора. Русинова, багатого лохвицького поміщика.

Русинів пише, що його дуже вразила постанова Полтавського губерніяльного земського зібрання не премірувати сільськогосподарських книжок на українській мові. Він пропонує заснувати українську праву партію або хоч зав'язати під час виборів в 4-ту Думу такий блок, щоб проводити і в Думу людей, які зобов'язуються щиро відстоювати українську школу.

Щасти Боже! Я від щирого серця вітатиму такий блок, бо тільки тоді ми здобудемо школу свою, коли люди всіх політичних напрямів візьмуться за цю справу.

8 січня

Цими днями був я в Кононівці.

Вечорами приходили приятелі – дядьки-селяни побалакати про те, про це, розпитатись, порадитись про свої справи, почути, що робиться в городі, що чути про Думу і т. ін. З цих розмов виявилось, що за останні роки, тобто після визвольного руху, в селі настала така деморалізація, про яку перше й чути не було.

Розказують мені, наприклад, дядьки, що за волосного суддю від Кононівки вибрали Петра Малинку. Я страшенно здивувався, бо цей Петро – найостанніший, найгірший у селі чоловік. До революції це був злодій-конокрад і притім надзвичайно нахабний. Під час революції це був найенергійніший революціонер, що невтомно розвозив прокламації, які йому приставляли всякі жовтороті агітатори всяких партій. Як настало “успокоєніє”, він зробився агентом пристава (поліційного комісара), шпигом і зводив рахунки з своїми ворогами, які не похваляли його діяльності як злодія або як революціонера. Все село він держав під страхом, бо всякого міг підвести під висилку на підставі “усиленої охрани”. Якось при моїй допомозі насмілилися селяни зробити приговор, щоб виселити його, як “порочного” члена, бо селяни мають по закону право видаляти з своєї громади шкідливих членів. Але пристав настукотів, налякав і селяни побоялися підписуватися на приговорі, а хто мав необережність підписатись, того Малинка привселюдно бив мало не до смерти або обкрадав до ниточки і все йому сходило*. Коли якось машина зарізала одного дядька, що попав під поїзд разом з Малинкою, то все село страшенно жалкувало, що машина обминула Малинку.

І от цього Малинку вибрали в кандидати на суддю.

-- Ну нащо ви його вибрали? Невже кращого не знайшли?

– Та кращий не піде, бо й хазяйство пропаде, і розіп’ється чоловік, ставши суддею. Отож хто судиться, то безпремінно повинен напувати суддів та купувати писаря, бо інакше діла не виграє. А коли й виграє, присудять йому скільки там рублів, скажемо, за шкоду, спаш чи що, то доти не виїде помічник старшини правити по “исполнительному” (екзекуційному) листу, покіль не віддаси йому половини суми. Отаке тепер настало. А найгірше те, що тепер можна купити собі на всяке діло свідка, який і присягне, що бачив і чув те, чого й зовсім не було. Такого перше не бувало. Ну, судді, писарі, то бували всякі, а таких ложних свідків, щоб присягали – рідко-рідко бувало, а тепер – скільки завгодно!

– Ну, питаю, – і буде Петро за суддю?

– Ні, – відповідають, – не буде, не затвердив земський (селянський начальник).

– Слава Богу, хоч земський не допустив злодюги в судді.

– Не допустив, бо Петро не дав десятки (10 рублів) хабара.

– ?!

.....
* В 1918 році він став большевиком, а коли знов настала українська влада, то селяни гуртом на сході вбили його.

Я хотів спитати: “Невже?”, але згадав, що в Перешорах земський начальник Степанов буквально грабує всіх, хто у нього судиться й не судиться. В одного бере дурно десятину землі, другого заставляє дурно виорати, в третього бере без грошей насіння, і так обробляють, збирають і звозять йому десятки десятин.

А спробуйте підняти діло, то ніхто не признається, бо всі бояться. Так залякали людей під час “успокоєнія”.

Коли побуваєш у селі, наслухаєшся про теперішні сільські порядки, то аж страх бере. Це ж повна деморалізація, це ж загибель! Який цьому буде кінець, я й уявити собі не можу!*

Це ж треба десятків років законности, щоб повернути село на праву путь, або якихось надзвичайних ліків, щоб вигоїти село від цієї кричущої деморалізації.

В Києві в 1913 році має бути обласна сільськогосподарська та промислова виставка.

9 січня

Задумали ми від трьох наших книгарень (“Київської Старини”, “ЛНВісника” та “Часу”) зробити спільний павільйон і торгувати в ньому під час виставки книжками та всяким кустарними** виробами.

Коли розпитались у досвідчених людей, то виявилось, що павільйон, добре збудований в українському стилі і такий великий, щоб у нього можна було заходити публіці, коштуватиме не менше 5 тисяч рублів. Що самий проект коштуватиме не менше тисячі рублів, бо всі орнаменти, горорізьбу, візерунки треба зробити у великому масштабі, додержуючися пильно розмірів, щоб майстри змогли оце все виробити.

А тим часом книгарні наші більше як по 500 руб. кожна не можуть асигнувати на виставку. Все-таки ми вирішили оповістити конкурс на ескізи такого павільйону, щоб заручитись у виставочного комітету місцем.

Один з членів комітету сказав нам, що коли ми покажемо комітетові гарний проект павільйону, то нам дадуть і місце гарне та, може, ще й дурно, а коли павільйон наш буде якийсь простенький, незграбний, то запхнуть нас кудись у глухий куток.

Отож ми й вирішили, що попереду треба заручитися місцем, придбати проект павільйону, а тоді, може, й гроші знайдуться. Думка така, що, може, Товариство підмоги літературі, науці і штуці вишукає грошей. Радилися ми про це з В. М. Леонтовичем, але він не сподівається добути грошей від В. Ф. Симиренка, а подав думку звернутися до Полтавського земства, може, воно увійде в нашу спілку і виставить свої кустарні вироби. Та навряд чи набереться тепер хто сміливості йти в спілку з “мазепинцями”!

*Цей “кінець” ми побачили під час революції 1917–20 рр.

** Домашніми.

10 січня

На конкурс прислано тринадцять проектів. Журі, що складалося з малярів: Холодного³²⁰, Кричевського та Бурячка³²¹, присудило премію інженер-архітекторові Шехоніну, який дав проект під девізом “Хмара”.

Проект справді гарний, але чи добудемо ми грошей, щоб його збудувати?

Тим часом подаємо проект виставочному комітетові з проханнями відвести нам місце.

11 січня

На відповідь В. Королева М. Жученкові з приводу трупи Садовського в “Дніпрових Хвилях” знов з’явилася стаття Жученка, в якій він знов коле Садовського.

Прочитавши цю відповідь, Садовський розпалився і написав до “Ради” в формі листа до редакції відповідь Жученкові. Садовський – великий артист, але відповідь його, написана в гумористичному тоні, з літературного боку дуже слабенька. Умовляв я Садовського по-приятельськи не друкувати її, не звертати уваги на Жученка, але він гаряче вимагає, щоб “Рада” надрукувала його листа.

Я відповів йому, що за заведеними звичаями, він повинен післати свою відповідь у “Дніпрові Хвилі”, а коли там не згодяться надрукувати, то “Рада” надрукує з приміткою, що лист був післаний до “Дніпрових Хвиль”, але там його не схотіли друкувати.

Садовський страшенно розсердився на мене, а редакція з свого боку незадоволена, що я обіцяв Садовському надрукувати його листа. Павловський рішучо сказав мені, що він протестує і не буде друкувати відповіді Садовського. На це я, сміючися, відповів, що за приводом Столипіна, я розпущу на півгодини редакцію і на основі § 87* надрукую листа Садовського, коли “Дніпрові Хвилі” відмовляться. Цей мій дотеп привів усіх у веселий настрій, на тому протест і скінчився та, певне, вже ніякого конфлікту з цього приводу не вийде**.

Передплата на “Раду” йде млявіше, як торік: сьогодні число передплатників на 400 менше, ніж торік у цей день. Може, це через те, що торік публіка була підогріта нашою відозвою і кинулася підтримувати газету, а тепер ми ніяких заходів не робили.

А може, це результат цькування націоналістів, бо публіка наша так залякана “успокоєнієм”, що не може обороняти своїх законних прав, а про обору права передплачувати свою газету і мови не може бути, бо начальство в ту ж мить вижене з посади. Тільки незалежні люди можуть безкарно

* Австрійський § 14.

** Кажуть, що лист М. Садовського був надрукований у “Дніпрових Хвилях”, хоч сам я його не бачив.

передплачувати свою газету, але до незалежних не можна віднести селян, бо в них волосне начальство та поліція силою видирають з рук “Раду” і не пускають її через волосну пошту.

От і видавай при таких умовах газету!

Д-р М. П. Левицький пише, що з того часу, як його звільнили з посади, він не може зібрати стільки передплатників, як торік, бо службовці бояться. Д-р Левицький постраждав через донос “Нового Времени”. Якийсь падлюка написав кореспонденцію, в якій каже, що вся Волинь в руках мазепинців, які готують ґрунт для вступу австрійського війська, а для переговорів з австрійським урядом мають на границі в Радзивилові свого агента лікаря.

Після цього доносу з Петербурга наказали “немедленно” перевести д-ра Левицького з границі, хоч у кореспонденції не найменовано було лікаря. Якби уряд вірив у зраду д-ра Левицького, то вчинив би слідство, але він знає, що це брехня, а все-таки догоджає націоналістам.

От часи!

З Петербурга прийшла звістка, що Левка* не хочуть прийняти до університету. Градоначальник дав йому свідоцтво “благонадійності”. Левко приклав його до прохання в міністерство і вже радів, що вступить до університету й буде працювати над кістками, які повикопував літом.

12 січня

А тепер у міністерстві сказали, що Левко належить до партії соціалістів-революціонерів, а через те його не приймуть до університету.

Ніколи хлопець не був есером, і от на основі помилки шпигів його вважають за соц.-революціонера.

Але яку тепер тактику взяла охрнка: одною рукою пише свідоцтво “благонадійности”, а другою – донос, що людина “неблагонадійна”!

Господи, от порядки!

Все держиться, все основується не на законах, а на таємних доносах. Якби Левка не приймали на законних основах, то так би й було, хлопець поїхав би собі в Париж, як йому радить проф. Вовк. А тепер треба шукати протекції, бо це єдиний шлях паралізувати тайні атестації охрнки. Протекція тепер – усе, а закон – ніщо! Ну й часи!

Треба знов їхати в Петербург шукати всяких ходів.

* Мого сина.

Ще неприємність! Якось приніс С. Черкасенко фейлетон. Я поглянув та й кажу – знов про Савенка?

13 січня

Пора б уже покинути його, бо обридли оті чорносотенці. Потім, читаючи далі, я зважав Черкасенкові, що він вживає страшенно грубих виразів, які аж вуха ріжуть. Він відповів, що коли хочемо писати народньою мовою, то мусимо терпіти й грубі вирази. Я навів йому приклади, що Тесленко, Майорський, Васильченко пишуть чисто народньою мовою, а грубости там нема, а навпаки, така м'якість, лагідність.

Другого дня Черкасенко написав фейлетон, в якому переказав свою вчорашню розмову з редактором і для сміху написав мовою Тесленка та Майорського про події в Думі, промови Мілюкова, Родічева³²² і т. д.

Я про нього й забув, коли це несподівано прийшов лист від В. О. Піснячевського, в якому він страшенно обурюється, що в фейлетоні Черкасенка висміяно його, Піснячевського, докоряє редакції, що вона неможливо нечемно поводить ся з своїми співробітниками і каже, що коли не надрукують його відповіді Черкасенкові, то він навіки зрікається писати в "Раді". При тім відповідь чисто особиста, страшенно лайлива, а головне, зовсім безпричинна.

Я вияснив у листі до Піснячевського усе, як було, довів йому, що ніхто його на думці не мав, але досі відповіді від нього ніякої не маю.

Просто наче збожеволів чоловік!

Вчора пішли ми з проф. М. С. Грушевським на журфікс до В. М. Леонтовича і застали там скількох його родичів, поміщиків з Полтавщини. Коли почалась розмова, то виявилось, що родичі ці читають тільки "Кієвлянина" та "Новое Время", відтіля черпають всю премудрість і очима цих поважних газет дивляться на все.

15 січня

В. М. Леонтович, проф. Грушевський та я розмовляли по-українському і, очевидячки, це навернуло розмову на "мазепинство". Чорні родичі В. М. Леонтовича, за Савенком та Шульгиним, почали говорити, що вони дуже люблять мову, пісню українську, але не розуміють, нащо це ми, "українофіли", хочемо цю мову запровадити до шкіл, що це загрожує цілості держави, яка уявляється їм монолітом, їх лякає, що "мазепинство" росте і так тепер поширилось, що стало помітне в Києві скрізь: на вулиці, в трамваях, і т. д.

Ми доводили, що, очевидячки, це не штучно вигаданий рух, а органічна потреба, бо інакше рух цей не ширився б так. Не вважаючи на те, що незабаром буде 200 років, як цар Петро³²³ заборонив уперше друкування українських книжок; що протягом цих двох століть не раз забороняли українську літературу, а проте вона розвивається й шириться.

Один з братів В. М. Леонтовича висловився, що він добре знає, що обвинувачення в державній зраді і відбиранні "пруських марок" розповсюджуються

безпідставно, що це вигадка, але він гадає, що наш рух підтримують жиди, коли не матеріально, то як агенти “українофільства”. Ми доводили йому, що в дійсності виходить якраз навпаки: жиди суть у нас найбільшими й найщирішими агентами обрусіння і нам вони далеко страшніші, ніж кївлянинці та нововременці. Бо чорносотенці вигадують на нас такі брехні, яким навіть і уряд не вірить; накликають на нас всілякі скорпіони, але їх агітація зовсім не впливає на широкі кола громадянства і мало чим нам шкодить. А “Речь” “Кіевская Мысль”, “Одеськія Новости”³²⁴ та інші жидівські газети, що несуть світло й свободу, які мають величезну кількість читачів, володіють російським громадянством, впливають на нього, а тим часом до нас вони ставляться вороже. Поки що вони не виступають одверто проти українського руху, але вони його умисне замовчують, ніколи й слова не надрукують про нього, ніколи не виступлять в оборону його – так, наче цього руху зовсім нема.

Не страшні нам Меншикови та Савенки, нам страшні Гесени (редактор “Речи”), Кугелі (завідуючий редакцією “Кіевской Мысли”). Нам страшні люди з прогресивною репутацією, які ще терплять українство для домашнього обиходу і ніколи не пустять його в школу, боячися, що може виробитись окрема українська культура. Вони, натурально, не вірять брехням про державну зраду, про розкол держави, але вони добре розуміють, що коли розвіється українство, то вони втерять найбільший ринок для своєї літературної продукції; вони не можуть помиритися з думкою, що москвич, туляк, який схоче переїхати на Україну – чи за суддю, чи професором, повинен буде попереду навчитися нашої мови і т. д.

Централізм прогресивних елементів може зробити з Росією те, що зробив революційний Париж з Францією, забивши рух провансальський та кельтський (бретонський).

Радилися ми вчора (на зібранні “Старої Громади”), що робити з хатою на Тарасовій могилі, бо вона вже вимагає ремонту. Одні напосідались, щоб поставити гарну кам’яну хату в українському стилі, а я доводив, що й стара хата після невеликого ремонту ще простоїть багато років, а краще гроші затратити на те, щоб купити садибу Івана Ядловського, сторожа могили, яка відділяє могилу від Дніпра. Хто знає, як воно буде в будучому. Може, Іван Ядловський комусь продасть, або його діти не схотять дурно пускати публіку на могилу через свою садибу, тоді доведеться обходити дуже далеко кругом. Я доводив, що треба купити цю садибу і зробити сходи на гору по тій стежці, що тепер іде через Іванову садибу.

Нарешті всі згодились і просили В. П. Науменка, юридичного власника могили, поєднатися з Іваном і заплатити йому хоч і тисячу рублів та швидше зробити купчу (контракт), а хату на могилі перекрити і дещо підправити в ній знадвору, всередині ж вона ще добра. Порішено й сходи

16 січня

на самій могилі зробити з граніту, бо дерев'яні недовго держаться і вимагають раз у раз ремонту.

Нарада наша була в хаті д-ра Г. Г. Квятковського³²⁵, в якого всі кімнати завішані чудовими образами. Справжня мистецька галерея, яку оцінюють люди в кілька тисяч рублів.

Шуткуючи, я порадив Г. Г. Квятковському заповідати всі картини (образи) свої в музей Наукового товариства. Він каже, що згодився б залюбки, якби Товариство мало своє помешкання. На це я відповів, що я заповідаю свій domek, а він нехай заповідає картинну галерею. Він охоче згодився, та не знаю хто кого переживе – чи д-р Квятковський Наукове товариство, чи воно його?

Можливо, що агітація націоналістів таки досягне свого, а вони найбільше ворогують проти цього Товариства, бо воно працює, чи, краще сказати, має на меті працювати над українською наукою. Має на меті працювати, а в дійсності ніхто там не працює і ніякого Товариства нема, коли нема М. С. Грушевського. А коли він приїздить, тоді бувають і реферати, і загальні збори. Без нього нічого нема, бо всі бояться, що втратять посади професорські, стипендіатські, учительські, коли їх запідозрять в праці на користь “мазепинців”.

Вчора я повернувся з Петербурга, де пробув два тижні в клопотах за сина, якого не приймають до університету.

3 лютого

Перед виїздом у Петербург я взяв у В. М. Леонтовича листа до члена Державної ради від Полтавщини П. Д. Шкляревича³²⁶, якого полтавці вважають за дуже порядну людину і навіть з українськими симпатіями.

Крім того, В. М. Леонтович звернувся до брата свого Костя Миколайовича, що має репутацію правого октябриста*, приблизно з такими словами:

– Ти переконаний оборонець існуючого уряду – найди спосіб направити помилку цього уряду відносно сина Євгена Харламповича. Ти особисто знаєш Левка, знаєш, що він не революціонер; може, ти даси рекомендацію до якої-небудь впливової особи?

Кость Миколайович охоче згодився написати листа до свого доброго знайомого, хорольського дідича графа І. І. Капніста³²⁷, члена Державної Думи. В листі тому він написав, що і особисто давно знає Левка, що хлопець захоплюється археологією і обвинувачення його в революційності є помилка. Далі пише: “Я, як переконаний охоронник існуючого уряду, щоб не збільшувати число його противників, прохаю вас поклопотатись, аби ця помилка була направлена”.

Приїхавши в Петербург 18 січня, я зараз здобув адреси Шкляревича та Капніста і спитав по телефону, коли їх можна бачити.

* Партія 17-го октября (жовтня), коли вперше оголошено маніфест про конституцію.

По всіх канцеляріях в Петербурзі раніше першої години дня у жадного бюрократа нема прийому; “вибранці ж народні”, очевидно, щоб показати, що вони дуже заклопотані і багато працюють, призначили мені прийом від 10–11 години ранку.

Граф Капніст, дуже багатий полтавський землевласник, займає велику квартиру, обставлену старовинними меблями, які я мав час розглянути, бо так довгенько довелося мені його ждати в гостинній. Хоч я приїхав до нього в 10 ½ годин, але він, очевидно, ще спав, бо не скоро вийшов до мене і, як помітно було, саме тільки зробив свій туалет.

Він попрохав у мене вибачення (звичайно, по-московському), що ще не читав листа К. М. Леонтовича, якого я передав йому через льокая з своєю карточкою, і взявся читати.

Прочитавши листа, він дуже уважно почав мене розпитувати, в чім обвинувачують Левка; коли я йому розказав, додавши, що це все результат непорозуміння, то він висловив своє здивування і недовір'я. Він ніяк не міг припустити, щоб систематично чіплялись до хлопця, без усякої з його боку провини. На це я йому відповів прикладно:

– Ви К. М. Леонтовича знаєте добре, чи можна підозрівати його в чомусь проти уряду?

– Ну, розуміється, ні...

– А чи відомо вам, що під час приїзду государя в Київ у Костя Миколайовича зроблено трус з наказом арештувати його, незважаючи ні на які наслідки трусу?

– Та не може бути!

– Вірно. Не арештували його тільки тому, що спізнались: поліція з'явилася до нього о 4 годині рано, а о 12 ночі він виїхав у маєток.

– Як, предводителя дворянства (маршалка)?

– Як бачите. Налякали жінку, дітей.

Я, само собою, не висловив йому свого жалю, що Костя Миколайовича не посадили. Нехай би його попоїли блощиці в участку, побачили б ми, яким би він тоді був “переконаним охоронником існуючого уряду”.

– Це все, очевидно, той Кулябка наплутав...

– Так, – кажу, – коли Миколай Павлович* казав, що Росією правлять столоначальники, то тепер сміливо можна сказати, що Росією правлять охоранники...

– На жаль, справді, це зло надзвичайно вкоренилось... – каже якимось потупившись граф і спішить змінити тему розмови. – Кость Миколайович пише, що ви видаєте українську газету, себто *малоросійську*, я свідомо вживаю цього терміну. Скажіть, будьте ласкаві, я думаю, що це прибільшення, всі ці розмови в пресі про прусські марки, про стремління до відділення від Росії, до об'єднання з Австрією і т. інш. – я нічого подібного не помічав і не чув на Полтавщині.

.....
* Цар Миколай I.

У мене в голові промайнула думка поспитати його – чи не чув він, що його предок граф Капніст їздив колись у Берлін “за пруськими марками”, але відповів, що все це вигадки Савченка, а за ним Меншикова.

– Так, я в цьому був переконаний, але все-таки в чому полягають ваші змагання?

– Насамперед ми, – кажу, – домагаємося народньої школи на українській мові і катедр в університеті про українознавство на російській мові.

– Ну, катедри, я розумію ще, але школи на малоруській мові зовсім не потрібні: учні прекрасно розуміють російську мову, я в цьому переконаний, бо щороку екзаменую учнів у кількох школах. Власне кажучи, я теж люблю малоросійський язик, пісню, батько мій навіть дуже любив розмовляти цією мовою, але я бачу, що сам народ намагається навчитися російської мови і забути свою. Очевидно, це історичний процес, якому треба допомагати, а не гальмувати і т. д. і т. д.

Наговорившись на цю тему, граф вернувся до справи, пообіцяв мені порадитися з Капустиним та Анрепом, які ближче стоять до міністерства освіти, а тоді сповістити мене.

Я так засидівся у Капніста, що візиту до Шкляревича залишив до другого дня.

Вечори я проводив у земляків: П. Я. Стебницького, О. Г. Лотоцького, Ф. К. Вовка, М. А. Славинського³²⁸, але про це я розповім пізніше, як докінчу про мої клопоти в Левковій справі.

П. Д. Шкляревич – старий, небагатий полтавський пан, що раз у раз жив тільки з платні на виборній службі, випадково попав у Державну раду, коли відмовився Іван Мик. Леонтович.

Квартирує він у мебльованих кімнатах середньої руки, займає дві кімнатки, як звичайний старий кавалер.

Прочитавши листа В. М. Леонтовича, в якому було сказано, що я земляк, автор відомих брошур по сільському господарству, писаних українською мовою, Шкляревич похвалився мені, що він “единственный в России внук виборного малороссійскаго сотника”, якого Катерина II³²⁹ перейменувала в маршалки, і почав виявляти свою ознайомленість з українським рухом, але все невпопад: він знає “Раду”, яку перше Дмитріїв видавав у Полтаві, сплутавши “Раду” з “Рідним Краєм”; обурюється циркуляром Столипіна, яким зачислено “і нас, полтавцев” у іногородці; дивується, що уряд і Дума відривають Холмщину, частину Польщі, і тим підбивають на ворожнечу польський народ, але був видимо здивований, коли я сказав, що спочуваю відділенню Холмщини, бо народ там український, а не польський, а тільки пани там поляки, як і в Південно-Західному краї.

Я навертав розмову на Левкову справу, але Шкляревич зараз переходив на свою біографію, кажучи, що він на собі знає, що коли записано в департаменті поліції, то до смерти вже зостнеться репутація “неблагонадежности”. Колись, років сорок тому, як він вийшов з гвардії, його вибрано за члена Полтавської

межової палати, а на цю посаду важив родич губернатора і останній дав таку атестацію Шкляревичу, що його не затвердили. Хоч потім він і добився затвердження, але репутація “неблагонадійності” і досі лежить на ньому.

Я кажу, що синові видали свідоцтво “благонадійності”, але не приймають до університету, чи не міг би він, Шкляревич, поговорити з Кассо (міністром освіти, страшенним чорносотенцем). Шкляревич знов каже, що все залежить від Департаменту поліції, а не від Кассо. Він це по собі знає, бо коли він 30 років тому був мировим суддею і його жандарми хотіли адміністративно вислати з Полтавщини, то міністр юстиції не міг нічого допомогти, а поміг колишній товариш, що потім командував лейб-гвардійським полком: він поговорив з шефом жандармів і впевнив його, що Шкляревич, син похресника Катерини II, зовсім “благонадійний” і т. д.

Розмова наша скінчилася на тому, що він обіцяв через одного чоловічка поклопотатися в Департаменті поліції і дати мені знати. Так і досі нема від нього ніякої звістки.

Побачивши, що мало надії на тих людей, до яких у мене були рекомендації з Києва, я почав радитися з земляками, куди мені вдаритися.

Торік, коли Левка вислано було в Кононівку на два роки під догляд поліції, проф. Ковалевський³³⁰ звів мене з членом Державної ради М. А. Стаховичем³³¹, який сказав, що нехай Левко їде тепер додому, а восени він, Стахович, pomoже мені клопотатися, щоб Левка вернули до університету.

Тепер я вирішив звернутися до Стаховича, але він забув, певне, мене, то треба було взяти від когось рекомендацію.

Земляки обіцяли поговорити з академіком А. Шахматовим, до якого легше доступитися, ніж до М. М. Ковалевського.

Справді, Шахматов, який особисто знає Левка, охоче згодився довідатися, через що його не приймають в університет.

Шахматов приймає раз у тиждень, в неділю, від 11 до 1 години дня. Коли в 12 годин я приїхав, то в нього було вже душ з-десять народу, які вели філологічну розмову. Коли попросили снідати, то Шахматов посадив мене коло себе і потихеньку розповів, що проти прізвища Левка стоїть – “не желателень” (небажаний), що університет сам не може прийняти, а міністр, може, й зважиться не звернути уваги на атестацію охранки, коли його попросить якась впливова особа, і обіцяв дати мені листа до М. Стаховича.

Потім почав мене розпитувати про діяльність київського Наукового товариства. Розмову цю почув сусіда, якийсь довгочубий музика, і розказав, що у д-ра Гребенюка є чудова збірка українських пісень, яку треба видати; що М. Лисенко, якого українці вважають за свого кумира, попсував народну пісню. Я сперечався, доводив, що у Лисенка мелодія народної пісні записана вірно так, як співає народ, а гармонізація у нього справді європейська, а не народна.

Розмовляючи з цим добродієм, я й не помітив, що гості вже порозходились; раптом до нас підійшов Шахматов і каже:

– Ну, ви ще довго будете сидіти?

У мене вся кров прилила до лица, а довгогровий музика спокійно каже:

– Ні, я зараз їду.

І пішов до дверей. Я швиденько за ним, але Шахматов мене спинив:

– Ні, вас я прошу остатись, я зараз напишу вам листа до Стаховича.

У мене відлягло від серця, а то просто я не знав, куди мені дітися від сорому. От яка простота відносин у цього чоловіка! Та, очевидно, інакше і не можна, бо влізе до тебе якийсь кулетет*, почне патякати цілий вечір, а ти сиди й слухай!

Взявши листа, я подякував і вийшов. Шахматов провів мене, поміг надягти кожуха і просив передати привіт Левкові.

По телефону я спитав, коли я можу побачитися з Стаховичем, щоб передати йому листа від Шахматова. Мені відповіли, що Стахович лежить хворий і не може мене прийняти, а листа можна передати хоч і зараз.

Порадившись з П. Я. Стебницьким, я вирішив написати до Стаховича листа, прохаючи його обміркувати, якого можна вжити ходу. В листі я нагадав йому, що він мені торік у М. М. Ковалевського обіцяв допомогти; розказав Левкову справу і приклав листа від Шахматова.

Другого дня одержав відповідь, в якій Стахович кличе мене до себе о 1-й годині дня. Того ж дня гр. Капніст по телефону сказав, що він говорив з Капустіним, головою думської комісії по Міністерству освіти, і що той закликає мене до себе до 12-ої години.

Їдучи до Капустіна, я написав “справку”, в якій розказав Левкове діло, бо боявся, що він мені не уділить багато часу, а до того й позабуває все, бо в нього багато клопоту й без мене.

Капустін зробив на мене дуже погане вражіння: це якийсь старий дяк або канцелярист з обличчям простої, неінтелігентної людини: плескати синій ніс і маленькі, каламутні очі. Очевидно, він кудись поспішався, бо нашвидку сказав мені, що його просив граф, але тепер, до скінчення обмірковування бюджету, йому незручно їздити до міністра, але при першій нагоді він постарается “направити помилку уряду” і поговорити з міністром.

Ота фраза (речення) про “помилку уряду”, висловлена в Києві В. М. Леонтовичем братові, через Капніста вже дійшла до Капустіна і може дійти до міністра Кассо³³², якщо справді Капустін схоче з ним говорити про Левкову справу. Тільки бере мене сумнів, щоб він схотів поклопотатись.

Від Капустіна поїхав я до М. Стаховича. Обстановка у нього простенька, але теж старовинна, такого самого стилю, як і в гр. Капніста в кабінеті. Сам Стахович – високий, стрункий, підстаркуватий кавалер. Він велів секретареві принести мого листа, прочитав, розпитав і порадив написати прохання до міністра освіти Кассо і привезти йому в Державну раду, а він передасть його міністрові з своїм проханням звернути увагу на те, що поліція видала свідоцтво “благонадійності”, а тим часом в університет не приймають.

.....
* Машинний кріс.

Я поїхав додому, склав прохання, в якому написав, що син мій готується до наукової діяльності, політикою не цікавиться, арештовано і вислано його даремне; що Департамент поліції, розібравши справу, зняв з нього догляд поліції і дозволив скрізь жити, а градоначальник видав свідоцтво “благонадійності”; університетське начальство і професори засвідчили, що він працьовитий студент – а через те прошу дозволити прийняти мого сина до університету.

Коли я підїхав до парадного підїзду Марійського палацу, то зараз до мене підскочило зо скілька швейцарів*, а коли я сказав, що мені треба до члена Державної ради Стаховича, то повели мене у вестибюль. Тут до мене підійшов, з міністерським обличчям, у червоному убранні з червоним же дармовисом, найстарший швейцар, взяв від мене пакет, про який його вже попередив Стахович. А коли я поспитав, де можна добути пропуск на засідання Державної ради, то він гукнув на службу, дав йому пакета і сказав, щоб він передав зараз Стаховичу і попросив у нього для мене пропуск.

Через кілька хвилин принесли пропуск і повели мене на хори, де сидить публіка й кореспонденти.

Коли я глянув вниз, то перше, що кинулось мені в очі – це море лисих голів, тільки роздивившись добре, де-не-де помітиш голову з зубом і то сивим – то виборні члени Державної ради. На лівому крилі я зараз пізнав своїх знайомих: професорів М. М. Ковалевського, Д. І. Багалія³³³, Гріма³³⁴, М. Стаховича, на пюпітрі у нього я помітив свій пакет з проханням.

У сусіди мого був план крісел, на якому видруковано прізвища тих, що сиділи. По тому плану я побачив, де сидять: Піхно³³⁵, Дурново³³⁶, Бобринський та інші чорносотенці. В міністерській ложі сиділи: президент міністрів Коквцев, а поруч з ним клаповухий, з обличчям горили, чорний Кассо, міністр освіти. Його гидке обличчя особливо виділялося коло гарного інтелігентного лица Коквцева. Далі сиділи міністри Сухомлинов, Саблер³³⁷ та ще зо скілька мені невідомих. Головував надутий Акімов³³⁸, а коло нього сидів товариш голови з безвусим, бабкуватим лицем, Голубев³³⁹.

На кафедрі стояв і гучним голосом говорив промову архієпископ Арсеній, грубий, здоровий, “годований чернець” без клобука. Він обороняв церковно-парафіяльну школу, але мені його промова нагадала звичайну казань у церкві.

Коли він скінчив і пішов до свого місця, то я побачив ще не видане мною диво: ті члени (праві), коло яких він проходив, вставали з крісел, складали руки жменею і архієрей їх благословляв, вони цілували його в руки, а він їх у чоло.

Потім щось промовляв проф. Васильєв³⁴⁰, але я нічого не почув, потім Енгельгардт³⁴¹ бурчав басом, я розібрав тільки, що він не зовсім похваляє церковно-парафіяльні школи.

Не дочуваючи того, що промовляють з кафедри, я знов почав роздивлятися залу і тих, що в ній сидять. Зала здалася мені дуже гарною, особливо коли засвітили розкішну електричну люстру. Члени Ради так само не слухали промов, як і я:

* Портьє.

одні дрімали, розвалившись на м'яких оксамитних кріслах, інші читали газети, інші писали листи, а проф. М. М. Ковалевський, що сидів до мене найближче, малював на папері якісь квітки і слухав, що йому шептав на вухо його сусіда Коні.

Служки в червоних фраках та довгих панчохах щохвилини подавали на срібних підносах* листи то тому, то іншому членові і ті або виходили з зали, або, прочитавши листа, писали відповіді чи пропуски в залу.

Коли Акімов голосно промовив, що має говорити граф Вітте, то раптом усі заворушилися: ті, що дрімали, попрокидались, ті, що писали, покинули писати, і всі чисто стали уважно слухати.

На кафедрі вийшов високий, ставний, з гарним інтелігентним лицем граф С. Ю. Вітте і почав трохи гунявим голосом вихвалити красномовність і талановитість Коковцева, надзвичайну мудрість “в Бозь почившаго” імператора Олександра III, величезні заслуги духовенства перед Росією, визначну користь церковно-парафіяльних шкіл і т. д. і т. д.

Як тільки оголошено було перерву, я бачив, як Стахович взяв моє прохання і поніс до Кассо, а через якийсь час вернувся без пакета.

Ввечері він телефонував мені, що подав прохання Кассо разом з листом Шахматова і від себе просив, щоб прийняли мого сина в університет.

Кассо сказав, що для нього буцімто більшу вагу має лист академіка, ніж відзив поліції. Але я думаю, що він бреше: якби це не Шахматов писав, відомий “жидо-кадет”, а “чорносотенний союзник” Соболевський³⁴², то справді його лист більше б значив для нього, але вся штука в тім, що Соболевські можуть написати тільки те саме, що й охоранники.

Запевнений Стаховичем, я вже не робив ніяких заходів. Але минув день, минув другий і третій, а вістей з міністерства ніяких. Поїхав я туди, подав свою карточку до директора Департаменту Гусаковського, який відає справи університетські, але він мене не прийняв. Я написав тоді на листочку, щоб мені видали довідку про справу мого сина Гусаковський відповів мені, що справа в такому ж стані, як і була, про що він моему синові давав довідку не раз.

Очевидно, подумав я, прохання моє лежить у Кассо в тому фракі, в якому він тоді був у Державній раді.

Я по телефону сказав Стаховичу, що я, збираючися вже їхати додому, зайшов у міністерство, але там мені сказали, що справа мого сина в тому ж стані, як і була. Стахович обіцяв знов нагадати Кассо в Державній раді. В день свого від'їзду з Петербурга я знов зайшов до міністерства і подав свою карточку до Гусаковського. На цей раз кур'єр сказав мені: “Пожалуйте” і повів мене на третій поверх.

Йдучи по сходах, він мені оповідає, що коли він подав мою карточку Гусаковському, то той скривився.

– А я їм говорю: “Прийміть їх, ваше превосходительство (ексцеленція), вони приїжджі, а з завтрашнього дня заходить масниця, дні неприємні”. Тоді вони мені сказали: “Проси!”

.....

* Тацях.

Не думаю, щоб він так балакав з “превосходительством”, очевидно, йому хотілось дістати від мене більшу мзду, як минулого разу.

Увійшовши в кабінет, я побачив за столом сивого, низько стриженого земляка, з щетинистими, підстриженими вусами та пронизливими, шпигівськими очима.

Він попрохав мене сісти і почав підписувати якісь папери. Я мовчу. Тоді він каже:

– Чим можу служити? Я вас слухаю.

Я й кажу йому, що прийшов довідатись, у якому стані справа мого сина.

– А от я готую справу на вимогу начальства до доповіді. Але повинен попередити вас, що син ваш дуже і дуже не подобається поліції і вона дивується, як він попав до університету.

– Але градоначальник же видав йому свідоцтво “благонадійності”.

– Так, це за час його перебування в Петербурзі, але в нього, очевидно, є старі гріхи.

– Але ж, вступаючи до університету, син мій представив свідоцтво про “благонадійність” від київської поліції (що виклопотав В. Королів, без відома охранки).

– А все-таки він дуже й дуже їй не подобається. Очевидно, за ним щось таки є.

– Дійсно, він був арештований через непорозуміння по приїзді з закордону, але через тиждень його випустили.

– Ну, а тут теж через непорозуміння був арештований і висланий? – питає мене іронічно.

– Теж через непорозуміння, – відповідаю, – і Департамент поліції зняв з нього догляд і дозволив скрізь проживати.

– А при яких обставинах арештовано його торік?

– В ідальні (мензі) він з товаришами радився з приводу святкування ювілею свого професора Вольтера, а при виході з столовки був арештований.

– Це він вам так оповідав, щоб не засмучувати батька, а мені дуже добре відомо, що там були наради іншого характеру...

– Якби син мій приймав участь у злочинних нарадах, то Департамент поліції не зняв би з нього наложеної кари. Я просив би вас дати більше віри словам професорів його, ніж словам поліції. Професори свідчать, що мій син захоплюється археологією: судіть же самі, який може бути революціонер з археолога?

– Так, але все ж таки я не можу втаїти від начальства тих відомостей, які я маю.

Тут він встав, простяг мені руку і вийшов з кабінету.

Ну, думаю собі, очевидно, Левкові доведеться збиратись за кордон, хоч йому цього гірко не хочеться. За два роки життя за кордоном він так занудився, що ні за що не хотів там кінчати науки. А тепер, очевидно, знов доведеться туди їхати.

Ф. К. Вовк особливо засмучений моїм неуспіхом. Він певний був, що підготує Левка на свою катедру антропології та етнографії. Він казав мені, що вже підготував двох хлопців (Руденка та Єфименка), але вони тільки на прізвища українці і для української науки нічого робити не будуть, а з Левка він сподівається вченого, що буде корисним для України. Коли не приймуть Левка до

університету, то Ф. К. Вовк радить йому попрацювати до літа в Петербурзьким антропологічним кабінеті над тими кістками, що Левко викопав у Перешорах, написати про них розвідку, надрукувати її, а тоді він йому дасть рекомендації до своїх колег, паризьких професорів, які будуть керувати його науковою працею:

Ну, та якось воно буде!

Це горік, бігаючи по Петербургу, я турбувався за Левка, бо тоді він сидів у тюрмі, а тепер він на волі, то я й не журюся тим, що мені не пощастило вмотити його в університет. Досадно тільки, що атестація Кулябки має таку силу, що й рекомендації, добуті мною, не подоліють її!

Земляки петербурзькі сміючись казали, що якби добути хід до Распутіна, то, напевне, прийняли б до університету, бо він тепер найвпливовіша людина в "сферах". Кажуть, ці "сфери" радяться з ним про державні справи, навіть міністрів призначають по його пораді. Він бере величезні хабарі, а тоді каже*, що Господь являвся до нього і висловився, що такий-то кандидат врятує Росію від загибелі, а цариця вже впливає на царя.

Справді, "вопіючі" діла творяться вже, коли навіть 3-тя Дума одноголосно, правда, крім барона Черкасова³⁴³, прийняла інтерпеляцію про конфіскацію газет, що "непочтительно" висловлювалися про Распутіна³⁴⁴.

Видно, Распутін та "Объединенное дворянство"³⁴⁵, які тепер правлять Росією, до добра не доведуть її!

Мабуть, таки справедливе пророкування, яке тепер уже прийняло серед українських кіл форму широко розповсюдженої приказки: "Росія від Олексія до Олексія". А тоді знов будуть окремо Москва і Україна**.

Отак скінчилась моя двотижнева біганина по Петербургу.

Вечорами, як я вже казав, я бував у земляків. Всі вони якісь прибиті, пригнічені, як мухи восени: ждуть судової розправи за видання "Кобзаря", наче віл обуха.

Коли заходами М. Ф. Лободовського, через харківського архієрея та губернатора, дійшла до Синоду та до Столипіна відомість про "кошунство" (блудність) та "образу величності", які маються в "Кобзарі", то суд постановив сконфіскувати видання "Кобзаря" і вчинити суд над видавцями.

Почалося слідство. Сконфіскували "Кобзаря" видання Яковенка³⁴⁶, а він показав, що передрукував його з попереднього видання, виданого двома товариствами – Добродійним і Шевченківським (петербурзьким)***. В друкарні дали відомості, що виданням керував В. М. Доманицький, а гроші платив П. Я. Стебницький як скарбник Добродійного товариства. Почалося тяганина

* Цариці.

** Коли Обнінський, голова фракції федералістів у 1-ій Думі, почув від мене, що "Росія тільки від Олексія до Олексія", то був страшенно вражений і допитувався – невже в українському народі є таке пророкування? Та я не признався, що його влучно вигадав М. К. Садовський. (Пророкування те тепер здійснилось).

*** Добродійне товариство для видавання корисних і дешевих книжок і Товариство ім. Шевченка для допомоги вихованцям вищих шкіл у Петербурзі, що походять з Півдня Росії.

до слідчого, яка тягнеться й досі. За оборонця обидва товариства і Яковенко взяли собі відомого Грузенберга³⁴⁷ і раділи, що такий досвідчений в літературних справах адвокат поверне справу так, що суд зніме конфіскацію і не судитиме видавців, бо на перше видання дано було дозвіл від цензурного Комітету. Але Комітет викрутився тим, що дозвіл мав річний термін, яким видавці не скористувались, а видали “Кобзар” вже по нових цензурних законах, які не вимагають дозволу*.

Тепер земляки бояться, що їх засудять, повиганяють з посад і таким робом позбавлять сімейних людей заробітку. Торік я потішав їх тим, що в “Раді” раз у раз найдеться для них посада на 30 рублів в місяць, а цього року радив їм подбати про дозвіл на “Южный Кооперативный Банк”, тоді будуть кращі посади, як у “Раді”.

Крім страху перед майбутньою карою, дратує нерви ота тяганина до слідчого, допити.

Одного вечора потрапив я на читання статті академіка Шахматова про українську мову, що має бути надрукована в українській енциклопедії Граната.

Стаття спеціальна, малопопулярна, але висновки дуже цікаві – Шахматов доводить в ній, на основі філології, що теорія Погодіна-Соболевського³⁴⁸ про те, що на київській території жили колись великороси, цілком хибна.

Енциклопедія українська майже готова і незабаром почне друкуватись в 4-х томах під редакцією Шахматова, Корша, Грушевського, М. М. Ковалевського та Тугана-Барановського³⁴⁹.

Дивно мені, що Шахматов, чистокровний великорус, особливо прихильно ставиться до змагань українців відродити свою осібну культуру. Видно, що його учитель, проф. Потебня, умів і природним москалям прищеплювати любов до українського народу. Тепер Шахматов, кажуть, написав статтю про українську мову, яка друкуватиметься в III-й книзі “Вѣстника Европы”. В статті цій Шахматов з погляду великоруса-державника доводить, що в інтересах російської держави треба дбати, щоб українці та білоруси розвивали свої національні осібності, бо тільки тоді держава буде міцною й цілою, коли ці три гілки руського народу, взявшись, як рівноправні, за руки, “будуть шествовать по історичному путі”.

Хоч цю статтю написано незалежно від статті Струве**, але кажуть, що вона буде чудовою відповіддю на неї. Написано її, кажуть, гаряче, з патосом і робить вражіння, що її писав палкий публіцист, а не холодний учений. Шахматов читав цю свою статтю нашим петербурзьким землякам, з якими він у дуже близьких, навіть тісних відносинах.

Очевидно, він, як ученик Потебні³⁵⁰, якого він не тільки поважав як ученого, а й ніжно любив як людину, переніс цю любов на всю Україну і всіма силами дбає, щоб допомогти її культурному відродженню.

.....
* Див. статтю П. Я. Стебницького: “Кобзар” під судом – в Записках історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук, кн. IV, 1924. (Прим. з вид. 1931 р.)

** “Русская Мисль”.

Він дуже близький з Ф. К. Вовком і гаряче взявся за справу мого сина Левка, коли довідався від Вовка, що то єдиний свідомий українець з його учнів.

Ф. К. Вовк наче почуває, що йому недовго жити, бо він, хоч не такий давній, як старий та немощний став. Він клопочеться, куди б йому в безпечне місце передати листи Драгоманова, Антоновича, яких у нього ціла скриня і яких поки що, на його думку, друкувати не можна. Шахматов радить передати їх в Академію наук, але Вовкові не хочеться віддавати їх у чужу інституцію, У львівське Товариство ім. Шевченка теж не хоче дати, бо сподівається ще посортувати ті листи, поробити до них примітки, та таки він вважає, що всі скарби наші треба зосереджувати на Україні російській, у Києві. Тільки тутешні інституції певні, їх раз у раз можуть позакривати без усякої причини.

Так само він клопочеться за свою надзвичайно багату бібліотеку по антропології та етнографії, але поки нема в Росії міцної конституції, не можна її давати українському Науковому товариству у Києві. Одно слово, та сама історія, що й у багатьох українців, які хотіли б по смерті своїй передати щось на громадські справи.

Кажуть, що це непевне становище конституції непокоїть і багатьох політичних осіб. Так, міністр фінансів Коковцев, бачачи, що державні фінанси розхитуються, що нема довір'я чужоземних капіталістів, нема певности у тутешніх, рішився в 4-ій Думі опертися на Центр, зложений з лівих октябристів та правих кадетів і для цілей агітації засновує велику газету, яка незабаром почне виходити в Петербурзі. Залежні від нього банки вже склали 400 тисяч рублів та таку ж суму, кажуть, покладе і Коковцев. За редактора запросив П. Струве, а редакційний комітет складатиметься з обох Стаховичів³⁵¹, Н. Н. Львова³⁵², Хом'якова³⁵³, Маклакова³⁵⁴ та М. М. Ковалевського, якого насили вмовили і який тоді тільки згодився, коли йому дали гарантію, що газета ця не піде вправо від наміченої програми; за фейлетоніста приєднали Дорошевича³⁵⁵ за 40 тисяч на рік. Боюсь, що П. Струве надасть їй українофобського напрямку.

Взагалі видко, що всі групи гаряче беруться до виборів. Я був на нараді, в якій трудовики домовлялися, щоб українці їх піддержували, а вони будуть піддержувати українців. Допитували мене, як стоїть справа організації виборів на Україні, але я нічого їм не сказав про це, бо я знаю тільки те, що може знати людина, яка стоїть близько тільки до газети, а газетні відомості відомі й їм. З їхніх розмов я помітив, що у них майже ніде нічого нема, крім Чернігівщини, де, як вони кажуть, у них є надія провести багатьох своїх. Вони доводили, що трудовики в думських промовах членів своєї фракції виразно зазначили, що вони стоять за національну школу на Україні, навіть нічого не мають проти автономії України, хоч признались, що литовець Булат у Думі згадав про автономію України зовсім для них несподівано, але вони йому за це догани не робили, бо литовці, яких багато в трудовій фракції, всі автономісти і що питання про автономію трудовики мають поставити на обмірковування на своїй конференції, яка відбудеться Великодніми святами.

На відході один з трудовиків, сміючись, каже:

– Правду кажуть, що “хахлы народ хитрый” – все у нас випитали, а самі нам нічого не сказали.

– Я ж, – кажу, – вас попереджав, що я нічого не знаю. Петербурзькі земляки наші дуже песимістично дивляться на вибори в 4-у Думу, вони зовсім не сподіваються, щоб у цій Думі була українська фракція, хоч така маленька, як у 2-й Думі, їм у Петербурзі здається, що хвиля українського руху, що піднеслася була вгору, тепер іде наниз, і хто знає – коли вона знову підійметься. Вони кажуть, що ще два роки тому в Петербурзі українське життя було живим джерелом по студентських гуртках, в Українському клубі, а тепер його зовсім не чути, а клуб, певне, зовсім розлізеться, бо ніхто не платить членських внесків, ніхто не хоче докласти рук, щоб його оживити.

І справді, я був на загальних зборах клубу як репортер від “Ради” і бачив, що з 200 дійсних членів на збори прийшло всього 17 і збори визнали себе законними, бо устав вважає збори законними, коли зійшлося не менше $\frac{1}{5}$ частини всіх членів, що заплатили членську вкладку, а таких акуратних членів знайшлося усього 28 чоловік.

На тих зборах виявилось, що борг у 500 рублів, що зробили в минулому році, покрито почасти з Шевченківського вечора, почасти бенефіціями свідоміших українців, бо клуб вони дуже цінять за те, що це одинокі місце, де можна сходитися та знайомитися між собою українській студентській молоді, якої є скільки тисяч по вищих школах Петербурга.

Оте загальне зібрання українського клубу, на якому я був, справді свідчить про занепад українського руху в Петербурзі. Але я запевняв земляків, що на Україні, навпаки, він шириться, росте.

– Добре, – кажуть, – росте, коли число передплатників “Ради”, як чуто, зменшилось щось на сот п’ять.

І почалась у нас розмова про “Раду”, почали з’ясовувати причини її малого розповсюдження. Та ніхто не висловив чого-небудь такого, чого б я ще не чув і на що не мав би готової відповіді.

Більшість говорила, що неуспіх лежить у тому, що газета малоцікава, що за весь рік може трапитися одна-дві статті, що можуть порівнятися з статтями справжніх столичних газет, які читаються з інтересом, а решта – це писанина маленької провінціальної, дуже чистої, коректної, але пісної газетки.

Коли я попрохав назвати ті статті, які вважаються за солідні й цікаві, то один назвав мені статтю Правобережця (В’яч. Липинського) про Б. Залеського³⁵⁶, а другий – огляд “Літературно-Наукового Вісника” А. Василька (Анд. Ніковського).

На це я відповів:

– Ми, на жаль, підпали якраз під таку смугу, що нема у нас талановитих людей, а всі ми якісь сірі, що гаразд і не відрізниш одного від другого.

– Та й у російській пресі особливих талантів нема, – відповіли мені.

– Але історичне життя вже виробило у російської пресі читача, а нам ще треба його виробляти. При таких умовах треба великих талантів, щоб перемогти у передплатника той страх, що він може позбутися посади, зостатися без заробітку; той страх, який нагнало на нього “успокоєніє”, а тепер націоналістична російська хвиля.

Я раз у раз кажу, що якби ми могли видавати газету не тільки для передплатника, але й для його сусіди; щоб передплатник, прочитавши якусь статтю, біг до сусіди та читав йому її. Та для цього у нас нема пороху.

Справді, я знаю, що той номер “Ради” з статтею Правобережця про Б. Залеського передплатники купували, розсилали полякам на Україні, чув, що в Петербурзі давали читати цю статтю в польські студентські гуртки і на багатьох вона зробила вражіння.

Само собою, що такі статті роблять рекламу газеті, і якби кожен номер був із такою статтею, то, може, передплата не падала б, а ширилась би. Хоч з другого боку, вона далеко б не пішла, бо для всякого часу є своя міра. Кожне число “Основи” мало в собі вірші геніального Тараса Шевченка, монографії найталановитішого нашого історика Костомарова, притім писані вони були всім зрозумілою російською мовою; статті гарячого й талановитого Куліша, а все-таки “Основа” не придбала стільки передплатників, щоб могла стати на свої ноги,

Інші казали, що й з такими силами, які у нас є, можна повести газету так, щоб вона витіснила російські газети на Україні, але для того треба газету принаймні подвоїти, бо вона занадто мала. Від газети люди не вимагають особливої талановитості її співробітників, треба, щоб вона подавала якомога більше найновіших звісток, освітлювала в статтях біжуче життя і обзивалася на всякі прояви цього життя.

– Добре, ми це й самі знаємо і щодня почуваємо, що газета мала занадто, але оті зайві піваркуша, що ми інколи даємо, поглинули ту надбавку, що нам дали майже півтори тисячі нових передплатників, які прибули торік. Щоб подвоїти газету, треба й бюджет майже подвоїти, а у нас на це нема пороху.

Далі не стане пороху й на таку газетку. Я давно шукаю людину, щоб перейняла від мене оцей тягар або хоч передержала її років зо два, а я тим часом подержався б за землю, набрався б сили та позбував хоч оті короткотермінові борги, за які доводиться платити великі проценти.

Не раз звертався я до В. М. Шемета, А. М. Жебуньова, В. М. Леонтовича: люди вони вільні, незв'язані службою, не потребують заробітку, то могли б присвятити свій час газеті. Може, кому б з них пощастило поліпшити літературну сторону газети, хоч я на це не дуже сподіваюся, але напевне вони могли б поліпшити комерційний бік газети, бо гіршого комерсанта, як я, вже й вигадати не можна, я до цього зовсім нездатний. Але В. М. Шемет відмовляється тим, що хворий; А. М. Жебуньов каже, що вся редакція розбіжиться, коли він візьметься керувати газетою. В. М. Леонтович каже, що він, побувши в 1906 році кілька місяців видавцем “Громадської Думки”, нажив собі хворобу серця і зовсім не має охоти жертвувати своїм життям заради газети, Я кажу

йому, що у нас тепер, слава Богу, “парламенту нема”, що в 1906 році і я був звалився з ніг від редакційних чвар, а тепер у нас рай в порівнянні з 1906 роком, але його вже цим раєм не заманиш. Зостається М. С. Грушевський, який дуже хотів би мати в своїх руках газету, якби тільки не доводилося до неї доплачувати з своєї кишені. Думається мені, що він знайшов би спосіб зорганізувати так справу, що сам не докладав би до неї, але думається теж, що така газета довго не продержалася б, як і “Село”, і мусів би він швидко передати її якомусь комітетові, як передав “Літературно-Науковий Вісник”. Він перш усього змінив би назву, посадив би за редактора Сірого, викликав би Джиджора³⁵⁷, який, як кажуть галичани, вчиться на Грушевського “і вже навчився закусувати бороду так, як пан професор”; приїхав би Євшан³⁵⁸, то пішла б музика не та, що в нас.

Боюсь тільки, що не мав би я супокою тоді й посеред своїх овець в херсонських степах, куди я денно і нічно тепер рвуся.

Не буду переказувати, що оповідали земляки на мої речі, але висновок з того такий, що “непростимий гріх мені буде, коли я випущу “Раду” з своїх рук”. А щоб облегшити ці руки, почали подавати всякі проекти, один фантастичніший другого, але всі вони вже обмірковувалися між нами за цих шість років, то я про них і говорити не буду.

Один земляк під кінець подав такий проект: з самого початку зроблена помилка, треба її хоч тепер направити – треба піти тим шляхом, що йшли наші галицькі земляки: призначити за газету річну плату 12 рублів, держати в редакції трьох чоловік, платити їм рублів по сто на місяць, а стороннім співробітникам сказати – хочеш писати, то заплати від рядка.

Але й це я чув давно, ще в 1907 році від М. С. Грушевського. Скінчилося тим, що ми надбавили тільки два рублі: “Громадська Думка” коштувала 4 рублі, а на “Раду” ми визначили ціну 6 рублів, якої держимось і досі. Хто його зна, може, це й помилка, може, справді, треба було визначити принаймні 10 рублів. Та пожалів я отих бідних учителів та фершалів, що самі часом одержують 10–20 рублів на місяць платні. Думали ми тоді для них зробити знижку, але виявилось, що пошті доведеться платити % з передплатної суми, то нарешті скінчиться тільки тим, що число передплатників зменшиться наполовину, а дефіцит доведеться доплачувати такий самий або й більший. Так тоді з нашого міркування нічого й не вийшло.

Якби справді вигадати якийсь спосіб оподаткування заможніших українців на газету. Кажуть вони, що газета потрібна, що без газети тепер ніяк обійтися не можна, то нехай же платять хоч що-небудь на неї поверх передплати. Та я не вигадую форми, в яку б вилилася оця гадка про оподаткування.

Протягом двох тижнів, може, вечорів із шість, отак обмірковували ми становище “Ради” на всі лади, аж останнього вечора прийшов один земляк та й каже:

– Ми міркуємо про “Раду” так і сяк, а от як довідається міністр внутрішніх справ, що вона видається в Києві, то й вирішить усі наші міркування.

Ми здивовано подивилися на нього. А він і каже:

– Не дивуйтесь, розкажу вам свіжий не анекдот, а справжній факт. Знаєте ви, що весною має бути гігієнічний всеслов'янський з'їзд у Петербурзі. В комітет, що організовує той з'їзд, входять, між іншим, М. М. Ковалевський, Бехтерєв³⁵⁹, а головою його лейб-медик Отт³⁶⁰, німець. Москвофіли, під впливом тутешніх націоналістів, шлють протести проти допущення рефератів і на українській мові. Коли почали обмірковувати ці протести в комітеті, то професор Отт рішучо заявив, що коли комітет заборонить реферати на будь-якій мові чи наріччю, то він вийде з комітету.

– Очевидно, впливають “пруські марки”, – завважив хтось.

– Але противники української мови напосілися на тому, що це питання, разом з іншими, ще треба в'яснити з міністром внутрішніх справ і для цього в'їждили до нього професорів Бехтерєва та М. М. Ковалевського.

Коли вони, обміркувавши з Макаровим інші питання, перейшли на питання про українські реферати, то Макаров* висловився так:

– Нет, знаєте, если допуститъ рефераты на этом наречии, то это значит признать его языком науки, наконец прессы, а это будет противоречить задачам русской государственной политики. (Ні, знаєте, коли допустити реферати на цім наріччі, то це значить визнати його мовою науки, нарешті преси, а це не відповідатиме завданням російської державної політики).

– Але дозвольте, – каже Ковалевський, – у нас же ж є в Росії українські наукові товариства, преса!

– Ні, – відповідає міністр, – то в Галичині є, а в нас нема.

– Але ж я знаю, – каже Ковалевський, – що в Києві видається одна чи навіть дві газети на українській мові.

– Ні, ви помиляєтесь, – каже міністр, – я служив у Києві головою суду і добре знаю, що дозволяється друкувати на цім “нарѣчїи” тільки белетристику. Якщо ви й бачили газети, то вони видаються в Галичині, а сюди доходять, розуміється, тільки з дозволу цензури.

Бехтерєв зовсім нічого не знав про українську пресу, а Ковалевський повірив Макарову, що помилився.

– І от у комітеті піднялась мова – чи є в Росії українська преса, чи нема? Одні кажуть що нема, а інші – що, здається, є. Тоді Ковалевський поспитав по телефону М. А. Славинського, відомого, як він казав, у Петербурзі “українофіла” – чи є в Росії українська газета, чи нема, той запевнив Ковалевського, що є одна щоденна газета і зо скілька тижневих. Ковалевський попросив його тоді прислати кілька останніх чисел у Комітет. Але... виявилось, що М. А. Славинський не заплатив грошей і нічого за минулий рік до “Ради” не написав, то йому з цього року й припинили висилку газети, а тижневих він і не передплачував ніколи.

– Так от, коли комітет добуде “Раду” і понесе її до міністра Макарова, то глядіть, що він внесе питання в Раду міністрів і нічого не буде дивного, коли

* Міністр внутрішніх справ.

тепер, під час націоналістичної хвилі, визнають, що українська преса “не відповідає завданням російської державної політики” і її скасують.

Важко повірити, щоб міністр внутрішніх справ Макаров, що був якийсь час товаришем міністра внутрішніх справ, не знає, що в Росії є українська преса, а з другого боку, як подумаєш, що “Росією правлять столоначальники”, а тепер і охоранники, які все вершать, то можна повірити, що міністр не знає про існування нашої преси.

Підписав же київський губернатор Веретенніков³⁶¹ підсунутий йому папір, в якому сказано було, що він зовсім нездатний бути губернатором, і відіслав цей папір міністрові.

Не знали ж “Освободженці”³⁶² (пізніше кадети, конституційні демократи), що з’їхались на перший земський з’їзд у Москві, що в Холмщині живуть українці, і страшенно були здивовані, коли проф. А. Е. Кримський³⁶³ заявив про це на тому з’їзді. Тоді вже й уряд про це довідався і скомпонував законопроект про відділення “русской” Холмщини.

Про те, що депутацію від повітового міста Александрії на Херсонщині сфери* приймали в 80-тих роках як депутацію від Александрії Єгипетської, про що я чув від голови тої депутації п. Малами, я вже й не кажу**.

Петербурзькі земляки, самі бюрократи, хоч і невеликі, кажуть, що цілком можлива річ, що міністр внутрішніх справ не знає про існування української преси.

Тимчасові правила про пресу, вироблені комісією Кобека, про українську мову нічого не згадують. До міністра не доходила ще ніяка справа газетна, то він про неї і не освідомлений.

За “Просвіти” міністр внутрішніх справ добре знає, бо коли не дозволили “Просвіти” в Полтаві і полтавці поскаржилися в Сенат, так само як і земляки з Москви за те, що не дозволили їм клубу “Українська Хата”, то міністр внутрішніх справ пояснив Сенатові, що хоч ці інституції мають тільки культурні завдання, але вони ведуть до “національної окремішності, що не відповідає завданням російської державності”, а значить, вони шкідливі.

Таке певне пояснення дав міністр і на мою скаргу в Сенат на київського губернатора, що не дозволив мені видавати в 1906 році “Громадського Слова”.

Тепер мені здається, що якби не Н. В. Молчановський, то, може, у нас і досі не було б преси. Я пам’ятаю, що коли мені київський губернатор Савич³⁶⁴ не дозволив видавати “Громадського Слова”, то я пішов радитися до Н. В. Молчановського. Він викликав до телефону кума свого Дашкевича, правителя канцелярії губернатора, і почав йому доводити, що вони не мають права не дозволяти газети на українській мові. Дашкевич сперечався, кажучи, що в тимчасових правилах про пресу на українській мові нічого не говориться. Молчановський

.....
* Цар Олександр III.

** Треба сказати, що п. Малама, предводитель дворянства (маршалок) Александрійського повіту справді такий чорний, як араб, то й не диво, що малоосвічений цар помилився.

довів йому, що коли нічого не говориться, то значить не забороняється, бо інакше було б застереження щодо української мови.

Коли я пішов вияснити справу до губернатора, то Дашкевич у своїм мотивованню вже нічого не говорив про мову, а обґрунтував заборону на тому, що в програмі говориться, що газета буде обстоювати автономію України та федеративний устрій Росії, а це суперечить російському державному устрою, агітація проти якого забороняється законами.

В Міністерстві внутрішніх справ, певне, відомо тільки, що першу українську газету заборонили ще до виходу її в світ.

Правда, ще поперід заборонили Шеметові “Хлібороба”, що виходив “явочнымъ порядкомъ” ще до видання тимчасових правил про друк. А потім, може, до міністерства і не доходила чутка про українську пресу, бо скільки мені відомо, жадна газета не скаржилася за накладений на неї місцевою адміністрацією штраф.

Цілком можливо, що тепер, коли міністр внутрішніх справ довідається про існування української преси, то доведе комітетові міністрів, що тимчасові правила про пресу зовсім не дають права видавати газет на “нарѣчіях”, бо в правилах говориться тільки про “язьки” і що тому треба заборонити пресу на “малороссійском нарѣччі”, бо вона веде до національного відокремлення і таке інше, що говорилося про полтавську “Просвіту” та московську “Рідну Хату”.

Коли на оці мої міркування вже в Києві один з земляків висловився, що “вони не мають права” заборонити, то присутній при тому наш старий досвідчений адвокат Іл. Л. Шраг аж підскочив:

– І ви говорите тепер у Росії про право! – вигукнув він.

Якби справді заборонили “Раду”, то це був би для нас найпочесніший вихід з нашого скрутного становища, бо передплата впала проти торішньої в цей день на 707 душ, а далі ця ріжниця ще побільшиться; оповісток майже зовсім нема, підмоги нівідкіль сподіватись, – хоч закривай газету!

Починають і кияни готуватися до виборів у Державну Думу. Всі наші турботи зводяться до того, щоб якось провести в Думу хоч зо трьох свідомих інтелігентів-українців, щоб вони там заснували українську фракцію, яка почала була засновуватися в першій Думі і таки зорганізувалася старанням П. І. Чижевського та В. О. Піснячевського в другій Думі.

Але мало надії. Выборчу техніку законом 3 червня зорганізовано так, що скрізь найбільшу силу мають великі землевласники, тобто дворяни, а це елемент, який, за малими виїмками, ставиться до українства виразно вороже. Рух наш переважно держиться так званим третім елементом, а матеріально підтримується деким з буржуазії, що вийшла з низів народніх. В селянстві, правда,

12 лютого

свідомість за останні роки дуже поширилась, поглибилась. Є села, в яких майже всі селяни – свідомі націоналісти, навіть шовіністи українські; це залежить від учителя чи від фершала, який пробудив у них ту свідомість. Та в Думу таких селян не пустять дворяни.

А коли й пройшли деякі такі селяни в третю Думу, от як Панасюк, Андрейчук, Гудзь, то тільки під прапором “Союзу русскаго народа” і в Думі сидять тихо і своєї української свідомости не виявляють, бо бояться виступити без привідці-інтелігента, їх залякали праві члени Думи тим, що коли більшість Думи виступатиме як опозиція урядові, то Думу розженуть і вони втратять свій, для селянина надзвичайно великий, заробіток.

Хоч і є в третій Думі свідомі українці-інтелігенти, але всі вони попи, які теж бояться свого начальства ще більше, як селяни, бо ризкують навіки втратити свої парафії, тобто і шматок хліба для дітей. Члени 3-ї Думи священики: Трегубов, Волков та Солуха, зовсім свідомі українці, навіть належали в свій час до семінарської “громади” і спочатку бралися підтримувати в Думі українське питання, навіть заходами О. Г. Лотоцького та В. Піснячевського подали законопроект 33-х про українську мову в школах, але коли їх архієреї настрахали, вони й притихли.

Якби було пощастило пройти хоч трьом свідомим незалежним українським інтелігентам, то навіть у цій Думі ми мали б українську фракцію, в якій було б, може, з десяток душ, бо між селянами знайшлося би багато членів, якби їх хтось запевнив, що через українську фракцію Думи не розженуть і вони за п’ять років таки одержать по 20 тисяч рублів.

Що між селянами-інтелігентами поширена свідомість українська, це видно хоч з такого факту.

Правління Чорноморсько-Кубанської залізниці, яка почне будуватися з весни заходами свого члена К. Я. Безкровного, надрукувало в “Раді” оповістку, що потрібні конторщики, рахівники, взагалі дрібні службовці на рублів 50–60 платні на місяць. На цю оповістку обізвалося більше 30 душ, що попри силали свої curriculum vitae, писані чистою літературною українською мовою і при тім без усяких помилок проти орфографії, прийнятої в нашій пресі. Майже кожен лист починається тим, що автор скінчив двоклясову школу, служив писарчуком у волості або сільським писарем, або в економії (дворі) конторником, або пройшов бухгалтерські курси.

Прямо дивно, що оці писарі, конторщики з двоклясовою освітою незрівнянно грамотніше пишуть по-українському, ніж студенти або навіть професори української словесности. Бо коли проф. Сумцов³⁶⁵ щось напише до “Ради”, то соромно читати його безграмотну писанину, а листами цих селян-самоучок не можна намилюватись. Видко, що вони вивчилися читати й писати по українській пресі, по книжках і так побожно ставляться до них, що ніде ви не знайдете двох крапок над і, поставлених не на місці.

Очевидно, коли такі селяни пройдуть в Думу, то й одному інтелігентові не важко буде організувати їх в українську фракцію, аби тільки пощастило

пройти в Думу чоловікові, здатному гуртувати людей, бути лідером і речником фракції.

Хоч фракція, певне, нічого не доб'ється, але вона потрібна як ознака, як прапор, що українська нація існує, що вона чогось добивається, щоб російські націоналісти не мали права казати: "Вони не просять української мови в школах!"

16 лютого

По Києву кадети виставляють кандидатами в Думу по першій курії присяжного адвоката і гласного городської думи Григоровича-Барського³⁶⁶, а по другій курії – І. М. Полторацького³⁶⁷, директора Взаємного страхового (асекраційного) товариства. І. В. Лучицький теж, кажуть, хоче виставляти свою кандидатуру, але ніхто вже його не хоче, бо він виявив себе таким нездатним, що всі незадоволені ним: кадети ображені тим, що він ні разу не зробив звіту про свою діяльність в Думі; жида незадоволені ним, бо не виступав в їх обороні, а про українців і говорити нічого: не раз його в українській пресі і лаяно, і висміювано.

Тепер українці знов вирішили підтримувати кадетських кандидатів. Я рішучо протестував проти Григоровича-Барського, бо він, хоч родом і "малорос", але ворожо ставиться до українських домагань. Я сам чув, як він раз доводив, що школа українська непотрібна, бо селяни чудово розуміють російську мову, що він у цьому пересвідчився, будвши судовим слідчим.

Тепер, кажуть, він змінив свій погляд на українство і вже навіть у городській думі обстоював український театр, але я певний, що в Державній Думі він буде для нас зовсім не корисний.

Я напосідався, щоб виставити кандидатуру В. М. Леонтовича, але інші побоялись, що це розіб'є голоси і Леонтович все одно не пройде; що це тільки розлютить Григоровича-Барського та кадетів проти українців, а через те кандидатуру Леонтовича відкинули.

Проти кандидата по другій курії – Полторацького – нічого не можна мати, бо він, хоч і не знає української мови, не має стихії, але головою, розумом він цілком визнає домагання українців. Він обіцяє навіть вивчитись української мови, увійти в українську фракцію, коли вона буде в Думі, а коли не буде, то обіцяє прикласти всіх старань, щоб її заснувати. Коли я висловився, що тоді йому доведеться вийти з кадетської фракції, то він замнявся, але потім почав доводити, що можна бути там і там, а коли я напосідався на тому, що це неможливо, то свої ж українці почали доводити мені, що Полторацький має рацію, бо власне української фракції не може бути в Думі, а тільки український національний союз. Якби у нас була партія, яка об'єднувала б українців якоюсь програмою, тоді члени цієї партії заснували б свою фракцію в Думі і не могли б бути в кадетській чи там в трудовицькій фракції. А української партії нема, є тільки елементи, які держаться різних політичних поглядів – одні

кадетських, другі есдецьких чи навіть мирнообновленчеських*, а об'єднують-ся тільки національною ідеєю.

Я доводив, що такий національний союз, чи ліга, не матиме ніякої ваги в Думі, бо хто буде рахуватися з такою організацією, коли її члени сидять: одні в кадетській, другі есдецькій чи трудовицькій фракції і тільки в українських національних питаннях голосують вкупі. Та чи їй дозволять їм самостійно голосувати їхні фракції?

Добре було б, якби пройшло в Думу зо скілька українців одних політично-економічних поглядів, щоб вони могли заснувати свою українську "громаду" наподобу польського кола, але на це мало надії, бо української інтелігенції як кіт наплакав, та й вона диференційована так, як і лядська інтелігенція: між тими українцями, що мають вигляди пройти в Думу, є зо скілька полтавських поміщиків октябристів, є мирнообновленці, є зо скілька кадетів або кадетствующих, може, найдуться й трудовики.

Ну як ти з них складеш українську фракцію? Очевидно, можлива тільки безпартійна українська громада, яка не буде зареєстрована, не матиме своїх представників по комісіях і не матиме окремого місця в Думі.

А Савенки і К^о трублять про якусь міцну "мазепинську" організацію!

Ми он газети не можемо вдержати, бо ні на що видавати, а вони кажуть про "пруські марки та австрійські гульдени", якими нібито підтримується український рух! Ми ще своїми грішми підпираєм Т-во ім. Шевченка в Австрії та інші заклади.

Це ті самі "японські міліони", на які, по словам тих же Савенків, робилася російська революція 1905-го року.

Вони, як всі продажні люди, не можуть припустити, що може бути рух ідейний, який, крім жертв, нічого не дає.

У В. Винниченка вийшло непорозуміння з М. С. Грушевським. Винниченко написав Михайлові Сергійовичу, що задумав писати для "ЛНВісника" велику річ, а М. С. Грушевський відповів йому, що більше десяти аркушів не може дати йому на рік, бо Товариство підмоги науці, літературі та штуці не має грошей на доплату гонорарів.

Я вже, здається, згадував, що це Товариство доплачує за праці Винниченка, Кобилянської, Коцюбинського, Лесі Українки та Олеся стільки ж, скільки їм платить редакція "ЛНВісника", так що разом їм виходить по сто рублів за аркуш.

Винниченко обурився і написав М. Грушевському, що йому нема діла, де редакція бере гроші, що він не хоче залежати від якоїсь сторонньої інституції, а тільки від редакції. Нехай редакція оцінює його писання з боку мистець-

20 лютого

* Партія, правіша за кадетську і лівіша за октябристську (17-го жовтня), заснована проф. М. М. Ковалевським.

кого, а не з боку розміру або неморальности змісту твору, і зрікся писати до “ЛНВісника”, а рішив віддавати свою працю російським видавництвам.

Коли він мені про це написав, то я почав умовляти М. Грушевського не рвати відносин з Винниченком, бо це втрата і для нас взагалі, і для “ЛНВісника”. М. С. Грушевський відповів, що на такого образливого листа він відповідати не буде, нехай вже нова редакція, яка незабаром складеться, налагоджує відносини з Винниченком, і додав, що “ЛНВісник” існував без Винниченка і навіть ляяти його почали з того часу, як почав у йому писати Винниченко.

З того часу як у “Ділі” zorganizувалася похід проти Грушевського і “ЛНВісника”, він передав редакцію комітетові, який склався з В. М. Леонтовича, Л. М. Черняхівської, О. І. Олеся та П. П. Сірого, який, як довірений М. С. Грушевського, входить у всі видавництва в Києві: “ЛНВісник”, “Засів”, “Лан”, “Український Учитель”, “Час”; не входить він тільки в “Раду” і “Вік”, через те М. С. Грушевський вважає ці видавництва ворожими до себе.

Тепер вернуса до Винниченка.

Щоб удержати його в українській літературі, я нагадав Винниченкові його обіцянку писати до “Ради” і обіцяв йому платити по 10 копійок за рядок в надії, що половину доплачуватиме Товариство підмоги літературі, науці і штуці, а редакція “Ради” платитиме від себе по 5 копійок, але попередив його, що я не друкуватиму його публіцистичних творів у белетристичній формі, наподобу його оповідання “Честность съ собой”, бо вважаю такі його писання не мистецькими.

Винниченко запротестував, кажучи, що редакція може його критикувати, але повинна дати право і йому висловлюватися вільно. Тим часом прислав чудове оповідання “Федько-Халамидник”, в якому тільки кінець тенденційно вигаданий і ненатуральний.

А через кілька днів знов прислав оповідання і каже, що він тепер вирішив писати коротенькі оповідання для “Ради” і буде їх посилати часто.

Це дуже добре, але тут виходить і трагізм. Російські видавництва багатіють від того, коли в них пишуть найталановитіші письменники: Андрееву, кажуть, платять по рублю за слово і самі наживають сотні тисяч.

А українські видавництва від співробітництва найталановитіших письменників можуть дійти до банкрутства!

Передплата не оплачує й мінімальних видатків, а коли значно побільшиться гонорар письменникам, то вичерпаються всі джерела, що оплачують дефіцити.

Наше господарство таке, що нам вигідніше держати десяток кіз, ніж одну корову, бо дешевше утримання.

Тепер газета заповнюється писанням, що оплачується по 1–2 копійки і їй не по кишені платити за багато рядків по 5 копійок. Крім того, Товариство підмоги... не матиме грошей, щоб доплачувати за багато рядків.

Таким робом, твори Винниченка та Коцюбинського ми можемо дати тільки зрідка, як великопразникову страву.

В листі до Винниченка я сказав йому, що творчість його уявляється мені такою, як буває літом у степу, коли хмара заступить сонце і одна половина степу темна, а друга – ясна-ясна. Що його тенденційні писання, особливо ті, в яких розв'язує “полову проблему” – це темний бік його творчості, а нетенденційні – це ясна, гарна, і такі писання я з великою охотою міститиму в “Раді” щомісяця.

Знаю, що не до смаку йому, але що ж робити, коли читачі почнуть бойкотувати газету за тенденційні Винниченкові писання, як загрозували бойкотом “ЛНВісникові”.

Позавчора, в день смерти Т. Г. Шевченка, в клубі у нас улаштовано традиційну Шевченківську вечерю, на яку запрошено, як і щороку, і представників інших націй – великорусів, поляків, литовців, білорусів, жидів. За голову вибрано М. С. Грушевського, який сказав коротеньке слово про Шевченка, що являється символом національного відродження українців, які хочуть жити в злагоді з усіма своїми сусідами.

28 лютого

Потім почалися звичайні нудно-солодкі промови про Шевченка, про “неньку Україну”, “безталанну сиротину” і т. п. А потім привітання поляків, литовців, росіян. Думалось, що й закінчиться вечір традиційними співами. (Добре ще, що у нас хоч нема петербурзького звичаю кінчати Шевченківські вечери гопаком).

Але цього року несподівано вечір вийшов нетрадиційний. Л. М. Жебуньов виступив з промовою, в якій висловився, що на Шевченківських вечорах у нас раз у раз єднаються поступові елементи різних націй, але поза стіни клубу те єднання не йде, бо ось, наприклад, коли в пресі знялося цькування українського руху з боку чорносотенців, то поступова російська преса не тільки не обороняє, а навіть, в особі П. Струве, приєдналася до того цькування.

Лідер київських кадетів Е. Шольп³⁶⁸ відповів, що український рух мало відомий росіянам, бо українська преса народилася недавно і ще не встигла добре виявити себе, але російська преса раз у раз спочувала демократичним рухам, через те спочуває і українському. А “тоже малорос” з “Київської Мислі” В. Чаговець відповів на слова Жебуньова, що не варто, мов, обзиватися на те, що пише така “мразь”, як Меншиков, Савенко, а тепер ще й Струве.

Тоді попросив слова М. Порш і в прекрасній, спокійній промові доводив, що поступова інтелігенція раз у раз ще з часів “Народньої Волі”³⁶⁹ говорить, що нам треба всім разом боротися проти спільного ворога. Наші батьки і старші брати так і робили, а коли ми почали допоминатися за свої домагання, то тепер частина поступової інтелігенції разом з чорносотенною виступає проти нас, а інші мовчать. Пора нам працювати самим, покинути цю спілку, бо хто не знає нас, той проти нас.

Промова ця була бомбою, кинутою серед юрби народу. Одні голосно висловлювали свою згоду з оратором, інші обурювалися цією промовою. Росіяни повставали з своїх почесних місць і поставали ближче до дверей. Чаговець так образився, що в коротенькій промові вийшов з границь пристойності і почав дорікати Поршеві, що він хоче “читати в серцях”, що він свою промову звів до “сердцеведенія” і т. ін.

Голова вечора М. С. Грушевський хотів звести все до злагоди, просив ораторів не порушати святочного настрою, який повинен панувати на Шевченківських вечорах і звернути з політичної теми до пам'яті Шевченка, та його не слухали.

Правда, Жебуньов просив вибачення, що зачепив цю тему, що він не мав на увазі присутніх, напр. Чаговця, який так широко обороняє наш театр і т. д. Але О. Ф. Степаненко, як звичайно, в страшенно довгій, але на цей раз гарній промові повторив і ширше розвив ту ж тему, на яку говорив Порш.

Коли М. Порш знов попросив слова, то почались вигуки: “Не треба, не треба!” Але Порш спокійно висловився, що він не мав на меті присутніх, що їм нема чого ображатись, а що правда остається правдою і хто не за нас, той таки проти нас.

Л. М. Черняхівська пробувала навернути увагу на “безталанну сироту” Україну, що “понад Дніпром плаче”, але І. М. Стешенко в гарячій промові знов став докоряти російській поступовій пресі за мовчання. Ще можна було мовчати, поки говорили чорносотенці, а коли заговорив бувший марксист та “освобожденець” П. Струве, то мовчати не можна, бо це подобає на згоду з його словами, в яких він закликає боротися з українським рухом.

Публіка поділилась – одні були задоволені, що нарешті висловили росіянам те, що давно треба було їм сказати, а більшість, згоджуючися в принципі з ораторами, обурювалася тим, що порушено традиційний святочний настрій Шевченківського вечора.

Я не хотів було йти на цей вечір, бо певний був, що, як завжди, українці на ньому виконають свій національний девіз: “Хоч погано, так зате довго” і я буду нудитись і сердитись, що пішов. Але на цей раз помилився, бо вечір був чудовий і нагадав мені сцену з п'єси “Старе гніздо”, в якій запросили гостей, а потім почали їх бити так, що ті тікали вікнами.

Українці всі були задоволені вечором, а М. С. Грушевський сміючись сказав: – Аякже! Добре, що до мордобою не дійшло!

Але я думаю, що другий раз уже російських інтелігентів на Шевченківський вечір не заманиш.

8 марта

В № 8037 львівського “Діла” Ф. Коломийченко, студент комерційного інституту, написав свою розмову з М. К. Заньковецькою, в якій з її слів розкажує, що Садовський не давав їй змоги виступати в ролях світового репертуару, примушував її грати по сім разів на тиждень і що взагалі в трупі Садовського вона терпіла знущання.

Ця брехня так обурила і знервувала Садовського, що з ним, як мені розказував д-р Е. Лукасевич³⁷⁰, трапився нервовий удар.

Справді, хто знає М. К. Заньковецьку, її становище в кожній трупі, в якій вона бувала, той ясно бачить, що це очевидна брехня, і не диво, що вона так вразила Садовського. В кожній трупі М. К. Заньковецьку так високо цінили, що задовольняли всі її примхи: вона грала що хотіла і коли хотіла, а про знущання може бути мова хіба тільки самої М. К. Заньковецької над іншими.

Стоячи близько до родини Тобілевичів, я знаю М. К. Заньковецьку з першого дня її виступу на сцені, тобто з 1892 року. Ця надзвичайно талановита артистка в житті тяжка людина. Особа М. К. Заньковецької виясниться аж тоді, коли будуть видрукувані листи Кропивницького, К.-Карого, Садовського до всяких осіб.

Боязно тільки, що Коломийченко викличе відповідь гарячого Садовського і в результаті тепер впливе на світ Божий такий бруд, що краще нехай би він зовсім не впливав. Намагатимусь, щоб не допустити до того і відповіді Садовського не надрукую.

15 березня

Я кось, їдучи залізницею, стрівся я в вагоні з В. Г. Короленком^{*371}. Розговорились. Він почав оповідати, що, оселившись в Полтаві, зацікавився українським рухом і тепер учить української мови, але йому тяжко йде і він сумнівається, чи опанує так, щоб змогти писати, бо, вирішивши в Житомирі, польсько-жидівському місті, змалку майже не чув її, та й все життя своє прожив поза Україною.

– І знаєте, – каже, – що повернуло мене до українства? Ваша “Рада”, хоч і не безпосередньо.

– Цікаво, як саме? – питаю.

– Скільки років служила у нас в Петербурзі дівчина з Яресьок (Миргородського повіту, де Короленко має власну віллу над Пслон) і ми так з нею жили, що вона стала нам як рідна, наче член нашої родини. Після того як ми оселилися в Полтаві, вона вийшла заміж за гімназійного сторожа (педея), що має власну хату на передмісті Полтави. Коли в неї народилася дитина, вона запросила мою жінку в куми. На хрестинах ми застали у них багато гостей –

* Славнозвісний московський письменник-гуманіст.

рідню та зо скілька товаришів її чоловіка. Як і завжди, Маруся та її чоловік говорили з нами “по-русски” (по-московському), хоч і не зовсім чисто, а тепер я помітив, що між собою вони всі говорять українською мовою і при тім вживають багато не місцевих слів, а “галицьких”.

Я й кажу Іванові:

– Ви ж добре знаєте “руській языкъ” (московську мову), нащо ж ви говорите між собою по-українському?

А він відповідає мені на це моїми ж словами:

– А ви, певне, добре знаєте французьку мову, нащо ж ви говорите між собою “по-русски?”

– Бо це моя рідна мова, – кажу, – я змалку нею говорю і люблю її.

Він мені знов відповідає моїми ж словами:

– Отак і ми. Українська мова – наша рідна мова, ми нею змалку говоримо і любимо її.

– Але ж ви говорите, наскільки я зрозумів, не місцевою українською мовою, а “галицькою”...

– Не галицькою, а нашою літературною, якою пишуть у нашій газеті “Рада”, яку ми в складчину передплачуємо.

– Але ж ви добре розумієте “русскія” газети?

– Я вам скажу більше. По правді кажучи, я “русску” (московську) газету краще розумію, як “Раду”, бо в ній багато слів таких, яких тепер у нас у Полтаві не вживають, бо або позабували, або й не знали ніколи. Часто моя старенька мати пояснює мені деякі слова, а деякі я мушу розшукувати в словнику, а проте я охітніше читаю “Раду”, бо це наша рідна газета.

– От тепер, – каже мені Короленко, – я зрозумів, що український національний рух – це не штучне явище, не фантазія купки української інтелігенції, а глибоко народний органічний рух, який певне має будучність. От чому я й почав студіювати українську мову, бо я на Україні, мабуть, назавжди оселився.

Але, на жаль, наші, занадто “щирі” українці відбили у Короленка охоту до українства.

Недавно на сектантському судовому процесі в Сумах (Харківської губ.), де адвокат М. І. Міхновський виступав як оборонець, був і В. Короленко, як редактор “Русскаго Богатства”, що дуже інтересується народнім життям.

В кулуарах суду якийсь адвокат, не розпитавшись попереду, звів Міхновського з Короленком, бажаючи їх познайомити. Короленко охоче простягнув руку, а Міхновський, заклавши свої руки за спину, відповів, своїм звичаєм, з театральним патосом:

– Я зрадникам мого народу руки не подаю!

Можна собі уявити, як Короленко був вражений і ображений. Де ж таки! Йому не схотіли потиснути тої руки, яку російське громадянство залюбки готове цілувати.

Мені розказували, що Короленко після того інциденту скаржився своїм близьким:

– Який же я зрадник, коли я ніколи українцем не був? Мати моя полька, батько російський урядовець-русифікатор у спольщенім місті Житомирі; весь свій вік я прожив у Великоросії та на засланні в Сибіру і батьківщиною своєю завжди вважав “русскую літературу”.

З того часу Короленко, як кажуть, почав обминати свідомих українців, бо-жчися напоротися на другого Міхновського.

І так, малограмотний педель був навернув до українства одного з найбільших сучасних російських письменників, а освічений інтелігент своїм безтактовним поведженням відштовхнув його.

Взагалі, занадто “щирий” Міхновський раз у раз шкодить українському національному відродженню в Харкові, бо він не приваблює обмосковлених українців до українства, а відлякує їх. Досі в Харкові нема жадної української книгарні, не кажучи вже про газету, нема української громади, тоді як по багатьох повітових містах є й книгарні, є й громади і передплатників на українську пресу більше, як у Харкові. І в цьому немало завинив М. Міхновський.

22 березня
с. Перешори

Вже тиждень сиджу в Перешорах, куди приїхав відпочивати.

Днів на три приїздив до мене з Одеси, теж на відпочинок після екзаменів, Анд. В. Ніковський.

Більшу частину часу ми з ним проводили в кошарі, дивлячися на ягнят та козенят. Особливо втішні маленькі козенята: мордочки комічні, наче у мавпи, а в очах серйозність, задумливість, наче щось людське є в їх пичках. А старі бородаті кози, а особливо цапи мають багато спільного в фізіономії з жидами. Козенята так втішно скачуть, такі піруети виробляють ногами і все з серйозним виглядом, що без сміху на них дивитись не можна.

Отак серед козенят та ягнят, плекаючи тих з них, які ще не можуть самі ссати, ми з Анд. Вас. Ніковським почували себе чудово: далеко від суєти міської, від справ усяких. Я кажу, що ми в кошарі, наче в санаторії якійсь, а він каже, що цей “Кошар-Бад” кращий всяких заграничних “Бадів”.

І справді, посеред овець почуваш себе далеко приємніше, ніж посеред “вовків в овечих шкурах”.

Я записав оце в свій щоденник про свій відпочинок посеред ягнят та козенят і думаю собі, що коли цей щоденник і попаде в руки жандармів, то вони ще подумають, що це якась конспірація, як трапилось колись з щоденником В. П. Степаненка. Вік колись вів дневник і записав у ньому, що передав додому через студента Стоббина білизну. Коли жандарми захопили цей дневник, то не повірили, що мова йде про справжню білизну, подумали, що тут треба розуміти якусь нелегальщину і арештувавши обох, довго мучили їх в тюрмі, щоб вони признались, що законспіровано під словом “білизна”.

Висновок: як треба обережно в наші часи писати щоденники та листи.

16 травня
Київ

Давно я не записував нічого. Знов настали такі часи, що боязно писати, щоб часом не попали ці записки в руки до “Кулябок” (охранки). Я й так не держу у себе в кімнаті свого щоденника, тому часом повторююсь, не пам’ятаючи, що записано, а що – ні; але останні листки все-таки зостаються, коли я їх записую пізно ввечері.

Настала передвиборча агітація: націоналісти страшенно репетують, особливо проти українців, докоряючи урядові, що він “уперто ігнорує мазепинський рух”.

Чого доброго, уряд знов схоче закинути невід, як у 1907 році, і зробити “повальний” трус в українців, а тоді можуть захопити і оці мої записки. Хоч нічого в них кримінального нема, а шкода буде, коли заберуть, пропаде моя праця! Щовечора доводиться його далеко заховувати, а через те я так рідко й записую.

За націоналістами виступали на боротьбу з українцями і так звані прогресисти. Перший подав гасло П. Струве в “Русской Мысли”³⁷², який закликає громадянство російське боротись з українським “партикуляризмом”. Від чорносотенців прогресисти відрізняються тільки тим, що перші кличуть на боротьбу з “мазепинством” уряд, а прогресисти кличуть громадянство.

Прогресивна газета “Утро Россіи” навіть повторяє устами якогось Кашкарова, за поляком Раковським, наклепи, буцімто український рух ведеться на “пруські марки”.

Мусів я післати в “Утро Россіи”³⁷³ одвертого листа, але не знаю, які з того будуть наслідки. Ось мій лист.

Високоповажаний Пане редакторе!

Не відмовте надрукувати в Вашій поважній газеті мій нижчеподаний відкритий лист до співробітника Вашої газети п. В. Кашкарова.

З поважанням Є. Чикаленко.

Високоповажаний добродію п. Кашкаров!

В ч. 76 “Утра Россіи” в статті “Кто правъ” Ви між іншим пишете: “Не так давно в “Курієрі Варшавськiм”³⁷⁴ надруковано документи якогось Раковського, поляка, що якийсь час був на службі німецького уряду і тепер покаявся. В цих документах було сказано, що різні “українські” товариства, а також українські газети “Дiло”, “Ukrainische Rundschau”³⁷⁵ і “Кiевская Рада”³⁷⁶, а також і деякі особи дістають від пруського уряду допомогу за свою політичну германофільську працю.

В “Курієрі Варшавськiм”, який надрукував “документи” Раковського, не сказано й слова про “Кiевскую Раду” і тому ваше обвинувачення, кинуте газеті, яку я видаю, я вважаю Вашою власною вигадкою. З огляду на це я пропоную Вам на протязі семи день від надрукування цього листа мого заявити

в газеті “Утро Росії”, що Ви відмовляєтесь від фальшивого (неправдивого) обвинувачення “Ради” або ж потвердити це обвинувачення фактами, в противному разі я буду примушений покликати Вас до суду за наклеп.

От чортів син! Скільки вже я землі продав на “Раду”, а він бреше, що “Рада” дістає “пруські марки”!

А тим часом, може, я за землю дістав і “пруські марки”, бо 200 десятин я продав німцям-колоністам, які, як кажуть, дістають гроші з Германського колоніального банку. То виходить, що й справді “Рада” дістає “пруські марки”!

Якщо “Утро Росії” не схоче надрукувати мого листа, то доведеться післати його в “Украинскую Жизнь”*.

Випадково зустрівся я з Ів. Сем. Нечуєм-Левицьким. Він наче вже не старіється далі: засох і держиться в одній мірі.

На моє запитання про здоров'я відповідає:

– Та яке моє здоров'я?! От, пролежав мало не два тижні, думав, що вже й помру. Стрівся я отак, як оце з Вами, з отим харцизьякою, отим гайдамакою американським, отим Бородаїщем... Ну, як доброму, похвалився йому, що оце скінчив для VIII тому статтю про мову. Я, знаєте, все літо торік їздив по Київщині, по родичах своїх, та назбирав силу матеріялу. Отож у статті своїй я на основі того матеріялу доводжу, що Грушевський, хоч він і великий учений, а псує нашу мову, бо скрізь, скрізь позаводив свою галичанщину, оте “ся” окреме, отой мак – точки оті над і та силу всяких польських слів, а за Грушевським вже й Єфремов у “Вікові” та в “Раді” й собі перейшов на оту галичанщину. Розказую отак тому Бородаю, хвалюся, а він як визвіриться на мене, як крикне: “То й ви, – каже, – як оті чорносотенці, нападаєте на нашого велетня, на нашу окрасу, та це ж падлюцтво, та це...” Я як глянув на нього, а очі в нього такі страшні, як у божевільного, палицею вимахує. Ну, що, думаю, як він і мене, як отого москвофіла у Львові, почне лупцювати... Серце в мені затіпалось, в очах пожовкло, і, щоб не впасти, сперся я на паркан. Та з того дня прохворів мало не два тижні. Коли побачитеся з Бородаєм, то попрохайте його – нехай він мене не займає, поки я не видам VIII тому, а тоді вже хоч і помирать.

17 травня

* Через якийсь час у газеті “Утро Росії” було надруковане спростування Кашкарова.

Вчора їздили гуртом на могилу Т. Г. Шевченка, всього і поїхало душ 400 на пароплаві, найнятим Українським клубом.

28 травня

Подорож не вдалася, бо цілий день йшов дощ і доводилось ховатися в душних тісних каютах*, повних народу. На могилі зібралось народу з Канева та близьких сіл до тисячі душ, бо з “Ради” довідалися, що мають приїхати кияни.

Панахиди служити адміністрація не дозволила, і довелось обмежитися співом “Заповіту”. Характеристично, що коли співали “Заповіт”, то й сам пан справник зняв картуза, а пристав, що їхав з нами з Києва, ще й підтягував.

Подорож обійшлась не без курйозу: депутат від Московського “Художественного театру”, що возив на могилу вінок, зморившись до краю, звалився під лавку і там ночував. Старшини клубу були страшенно засоромлені, коли вранці вже під Києвом побачили його в такому незручному місці і почали просити у нього вибачення, виправдуючися тим, що поночі не могли його знайти, щоб показати йому місце в каюті. Депутат з пароплава поїхав просто в баню! (парню).

Вертаючися з петербурзького пожарного зїзду, заїхали до Києва: посол віденського парламенту Євген Олесницький³⁷⁷ з жінкою, директор “Дністра”³⁷⁸ Степан Федак³⁷⁹ з дочкою та Ярослав Олесницький³⁸⁰, директор банку “Земля”. З цього приводу 29-го в клубі був банкет, але, на жаль, зібралось наших всього душ з сорок, не більше. Говорили промови: О. Пчілка, С. Ф. Русова, Л. Жебуньов, Дм. Антонович³⁸¹ та М. Порш. Промови все були святочні, урочисті, в яких вихвалялась працьовитість, енергія наших галицьких братів у боротьбі за національні права свої, а тепер і за університет. Зазначалось, що вони, борючися за своє існування, добувають і для нас, російських українців, умовини кращого життя.

31 травня

Євген Олесницький в надзвичайно гарній промові відповів, що коли Галичина добилася того, що вона має, то тільки за поміччю російської України. Бо за 500 літ неволі під Польщею вона зовсім була пригнічена, пририта і не зуміла в 48-му році, коли всі народи Австрії подобували собі права, добути собі національної волі. І тільки з 60-х років, коли й туди дійшов могутній голос Шевченка, починається відродження Галичини, яке підтримали з 70-х років українці, заснувавши у Львові друкарню Товариства ім. Шевченка; а потім вже М. Драгоманов направив галицький рух на правдиву путь.

І тепер у боротьбі за український університет велику моральну підмогу мають галичани з російської України в отих голосних заявах співчуття, що друкуються в “Раді”. Міністерство австрійське вважає на ці голоси з України, бо

.....

* Кабінах.

й з Галичиною воно рахується постільки, поскільки вона є часткою великої України. Якби не було України російської, то уряд австрійський зовсім не рахувався б з домаганнями галичан, не зважав би на тих три мільйони українців, що живуть в Австрії.

В розмові зо мною Олесницький обіцяв подбати, щоб громадські інституції галицькі передплачували “Раду”. Він сподівається, що з половини року, тобто з 1-го липня, передплатять принаймні 500 кооператив, бо для їх бюджету зовсім мало важить яких б рублів на рік.

Побачимо – чи вийде що з цієї обіцянки, бо Олесницький захворів тут і поїхав зовсім хворий. Д-р Е. Лукасевич каже, що в нього таке гіпертрофоване серце, що щодня можна сподіватися смерті. Якщо він хворітиме, то йому буде не до “Ради”, хоч, як він казав, галичани надають величезного значіння українській пресі, бо вона свідчить, що на Україні є життя, є національний рух, а на це звертає велику увагу австрійський уряд. Поляки ж раз у раз намагаються довести урядові, що з Україною нічого рахуватися, бо вона вже зовсім обмосковлена і ніякої свідомості в українців нема.

А тим часом сам Олесницький з товаришами наочно упевнились, що в народі нашім є національна свідомість, тільки здалеку її не видно.

Приїхавши до Києва, поїхали вони трамваем до Печерської лаври і коли під кінець дороги zostались у вагоні самі, то почали голосно ділитися вражіннями і висловлювати сум, що Київ – зовсім московське місто.

Раптом кондуктор вагона, що пильно прислухався до їхньої розмови, звернувся до них з запитанням – чи не галичани вони? Вони підтвердили і в свою чергу спитали його, по чім він їх пізнав.

– По вимові, – відповів він і спитав:

– Чи нема часом між вами Костя Левицького³⁸², голови віденського Українського парламентського клубу?

Вони здивовано спитали – як він знає Костя Левицького?

– А з нашої газети “Рада”. Я пильно сліdkую за тим, що діється в Галичині і чи виборють українські парламентські послы український університет у Львові.

А далі почав розпитувати про життя українців в Австрії і скаржитись на життя в Росії.

Це нагадало мені другий цікавий факт.

Якось Л. М. Жебуньов познайомився в санаторії Лямана, під Дрезденом, з російським достойником, сенатором Брянчаніновим³⁸³, і намагався прихилити його до українського культурного руху.

Коли Брянчанінов заїхав до Києва, то Жебуньов їздив з ним по місту, показуючи київські древності, і разом вони заїхали з візитом до митрополита Флавіана³⁸⁴. Брянчанінов, не бачачи в Києві нічого українського, почав розпитувати митрополита про український рух, але той відповів, що ніякого такого руху в народі нема, що це тільки фантазія купки інтелігентів.

Від митрополита вони поїхали в “Континенталь” снідати, і Брянчанінов і тут спитав слугу, що подавав їм снідання – якої він нації?

На диво Брянчанінова і на велику радість Жебуньова, слуга несподівано відповів, що він “українець”, а з дальшої розмови вияснилось, що він читає “свою” газету “Рада”. Жебуньов мало не кинувся обіймати та цілувати його і пізніше, познайомившись з ним, довідався, що він не самотній, а таких офіціантів, свідомих українців, в Києві багато.

Такого самого офіціанта, свідомого українця, ми з Саксаганським стріли несподівано в Кисловодську на Кавказі.

З цього видно, що у всіх шарах української людности вже є національно свідомі українські одиниці. І всі вони безпосередньо чи посередньо витворилися нашою пресою, літературою.

А раз мені трапилося почути, як один “малорос” хвалився українською пресою, зовсім не знаючи її.

Їхав я якось в Перешори і, прокинувшись вранці, почув у сумежному купе розмову двох студентів – один з них був Московського університету, другий Київського. Я прокинувся саме тоді, коли київський студент доводив, що українська (“малорусская”, як він казав) культура зовсім не нижча за “русскую”, і якби уряд не ставив їй перепон, то вона давно порівнялась би з нею або й перевищила її. Розмову свою він пересипав виразами: “У вас в Росии”, “У нас в Малороссии”. Видко, він був зачеплений московським студентом і, намагаючись оборонити українську культуру, казав, що “у нас” є щоденні газети і тижневі та місячні журнали. Коли московський студент висів з вагона десь на Жмеринці, я розговорився з київським студентом. Виявилось, що він зовсім не вміє говорити по-українському і що найдивніше: крім “Ради”, не міг назвати жадного журналу, яким так вихвалявся перед московським студентом. Очевидно, що він просто був ображений за “малорусскую” культуру і в оборону її приводив фантастичні докази.

Другого разу стрів я у вагоні на Кавказі одну пані з виразною українською стихією, яка й не чула про українську пресу.

Я звернув увагу, що якась пані і її син-гімназист, років десяти, розмовляли між собою чистою українською мовою й одночасно до кондуктора зверталися чистою московською, навіть з великоруським акцентом. Я зацікавився ними, бо видко було, що вони не з України і що виразно розрізняють ці дві мови. Не витерпівши, я заговорив з нею. Виявилось, що вона великоземельна пані, має поверх тисячі десятин землі коло Камишина на Волзі (між Царициним та Саратовом).

– Ну, а батьки ваші, – питаю, – відкіля родом?

– Та й батьки наші і діди там народжені, – відповідає вона гарною українською мовою.

– А не знаєте, звідкіля вони туди між великороси поприходили?

– Та ми, “хахли”, споконвіку там живемо хуторами, а “москалі” (великороси) у нас тільки за наймитів служать.

– Чи є у вас книжка або газети на українській мові?

Вона не зрозуміла слова “український” і я пояснив, що це значить на “нашій”, “хохлацькій” мові. Але вона здивувалась, що на такій мові є щось друковане, навіть про “Кобзаря” Шевченка не чула.

На жаль, при мені не було ні газети, ні книжки української, а спитати її адресу, щоб післати їй, мені ніяково було, бо вона взагалі якось підозрено ставилася до моїх розпитувань.

Колись, коли розів'ється наша преса, коли ми доб'ємося своєї школи, оці "руси-ни", "малороси" і "хахли" постають свідомими українцями, від Сяну аж по Волгу!

29 липня
с. Перешори

Цими днями вернувся я з Кисловодська, куди мене послали лікарі купатися в нарзанних ваннах. Купання ці справді мені помогли, тільки не знаю, чи надовго. У мене були почали якось отікати чи що руки: як не закладеш рук за жилетку (камізельку) або за борт пальта, то вони починають боліти і потім ледве-ледве можна їх зігнути в ліктях; не можна було ніякої ваги підняти, навіть шклянки чаю піднести не міг, важко було парасолою в руках носити.

Радився я з багатьма лікарями, але ніхто нічого певного не сказав. Проф. Лапинський рішив, що мені треба полікуватися в його лічебниці гідропатією з місяць, а д-р Г. М. Варавка порадив поїхати в Навгайм або в Кисловодськ. І от тепер я можу не тільки палицю чи дашок (парасоль) носити в руках, а навіть тяжкий чемодан (валізу) підіймаю на полицю.

В Кисловодську я спочатку самотній нудився, а потім несподівано приїхав М. І. Павловський. З ним трапилось, як він каже, нещастя: несподівано його покинула жінка.

М. І. Павловський так був цим прибитий, що не знав, куди йому подітись і вирішив поїхати в Кисловодськ, де його сестра замужем за псаломщиком (дяком). Він розказав мені про своє горе, а я намагався втішити його всякими способами, а найбільше тим, що тягав його скрізь по горах до втоми, бо знаю, що втома – найкращий лік проти всякого душевного болю.

Потім ми несподівано в парку стрілися з П. К. Саксаганським, який з Єсентуків переїхав до Кисловодська. З того часу почали ми вже мандрувати втрьох. Панас Карпович дуже дбає, щоб скинути з себе зайвий жир (тук), а через те п'є баталінську воду, мало їсть і багато ходить. Обходили ми втрьох всі ближчі гори, а потім вирішили побувати і в тутешніх тубольців, щоб подивитись, як вони живуть.

Найняли "лінейку" і поїхали шукати одного карачаївця, що прозивається Нану Тахчуков, який нас закликав до свого коша "шашлик кушай". Цього Нани ми не знайшли в горах, а втрапили до кабардинців. Коли ми їх спитали – чи вони карачаївці, то вони з огидою сказали: "Боже сохрани!" Наш підводчик, кисловодський обиватель, роз'яснив нам, що кабардинці, хоч і одної віри (магометанської) з карачаївцями, але не люблять їх так само, як ті їх.

– Кабардинці – каже, – народ бойкий (спритний), злодійкуватий, всі розбійники, а карачаївці народ чесний, смирний, "необразований", так от, як наші "хахли". Ми так їх татарськими хахлами і називаємо.

Потім я довідався, що на Кавказі налічують 69 мов та наріч. Мало не кожна долина населена окремих народом, який ворогує з сусіднім. Нічого й дивуватись, що при таких умовах російський уряд звоював такий, здавалось, неприступний край.

Кабардинці та карачаївці випасають вівці, коні та скот літом коло Кисловодська, а на зиму йдуть ближче до своїх аулів. Вівці їхні нагадують наші волоські, але в них довша вовна, більші коди (курдюки) з маленькими закарлюченими хвостиками на кінці, як у бухарських каракулів. Скотина сіра, складна, але дуже дрібна, коні сухі, бігучі і дуже виносливі. Господарі нас запросили в курінь, обложений з трьох боків камінням і вкритий бур'яном, та почастивали просяною мамалигою (кулешою) і маханом – це шашлик з в'яленої солоної баранини.

Мене зацікавила обора (кошара) для овець: кругом тирла закопані зрідка стовпці, а між ними протягнуто ремінь; кажуть, що вовк, “бирюк”, не підходить близько до овець, бо думає, що то натягнуто капкан (самолов), в який він може заплутатись і впійматись.

Вранці, після ванни, ми щодня збирались на чай то в мене, то в Саксаганського, то в Павловського, в залежності від того, в якій бік ми ще ввечера умовлялися йти, бо ми жили якраз у трьох різних кутках Кисловодська.

Коли ми раз збрались у Саксаганського, то він підвів до мене немолоду жінку, що прислужувала йому, і каже:

– Оце й є Чикаленко.

Жінка та підійшла до мене і почала висловлювати мені свою радість, що побачила видавця “Ради”, “рідної газети”. Я був страшенно здивований і почав її розпитувати, відкіль і хто вона. Вона розповіла чистою українською літературною мовою, що батьки її родом з України, а вона родилась вже в Кисловодську, заробляє шитвом, а чоловік палітурник.

– Як же ви, – питаю, – літературної мови навчились?

– А “Рада”, – відповідає, – нащо? Наш театральний гурток, що робить часом зимою українські вистави, передплачує “Раду”, то ми й читаємо.

· Я так зрадів несподіваному передплатникові, що звернувся до неї з словами:

– Дозвольте ж вас розцілувати.

– Поцілувавшись, вона каже:

– Тепер я хвалитимусь серед свого гуртка, що цілувалася з видавцем “Ради”!

Другого разу Саксаганський звів мене ще з одним членом цього гуртка, молодим, дуже симпатичним хлопцем, на прізвище Гасенко³⁸⁵. Виявилось, що він і співробітник “Ради”, бо там було надруковане його маленьке оповіданнячко.

Гасенко не тільки володіє добре літературною українською мовою, а навіть закидає по-галицькому і виявив солідне знайомство з українською літературою. Біографія його дуже цікава: Він, як кажуть, син черкеського князя-магометанина та селянки-українки, але сам він про свого батька нічого не розкажує. Виховався він у свого родича, учителя турецької школи в Баку, вчився трохи в гімназії, потім в Царгороді. Після наглої смерті батька, зоставшись без всяких засобів, служив у Берліні в бюрі для найму робітників з Росії та Галичини, потім служив

в Італії і нарешті вернувся на Кавказ, придбав свідоцтво бухгалтерське і дістав невеличку посаду в Кисловодському взаємному кредиті, де й живе з матір'ю. Знає мову: турецьку, вірменську, італійську, німецьку, українську, і, натурально, російську, та зо скілька кавказьких і взагалі робить вражіння незвичайно пам'ятливого і талановитого хлопця, але некріпкого здоров'ям.

Коли ми познайомилися ближче, я йому й кажу:

– І охота вам сидіти в оцій ямі? Візьміться, підготуйтеся на атестат зрілості (матуру) та й поступайте в університет.

– Але ж, – відповідає, – я не маю чим жити, мені треба заробляти.

– Служіть, – кажу, – й готуйтеся, а як видержите на атестат, то ми вам дамо посаду в “Раді” рублів на 30, то ви якось проживете.

Справді, у нас в “Раді” таким способом виховалося багато людей: вели відділи і слухали лекції, а потім покінчали вищі школи і пішли на посади. Тільки Майорський (П. А. Сабалдир) так звик до “Ради”, що й скінчивши політехніку, не хоче нікуди йти на посаду, а служить у нас секретарем редакції. Другого дня Гасенко мені вже хвалиться, що був у директора гімназії й вирішив готуватися до матури.

Я забув сказати, що коли я приїхав до Кисловодська, то застав тут письменника нашого Дм. В. Марковича. Він приїхав лікувати свою подагру та катар шлунку і натрапив на якогось немудрого лікаря і так знесилів, що не міг вже ходити сам і рішивши, що вдома йому краще лікуватись, швидко поїхав додому. У Марковича я стрівся з І. П. Волошиним, студентом-медиком Московського університету, який масував Марковича.

Біографію цього студента теж варто розказати хоч коротенько: родом він з України, в дитячих літах, видно, розмовляв українською мовою. Потім пішов “вольноопределяющимся”, вийшов в офіцери, скінчив топографічні кляси і весь час служив в Маньчжурії, а після війни в ранзі капітана підготувався на атестат зрілості, вступив в університет і тепер, маючи 40 років, кінчає медичний факультет. За все своє життя не чув нічого про український рух, не знав, що є література, і нічого не чув про пресу. Тепер, під впливом Марковича і нас усіх, захопився українством, передплатив “Раду”, хоч людина він бідна, має родину і мусить заробляти на неї.

Таким робом, в Кисловодську трапилося стрінутися з українцями, з яких, може, й вийдуть потім корисні робітники. Особливо я покладаю надії на Гасенка.

Коли з'їдемося з Жебуньовим, то буде чим похвалитись: не марнували ми часу, лікуючись. Він пише мені з “Вайсер Гірш” такого листа, що варто з нього виписати кілька рядків. Ось вони: “Ну й літо вибралось! Дощ та холода, холода та дощ! Трудно гоїтись під таке літо, а мені до того доводилось, що й на світ не хотілось дивитись. Але все-таки вдалось...” – тут логічно міркуючи, всякий скаже: “все-таки вдалось вигоїтись”, або “підлікуватись”, або “придбати скілька фунтів”, але не такий Жебуньов, як усі, і в нього й логіка не така, як у всіх. Далі в нього стоїть написано: “... але все ж таки вдалося довести до національної

свідомости одну пані, котра так захватилась українством, що я дивуюся: навіть гоїнням своїм нехтує, аби читати книжки українські та “Раду”.

Жебуньов сам так захоплений українством, що віддає йому все своє здоров'я, всю свою енергію і всі 24 години в добу, бо й сни йому сняться на українські теми. Часом це захоплення доходить до анекдотів. Мені розказував Г. Г. Ротмистров³⁸⁶, що коли вони торік удвох лікувалися в “Вайсер Гірш”, то Жебуньов zorganizував підписку і примусив адміністрацію передплатити “Раду” в читальню, а потім пильно стежив – хто бере читати її, але ніяк не міг допильнувати. Він щодня помічав, що хтось читає “Раду”, бо вона пом'ята й потерта. По цілих днях сидів у читальні, навіть ховався за двері і в щілину підглядав, але даремно. Він, бідний, і не знав, що то Ротмистров непомітно м'яв “Раду”, щоб заінтригувати Жебуньова.

Цього року йому пощастило і він найшов якусь пані.

В Кисловодську я дістав листа від В. К. Винниченка, в якому він скаржився мені на редакцію “ЛНВісника” і хвалився, що його закликали в російську літературу.

30 липня

Я відповів йому на це, що боюсь, щоб він не покинув української літератури та не став зовсім російським письменником. Він відповів мені листом, який я вважаю потрібним переписати сюди.

23/VII. Ви пишете, що боїтесь, що я стану російським письменником. Скажу щиро: велика є спокуса до того. Тим паче тепер, коли на мене чомусь в Росії починають звертати увагу. Ось тижнів три тому я дістав запрошення від нового товариства російських письменників “Содружество” взяти участь в їхніх збірниках. Мене вважають за “кита”, як пише приятель, на якому держатимуться ці збірники. (Запрошено найвидатніших російських письменників – Андреева, Арцибашева³⁸⁷, Купріна³⁸⁸ і т. д.) Мені – одна з найвищих плат (300–400 руб. за аркуш). Мені пишуть, що мною дуже цікавляться, захоплюються.

Потім єсть якась “Всероссийское бюро”, яке розсилає по 250 газетах оповідання і статті відомих літераторів. Туди я також дістав запрошення. І “Земля” гонить, щоб я швидше готував переклади III і IV т. своїх оповідань. “Знання” повторює своє запрошення. Переді мною розгортається широке російське море. Серед лайок, якими мене обсіпали “ортодоксальні моралісти”, я читаю часом у російській пресі таку прихильну критику, якої ніколи не чув від своїх. Мало того – там не тільки хвалять чи лають – починають розбирати, що найбільш мені потрібно. Я бачу свої хиби й дефекти, я вірю критикам (деяким) і це мене навчає. Я вже не кажу про матеріальний бік – я дістаю гононар за свою працю, а не філантропію “фонду допомоги”, яка болюче ріже мою гордість і жагуче бажання бути на своїх ногах.

Спокуса дуже велика і я не знаю, як я вийду з неї. Коли я себе почуваю здоровим, коли у мене є багато сил, я чую, що з легким і радісним серцем вистояю проти всяких спокус, свідомо стану на березі російського моря і не вийду з меж нашого невеличкого українського степу. Але в тому й біда, що здоровим себе я не часто почуваю. Сили йдуть на всі боки і часто я почуваю себе не гідним до боротьби з спокусою. А крім того, одгукується та травля, яку провадило й провадить проти мене наше громадянство з критиками на чолі. Каламутною хвилею здіймаються старі незаслужені образи в хвилині втоми, безпомічність, пониження.

Єдиним світлим пунктом в моєму літературному минулому були завжди Ви, Євгене Харламповичу, не дивлячись на те, що Ви багато спричинилися до тих літературних і громадських образ, які я мав. І що б не трапилось, цього світлого пункту я ніколи не забуду. Хто знає, коли б не було ні Вас, ні Єфремова, чи був би я в українській літературі? Та ще коли б зустрів ще з парочку Василь-Пилиповичів!* Добре, що я трохи окріп, коли на мене накинлись Василі Пилиповичі за мою “неморальність” і мені вже не так страшна була їхня критика, як тоді, коли Василь Пилипович розніс мою “Красу і силу”. Але не будь Вас, не знаю, чи насмілювався б я ще раз говорити й таким *sui generis* “патревотом” моралі.

Я вже не жаліюся, Євгене Харламповичу, я вже настільки досвідчений, що знаю всю марність жалів. Треба бути дужим, треба вміти міцно стояти на ногах, які б вітри не дули. Тоді буде й твоя перемога, і жалі зникнуть.

Повторяю, тільки тоді мене бере жаль за образи й травлю, коли я себе чую втомленим, без сил, хворим. Тоді мене бере негарне, неблагогодузне бажання помститись – “ось же я вам одплачу”. Але це бажання все рідше й рідше буває, хоч я і втомлений. Це через те, що це почуття зустрічає розум, який з ним не погоджується. Навіть тоді, коли від якого-небудь “свого” бачу явне бажання просто образити мене, напакостити мені, прикрившись плащем “критики” – навіть тоді я розумію, що *теперішні* “свої”, *теперішні* проводирі українського народу – ще не народ, що моє діло – *бути чесним і щирим*, не вважаючи ні на що. Моє діло служити тим, які дали мені життя, служити всім своїм життям, служити так, як *по щирості і розуму* вважаю за найкраще. І через це мені здається, я ніколи не буду російським письменником. Можливо, що я років на два – на три одійду від української преси, можливо, що я таки наберусь відваги і порву з “ЛНВісником” раз на все, можливо, що ні з одним українцем (інтелігентом) я не схочу мати діла, але перестати бути сином свого народу, перестати служити тим, кому я хочу служити – цього не буде. І я не певен,

.....
* До цього місця треба додати пояснення: коли В. Винниченко написав своє перше оповідання і післав його в “ЛНВісник”, то його там не надрукували. Він написав друге – “Красу і силу” і дав прочитати В. П. Стешенкові, а той розгудив його, назвавши брудним. Довго після того В. Винниченко не брався за перо, нарешті рішився занести це оповідання до “Київської Старини”, та про це я розказав у І т. своїх спогадів.

що, не дивлячись на крик, який підіймуть наші інтелігенти, радіючи з мого “ренегатства” – настане час, коли буде оцінено як слід, на чийому боці дійсне служення українському народові (народові, масі селянства й робітництва, а не тим, які тепер зовуть себе проводирями його). І не для цього я буду служити, не для того, щоб мене колись так чи сяк цінили. Ні, я служитиму через те, що інакше не можу, як не можу дихати вухами чи очима, Бо це єсть та точка, в якій “чесність з собою” (гармонія чуття і розуму) приросла до мене. От через що, Євгене Харламповичу, я не зможу бути російським письменником.

Пишу Вам про це через те, що Ви можете розуміти такий стан, коли людина не може робити чогось іншого як те, що робить.

А через що хочу відійти від української преси тепер? Скажу одверто: я втомився. Кожну річ, яку я задумую для української публіки, я мушу перш усього перевірити, чи не викличе вона поголовного обурення. І вже через це одне та річ стає нудною для мене, я кидаю її. Потім мені надокучили нотації критиків. Який би поганенький критик не був, він вважає за свій обов’язок, за добрий тон вилаяти мене (не розібрати думку, образ, картину, а тільки вилаяти). А як у нас більше нікого нема, то тут же удвоє похвалити Коцюбинського.

Це стало таким уже звичним і банальним, що я просто не можу читати українських “критиків”. І мені хочеться спочинутися, зникнути, щоб мене забули і я забув усю цю дріб’язковість, злобність, роздратованість.

Отакого многозначного листа написав мені В. К. Винниченко.

Мені дуже тоді було ніколи, але хотілось зараз же відповісти йому, і я наспіх написав приблизно так:

Ви раз у раз, навіть занадто часто говорите про “чесність з собою”, а в останньому листі якраз розминулись з нею. Не треба нарікати на українську критику, бо вона раз у раз ставила Вас на перше місце за хист, за талант і тільки дорікала за моралізаторство. А російська критика хвалить Вас тільки чорносотенна, а порядна – лає за “пасквілі” на визвольний рух, і коли Вас запрошують всякі видавництва, то тільки через те, що Ви стали сенсаційним письменником, якого читають з цікавістю і праві, і ліві.

Російські видавництва Вам платять так, як не можуть оплатити українські, а через те Ви й хочете перейти в російську літературу. Так просто й треба говорити, і ніякої зради і ренегатства тут нема, а треба тільки, хоч з втратою для себе, видавати російські твори в українських перекладах, а на російських творах зазначити, що вони перекладені з українського рукопису.

Врешті, я вважаю, що Ви зостаєтесь українським письменником, який тільки ходить “в отхожій промисел”, на заробітки в російську літературу.

От і все. Не знаю, що відповідь Вол. Кир. Винниченко на мого листа і чи й відповідь?³⁸⁹

20 серпня

Дістав листа від В. Винниченка, в якому він пише, що написав усім видавництвам російським, які його запрошували, що даватиме їм тільки переклади з українських рукописів, а оригінали друкуватиме вже після того, як будуть видані переклади.

Очевидно, він вирішив, що такі повинен зостатись українським письменником, який тільки ходить “на заробітки” в російську літературу.

21 серпня

Єв. Олесницький справді-таки, приїхавши до Львова, підняв агітацію в Галичині за передплату на “Раду”, бо я дістав зі Львова друковану на ремінгтоні відозву, яку Народний комітет розсилає по свідомих людях та по коопераціях. Дослівно списую ту відозву.

Ч. 1464/12. У Львові, дня 22 липня 1912. *Строго довірочно.*

Високоповажані Панове!

Першою умовою здорової праці національної є злука всіх сил народу на ґрунті спільних інтересів національних в одну велику сім'ю – самопоміч, що на всіх областях життя суспільного, без огляду на кордон, стреміти має до спільних цілей народного добра і волі.

Визнаючи сю правду, не вільно нам, українцям, глядіти байдужо на визвольні змагання котрої-небудь частини нашого народу, а треба конечно будити сплячих, допирати слабших, оживляти всю рідну країну і через ріки, моря, кордони подати помічну руку всім братам нашим.

Завдання се в теперішнім цивілізованім світі виконує передовсім преса, отже, у нас головно львівське “Діло” і київська “Рада”.

Часопись “Діло” є нині органом, який читати мусить кожний українець Галицької землі, – часопись “Рада”, орган російських українців, хоч існує семий рік, є ще органом слабим, незасібним, а з огляду на драконські незвичайні міри, з якими московський уряд звертає ся супроти одинокого українського дневника, є нині “Рада” в дуже скрутнім і прикрім положеню.

“Ради” не зважуються заборонити видавати, однак заборонюють її передплачувати. Ніхто із людей в якій-небудь зависимости від правительства стоячих, не може і не сміє “Ради” передплачувати. Були недавно случаї, що дві лікарки з Катеринославської губернії, які “Раду” пренумерували, з сієї причини місця свої потратили*. Коли се не помагає, то прямо забороняють урядам почтовим доручувати передплатникам “Раду”.

.....
* Випадак з лікарками був у Чигиринськім повіті, а з фершалами, учителями, дяками, то – скрізь по Україні.

Супроти сего не можна чудуватися, що "Рада" хилиться до упадку, який для цілої справи української був би величезною катастрофою, бо се було б доказом, що Україна нині дійсно голосу не має ніякого, та що правдиві є голоси ворожі, котрі Австрії дораджують, щоби вона з Україною не числилася, бо Україна не представляє ніякої сили.

Лежить про то в інтересі не лише закордонної України, але цілої української справи, а передовсім в інтересі нас, галицьких українців, щоби "Раду" в тій прикрій хвилі піддержати. Стати се може через масову передплату "Ради" з Галичини.

Кожний уряд почтовий в Австрії приймає передплату на "Раду". Виносить вона річно 6 рублів, на піврік 3 рублі, значить, за 3 рублі (7 к. 50 сот.) кожний може "Раду" на другий піврік сего року мати. Адреса: Київ, Велика Підвальна вул. д. 6.

Подаємо се Високоповажаним Панам до відома та іменем всіх українців, які нині до нас звертаються, – сміємо ласкаво просити Поважане Стоварищення о запернумерованне собі "Ради" вже від 1-го липня сего року та о успішну агітацію за масовим передплачуванням "Ради" тамошними нашими людьми.

Віriamo, що Поважане Стоварищення зволить ласкаво до нашого прошення примінитись і ожимаємо – яке б воно не було – цінного письма в цій справі.

За Народний Комітет:

Д-р Кость Левицький в. р. Голова.

Д-р Володимир Бачинський³⁹⁰ в. р. Секретар.

Відозва написана гарно, переконуючо, а тим часом досі не помітно ніякого руху передплати з Галичини. Може, якісь результати будуть вже аж з нового року, а може, на відозву Народного комітету галичани ніякої уваги не звернуть, бо в них і так заведено там велике здирство на всякі патріотичні цілі, а тепер особливо багато дає кожний з них на утримання приватних українських гімназій.

15 вересня
Київ

Весь серпень просидів я в Перешорах; як їхав туди, то думав, що тижні за два обмолочусь, аж вийшло, що я просидів більше місяця, хоч молотив усього одинадцять день. Мало не щодня перепадали дощі, копи поприростали до землі й зазеленіли зверху, а місцями, де були погано складені, попроростали наскрізь. Те, що було звезене в стіжки, зверху зазеленіло, а всередині теж відійшло і вимолочувалось дуже погано – половина зерна лишилось в колосі. Одно слово, врожай пропав мало не весь: дещо проросло, дещо не вимолотилось, а що вимолотилось, те грілось в шпихлірі, треба було його швидше продати, щоби не зіпсувалось

до решти. Я дуже нервувався, бо врожай – єдине джерело, з якого я черпаю засоби на цілий рік.

П. К. Саксаганський, що гостював у мене, все мене намагався потішати, заспокоювати, кажучи, що отак і він у дощове літо мучився, коли мав свою трупу, бо в дощову погоду публіка не ходить в театр.

Та я й сам потішав себе надіями на будучий рік: така дощова осінь дуже добра на озимину, і я намагався насіяти її якомога більше в надії, що на той рік вродить так, що, може, покрие і за цей рік.

Саме під час цих клопіт вернувся з заграниці А. М. Жебуньов і почав викликати мене в Київ, спочатку листами, а потім телеграмами. Знаючи вдачу Жебуньова, який все прибільшує, я все отягався, бо не хотілося мені їхати, не скінчивши сівби, але мусів таки поїхати.

Виявилось (на засіданні ради нелегального ТУП), що справді назбігалось разом зо скілька важних справ, але хто його знає, як їх розв'язати при теперішніх умовах.

Перше всього стало відомо, що генерал-губернатор звернувся до Сенату з рапортом, в якому, як кажуть, розповідає, що в свій час Полтавському земству дозволено було збирати жертви на поставлення пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Полтаві, а тим часом Полтавське земство передало цю справу Київській міській думі для збудування пам'ятника *вже* в Києві, а через це генерал-губернатор просить скасувати постанову Київської думи і вернути зібрані гроші в Полтаву.

Ніхто з нас того рапорту не читав і не знає напевне його змісту, а через те й писати в газеті про нього не можна. Тим часом рятувати справу якось треба, бо, очевидно, замір тут такий, аби звести справу з пам'ятником націвець. Одні жалкують, що ще перше журі не ухвалило проекту пам'ятника, бо досі вже він стояв би. Другі кажуть, що краще, коли справу з постановкою пам'ятника відсунути надалі, бо за теперішніх часів ніяких урочистостей не дозволять: не пустять галичан, які мали приїхати у великому числі з своїми січовиками та соколами, не пустять і нашого простого люду. Одно слово, тепер відкриття пам'ятника Шевченкові може вийти таким же мовчазним, як було у Варшаві Міцкевичу³⁹¹. Інші бояться, що можуть skonфіскувати зібрані гроші, а шкода буде велика, бо їх уже зібралось 110 тисяч рублів. Другі кажуть, що конфіскація грошей неможлива, а певніше, що їх скажуть повернути жертводавцям. А як їх повертати, коли багато зібрано від невідомих, багато виручено від спектаклів, концертів, Я думаю, що конфіскація неможлива, бо це був би скандал на всю Європу. В крайнім разі признають справу з поставленням пам'ятника "несвоевременною" і відсунуть її на колись.

Тим часом треба, щоб Шевченківський комітет довів Сенатові, що дозвіл дано Полтавському земству на поставлення пам'ятника в Києві, а не в Полтаві, що постанову Київської думи в свій час затвердив губернатор, а значить, все робиться законно, а не "захватним порядком", як про це пише Савенко по всяких чорносотенних газетах.

Для нас очевидно, що рапорт цей є результатом отих брехень, що розповсюджують тутешні націоналісти, але дивно, що навіть генерал-губернатор їх слухає і спішить виконувати їхні бажання.

Друга справа з київською виставкою. Нема у нас грошей на свій власний павільйон, а галичанам, мабуть, не дозволять приїхати взяти участь у виставці, принаймні кажуть, що генерал-губернатор сказав виставочному комітетові з приводу польського павільйону, що він не допустить ніяких національних маніфестацій. Характеристично, що жандармський полковник, переглядаючи листування комітету, наліпив свою візитну карточку на заяві галицького “Сільського Господаря”³⁹² про бажання прийняти участь у виставці. Що повинна означати ота картка? Очевидно, що без жандармерії не можна рішати справи про заяву “Сільського Господаря”.

Третя справа – з “Украинскою Жизнью”³⁹³. Видавці пишуть, що не вважаючи на те, що вони мають 800 передплатників, у них уже нема на що видавати журнал, бо всі гроші витрачено на гонорари, на друк, папір і т. п. і просять роздобути грошей, аби хоч докінчити рік. От горе! Преса наша на українській мові ледве животіє, то через утиски, то через незрозумілість мови для широкої людности, ну а чого вже мусить загинати “Украинская Жизнь”, яка видається зрозумілою мовою і не переслідується адміністрацією, як преса на українській мові? Очевидно, української інтелігенції так мало, що вона не може піддержати навіть такого цікавого органу, як “Украинская Жизнь”, а російська публіка, для якої вона, власне, й видається, зовсім нею не цікавиться.

Сталось те, чого ми вже давно сподівались – закрили Український клуб!

15 жовтня

Чіплялись, чіплялись до всяких дрібниць, нарешті закрили за те, що в читальні клубу знайшли скільки чисел американської газети “Свобода”³⁹⁴, яка начебто доходить в клуб нелегальним способом – у конвертах, а тим часом ця газета йде не тільки в клуб, а й в редакції деяких київських газет через закордонну цензуру, з штемпелем “Д. Ц.” (дозволено цензурою).

На жаль, не було обкладинки (опаски), якою можна було б довести, що вона доходить через цензуру. Вже після закриття клубу прийшло число “Свободи” з штемпелем “Д. Ц.”, який і понесено губернаторові. Та вже було пізно. Кажуть, що губернатор пораяв прохати дозволу на відкриття нового клубу і що він не буде гальмувати. Побачимо!

Є в нас запасний дозвіл на товариство “Родина”³⁹⁵, в уставі якого нічого не говориться, що це українська установа і що вимовляється вона “Родина”, тобто “сім’я” по-нашому, а не по-російському “рòдина” (рідний край).

Можливо, що коли адміністрація упевниться, що це той самий український клуб, то закрие й його.

21 жовтня

Нарешті минули вибори по Києву в 4-ту Державну Думу. Господи! Що тільки рибалося в Києві!

Прогресивний блок виставив кандидатами по першій курії Григоровича-Барського, а по другій проф. С. А. Іванова³⁹⁶. Спершу по другій курії намічена була кандидатура І. Н. Полторацького, українствуючого кадета, але він тяжко захворів язвою (виразка) в шлунку і відмовився, тоді спинилися на кандидатурі Іванова. Хоч він і великорос, але від нього можна сподіватися більше користи українцям, ніж від “малороса” І. В. Лучицького. Іванов людина щира, сердечна, розумна і по переконанням федераліст, який щиро визнає потребу широкого місцевого самоврядування і не раз висловлювався навіть за автономію України. Проживши на Україні коло 20 років, він упевнився в потребі для українського народу національної школи, рідної мови в суді, і, напевне, буде енергійно стояти за це в Думі. Це не те, що Лучицький, якого треба було вічно підштурхувати!

Григорович-Барський родом “малорос”, але якось висловився, що ні потреби в національній школі, ні, тим паче, української мови в суді він не визнає, а коли виставили його кандидатуру від блоку, в який входили і українці, то він прилюдно визнав усі домагання українські, які признала київська кадетська група, тобто українську мову в нижчій, середній і вищій школі та в суді.

Коли б Григорович-Барський пройшов у Думу, то, напевне, і забув би за ці потреби українського народу і ніколи про них не згадав би.

Праві організації всі об'єдналися на кандидатах по походженню “малоросах” – Демченкові та Савенкові. Перший з них для нас не шкідливий, бо він звичайний собі “делец”, який іде в Думу, аби добути якусь концесію, щоб подвоїти або й подесятити свої мільйонні маєтки.

Савченко ж досить відомий, щоб про нього тут багато розводитись. Це кар'єрист, неохайний, нахабний, брехливий хам, який хоче собі зробити кар'єру на “мазепинстві”. Син полтавського поліцейського урядника, сам донощик, якому слава Іскри та Кочубея³⁹⁷ не дає супокою, він хоче придбати собі репутацію спасителя Росії від сучасних нащадків Мазепи. Але, напевне, далеко не піде, бо піймається на якійсь нахабній брехні, на якимсь своєкорисним підступі і втратить ласку начальства.

При яких умовах велися вибори, про це не можна розказати в коротких словах, треба перечитати газети, в яких, до речі, і половини правди не можна було надрукувати. Широчезна агітація на кошти “гаємних фондів”, “благо-склонное содействіє” адміністрації, нахабство чорносотенців обурювали навіть найсмирніших виборців.

Коло виборчих пунктів стояли юрби чорносотенців, які нахабно видаляли з рук у виборців бюлетені і тикали в руку свої, боячись, що виборець має лівий бюлетень, і все це рибалося на очах поліції, яка арештовувала всякого, хто осмілювався сказати хоч словечко за лівого кандидата.

Я, виходячи з помешкання, де відбувались вибори, побачив, що юрба обступила якогось півінтелігента і тиче йому в руки конверт, а він не хоче брати. Виявилось, що якийсь піп виманив у нього з рук його бюлетень, подер його і дає йому другий. Я не вдержався і звернувся до попа з докорами, але він почав на мене кричати а за ним і інші чорносотенці:

– Тобі яке діло? Що ти, теж кривий на ліву ногу? Хочеш у участку посидіти?

Юрба натискала на мене, і я певний був, що дійде діло до стусанів, але тут підійшов член управи Іозефі, який мене часто стрічав за кулісами у Садовського, і визволив мене, сказавши:

– Оставьте! Это тоже хороший человек!

Соромно мені стало, що мене Іозефі взяв під своє націоналістичне крильце, але я мовчки потяг додому.

Та незважаючи ні на які махінації, Савенка таки провалили, а Демченко переважив Барського невеликим числом голосів, тобто не одержав моральної перемоги. Кажуть, що губернатор, довідавшись про результати виборів, сказав: “Слава Богу, що хоч Демченко пройшов, а то довелось би розпрощатися з Києвом”*.

Хоч Савенко й провалився по городу, але йому, як він сам пише в “Кієвлянині”, “тыл обеспечен”. На повітових виборах його провели по фіктивному цензу у виборці, а губерніяльні вибори призначили умисне після городських на той випадок, що коли Савенко не пройде по городу, то його проведуть по губернії. Так воно й сталось! Одно слово, вибори робило начальство громадянське і духовне і тільки в деяких випадках воно промахнулось якось і пропустило опозиційні елементи, але за це його не милує вище начальство.

Трапилось величезне нещастя: несподівано 24 жовтня помер М. В. Лисенко.

30 жовтня

Як прийшла звістка, що закрито Український клуб, головою якого був Микола Віталійович, і що старшину потягнуть до суду за оту злощасну “Свободу” і, може, засадять в кріпость, то вона страшенно вразила старого – йому зробилося млосно, почалася рвота. Лікарі сказали, що серце в нього дуже немічне і що йому треба менше працювати, бо інакше серце не вдержить. Коли сказала мені про це Л. М. Старицька-Черняхівська, я вирішив на перших же зборах Товариства підмоги науці, літературі і штуці зняти питання про те, щоб вишукати засоби хоч на невеличку пенсію Миколі Віталійовичу, аби він менше давав лекцій. Товариство наше давно асигнувало йому 2000 руб. на видання його опери “Тарас Бульба”, але йому вже не довелось побачити цього видання, хоч кажуть, що коректу він встиг виправити до кінця.

* Губернатора Гірса таки переводять у Мінськ за те, що від городу пройшов Іванов.

Звістка про смерть М. В. Лисенка так мене знервувала, що зо мною трапилася наче істерика і я не міг здержати голосного рідання.

Помимо того, що ми втерjali батька нашої музики, ми втерjali людину з надзвичайним серцем!

Багато вже написано про нього, багато ще, певне, напишеться, а я скажу тільки, що знав я М. В. Лисенка рівно 30 років і за цей час я не стрічав в житті своєму сердечнішої, прекраснішої й благороднішої людини, як він. Я любив його всією своєю душею, любили його і всі, хто знав його хоч трохи.

Він усе своє многостраждальне життя поклав на працю для рідного краю, він служив йому не тільки музикальним своїм талантом, а всією своєю істотою, і не тільки служив, а й кликав інших служити. При всій своїй незлобивості він часами гостро докоряв тим, що не хотіли працювати, він плямував таких “яловими” громадянами.

Навіть смертю своєю він послужив Україні, бо розбуркав байдушких сонних громадян і вони впорядили йому такий урочистий похорон, якого досі не бачив Київ і який так збентежив адміністрацію, що вона вжила всіх засобів, щоб він не прийняв характеру “мазепинської” демонстрації, але все ж таки вийшла грандіозна демонстрація.

Адміністрація мало не закрила театру Садовському за те, що його оркестр грав у вестибюлі театру під час проходу похоронної процесії “марш Дорошенка”, що скомпонував покійний Лисенко. Закрила кінематограф, що виставляв похорон Лисенка. Галичани, що приїздили на похорон, замовили і для себе фільму з похоронною процесією; цікаво знати – чи дістали вони її, чи адміністрація сконфіскувала, як у тутешньому кіні.

Цими днями приїхав з Чернігова порадитися з лікарями М. М. Коцюбинський.

Коли я зайшов до нього в готель, то мало не скрикнув від несподіванки: М. М. Коцюбинський так висох, що обличчя його зробилося малесеньке, як кулачок. Виявилось з його оповідання, що, повернувшись весною з Капрі, він застудився, а оправившись трохи, поїхав у гуцульські гори на студії. Літо було мокре, холодне, і він знов застудився. Тепер його страшенно душить астма і він уже четвертий місяць мало що й спить – не більш 2–3 години в добу, а часом то й зовсім не спить. Це його так збезсило, що він і ходити не може.

Завдяки заходам В. М. Леонтовича зібрався консиліум з кращих у Києві лікарів і рішили, що йому обов'язково треба лягти в лікарню і лікуватися, бо в нього ослабло серце, а це загрожує життю.

Невже й М. М. Коцюбинський на Божій дорозі? Не дай Боже! Це ж просто нас переслідує якийсь фатум! Не встигнемо поховати одного дорогого покійника, як уже готується новий!

М. М. Коцюбинського прийняли в університетську клініку і я навідаю його щодня, вертаючися з редакції додому. Яюсь лікування не йде йому на покиток, – наче йому стає гірше, дуже він ослаб, навіть умиватися йому важко. Сну все-таки нема, хоч лікарі про це й дбають.

1 листопада

Знов біда! На похоронах М. В. Лисенка простудився Л. М. Жебуньов, почав кашлати, в нього порвалося щось у грудях і пішла кров. Якби не така вдача, як у Л. М. Жебуньова, то лікарі швидко б спинили кровотечу. Вони наказали йому лежати не ворухаючись, не розмовляти і вживати ліків. Але він не може влжати тихо, все хвилюється, мучиться, що лежить без діла, коли йому треба бачитися з тим, тому щось наказати, того виляти за бездіяльність і т. д.

Турбує його справа закритого клубу, клопочеться, що невміло напишуть скаргу до Сенату. Я заспокою його, кажучи, що все одно з тої скарги нічого не вийде, а може, ще й гірше буде, бо Сенат “роз’яснить”, що навіть і культурні українські інституції шкідливі, бо ведуть “к національному обособленню”, як він роз’яснив з приводу скарг Москви та Полтави, і тепер ні там, ні там уже не дозволяють українських клубів.

Турбується долею нового клубу “Родина”, боїться, що його закриють або заборонять читати реферати по-українському, взагалі будуть винищувати в ньому український характер. Клопочеться, щоб добути указ Сенату полтавському губернаторові, в якому сказано, що він не мав права забороняти читати привітання українською мовою на святі Котляревського. Забуває Л. М. Жебуньов, що тоді вже починалися революційні часи і Сенат не був такий залежний від міністра внутрішніх справ. А тепер, в часи ліквідації революції, Сенат робить, що йому накажуть з міністерства.

Лікарі кажуть, що хвороба Л. М. Жебуньова не загрожує його життю, але коли не спиниться кров, то він може багато її втратити, а це може наклікати серйозну хворобу.

Треба вживати заходів, щоб Л. М. Жебуньов не хвилювався або хоч не рухався та не говорив, бо коли занедужає тяжко або вмере, то це буде незамінна втрата. Хоч він часто дратує всіх, сердить своєю гдирливістю, настирливістю, але всякому очевидно, що якби Жебуньових було хоч з десятків на Україні, то справа національного відродження не стояла б так кепсько, не посовувалась би так мляво.

У кожного з нас є сім’я, служба або інші якісь особисті клопоти, а в Жебуньова нічого того нема, він увесь відданий українській справі.

Трудно уявити собі, що ця людина якихсь десять літ тому не тільки не цікавилась українством, а навіть дивувалась, що може бути таке питання.

Мені розказувала С. Ф. Русова, що Л. М. Жебуньов глузував з її сина Михайла, коли той цікавився українством: казав, що це пуста забава гулящих людей. Але урочисте святкування 100-літнього ювілею української літератури в Полтаві 1902 року розкрило йому очі, і за цих 10 років він вивчився писати і говорити по-українському і захопився українством так, що рівного йому по енергії я не знаю.

7 листопада

Вчора зібралися прогресивні виборці на вечерю в ресторані Родса, щоб ушанувати проф. С. А. Іванова, депутата в Думу.

Не люблю я оцих урочистих вечер з банальними промовами, тостами, але мусів йти, бо Л. М. Жебуньов сказав, що обов'язково треба бути й українцям, що коли я не піду, то він мусить піти, а якщо ослабне від того і помре, то я буду винний!

На вечерю зібралося чоловіка зо 200 всякого люду і українців, може, з десяток. Я вирішив, що мені можна й додому йти, бо є українці і без мене. Тільки що я зібрався виходити, як з'явилася поліція і звеліла всім розходитись. Тоді вже мені ніяково було виходити з зали і я вернувся на своє місце, щоб поділити долю всіх зібраних. Публіка почала радитись, нарешті вирішили післати депутацію до губернатора. Може, з годину сиділи ми за столом, аж поки не вернулася депутація і не сповістила, що губернатор дозволив гуртом вечеряти, але не дозволив говорити промов. Тоді барон Р. Ф. Штейнгель³⁹⁸ встав і голосно заявив, що при таких умовах він вечеряти не буде і піде додому. За ним устав і я і ми разом з декількома вийшли з ресторану.

Другого дня я довідався, що так і не вдалося людям довечеряти, бо почались тости, до яких причепилась поліція і таки розігнала публіку.

Як змінилися часи! Я пам'ятаю, що після виборів у першу Думу була організована грандіозна вечеря, а промови такі говорились, що тепер за них і торги мало було б!

11 листопада

Досі в Росії були погроми жидівські, вірменські, а оце вже почалися погроми українців.

Після закриття київського Українського клубу у Львові молодь зробила демонстрацію і побила вікна в російським консуляті та в редакціях московфільських газет.

У відповідь на це київська чорносотенна молодь з організації "Двуглавый Орел" вночі пообликала чорнилом стіни редакції "Ради", розбила шибки у вітрині, де саме був виставлений номер з малюнком похорон Лисенка, порвала газету і залила чорнилом портрет Лисенка. Двірник розказує, що їх було душ шість у студентській формі. Потім ці хулігани пішли до книгарні "Київської Старини" і там теж пообливали стіни чорнилом.

У відповідь на це львівська та чернівецька молодь зробила ще більший бешкет: повибивала вікна в московфільських інституціях, навіть вчинила бій з московфілами, в результаті – кілька душ поранених.

Коли ми про це довідались, то вночі ж М. І. Павловський написав передову, в якій гостро осуджував такий некультурний спосіб боротьби.

Вчора, коли зібрались люди в "Родині" на концерт в пам'ять М. В. Лисенка, саме коли Гр. Ів. Павловський співав: "Ой чого ти почорніло, зеленее поле",

почувся брязкіт вікон і в залу полетіли каламарі. Публіка кинулась від вікон, з паннами почалась істерика, але Павловський мав стільки духу, що й не запнувся, а співав пісню далі, хоч брязкіт чувся знов щось разів з чотири. Потім виявилось, що це студенти “двухголовці”, побивши вікна і позаливавши чорнилом книжки в книгарні “ЛНВісника”, пообляпували чорнилом австрійське консульство і прийшли й побили вікна ще й в клубі. Коли зловили чотирьох з них, то вони нахабно загрозували і далі робити українські погроми. Трьох з них адміністративно посаджено на три місяці, а головного привідцю Шиманського³⁹⁹, приятеля Голубева, що верховодить всіма “двухголовцями”, випустили, бо він начебто тільки дивився, а не розбивав вікон!

В книгарні “ЛНВісника” зроблено шкоди на кілька сот рублів; можна б правити з винуватців, якби у них щось було, але вони, певне, голі.

Характеристично, як до цього вчинку ставляться в адміністративних колах: коли хлопець з книгарні пішов у цензуру за книжками львівського видання, то чиновник, видаючи книжки, сказав йому:

– Підождіть, коли почнеться війна з Австрією, то вас, “мазепинців”, будуть на ліхтарях вішати.

А “Кієвлянин”, описуючи оцей бешкет, не подав прізвищ хуліганів-двухголовців, а тільки виразно зазначив прізвище поліцейського надзирателя, що їх спіймав: щоб знали, кому це треба, прізвище “не в міру ретивого” поліцейського.

Я глибоко певний, що якби не обляпали чорнилом австрійського консульства, то цих хуліганів або зовсім не зловили б, або покарали б не такою карою; та ще хто його знає, чи й сидітимуть вони*.

Вже всі газети починають випускати оповістки про передплату на новий рік, деякі публікують з 1-го листопада. Треба б і нам випустити оповістку 15 числа.

Хоч я й не маю вже сил тягнути газети і кажу про це всім, але не вірять люди. Але й покинути газети я не маю сили, бо що з нею тоді буде? – Загине!

Якби вона давала прибутки, або хоч не давала дефіциту, або хоч дефіцит той був не в 20 тисяч, а в дві, то, певне, багато охотників знайшлося б видавати газету. Адже ж знаходяться видавці на всякі тижневики, що вискакують і зникають, як бульки на воді. А коли доводиться докладати так багато, то охотника не знайдеш.

Правда, не все я сам докладую, але що мені коштує добути грошей на видання, то того ніхто не знає! Органічно я не можу прохати, а тут доводиться прохати та ще й терпіти образи амбіції, вислухувати нотації за невідповідний напрямок газети і т. п. Чого, чого я тільки не вислухав від одного В. М. Леонтовича, хоч і гроші він дає не свої... Але треба терпіти, бо нікому іншому грошей

12 листопада

* На третій день усіх повипускали.

не дадуть. А коли не дадуть, то не буде газети. А смерть газети – це такий удар, який нелегко буде пережити. Це значить спустити прапорець – здаємось, мов! Хоч і поганенька газета “Рада”, але все-таки вона свідчить, що ми живі як нація, що ми ще не вмерли!

Я сам добре розумію, що “Рада” газета мізерна, як якийсь провінціальний листок, але я не бачу змоги при сучасних обставинах зробити її кращою. Передплатників мало, всього коло 3-х тисяч, а літом було тільки коло 2-х. Та й це ще слава Богу, бо два роки тому, до нашої відозви, було вдвоє менше. Газетних робітників – як кіт наплакав, певне, через те, що мізерна платня нікого не вабить до “Ради”: по дві копійки за рядок не дуже розживешся, а через те всякий шукає собі посади. Поки студент, то пише в “Раді” або веде відділ за 30 руб. у місяць, а як скінчить університет, то кидає “Раду” і йде на посаду.

Правда, кидає з обіцянкою писати, не поривати зв’язків з газетою, але виходить по приказці “с глаз долой – из сердца вон!” Спочатку й пише, та все рідше й рідше, а далі й зовсім покидає писати: або служба обтяжає, або боїться, щоб начальство не довідалось і не прогнало – багато всяких причин буває.

Газетярів-професіоналів майже зовсім нема.

Тепер “Рада” держиться Гехтером, Черкасенком та Єфремовим. Коли Гехтер знов примоститься до якоїсь російської газети, як був примостився до “Кіевской Почты”, то буде писати до “Ради” вряди-годи, бо в російських газетах йому платять по 5 коп. за рядок, а в нас по 2 коп.

Черкасенко держиться газети, бо не може добути учительської посади, яку втерпав і в тюрму попав за свою п’єсу “Хуртовина”. А як тільки найде відповідну посаду, то втече і судити за це не можна, бо хіба ж можна прожити сімейній людині з такого мізерного заробітку?

С. О. Єфремов ніякої посади не шукає і, певне, не візьме ніякої, поки парубкує. Певне, він і парубкувати буде довіку, бо, мабуть, має вдачу свого брата архієрея. Але хоч як скромно живе він, а все-таки з самої “Ради” прожити не може, та щоб йому прожити з мізерної радянської платні, то він повинен був би щодня принаймні третину газети написати, а це ж неможливо, бо це була б нудота і для нього, і для читачів. Він і так видимо тяготиться газетною роботою, бо, як він сам каже, душа його лежить більше до журнальної праці, ніж до газетної.

Крім того, не задовольняє його, як і мене, сама газета, ведення її. Часто він мені говорить, що треба б нам ліпшого редактора знайти. Я сам знаю, що треба, а де ти його візьмеш? М. І. Павловський сам не раз мені каже, що треба найти іншого редактора, може б, він зумів краще повести газету.

Часто ми радимось, перебираємо в пам’яті людей, але ні на кому зупинитись не можемо. Багато є людей, які повели б газету, може, ліпше, але вони всі на посадах і не покинуть їх задля тої сотні рублів, що платить “Рада”. А з безробітних нікого підходящого нема.

Якось недавно сказав мені М. І. Павловський, що йому трапляється посада в Москві і він, через родинні причини, охоче виїхав би з Києва. Почали ми згадувати людей, які стоять близько до “Ради” і були б здатні на посаду ре-

доктора. З них один Єфремов міг би бути редактором, але він рішучо не хоче. Я йому і перше часто робив пропозицію, але він справедливо каже, що посварить редакцію з багатьма людьми і доведе газету до закриття, бо не знає меж цензурности. І правду каже: в полеміці він дуже нездержливий, часом, як напр. у полеміці з Вол. Дорошенком⁴⁰⁰, просто неможливий.

Штрафували нас і судили найбільше за його статті.

Зупинилися ми на В. Липинському. Це людина справді нещоденна і, на мою думку, після Грушевського це найталановитіший наш публіцист, а до того людина матеріально незалежна і не потребує посади.

Коли він приїхав до Києва, то я почав з ним про це говорити, але він рішучо зрікся, бо вважає неможливим, щоб на чолі української газети стояв католик. Ми гуртом переконували його, казали, що він не буде офіціальним редактором, але все-таки він рішучо зрікся.

Тоді хтось згадав про М. Порша. Порш справді людина розумна, працює, але... є багато але: перш усього він надасть газеті есдецького духу, по-друге, він, погано знає українську мову, має дуже тяжкий стиль.

Я все сподіваюся, що на доброго редактора виробиться Анд. Вас. Ніковський і навіть закликав його заступати літом М. І. Павловського. Справді, він той місяць вів газету добре, цікаво, хоч ще не мав ніякого досвіду. Перше Ніковський дуже охотився бути редактором і казав, що як видержить державні іспити, то переїде в Київ, а тепер, відколи набрав рублів на 200 лекцій по гімназіях, то вже покинув думку за редакторство.

Прямо треба бажати, щоб начальство вигнало з посади людину, яка здатна бути за редактора!

І так, передплатників мало і через політичні обставини, про які я вже не раз писав, і через те, що газета не настільки цікава, щоб переважила страх перед тими обставинами. А нецікава газета через те, що нема кому зробити її цікавою, нема свіжих талановитих робітників, нема доброго редактора. А їх нема через те, що нема чим платити їх так, щоб вони покинули посади і перейшли до газети!

Грошей таких нема і добути їх не можна. Я й так надриваюсь, щоб добути гроші хоч на таку платню, яка тепер у "Раді", і то чим далі, то все вже трачу надію. Треба шукати нових джерел, нових платільників дефіциту, щоб протягнути "Раду" до таких часів, коли люди не боятимуться передплачувати української газети.

А де знайти тих платільників? Здається, проста річ. Тепер ми маємо три тисячі передплатників, себто 18 тисяч рублів, а бюджет наш коло 40 тисяч у рік, то доводиться докладати коло 20 тисяч, а якби кожний передплатник дав хоч одного нового, тоді у нас було б 6 тисяч душ, які дали б 36 тисяч рублів, та оповісток при 6 тисячах передплатників було б удвоє більше, значить, якби число наших передплатників подвоїлось, то, хоч видатки на папір і пошту збільшилися б, все-таки газета вже стала б на ноги або давала незначний дефіцит. Тоді я з спокійною совістю сказав би:

– Ну, тепер ведіть уже газету самі, а я поїду на село підправляти свої діла, які страшенно запустились без мого ока.

Коли я поділився цими своїми думками з Л. М. Жебуньовим, він відповів:

– Треба знову звертатися до громадянства. Ви й два роки тому не хотіли, а я напосівся і відозва наша майже подвоїла число передплатників. От давайте, я складу знову відозву, надрукуєте її в газеті, то напевне число передплатників коли не подвоїться, то таки збільшиться.

Гірко не хочеться мені звертатися до громадянства, соромно й приятелів своїх, і ворогів, але іншого виходу нема і я згодився, щоб Жебуньов написав відозву. Коли Жорес⁴⁰¹ звертався з такою відозвою до французького громадянства, то нам і Бог простить!

Позавчора було зібрання київського Комітету по збудуванню пам'ятника Т. Г. Шевченкові; 20 грудня цього року кінчається реченець подачі проектів пам'ятника на конкурс. Але головною справою було обміркування про місце під пам'ятник.

Дума городська, як відомо, відвела місце на Караваєвській площі, але Полтавська земська управа запротестувала проти такого непоказного місця (в жидівським гетто).

Якось восени заступник голови Комітету Щитківський скликав Комітет і ми пішли гуртом оглядати можливі місця під пам'ятник. Оглянули такі місця: 1) сквер коло Золотих Воріт – проти цього місця ніхто не висловлювався; 2) суточки коло городського Оперного театру – тут дехто, між іншими й я, доводили, що це місце мале й тісне; 3) на розі Бібіковського бульвару й Пушкінської – всім видалося непідходящим; 4) на Басарабці, проти Критого ринку, гарне місце, але визнали, що на “торжищі” пам'ятнику Шевченкові не личить стояти; 5) пониже Городського музею – визнали теж незручним, бо місце косорне, а крім того, пам'ятник фонувався б на сходах до музею, що було б дуже негарно; 6) місце в кінці Петровської алеї за мостом усім дуже сподобалося: чудовий краєвид на лани задніпрянські й на Дніпро. Так і згадуються слова самого Тараса:

Щоб лани широкополі,
Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий!

Поки що це місце глухе й брудне, – але згодом, кажуть, зроблять Петровську алею до самого Дніпра, крім того, проріжуть дорогу через Удельний сад на Козловську вулицю і тоді це буде найкоротша дорога від Братського до Лаври, а значить, повз пам'ятник ходитиме маса богомольців (прочан).

Але кажуть, що місце це може сповзти, і штольні дума поробить ще нескоро, а через те на цім місці треба робити глибокий фундамент, на який піде сила грошей.

7) Місце, де Голгофа⁴⁰², всім подобалось. Справді, місце видне, високе, а все-таки, на мою думку, в кінці Петровської алеї краще.

Ще визначалося зо кілька місць на Подолі, але ми не схотіли туди і йти, вважаючи, що там не місце Шевченкові.

Нарешті на зібранні Комітету вирішено на першу чергу поставити місце в кінці Петровської алеї й асигновано 150 руб. на те, щоб спеціаліст зробив дослід ґрунту і кошторис фундаменту. Коли виявиться, що на цьому місці не можна ставити пам'ятник, то тоді поставити його на місці Голгофи, тобто по-вище пам'ятника св. Володимиріві.

Невідомо тільки, що на це скаже городська дума? Та чи знайдеться на конкурсі відповідний проект пам'ятника? Та як Сенат поставиться до рапорту генерал-губернатора, як взагалі уряд у теперішні часи подивиться на поставлення пам'ятника Шевченкові?..

14 листопада
с. Перешори

Вііздячи з Києва, я перечитав у чорновику відозву до громадянства, що написав Л. М. Жебуньов, порадив йому багато дечого повикидати, переіначити. Хотів був її взяти й, виправивши, здати до друку, але Жебуньов сказав, що він ще перепише її, а тоді дасть. На жаль, мені треба було виїхати в Перешори і я не перечитав її вдруге вже в чистовику, а Павловський, очевидно, не зважився правити дуже Жебуньова, і відозва вийшла і довга, й кострубата, і з багатьма незручними виразами. Ось вона:

До нашого Громадянства!

Оповідіаючи передплату на "Раду" в 1913-му році, ми звертаємось до наших читачів і до всього українського громадянства, бажаючи поговорити з ними, як з нашими однодумцями і приятелями, про нашу справу, бо вважаємо її не нашою особистою, а громадською.

На восьмий рік життя нашої газети оповідаємо передплату, але ще ніколи не доводилось нам починати нового року при таких обставинах українського життя, в яких оце тепер перебуваємо.

Тяжкі, сумні ці обставини!

Одна за одною гинуть наші національні інституції, і через те, потроху, завмирає наше громадське життя. Сутужно стало і нашій літературі, бо раз у раз виникають перепони ширенню її поміж громадянство. З нагоди святкування 50-літніх роковин дня смерті нашого національного поета права преса завзялась цькувати українську справу зо всіх боків, і досі цього не перестає робити. Чого тільки не було набріхано! Трудно перелічити усі ті байки, що було вигадано, та й тепер вигадуються проти нас... Ні одного кутка в нашій справі не лишилось такого, куди б не зазирали наші вороги і не відкрили б

там вигаданого ними самими “мазепинства”. Справжній войовничий похід знявся проти українства і переводиться усіма неправдами, злісними наклепами і навіть погромами. Гидка ця справа їхня, і ганебні ті способи, якими вона користується!..

Як з початку її, так і тепер ми ставимось до неї з презирством і огидою, бо певні в тому, що вона не годна знищить нашого національного руху, хоч би як вона бралась за нього, а все-таки може де в чому і деколи частково пошкодити йому. Дійсність виправдує цю думку: позакривано наші інституції, забороняється по деяких губерніях збирати жертви на пам'ятник Шевченкові, викидають українські книжки з бібліотек, не допускають наших газет до рук читачів-передплатників, не дозволяють спектаклів по селах і театральних афіш на українській мові, навіть – вживання усної мови прилюдно, як це сталось в полтавським товаристві “Боян”⁴⁰³.

Цей настрій, як завжди буває, перенісся згори і до нижчих громадських сфер. Дрібніші чиновники та всякі служачі, аби тільки піддобритись до свого начальства, завзялись і собі переслідують український рух, навіть ті самі, що 3–4 роки назад виявляли спочуття йому...

Дивлячись збоку або згори, здається, що український рух припиняється, бо щезають видимі признаки його. Але ж це – тільки “здається”... Рух заганняється вглиб, ховається, як таївся він до 1905 року. Ця видима припинка руху є тільки омана, якою вражаються люди короткозорі і легковірні.

При таких тяжких обставинах на нашім громадянстві лежить важливий обов'язок: підтримати те, в чім ще може виявитись рух, а саме: літературу і пресу. В інших країнах, чи націях, літературні видавництва суть справи не одного громадського значіння, а ще й комерційної вигоди, бо вони дають прибутки видавцям і їхнім коштом живуть сотрудники. Серед тих націй книжка або газета на рідній мові є звичайна потреба, про яку не доводиться дбати або нахиляти читача до неї, бо там рідна мова панує в житті нації через рідну школу. Не так стоїть справа у нас. Ми мусимо ще освідомлювати масу, виявляти навчч те, що стихійно лежить в її духовному складі натури, та невідоме їй самій через темноту її. Завдання – трудне, тяжке і вимагає чималих жертв... Через те й наші літературні справи вимагають надзвичайного напруження, морального й матеріального, аби вдержатись, не вважаючи на ті перешкоди, що ставляться їм з усіх боків.

Хто сам не брався до тих справ, той і приблизно не може уявити собі того, що доводиться переживати керовникам їх, і яку силу грошей витратити. Тому-то наше громадянство не може ставитись до наших літературних справ так, як ставляться до них люди по інших сторонах чи націях. Воно повинно приймати близько до серця турботи організаторів тих справ, перейматись їхніми жалями, надавати їм сили для дальшої праці і підтримувати їхні заходи.

Коли становище нашої національної справи вимагало повсякчас такої пильної допомоги, то тепер, під час лютого нападу на нас цей обов'язок стає вже ділом чести, патріотичним вчинком. Громадянство повинно перемогти

намір наших ворогів затулить нам рота, здушить нас і винищить з поля життя. Воно повинно довести, що в йому є життєва сила, і що національна справа є для його не забавка, не пуста річ, а правдиве діло його життя. Воно повинно зібрати до купи усі свої сили і вжити усіх заходів, щоб не дати умерти тим світочам, котрі ще можуть світити... Справу нашої газети ми визнаємо хоч не світочем, але – все-таки вогником, що блимає здалека і дає змогу нашим читачам перемовитись між собою та довідатись про новинки в нашому житті. Хоч і сумні ті новинки, однак і вони нагадують кожному громадянину, що сидить десь на самоті, про те, що є у його однодумці. Дрібниця це, але ж і вона допомагає перебути тяжкі часи... Два роки назад, саме в такий час, як оце тепер, ми були в тяжкій становищі.

Хапаючись за останній засіб, ми звернулись з відозвою до читачів наших та всього громадянства, і вони допомогли нам в такій мірі, що ми перемогли тяжку хвилину. Ця допомога підтримала наші сили, а численні листи, що надсилали нам наші прихильники в той час, підживляли нас, бадьорили і зогрівали наше серце... Велика й глибока подяка нашому громадянству за тую допомогу! Воно показало себе тоді на висоті розуміння своїх громадських обов'язків і виконало їх як найлучче.

Передплатників тоді у нас прибуло трохи не вдвоє, порівнюючи з тим числом, що було під час видання відозви. Однак дефіцит, хоч і поменшився, та не зник зовсім, і нам все-таки доводиться докладати грошей на видання газети. Тяжко нам нести ці матеріальні втрати вже сім років, і тому ми звертаємось знов до наших читачів і прихильників з гарячим проханням: допоможіть нам передихати лихий час, подбайте про те, щоб справа не загинула! Коли б кожний з наших передплатників нахилив до передплати нашої газети ще хоч одного з своїх знайомих або заплатив за його річну передплатну суму, то це в значній мірі полегшило б нам видавання газети надалі і покращити її в міру допомоги.

Коли два роки назад наше громадянство так жваво одгукнулось до нашого прохання і наша молодь так щиро, усердно і успішно клопоталась про виконання його, то тепер, в найтяжчий час нашого національного життя, ми сподіваємось ще палкішого спочуття і одгуку, і з цею надією оповіщаємо передплату на "Раду" на 1913-й, вже восьмий рік її життя!

17 листопада
с. Перешори

В Перешори я спішив, бо мій управитель несподівано мусів виїхати додому, а економії (двора) не можна було лишити без нікого.

Коли я приїхав на ст. Мардарівку, саме в базарний день, то був здивований, що на базарі нема жадного воза, а всі люди поприходили пішки або поприїздили верхи, точнісінько, як на базарі в Кисловодську гірські народи. Виявилось, що тут така багнюка, така болотяка, що вози по ящики тонуть і треба або дуже добрих коней, або запрягати по кілька пар, щоб повезти порожнього шарабана.

Дивна осінь! Ніхто з старих людей не запам'ятає такої, навіть Тодір Пирля, що прожив більше 100 років, каже, що такої сльоти ще ніколи не було. Четвертий місяць день у день йдуть дощі. Хто в початку серпня ще встиг змолотити, то той мав хоч мокрий хліб, а хто спізнився, у того хліб загинув на полі в копах. По багатьох економіях досі стоять копи пшениці в полі, але їх вже й возити не будуть, бо з них поробилися купи гною.

Досі в полі стоїть кукурудза на пні, а хто вижав і склав її у копи, то вона погнила. Хто звозив і зчистив, як ми, в того вона гние в кошах. Я порозсипав свою кукурудзу по кошах нетовстим шаром і перегортаю щодня, щоб не зігрілась, поки не згодуємо. Даємо її качанами всій скотині, всім коням.

Погода стоїть тепла, скотина й коні вдень ходять на пашу, а вівці й не приходять додому, а живуть тільки зеленою пашею на цілині.

Хто встиг зарання виорати й посіяти, в того гарно зеленіє озимина, а хто опізнився, той тепер і ворати не може через надзвичайну мокроту.

Не знаю, як переживуть люди цю зиму, бо нема ні хліба, ні кукурудзи, ні паші для скотини, навіть палива нема, бо все або погнило або так понамокало, що нікуди не здатне.

Не знаю, як і я переживу цей рік, бо прибутку з маєтку цього року нема ніякого, запасних грошей нема, а боргу набрав уже стільки, що скоро й кредиту відмовлять! Доведеться позичити в банку під заставу будинку. Доручив М. С. Синицькому, як адвокату, обробити цю справу.

І так, зібралась четверта Дума.

18 листопада

Не вважаючи на обурююче поведіння адміністрації на виборах, не вважаючи на мобілізацію духовенства, яке голосувало по наказу начальства, все-таки в четверту Думу проскочило (дійсно проскочило!) таки трохи опозиційних членів. Тільки, на превеликий жаль, не пройшов знов ані один свідомий українець.

Правда, селянин Мерщій, наш передплатник, що пройшов у Думу як націоналіст, сказав нам, що він справді націоналіст, але український. Та з такого "хитрого хохла" мало толку. Він і нецирий, і малоосвічений, то й мало впливовий, хоч наміряється згуртувати селян і колективно заявити про потребу української мови перших два роки в народних школах, але мало надії й на це.

У виборці пройшли були два свідомі українці – Петро Ів. Холодний, професор політехнікуму, по Київському повіту, та М. А. Славінський, петербурзький журналіст, по Новоград-Волинському, але в Думу їх чорносотенці не пустили. А шкода!

В першій Думі заходами В. М. Шемета, І. Л. Шрага та П. І. Чижевського вже почала була організовуватись українська громада, в яку увійшло багато членів, бо в першій Думі було немало українців-інтелігентів.

В другій Думі, стараннями В. Піснячевського та П. І. Чижевського, який навмисне оселявся в Петербурзі, була заснувалася українська громада, головою якої був д-р Рубіс⁴⁰⁴, і видрукувала навіть свою декларацію, але обидві ті Думи, як відомо, недовго прожили.

В третій Думі був ні до чого не здатний фанфарон Лучицький, було з кілька панотців, що колись належали до семінарської громади української, було з кілька свідомих селян, але з них не можна було скласти української громади в Думі, як не дбав про це д-р Піснячевський, що був тоді студентом медичної академії.

Панотці боялися начальства, а селяни держалися правих, щоб не розпустили Думи і щоб вони не втратили грошей (дієти), яких вони без Думи не заробили б довіку.

Хоч у четвертій Думі нема ні одного свідомого інтелігента-українця, а все-таки склад її більше сприяючий українству, ніж склад третьої Думи. Помимо того, що кадети, увійшовши на виборах в блок з українцями, включили в свою програму пункти про заведення української мови в школах – нижчій, середній і вищій, в складі четвертої Думи є кілька росіян, дуже прихильних до українства, а проф. С. А. Іванов, як я вже писав, навіть щирий і інтенсивний оборонець українських національних інтересів.

Колись, здається, в 1907 році, він страшенно розсердив чорносотенну пресу тим, що на погромному процесі в Києві, як свідок, на запитання председателя суду заявив, що Київ – зовсім не рускій город, а український; він, мовляв, як великорос-москвич, упевнився в цім, коли переїхав до Києва. І це Іванов сказав не під впливом когось з українців, не для того, щоб комусь подобатись, а зовсім самостійно, як щира чесна людина, яка говорить те, що спостерігає.

Я певен, що коли С. А. Іванов і не зможе сам виступити в Думі в оборону інтересів українського народу, то буде впливати на кадетську фракцію, щоб вона обороняла.

Цими днями був тут в своїх справах М. В. Богуславський.

5 грудня

По вдачі він нагадує Жебуньова, та й літами такий же старий. Такий же відданий справі відродження української нації, такий же енергійний.

Тепер він переїхав з Катеринослава на службу в Правління залізних дороз до Катеринодара і там розвинув широку пропаганду серед кубанських козаків, які уперто не вважають себе українцями і свою українську мову звать “козакою” або “чорноморською”.

Богуславський почав з того, що став учити козаку молодь гри на бандурі і, захопивши їх до українських історичних пісень, зацікавив історією запорозьких козаків, від яких походять кубанські козаки, ширить між ними книжки, пресу.

Богуславський різниться від Жебуньова тим, що не любить робити гуртом, громадою, а працює сам, наодинці і каже, що так ліпше і більше можна зробити, бо в гурті тільки балачки та сварки.

Але наодинці може працювати тільки дужа характером, вдачею людина, як напр. Куліш, Грінченко, а до того глибоко віруюча в справу, а Богуславський такий і є.

Коли б то у нас було таких людей, як Богуславський, Жебуньов та д-р Солюха в Кам'янці, побільше, то й "Рада" не мала б дефіциту.

Вчора був на зібранні Шевченківського комітету, який зібрався обміркувати справу з пам'ятником після того, як журі не признало жадного проекту годящим.

23 грудня

Справді, проекти цього конкурсу гірші за попередні, а особливо за перший. З першого ще можна було вибрати якийсь, напр. Гаврилків, загадати переробити, то вийшов би непоганий пам'ятник, але всім хочеться чогось надзвичайного, та ніхто не знає, чого саме. Т. Г. Шевченко такий для України незвичайно великий, що бажано й пам'ятника йому поставити якогось надзвичайного, а через те жадний проект і не задовольняє. Артисти ж нічого надзвичайно величюного не можуть вигадати, таким робом, марно минуло три конкурси і багато часу.

Рішено звернутися до відомих артистів і замовити їм проекти, але само собою зрозуміло, що не можна бути певним, що буде бажаний проект, бо Шевченка не знають чужі, а своїх талановитих артистів нема, крім Гаврилка.

Думають звернутися, між іншим, і до Паоло Трубецького⁴⁰⁵. Олександра III він зробив надзвичайно талановито, кращого пам'ятника і вдумати не можна.

Коли я торік прожив місяць у Петербурзі і щодня проїздив трамваєм через Знаменську площу, то раз у раз, дожидаючи пересадочного вагону, довгу стояв перед цим пам'ятником і милувався ним з усіх боків. Знаменитий пам'ятник!* Недурно про нього й анекдотів складають таких, що боязно їх тут розказувати**.

Та не думаю я, щоб Трубецький задовольнив українців, бо він не зрозуміє, а може, й зовсім не знає Шевченка.

На зібрання Комітету поприходили кілька членів журі, між ними маляр Труш⁴⁰⁶ та архітектори Тимошенко⁴⁰⁷ й Сердюк⁴⁰⁸. Всі вони висловились, що перше всього треба твердо зафіксувати місце для пам'ятника, а тоді говорити про проект, бо для артистів конче треба знати, де стоїть пам'ятник.

* Грубезний конище (Росія) упирається, не хоче йти вперед, а цар ще й тягне його назад, аж пашу йому роздер!

** Стоїть комода (фундамент), на комоді – бегемот (кінь-возовик), а на бегемоті – ідіот (величезний цар з малесенькою головою).

Коли почали обмірковувати місце, то під впливом членів журі рішучо відкинули найкраще місце – над Дніпром, в кінці Петровської алеї, через те, що воно німецьке, може посунутись, що на фундамент треба витратити багато грошей і, нарешті, лишилися при Караваївській площі, на смітнику. Мене таке рішення так обурило, що я вийшов з Комітету, післявши сьогодні таку заяву.

“В Київський об’єднаний Комітет для постановки пам’ятника, Т. Г. Шевченкові.

Газета “Рада”, представником якої я входжу в Комітет, неоднократно рішучо висловлювалась проти наміченого місця для пам’ятника Т. Г. Шевченка на Караваївській площі, вказуючи на інше, як найвідповідніше, – над Дніпром в кінці Петровської алеї й радячи не спинятися перед видатками для пристосування цієї місцевості під пам’ятник. Тим часом на засіданні 22 цього грудня Комітет признав неможливим постановку пам’ятника на цій місці з огляду на те, що укріплення цієї місцевості потребуватиме багато видатків і віддасть час постановки пам’ятника. Таким чином, Комітет зостався при своєму попередньому рішенні щодо постановки на Караваївській площі. Вбачаючи в цій постанові Комітету велику історичну помилку, зв’язувати з якою ім’я представника “Ради” я не вважаю можливим, прошу вважати мене вибувшим із складу Комітету”.

Деякі члени Комітету висловлювались, що я зробив помилку, вийшовши з Комітету, але я гадаю, що ні. Перше всього ніякого впливу мій один голос не матиме, а по-друге – “Рада” матиме розв’язані руки. Часто траплялось так, що редакція не погоджувалась з Комітетом і моє становище в Комітеті і в редакції бувало незручним, я почував себе ніяково.

Святами перебувало у мене багато народу з різних кутків України, багато було всяких розмов про всячину*.

29 грудня

Найбільше, звичайно, говорилося про “Раду” – як би її поліпшити, як би поширити.

Був і А. В. Ніковський, що згодився після іспитів переїхати до Києва і взяти на себе редагування “Ради”. Але особливого результату в ближчій будучій від того сподіватися не можна. Правда, Ніковський освіченіший, енергійніший та літературніший за М. І. Павловського, він не буде такий залежний від співробітників, бо на випадок потреби сам швидко напише якусь провідну статтю. Згодом, може, він зуміє розбудити літературні сили на провінції, бо М. І. Павловський якийсь не товариський, не громадський чоловік, не любить заводити балачок, листування з співробітниками і тримається з усіма якось суворо, непривітно, а це дуже шкодить справі.

З другого боку, у М. Павловського є надзвичайно цінні для редактора української газети риси – у нього чудове чуття й знання народної мови

* З’їзд організації “Товариство українських поступовців” (ТУП).

і відсутність всякого чуття до інтриги, настільки, що він навіть часто вважає за щирих приятелів тих, що саме найбільше інтригують проти нього.

А. В. Ніковський, мені здається, дуже амбітний, дразливий, і хто знає, чи не буде бачити інтриги там, де її й нема.

М. І. Павловський завдяки своїй спокійній, поміркованій вдачі восьмий рік редакує газету без особистих конфліктів з співробітниками, а відносини у нього зо мною навіть наче стають щораз тіснішими, ближчими, хоч обидва ми уже в таких літах, коли люди не так уже легко входять у тісні приятельські відносини, як за молодих літ.

Дуже можливо, що А. В. Ніковський у перший же рік стане з співробітниками у такі відносини, що, змучившись, покине редакування. Треба пам'ятати, що письменники, як і артисти, надзвичайно амбітні, образливі й нервові люди, а через те з ними ладити дуже тяжко.

От через що я напосідаюся, щоб А. В. Ніковський придбав університетський диплом, який раз у раз дасть йому змогу найти собі іншу посаду. Я, сміючись, кажу йому, що дуже можливо, що він не знесе мого "самодурства" і скоро втече з редакції, а через те треба обов'язково попереду видержати іспити.

1913 РІК

Новий рік стрічали ми в клубі. Цього року зустріч була надзвичайно приємна; здається, ще не було такої, хіба крім першої, тобто в перший рік відкриття Українського клубу.

5 січня

Тоді була сила народу, багато урочистих промов про “свою хату”, взагалі стріча того року була дуже врочиста, а цього року народу було всього душ сорок, але більш-менш близьких, принаймні добре знайшлися між собою.

Промови чергувалися з співами; підібралося багато гарних голосів з Сакаганським на чолі і співали дуже гарно. Промов визначних не було, найбільше говорив О. Ф. Степаненко, але, хвалити Бога, проти свого звичаю, не подовгу. Найкращу промову сказав В. М. Шемет на тему, що нам нема чого покладатись на ліберальні російські елементи, сподіватись, що вони нам щось добудуть, а треба самим добувати, чого нам треба.

Націоналісти А. Савенко, В. Шульгин та інші “кієвлянинці” обурюються на “мазепинців”, як вони нас називають, за те, що вони зрадили “руській” народ і називають себе “українцями”.

5 січня

Дійсно, ми, “українці”, споконвіку були “руськими” і віра наша звалась “руською”, а територія “Руссю”. В Галичині і на Закарпатті наш народ досі зве себе “русинами” і мову свою “руською”. Так ми називалися і в літописах, і в стародавніх литовсько-польських актах до часу приєднання України Хмельницьким до Москви і так досі нас уперто називають поляки.

З приєднанням України москалі присвоїли собі нашу назву і стали називатися “руськими” й державу свою стали називати “Россією” або “Руссю”. Попросту сказавши, вони, користуючися силою, взяли собі наш паспорт, а нам дали новий з візантійською назвою – “малороссів” або московською “хахлов”, бо предки наші підголювали чуприну й лишали тільки чуб – (“хохол” по-московському).

Наш народ називав великоросів “москалями” або “кацапами” (слово кацап чи касап на тюркських мовах і в молдаванській означає – *різник, різун, живоріз*), а згодом почав москалів називати “руськими”.

Щоб відрізнити свою націю й територію від москалів, інтелігенція наша мусіла відкинути свою давню назву “руської” й прийняла для своєї нації нашу народню назву – “українська”, а для території назву “Україна”, яка вживається в наших народніх піснях і якою поляки називають Київщину, що разом з Волинню та Поділлям становила територію давньої Русі.

Багато плутанини внесла ота зміна нашої стародавньої назви і багато нам шкоди наробила та ще й досі робить. Користуючися цим, москалі вважають себе законними спадкоємцями Київської Русі і доводять, що українська нація виробилася пізніше під литовсько-польським пануванням, від сумішки “русского народу” з польським та литовським.

Щоб зберегти преемственність з давньою Руссю, М. Грушевський назвав свою історію “Історія України-Руси”.

Народ наш на російській Україні, загубивши свою історичну назву русинів, не засвоїв поки що нової – українців, а тому й не мав до останнього часу одностайної назви, не мав свого власного паспорту, а називав себе так, як звуть його сусіди: русинами, руснаками, малоросами, хохлами, або просто “православними людьми”. Тому-то шулери-москвофіли й можуть баламутити наш народ, навчаючи його, що є тільки один “русский народ від Карпат до Камчатки”, а тому повинен бути й “один літературний язык” на всьому просторі, заселеному одним “русским народом”.

Наші перевертні, що звуть себе рускими націоналістами, борються всіма можливими і неможливими засобами з відродженням української нації. Вони більші паписти, як сам папа, а тому навіть великороса Шахматова та Петербурзьку академію наук обвинувачують у зраді “руському” народові за те, що вона визнала українську мову за осібну від московської і вважає законними й нормальними зусилля українців витворити свою осібну літературу. Та українська література ще до того визнання, незважаючи на страшні утиски уряду і взагалі несприятливі обставини, все-таки розвинулася так, що займає третє місце посеред слов’янських літератур (російська, польська, а тоді українська). А якби для її розвитку були сприятливі умовини, то й такі всесвітньо відомі письменники, що витворили російську красну літературу, як Гоголь, Короленко та Достоевський⁴⁰⁹, були б українськими письменниками, а не російськими.

Українського походження двох перших москалі не могли затаїти, а походження Достоевського уперто замовчували, тому всі вважають його за чистокровного москаля, а тим часом він походить з волинської української шляхти, деякі представники якої брали діяльну участь у повстанні Хмельницького*.

.....
* По новішим дослідям, батько Достоевського був сином уніятського священика й, скінчивши Кам’янець-Подільську духовну семінарію, скінчив Московський університет і служив лікарем у Москві. (Див. С. Любимов “Литературная мысль”. Петроград, 1923).

Хоч український народ багато втратив від того, що загубив свою стародавню назву і що безліч його талановитих синів збагачували скарбниці сусідів, а все-таки наближається час, коли український народ таки займе рівне становище поряд з іншими культурними націями світу вже під своєю новою назвою українців.

Губернатора Гірса⁴¹⁰ таки покарали за те, що з Києва пройшов у Думу кадет, і перевели його в Мінськ, а сюди замість його з Смоленська прислали Суковкіна⁴¹¹.

8 січня

Один судовий чиновник схарактеризував таким судовим терміном нашого нового губернатора:

– Суковкин правив Смоленською губернією “в запальчівості і подразженіі”, але “без заране обдуманнаго намеренія”, а тому “заслуживает снісхожденія”.

Нічого доброго така репутація не віщує, особливо коли міністром внутрішніх справ став Маклаков, що, будши чернігівським губернатором, уславився як гнобитель всього поступового, а особливо українського. Скрізь безборонно збираються жертви на пам'ятник Т. Г. Шевченкові, а в Чернігівській губернії Маклаков повідбирав підписні листи, розіслані Комітетом, хоч підписка на пам'ятник дозволена по всій Росії.

Всі, хто знає Маклакова, кажуть, що він талановитий, як і його брат, депутат третьої й четвертої Дум, але великий пролаза і кар'єру зробив собі через впливову пані Наришкіну, в якій був “другом дома”, коли служив столоначальником Казенної палати в Тамбові. Як і покійний Столипін, він просто з губернаторів попав у міністри і, як енергійна людина, певне, матиме і таку ж силу, а коли не поладить з охранкою, то, може, й життя так само скінчить, тим паче, що смерть Столипіна минулась охранці безкарно.

Очевидно, відозва, написана Л. М. Жебуньовим, таки вплинула на наше громадянство, бо передплата на “Раду” йде значно інтенсивніше, як торік. Торік на цей день ми мали всіх передплатників – 1904, а сьогодні було в нас 2511, тобто на 607 більше, як торік.

11 січня

Ще я не вияснив собі, чи це нових стільки добавилось, чи це тільки торішні передплатники акуратніше присилають гроші. Трудно сподіватися, щоб набагато збільшилося число передплатників, бо не такі тепер часи і не так поставлена газета.

Навіть з Галичини, незважаючи на агітацію львівського Народного комітету, число передплатників мало що збільшилось: торік було з Австрії щось 70, а тепер всього коло 150, тимчасом як Олесницький сподівався не менше п'ятисот. Та й не диво: якби ми заходилися в Росії агітувати за львівське “Діло”, то,

певне, не придбали б і сотки передплатників. Насамперед через те, що газета з другої держави не може задовольнити потреби в газеті: все одно треба мати ще тутешній часопис, а по-друге, що й у мові є велика різниця.

Львівське “Діло” пишеться такого мішаною мовою, що важко нам його читати: сила слів латинських, німецьких, польських, навіть московських при чисто польському складі речення робить цю мову зовсім для нас чужою.

Так само галичанам здається незвичайною мова “Ради”. Якось був тут редактор “Діла” Панейко⁴¹², то висловився, що “Рада” пишеться дуже примітивною “хлопською” мовою, підробляючися під мужицьке розуміння, тоді як “Діло” пишеться зовсім “інтелігентською” мовою, бо воно видається для інтелігентів, а для “хлопів” у них є спеціальні газети, що друкуються “хлопського” мовою, схожою з “радянською”.

Страшенно неприємно вразила мене оця тенденція галичан відрізнити інтелігентну мову від народньої, поділитись на “білу” кість і на “чорну”. Помічав я цю тенденцію і в нас, та не тільки в інтелігентів, але й у селян, що читають газети. Їм хочеться показати, що вони освічені, що вони ліпші за простого мужика, а через те намагаються вживати чисто галичанських слів, як у розмові, так і в писанні. Ми раз у раз просимо своїх дописувачів з провінції додержуватися місцевої мови, щиро народніх виразів, а вони, як навмисне, намагаються писати штучною літературною мовою, відмінною від народньої: раз у раз замість “тільки” пишуть “лише”; лівобережці раз у раз замість “держати, сподіватись, вважати”, пишуть “тримать, чекать, рахувать”, а часто вживають слова зовсім невпопад, наприклад, замість “особливий, успіх” пишуть “особистий, поспіх”, а деякі дописувачі в листах до редакції підписуються – “власний передплатник!” і т. д.

Сьогодні М. М. Коцюбинський поїхав додому, в Чернігів. Місяців зо три пробув він в університетській клініці, але не поліпшало його здоров'я, а погіршало.

22 січня

Коли я проживаю в Києві, то щодня, йдучи з редакції, було, заходжу до нього на півгодини; тоді я не помічав, що він танув, наче віск на свічці, а оце не був я в Києві з тиждень і не бачив його, то вчора виразно помітив, що він страшенно подався.

Він сам бачив, що клініка не помагає йому, а через те рвався додому, сподіваючись там піддужати, а тоді поїхати кудись на південь. Але сьогодні, дивлячися на нього, я впевнився, що він уже не видужає, що навряд чи він доживе до весни.

Яка шкода! Такий надзвичайно талановитий письменник, та до того ще й зовсім не старий, ще й півсотні років йому нема, він ще багато міг би дати цінного нашій літературі.

Коли ми, з кілька душ, всадили його в вагон, то у мене на душі було таке почуття, що ми наче поклали його в труну! Тяжко!

28 січня

Вчора в клубі влаштований був “етнографічний” концерт, як стояло в оповістці.

Зацікавившись такою оповісткою, пішов і я на концерт, хоч взагалі рідко дуже буваю в клубі.

На жаль, вся “етнографія” виявилася в тому, що співаки співали комічних народніх пісень і, скрививши набік рота, намагались, як їм здавалось, скопіювати “народ”. Просто гидко було дивитись і слухати, але не хотілося йти додому, не почувши селянського хору з Баришполя.

Думалось, що селяни справді заспівають по-сільському, по-народньому, але виявилось, що селяни, в свою чергу, намагалися копіювати інтелігенцію і копія ця була досить невдала. Співав хор на такий самий штиб, як співають хори по наших трупах, як співають студентські та семінарські хори, але далеко гірше за них.

Всі наші інтелігентські хори співають народніх пісень у розкладці, гармонізації зовсім не народній. Цю ж помилку робив і небіжчик М. В. Лисенко: він брав народню пісню, а гармонізував її в своїх хоровах збірниках на західноєвропейський лад, де мелодію провадить тенор чи сопрано. Народ у нас співає гуртових пісень зовсім не так і коли чує, як тих же пісень співають наші інтелігентські хори, то висловлюється про цей спів:

– От пани всяку пісню співають, наче в церкві правлять!

В селянських хорах мелодію веде нижчий голос, а йому вторують вищі, так звані підголосники.

Тільки д-р Демуцький, який уславився своїм надзвичайним хором в с. Охматові Таращанського повіту, зовсім раціонально повів справу. Він, виучуючи нової пісні з своїм хором, награв йому тільки мелодії, а хористи самі вже підбирають кожен свою партію і співають пісень зовсім по-народньому, своєрідною розкладкою, а не загальноприйнятою гармонізацією.

Я висловив регентові баришпольського хору свій жаль, що хор не співав по-селянському, а копіював студентський хор і своїм співом нікого не здивував і не задовольнив; що якби він співав так, як співають у селі на вулиці, то такий спів мав би великий успіх в клубі, а інтелігентський спів усім гороянам давно відомий та й в далеко кращому виконанні.

Після моєї розмови з регентом в другому відділі хор проспівав уже з кілька пісень так, як співають у селі на вулиці.

І це так сподобалось публіці, що хор мусів повторяти кілька разів.

Від цього співу так і повіяло сільським вигоном, запахло справжнім селом українським.

Нарешті вияснилося, що галичани не будуть виступати на київській виставці в одному павільйоні з нами. Багато з цього приводу було розмов, міркувань, листування. Одні стояли за спільний павільйон, другі доводили, що з політичних причин краще не єднатись закордонній Україні з тутешньою в однім павільйоні.

Але ми самі не спроможні збудувати свого павільйону, а через те три київські книгарні – “Київська Старина”, “ЛНВісник” і “Час”, з’єднавшись, вирішили взяти місце в павільйоні “Печатного Дѣла” і там торгувати книжками.

Галичани ж виставлятимуть свої експонати у відділі кооперації, бо у них майже вся промисловість ведеться не капіталістами, а всякими кооперативами.

Спочатку галицький союз кооператив “Сільський Господар” подав виставковому комітетові заяву, щоб йому відвели місце для окремого павільйону, але голова комітету граф Тишкевич (не Михайло) крутив, крутив і нарешті сказав, що адміністрація не дозволяє особного українського павільйону. Але галичани все-таки вирішили прийняти участь у київській виставці хоч у якій-будь формі.

Якщо не виникне знов якихось перешкод, то Галичина покаже, чого українці досягли в більш-менш людських політичних умовах життя.

Передплата цього року все йде вище, як торік, хоч різниця то більшає, то меншає.

29 січня

З початку січня передплатників було на 600 більше, як торік, в середині січня – на 400, а під кінець різниця впала до 300, а тепер знов побільшилась і сьогодні є 3264, тоді як торік у цей день було 2726, себто тепер на 538 більш. Хоч я сподівався на далеко більшу цифру: думалось, що галичани таки підтримають нас, аж виявилось, що закордонна передплата побільшилась всього на 75 душ. На побільшення ж передплати в Росії я не покладав надій, бо знаю, при яких умовах вона ведеться.

Для ілюстрації прикладаю тут статтю з “Діла” ч. 36, написану на основі останніх листів до “Ради”, мабуть, Гехтером або Черкасенком.

Українська преса в Росії

Та й немає гірш нікому, як тій... українській пресі під московським обухом – так доводиться тепер вимовляти слова відомої пісні. До нас тут часто надходять числа галицьких українських часописів з написами “skonфісковано” на голих шпальтах, а по кількох днях читаємо на першій стороні тої самої часописи офіційну судову постанову про ту конфіскацію. Це, розуміється, вражає нас дуже неміло, як і та вонюча “ікра”, що накладається в російській таможній (цловім уряді) на небажані місця в русько-українських часописах. Але проте ми можемо з повним правом сказати, що наше становище все-таки без порівняння тяжче. Не вимагаємо за це особливої нагороди, а лише співчуття до нашої тяжкої долі.

Росія – царство безправности мас і сваволі одиниць. Та українська преса відчуває на собі наслідки сеї безправности одних і сваволі других з особливою силою. Українська преса, будучи сама демократичною по формі й змісті, може рахувати лише на демократичного читача, національно ще не здемо-

ралізованого. Де знайти такого читача, як не на селі – серед представників сільської інтелігенції й більш освіченого селянства? От тут-то й зустрічає вона ту перешкоду, яка підриває її існування гірше всяких штрафів, арештів і інших адміністративних та судових скорпіонів. Української преси не допускають до народу, – ось у чім найбільший трагізм її становища. Нехай народжуються нові часописи, нехай поліпшуються старі – вони однаково з року на рік засуджені на животіння в зачарованім колі однакового числа передплатників.

Маємо перед собою купку листів від передплатників і читачів “Ради”. Провідний мотив усіх листів однаковий: “Не висилайте більше часописи, бо мене за те переслідують”. Ось пише народній учитель з Полтавщини: “Як мені не важко, навіть соромно, але мені ніяким чином неможливо передплачувати далі «Раду». В листі до нашого громадянства ви писали, що ваші обставини тяжкі і сумні і що підтримати справу рідної часописи є національним обов’язком. Цілком згоджуюся з вами і сам навіть подбаю про те, щоб підмовити свого знайомого до передплати. Я сам пришлю передплату за цілий рік, але поки що мені не висилайте «Раду», скажу через що: село, де я живу, – кацапське; крім того, тут є «Союз русского народа». Мене сі люді так придушили, що ледве я не зостався без шматка хліба”.

Другий учитель пише: “Як не прискорбно, але я вас прошу не висилати мені більше «Ради». Через тутешніх москвофілів спокою не стало мені. Тепер донесли справникові, що я передплачую «Раду». Слово «Рада» у них викликає такий жах, що вони дивляться на мене як на анархіста. Почалося вже слідство з приводу цієї справи. Почуваю, що неприємностей мені багацько накоплять”.

А ось лист від солдата-українця, що служить у Сибіру: “Я мав щастя дістати пробні числа «Ради», – пише він, – дуже вподобалася мені «Рада», котра пишеться нашою рідною мовою і я з великою охотою передплатив би її. Та що маю діяти? Законом(?) заборонено мені виписувати її. Як прийшли в роту пробні числа «Ради», мені про се сказав фельдфебель. Попрохав я дати мені газету, але фельдфебель сказав, що він запитає ротного командира, чи можна. На третій день мене покликано в канцелярію до ротного командира: «Возьми, прочитай, порви і впродь не виписувай. Понял?» Тяжко мені було слухати таку пораду і заборону виписувати свою газету, а ще тяжче було рвати своє рідне, та що робити?”

Ще один лист від народного учителя: “Скучаючи за рідним словом, я виписав собі вашу газету... Мені ще раніше доводилося мати діло з поліцією, яка вважала мене за «вредного мазепинця», через що мені з великим трудом пощастило добути посаду учителя. Тепер, коли я виписав «Раду», пішли спроби та допроби – нащо виписав «Раду», а не іншу газету, з якою метою, хто порадив і т. д. Разів кілька навідувався урядник, приїздив і пристав. Нарешті на самий Великдень прийшла поліція і потрусила в мене, хоч нічого і не знайшла. За весь час я дістав тільки одно число «Ради», інші ж числа невідомо де пропали. Через це прохаю припинити висилку мені вашої газети, бо

дуже вже багачко дає вона «развлеченія». При першій змозі я знов випишу її, а тепер не тільки «Рада», але й листи десь діваються, а по тим питанням, які давали мені становий та урядник, можна певно сказати, що вони попадали до них. З великою прихильністю ваш передплатник, але на жаль, не читач. М. В.»

А ось і офіціальний документ – від директора Ямчицької хліборобської школи в містечку Кривім Розі на Херсонщині до редактора «Ради». «Имѣю честь покорнѣйше просить Васъ, милостивый государь, о прекращеніи, по полученіи сего, дальнѣйшей всылки газеты «Рада» Захарію Єфремову, ученику вѣреной мнѣ школы, въ виду того, что названная газета не допущена для чтенія въ учебныя заведенія. О настоящемъ увѣдомленіи сообщено ученику Єфремову».

Зміст інших листів мало чим відрізняється від наведених; часом вони тільки лаконічніші й яскравіші. Ось що, наприклад, пише один селянин з Київщини: «Дуже прошу шановну редакцію припинити висилку вашої поважаної газети. Біда! Сільське начальство не дає ні одного числа вже другий місяць, не дає й журналів українських. Сільський староста теж дістав звідкілясь приказ, щоби нищити (!) всі, які надходять, «малоросійські» газети. Отаке в нас на селі. Зоставляйте, будь ласка, всі числа: колись вільним часом приїду в Київ та заберу. Напишіть про це, якщо можна, в газеті, все ж будуть бачити, при яких гірких обставинах животіє наша преса».

Кінчаємо найкоротшим і найкрасномовнішим листом: «Прошу припинити мені висилку газети «Рада» по одержанню цього листа, – пише один учитель з Поділля. – З першого вересня я вкажу другу адресу. Примушує мене це робити шкільне духовне начальство, яке увільняє всіх читальників «Ради». Але з 1-го вересня я випишу «Раду» на адресу якого-небудь жида...»

Отже, в найкращім випадку передплатники українського часопису в Росії змушені користуватися послугами «якого-небудь жида». А що як такого жида нема або коли користуватися його послугами небезпечно? Тут, кажучи словами автора одного з наведених листів, – «не тільки за рідною мовою, а й за чим більшим не скучиш».

Цитовані листи не вичерпують і десятої частини того, що надсилають передплатники у цій справі. Проте читачі «Діла» й з наведених прикладів можуть собі уявити, через що українська преса в Росії так слабо розвинена. Шлях української преси – це буквально «хресний шлях», де на кожному кроці її не «заушає» хіба тільки ледачий. Тут треба дивуватися не з того, що українська преса в Росії так слабо розвинена, а з того, що вона існує наперекір усім переслідуванням.

Галицьке українське громадянство може зробити з наведених прикладів свій особливий висновок. Щоб не повторяти загальновідомих і загальнозрозумілих закликів, не кажемо тут, який це має бути висновок.

11 лютого

Років зо три тому кубанець Ст. Ів. Ерастов⁴¹³, сидючи в тюрмі, надумав, що треба б і нам заснувати народній кооперативний банк на зразок Варшавського і Московського, устав якого тоді саме опубліковано.

Почав С. І. Ерастов писати до всіх листи, умовляючи обміркувати цю справу, найти благонадійних людей, які підписали б готовий московський статут і подали б його від себе в міністерство.

Довго ми міркували, довго розмовляли*. Одні надавали цьому проекту надзвичайно багато значіння, казали, що банк цей даватиме великі прибутки, з яких можна буде черпати й на видання газети та інші наші культурні справи. На мою ж думку, зовсім не можна того сподіватись від банку, бо акції розберуть кооперативи та всякі капіталісти, які нічого спільного не мають з українством. Але я згоджувався, що такий банк уже буде корисний тим, що не дасть Московському банку сконцентрувати капітали, що він об'єднає наші кооперативи і на нашій території буде свій банк, такий самий, який існує в Польщі і має заснуватися в центрі Великоросії – Москві. Вже з принципу децентралізації треба подбати, щоб такий банк організувався.

На одному з з'їздів** Ерастов захопив усіх ідеєю заснувати свій банк і всі охоче згодилися клопотатись коло того і навіть гарантували 3500 рублів, що потрібні будуть на організацію діла, коли затвердять статут.

Статут підписали кооператори Барановський⁴¹⁴ та Черненко⁴¹⁵, голова Волинського губерніяльного земства Дверницький, адвокат Григорович-Барський та І. М. Полторацький. Всі, крім останнього, – зовсім чужі нам люди, які з українством нічого спільного не мають, але, напевне, вони не увійдуть ні в які стосунки з Московським банком і не поступляться перед ним.

Через кілька часу пішла чутка, що Московський банк, довідавшись про бажання заснувати Південний банк, перетривожився і почав робити заходи в міністерстві, щоб не затвердили статуту нашого банку.

А боятись Московському банку є чого, бо 75 % всіх кооператив за-сновано на Україні, а в Великоросії їх зовсім мало. З заснуванням банку в Києві більшість з цих кооператив потягнеться до ближчого банку і Московський зостанеться без грошей. І справді, коли Московський банк почав агітувати на свою руч на південних кооперативних з'їздах, то багато кооператорів висловилося, що є чутка, що в нас буде свій банк і що не треба спішитися купувати акцій Московського банку, а подождати, поки за-снується банк у Києві.

А тим часом, як подали статут у міністерство, то там він і застряг. Дехто з фундаторів клопотались, але їм сказано, що в міністерстві тепер є тенденція не дозволяти таких банків, а допомагати союзам кооператив. А на заввагу,

* На з'їзді ТУПу.

** ТУПу.

що міністерство дало ж Варшаві, а тепер і Москві, то чому ж не дасть і Києву, відповіли якось невиразно: не подали надії, але й не заборонили рішучо.

Через якийсь час пішла чутка, що Варшаві дозволено за скуп (хабар) щось у кілька десятків тисяч рублів, Москві – теж, але дешевше. Якось не хотілось вірити, думалось, що це брехня, але незабаром виявилось, що подобає на правду.

Коли один із фундаторів звернувся до того чиновника, від якого власне залежить справа, то він рекомендував вдатися до свого помічника, а той, без сорому казка, сказав, що коли йому дадуть три тисячі рублів, то до березня дозвіл буде, а коли не дадуть, то й дозволу не буде. Умовилися так: 500 рублів йому дано зараз, а на решту видано за руки векселі, які будуть поквитані тоді, як вийде дозвіл на банк.

Боязно, щоб і цей банк, коли його дозволять, не попав у жидівські руки, як це сталося з Київським комерчеським обществом взаємного кредиту, яке засновували українці. Нема у нас ні капіталів, ні людей, що змогли б повести таке велике банкове діло, як не стало їх і на таке невеличке, здавалось, як Общество взаємного кредиту.

А все-таки треба клопотатися про заснування хоч не свого банку, але на своїй території; помимо того, що він відтягне українські капітали від Москви та Варшави, він, може, дещо дасть і для наших культурних справ, коли в раді банку збереться більшість національно свідомих представників кооператив. Хоч на це мало надії, бо по наших кооперативах поки що мало дуже свідомих національно людей, а тим часом, може, журнальчик “Наша кооперація”, що оце почав виходити, щось у цім напрямі в кооперативах зробить. Бо ведеться він, здається, добре.

Невідомий автор прислав оповідання “Невдячний”, підписане псевдонімом “Темний”. Оповідання це зробило на мене вражіння, що автор людина талановита і, коли це його перша праця, то треба сподіватись, що ми матимемо нового талановитого співробітника.

12 лютого

По деяких рисах мені здалося, що написав його або Васківський, або Майорський, наш бувший секретар, що тепер у Москві на сільськогосподарських курсах, але сьогодні Васильченко сказав нам, що це оповідання написав його молодший брат.

Я дуже радий, що автор цього оповідання – нова людина в літературі: значить, буде ще один письменник з хистом. Може, з нього й не виробиться видатний повістяр, але видно, що у людини є здатність писати, тим паче, що, як каже Васильченко, нічого автобіографічного в цьому оповіданні нема, отже, воно результат творчої фантазії автора*.

* На жаль, він умер несподівано.

До речі, розкажу, як виник один з талановитіших наших новелістів С. Васильченко. Якось прислав нам з м. Ічні Прилуцького повіту своє перше оповідання невідомий нам Степан Васильович Панасенко, але просив не друкувати його прізвища. Прочитавши це оповідання і побачивши, що автор його, безперечно, талановита людина, ми зараз же надрукували те оповідання, підписавши його псевдонімом С. Васильченко. А я звернувся до нього з листом, в якому, розхваливши його оповідання, раяв писати далі й запитував його, хто він по соціальному становищу, якого віку та просив його зайти до редакції познайомитись, коли він може часом буде у Києві.

Минуло багато часу, а від Васильченка нема ніякої відповіді, тоді я написав до нього, що коли він не відповість на мого листа і не приїде до Києва, то я сам поїду в Ічню й розшукаю його.

Через кілька день я дістав від нього листа, в якому він написав, що він родом козак, по скінченню Учительського інституту учителював в різних місцях України, але 1905 року попав у тюрму і тепер сидить вдома без посади, без грошей і без одєжі, а тому й не має змоги приїхати до Києва.

Піславши йому трохи грошей, я запропонував йому посаду відділовода в "Раді", розказавши, що у нас на таких посадах працюють студенти; якось живуть і вчать по вищих школах, то й він зможе жити і вчитись, коли не у вищій школі, то самотужки, користуючися бібліотеками, яких у Ічні нема.

Через якийсь час Васильченко приїхав до Києва і, ставши відділоводом у "Раді", писав оповідання, п'єси, з яких його водевіль "На перші гулі" став одним з найпопулярніших на українській сцені, а величенький том талановитих оповідань вийшов уже в кількох виданнях.

З цього видно, що ми не тільки не відштовхували свіжих талановитих сил, а навпаки, вишукували їх і намагалися притягнути до праці в газеті.

Щось по газетах наче пахне війною. Румунія вимагає від Болгарії шматок землі і Силістрію за нейтралітет. В болгарських газетах з'явилася звістка, що між Росією й Болгарією давно існує умова, що Росія повинна боронити Болгарію від Румунії. Якщо цьому правда, то, можливо, що коли Румунія наступить на Болгарію, Росія двигне військо на Румунію, тоді Австрія й Германія почнуть війну з Росією, Франція посуне на Германію, Італія на Францію... і почнеться всеєвропейська війна. Це буде така страшна війна, що одна думка про неї може перелякати всякого; може, страх перед таким побоїщем зупинить держави; може, якось вгамують Румунію гуртом: Англія вже каже, що кожна маленька держава, яка почне війну, ризикує своїм існуванням.

14 лютого

На випадок війни Росії з Австрією та Германією у нас напевне підійметься внутрішня війна, далеко гірша, як була в 1905 році. Напевне, селяни попалять, пограбують панські економії, бо нікому буде їх

обороняти, а в городах чернь, під приводом чорносотенців почне громити жидів та інтелігенцію.

Як тільки почнеться війна, то треба буде тікати в Петербург, там, напевне, буде спокійніше. Доведеться й “Раду” туди переводити, бо тут чорносотенці будуть громити “мазепинців” та й адміністрація може вигадати такий “Загребський” процес з підробленими провокаторськими доказами, що одним махом може вигубити українську інтелігенцію. Все можливе! Шкода, що книгарень не можна буде перенести до Петербурга, а все-таки треба буде хоч побільше книжок перевезти туди, щоб не пропала література, бо можливо, що колись в один день все пообливають керосином (нафтою) і поपालять. Коли тепер безкарно минулися чорносотенцям бешкети, зроблені книгарням та редакції, то під час війни вони можуть “при благосклонном участі” начальства все знищити*.

Фракція трудовиків, бажаючи внести в Думу інтерпеляцію про утиски недержавних націй, звернулася до нас з проханням скласти на основі фактичного матеріалу доповідь про утиски українців, але обов’язково з приложенням усіх документів, щоб праві в Думі не могли говорити, що це все вигадки лівої преси. Але, на жаль, дуже мало можна зібрати документальних даних, бо всякі дрібні заборони робляться або просто на словах, або дають прочитати якийсь циркуляр, заставляють його підписати, але не дозволяють навіть копії з нього зняти, таким чином, не залишають у руках ніяких документів. Тільки про закриття “Прогресу” та клубів є мотивовані постанови губерніяльних присутствій. А про заборону передплатникам одержувати газету, про заборону читати реферати або улаштовувати по селах спектаклі ніяких документів нема, а є тільки газетні вирізки або приватні листи, яким, само собою, віри не даватимуть.

15 лютого

Прийшов з Москви лист від А. Ф. Саліковського⁴¹⁶, в якому він розповідає, що через внутрішні редакційні непорозуміння та через відсутність співчуття публіки до “Української Жити” він вирішив покинути редакцію і вже згодився взяти посаду редактора “Приазовського Краю”⁴¹⁷ в Ростові-на-Дону.

20 лютого

Сумна, але не несподівана звістка. Від самого початку “Української Жити” я побоювався, що з нею вийде якийсь скандал і вона закритється**. Дяку-

* Справдилася тільки перша частина мого пророкування, а українців та пресу розгромив сам уряд.

** Скандал таки стався, але аж 1914 року, коли з початком війни “Укр. Жити” виступила з російсько-патріотичною статтею.

вати Господові, досі скандалу не трапилось, але скандал всесвітній буде тоді, як вона несподівано для публіки закритється і тим зробить українству немалу шкоду в очах чужих людей, які вже почали прислухатися до голосу “Украинской Жизни”, почали рахуватися з українським рухом, вважати його за нову силу, що виросла несподівано для них. Погано!

Саліковський радить перевести журнал до Петербурга або в Київ, бо в Москві нікому буде його вести, коли він виїде. Справді, журнал цей виник з ініціативи й стараннями майже самого Саліковського. Він зібрав співробітників, він привабив і пайщиків.

Але чи зважаться петербуржани взятися за видання журналу, який не стоїть на своїх ногах, а вимагає помочі від громадянства? А яке жертволюбне наше громадянство, то ми добре знаємо! Критиків, порадників у нас хоч греблю ними гати, а таких людей, щоб допомагали безплатною роботою або грішми, дуже-дуже мало. В Галичині, мабуть, по звичаю, позиченому у чехів, громадянство само себе обкладає податками на громадські цілі, навіть більшими, ніж державні податки, а в нас увесь тягар лягає на двох-трьох людей, а решта вважає, що так і повинно бути і навіть працювати в пресі не хоче дурно, а вимагає платні, знаючи добре, що всі наші видання дають дефіцити. Я не кажу тут про робітників, що живуть з письменницького заробітку, навпаки, я вважаю, що цей заробіток надзвичайно мізерний, а кажу про людей, що мають добрі посади, добрі заробітки і тільки іноді щось напишуть до газети й вимагають за це платні.

При такому відношенні громадянства до справи навряд чи петербуржани переймуть “Украинскую Жизнь” і на сором нам, вона, може, й не дотягне до кінця року.

Ото будуть радіти наші вороги – всякі Савенки, Кашкарови, Струве та сила інших!

Як би дотягти “Украинскую Жизнь” до того часу, коли вона зможе розширитися в журнал недержавних націй, про що клопочеться один з організаторів фракції автономістів-федералістів у 1-й Думі В. П. Обнінський.

М. Синицький виклопотав мені з банку позичку (12 тисяч руб.) під заставу будинку, то я тепер на цей рік за “Раду” спокійний.

Амністія*, як і сподівалися, вийшла тільки для злодіїв та розбишак, а політичним майже ніякої полегкості не дала, тільки за літературні справи полегшено кару.

21 лютого

З українців амністія визволила нашого офіційного редактора В. В. Яновського, який відсиджував два тижні, та М. Г. Гехтера, офіційного редактора “ЛНВісника”, присудженого на три місяці до тюрми.

*З приводу 300-ліття династії Романових.

Не зробила амністія нічого для наших письменників-емігрантів – В. Винниченка, Д. Донцова⁴¹⁸, Д. Дорошенка, А. Жука⁴¹⁹, В. Степанківського⁴²⁰ та інших.

Напевне, тепер визволять і тих студентів, що сидять за курйозну справу, про яку варто розказати.

В листопаді минулого року під час виборів у Державну Думу, щоб спопуляризувати своїх кандидатів Григоровича-Барського та Іванова, київські кадети склали для “Южной Копѣйки”⁴²¹ номер з статтями про своїх кандидатів і закупили щось 10 тисяч примірників для роздачі дурно по пригородах Києва. На Деміївці поліція, під впливом чорносотенців, заборонила студентам дурно роздавати газету, а коли вони почали продавати її, то трьох арештувала за продаж газети без відповідного на те дозволу.

Всі обурювалися проти поліції, бо чорносотенці не тільки безборонно роздавали й продавали свої листочки про своїх кандидатів, а навіть розліплювали їх скрізь по місту, навіть носили величезні плакати по вулицях.

Студенти певні були, що їх другого ж дня й випустять, але несподівано в участок приїхав прокурор із слідчим для особливо важних справ і почали робити слідство над ними в справі образи величності.

Виявилось, що в телеграмі про недугу наслідника в реченні, що наслідник минулої ночі “без перерыва спал 8 часов” в слові “спал” замість букви “п”, надруковано “ц”, тобто коло букви “п” знизу є малесенький хвостик.

Студенти доводили, що вони в цьому не винні, бо так видруковано газету в друкарні і таку їм видано з редакції “Южной Копѣйки”. Слідчий же сказав, що коли їм донесли про таке злочинство, то вони зараз же поїхали в редакцію і заарештували всі номери, але в них скрізь надруковано “спал” і тільки в номерах, арештованих у студентів, надруковано скрізь “п” з хвостиком, отже, студенти або самі десь надрукували той номер, або попросили складачів умисне для них так надрукувати.

Нарешті виявилось, що в редакції після того, як випустили скількоось там примірників першого числа, помітили цю помилку і решту примірників вже друкували без помилки.

Друкарня якось викрутилась чи, може, відкупилась, а бідних студентів адміністративним порядком держали в тюрмі аж по три місяці за той злочасний хвостик.

Згадався мені ще один коректурний курйоз ще за підцензурних часів, коли за те, що випала одна буква зі складу, звільнено цензора й закрито газету. В реченні “Двор переѣхал из Зимняго Дворца в Царское Село”, в слові “Двор” випала перша буква і вийшло, що “вор переѣхал в Царское Село”*.

І треба ж було, на лихо, випасти якраз цій букві! А можливо, що складач нарочито її викинув.

* По-московському “вор” – злодій.

З П. К Саксаганським у нас вийшов “розрив дипломатичних зносин”.

1 березня

Почну спочатку.

З літа 1912 року Саксаганський оселився з жінкою в Києві. Досі він жив у Харкові, грав там у “Купечеському товаристві”, а син його Петро вчився в Київському політехнікумі. Тепер харківське купецтво не держить своєї трупи, то Саксаганському нічого сидіти в Харкові, от він і переїхав у Київ.

Не знаю, чи вийшло дешевше, а веселіше не вийшло. Панас Карпович нарікає, що син не сидить з ним вдома – приходиться пізно, тоді як Панас уже спить; вранці поснідає і біжить в політехнікум, пообідає – і нема його до пізньої ночі. Панас каже мені сміючись, що краще розводити лошат, ніж дітей. Я заспокою його, кажучи, що Петро хороший, працьовитий хлопець, нема чого на нього ремствувати, бо діти рідко коли сидять з батьками, вони собі шукають товариства відповідного свому світогляду, літам.

Другою темою, яка раз у раз на устах у Панаса, – це Садовський.

На цьому ми раз у раз розходимось з Панасом, бо я люблю їх обох однаково; він гудить те, що той не раз розваджував спільні з братами трупи. Нарешті, в останній раз, у 1905 році він так поведився з ними, особливо з Іваном Карповичем, що той аж захворів.

Як відомо, Іван Карпович помер від раку в печінці, і Саксаганський помиляється, кажучи, що тут винний Садовський. Очевидно, хвороба почалася в Івана Карповича задовго до смерті, бо інакше нічим не можна пояснити тої нетерпимости, роздратованости проти інакомислячих, яка тоді була в Івана Карповича, чоловіка завжди спокійного, розсудливого і в словах, і у вчинках.

Я доводив Панасові, що вони самі винні в тому, що тоді Садовський їх покинув, бо вони раз у раз перші здійсмали розмову про війну та визвольний рух і тим давали право Садовському говорити, що з такими чорносотенцями, як брати Іван та Панас, він не може працювати.

Саксаганський раз у раз критикує всіх артистів у трупі Садовського, а коли я якось сказав йому: “Ніж отак критикувати трупу Садовського, краще завести свою власну і показати на ділі, що можна мати ліпшу трупу!”, то Саксаганський відповів: “Колись у мене була трупа далеко краща, як тепер у Садовського, але без Івана Карповича я не хочу організувати трупи, бо я артист і тільки. Я не хочу клопотатися комерційним боком справи і не хочу ризикувати своїми заробленими грошми. Я вважаю безпечнішим виїздити часом на гастролі в дрібні трупи і так служити українському театрові. Якби громадянство або якийсь надійний підприємець організував трупу, то я охоче пішов би за режисера й артиста”.

В цих розмовах і суперечках Саксаганського зо мною він раз у раз обурюється на мене і на всіх українців за те, що вони начебто не цінять його, Саксаганського, а возвеличують Садовського.

Я доводжу Саксаганському, що Садовського всі ставлять вище за те, що він організував найкращу трупу і високо держить прапор українського театру,

а він, Саксаганський, їздить на гастролі в такі трупи, що тільки принижують нашу театральну справу.

Садовський у розмові зо мною ніколи не торкається особи Саксаганського, а тільки обурюється, що той їздить на гастролі в дрібні трупи і тим піддержує оту “шантрапу”, яка тільки деморалізує публіку, бо привчає її дивитися на український театр як на щось несерйозне, балаганне, зв’язане неодмінно з десятками пар “танцюр” та непомірним пияцтвом на сцені.

На всякий випадок, щоб не вийшло якої неприємности, я просив обох братів, що коли вони стрінуться у мене, то нехай не роблять у мене в хаті скандалу, а поздоровкаються, як звичайні люди. Але за всю зиму ні на одному понеділку вони у мене не стрінулись – коли Саксаганський був у городі, то Садовський до мене не приходив, а бував на понеділках тоді, коли Панас виїздив на гастролі.

Якось перед масницею Панас прийшов до мене і похвалився, що якийсь невідомий йому Бораковський зорганізував трупу в Петербурзі і закликає його та М. К. Заньковецьку на гастролі. Повагавшись трохи, він післав листом згоду приїхати в Петербург і дістав завдаток та дорожні видатки.

Через кілька день у петербурзьких газетах надруковано оповістку, що в Петербург має приїхати трупа Саксаганського з участю Заньковецької. Коли я показав ці оповістки Панасові, він обурився на того шахрая і доручив М. Павловському скласти спростування в “Раді”, в якому сказано, що Саксаганський не має ніякої трупи і, обурений на такого непевного підприємця, не поїде зовсім в Петербург.

Через кілька день я довідався, що сюди приїздив той Бораковський і таки умовив Саксаганського поїхати в Петербург. Мене здивувало, що Панас, який раз у раз заходив до мене перед своїми від’їздами попрощатись, тепер навіть і не сповістив, що виїздить, очевидно, боявся, що я буду відмовляти його їхати.

Коли в Петербурзі почалися спектаклі, то в “Раді” надрукований був з Петербурга допис, в якому розповідалось, що трупа неможлива, очевидно, зібрані люди випадкові, нічого спільного з сценою не мають, обстановка, костюми і т. ін. гірші гіршого і висловлювався жаль, що такий великий артист, як Саксаганський, рішився виступати з якимись свинопасами. Редакція з свого боку вмістила статтю, в якій ще раз було сказано, що Саксаганському не слід їздити на гастролі до всяких “Гаркунів-Задунайських”, а треба в Харкові завести свій постійний театр, як це зробив у Києві Садовський.

Нічого образливого для Панаса не сказано ні слова, але він чи з образи, чи з сорому по приїзді з Петербурга не зайшов до мене ні разу.

18 квітня

З 10 березня по 12 квітня просидів я на обкоті в Перешо-рах. Відпочивав від київського клопоту.

Правда, траплялося й там немало неприємностей, клопоту, але коли переміна роботи, кажуть, – відпочинок, то й перемену клопоту можна теж вважати за відпочинок.

Годин у 6 ранку щодня я вже приходив до кошари, де доїли каракульських овець, від яких порізано баранців на смушки, і чабан сердився на хлопців, що погано гонили ще не звичних доїтись “мензер” на “струнку”. Після доїння перші йшли в степ “мензери”, а за ними “гроси”, а потім вже і виходив на пашу старший “сагмал”, а за ним менший, а найменші ягнята лишалися на цілий день у хліві. Тут хлопець і я придивлялися, чи добре матки глядять ягнят, а коли яка покидає своє ягня, то ми її садимо в “кучку”, поки не прийме свого або підкинутого їй ягняти. Інша вівця з первісток трапиться така лоскотлива, що доводиться держати її або валити і таким способом “плекати” ягня. Тих маток, що добре доглядають ягнят, ми переводимо в старший “сагмал”, позначивши пробойчиком вушко і врізавши хвостика, щоб потім він не заважав при доїнні.

До польового господарства я майже не мішався, рідко коли їздив у поле, а весь час просиджував то в кошарі коло найменших ягнят, то на пасовищі коло старших “сагмалів”.

Викликали мене в Київ листами і телеграмами в усяких справах, але мені гірко не хотілося вертатись до городського життя.

Я відповідав, що в “Кошарбаді” почуваю себе так добре, що не хочеться виїздити, що взагалі серед овець я почуваю себе далеко краще, ніж серед людей.

Але треба було їхати до Києва, бо на Великдень я сподівався до себе багато гостей, з якими треба було порадитися й про “Раду”, й про інші справи*.

Приїхавши до Києва, почув хоч не несподівану, але тяжку звістку про смерть М. М. Коцюбинського.

Треба було радитися з приводу похорону, мобілізувати якомога численнішу депутацію, подбати, щоб були написані для “Ради” статті про цю тяжку національну втрату.

Першого дня Великодня депутація з вінками від усяких українських інституцій, всього нас 12 душ, виїхала парохомом у Чернігів. Не буду описувати похорону, бо нічого не трапилося там такого, що не попало в газету, а через те прикладаю мій коротенький опис цього сумного похорону з ч. 88 “Ради”.

В останню дорогу.

В тяжкому горі зустрічало цього року наше громадянство перший день найбільшого християнського свята.

Весь час стояла чарівна весна.

* З'їзд ТУПу.

Навколо все співало про відродження природи, про нове життя, а ми зібралися ховати в землю одного з найкращих співців свого національного відродження...

Сумно вибиралися кияни до Чернігова, щоб у тісному колі колишніх товаришів і друзів востаннє вшанувати улюбленого небіжчика, вирядити його в далеку дорогу.

В неділю о п'ятій годині пополудні зібралися на пароході, що відходив до Чернігова, делегати на похорон від усяких українських товариств і установ з жалобними вінками.

Сумна була подорож.

Вранці прибули до Чернігова. Якось розмістилися на візниках і поїхали до хатини, де жив Михайло Михайлович Коцюбинський. Тут довідалися, що його вже винесено до Воскресенської церкви, й депутації, несучи на руках вінки, направились туди. Пробившись серед великого натовпу народу, поклали вінки. Чернігівська адміністрація, очевидно, боялася якоїсь демонстрації і вжила всіх заходів, щоб похорон зробити якнайскромніший.

Відправу похорону призначено було на другу годину пополудні. Перша репресія впала від духовенства. Ректор семінарії, довідавшись, що ховатимуть "мазепинця", заборонив співати семінарському хорові за годину до самого похорону. Наспів склався любительський хор з молоді – хлопців і дівчат – всього більше сотні голосів.

Хор співав старанно, дружно. Але веселі пасхальні мотиви так не пасували до загального настрою й болючим дисонансом відбивалися в душі.

Стало відомо, що поліцмайстер заборонив промовляти над труною небіжчика. Скаржитися – нікому: ні губернатора, ні віце-губернатора в місті на цей час не знайшлося.

Народу зібралося як для Чернігова – велика сила: більше трьох тисяч душ. Труна тонула у вінках та живих квітках, якими вкрили її українки.

Обличчя небіжчика майже не змінилося, тільки ледве-ледве потемніло та придбало поважного, якогось ніби суворішого, як за життя, вигляду.

Після "останнього цілування" почали забирати вінки, щоб нести їх під час жалобного походу, але й тут сталася прикра несподіванка: заборонено нести вінки, наперекір місцевому звичаю.

Коли фотограф хотів зняти жалібний похід, то несподівано вирвано в нього з апарату пластинку.

Труну з небіжчиком підняли на руки і понесли прихильники його, раз у раз міняючись на протязі майже трьох верстов до самої могили. Ззаду їхало два катафалки, повні вінків... навколо йшло кілька тисяч народу... Духовенство все чогось поспішало, ніби одержало спеціальний наказ і чогось сподівалося непевного. Спинялися тільки двічі.

Сумна процесія нарешті прибула до Троїцького монастиря, де також знайшли собі спочинок українські письменники Л. Глібів⁴²² та Опанас Маркович⁴²³. Поміж цими двома дорогими могилами, хоч і не в близькому сусідстві, насипано тепер третю – Михайла Михайловича Коцюбинського.

Місце, де поховано Коцюбинського, найкраще: на горі, в розкішному парку під великими столітніми дубами; перед очима стелеться широчезна без краю долина, перерізна красунею Десною. Взагалі краєвид достойний того великого мистця й великого любителя природи, яким завжди був незабутній Михайло Михайлович.

Опустивши в глибоку яму дорогу труну, посипалися грудки землі з рук товаришів, друзів і прихильників, заридало тяжко безнадійне “Вічная пам’ять” і так образливо, болюче стало на душі від свідомости, що навіть тут, в останню хвилину не обійшлося без наруги... Публіка не розходилася. Так хотілося почути рідне живе слово втіхи серед загального смутку. Але його було заборонено. “Вічная пам’ять” не затихала, повторюючися на всякі мотиви. Але поліція почала іритуватись і скоро “очистила” кладовище від публіки.

Поховали. Віддаватися думам і жалю було ніколи. Пароход уже кликав до Києва. В сім годин попрощались з Черніговом.

Родина покійного лишилася без усяких засобів, а вона чималенька: четверо дітей, найстаршому з них 6 років, хвора сестра та стара сліпа мати, і єдиним робітником на них лишалася дружина покійного, що за службу в земстві відбирає 50 руб. на місяць. Власний domeк їхній заставлено в банку і перезаставлено по приватній закладній, то оцього заробітку не стане й на оплату процентів за борги.

Товариство підпомогти літературі, науці і штуці, порадившись, вирішило, замість стипендії в 2 тисячі, що давалася покійному, видавати на утримання родини по 100 руб. на місяць. Крім того, вжито заходів, щоб виклопотати якусь субсидію від земства, де покійний служив років з 20, та з Літературного фонду (російського), який часом допомагає і вдовам українських письменників.

На Великдень між моїми гостями* розмови велися найбільше на похоронні теми.

Говорилося про те, що на київському кладовищі могили дорогих нам покійників порозкидані скрізь по Байковій горі, поміж чужими людьми, що треба б нам придбати учасок землі і на ньому зробити своє українське кладовище, де й ховати свіжих покійників, а згодом попереносити туди й давніше похованих.

Говорилося про те, щоб з зібраних 2-х тисяч руб. на вшанування пам’яти Б. Д. Грінченка і переданих “Українському Учителеві” на заснування видавничого фонду імені покійного взяти 500 руб. на постановку надгробка йому на могилі, як на громадські поставлено надгробки В. М. Доманицькому та Г. П. Шерстюкові.

Була мова про постановку надгробка і А. Тесленкові в с. Харківцях Лохвицького повіту.

Але найбільше спинилися над надгробком М. В. Лисенкові. На цю мету зібрано в “Раді” коло 900 рублів, але ці гроші підуть на збудування склепу, щоб

.....
* На з’їзді ТУПу.

з нижчої тераси можна було увійти в склеп і оглянути труну, яка зроблена саркофагом з цементу. А на склепі вже, на горішній терасі, має стояти надгробок. Харківське артистично-архітектурне товариство⁴²⁴ оголосило конкурс проєктів надгробка М. В. Лисенкові, і 8-го квітня журі присудило першу премію за проєкт С. П. Тимошенка, але чомусь і досі з Харкова не прислали до “Ради” ні опису проєкту, ні фотографії його, ані кошторису.

Про надгробок М. М. Коцюбинському ще не було мови, треба ще на нього збирати гроші. Та громадянство наше взагалі (не стільки бідне, як скупе) неохоче дає гроші на громадські справи, а до того, за останні роки багато довелося йому складати фондів на вшанування пам’яті покійників наших, то нема надії на те, щоб швидко зібралися гроші на надгробок М. М. Коцюбинському.

Справа з “Украинской Жизнью” стала на тому, що поки що редактором zostався С. В. Петлюра, а громадянство заходилося збирати передплатників та пайщиків, щоб дати змогу проіснувати журналові, поки він не перетвориться в орган недержавних націй взагалі. Це буде найкращий вихід. Справді, за цих півтора року “Украинская Жизнь” помістила ряд статей, які, здається, вичерпали з принципового боку українське питання, освітили його з усіх боків і надалі вже доводиться повторятися, а через те й інтерес до журналу падає, бо самим інформаційним відділом читача не зацікавиш; натурально, що й передплата почала спадати. Коли журнал перетвориться в орган недержавних націй, стане ширшим по змісту, то й коло читачів поширяться, передплата побільшає і, може, тоді журнал сам буде себе оплачувати.

19 квітня

Київські кадети, довідавшись, що трудовики⁴²⁵, маючи намір виступити в Думі з запитаннями і з законопроектами по національному питанню, звернулися до українців за матеріалом; здається, переполошилися, щоб не втратити симпатій недержавних націй.

21 квітня

Лідери їхні, наче з доброї волі і по своїй ініціативі, теж звернулися до нас за порадою – які питання вважаємо ми найпекучішими, які питання треба здійснювати в першу чергу в Думі.

Ми, не криючися, сказали їм, що трудовикам на таке ж запитання ми рекомендували внести в першу чергу законопроєкт про рідну мову в школі в надії, що цей законопроєкт, крім опозиції, підтримає й селянська група, як нас запевняв Мерццій, а значить, ворогам нашим не можна буде в Думі доводити, що народ зовсім не бажає школи на “выдуманном Грушевским языке” і що цього добивається тільки невеличка купка “мазепинців”.

Кадетам ми радили внести законопроект про катедри по українознавству в вищих школах на російській мові.

Таким робом кадети й трудовики не будуть конкурувати і перебивати одні одним, а повинні одні одних підтримувати як голосуванням, так і промовцями.

Ми боялися, що коли оборону українських інтересів ми передамо одній фракції, то друга, може, ще буде бойкотувати українське питання, а тепер кожна з них буде висувати окремі пункти національної програми і між фракціями не буде ніякої незгоди по цьому питанню.

Якби ми обом фракціям порадили піднести те саме питання в Думі і обом дали відповідний матеріал, то одну з них могли б поставити в ніякове становище. Скажім, кадетські оратори дістали голоси поперед трудовиків і в промовах своїх використали б увесь даний їм матеріал, тоді трудовицькі оратори мусіли б виступати без усякої зброї або й зовсім не виступали б і не піддержували кадетів.

Між мною та М. І. Павловським через дурницю мало не стався розрив.

3 травня

Розкажу по порядку. В той час, як я був у Кононівці, М. Павловський в ч. 91 "Ради" під псевдонімом "Обсерватор" написав рецензію на П. Саксаганського, який вкупі з М. К. Заньковецькою гастролював у київському цирку в якогось "Гаркуна-Задунайського" – Світлова. Про трупу цю перед тим висловилися в "Раді" В. К. Королів та О. Олесь, як про щось невимовно паскудне й докоряли нашим корифеям, що вони грають з такою "шантрапою".

М. І. Павловський у своїй рецензії, не сказавши нічого про трупу, ні про Заньковецьку, восхваляв до небес Саксаганського, назвавши його "геніальним і незрівнянним артистом" не тільки в комічних, але й у драматичних ролях.

Приїхавши, я став докоряти М. Павловському за в високій мірі нетактовну рецензію. Насамперед він, пишучи про гастролі, не згадав ані словечком про Заньковецьку, яка хоч і постарілась, а все-таки зосталася геніальною артисткою, а друге, що своєю рецензією він безпідставно й несправедливо принизив талант Садовського. Треба було сказати, що Саксаганський "геніальний і незрівнянний", але тільки в комічних ролях, про драматичні ролі таких епітетів не треба було вживати.

А тут ще прийшов С. О. Єфремов і підлив масла в огонь, сказавши, що рецензія ця явно "бутербродна", натякнувши цим на те, що Саксаганський незадовго перед тим частував у себе М. Павловського вечерю.

М. І. Павловський, образившись, сказав, що він писав від чистого серця те, що відчував, дивлячися на гру Саксаганського. Я відповів, що пишучи, треба керуватися не тільки серцем, тим паче, що він тепер бачив Саксаганського тільки в комедії "За двома зайцями", а написав так, наче бачив його в драматичних ролях.

Я напосідався, щоб він написав таку ж хвалебну рецензію й на Заньковецьку і таким чином хоч трохи поправив би свою нетактовність, але М. Павловський рішучо зрікся писати, сказавши, що він тепер уже навіки зарікається писати рецензії на артистів.

Я доводив йому, що помилка сталася через те, що він не дав нікому прочитати своєї рецензії. Коли до “Ради” дасть статтю хоч “сам пан професор” (Грушевський), то М. Г. Павловський її читає ще й мову править, а своєї статті не дав перечитати нікому, а кожна людина може помилятися. От у данім разі вийшла така помилка, яку обов’язково треба направити, бо напевне вона викличе низку інцидентів.

І справді – М. К. Заньковецька почала скаржитися своїм приятелькам, що це я, приятель Садовського, веду в “Ради” проти неї кампанію за її інтерв’ю з Коломийченком, в якому вона скаржилася на некоректне поводження з нею Садовського. Вигадала навіть, що вона писала до “Ради” спростування цього інтерв’ю, але редакція його не надрукувала. Очевидно, по ініціативі Заньковецької приятельки її, анонімно і за власними підписами, почали висловлювати в листах до редакції своє обурення за відношення “Ради” до Заньковецької.

А М. К. Садовський, що тоді саме з великим успіхом грав в Одесі, прислав до “Ради” ущипливого листа, який я списую тут дослівно:

Маю честь повідомити високоповажану редакцію “Ради”, що священний стяг українського театру, загублений і взятий в полон одеською пресою в часи гастролів “славнозвісних, геніяльних, незрівнянних, які не мають собі рівних, корифеїв”* нині взятий штурмом моєю трупкою, в складі якої нема ні “славнозвісних, ні геніяльних, ні незрівнянних, ні тих, що немає їм рівних”, а є озброєні святою любов’ю до народнього мистецтва. Одеська преса, віддаючи мені до рук рідний священний стяг, бере свої слова, якими вона запевняла громадянство за часів гастролів “геніяльних корифеїв”, що театру українського нема, бо він умирає, – назад. І після кривавого бою розписалася про “жизнеспособность і возможность” поступового движенія.

Тому лічу своїм святим обов’язком кровію политий рідний священний стяг цей переслати до музею редакції “Ради”, на радість їй і на превеликий жаль її рецензента Обсерватора. Отаман штурмової колони, кошовий Микола Садовський.

Разом з листом він прислав кілька чисел “Одесскаго Листка” та “Одеских Новостей”, в яких вихваляється трупа Садовського, говориться про “жизнеспособность” українського театру і проч. Треба завважити, що ті ж газети під час гастролей Саксаганського в Одесі, вихваляючи гастрольора, писали, що український театр вже віджив свій вік і мусить, при нових обставинах життя, вмерти.

* Підкреслені слова взяті з рецензії М. Павловського на Саксаганського в ч. 91 “Ради”.

От на ці рецензії й натякає в своїм листі Садовський, образившись, що Обсерватор назвав Саксаганського “геніяльним і незрівнянним як у комічних, так і в драматичних ролях”. Садовський, визнаючи, що в комічних ролях Саксаганський талановитіший за нього, справедливо вважає себе “незрівнянним” у драматичних.

Щоб направити помилку і нетактовність, зроблену рецензією Обсерватора, я напосідався, щоб Павловський 1-го травня, в день початку сезону літнього, написав привітну статтю трупі Садовського, справді єдиній українській трупі на Україні. Навіть намітив план: де грає трупа якогось “Гаркуна-Задунайського”, навіть з такими геніяльними гастролерами, як Саксаганський та Заньковецька, там скрізь преса пише, що український театр уже віджив свій вік, а як приїде трупа Садовського, то та сама преса в захопленні пише, що Садовський воскресив напівумерлий український театр.

М. Павловський наче згодився, але прийшло 1 травня, а статті привітної нема. Коли я йому завважив це, то він відповів, що це вийде наче запобігання перед Садовським, а от після першої вистави вже буде привітна рецензія.

Коли й після першої вистави ніякої рецензії не було, то я сказав М. Павловському, що я від цього дня не вважаю можливим ходити в редакцію теперішнього складу; я не хочу брати на себе відповідальности за нетактовності, які робить “Рада”.

М. І. Павловський, змінившись в лиці, почав виправдуватися тим, що ніхто – до кого він не звертався, не схотів писати про Садовського.

На це я відповів йому:

– Зуміли ви написати нетактовну рецензію на Саксаганського, то зумійте й направити цю нетактовність, написавши привітну статтю Садовському.

М. І. Павловський відповів, що у всякім разі стаття буде, і справді, в ч. 101 з'явилась рецензія, написана по плану, наміченому мною, але вже, здається, надто хвалебна.

З того дня я знову став ходити в редакцію і відносини в нас встановились, які були попереду.

З нашою участю на київській виставці виходить якесь безладдя. На одному з з'їздів* вирішено обов'язково прийняти участь у виставці. Один я голосував проти. Я доводив, що у нас нема ні грошей, ні людей на це, то краще скористуватись неприхильністю до нас адміністрації і бойкотувати виставку. Але представники крамниці “Час” і книгарні “ЛНВісника” висловилися за те, щоб відчинити на виставці торг книжками й українськими кустарними** виробами, а з ними згодився і весь з'їзд. А нарешті

3 червня

* ТУПу.

** Домашніми.

весь клопіт по влаштуванню того торгу впав на мене. Коли виявилось, що ми не можемо добути п'яти тисяч рублів на будівлю свого павільйону власного, то рішення взяти місце у відділі "Печатного Дѣла" і там в кіоску улаштувати торг самими книжками. Всі три наші київські книгарні асигнували на це улаштування на виставці своєї крамнички по 500 руб. кожна й рішили гуртом торгувати, наче четверта книгарня. Всі видатки й прибутки ділити порівно і від кожної повинен бути продавець.

Але вибраний представник від "Часу" – Дубровський – виїхав з Києва, а М. П. Левицький, що його заступав, приїздить до Києва тільки раз на тиждень, а представник книгарні "ЛНВісника" П. П. Лавров (Сірий) виїхав відкривати книгарню в Катеринодарі, то в Києві зостався тільки представник книгарні "Кієвская Старина" В. П. Степаненко; він табетик і зовсім не може рухатись. Мусів я взяти на себе всі клопоти; знайшов архітекта Коробцова⁴²⁶, який, спасибі йому, зробив дурно ескіз кіоску, а столяр Одинець⁴²⁷ взявся недорого збудувати. Треба було поспішатись, бо 30 травня признано відкриття виставки. Коли вернувся Сірий, а крамниця "Час" вибрала представником В. П. Цимбала, то весь дальший клопіт я вже наклав на них, бо мені треба було їхати в Перешори.

Умови наші з трудовиками та кадетами не минули даремно. Восени трудовики обіцяли внести законопроект про народню школу, а кадети – про катедри в університетах, а тепер, при обміркованні бюджету, цілий ряд промовців (Шингарьов⁴²⁸, Мілюков, Керенський⁴²⁹, Дзюбинський⁴³⁰, Петровський⁴³¹) виступили з промовами про становище українців в Росії, на які націоналісти (Савенко, Скоропадський⁴³²) відповідали інсинуаціями на "мазепинство" й нарешті сам голова Державної Думи Родзянко⁴³³ заявив, що український народ не бажає й не потребує української мови в школі.

8 червня

Порадившись, ми рішили восени, коли почнеться сесія Думи, видати стенограми цих промов окремою брошуркою по-російському для всяких довідок, а тепер послати фракціям, промовці яких виступали в оборону українства, оцю заяву.

В сучасних умовах громадсько-політичного життя Росії українське громадянство позбавлене можливості мати в Державній Думі своїх представників. Це примушує нас висловити оцією заявою наше відношення до останніх виступів у Державній Думі по українському питанню. Заявляємо про свою солідарність з тими поважаними депутатами, котрі, не будучи українцями по походженню, але правильно оцінюючи становище представників

* Не Павло Скоропадський, що був гетьманом у 1918 р.

демократичних верств населення, підняли свій голос проти нестерпних утисків, які відчуває українське слово і взагалі всі прояви українського життя і завдяки яким українська інтелігенція й український народ позбавлені можливості користуватися своєю мовою та іншими засобами національної культури.

Визнаємо негайну потребу націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу.

Вважаємо автономію України, рівно як і інших областей і націй, гарантією від втручань в сферу національного життя і запорукою (забезпеченням) вільного культурного і громадського розвою.

Разом з тим протестуємо проти виступу делегата Скоропадського, який, зловживаючи своїм історичним ім'ям, дозволив собі говорити від імені українського (малоросійського) громадянства. Як представник лиш тої частини його, яка давно порвала зв'язки з національним життям рідного народу, він не має на це права. Голос його, як і голос всяких свідомих і несвідомих первертнів з інтелігенції і з темних мас, не може висловлювати поглядів і змагань української інтелігенції і свідомих елементів українського народу.

Підписались: Мих. Грушевський, проф. унів., С. Єфремов, В. Леонтович, В. Лозинський, Ф. Матушевський, І. Полторацький, В. Уляницький, Є. Чикаленко, В. Шемет, Л. Шраг, Ф. барон Штейнгель.

Заяву цю розіслали ми по всіх містах для підпису, застерігаючи, щоб її підписували тільки незалежні від уряду й земства люди, бо можливі з цього приводу репресії на підписавших.

Зібрано було коло 200 підписів і тоді заяву післано трудовицькій та кадетській фракції, а вони вже самі надрукували її в газетах.

На промову Родзянка, бувшого голови Катеринославського земства, обізвалися протестом катеринославські селянські "Просвіти", які зібрали більше 1600 підписів селян. Протест той вони післали своєму депутатові, робітникові Петровському, який надрукував його в соц.-дем. газеті "Правда". Але газету ту, після кількох конфіскацій, закрито і того протесту мені не довелося бачити. (Передрукований у "Раді" ч. 211, 14. IX. 1913).

В своїй промові Родзянко розказав, що він, будши головою Земської управи, звелів перекласти маніфест 17 жовтня і розіслати по волостях, але згодом від селян подані були в повітові земства заяви, щоб на будуче земство не друкувало таких важних документів якоюсь незрозумілою мовою, а друкувало їх по-російському.

В протесті своєму катеринославські селяни, навпаки, кажуть, що в перекладі маніфест їм був зрозуміліший, ніж в оригіналі, а протестували проти перекладу тільки "истиннорусские" – член Земської управи та гласний – волосний писар.

Протест цей, підписаний таким великим числом селян, кажуть, зробив велике вражіння на депутатів Думи. Вони, певне, не знають, що підписані селяни – все члени селянських "Просвіт", які існують тепер тільки на Катеринославщині.

Дивно справді, як там адміністрація не позакривала “Просвіт”, коли на всій Україні вже ні одної “Просвіти” не лишилося. Кажуть, що в Катеринославі закладалися й досі збереглися “Просвіти” завдяки Д. І. Яворницькому. Він офіційно числиться в “октябристах”*, вони його виставили навіть своїм кандидатом від Катеринослава в 3-тю і 4-ту Думу, але він обидва рази зрікся. Крім того, він здавна приятелює з князем Урусовим, бувшим полтавським губернатором, а тепер губерніяльним предводителем дворянства (маршалком) Катеринославської губернії. Через Урусова він увійшов у добрі зносини з катеринославськими губернаторами: Клінкенбергом⁴³⁴, а потім і з Якуніним⁴³⁵. От завдяки цим добрим відносинам з губернаторами Яворницький і добуває дозволи на відкриття нових “Просвіт” по селах. Він доводить губернаторам, що “Просвіти” та взагалі українська свідомість не тільки не шкідливі, а навіть корисні: по самому Яворницькому губернатори можуть упевнитися, що українство не робить з людей ворогів держави або якихось лівих, а селян “Просвіта” відбиває від аграрних розрухів та усяких хуліганських вчинків своїми невинними забавами: театральними виставами, співами та читанням дозволених цензурою книжечок.

В дійсності ж “Просвіти” по селах роблять величезне діло – вони ведуть селян до свідомості своєї національності. Хто бував у тих селах, де є “Просвіти”, розказують з захопленням про те, що там селяни майже всі зовсім свідомі українці.

Недавно й мені трапилось у вагоні зазнайомитися з одним членом мануйлівської “Просвіти”. В дорозі коло Катеринослава я зустрівся з О. Ф. Комаровим (Степовиком) і ми з ним розмовляли про всякі українські справи: він мене розпитував, я відповідав. Провідник, що прислуговує у вагоні, частенько проходив коло нас і, очевидно, прислухався до нашої розмови. Коли я вийшов на ганок покурити, то він підійшов до мене з кондуктором, що завідує освітленням у вагонах. Обидва вони почали зо мною розмовляти чистою українською мовою, навіть з домішкою літературних слів. Виявилось, що кондуктор, чоловік уже літній, – член мануйлівської “Просвіти” і гарячий український патріот. Обидва вони добре знайомі з нашою літературою та історією, навіть один із них має “Історію України” Аркаса, а “Кобзаря” та ще й повного, мають обидва.

Степовик у розмові зо мною у вагоні журився, що в Олександрівську сорок літ тому усі міщани, чиновники і взагалі все населення говорило українською мовою, а тепер, коли він на старість знов оселився в Олександрівську, то побачив, що все місто страшенно обрусіло, що тепер рідко хто говорить по-українському. На це я завважив:

– Те саме можна сказати про всі міста і містечка на Україні.

Років двадцять тому, напр., в нашому повітовому місті Ананьєві не можна було й почути московської мови. Чиновники говорили між собою по-українському; міщани, виселенці з Полтавщини, так звані задніпрянці, говорили

* 17 октября (жовтня), день опублікування маніфесту про конституцію.

чистою українською мовою, а міщани, виселенці з Молдови, говорили по-молдаванському; жиди, яких більшість в Ананьєві, крім свого жаргону, говорили й по-українському, і по-молдаванському.

Тепер ще тільки міщани говорять між собою по-своєму, а жиди й чиновники вже всі говорять по-московському, або ліпше сказати російським жаргоном. Майже всі жидівочки вчилися або вчать в місцевій жіночій гімназії, куди їх для обрусіння приймають без процентової норми; тільки для жидівських хлопців установлено по школах 3-процентову норму.

Тепер майже всі жиди в Ананьєві читають московські газети, переважно “Одеськія Новости”, користуються книжками з бібліотеки і, таким чином, являють з себе агентів по обмосковленню місцевого населення.

Провідник чув ці скарги Комарова і каже мені:

– Ваш товариш каже, що колись усі в Олександрівську говорили своєю мовою, а тепер рідко хто. А хіба він не знає, що тоді всі говорили своєю мовою, бо іншої не знали, вони були темні, а тепер оті скільки душ, що говорять по-своєму, то вони говорять вже свідомо, а один свідомий вартніший за тисячі темних. Коли настане час, що можна буде говорити не боячись, то з отих свідомих одиниць наростуть тисячі свідомих.

Коли кондуктор довідався хто я, то кинувся цілувати мені руки і дякувати за те, що я видаю “Раду”, яка проливає свідомість скрізь серед темного люду.

Я розцілував його та й кажу:

– Я радий вам більше, як ви мені, бо бачу, що праця й гроші, які я затрачаю на “Раду”, не пропадають дурно, а роблять велике діло – пробуджують національну свідомість народу.

Виявилось, що він передплачував “Село”, потім “Засів”, а тепер удвох з товаришем передплачують “Раду”, але щоденна газета їм незручна, бо вони не сидять вдома, а їздять в поїздах; крім того, “Рада” видається не для селян, а для інтелігенції, і вони розуміють, що така газета повинна бути, щоб навертати до українства освічених людей.

Виявилось, що до свідомости вони дійшли в “Просвіті” завдяки розмовам із свідомими селянами та читанню газет та книжок у просвітянській читальні.

Справді, як настане справжня конституція, коли можна буде скрізь засновувати “Просвіти” і не боячись передплачувати пресу, книжки, розмовляти з людьми, тоді свідомих людей по селах можна буде лічити не одиницями, а тисячами.

Вчора я вернувся з Кисловодська, пробувши там цілий місяць.

18 липня

Почував себе там добре – купався в нарзані, пив есентуцьку воду. Мало не щодня ходив з П. К. Саксаганським на Сині гори і за весь місяць ні разу не пив соди, тоді як раніше щодня випивав її по 2–5 ложечок.

До речі, про Саксаганського.

Він такий був сердитий на “Раду” за погані рецензії на трупи, в яких він гастролював, що в Києві не хотів до мене заходити і бачитись зо мною. В перший день в Кисловодську він теж обминав мене, а потім роздумавсь і якось підсів до мене на лавочку.

Таким робом у нас знов установились приятельські відносини, але про “Раду” і про трупи, особливо про Садовського, ніяких розмов у нас не було. На прощання він виявив бажання приїхати знов у Перешори на полювання куріпок та перепелиць і я його запросив.

Бачився я щодня в Кисловодську з Гасенком, талановитим хлопцем, що служить там у банку. Торік, бачачи його незвичайні здібності до філології, я напосідався, щоб він держав іспити на атестат зрілості (матуру) і вступив в університет. Він охоче вхопився за цю думку, але захворів на запалення легенів, схопив плеврит, раз – сухий, потім – гнійний, перетерпів операцію і нарешті почав погано кашляти, а тепер ходить щодня в лікарню дихати креозотом. Шкода, коли пропаде, бо він надзвичайно талановитий хлопець і гарячий патріот.

В редакції у нас застав усе в доброму стані. Новий редактор А. В. Ніковський, що замінив М. І. Павловського з 1-го червня, вже звик до справи і до співробітників і вони до нього звикали і, здається, задоволені ним. Галевича довелося з секретарства перевести на відділ, а на його місце посадити Христюка⁴³⁶. На Галевича ще М. Павловський скаржився, що він пізно приходить в редакцію, мало там сидить, бо має посаду на виставці.

19 липня

П. О. Христюк, хоч ще молодий хлопець, але здатний до роботи, а найголовніше те, що він гаряче ставиться до газетної справи і близько бере її до серця, а не так як інші, що роблять у ній, як поденщики.

Літом у Києві глухо, бо всі пороз'їздились, то мало що чути нового, та все-таки цим разом довелося почути дещо, може, як кажуть, “вагітне” своїми наслідками.

Кажуть, що в Міністерство внутрішніх справ прислано з Києва пропам'ятну записку, написану на підставі книжки Щоголева, про небезпеку українського руху для держави. Можливо, що сам Щоголев зробив витяг із свого “підручника для жандармів”, як влучно назвав його книжку у фейлетоні “Кіевской Мысли” відомий україножер А. Яблоновський.

Кажуть, що цю записку разом із давнішою запискою Кулябка міністерство передало на обміркування Сенатові.

Не пам'ятаю, якось, здається, у 1908 році прийшов у редакцію невідомий нам студент і розказав дая перестороги, що Кулябко дав йому записку про небезпеку українського руху для держави, прохаючи його виправити орфографію і надати їй літературного вигляду, але той студент, як каже, перечитав-

ши ту записку, за виправку її не взявся. Тоді невідома була доля Кулябчиної записки, аж тепер виявилось, що вона була подана в Департамент поліції.

А. М. Жебуньов, який усе гаряче приймає до серця, що відноситься до українського питання, дуже занепокоївся цією вісткою і напосівся на Д. І. Дорошенка, щоб той склав докладну і переконуючу відповідь на книжку Щоголева, щоб довів, що українство не є результат якоїсь інтриги, австрійської чи німецької, а виросло органічно, як і всяке відродження нації. Цю записку Жебуньов думає видрукувати і розіслати сенаторам, членам Державної Думи та Ради.

Не знаю, чи вплине ця брошура на адміністрацію, а що вона буде корисна для громадянства, то тут і мови не може бути, аби тільки вона була написана добре. Якби таку брошуру склав М. С. Грушевський, та якби йому хтось виправив мову, то напевне, користь з неї була не менша, як з його книжки "Освобождение России и украинский вопрос", а цю книжку я вважаю високоцінною.

26 липня
с. Перешори

Галичани почали проти М. С. Грушевського цілий похід. Кампанія ця почалася ще статтями Гн. Хоткевича в "Ділі" проти "ЛНВісника", до якої пристали й С. П. Шелухин та І. А. Липа.

Потім кажуть, що вихованець Грушевського, історик Ст. Томашівський⁴³⁷ анонімно виступив з критикою проти статей Грушевського, які друкувалися у "ЛНВіснику" під заголовком "Наша політика". Тепер ця боротьба перенеслася і в Наукове т-во ім. Шевченка. Перед загальними зборами випущено у Львові анонімну брошуру, в якій, перемішавши правду з неправдою, обито М. С. Грушевського помиями, виставлено його своєкорисним, несовісним, тираном, деспотом, диктатором, який захопив владу в Науковому т-ві і веде його до упадку, дбаючи тільки про свої власні інтереси.

Результатом агітації було те, що М. С. Грушевський тільки 3-ма голосами (та й то передовіреними з України) пройшов у голови т-ва, а в члени виділу вибрано все його противників.

Прочитавши цю брошуру і знаючи нервовість М. С. Грушевського, я негайно написав йому листа, в якому заспокоюю його і раджу покинути Галичину, яка так само невдячно повелася з ним, як і з Драгомановим. Не раз в цих нотатках я говорив, що Грушевського вважаю високоцінним для України, хоч в особистих стосунках він справді часом дуже неприємний, але такому геніальному чоловікові треба багато вибачати, бо користь від його Україні величезна.

У відповідь на мій лист я дістав оцей, який списую дослівно.

23/5/VIII.1913.

Дорогий Євген Харлампович! Бачу, і Вам брошура попсувала сон. Щодо мене, то фізично я здоров, лікарі, до котрих ходив, кажуть, що недомагання мої нервові, на ґрунті самочувствія, а самочувствіє дійсно дуже неважне, хоч

я й совісно пригадував Вашу раду – “бути вище всього того”; ще прикрише мені, що Марія Сильвестрівна* сильно відчула сей інцидент і дуже розстроїлась.

Справа була поведена, крім хамської підлости, диявольськи коварно. Брошура була розіслана тільки своїм або далеким, що не могли приїхати; ми її не бачили. Аж під час виборів, на виділі, приніс і положив її на стіл заступник голови. Тому, відкриваючи збори, я згадав про її появу і незалежно від змісту (його я не знав), я зажадав збори перервати; вибрати насамперед комісію до розслідування справи. Але “опозиція”, бачачи свою більшість, спішила вибрати свій виділ, обурення проти такого “приєма”, як брошура, не виявила, і я тоді не сперечався (?) (добре не розібрав цього слова – Є. Ч.) і вийшов. І думав, що мене – хоч і таким способом – принаймні Господь з Товариством розв’язав уже окончательно.

Але мої сторонники боролись, як могли, провалили Горбачевського⁴³⁸ на голову і вибрали, хоч плохенько – при 3-ім голосуванні – мене. І почали умовляти, щоб я не зрікався, хоч через вакації зівстався, коли однаково не урядую і т. д. І от бачите – питання неясне. В тій гадці, що я покінчив уже і вийшов, зачав я брошуру – не так у відповідь брошурі, – бо на анонімну, *секретно* видану брошуру трудно відповідати; (декотрі мої сочувствователи находять, що я взагалі непотрібно згадав про неї на зборах, треба було ігнорувати, мовляв) – а хотів пояснити в тій записці свою діяльність в Товаристві, її мотиви і завдання, і причини. Але коли мене намовили не зрікатися зараз, я мусів відложити. Гадка була така, що члени бувшого виділу надрукують брошуру, де відповідать на різні ті закиди анонімної брошури, а я – загальну брошуру, вияснюючи свої завдання і мотиви діяльності. Але тепер все в роз’їзді, і побачимо, що скаже осінь. Я вернуся коло Успенія, люди почнуть з’їздитись 1/IX с. ст. Переважно вони рвуться до дальшої боротьби, вважають теперішній провал епізодом, але я не певен того. Люди се хороші, вони не можуть боротися з противниками їх зброєю. А я, незалежно від вислідів цієї боротьби, почуваю себе морально визволеним від усякого дальшого страждання на галицькім ґрунті. Та й взагалі думаю, що се – “нині одпускаєши”. 25 літ я “організував”, наставляв себе під усякі удари, своєю нервовою силою загладжував усякі вибої на дорозі. Досить, більше від мене ніхто не може жадати – та й нема тої нервової сили в мені. Сі 25 літ можна рахувати за 50 в інших, кращих обставинах.

Та годі. Вертаюся до річі. Питаєте, чи вважаю відповідною статтю в “Раді”, і в яким дусі. Не маю заміру диктувати або інспірувати, але, коли питаєте, то не буду таїтись і з гадкою. Дійсно, я думаю, “Раді” треба зазначити становище своє чи російських українців. Жаль, що не зробили сього скорше – неприємне се було вражіння, коли вона передрукувала просто з “Діла”, хоч звістка “Діла” уважному читачеві давала зрозуміти багато; трудно було, розуміється, ждати, щоб Лозинський, що сам належав до учасників кампанії, став її освітлю-

.....
* Дружина М. С. Грушевського.

вати з Вашого становища. Але можна і тепер, виходячи від короткої (?) уже поданої звістки, дати статтю, передовицю – на підставі відомостей, зібраних редакцією чи що. Радив би коротко. Згадати можна про боротьбу проти мене, яка почалася статтями проти “ЛНВісника”, від котрих “Рада” старалася опам’ятати, потім пішли анонімні статті з приводу “Нашої політики”, на котрі “Рада”, здається, не вважала можливим реагувати з огляду на самий характер сих виступів. Тепер боротьбу перенесено на практичний ґрунт і останній акт розігрався на загальних зборах. Не треба мене “особисто” брати в оборону перед клеветами, котрими войовано при тім (коли вважаєте, що вони не можуть порушити моєї репутації, довір’я і поважання до мене, мусите хіба тільки п’ятнувати як прояв морального здичіння в теперішній нездоровій політичній атмосфері Галичини), я думаю, що 15–20 літ тому навіть у галицьких народовців⁴³⁹ щось подібне було б неможливе (але мусите запротестувати проти переносування боротьби політичної против противних гадок на ґрунт товариства такого важного, збудованого поколіннями з гал. і рос. України, різних партійних напрямів – дискредитувати його, ставити його результати на карту), для Вашої відомости: організував кампанію Народ. комітет, К. Левицький, Романчук і інші лідери явилися особисто, секретар Народ. комітету В. Бачинський вів цілу справу, і се тільки завдяки Нар. комітету могли зробити своє діло “опозиціоністи” – Томашівський, Рудницький⁴⁴⁰, Труш і К^о, котрим хотілося захопити Т-во в свої руки (навіть на голову перти Горбачевського в Празі), себто зіставити Т-во фактично без голови, аби тільки позбутися мене. Можна б згадати і се, що кінець кінцем се сповняється воля польських верховодів, Бобжинського⁴⁴¹ і К^о, що кілька літ тому на своїм з’їзді в Кракові постановили, що я являюся головною перешкодою для “угоди”. І ото ж я тепер бачу, се один ланцюг – і різні прикrostи від поліції (австрійської – Є. Ч.), які я мав в останніх часах і проба викурити мене, і отся кампанія, щоб вибити мене з Т-ва, а заразом – очевидно – і сприкрити мені так Галичину, щоб я справді плюнув на все і втік з неї без оглядки. От мої гадки. А втім, як думаєте. Посилаю на Мардаровку, як Ви писали. Ми сі дні під вражінням Лесі!

Ваш щирый М. Грушевський.

У відповідь на цей лист я написав М. С. Грушевському, що на мою гадку, йому зовсім не вслід втручатися в цю боротьбу; нехай собі його прихильники борються з противниками, а йому слід стояти зовсім осторонь, і коли прихильники не видадуть брошури в його оборону, то йому негайно треба зрестися головування в Товаристві.

Щодо статті в “Раді”, то я написав, що сам я її тут, у Перешорах, не зумію скласти, а коли після 15-го ІХ приїду в Київ, то складемо її разом із Ніковським; якщо він вважає, що це буде запізно, то нехай скаже мені – до кого б в Галичині мені звернутись за такою статтею.

Сьогодні я одержав від М. С. Грушевського такого листа у відповідь на мій до нього.

6 серпня
с. Перешори

Дорогий Євген Харлампович!

Дуже дякую за Вашу гадку. Вона розумна і подиктована щиро прихильністю, се я відчуваю.

Взагалі сей поганий інцидент мав ту добру сторону, що дав змогу відрізнити приятелів і ворогів – багато. Маю деяку надію бути в Києві в сентябрі і ще говорити про се з Вами. Поручити тут статтю не маю кому, та думаю, що Ніковський по Вашим вказівкам потрапить, думаю, добре се зробить. Як писали мені недавно, в “Прикарпатській Русі” (органі русофілів) з’явилася недавно замітка про брошуру, з поданням її змісту.

Значить, Ніковський уже на місці? Бажаю Вам щиро успіху з ним. І жалкую дуже Вас за ті нервування з погодою – міркую, поскільки вони прикри. Але раджу й Вам бути вищим від того всього!..

Марія Сильвестрівна шле поклін.

Ваш щирий М. Грушевський.

4/17/VIII.1913.

10 вересня
с. Перешори

А В. Ніковський, спасибі йому, пише до мене часто, і в своїх хороших і цікавих листах⁴⁴² переказує все визначне, що трапляється в редакції. Я наведу цілий ряд виписок із його листів, які дають повне поняття про те, що діється в редакції, в яких яскраво характеризуються співробітники, їх відношення до справи і сам А. В. Ніковський, який гаряче захоплюється газетою і нервується, дратується байдужим відношенням деяких співробітників.

(З листа з 25/VII).

Позавчора скінчив свою роботу в редакції М. Вороний⁴⁴³. Його присутність і відношення до мене – угодливе, солодко-ласкаве й облесливе – було для мене справжньою мукою. Справді, – якийсь провінціал, що вчора вискочив з безвісті – редактор, начальство, а він, возлюбленник муз і заслужений поет, гнеться перед ним, мнеться, запобігає, мусить удавати з себе мученика і приймати до виконання всякі інструкції. Ну, та я ще з ним намагався поводитись якомога коректніше, а Христюк (секретар редакції – Є. Ч.), так той за повторну звістку чи за якийсь вираз вичитує прямо, навчає, робить уваги – і нічого: слухає бідний Вороний. Він тут так старався поводитись тихо, що просто жаль брав. Дуже хотілось йому лишитись на посаді відділовода. Статті на замовлення виконував совісно – правда, що затягав без міри, хвилювався, просив одстрочки... Тепер сидить на його місці Гаєнко. Робить свою справу чесно, але поганенько.

Христюк працює пильно, уважно і строго, нікому спуску не дає. Але сам закис, запоганів, пожовк, очі покривилися, у вухах вата, чхає, кашляє, хрипить і дуже довго обідає. А все медовий місяць!

Була в редакції Н. Кибальчич і прохала постійної посади. Я сказав, що як буде, то сповіщу, а тепер все зайнято. Воно все-таки краще було б, якби вона собі знайшла яку іншу роботу, а не у нас, бо (я не ворог жінок) не завше зручно з одною жінкою в гурті: часом піджак мусиш зняти, а то й комірець, як душно. Якби було їх дві в редакції, то вони собі й складали б свою компанію, а то не те щось.

Заявив ще свою кандидатуру Гр. Саливон на відділ. По-моєму – має найкращі дані: точний, акуратний, ревливий, відданий українській справі. Він би поставив відділ так, як мені хочеться: власне, щоб закордонний відділ мав певну тенденцію, органічний зв'язок з напрямом часопису, давав певне освітлення і огляд, висновки і перспективи для подій. До цього відділу йде Галичина. А тут треба найбільшого вміння нищпорити по закутках галицьких газет і визбирувати все хоч трохи цікаве. По-моєму, цей кандидат має повне S, але мушу згадати і про дуже сильний аргумент проти нього: він – мій приятель-одесит, а в Києві дуже люблять балакати на приватні теми і дуже зважають на побічні обставини. Це – чорт його возьми – сильний аргумент*. Кажуть ще, що з Селецького може бути добрий робітник. У всякім разі я був би дуже радий, якби П. Гай скінчив інститут, Корольов (Володимир) знайшов собі кращу посаду, а Галевич цілком віддався кооперації.

Ура і уви! Знайшов квартиру: на Мар.-Благов. № 82. Знаєте, шукаючи квартири, одчай мене брав такий, що часом і ворухнеться думка: "Ану, чи не втекти краще назад до Одеси?" А тепер вже годі – квартира єсть.

11 вересня
с.Перешори

Надворі йде дощ, мушу сидіти в кімнаті, то знов беруся за виписки з листів А. В. Ніковського.

(3 листа з 4/VII).

З матеріалом ладу нема. Часом до 3-х годин дня нема та й нема. А тоді як сипне – і вже місяця не стає. Взагалі матеріялу надходить багато. По більшості бозна-що, але все-таки пишуть, посилають, пам'ятають. Щодо дописів, я думаю, потрібен такий принцип: якомога більше і якомога коротші. Треба мати дописи з більшого числа місцевостей, щоб більше людей з провінції цікавилися газетою.

.....
* Я на це відписав, що нічого не маю проти того, щоб у редакції були всі його приятелі, аби це не шкодило газеті.

(3 листа з 25/VII).

Одержав від С. Шелухина листа і статтю – софістична вода про рос. націоналістів. Пише, що “Рада” цікава, жвава, прямо не пізнати. Шкода, що я такої переміни на добре не помічаю, а то б увірував у себе, як у возродителя “Ради”. А втім: “Рада” буде жвава, цікава, розумна, поки я не забракую декілька статей С. Павловича, “ухвалених всім золотоніським громадянством”.

Мефодій Іванович (Павловський, бувший редактор – Є. Ч.) і до редакції заходить, і взагалі привітний, щирий. Глянеш на нього, і шкода його, такого славного, до глибини душі спокійного, що він самотній і мало ким оцінений. В редакції його вже так забули, ніби він ніколи і не був редактором.

Галичани щодня бігають до мене по кілька душ. Королів (В. К.) пропонує прибрати табличку на дверях – замість “редактор” написати “Справочное бюро”. А ще ж сила їх приїде 1-го августа на Кооперативний з’їзд.

Однак після роботи вже вертаюсь хоч і втомлений, але спокійний і вдоволений тим, що Київ дійсно центр українського життя і з нього в найдальші закутки України видно. А надто редакція “Ради” – вона пересіває щодня через себе українське життя.

(3 листа з 27/VII.)

Був у мене Яновський і заявив, що більше не може бути одвічальним редактором “Ради”. А причини такі: він – хуторянин і для нього вельми незручно їздити щоразу до Києва в справі “Ради”. Потім його адреса (Полтавська губ.) раз у раз викликає з боку властей сумніви і підозрення: як таки, живши в Полтав. губ., можна редагувати газету в Києві. Другий аргумент: по спеціальності він механік, а для цих справ треба хоч трохи юриста. А у нього абсолютно нема ніякої юридичної аргументації і взагалі він далекий від “цього усього”. Третій аргумент дуже цікавий: “Я не можу взяти участі ні в якому скандалі. На мого товариша напали якісь робочі, а я стояв і потерпав, що не смію заступитись, бо моє ім’я попаде в газету, ославлять мене, редактора «Ради», як учасника уличної бійки. Недобре за товариша не вступитись, а звання не дозволяє”. Що робити? Аргументи смішні, але зрікається він рішучо. (В. В. Яновський за своє “редакторство” дістає по 15 руб. у місяць; певне, знайдеться другий – Є. Ч.).

(3 листа з 3/IX).

Вчора я не видержав і розперезався перед Маличем (завідуючий конторою – Є. Ч.) цілою філіпікою проти любих сотрудників. Добре, що втримався і так-таки їм нічого не сказав. Не хочу казати нікому ніяких прикростей, не хочу за недогляди переслідувати і малоздатних випирати з редакції. Треба ще самому вчитися та вчитися, з часом набирати енергії; більше всього боюся раптом шарпнути воза – бо чую, що або зноровлюся, або пристану, або махну рукою. Зміна секретаря сама дозріла, але й те мені неприємно, що про мене казатимуть: “Нова, мовляв, мітла...” Я тіль-

ки придивляюсь та уникаю “чистки”, підтягування та інших звичок всякого “начальства”.

С. О-ч (Єфремов) приїхав два дні тому і знов їде. В редакцію забігає на хвилинку (а сьогодні й зовсім не заходив) – крутнеться і нема. Дорошенко не заходить. Його й мене запросили в редакцію “Світла”, бо Черкасенко і Сірий виходять, а Єфремов і Прокопович через тих двох теж виходять. Добре, коли умовимо С. О-ча і Волоха (Прокоповича) лишитися, а інакше навряд чи зробимо що доброго: Дорошенко, Русова та я.

Прохав В. Липинського написати про Яблоновського (польського історика – Є. Ч.) та аж тепер одержав відповідь, що він заклопотаний сівбою, оранкою, будівлею.

П. Гай вже богословіє витримав. Дай йому Боже всякого успіху. Галевич держиться осторонь. Пише свій відділ у прийомній, а в співробітницьку не ходить.

З приводу 10-х роковин відкриття пам'ятника Котляревському написав я вже надвечір похапцем передову і прохав Кузьминського прочитати в друкарні: якщо з цензурного боку небезпечно, то нехай викине деякі фрази, а якщо взагалі багато води, то нехай зовсім викине. Він пережив скільки годин тяжких сумнівів, але, спасибі йому, викинув через цензуру і воду. Тепер у мене документ (одбитка тої статті) наших строгостей: і редакторів немилосердно бракують писання...

(3 листа з 7/IX).

Вчора прийшов Селецький (коректор – Є. Ч.) з листочками рукописів і показав мені там такі дива, що я тільки червонів. Але й йому наговорив такого, що він тільки очі розкрив та зблід. За день перед тим у номері було чимало коректурних недоглядів. Я те все попідкреслював і післав у коректорську. Кажуть, що з Шерстючкою (коректорка – Є. Ч.) трохи істерики не зробилося. Коли прийшов Селецький, я йому сказав, що прошу переказати своїм товаришам, що я ніяких доган їм не роблю, а тільки звертаю їхню увагу на те й друге; точного циркуляру на всі правописні сумніви я дати тепер не можу і взагалі не вважаю це можливим, а думаю, що шляхом порозумінь і розмов цілком товариського характеру ми далеко більше зробимо. Мене розсердило те, що вони бачать в редакції якихось ворогів, з якими треба весь час воюватися і чимсь їм допекти, а кожную увагу приймають як особисту образу. Нарешті я заспокоїв Селецького, що я проти коректорів особисто нічого не маю і хотів би, щоб вони вірили в моє товариське до них відношення.

Знаю, що ви навчилися спокійно на це дивитись і не робите з цього драми: слава Богу, 7 років. Але для мене це – горе і страх. Отож і хочу з вами цим горем поділитися та пояснити, чому я втрачаю рівновагу. Але знов я з цього історій ніяких не робитиму, бо все одно враз цього не поправиш. Навіть нічого про це не сказав співробітникам. Одного тільки хочу, щоб не піддатись редакційній гарячці, то, може, ще впливу на чисту воду.

Ваш А. Ніковський.

Справді, за сім років я вже звик до всяких людей в редакції, а спочатку глибоко обурювався на поденщицьке відношення деяких газетних робітників і радий був, коли вони покидали редакцію; зате бували й такі, як М. І. Павловський, Кузьминський, П. А. Сабалдир (Майорський), які віддавалися газеті всією душею. – Боюсь я, щоб А. В. Ніковський не перервався і не втік раптом, зневірившись в людях і справі.

Коли М. С. Грушевський приїхав у вересні місяці в Київ, то він скликав київських членів львівського Наукового товариства ім. Шевченка на нараду, на яку зійшлись: К. М. Антоновичка⁴⁴⁴, М. Ф. Біляшевський⁴⁴⁵, М. П. Василенко⁴⁴⁶, Д. І. Дорошенко, С. О. Єфремов, О. І. Левицький⁴⁴⁷, В. М. Леонтович, В. М. Перетц, О. О. Русов, В. П. Цимбал, О. Г. Черняхівський⁴⁴⁸ і я.

18 грудня

М. С. Грушевський розказав нам, що у львівським Науковим т-ві витворилася така атмосфера, в якій йому дуже важко працювати, але, вважаючи себе післанцем української громади в Галичину, він не рішається, не порадившись з українськими членами товариства, зректися головування і в тому товаристві.

Дійсно, та тяжка атмосфера почала витворюватися давно, ще з того часу, як М. С. Грушевський виступив з статтями в "Літературно-Науковим Віснику" проти збору грошей на будову театру у Львові, а натомість гаряче радив на зібрані гроші засновувати приватні гімназії, бо поляки в близькій часі не дадуть українських середніх шкіл на державний кошт. Галичани тоді були гаряче захоплені думкою збудувати свій театр, як це зробили чехи в Празі, а через те страшенно обурилися на Грушевського за те, що він розбиває їхню мрію і взагалі за те, що йде впоперек думок усього громадянства.

Правда, через кілька років вони прийшли до тої думки і за останні роки заснували немало приватних гімназій, але тоді вони не могли перетравити того, що Грушевський розхолоджував їх запал до свого власного театру у Львові.

Після реформи виборів до парламенту, коли почалася боротьба за сеймову реформу, Грушевський у статтях "Наша політика" знов почав осуджувати політику галицького громадянства, а власне тактику Національно-демократичної партії⁴⁴⁹. Це ще більше обурило проти нього провідарів галицького громадянства, і вони почали прислухатися до голосів, які вели з ним глуху боротьбу в Науковим товаристві. Боротьба ця основана на особистих образах, на самолюбії, зависті, на бажанні захопити в свої руки товариство, принизивши чоловіка, що цілою головою стоїть вище загалу. Нарешті ця боротьба вилилася в анонімній брошурі, в якій виставлено М. С. Грушевського своєкорисним деспотом, який наживається з товариства і який, властиво, й заслуг ніяких не має, а репутацію ученого зробив собі саморекламою. Брошура ця розіслана була перед самими загальними зборами 29/VI цього року членам, які не знали

зблизька діяльності М. С. Грушевського, і в товаристві це зробило свій вплив. Коли, відкривши збори, Грушевський зажадав вибрати комісію для розслідування цих обвинувачень і відкласти збори, доки та комісія не перевірить закидів, зроблених проти нього в брошурі, то збори комісію вибрали, але нарад своїх не припиняли, а вибрали новий виділ, цілком ворожий Грушевському, а його самого, ледве трьома голосами, за третьою балотировкою, вибрано на голову товариства. Крім того, збори доручили виділові виробити проект нового статуту, в якому рекомендувалося обмежити членів з російської України в праві передавати свої повновасти.

Коли Грушевський, скликавши нас на нараду, висловився, що він органічно не може працювати з таким виділом товариства, то після довгого обмірковування на скількох нарадах київські члени згодилися з його наміром зректися головування у львівському товаристві, але zarazом вирішили добиватися від будучих загальних зборів, щоб вони знов вибрали Грушевського на голову і тим дали йому повну сатисфакцію, відкинули намір обмежувати нас у правах передавати свої голоси на загальних зборах. Після цього Грушевський післав заяву, в якій зрікся головування в товаристві.

Більшість наших членів висловлювала думку, що коли збори дадуть повну сатисфакцію М. С. Грушевському й відкинуть обмеження українських членів у передачі повновастей своїх, то йому треба зостатися головою товариства й працювати там і надалі. Товариство це, мовляв, засноване спільними силами українців російських і австрійських і повинно лишатися загальноукраїнською інституцією, а не локально галицькою. Коли ж загальні збори не дадуть сатисфакції, то тоді доведеться всім членам з російської України вийти демонстративно з числа членів товариства.

Щоб не допустити до цього розлому, треба якомога більшому числу наших членів поїхати на ці збори і намагатися полагодити справу мирно.

Тим часом новий виділ Товариства ім. Шевченка розіслав усім своїм членам вироблений ним проект статуту з проханням висловити листовно свої уваги. В статуті тому від закордонних членів віднято право передавати свої повновасти і тим відсунуто нас від участі в товаристві, бо при наших умовах ми не можемо їздити на збори у великому числі. Крім того, заведено ще багато інших усяких змін, які ми вважали небажаними. У відповідь на це ми, зібравшись знов, виробили гуртом записку з нашими увагами і вирішили розіслати її всім галицьким членам, а С. О. Єфремова просили написати на основі цієї записки в "Раді" критику нового проекту статуту. Стаття С. О. Єфремова викликала відповідь С. Томашівського в "Раді", потім Ст. Рудницького в "Ділі" і нарешті полеміка набрала дуже гострого характеру.

Виділ, побачивши, що українські члени гостро виступають проти того проекту, виробив і розіслав новий проект, у відповідь на який ми розіслали всім членам Наукового товариства за підписами 15 членів записку, складену С. О. Єфремовим, під заголовком "В справі зміни статуту Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові".

Ми сподівались, що загальні збори призначені будуть на наші свята і що ми у великому числі зможемо поїхати до Львова. Аж виявилось, що збори назначено на другий день “польських свят”, себто 13 грудня ст. ст., бо якраз у ті дні збирається й з'їзд Народно-демократичної партії⁴⁵⁰, таким робом, на загальні збори можуть у великому числі прибути галицькі члени.

Коли ми почали вияснити – хто ж із нас тепер може поїхати на збори, то виявилось, що тільки я та В. М. Леонтович, та й то під сумнівом, бо йому треба було обов'язково бути в Полтаві на земських зборах.

На останній нашій нараді ми виробили заяву про наш вихід із товариства, яку я мав прочитати на загальних зборах у тім випадку, коли збори не дадуть ніякої сатисфакції М. С. Грушевському.

Збираючися до Львова, я почав намовляти В. М. Шемета, як доброго промовця, щоб він записався в члени львівського Наукового товариства і їхав з нами, бо я промовляти публічно не можу, Леонтович, може, й не поїде, то нікому буде й обороняти Грушевського на зборах. Він охоче згодився, і ми почали виробляти план кампанії. Ми вирішили поїхати за два дні до зборів, щоб мати час побачитися з впливовими людьми і прийти до якогось порозуміння ще перед зборами. Виїхали ми 10/XII, а пізнішим поїздом за нами виїхав і Вол. Леонтович. Зупинились ми всі троє в “Народній Гостинниці”.

Того ж дня зійшлися до нас на нараду ті члени попереднього віділу товариства, які видали брошуру, що спростовувала всі обвинувачення, закинуті Грушевському анонімною брошурою. Виявилось, що не можна вимагати на загальних зборах вибору Грушевського на голову, бо це питання не стоїть на повістці, а можна домагатись, щоб збори просили його взяти свою резигнацію (зречення) назад і лишитися головою товариства. Для цього ми виробили резолюцію, яку мали запропонувати на зборах. Щодо нового статуту, то ми вирішили голосувати проти нього і обстоювати старий. Довідавшись, що голова Українського парламентського клубу Кость Левицький керував на попередніх загальних зборах усією кампанією проти М. С. Грушевського, ми перш усього поїхали до нього. Він, як голова Центрального кооперативного банку, тепер у Галичині всесильна людина; ніхто не посміє виступити проти нього, боячись втратити кредит для себе, для своєї рідні або для свого товариства. Нам виразно сказали, що як Кость Левицький поставиться до справи з Грушевським, то так вона й вирішиться на загальних зборах товариства.

Прийшовши до Костя Левицького, ми сказали йому, що приїхали залагоджувати ту розколинку, яка починається між Галичиною й Україною через те, що галичани скривдили Грушевського, нашого найчільнішого чоловіка, і тим обурили проти себе українців. Він почав говорити, що він ніякого відношення до Наукового товариства не має, але ми йому сказали, що він, яко голова найбільшої й найвпливовішої політичної партії, повинен зважити той факт, що всі українські члени вийдуть демонстративно з товариства, коли Грушевському не буде зроблено сатисфакції, і які це може мати наслідки. Тоді він відповів, що на

завтра скличе нараду з нотаблів, на яку запросить і нас. Другого дня ми побували в Євгена Олесницького, у Степана Федака, який теж має велику силу по банках, і з ними вели таку ж саму розмову. Обидва вони обіцяли помагати нам, бо високо цінять наукову діяльність Грушевського і дуже не бажають розриву з Україною під час боротьби за соймову реформу. Олесницький просто сказав, що коли австрійський уряд і рахується з галичанами, то тільки через те, що за їх спиною стоїть 30 мільонів українців у Росії.

Всі запрохували нас побувати на з'їзді Національно-демократичної партії, побачити і послухати свідомих селян, але ми не пішли, побоявшись, що в "Новім Времени" буде телеграма про приїзд делегатів із Росії для переговорів про відділення України від Росії, бо націоналістам скрізь ввижається сепаратизм.

Вечері у великій залі Кредитового союзу зійшлося душ 20 галицьких нотаблів; між ними були професори Дністрянський⁴⁵¹, Колесса, Рудницький, Володимир Шухевич⁴⁵², зо скілька послів парламентських, як К. Левицький, Л. Цегельський, Фолис⁴⁵³ та інші і багато невідомих нам. Тут ми довідались, що на цю нараду запрошено і двох членів теперішнього виділу Наукового товариства, С. Томашівського та В. Охрімовича⁴⁵⁴, як кажуть, авторів тої анонімної брошури, тоді ми стали вимагати, щоб запрошено було і двох членів попереднього виділу, які написали спростування на ту брошуру – Мочульського⁴⁵⁵ та Джиджору, і Кость Левицький мусів запросити і їх.

В. М. Леонтович висловив на цій нараді те саме, що ми казали Костеві Левицькому у його домі, і закінчив рішучою заявою, що коли загальні збори не дадуть сатисфакції Грушевському, то ми вийдемо з товариства.

Перший почав відповідати редактор "Діла", Панейко, сказавши, що з нашим виходом не порвуться відносини між Україною та Галичиною, бо в історії зносин двох частин України ці ниточки й непомітні будуть. Потім почали нападати на Грушевського Дністрянський та В. Шухевич, обвинувачуючи його в автократизмі, в деспотичнім поводженні, в тім, що він підбирав собі виділ за поміччю голосів з України, членів, які безпрекословно слухалися його; давав стипендії кому хотів, приймав на службу, кого сам бажав і, таким способом, розпоряджався товариством, як своїм власним господарством, а хто наважувався протестувати, того на нових загальних зборах викидав з виділу знов-таки тими українськими голосами, які передавались по його вказівкам з України. В. Шухевич доводив, що поки не було Грушевського у Львові, то галичани вільно собі зносилися з Україною, а українці бували у нього в домі у Львові, а коли приїхав Грушевський, то всі зносини з Україною опинилися в його руках. Я відповів на це, сказавши, що Грушевський не сам поїхав до Галичини, а його післала Київська громада, і ми вважаємо його за свого посла-амбасадора, а через те й вели зносини через нього, і кривду, зроблену йому, вважаємо за кривду всій Україні. На слова Панейка я відповів, що історію ми робимо самі, і коли ми непомітні ниточки в ній, то того не можна сказати про Грушевського, бо він належить до людей безсмертних, як Котляревський⁴⁵⁶, Шашкевич⁴⁵⁷, Драгоманов, Франко, не кажучи вже про Шевченка.

В. М. Леонтович завважив на слова Дністрянського, що дивно, що ніхто ніколи не протестував одверто на загальних зборах ні у виділі проти самовластия Грушевського, а вжили огидного способу – анонімної брошури й опорочили нашого найчільнішого чоловіка. Тепер як наші вороги будуть дивитись на нас і на наш рух, коли на чолі його стоїть чоловік, якого обвинувачують мало не в шахрайстві, і знову став вимагати сатисфакції Грушевському.

Тоді голова наради, Кость Левицький, спитав нас, чи маємо ми якусь конкретну пропозицію. Я сказав, що ми вимагаємо, щоб загальні збори винесли таку постанову, і прочитав ту резолюцію, що ми виробили на нараді з членами попереднього виділу:

Загальні збори, осуджуючи способи боротьби, ведені проти проф. М. Грушевського і ставлячи високо його діяльність і заслуги для Наукового Товариства ім. Шевченка, висловлюють йому найбільше признання і просять його й надалі лишитися головою Товариства.

Але противники Грушевського зчинили гвалт. Тоді ми заявили, що Грушевський не вернеться до них; йому нема чого працювати з людьми, які його не оцінили, він потрібній тепер нам, бо у нас тепер є хоч маленька можливість робити наукову роботу. І коли вони не хочуть прийняти нашої резолюції, то на зборах ми прочитаємо оцю заяву про наш вихід з товариства, яку ми написали в Києві:

Зважаючи на те, що попередні загальні збори не осудили недостойних способів боротьби і агітації, ведених проти проф. М. Грушевського, – зважаючи також на те, що теперішні загальні збори не дали належної сатисфакції проф. М. Грушевському, якому ми цілком довіряємо і заслуги якого перед Науковим Товариством ім. Шевченка високо цінимо, ми нижчепідписані, не можемо зоставатись надалі в Товаристві і заявляємо про свій вихід з числа його членів.

Заяву цю підписали всі київські члени т-ва, крім К. М. Антоновички.

Після цього виступив з гарною промовою проф. Колесса, який сказав, що наукові заслуги Грушевського величезні, ото коли й є дефекти в його особистій вдачі, то вони згодом забудуться, а лишиться тільки його колосальна праця.

Посол Цегельський у блискучій промові сказав, що він розуміє, що українці хочуть взяти собі Грушевського назад, але не розуміє, що є такі галичани, які не хочуть мати Грушевського тут. Що буде з Науковим товариством без нього, хто з галичан може його заступити? Він не бачить тут таких людей.

Після цих розмов В. Охрїмович написав резолюцію, яку ми, виправивши трохи, згодилися прийняти і на якій погодилися всі. Резолюція така:

Загальні Збори Наукового Товариства ім. Шевченка, висловлюючи жаль

з приводу конфліктів, які попередили резигнацію проф. М. С. Грушевського з становиська голови Наукового Товариства ім. Шевченка і осуджуючи факт, що в тих конфліктах були ужиті з обох боків* недостойні способи боротьби і агітації, не приймають до відома резигнацію проф. М. С. Грушевського і, признаючи його великі заслуги для науки і для Товариства, просять його, щоби задержав провід у Товаристві.

Резолюцію цю виділ мав предложити зборам, сказавши, що Грушевський зрікся бути головою товариства. Щоб як-небудь не переінакшили резолюції виділові, я переписав її собі і голосно перевірів її з текстом В. Охрімовича.

Коли ми скінчили з цією формою сатисфакції М. Грушевського, Кость Левицький запитав нас, як ми ставимось до проекту нового статуту. Ми відповіли, що ми проти нього, і свої аргументи висловили в записці, розісланій всім членам, але з статуту ми не робимо “міністерського питання”: коли новий статут пройде, то ми через це не вийдемо з товариства.

Тоді члени нового виділу сказали, що вони вважають за краще відкласти справу з статутом надалі. Я висловився за те, щоб її не відкладати, а вирішити на цих зборах, В. М. Леонтович сказав, що коли відкладати, то відкласти не менше як на рік, бо нам нелегко приїздити з Києва.

На тому й скінчилася наша нарада, і ми майже всі пішли вечеряти в “Народню Гостинницю”.

За вечерею В. Шухевич висловився, що до теперішньої гостроти відносин австрійської України з російською дуже прислужився Єфремов своєю гострою полемікою, в якій він збештав таких людей поважних і улюблених молоддю, як Рудницький, і що “Рада” тепер дуже підірвала свій престиж у Галичині.

Я відповів, що “Рада” не може відповідати за Єфремова, бо Єфремов має таке ім’я, що відповідає само за себе, а гостроту в полеміці викликав сам Рудницький, закинувши Єфремову “фарисейство” та “інсинуації”. Тут виявилось, що галичани слову “інсинуації” не надають того образливого значіння, яке воно має у нас: у них воно означає просте підсування чужих думок. Проф. Рудницький, який робить вражіння незлобивої людини, сказав мені потихеньку, що його статтю так переробили приятелі, що він її не пізнав, коли прочитав у “Ділі”.

Весь ранок у день загальних зборів ми бачилися з прихильниками Грушевського, довідувалися від них про настрій приїжджих із провінції. Виявилось, що тільки львів’яни, які приймають близьку участь у товаристві, гостро настроєні проти Грушевського, а вся провінція рішуче стоїть за нього, бо не бачить між львів’янами людини, яка могла б заступити його в товаристві.

Львів’яни в приватних розмовах з нами всі, признаючи величезний талант і наукові заслуги М. Грушевського, висловлюються різко проти його

* Фразу “з обох боків” ми викинули.

особистої вдачі. Всі кажуть, що він оточив себе всякими нездарами, інтриганами, які, шепчучи йому на вухо, набрікують на немилих їм людей і виставляють їх в очах Грушевського як його особистих ворогів та штовхають його на боротьбу з ними. Це витворило таку атмосферу в товаристві, що всі порядні люди тікають звідтіля, а лишаються тільки клевети Грушевського, якими він обсадив усі платні посади в товаристві. І все це робиться за поміччю членів з України, які передають свої голоси невідомим їм людям, тільки довіряючи Грушевському. Проти українців взагалі вони нічого не мали б, коли б вони передавали голоси своїм українцям або хоч галичанам, відомим їм особисто. Один мій давній знайомий, маляр І. Труш, сміючись сказав, що вчора на нараді ми продешевили: галичани дали б кожному українцеві по п'ять голосів, аби тільки взяли собі Грушевського, а за кілька років українці так само раді будуть здихатися Грушевського, як тепер галичани.

Очевидно, при такому настрою Грушевському неможливо зоставатися головою в товаристві і взагалі працювати там. Та там він уже й зробити не може більше того, що зробив. Він підніс товариство на таку височінь, що воно має репутацію нашої Академії наук; він поставив товариство на рейки (шини), й воно котитиметься якимось і без нього. А коли б він туди вернувся, то знов почалася б боротьба, інтриги, всяка гидота, яка і його огидила б ще гірше, і товариство привела б до розвалу.

До такого висновку прийшли ми всі троє і вирішили по приїзді в Київ попросити М. Грушевському подякувати товариству за честь, але рішучо відмовитися від головування.

Мені здається, що все вийде на краще. М. Грушевський всю свою гігантську енергію, геніальні здібності тепер прикладатиме на російській Україні. Якщо зовнішні обставини не стануть на перешкоді, то за його приводом і київське Наукове товариство досягне тої висоти, якої досягло львівське. Може, й досвід, придбаний ним у Львові, остереже його від тих хиб, які він робив там. Може, він уже не прислухатиметься до голосу всяких шептунів і не буде наступати на мозолі людям, щиро відданим справі, але які не зовсім поділяють його думок. Дай-то Боже!

Загальні збори 13/ХІІ привабили таку масу народу, як ні одні попередні. Всі готувалися до боротьби, обидві сторони мобілізували всі свої сили; виділ перед самими зборами прийняв коло 50 нових членів, все своїх прибічників, але вся справа рішилася попереднього вечора на "довірочній нараді" галицьких нотаблів з трьома делегатами з України.

Заступник голови товариства, проф. Ст. Томашівський, відкривши збори і привітавши гостей з України, розповів, що проф. Грушевський без видимої причини "зрезигнував" зі становиська голови товариства, але виділ тої резигнації до відома не прийняв і після "довірочної наради" з українськими делегатами та галицькими поважними людьми вносить оцю резолюцію, яку просить прийняти без дискусії й одноголосно. Це вже явне "коварство", бо ми умовилися, що виділ внесе резолюцію від себе, а Томашівський дав зрозуміти, що виділ це робить під

пресію галицьких нотаблів та делегатів з України; ця заява зробила на нас прикре вражіння, і ми вже могли сподіватись і надалі якихось випадків проти нас. Проф. Рудницький прочитав ту резолюцію, і збори гучними оплесками привітали і прийняли її. Один Павлик⁴⁵⁸ запротестував проти того, що на збори принесена резолюція, вироблена десь поза зборами, на якійсь довірочній нараді. Але на цей зовсім слушний протест ніхто не звернув ніякої уваги.

На повісті стояло два питання – проект нового статуту і фінансовий стан товариства, але до них не дійшло. Тільки що В. М. Шемет наготувався сказати привітну промову зборам від України, як член виділу В. Охрімович, натякаючи на наше начебто бажання, порадив відкласти справу з статутом надалі. А В. Бачинський прямо вигукнув, що делегати з України на тій же довірочній нараді просили не розглядати статуту тепер. Ми страшенно обурились, і В. М. Леонтович хотів зараз відповісти, але голос раніше дано було Свенціцькому⁴⁵⁹, директорові музею, який почав докоряти виділові, що він так панькається з делегатами з України. Коли дійшла черга до Леонтовича, то він у гострих виразах довів зборам, що це неправда, що це наклеп на нас, що ми зовсім не проти того, щоб хоч зараз розглядати новий статут, але коли ми почули вчора, що цю справу виділ хоче відкласти, то висловились, щоб її відкласти принаймні на рік, щоб ми могли приїхати на збори.

Тоді В. Охрімович признав, що ми не висловлювали бажання відкладати справу з статутом, але сам виділ “цофає” свій проект, бо він викликав таке роздрознення, таку гостру полеміку, що виділ певен, що новий проект тепер не буде прийнятий.

Я знов напосідався, щоб зараз розглядати новий проект, у надії провалити його, але галицькі противники нового статуту чомусь згодні з тим, щоб справу з проектом відкласти, і збори постановили, щоб виділ, взявши на увагу все, що писалося про новий проект, скликав загальні збори в ювілейний 1914 рік для розгляду нового статуту.

На тім збори й закінчились. Прихильники М. Грушевського були дуже задоволені зборами, бо, на думку всіх, виділ сам себе висік за агітацію проти Грушевського, признавши її недостойною й осоромився з статутною справою, бо сам же її “цофнув”.

Хоч на нас збори зробили неприємне вражіння, але ми були задоволені тим, що виконали свою місію – досягли хоч якої-такої сатисфакції Грушевському, не дали розростися розмові між Україною російською й австрійською.

Після загальних зборів запросили нас на вечерю до Шухевича, де зібралось багато поважних галичан: парламентські послани Є. Олесницький, Л. Цегельський, проф. С. Рудницький, директор “Дністра” д-р С. Федак і багато інших. За вечерю допізна велась обопільна сердечна розмова, і ми вийшли з милим вражінням від гостинного господаря. Всі гості і сам господар відпровадили нас аж до “Народньої Гостинниці”.

Другого дня, побувавши в музеї Шептицького⁴⁶⁰ і поробивши прощальні візити найвизначнішим нотаблям, ми виїхали додому.

Директор музею, д-р І. Свенціцький, запрошував нас до Митрополита. Нам самим дуже хотілося побувати й познайомитися з гр. Шептицьким, але ми побоялись зробити йому візиту, щоб галицькі москвофіли не донесли російському консулові у Львові, що ми приїздили до Митрополита Шептицького на нараду про те, як би завести унію на Україні, за що уряд російський не погладив би нас по голівці.

Приїхавши до Києва, я поспішив до М. Грушевського, переказав йому все вище записане і висловив йому свою думку, що йому зовсім не варто вертатися до Львова, бо всі львів'яни дуже настроєні проти нього.

– Я й сам думаю, – каже Грушевський, – що мені треба усунутися від участі в Науковому товаристві ім. Шевченка, я буду тільки читати лекції на університеті.

– А на мою думку, Вам не треба й лекцій читати і взагалі зовсім не слід вертатися до Львова.

– Але ж мені, – каже Грушевський, – лишається тільки трохи прослужити до половинної пенсії (емеритури) урядової.

– Та хіба ви, – кажу, – не обійдетеся без тої пенсії? Ви ж людина, слава Богу, заможна, я б на вашому місці покинув ту пенсію і навіть більше: я б подарував якійсь інституції і віллу у Львові, щоб галичани не мали приводу закидати вам користолюбіє і говорити, що ви наживалися з Наукового товариства, як вони це говорять тепер, і навіть написали в тій анонімній брошурі, що ви свою велику “Історію України” друкували на кошт товариства.

Грушевський, страшенно почервонівши, відповів на це:

– Не такий-то вже я й заможний, щоб зрікатись пенсії (емеритури) та ще й дарувати свою віллу.

Очевидно, не стало в нього духу зробити величний жест.

Після того, як М. Грушевського львів'яни, можна сказати, виперли з Наукового товариства ім. Шевченка, він різко змінив своє відношення до киян. Перше він ставився до всіх з висока, погірдливо, а коли прибила, пригнітила його ота львівська пригода, то він став поводитися з киянами ласкаво, уважно, навіть став запобігати ласки у тутешніх членів Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

Перше ж він було раз у раз дорікав киянам, що вони не шанують його, не ставляться до нього з такою повагою, як галичани.

На це я, бувало, кажу йому:

– Чого ж ви ще хочете, пане професоре? Ми вас вважаємо за нашого великого вченого-історика, за надзвичайно енергійну й працювиту людину, за небувалого ще в нас організатора. Що ж ви хочете, щоб ми не сідали при вас і розмовляли з вами стоячи, як це роблять галичани, і безапеляційно слухали ваших розказів?

Але в мене не ставало духу сказати, що він своєю автократичністю сам розвальноє те, що організував, достоту так, як це раз у раз робив і талановитий М. Міхновський.

Одного разу, коли М. Грушевський вже дуже став нарікати на те, що кияни не цінують його заслуг, вставляють йому патики в колеса і т. д., я сміючись кажу йому:

– Знаєте, пане професоре, ви вже починаєте поводитись так, як хоробливий егоцентрик М. Кропивницький. Той так звук, що всякий його вихід на сцену публіка зустрічає оплесками, що коли приходив до когось у гості і господар і гості не зустрічали його оплесками і не гукали: “Слава!”, то він вважав це за особисту образу і мовчки сідав осторонь від людей і потихеньку посвистував собі під ніс. Також він не міг перетерпіти, коли в його присутності хвалили когось іншого. Пам’ятаю, як 1904 року святкували в Лохвиці ювілей лохвичанина професора Стороженка, і О. П. Пчілка описала в “Київській Старині” те святкування, то Кропивницький, що грав тоді в Києві, зайшов до мене, почав ляяти Пчілку за те, що вона, описуючи той ювілей, про нього, Кропивницького, сказала тільки два-три слова.

– Та вона, – кажу, – описувала не ваш ювілей, а Стороженків...

– То дарма, – каже Кропивницький, – але ж і я там був і в його честь спектакль ставив!

– Я, пане професоре, раджу вам не наслідувати Кропивницького, бо ви на тому тільки губите: люди шануватимуть вас більше, коли ви їм про те менше будете нагадувати; кажу вам це, як приятель ваш.

– Я знаю, – каже Грушевський, теж сміючись, – що ви такий приятель, що посипає сіллю мої рани і розтирає їх. Аякже!

З П. Христюком, нашим секретарем редакції, довелося попрощатись. Опинився він у нас в редакції так, як і більшість відділоводів, чи редакторів, як кажуть галичани.

20 грудня

Скінчивши середню технічну школу в Баку за Кавказом, він прислав мені непогане, але замолоде оповідання і спитав листом, чи може він мати в редакції зарібок, коли вступить в Київську політехніку, бо він не має засобів до життя. Побачивши з того оповідання, що він добре володіє українською мовою і пише зовсім грамотно, я прийняв його на один з відділів, а коли він виявив себе працюючим і уважним робітником, то згодом зайняв вакуючу посаду секретаря редакції.

Але правду каже приказка: “Оженився – перемінився”.

Почав мені скаржитися на нього Ніковський (головний редактор), що він став недбало працювати: пізно приходив до редакції, а тому пізно посилав матеріал до друкарні і вона з приводу того висловлює незадоволення, бо не встигає в свій час випускати газету і т. д.

Одного разу в редакції каже мені Ніковський:

– От уже одинадцять година, а Христюка нема! Нарешті, коли він прийшов, я пішов до нього в кімнату і, вийнявши годинник, показую йому мовчки. А він мені на це:

– А ви раз у раз ще пізніше приходите!

Я так був здивований цею відповіддю, що з хвилину дивився на нього, витріщивши очі, а далі кажу:

– Та я ж ніякої платні з редакції не одержую, а ще, як ви самі знаєте, й приплачую. Я можу й зовсім не приходити сюди, це моя добра воля. А ви, при такому розумінню своїх обов'язків, очевидно, не можете далі працювати в редакції.

Так ми й попрощалися з ним.

Не розумію – чи це така простодушна наївність у нього, чи він сам уже мав покинути редакцію, бо зараз же став на поплатнішу посаду в Союзі кооператив.

1914 РІК

5 січня

Святами у мене перебувало багато приїжджого люду*. Темою всіх розмов було наступаюче свято столітнього ювілею з дня народження Т. Г. Шевченка. Всі одногосно висловлювались, що треба вжити всіх заходів, аби свято вийшло якнайбучніше. Треба дбати, щоб городські та земські установи самоврядування взяли на себе ініціативу улаштування свят. Для цього треба подавати в управи заяви, підписані якомога більшим числом людей. Коли земства та городські думи візьмуться за це, то треба подбати, щоб своїм людям увійти в найбільшому числі в комісії по впорядкуванню свят. Треба подбати, щоб у всіх поступових місцевих газетах в день ювілею було якомога більше статей про Т. Шевченка та відповідних малюнків; щоб відомості про Шевченка широко рознеслися по всьому світі. Подбати, щоб видавництва наші повипускали всякі ювілейні видання і розповіджувати їх якомога ширше.

Коли на цей конкурс буде виготований підхожий проект пам'ятника Шевченкові, то подбати, щоб 25 лютого Київська дума зробила закладини і вжити всіх заходів, щоб на це свято з'їхалося якомога більше людей з усіх кутків України й Галичини.

Але коли зайшла мова про місце для пам'ятника, то тут уже до однієї думки ніяк не можна було прийти. Ми, "радяни", напосідалися на тому, що єдине відповідне місце для пам'ятника, як ми вже не раз писали в "Раді", це – в кінці Петровської алеї, за мостом Царського саду, над Дніпром, щоб "було видно, було чути, як реве ревучий".

Інші вихваляли місце проти городського оперного театру. Треті стояли на тому, що найкраще місце – це на Хрещатику, проти Критого ринку. Були гарячі голоси за місця – в Золоторівському сквері; на місці панорами Голгофа на Володимирській гірці; на Бібіковськiм бульварі, протіі Володимирського собору або поряд з університетом, навкоси проти Миколая I; в кінці

* З'їзд ТУП.

Бібиковського бульвару проти Критого ринку; на Сінній площі; проти міського музею і т. д. Таким робом, ми не могли зупинитися ні на якому місці і довелось задовольнитися тим місцем, що відвела давніше городська дума, себто на Караваєвській площі. За це місце висловлювалося теж багато народу, мотивуючи тим, що на цій площі має стояти український театр, про будову якого клопочеться М. К. Садовський; крім того, згодом можна сподіватись, що В. Васильківську вулицю переіменують на Шевченківську.

Я, сміючись, радив зробити пам'ятник Тарасові на колесах і перевозити його на всі пропоновані місця, таким робом будуть задоволені всі.

Ще багато розмов викликав учительський з'їзд у Петербурзі.

Всі реферати про українську мову в школах приймалися учителями з захопленням, і прийнято резолюцію, що в народніх школах повинно вчити рідною мовою; в середніх і вищих школах повинно виучувати рідну мову, українську літературу, історію, географію, звичаєве право державною мовою.

Уряд і чорносотенне громадянство російське несподівано побачили, що український рух захопив і учительство. В результаті треба сподіватися всяких репресій та утисків на учителів. Правда, більшість рефератів читали люди, які не залежать від Міністерства народньої освіти (С. Ф. Черкасенко, В. К. Прокіпович⁴⁶¹, С. Ф. Русова), а народніх учителів, напевне, Кассо (міністр) повинить з посад.

Радилися й про "Украинскую Жизнь". З нею така ж справа, як і з усіма українськими часописами та журналам: тяжко нести і шкода кинуть. І торік "Украинская Жизнь" дала дефіцит, незважаючи на те, що й мова зовсім зрозуміла, і зміст цікавий. На часописи українські нарікають, що вони пишуться незрозумілою заголові мовою, а через те, мовляв, і передплатників мало. А от "Украинская Жизнь" друкується по-російському, а передплатників у неї ще менше, як в українських органів, а через те доводиться вишукувати засоби на покриття дефіциту. Вирішено підтримувати "Украинскую Жизнь", поки не заснується журнал Спілки недержавних націй, який, може, з половини цього року буде виходити в Москві, а в тому спільному органі буде й український відділ. Таким робом, російська публіка, на яку головним чином рахувала "Украинская Жизнь", матиме звідкіль брати інформації про український рух. Власне, засновуючи "Украинскую Жизнь", рахували на російського читача, а виявилось, що передплачують її майже виключно українці – одні з обов'язку, а більшість через те, що не вчитає українських органів, особливо "Літературно-Наукового Вісника" з його галичанською мовою.

Для інформації російської публіки досить би було видавати неперіодично брошури та книжки російською мовою по всяким питанням.

Не пам'ятаю, чи згадував я в цих записках про інформаційну книжку в російській мові, про яку гаряче клопочеться Л. М. Жебуньов. Не можу зараз перевірити, бо через російські конституційні порядки я не держу в себе цих записок. Боюсь, що колись прийдуть трусити, заберуть, і хоч нічого в них злочинного нема, а можуть їх мені і не віддати.

Л. М. Жебуньов заходився клопотатись, щоб хтось написав книжку, яка б довела, що український рух не є результат польської, чи австрійської, чи германської інтриги, як каже Щоголев у своїй “доносительній” книзі, а річ цілком органічна, яка тягнеться, відколи існує український народ.

На теплих водах, літом, Л. М. Жебуньов познайомився з якимись “сановниками”, зацікавив їх (як каже!) українським рухом, і от вони б то й подали йому гадку, що для ознайомлення “сановних осіб” з українським питанням потрібно видати невеличку книжку (бо великої “сановні особи” не прочитають), яка коротко, але вичерпно довела б, що український рух був, є й буде, незважаючи ні на які утиски, бо це явище не штучне, а органічне.

Характеристично, що й С. Щоголев, видавши великий том про український рух, який порозсилав усяким сановним особам, упевнився, що вони великих книжок не читають, а через те недавно видав конспект своєї великої книжки, яку дотепно А. Яблоновський назвав “Підручником для жандармів”.

Так от, Л. М. Жебуньов спершу почав намовляти Д. І. Дорошенка, щоб він узявся написати таку книжку, а коли той відмовився, то вхопився за П. Я. Стебницького. Той довго відмовлявся, але від Жебуньова трудно відчепитись, коли він причепиться з чим-небудь, чим він даної хвилі захоплений. Нарешті П. Я. Стебницький, порозумівшись з О. Г. Лотоцьким, вирішили написати вдвох.

Цими днями О. Г. Лотоцький привіз написану ними вдвох книжку на розгляд у Київ. Л. М. Жебуньов страшенно задоволений цією працею, каже, що кращого він і не сподівався, Перечитали її С. Єфремов, М. Грушевський, Л. Шраг, В. Леонтович та я і всі визнали її дуже хорошою, дуже потрібною для широкої публіки.

В. Леонтовича вона дуже засмутила й обезкуражила: прочитавши її, він висловився, що, очевидно, йому треба покинути писати, бо автори, перечисляючи в цій книжці українських письменників, не згадали про нього, а тим часом у списку є навіть Прохор Воронин. Повторилося те саме, коли І. Франко в своїй статті “З останніх десятиліть” теж проминув Леонтовича. Тоді я попросив Б. Д. Грінченка, щоб він спростував цю помилку Франка, і він в “Київській Старині” сказав скільки теплих слів про писання Леонтовича. Тепер я про це сказав О. Г. Лотоцькому і, читаючи рукопис, сам вписав прізвище Леонтовича-Левенка в список українських письменників.

Справді, якось воно не по правді виходить: Франко, розхваливши до небес Кравченка⁴⁶² та Катренка⁴⁶³, про Леонтовича й не згадав; так само і П. Я. Стебницький та О. Г. Лотоцький навіть дрібнесенького П. Воронина згадали, а Леонтовича – ні. А тим часом, на мою думку, Леонтович інтересний і цінний повістьяр (белетрист).

Книжка ця має вийти виданням “Украинской Жизни” в марті місяці, щоб Л. М. Жебуньов міг післати її своїм сановникам, поки ще не розглядалися в Сенаті записка Кулябка та книжка Щоголева про “зловредність” українського руху.

16 лютого

Готувалась Україна по всіх великих і малих городах, містечках та селах відсвяткувати 100-літній ювілей Тараса Григоровича так гучно, як дозволять місцеві сили. В Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Кам'янці городські думи взялися організувати свята: повибирали для того комісії, асигнували гроші. Київська дума, наприклад, визначила на це свято майже односторонньо 5 тисяч рублів. Маленькі міста, певне, обмежилися б якимись концертами, виставами, а села здебільшого самими панахидами. Але не так склалось, як гадалось.

Київська права преса – націоналістичний “Кієвлянин” та чорносотенний “Кієв” підняли страшенний гвалт, а за ними і вся права преса по всій Росії. Чого тільки вони не наговорили! Шевченко – безбожник, богохульник, сепаратист, ворог російської державности. І от мазепинці хочуть такому злочинцеві ставити пам'ятник у “святom Кієвe” та святкувати його 100-літній ювілей. Мазепинці, мовляв, знають добре, що Шевченко нездара, що вірші йому писав Куліш, що він п'яниця та аморальна людина, але вони хочуть скористуватись його популярним іменем, щоб зробити гучну політичну, сепаратистичну демонстрацію.

Від націоналістичних та чорносотенних клубів посипалися телеграми всім міністрам, щоб не дозволяли цих свят, щоб звернули пильну увагу на “мазепинський” рух, бо він найнебезпечніший за всі політичні рухи, бо посягає на цілість держави, намагається роз'єднати “двѣ вѣтви єдиного русскаго народа” і т. д. і т. д. Як водиться, найбільше старалися землячки: А. Савенко, А. Стороженко, проф. Армашевський⁴⁶⁴, Постний. Першим на це обізвався попечитель (куратор) Київської округи Деревницький, який циркуляром заборонив учителям і учням брати яку-небудь участь у святах. Потім пішла чутка, що міністр внутрішніх справ “посоветовал” губернаторам не дозволять ювілейних свят. Нарешті й Синод заборонив служити “торжественныя” панахиди по Шевченкові, а проти “скромных” домашніх панахид він нічого не має, бо православна церква, мовляв, молиться і за грішників. От фарисеї!

Ми звернулися до кадетів та трудовиків, щоб вони негайно подали урядові “запрос” у Думі з приводу цих заборон, а самі умовилися добиватись скрізь дозволу на свята, а коли офіціальним інституціям, як-от городським думам, не дозволять святкувати, то відмовитись від усякого святкування і таким робом впорядити Тарасові Григоровичу в день століття зо дня його народження “німий ювілей”.

Кадети й трудовики справді негайно внесли в Думу інтерпеляцію, через що це уряд забороняє святкувати ювілей Шевченка, а згодом і есдеки внесли ширшу інтерпеляцію взагалі про утиски українського руху в усіх його проявах.

Коли почалися в Думі промови з приводу цієї інтерпеляції, то П. Н. Мілюков, лідер кадетської партії, сповістив київських кадетів, що він має приїхати в Київ, щоб на місці познайомитися з українським рухом, який він знає тільки з літератури, та щоб набратися матеріалу для своєї промови в Думі.

Треба сказати, що київська кадетська група, яка складається переважно з українців родом, давно вже докоряє кадетському комітетові, що він не рахується з українським рухом, не зважає на нього, а тим часом рух цей росте і все ширше й ширше розпросторюється, і коли кадети не будуть виступати в Думі в оборону його, то на будучих виборах у Державну Думу кадети на Україні ризкують провалитись, бо тоді українці, де не зможуть провести своїх кандидатів, подаватимуть голоси за трудовиків, які ближче до серця приймають національне питання.

На кадетських конференціях, завдяки київським кадетам, а особливо Іванові Миколайовичу Полторацькому, людині вельми талановитій, кадетська думська фракція взяла на себе обов'язок добиватись української мови в народніх школах як викладової і в середніх школах виучування української мови, літератури та історії й заснування в університетах на Україні кафедр по українознавству на російській мові: кафедри мови, літератури, історії України, її права звичаєвого і т. д., а також заведення в судах на Україні української мови.

П. Н. Мілюков, як реальний політик, зважаючи на пресію київських кадетів, вирішив сам, своїми очима побачити той рух, і коли він дійсно має якусь силу і будучність, то піти з ним у контакт, щоб не придбати своїй партії дужого ворога, який може побільшити сили трудовиків.

Коли кадети сповістили нас, в який день має прибути Мілюков, то ми зібралися й вирішили, що в розмовах з ним треба освітити наш рух з усіх боків і якомога повніше, хоч, на жаль, дуже коротко, бо Мілюков приїздить тільки на один день, а йому ж треба ввечері відбути нараду з кадетами; таким робом, нараду з українцями призначено вдень – від 12 до обіду, години до 6-ої найпізніше.

Ролі розподілили так: М. С. Грушевський взяв на себе загальну тему про завдання та ідеали українців; Л. О. Яновська – про Шевченківський ювілей; Л. М. Жебуньов – про книжку на селі і відношення до неї народу; В. М. Леонтович – про свідомість українського громадянства; Д. І. Дорошенко – про “Просвіту” та їх значіння; А. В. Ніковський – про недопущення української преси на село; Л. М. Черняхівська – про репресії на театр та клуби; В. К. Прокопович – про народню школу; М. С. Грушевський – про кафедри по українознавству; М. П. Василенко – про відношення кадетської преси до українського питання. Всі доповіді мусіли довести, що український рух не є штучне явище, яке захоплює тільки невеличку купку інтелігенції, а виникає з потреб широких мас українського народу і народ сам виступає в оборону своїх національних інтересів, коли стає хоч трохи свідомий.

В призначений день Мілюков дійсно приїхав, і в просторій квартирі Ф. Р. Штейнгеля, кадета-українця, зібралось нас українців 10 душ та 10 душ кадетів, з яких сім були українці, один жид і тільки два общероси, а “великороса” власне й жадного не було.

Треба за́вважити, що жид, коли побачив, що тут мова йде не взагалі про національне питання, а тільки про українське, пішов собі, як мені здалося, ображений тим, що тут не згадують про жидівське питання.

Нараду відкрив голова київської кадетської групи Є. Г. Шольп, привітавши Мілюкова і зазначивши, що київські кадети давно йдуть у контакт з українцями: вкупі вони проводили депутатів у Думу, разом вели земські й городські вибори по городу Києву і губернії, а тепер приїхав лідер кадетської партії, щоб ближче познайомитися з українським рухом і закріпити союз українців з усією кадетською партією, а далі прочитав список доповідей, які мають зробити українці. От після цієї вступної промови голови київської кадетської групи кадет-жид встав і вийшов тихенько з зали.

Через недостачу часу доповіді обмежили 15 хвилинами кожна.

М. Грушевський у своїй вступній промові насамперед застеріг, що ми з своїх відносин з кадетами не робимо монополії для них, а такі ж відносини маємо й з трудовиками. Далі він сказав, що ми від своїх союзників кадетів не будем критися й таїтись, а одверто говоримо, що ми, свідомі українці, за незначними виїмками, об'єднуємося на принципі парламентаризму, автономії України й федеративного устрою російської держави: з цього вже ясно видно, що ми не сепаратисти, не маємо ніяких замірів відділятися від російської держави і всякі завірення правої преси, що ми втайні маємо сепаратистичні заміри і користуємося германськими марками та австрійськими коронами, є суцця клевета. Навпаки, досі ми підпомагаємо російськими рублями львівське Наукове товариство ім. Шевченка.

Коли М. С. Грушевський скінчив, то знялося питання, чи Мілюков зараз має говорити або робити запитання, чи вже тоді, коли скінчатся всі доповіді. Мілюков висловився, що краще він уже візьме слово тоді, коли скінчатся всі доповіді, а тільки чого не дочує або не зрозуміє, то перепитає.

Далі Л. О. Яновська розповіла коротенько історію будування пам'ятника Шевченкові, які адміністрація робить перепони, й закінчила тим, що справа постанови пам'ятника Шевченкові не є справа купки інтелігенції, а всеукраїнська, що видно з кількостей дрібних жертводавців, переважно селян.

Л. М. Жебуньов разом доповідав і за А. В. Ніковського, який не мав змоги прибути на нараду. Він почав з того, що розказав про діяльність харківського "Общества Грамотности", яке видавало виключно російські книжки. Виявилось, що 82 % тих книжок ішло поза межі України, і тільки 18 % лишалося на Україні і то по містах, а на села майже й не попадало. Ніхто з селян і не знав про те "Общество Грамотности" й ніколи до нього за книжками й не звертався. Коли ж відкрилась у Києві "Просвіта" і почала видавати книжки, то маса селян почала звертатися до неї, просячи вислати книжок свого видання або за гроші, або дурно. Декілька уривків з тих листів Л. Жебуньов прочитав. Потім прочитав кілька відзивів про українські книжки з листів селян, учнів нижчих шкіл та солдатів, з яких видно, з яким захопленням селяни ставляться до книжок на своїй мові. Так само вони ставляться і до преси на своїй мові, але, на жаль, "легше верблюдові пролізти крізь вушко голки", ніж українській пресі – в село. І пошта від свого начальства, а волость від земських начальників та мирових посередників мають накази якомога гальмувати ширення української преси

на селі. Інспектори забороняють учителям передплачувати українські газети; благочинні – попам, попи – дякам і всім підвладним собі, навіть парафіянам і т. д. і т. д. Проте все-таки українська преса, а ще більше книжка проходять на село через людей незалежних від інспекторів, земських начальників, духовного начальства та земських управ, які, на диво, теж забороняють своїм службовцям передплачувати українську пресу. Наприклад, предсідатель Черкаської земської управи Давидов звільнив двох лікарів виключно тільки за те, що вони передплачували “Раду”.

Мілюков, видимо, дуже цікавився усякими фактами про поширення українського руху, бо часто перепитував доповідників, щоб вірніше записати собі. Треба сказати, що він вивчився стенографії і записував усе, що говорилося. Він особливо допитувався про поширення української свідомости в армії.

В. М. Леонтович у своїй доповіді доводив, що у всіх шарах і станах української людности виявляється великий інтерес до національного питання, руху і ілюстрував це влучно цілим рядом фактів. Коли на святах Котляревського в Полтаві в 1903 році губернатор заборонив читати привітання по-українському, то вся численна публіка, яка складалася переважно з усяких полтавських нотаблів, демонстративно вийшла з театру. Вибори в першу й другу Думи проходили не під національним гаслом, а тим часом в обох Думах зараз же зорганізувалися українські фракції, переважно з селян, яких, здавалося, найбільше цікавило земельне питання, а не національне. На кожному масовому зібранні, як-от усякі з’їзди, зараз же виникає національне питання і проводяться відповідні резолюції; так було на з’їздах кооперативному, сільськогосподарському під час київської виставки, так було й оце тепер на учительському з’їзді в Петербурзі, так буває на всіх районних кооперативних, учительських та інших з’їздах. Це свідчить про те, що український рух глибоко життєвий, а не штучно вигаданий.

Д. І. Дорошенко розповів історію “Просвіт” на Україні. Коли з’явилася змога, то відкрилося сила “Просвіт” не тільки в кожному губерніяльному місті, а й по багатьох повітових, по містечках та селах. Але згодом почалися утиски і майже всі “Просвіти” позакривали, зосталася тільки “Просвіта” в Катеринославі та зо скільки її філій на Катеринославщині. Своім існуванням вони зобов’язані губернаторам, які дивляться на них крізь пальці. (Я з свого боку скажу, що зобов’язані вони своїм існуванням Д. І. Яворницькому, який живе в приятельстві з катеринославським губерніяльним предводителем князем Урусовим, що має великий вплив на губернаторів. – Є. Ч.). Д. І. Дорошенко підкреслив, що філії по селах заснуються по ініціативі самих селян і діяльність у них провадиться самими ж селянами. Наскільки вони захоплюються своїми “Просвітами”, видно з того, що вони заставляють свої наділи в банках, аби добути грошей на збудування свого власного будинку “Просвіти”.

В цих “Просвітах” селяни позасновували бібліотеки, читальні, роблять там усякі читання рефератів, ставлять спектаклі і все це власними силами.

Л. М. Черняхівська розповіла коротеньку історію нашого театру, який, починаючи з інтермедій та інтерлюдій, розвинувся в сучасний театр, що стоїть нарівні з європейським театром. І все це зробилося, незважаючи на утиски театру, які почалися ще від самого Петра I і з перервами тяглися до 1905 року; це знов свідчить, що це не штучне явище, а життєве. Театр на Україні не є тільки розвага для городян, для інтелігенції, він тут грає просвітню роллю для всіх станів людности. Це єдиний поки що спосіб, яким широка людність задовольняє своє національне почуття, де вона проявляє свою національну фізіономію. Тим-то й труп українських така сила, що, мабуть, ні в одного народу нема відповідного числа. Крім того, по селах сама селянська людність ставить спектаклі, на які сходиться дивитись усе село.

Українці не мають ніяких своїх інституцій, де б вони прилюдно чули свою мову, де б до них ставилися поважно. Школи своєї нема, преса до селян майже не доходить, єдине своє місце – то свій театр, до якого й тягнеться стихійно всякий українець. Але, на жаль, адміністрація вже звернула і на селянський театр свою увагу і всякими способами намагається ставити перепони постанові українських спектаклів на селі.

До 1905 року, як відомо, українському театрові і в великих городах ставили всякі перепони: вимагали в один вечір ставити однакове число дій, як українських, так і російських; не дозволяли п'єс історичних, з життя інтелігенції, а в п'єсах з селянського побуту не дозволялося торкатися економічних, соціальних тем, зоставалося розробляти виключно “коханья”.

(Але обмеження селянським побутом, додаю уже від себе, послужило українському театрові тільки на користь, бо завдяки репертуарові з селянського життя селяни охоче ставлять ці п'єси по селах. А якби репертуар український був такий, як російський, тобто виключно інтелігентський, то селяни ним не цікавилися б. Таких п'єс, як “Брехня”, “Натусь” Винниченка, “Дон Жуан” Лесі Українки, “Крила” Старицької селяни не поставлять. Правду сказав якось М. С. Грушевський, що всякі утиски виходять врешті українському народові на добре здоров'я! – Є. Ч.).

Про народню школу зробив доповідь В. К. Прокопович, який був на учительському з'їзді в Петербурзі. Він спинився на тих висловах про школу з українською викладовою мовою, які чулися в Думі: “вони не просять”, “вони не хотять”. Навпаки, в “Раді” в 1906, 1907 роках друкувалися заяви робітників, селян, підписані тисячами душ про потребу своєї школи, своїх катедр по університетах. Коли голова Державної Думи Родзянко заявив у Думі, що селяни “не розуміють і не хотять українського язика”, то земляки Родзянка, катеринославські селяни, надрукували протест проти цієї заяви, підписаний 1800 душами. Несвідомі селяни дійсно не просять і не хотять, але не тільки української школи, а й до всякої їм байдуже, а тільки торкнеться свідомість селян, то вони зараз вимагають своєї школи. Це заявлялося і в пресі, і на всяких з'їздах, а до 1905 року навіть земства деяких губерній вимагали української школи. Виходить, що й просили, й хотіли, і визнають потребу в ній, і вимагають.

М. С. Грушевський про катедри сказав скорочено те, про що він писав не раз, і завважив, що торік він склав для кадетів пояснюючу записку для законопроектів про катедри, з якої досі кадетська фракція не скористувалася, хоч перед виборами в четверту Думу кадети урочисто обіцяли внести законопроект цей у Думі.

Нарешті М. П. Василенко сказав, що під час ювілею “Русских Вѣдомостей” в адресі від української преси справедливо було підкреслено, що ця ліберальна газета за все своє 50-літнє існування майже ніколи не звертала уваги на національні питання в російській державі взагалі, а на українське особливо. Це саме можна сказати про всю поступову російську пресу, крім хіба польського питання. Вона просто “прогавила” питання, які хвилюють більшу частину населення Росії і які вже так значно вирости, що не помічати їх стало неможливим. Але й досі кадетська преса не ставить українського питання, не дебатують його, не полемізує, а наче не помічає, наче ігнорує його, і це дає привід думати, що вона до нього ставиться негативно.

По скінченні доповідей Мілюков завважив, що з приводу інформаційних доповідей він нічого не має сказати – чого він не розібрав, то перепитував, але програмова промова М. С. Грушевського потребує обговорення. Він цілком згоджується з українською програмою-мінімум, яку кадетська партія взялася боронити, коли умовлялася з українцями перед виборами в 4-ту Думу; народна школа на рідній мові, виучування української мови в середніх і в педагогічних школах, катедри по українознавству по університетах, мова в суді – це він все раз у раз визнавав і визнає, але з автономією України, особливо з федеративним устроєм Росії він згодитися не може. Кадетська програма визнає автономію для Фінляндії та Польщі, бо там за це говорить історія і сучасний стан, в українців цього не було в історії і нема тепер. Щодо федеративного устрою Росії, то він рішучо проти цього, бо це приведе до її розпаду. Та взагалі кажучи, українці зовсім не так розуміють федерацію, як повинно. Федерація є стремління до об'єднання, а не роз'єднання. Американські штати або германські королівства та герцогства були зовсім самостійні, а потім увійшли в федерацію, тобто об'єднались. Українці ж з одного державного тіла хочуть утворити федерацію, яка складалася б з окремих суверенітетів. Він боїться, що ці думки пошкодять українцям, бо обурять проти них навіть і поступове російське громадянство.

М. С. Грушевський в гарячій промові відповів йому, що вся історія українського народу свідчить про його боротьбу за автономію, а в наші часи ця ідея, починаючи від “Соединенныхъ славянъ”, іде через Кирило-Методіївське братство, через Драгоманова, “Кіевскую Старину” до наших днів. Ще недавно “Рада” в ч. 14 зовсім одверто в передовиці заявила, що ми автономісти-федералісти і з цим ми ніколи не крились.

Ми зовсім не важимо на розпад Росії, навпаки, думаємо, що забезпечення національних прав кожного народу, з яких складається Росія, тільки зміцнить її цілість.

Треба завважити, що ця полемічна промова Грушевського була яскрава, колоритна і дуже гарна, тоді як перша, програмова, – суха, книжна, наче лекція, але, звичайно, дуже змістовна, остання ж – і змістовна, і переконуюча.

Мілюков, видимо, був вражений і не зміг її збити, а обмежився тільки, сказавши, що при такому розумінні українцями федерації кадети, напевне, порозуміються з ними, але тепер, на жаль, він не може дебатовати цього питання, бо вже пізно і йому пора на нараду з кадетами.

А тим часом було записано ще скільки душ, що мали говорити. Тоді на пропозицію голови Є. Г. Шольпа промови обмежено п'ятьма хвилинами.

Ф. П. Матушевський встиг тільки сказати Мілюкову, що, напевне, кадети придуть до думки про федеративний устрій Росії, як прийшли до думки про потребу українцям народньої школи та катедр, що перше відкидали. Сам Мілюков, коли був на археологічному з'їзді в Києві 1899 року, то не хотів визнати насущних потреб українців. Що ж до потреби автономії, то українці завжди про неї дбали. Навіть предок теперішнього Капніста їздив у XVIII віці в Берлін шукати піддержки для України в Пруссії⁴⁶⁵.

І. М. Полторацький в гарній і гарячій промові висловив думку, що аграрне питання, яке було "цвяхом" за перших Дум, вже повинно у кадетів замінитись національним питанням, і коли кадетська партія не хоче стати тільки великоруською, вона повинна рахуватися з стремліннями українців, як з ними рахується київський кадетський комітет, та він і не може не рахуватись, бо ось тут – з десяти кадетів, що зібралися в цій залі, – сім свідомих українців.

Мілюков знов відповів, що він, власне, ніколи не був противником українського самоозначення (самоопредѣлення), а тепер, після вислуханих інформацій, тим паче, а ідеали українські такі далекі, що про них реальним політикам нема чого сперечатись.

Але Мілюкову трудно вірити. Він, наприклад, запевняє, що раз у раз визнавав за українцями право на самоозначення, але це неправда, бо на з'їзді журналістів 1905 року в Петербурзі він, правда, неофіційно, а в приватній розмові з нами, "іногородцями", висловлюювався виразно, як централіст-нівеллятор. Правда, тоді він не бачив українського руху, не вірив у його життєву силу, а тепер, здається, вже переконався, що з цим рухом треба рахуватись.

Коли закінчилася нарада, то ми сміючись говорили один одному, що Мілюкова начинили так, що він не знати як і в думські двері просунеться.

Дійсно, промова Мілюкова в Думі 19-го лютого найзмістовніша, найбільш обґрунтована. Коли читаєш її, то так і бачиш виразно, що оцей факт він узяв з доповіді такого, а цей уступ від такого, і вся промова складена на основі доповідей, зроблених йому в Києві. Ця промова, перекладена з стенографічного думського звідо-млення, надрукована в ч. 49 "Ради" за 1914 рік, а з промовами інших ораторів,

23 лютого

хто цікавиться, можна познайомитись в статті А. Білоусенка (О. Лотоцького) “Українські дні въ Государственной Думѣ” (“Украинская Жизнь”, 1914, № 3)

Промова Мілюкова.

(19 лютого в засіданні Державної Думи з приводу заборони Шевченкових свят).

Суперечки, які тепер відбуваються, почалися не в стінах Думи.

Державна Дума тільки вмшалася в те підприємство, яке київські націоналісти намагалися провести, безпосередньо звертаючися до начальства. Тут вони мовчать, треба думати, через те, що бачать у Державній Думі непідходящий для себе ґрунт. Але там, у Києві, вони не мовчали. Там клуб київських націоналістів підняв цілу бучу.

Друкувалися статті Савенка, складалися резолюції, там посилалися алярмістські телеграми міністрам. Я сподівався, що член Думи Савенко вийде на катедру і спробує зчепитись у відкритому бою. Він визнав за краще мовчати. Дозвольте мені, замість відсутньої промови київського націоналіста, заступити її декількома уривками із документів київського національного клубу. Наводжу телеграфне повідомлення київських націоналістів по начальству: “Клуб уважає за свій обов’язок довести до відомости вашого високопревосходительства про таке: на території всієї південної Росії провадиться таємна пропаганда ідей українського сепаратизму.

Велике число агітаторів, як закордонних, так і тутешніх, доводять, що малороси цілком окремий народ, який і повинен мати самостійне існування як культурно-національне, так і політичне.

План мазепинців такий, щоб відірвати від Росії Малоросію від Волги й до Кавказу й увести її в склад Австро-Угорщини на федеративних основах, як автономну одинцю”.

Доказів цього страхітнього обвинувачення ми до цього часу не чули. Ми чули й оборону від графа Капніста 2-го, але замість того, щоб спростувати обвинувачення, Капніст негарно відкидав самі факти, які лежать в основі обвинувачення. Промова Капніста нагадала мені оповідання Савенка про того міністра, який нібито сказав, що “увесь український рух вигадав Савенко”. (Голоси праворуч: “Хто це сказав?”). Спитайте Савенка. Ні, панове, українського руху ніхто не вигадував, український рух існує, він буде існувати, і спроба не визнавати українського руху нічого не допоможе. Краще ми зробимо, коли з більшою увагою придивимося до нього. Тоді ми побачимо, що Савенко все ж таки дуже багато вигадав, а ще більше – не додумав. Все, про що він каже, справді є, але тільки в інших пропорціях і в іншому освітленні. Київські націоналісти все скидають в одну купу: і визнання українців особливим народом з окремою мовою, і вимоги, щоб із України була утворена автономна одиниця, і, нарешті, руїну єдиної Росії і віддачу України в межі Австро-Угорщини. Змішавши всі ці три цілком різні по суті твердження і охрестивши це назвою “сепаратизм”, вони безнадійно заплутують серйозну політичну проблему.

Щоб вирішити її, а вирішати її нам, панове, таки доведеться, треба насамперед розібратися в цій політичній мішанині.

Коли вірити обвинуваченням, існують якісь мазепинці з Грушевським на чолі, які бажають відділити Україну від Росії й прилучити її до Австро-Угорщини. Коли це так, то чого ж поміж самими цими “сепаратистами” є люди, які звивають їх не мазепинцями, а “богданівцями” і замість того, щоб уважати їх австрофілами, обвинувачують їх у москвофільстві. У мене в руках книжка Донцова “Модерне москвофільство”. Автор рекомендує себе представником крайньої лівої частини українського громадянства, представником марксистської інтелігенції. Д. Донцов роздратовано докоряє “сепаратистам” зайвого близькостю до російської культури. Він обурюється тим, що в останні роки у нас, а особливо в Галичині дуже виріс російський культурний вплив при допомозі тих же самих сепаратистів. Він закликає українців замість зближення з російським культурним впливом зближатися з поляками. Хто ж ті во роги, на яких нападається Донцов? Хто ж вони, ці провідники російського культурного впливу? Хто ці люди, які не тільки в Росії, але і в Галичині проводять російський вплив? – Це ті самі, яких Савенко називає “сепаратистами”. Очевидно, вони, ці українські сепаратисти, пробувають у надзвичайно дивному й тяжкому становищі.

З одного боку на них нападає Савенко, з другого – Донцов. Савенко обвинувачує їх у сепаратизмі, а “марксистська інтелігенція” запевняє, що вони хоріють на модерне “москвофільство”. Чи вам не здається, що становище не таке просте, як малювали його в клубі київських націоналістів. Вирішайте, чю роботу будемо робити, коли поруч із Савенком будемо ослабляти цей середній настрій, який тепер, на щастя, панує на Україні...

Ці люди, правда, звивають себе автономістами-федералістами. Донцов їм у цьому не вірить і запевняє, що в багатьох українців різні “автономії” – це тільки малопродуманий парадний пункт їх програми, яка по суті цілком інша. Донцов звиває їх “чистими культурниками”, які інколи говорять про автономію. Я так далеко не йду. Я їх і розумію. Як ви хочете, щоб було інакше, коли вся минувшина України говорить про автономію; коли самий термін “федерація” традиційний у самому руху з 40-х років, від Кирило-Методіївської громади і через Драгоманова доходить до цього часу. Але я вірю і в еволюцію, еволюцію політичних відносин і еволюцію політичних програм.

Ви чули, як граф Капніст увесь український рух зводив до любови до природи і до побутової старовини. Але предок гр. Капніста року 1791 їздив у Берлін і скаржився прусському міністрові Герцбергові на “тиранію російського уряду” і питав, чи можуть українці рахувати на протекцію Прусії на випадок їх повстання, коли вони спробують скинути з себе “російське ярмо”. Бачте, як час гоїть всякі речі. Від державної зради до цілковитого аполітизму – який широкий розмах, яка довга еволюція. Але між цими двома полюсами вміщається ціла гама відтінків і серединних політичних настроїв, і один із таких настроїв і є той федеративний автономізм. Я цілком не поділяю змагань

автономістів-федералістів і вважав би здійснення їх політичної програми для Росії справою шкідливою і небезпечною. Проте я мушу сказати, що й тут є відтінки. Традиційний термін – “федерація”, який жив протягом 70 років, не міг лишитися незмінним, не міг зберегти того ширшого розуміння, яке він мав у бакунінському анархізмі. Це не та “федерація”, про яку каже тепер наука державного права. Федералісти-українці мало сліdkували за розвитком цього терміна, і я думаю, що дальший розвиток їх політичних формул доведе їх до того, що й термін і розуміння вони повинні будуть викреслити. В цьому – моя надія і моє бажання. Але висловивши все це, я не можу у всякому разі не констатувати, що в самому виборі терміна, в самому його поясненні уже відбулася велика частина тієї еволюції, останні наслідки якої нам усім бажані. Уже є тепер наслідки цієї еволюції.

І цілком мають рацію ті, кого Савенко обвинувачує в сепаратизмі, відповідаючи йому: та які ж ми сепаратисти, коли ми викинули стяг автономії й федерації? Ми ж говоримо про федерацію в межах російської держави, а нам кажуть, що ми бажаємо її зруйнувати і йти в межі Австрії. Коли б ви подумали, що ці люди хитрують, у нас є спосіб перевірки: з того боку, із-за кордону, проти них буде теж обвинувачення, і той самий проф. Грушевський, на якого тут сиплються прокльони й погрози за його політичне австрорфільство, там, у Австрії, чує обвинувачення у тому, що вся його діяльність у Галичині фактично веде до культурного й політичного русофільства. Далі, теперішні українці підкреслюють, що мова йде тільки про ідеал майбутнього державного ладу, ідеал, який має здійснитися в дальшій чи ближчій будучині. Ніде в цивілізованій країні за ідеали не переслідують, не гонять за те, що у соціалістів носить типову назву “музики будучини”.

А що торкається сучасного – ось маємо заяву автономістів-федералістів у “Раді”: “Від імення українського громадянства виступали не раз члени Думи і українська преса з категоричними заявами, що безпосереднє наше домагання, наша програма-мінімум торкається власне не основних державних реформ, а переважно теперішньої законодавчої практики і навіть менше того: торкається іншого розуміння закону і інших адміністративних принципів у країні, населеній українською людністю.

Українізація шкільної освіти на Україні, право української мови в судових і урядових інституціях, скасування обмежень друкованого слова, поліпшення умов для легального існування українських національних інституцій – такі вимоги ставлять українці для того, щоб задовольнити найперші і найпекучіші культурно-національні потреби українського народу”. Чи можна визнати ці вимоги за радикальні? За радикальні й за такі, що їх не можна здійснити, вважають їх тільки ті, хто самий факт існування українського народу має за сепаратизм. Може, сюди треба прилучити і тих, хто, визнаючи існування українського народу, обмежує це існування до зберігання звичаїв старовини та милування українською природою. За таким розумінням українського сепаратизму ми не підемо і в цих межах ми вважаємо українські домагання

справедливими й законними, – а боротьбу проти них – за політично небезпечну боротьбу.

З цього погляду ми дивимося і на Шевченкові свята. Гр. Капніст порадив вам шанувати Шевченка, як “поета України”, а д. Савенко та “Кіевлянинъ” вхопилися за цю думку і вже радять зробити два питання: дозволити шанувати “поета-лірика” і заборонити шанувати “політичного агітатора”. Лишимо збоку “політичного агітатора”. Але хіба поет-лірик Шевченко вміщається в рямцях археологічного народолобства, яке окреслив нам гр. Капніст? Так, Шевченко поет народній, але він не поет простонародній, і велика помилка вважати Шевченка за звичайного наслідувача народніх пісень. Ні, Шевченко більший за це. Прочитайте працю Бориса Грінченка про те, як читають на селі Шевченка і ви побачите, що, як і Лермонтов, Пушкін і хто завгодно з наших поетів, Шевченко ширший і вищий простонародніх ідеалів, його світогляд – це інтелігентський світогляд, його термінологія – інтелігентська термінологія. Звичайно, що коли дають Шевченка простому народові, треба його підняти до розуміння його національного народнього поета. Д. Савенко вхопився за слова в одній статті “Рѣчи”, де писалося, що Шевченко – це символ: ага, – каже він, – значить, призналися. Так, ми визнали, що Шевченко – це символ не простого народу, а народньої національної культури.

Коли з цієї катедри залунали слова депутата-українця – председателя Думи, що українському народові не треба української мови, я з цікавістю ждав, як відгукнеться на його слова народ. Це був екзамен. Український народ екзамен цей здав. За три дні селяни й робітники в чотирьох повітах зібрали 1600 підписів під протестом проти заяви председателя Думи. Яке значіння перед цим документом мають заяви окремих селян, що раз по раз повторяють з цієї трибуни вивчені промови? Пригадаймо до цього, як трудно в українському селі об’єднатися на ґрунті національних інтересів.

Уже звичайне передплачування української газети – все одно, що патент на неблагонадійність. Поштові відділи складають списки передплатників на українські газети, і той, хто попав у ці списки, ніколи не буде вибраний на громадську посаду. Досить було надрукувати в українській газеті, що в одній культурній інституції одержують українські газети, як через два дні в цю інституцію налетіла поліція. Перед газетою утворюється якийсь панічний страх. І при таких обставинах все ж таки українська газета знаходить поширення. Українська книжка йде легше. Може, скажуть, що й книжок “не просять”.

Так. Є книги, яких не просять на Україні. За 10 років діяльності харківський Комітет грамотности видав 4 000 000 примірників книжок. Він поширював ці книжки всіма заходами, роздавав навіть дурно, розсилав по інституціях, відкривав кіоски по базарах – і які наслідки: тільки 18 відсотків книжок ширилося на Україні, а 82 відсотки йшли на Сибір, Закавказзя тощо.

Із 18 відсотків більша частина обслуговувала інституції або йшла до рук сільської аристократії. Це була мертва справа.

А ось тепер, коли хоч на час були зняті пута з української мови, такі книжки, що з політикою нічого не мають спільного, як, скажемо, брошури Чикаленка, поширюються в півміліоні примірників. Народні календарі – в 100 000 примірників.

Книжки українською мовою розходяться сотнями тисяч. “Кобзар” Шевченків розійшовся в 200 000 примірниках. Нелегка для читання народів книжка “Історія українського народу” Грушевського за три роки розійшлася в 10 000 примірниках.

Тут робиться живе діло і тут справді піднімається народня культура. Чи говорити про інші явища, про надзвичайно чуле відношення народу до українського театру, про те, як у лютому, в негоду, селяни їдуть за 45 верстов для того, щоб взяти участь у народньому спектаклі? Чи казати, як швидко поширюються майже без допомоги інтелігенції філіяльні відділи “Просвіти”, які тепер гонять на Україні. Чи казати про підвищений інтерес до лекцій для народу, до концертів, до всього того, що має характер єднання на національному ґрунті? Чи говорити мені, що нема такої форми єднання, в якій би не виявлявся національний елемент. Армія, школа, кооперативи, звичайні сходини для якої-небудь мети – все це негайно, зразу викликає національний обмін, національний рефлекс і виховує, утворює національне почуття. Ви бачите, що український рух глибоко демократичний, що його веде сам народ.

Саме через це цього руху спинити не можна, але роздражнити його і повернути проти вас можна дуже легко, і наша адміністрація успішно цього досягає. Я розкажу вам, замість сили окремих випадків, один анекдот. На різдвяній ялинці між прикрасами були короговки на ялинці двох кольорів: блакитного і жовтого. Виявилось, що це ознака “сепаратизму”, і на маленьких сепаратистів, не старших 12 років, напала поліція, позривала короговки з ялинок, а маленькі діти ховали “революційні” короговки по пазухах і приносили додому, вважаючи, що роблять великий патріотичний вчинок. Бачите, як відбувається виховання українського патріотизму при допомозі російської поліції. (Оплески).

Український рух, без сумніву, існує, і спинити його не можна. Все питання в тому – кого ви хочете бачити в цьому русі – друга чи ворога?

Сепаратистичного руху ще нема на Україні. Коли й є зародки його, то дуже слабкі. Але сепаратизм можна виховати. І дійсні сепаратисти – це ті, хто справді робить на користь Австрії, це – Савенко та його політичні друзі. (Вигуки ліворуч: “Браво!”)

У мене в руках книга Стеда, бувшого кореспондента “Таймсу” у Відні, про Габсбурзьку монархію. В цій праці, далекій від теперішньої теми нашої суперечки, Стед каже з приводу питання про український університет: “Австрійський уряд не звертав ніякої уваги на вимоги українців, поки йому не прийшло в голову, що університет міг би служити могутнім центром притягання для 25 мільонів малоросів Росії і міг би поширювати між російськими малоросами австрійський вплив. Коли австрійський уряд зрозумів велике значіння

українського культурного центру в межах Австрії, то сам імператор вплинув у відомому напрямі на господарів цієї країни – поляків. Відбувалися довгі переговори між поляками й українцями і врешті сталася польсько-українська згода, наслідками якої може бути згодом те, що українці будуть мати львівський український університет. Але коли? Стед каже: “Коли відносини між Росією та Австрією поліпшають, українцям довго доведеться чекати свого університету. Хіба що, – додає він, – Росія поверне цю зброю проти Австрії, відкривши український університет у Києві”. Чужинець стоїть на певному, справедливому шляху. Нам не треба гадати про майбутнє, бо в минувшині ми маємо увесь необхідний матеріал для перевірки його висновків. Коли почався український рух у Галичині, ворожий Росії? Це були – 60-ті роки. Коли Ва-луєв заявив категорично, що малоросійської мови не було, нема і не буде, зразу почала утворюватися українська літературна та наукова мова за кордоном.

Англієць Стед справедливо зазначає, ніби австрійці зрозуміли, що український університет у Львові – це могутній захід до поширення австрійського впливу на російській Україні. Але ви не тільки про український університет – ви й слухати не хочете про українську школу. Пригадайте, що як тільки року 1906 дозволили українські журнали, газети й книжки, так інтерес до львівських видань зник.

Тепер, коли українці починають голосно казати, що всяка надія на Росію – це утопія, їм доводиться шукати порятунку в сепаратизмі. Ми вертаємося до звичок дореформених часів. Ми віднімаємо в українців останню надію на те, що їх становище в межах Росії згодом буде краще. Коли ви будете й далі провадити теперішню політику, то справжніх сепаратистів доведеться рахувати тисячами й мільонами.

Шевченкове свято відбудеться, але я питаю, де? Чи хочете ви, щоб осередок свята був там, де українців 30 мільонів, чи там, де їх 5 мільонів? У Києві, Полтаві, Харкові, Катеринославі – чи Львові? Ваше голосування буде відповіддю. Побачимо, що скаже уряд: чи згодиться з Савенком?

Яка страшена втрата! Несподівано помер І. М. Полторацький, директор Київського взаємного страхового товариства. Він давно скаржився на біль у шлунку. Лікарі казали, що в нього є язва (боляк), але ніхто й припустити не міг, що він так скоро помре.

Ми давно вже були погодилися з кадетами, що на виборах в 4-ту Державну Думу він буде нашим спільним кандидатом на депутата від другої курії міста Києва, замість нікчемного Лучицького. Та ліпшого кандидата, на якому б погодилися всі поступові кияни, у нас не було. Розумний, добрий промовець, кришталево чистий і надзвичайно милий чоловік.

Родом чернігівець, але тому, що весь свій вік прожив за межами України, виховався, як і більшість українських інтелігентів, на общероса.

Оселившись після 1905 року в Києві, відразу зайняв в кадетській партії одно з найчільніших місць, а познайомившись з свідомими українцями, ско-

ро став і сам свідомим і активним українцем. Він близько зійшовся з гарячим неофітом А. Г. Вязловим та з Ф. П. Матушевським, вивчився говорити по-українському, а потім став близькою людиною і нам усім*.

Ми певні були, що нарешті матимемо і в 4-ій Думі депутата свідомого українця, який зможе голосно обороняти українські інтереси з парламентської катедри, а коли найдуться відповідні елементи з-поміж депутатів, то зорганізує й українську фракцію, як це було в перших двох Думах. Але несподівано він заслаб і рішучо відмовився від кандидатури. Думалося, що він видужає і буде нашим депутатом у 5-ій Думі, але несподівана смерть розбила тепер наші надії!

Правду ми казали, що Мілюкову трудно вірити: в кінці наради нашої з ним, з приводу автономії та федерації,

3 березня

він сказав: кадети, напевне, порозуміються з українцями, що це ідеали такі далекі, що про них нема чого сперечатись, а тим часом з Думської катедри сказав, що здійснення цих ідеалів він вважає для Росії “справою шкідливою та небезпечною”. Не знаю, чи він вискочив із цим, щоб запевнити російські поступові і непоступові кола в тім, що кадети насамперед дбають про цілість Росії, чи просто в ньому заговорив московський централіст. Але повинен же учений-історик знати, що автономно-федеративний устрій не веде до розпаду держави, а навпаки: на наших очах Британська імперія, щоб скріпити свою цілість, дала автономію своїм володінням в Америці (Канаді), Австралії, в Південній Африці, а тепер обмірковує питання про автономію Ірландії, Шотландії та інших своїх провінцій. Автономно-федеративний устрій Германії, Австрії, Швейцарії зовсім не довів ці держави до розпаду, а навпаки, зміцнив їх цілість.

Ні, що не кажи, а в кожному кацапові, хоч який він поступовий, таки міцно всередині сидить централіст!

Шевченківських днів я описувати не буду, бо про них досконально й вичерпуюче розказано в чч. 47, 48, 49 “Ради” та в 3-ій книзі “Украинской Жизни”.

10 березня

Скажу тільки, що грандіозна київська вулична демонстрація склалася зовсім стихійно, без всякої нашої участі, а ще й навпаки – проти нашого бажання.

Коли до нас звернулась українська молодь за порадою – що їй робити і як їй реагувати на заклик загальноросійських соціал-демократичної та есерівської студентських організацій, а особливо кавказців, які з пієтизмом ставляться до Шевченка за його “Кавказ”, – вчинити 25 лютого вуличну демонстрацію, то ми рішучо висловилися проти вуличної демонстрації. Ми застерігали молодь, що

* Став членом київського українського гуртка “Еней”, а пізніше кооптований був в члени ради ТУП.

коли буде демонстрація, то напевне чорносотенці поставлять провокаторів, які будуть вигукувати: “Долой Росію! Да здравствует Австрія!” А можливо, що будуть і провокаційні постріли з револьверів у поліцію, тоді може виникнути дуже кепська справа. Можуть вигадати якийсь процес про зраду державі або озброєне повстання, як реванш за Мармароський та Бендасюківський процес⁴⁶⁶. Росіяни, вчиняючи демонстрації, навіть цілу революцію, не ризкують своїми культурними інституціями. Коли настане реакція після революції, коли “вернеться начальство”, то воно не закриє російської Академії наук, преси і пр., а нам можуть на основі на той час заведеного військового стану закрити Наукове товариство, пресу, книгарні, взагалі придушити всі прояви культурного життя. Тоді на запитання в Думі уряд або не відповість, як не відповів на заборону святкування Шевченківського ювілею, або відповість, що він повинен був це зробити, оберігаючи цілість держави; ніби у його є певні відомості, що українці мають зрадницькі зносини з сусідньою державою і т. інш., і більшість в Думі буде плескати в долоні урядові.

Справді, українська молодь послухала нас, старших, і не пристала до заклику на вуличну демонстрацію, а оголосила тільки одноденну забастовку (страйк).

А демонстрація, на мою думку, склалася зовсім стихійно. День 25-го лютого несподівано був такий надзвичайно гарний, сонячний та теплий, що сила публіки висипала на вулицю, бо кожного тягнуло з хати на сонце.

Всім у Києві відомо, що в цей день щороку служиться панахида по Шевченку в Софійському соборі, і багато народу посунуло туди, але, побачивши на дверях оповістку, що панахиди не буде, натурально, обурилась. Російська революційна молодь, якій все одно, з якого приводу робити демонстрацію, – чи скористувавшись іменем Толстого, чи Шевченка, почала підбивати публіку до протесту. За це гаряче вхопилися кавказці, які, як я вже казав, а пієтизмом ставляться до Шевченка за його “Кавказ”, і таким робом, почалася демонстрація, а коли з’явилась контр-демонстрація “двухглавців” на чолі з студентом Голубевим, то тут уже пристрасті розгорілися.

Другого дня в чорносотенній газеті “Кієвъ”, а потім і в “Новому Времени” з’явилась звістка, що “мазепинці” кричали: “Да здравствует Австрія! Долой Росію!” Тобто сталося те, чого ми сподівались. Чи самі “двухглавці” вигукували це, чи й не вигукували, а просто виградали і потім поставили своїх свідків, які начебто чули ці вигуки перед австрійським консульством – невідомо. Чорносотенна преса підняла гвалт, вимагає суду за державну зраду, а київська поліція, обурена і ображена цією неправдою, звернулася до губернатора з проханням спростувати цю ганебну брехню, яка шкодить насамперед поліції.

Губернатор дійсно надрукував у “Новому Времени” спростування і, очевидно, зробив центральному урядові відповідну доповідь на його тривожні запитання. Таким робом, заміри київських націоналістів витворити процес за державну зраду на цей раз не здійснились.

Та й кого тягнути до суду за сепаратизм до Австрії, коли більшість арештованих демонстрантів – кавказці!

Кажуть, що при списуванні протоколів з арештованих демонстрантів, кавказці, а власне грузини, наче змовились називати себе українцями.

– Та який же ви українець? – питає їх на допиті поліцейський пристав. – Ви ж грузин, видно по вас.

– Пиши українець. Ти “Кавказ” Шевченка читав? Його написав українець, і я теж хочу бути українцем!

Тим часом чорносотенна преса не вгаває, а щодня в якійсь-небудь їхній газеті є якась стаття, що містить у собі заклик до уряду припинити якнайшвидше український рух, поки ще не пізно.

Клуб націоналістів знову звернувся до уряду з проханням негайно позакривати: 1) українське Наукове товариство, клуби, “Просвіти”, книгарні, 2) українську пресу та 3) заборонити Грушевському в’їздити в Росію, запевняючи, що українські інституції, преса та Грушевський агітують за відділення України від Росії і за прилучення її до Австрії на автономно-федеративних умовах.

Напевне, деякі з міністрів вірять чорносотенцям, а більшість знає, що вони з мухи роблять слона, з культурно-національного руху – роблять сепаратистичний. Проте треба сподіватися всяких скорпіонів проти українського руху. Видати знову циркуляр в адміністративнім порядку, як було це в 1876 році, тепер, коли українське питання має такий розголос, неможливо. Треба його провести через законодавчі палати, але навряд, щоб навіть 4-та Дума згодилася на такий акт. Очевидно, треба якихось особливих умов, щоб такий акт міг пройти в Думі. Але всім “здравомыслящим” людям ясно видно, що в українців ніяких сепаратистичних замірів нема, а є тільки культурні, а в ідеалі, як “музика будучого” – автономія України, тобто широке національно-територіальне самоврядування, а як гарантія – устрій всієї держави на таких же умовах. За ідеали не можна людей ні судити, ні переслідувати, тим паче, що ми певні, що цей перестрій здійсниться колись законодавчим шляхом.

Заходив до Людмили Михайлівни Драгоманової. Говорили про те, про це. Я раз у раз уважно слухаю її оповідання про Михайла Петровича. На цей раз розказала вона такий факт, який треба занотувати.

20 березня

Коли говорили про грандіозний похорон Миколи Віталійовича Лисенка і про приїзд на його похорон з Галичини делегатів, між ними і Володимира Шухевича, то вона оповіла, що колись до Відня приїхав з Галичини галицький хор під проводом того самого Шухевича. Саме тоді Драгоманов був у Відні і зайшов в те кафе, де зібрались хористи. Коли галичани довідалися, що то увійшов Драгоманов, то пошушукались, пошушукались і раптом повставали і всі демонстративно вийшли з кафе.

– Може, – кажу, – вони боялись, щоб австрійський уряд не запідозрив їх у зносінах із таким страшним соціалістом?

– Ні, тоді ще уряд австрійський не був такої думки про Михайла Петровича, а просто народовці хотіли виявити свій протест проти Михайла Петровича, як вони виявляли його і проти учеників його – Франка та Павлика, до яких ставились, як до прокажених, за їх антиклерикальну пропаганду.

– Часи, – кажу, – міняються: тепер уже Галичина з пієтизмом ставиться як до пам'яті Михайла Петровича, так і до живого Франка; тільки Павлик не користується ніякою пошаною, але це, здається, залежить від його власної вдачі, а не від галицького громадянства.

– Його не любить Грушевський, – каже Людмила Михайлівна, – а за ним і Франко, який цілком підпав під вплив Грушевського і з його благословення написав на Павлика отой пасквіль у “ЛНВіснику”*.

– На мою думку, – кажу, – у Франка вже тоді починалась його хвороба...

– Але Грушевський був здоровий! – завважила Людмила Михайлівна.

Л. М. Жебуньов розповідав, що його “сановник”*** переказав йому, що записка Кулябка та книжка С. Щоголева, які передав міністр внутрішніх справ Сенатові на розгляд і для висновку, тепер узяті назад. Треба думати, що їх розглядатимуть і над ними радитимуться інші урядові кола. Сановник сподівається якогось гострого рішення українського питання, хоч, на його думку, є маленька надія на те, що все лишиться по-старому, бо урядові кола побоюються, щоб гостре розв'язання не обурило громадянства і не навернуло його думок в небажаний бік, але в якій саме – “сановник” не переказав.

Л. М. Жебуньов, будиши святами в Харкові, зайшов до Д. І. Багалія, колишнього ректора Харківського університету, а тепер члена Державної ради від професорської корпорації.

Треба сказати, що Багалій – близький ученик В. Б. Антоновича, свідомий українець, але вдачею зовсім несхожий на свого учителя. Поки був живий Антонович, то Багалій бував у нього, стрічався там у нього з українцями, цікавився українськими справами, розмовляв, само собою, чистою українською мовою, яку знає дуже добре змалку, бо походить з дрібних київських міщан. А після смерті Антоновича Багалій різко змінився: відцурався всіх українців, мови української – наче й не знав ніколи, не виявляє ніякого інтересу до української справи. Коли в Державній раді проф. Пихно, видавець “Кієвлянина”, виступив різко й гаряче проти заведення української мови в школі, то Багалій промимрив, що в глухих ведмежих кутках, де народ не чує російської мови, варто було б хоч пояснення робити українською мовою. Цим він обурих проти себе всіх українців, які й докоряли йому гостро по часописах за таку оборону української мови. Проте в глибині душі у Багалія ще щось тліє, і в розмові з старими приятелями, позачинявши щільно двері, він наче виявляє інтерес до українського руху.

Так от, Л. М. Жебуньов на правах старого давнього знайомого зайшов до Багалія розпитатися про те, що чуто в Петербурзі про український рух.

.....
* ЛНВ, 1905, кн. 3.

** Брянчанінов, Первоприсутствующий Сенату.

Багалій розповів йому, що під час дебатів у Думі з приводу заборони Шевченкових свят і до самого розпуску на Великодні свята в петербурзьких урядових колах тільки й мови було, що про український рух. Але ніхто не знайомий з ним хоч скільки-небудь – одні його дуже перецінують, інші навпаки, зовсім на нього не зважають або мало важать. Одні, повторючи байки про “пруські марки” та “австро-польську інтригу”, кажуть, що рух цей глибоко пустив коріння і з ним треба боротись якомога швидше і рішучіше, інші кажуть, що ніякого руху нема, а є купка “фантазерів”, які видають самі для себе газету “Раду” і тішаться тим, що у них, як і в людей, є своя преса. Характеристично, як каже Багалій, що в урядових колах відомо тільки, що є “Рада”, а про інші часописи ніхто нічого не знає (Але все-таки, скажу від себе, це великий прогрес, бо ще недавно міністр внутрішніх справ Макаров певний був, що в Росії зовсім нема української преси, а тепер міністр Маклаков вже знає про існування “Ради”. – Є. Ч.).

Ті, що вважають український рух великим і загрожуючим цілості держави, не можуть порозумітися між собою щодо способів боротьби з ним. Одні вимагають видати зараз, негайно циркуляр на подобу 1876 року, яким заборонялася б уся преса і взагалі українське друковане слово. Другі, згоджуючися з тим, що треба заборонити українську пресу й літературу, кажуть, що тепер, коли існують законодавчі палати, в яких не раз уже обмірковувалось українське питання, не можна обійти ці палати, треба провести закон через Думу та Державну раду. Але ніхто не певний, що такий закон в Думі пройде. Коли, кажуть, граф Капніст обурився на заборону Шевченківських свят, то, напевне, й усі октябристи будуть голосувати проти такого законопроекту і він не пройде. Треті, теж прихильники заборони, кажуть, що якби й була змога видати циркуляр чи закон, який припинив би цей сепаратистичний рух, то це треба робити обережно, не разом, бо такою рішучою забороною українського слова можна обурити широкі кола людности і аби з цього не вийшло ще більшої шкоди для держави. Такою рішучою забороною можна повернути симпатії незадоволених до Австрії, де є на цім “жаргоні” не тільки преса, а й школа, починаючи від нижчої, аж до університету.

Напевне, Меншиков знає, коли пише в “Новомъ Времени”, що всі “малороси” в глибині душі ненавидять “нас, великоросов”, називаючи “кацапами”, “москалями”, а до своєї “неньки України” ставляться “с благоговенієм”. У всіх “малоросов” всередині сидить “мазепинець”, і небезпечно направляти їхню увагу на сумежну державу. Якраз про це писав М. Грушевський у “ЛНВіснику”, кажучи, що не в інтересах російського уряду примушувати російських українців “стріляти очима” до Австрії.

Очевидно, оце “стріляння очима” і мав на думці “сановник”, коли казав Жебуньову, що уряд боїться рішучими заходами проти українського руху повернути думки громадянства в небажаний бік.

Не знати, що вони з нами наміряються “издедать”!

Мені все здається, що вони подбають, щоб витворити процес про державну зраду. Кажуть, що знову вернули в Київ охранника Кулябку, з допомогою

якого, як знавця київського життя і як автора записки про шкідливість українського руху, можна спорудити якісь обвинувачення.

Якби справді була доведена хоч тинь державної зради, тоді легко і через Думу провести закон, яким заборонена була б преса і наукова література в українській мові та всякі українські інституції. Але ніяких фактів, навіть і тині сепаратизму вони в наших колах не знайдуть, хіба скористуються необачною, що межується з провокаторством, заявою якихось жовторотих хлопчаків, яка друкувалася в “Ділі” і яку редакція “Діла” показувала Лашкевичеві⁴⁶⁷, кадетові, що їздив з націоналістами у Львів на процес Бендасюка.

Все можливе. Але, очевидно, ніякими заборонами, утисками та драконовими законами не можна переробити українців на великоросів і витравити природжену любов до свого рідного та спинити непереможне стремління мати свою літературу, школу та взагалі свою культуру.

Галицькі українці з незапам’ятних часів були під пануванням Польщі. Коли приєднано Галичину до Австрії, то ніхто й не знав, що там, окрім поляків, є ще українці, бо інтелігенція української не було, навіть уніатське духовенство говорило виключно по-польськи, а тим часом, коли настали вільніші часи, то український народ сам із себе висадив на поверхню свою інтелігенцію, яка добилася своєї школи, витворила свою літературу, науку, створила свою пресу... Так, напевне, буде і в нас.

Покійний історик Л. А. Смоленський⁴⁶⁸, один з найталановитіших людей, яких я в своїм житті стрівав, казав років тому 25, в найглухіші часи: “Доки буде деспотизм, доти народ наш буде темний і уряд не в силі буде обрусити його, а коли настане політична воля і народ просвітіться, то він національно воскресне”.

Але з того часу, за 25 років, рух український так виріс, що не помиляючися можна сказати, що українці зостануться українцями і їх не вдасться обрусити, як полякам не вдалося спольщити Галичину.

Святами перебувало у мене, як завжди, багато народу*.

14 квітня

М. С. Грушевський оповідав, що в Петербурзі, разом з деякими тамошніми українцями, він мав наради з трудовиками та кадетами.

Трудовики надають національному питанню великої ваги, бо й уся фракція їхня складається переважно з “інородців”. Грузин Геловані подав навіть на розгляд фракції проект статуту автономії Грузії, який фракція має намір подати на розгляд Думи. Само собою, нема й думки, щоб теперішня Дума прийняла його, але проект, оголошений в Думі, може бути надрукований і таким способом широко розповсюджений зразок статуту для всіх націй у Росії.

* З ізд ТУП.

Трудовики обіцяли всіма силами боронити українців від утисків адміністрації шляхом “запросів” (інтерпеляцій) і при розгляді бюджету.

Від кадетів українці вимагали ясної й рішучої відповіді на запитання – як вони ставляться до вислову Мілюкова про автономію України та федеративний устрій Росії.

Як відомо, Мілюков в думській промові висловився рішучо проти автономії України та федерації, бо вважає це шкідливим для держави і нахваляється завжди боротися з цими ідеалами українців. Деякі кадетські лідери, як Кокошкін⁴⁶⁹, гаряче обстоювали за Мілюковим, інші, як наприклад, Колюбакін⁴⁷⁰ та Некрасов⁴⁷¹, висловлювались, що кадетська програма не виключає Україні права мати свою автономію поряд із Польщею. Решта кадетів не висловлювалась, але видно, що вони більше спочувають Мілюкову та Кокошкіну, ніж сторонникам автономії.

Після довгих дебат та обмірковувань постановлено, що кадети не будуть висловлюватися проти федерації, але не будуть говорити й за. Що ж до автономії, то кадети обіцяли обстоювати “широке самоуправління України”, а слова “автономія” згадувати не будуть, щоб не налякати свої суголосні кола.

Програму-мінімум вони охоче приймають і, користуючися розголом постанов недавнього учительського з'їзду в Петербурзі, згоджуються внести законопроект про українську мову в школі, коли українці вироблять відповідний законопроект, а також і про катедри українознавства в університетах.

Законопроект і пояснюючу записку про мову в школі, складені О. Лотоцьким та П. Стебницьким, подала вже група священників в 3-тю Думу, але президія не знайшла часу внести їх на розгляд Думи. Тепер доведеться трохи переробити відповідно до постанов першого всеросійського учительського з'їзду в Петербурзі. А записка про катедри по українознавству, складена Грушевським, давно передана кадетам. Кадети після нашого домагання обіцяли з двох промов “за спішність” другу дати трудовикам, щоб не образити тих і дати їм змогу висловитися про мову в школі. Натурально, нічого з тих законопроектів у Думі не можна сподіватись, а все-таки треба робити розголос українському питанню.

З проектом пам'ятника Тарасові Григоровичу знов виходить заморока та ще й велика!

15 квітня

Як відомо, три конкурси не дали нічого, на чому можна було б спинитись. Тоді визначено іменний конкурс, на який запрошено: Родена⁴⁷² (француза), Шіортино⁴⁷³ (італійця), Шервуда⁴⁷⁴, Андреева⁴⁷⁵ (росіян) та українця Гаврилка. Журі ухвалило проект російського скульптора Шервуда, а комітет дав перевагу проектові італійця Шіортино.

На мою ж думку, найкращий проект автора пам'ятника Гоголю в Москві, Андреева, але він чудову статуру Шевченка посадив на якусь здоровенну

мазницю. Можна було б примусити скульптора переробити постамент і вийшов би чудовий пам'ятник: простий і величний.

Проект Гаврилка на цей раз просто сміхотворний, у протилежність чудовому проекту, який він подав на перший конкурс. На жаль, той проект був революційний, що кликав до повстання, а цей просто кумедний. Влучно його схарактеризував П. К. Саксаганський: “Це, – каже, – дяк з села Перетики, якого хтось висадив на димар і він тепер з острахом дивиться: як йому звідтіть залізи? Але потішити можна його тим, що націоналісти його зсадять канатом!” Дійсно, статура Тараса Григоровича в довгій кереї нагадує дяка в підряснику, і поставлено його на височезну колону, що нагадує фабричний димар.

Сторонники проекту Шервуда, на чолі з членами журі В. Кричевським та М. Біляшевським розвели страшенну агітацію проти проекту Шіортина, кажучи, що це “канфетка” (цукерка), а не пам'ятник Шевченкові. До Кричевського та Біляшевського пристали українські художники, які й не бачили проектів, і надрукували в “Сяйві”⁴⁷⁶ і “Дзвоні” та “Раді” протест проти проекту Шіортина.

Дійсно, статура Тараса Григоровича на проекті Шіортина являє з себе поета, що пообідав, випив добре і розлігся з цигарою в руці на кріслі. Але проект Шервуда ще гірший: просто якийсь клубок з людських фігур у розрізі могили; є там і голі русалки, і суворі гайдамаки, і пахар з кацапською сохою: все це герої Тарасових віршів, а на могилі лежить сам Тарас, дуже мізерний і непомітний.

Комітет каже, що він примусить Шіортина переробити статуру Тараса, а сторонники Шервуда кажуть, що яка рація примушувати грати симфонію Бетховена⁴⁷⁷ людину, яка не знає гами; що Шіртино бездара, анальфabet у скульптурі і нічого путнього він не зуміє зробити. Але комітет, незважаючи на протести, викликав Шіортина для переговорів щодо переробки статури Тараса. Противники, кажуть, вдарилися до... начальства: пісали, кажуть, Федора Кричевського⁴⁷⁸ в Петербург, агітувати, щоб Академія мистецтв не затвердила проекту, коли їй передасть Міністерство внутрішніх справ.

Я, сміючись, казав, що “благопопечительное начальство” помирить всіх, не дозволивши ніякого пам'ятника Шевченкові, але я не сподівався, що українці самі за цим звернуться до начальства.

Ніяк не погодяться українці ні за місце під пам'ятник, ні за проект, а тим часом Шевченківський комітет, під натиском малосвідомого громадянства, хапається хоч за яке-небудь місце, хоч за будь-який проект, аби поставити пам'ятник. На наші уваги, що поки нема підходячого місця та доброго проекту, краще не спішити з будуванням пам'ятника, комітет відповідає, що через заходи націоналістів можуть не дати нам і цього місця (на Караваєвській площі), а випхнуть кудись на передмістя Києва або зовсім не дозволять ставити пам'ятник.

Але коли уряд схоче послухати націоналістів, то все одно нема чого спішити. На мою думку, краще виждати кращих часів, коли можна буде і місце вибрати гарне, і проекта діждати гарного, і мати змогу бучно відсвяткувати відкриття пам'ятника.

А тепер відкриття буде таким самим “німим”, як був і столітній ювілей!

30 квітня
с. Перешори

Не знаю, може, через те, що я виріс у Перешорах, але ніде я не почуваю себе так добре, як тут. Бував я по Європі, бачив багато гарних краєвидів, але ніде, мені

здається, нема ліпше, як в Перешорах ранньою весною, коли зазеленіє степ і заспівають жайворонки, що здається, висять у небі на невидимих ниточках.

Або літом, коли поналивається колос і вітер гонить по збіжжю хвилю за хвилею, як на морі...

Або в спеку, в далечині здається, наче все поняла вода, а в ній немов відбиваються дерева чи якісь забудовання. Люди кажуть, що то святий Петро вівці пасе.

А ввечері, коли сяде сонце та зійде місяць, застрекочуть степові коники-цвіркуни! Чув я на своїм віку багато всякої музики, але ліпшої не чув!*

Та й люди мені здаються в Перешорах найліпші. Всіх я їх знаю змалечку: з старішими грався колись хлопчиком; молодших знаю ще дітьми, а дітей мало не всіх пізнаю по обличчях – чийого вони роду.

Коли у мене на току молотить машина, то під обід сила дітей з села сходить до котуні (кабиці), де баба Пантелейка та баба Дем'яниха варять борщ та кашу для людей, їхніх батьків та матірок.

– А всі, діти, – питаю, – поприносили ложки з дому?

Хто не приніс, того посилаю додому за ложкою.

Котрась із бабів підведе до мене якусь дитину й каже:

– Ану, чи пізнаєте, чиє це?

Я вдивляюся в знайомі риси обличчя й згадую, що з таким самим хлопчиком я грався колись ще маленьким і майже раз у раз вгадую його батька, або діда, або чийого він роду. Часом, буває, виходить і ніяковість, коли я вкажу на дійсного батька, а не офіційного. Тоді всі починають сміятись, бо я розгадав секрет.

Люди в Перешорах, здається, всі ставляться до мене і до родини моєї приязно, як і я майже до всіх них, хоч до одних більше, до других менше.

Більшість із них живе непогано, бо землі мають подостатком. А коли й є бідні, то про них перешоряни кажуть:

– Бідний – то дурному брат рідний, бо розумний, трудящий чоловік раз у раз доробиться достатків.

Тільки невдахи або непросипенні п'яниці в Перешорах бідні, але з молодших таких зовсім мало.

.....

* Вже тут, на еміграції, довідався я, що, може, й прізвище моє походить від тих любих мені степових коників: професор турецької мови в Кіаю п. Менцель каже, що слово чикала по-турецькому означає знаряддя, яким в XVII–XVIII віках розбивали стіни фортець, підкочуючи його до стін. Слово, як і саме знаряддя, прийшло з Італії, Генуї: в XVII віці турки взяли в полон генуезького адмірала, який звався Чикала (по-італійському це значить степовий коник *sigala*); він потурчився в полоні, став служити туркам і ввів у практику оті знаряддя, що дістали його ім'я.

Люблю я оглядати скотину свою сиву, круторогу й коней, що ведуться з діда-прадіда, овечок і навіть білих кудлатих собак, яких описав М. Коцюбинський у своїм "Intermezzo".

Але під осінь, коли з степу позвозять копи і він побуріє, посумніє і коли почнеться хлякоза – дощі і зробиться така грязюка, що й ноги не витягнеш, тоді й мені стає сумно в Перешорах, тоді мене пориває до Києва.

А коли згадаєш там клопоти з газетою: дрібні неприємності з співробітниками, губернаторове карання штрафами, недостачу грошей на видання, то волів би сидіти в Перешорах, хоч через грязюку не можна піти чи навіть поїхати в степ...

Але не всидиш довго, бо починають викликати з редакції, то керуючий конторою, то редактор; спочатку листами, а потім телеграмами.

Остогидло мені вже це, хочеться заховатися від людей, щоб не мати того клопоту і не чути за нього.

Але коли я відійду від газети, вона загине, бо поки що нема кому за неї взятись, бо вона ще дає дефіцити... А загибель газети від браку передплатників, від недокровності – це ж велика радість ворогам нашим, (хоч їм відомо, що неуспіх газети залежить від терору передплатників); це ж страшний удар для справи відродження нашої нації!

Якби начальство її закрило, то це була б інша річ. Це був би для нас почесний вихід із нашого, здається, безвихідного становища...

А поки що кажу собі: "А ти, Марку, грай!" і потішаю себе Куперяною приказкою: "Якось-то буде!"

ВІД 1914 РОКУ ДО 1917*

1 травня 1919 р.
Жаб'є

В червні 1914 року, як і в попередні роки, поїхав я “вилуговуватись” в Кисловодськ. Покупавшися в нарзані та попивши місяць есентуцької води, я поїхав на південний берег Криму, в Судаку – попектися трохи на сонці на березі моря, бо ще до молотьби в Перешорах, якої я ніколи не пропуслав, було багато часу.

В Кисловодську цього року не було вже Гасенка; він виїхав знов до Берліна; Саксаганського, з яким я всі роки лікувався разом, теж не було, а через те я добре-таки нудьгував у цьому найвеселішому російському курорті.

В Судаку я застав родину Матушевських та Черняхівських, з якими весь час проводив на березі моря або подорожував пішки по близьких горах. Нарешті, в половині липня, не пам'ятаю, якого саме числа, виїхав я через Феодосію в Київ.

В Феодосії несподівано почув, що серби вбили наслідника австрійського престолу Фердинанда⁴⁷⁹, а через те сподіваються війни між Австрією та Сербією, за яку, як казали всі, певне, “здуру” захоче заступитися Росія. Ця звістка сколотила всю курортну публіку; вона кинулася вибиратися швидше додому й розхапала всі білети на всі поїзди за скільки день наперед. На станції порадили мені їхати через Харків, бо по цьому напрямку ще можна було дістати білет і виїхати з Феодосії того самого дня, а через три дні бути в Києві. Я так і зробив. В Харкові на двірці я довідався, що Австрія вже виповіла війну Сербії і що незабаром у Росії, напевне, спиниться залізничний рух, бо почнеться мобілізація. Через те я, не спиняючися в Харкові, відразу ж виїхав до Києва.

Приїхавши, я побіг до редакції “Ради”, але там застав тільки самого редактора А. В. Ніковського та двох відділоводів, що під час канікул, заступаючи по черзі інших, провадили по скільки відділів кожний.

.....

* Як почалася війна, я, боячися, щоб записки мої не попали до руки охранки, перестав писати свій дневник і не писав його аж до весни 1918 року. Сидячи в Жаб'ю, я надумав поповнити цю прогалину, але, не маючи тут ні тогочасних газет, ні нотаток та листів, я зробив це по пам'яті, дуже конспективно і так поверхово, що спогади ці не задовольняють мене самого.

Всі були засмучені й збентежені майбутньою долею “Ради”, коли Росія втягнеться у війну. Провадити газету під час війни в російсько-патріотичному напрямку, в душі “Гром победи, раздавайся, веселіся, хоробрий рос”, ми не мали ніякої охоти, бо це було б наперекір нашим переконанням і бажанням. Всі ми були певні, що перемога Росії принесе нам ще більший гнів, а розгром її послужить до нашого визволення. Але писати в такому напрямку неможливо через цензурні умови, а тому ми вирішили зайняти нейтральний напрямок і подавати тільки факти, військові події без усякого освітлення, без жадних коментарів.

Мене ж непокоїла ще думка – на які кошти тоді видавати “Раду”? Російським газетам війна принесе багаті жнива, бо кожен, що живе навіть у найглухішому куточку, цікавиться військовими подіями і передплачує або купує газету, але російську, а не “Раду”. Я вже не раз писав, що українську газету можуть передплачувати тільки герої, в яких є горожанська сміливість наражатися за це на всякі прикrostі з усіх боків. Зважаючи на матеріальні труднощі, які викличе війна, і на те, що ми не зможемо висловлювати щиро своїх поглядів на війну, я висловив думку, що, може, “благодарительное” начальство допоможе нам вийти з нашого тяжкого становища і заборонить нам видавати газету.

Порадившись з Ніковським, я перед від’їздом з Києва вирішив скликати ТУПівську раду (Товариство українських поступовців), яка складалася тоді з таких осіб: С. О. Єфремов, Ф. П. Матушевський та В. К. Прокопович – від громади “Вік”; А. В. Ніковський та Д. І. Дорошенко – від учительської громади; Л. М. Черняхівська – від театральної громади; В. М. Леонтович та О. В. Вілінський⁴⁸⁰ – від громади “Літературно-Наукового Вісника”; Вязлов – від громади “Еней”; Л. О. Яновська, д-р А. В. Корчак-Чепурківський⁴⁸¹, Л. М. Жербуньов від своїх громад; П. І. Холодний та я – від “Старої Громади”. Літом, під час канікул, рада ніколи не збиралась, бо майже всі її члени виїздили з Києва, а через те ввечері зійшлося до мене, здається, чотири чи п’ять душ; пам’ятаю, що були Вязлов, Леонтович, Ніковський та Яновська.

Коли знялося питання про те, як повинна ставитися наша організація до евентуальної війни, то Ніковський і я рішучо стали на так звану “пораженцьку” позицію, Яновська стояла на російському патріотичному штампункті, бажаючи повного розгрому Австрії й приєднання Галичини до Росії; Леонтович висловився якось невиразно, а в Вязлову боролися дві душі: українська й кадетська. Після довгих обмірковувань стали на тому, що ТУПівська рада (управа) не виступить ні з якими відозвами, ні за війну, ні проти неї, а буде стояти на нейтральній позиції, принаймні до з’їзду Товариства, який вирішено скликати якнайшвидше.

Вночі я одержав від сина Петра, що служив у війську солдатом, телеграму з Ломжі, в якій він просить перевести йому телеграфом грошей, а другого дня одержав телеграму від свого перешорського управителя, запасного унтер-офіцера, в якій він сповіщав, що його покликано до війська, і просив приїхати якнайшвидше. Того ж самого дня я виїхав, але вже не застав управителя в Перешорах, бо він уже був на зборнім пункті в Ананьєві. Так само забрано

до війська всіх запасних солдатів із села і, натурально, з економії (двора), що наробило мені багато клопоту, бо діялося це саме під час молотьби. В Перешорах я застав від Петруся картку з 17-го липня ст. ст., в якій він сповіщав, що їх уже везуть у Германію, хоч війна не була ще сповіщена.

Через кілька день Ніковський сповістив мене, що “Раду” закрито, але він робить заходи перед військовим командуванням і сподівається, що воно відмінить свою постанову, бо газета ні одним словом не висловила проти війни.

Молотьба пройшла з великими труднощами, бо багато людей забрали до війська, крім того, мало не щодня виганяли з села підводи перевозити всякі військові запаси. Це викликало незадоволення селян, але настрої був спокійний, зосереджений. Коли мені привозили з пошти газети і я їх проглядав, сидячи на току при молотьбі, багато селян обступали мене і просили прочитати останні новини. Не бажаючи читати голосно патріотично-алярмістичних статей та телеграм, я тільки переказував факти. Коли більшість селян питало моєї думки про війну, то я, ухиляючись говорити одверто, все-таки висловлювався проти війни, кажучи перешорською приказкою: “З паршивою головою не лізь в дух, бо й та облізе”.

Газети були до бридоти переповнені хвастливими оповіданнями про всяких фантастичних героїв-козаків, як, наприклад, про козака Кузьму Крючкова, що “одним махом сто душ побивахом”. Місцева інтелігенція з захопленням переказувала слова головнокомандуючого, великого князя Миколая Миколайовича⁴⁸², який, начебто почувши, що Вільгельм⁴⁸³ збирається вже обідати в Парижі, самовпевнено сказав, що він пообідає у Варшаві, а в Берліні піде до виходку і т. д. і т. д. А тим часом по селах потихеньку розказували, що наші солдати цілими ротами здаються в полон. Властитель молотарки, він же й машиніст, настроений дуже патріотично, з сумом оповідав мені, що в с. Антонівку, де він живе, прийшов поранений солдат і оповідав, що їхня вся рота передалася в полон, кажучи, що не хочуть обороняти панської землі. Другого разу, вернувшись з дому, він тривожно оповів мені таємничо, що “салдатки” (московки) сподіваються, що по скінченні війни цар поодбирає землі в панів і передасть солдатам.

– Я, – каже, – недосипляючи, недоїдаючи, придбав собі коло 30 десятин землі, а тепер салдатки хваляться, що відберуть її у мене. Коли справді цар зробить таке розпорядження, то я візьму револьвер і постріляю всіх, кому достанеться моя земля, і сам себе застрелю!

Вже тоді були ознаки, що по скінченні війни зовнішньої почнеться – внутрішня, про що говорилося потихеньку.

В серпні, як і щороку, приїхав до мене на полювання П. К. Саксаганський. Знаючи мій “пораженчеський” настрої, він не висловлювався тепер так патріотично, як за японської війни, а все-таки видно було, що його, як бувшого офіцера, тішать успіхи російського війська в Галичині, і він залюбки оповідав дотепи про “Прут та Серет”, або про попа, який казав казань у церкві про об’єднання Русі: “Наконець исполнилось объединение святой Руси і теперь

под скипетром нашего Великаго Государя собраны Великая, Малая, Бѣлая и наконец и Червоная Русь, и он может сказать: куда ни посмотрю кругом – все (святая) Русь, все (святая) Русь!” Так воно й сталося!

В кінці серпня приїхали до мене А. Ніковський та керуючий конторою “Ради” І. Т. Малич за порадою, що робити з майном газетним, бо, очевидно, під час війни її не дозволять видавати. З їхніх оповідань виявилось, що закриття “Ради” сталося під впливом наших давніх і завзятих ворогів, цензорів-чорносотенців Флоринського та Щоголева, які завзялися знищити всю українську літературу і вже вимагають, щоб нові книжки друкувалися “ярижкою” – правописом, яким друкували до 1905 року.

Я певний був, що війна протягнеться не довше року, а через те запропонував Ніковському та Маличу зостатися на своїх посадах, бо коли є редактор та керуючий конторою, то кожної хвилини можна зорганізувати вихід газети, а тим часом просив їх поробити всі рахунки, щоб вияснити, кому і скільки ми винні і хто винен нам. Кватирю ми вирішили віддати домовласникові, а всі речі в редакції перевезти до мене в сарай та на горище.

Захоплення Львова російським військом зробило на нас гнітюче вражіння, але Саксаганський та Юркевич (Причепка), талановитий співробітник “Ради”, що учителював тоді в Бірзулі і заїздив часом до мене в Перешори, не могли припустити думки, що уряд зважиться на скасування просвіти на українській мові в Галичині, на закриття преси і взагалі на утиски українського слова. Вони сподівались, що Державна Дума, з метою привернути галицьке населення до Росії, напоядеться, щоб політика уряду в Галичині була “примиренчеською” і неворожою до тамошнього українського населення.

А. В. Ніковський та я були тої думки, що уряд російський помалу, але твердо заходиться над тим, щоб і в Галичині завести таке ж обрусіння, яке він систематично провадив на Україні протягом двох з половиною століть. На нашу думку, Росія і війну з Австрією почала, щоб захопити Галичину і здійснити своє історичне завдання – “об’єднання під скипетром русскаво царя всех ветвей русскаво народа”. Про цю місію Росії раз у раз говорили голосно всі російські націоналісти-патріоти; їм ходило особливо про Галичину, вона їм була більмом в оці, бо в чужій державі вони не могли заборонити українського слова. Вони бачили, що Галичина є П’ємонтом України, де розвивається українська література, наука, яка підтримує надії і сподівання російських українців на ліпшу будучність. Не можучи силою припинити українського руху в Галичині, вони сипали грішми на пропаганду там московієльства, що мало там ґрунт через колонізаторську політику галицького уряду: українське населення в Галичині, зневіряючися в своїх власних силах у боротьбі з спольщенням, воліло кинутися в обійми росіян, ніж бути пожегтим поляками. На цьому ґрунті виникло в Галичині і в Угорщині московієльство, яке російський уряд підтримував усякими засобами. Не раз російські патріоти в своїх часописах висловлювали думку увійти з Австрією в згоду в той спосіб, щоб віддати їй весь південь Балкан з Салоніками, аби

Австрія віддала Росії Галичину по Карпати, які тоді стануть найліпшою границею між цими двома державами. Що не можна було зробити угодою, те російський уряд вирішив зробити силою, захопивши Галичину, з якої утворить тепер Львівську губернію на подоби Подільської та Волинської. Напевне, він, як і в тих губерніях, подбає про зменшення просторів польського землеволодіння і збільшення селянського, щоб його привернути до себе, а може, й повикупляє всі польські маєтки і поспродує їх почасті селянам, почасті російським генералам, щоб витворити в Галичині клас “русских помещиков”, як він це зробив на Поділля та на Волині. Генерал-губернатор Бобринський⁴⁸⁴ у своїй промові сказав, що по цей бік Сяну край “русській” і він тут колонізації не допустить, а через те ми певні були, що поляки тепер уже не матимуть в Галичині тієї сили, що мали до війни і що нарешті прийшов край колонізації українського народу. Взагалі ми хотіли хоч чим-небудь себе потішити і покладали надії на те, що галицьке свідоме населення, яке не повтікало з Галичини, буде потроху пересовуватися на Україну і займати тут посади всяких техніків, урядовців та стане тими дріжджами, на яких буде сходити українська самосвідомість і в Україні російській.

Покінчивши з молотьбою, я взявся за поширення свого власного господарства, бо число господарів у селі, що сіяли на моїй землі за половину, все зменшувалось та зменшувалось, а “солдатки” не могли самі брати у мене землі. Роботи у мене було сила. З ранку до вечора я був на ногах і не мав змоги відлучитись, а мені доконче хотілось, та й треба було неодмінно поїхати в Київ на з'їзд ТУПівської організації. Всіх знайомих я просив підшукати мені управителя, але під час війни важко було знайти вільного чоловіка. Син Левко теж не міг мене заступити, бо зайнятий був археологічними розкопками в Мізині на Чернігівщині⁴⁸⁵.

Через якийсь час Петрусь вислав з Варшави телеграму, що він їде в Київ, і я поспішив побачитися з ним, залишивши на господарстві сина Левка, який саме тоді приїхав у Перешори. Дорогою мені уявлялося, що Петруся раненого везуть до Києва, і я весь час думав про те – чи поранення те загрожує його життю, чи ні; моя хороблива уява малювала всякі страхіття.

На радість, я побачив Петра здоровим, але таким змученим та знуженим, яким я ніколи його не бачив, та й не диво, бо воші з нього так сипались, що аж хрустіли під чобітьми. Виявилось, що він, після розгрому армії Самсонова⁴⁸⁶ коло Мазурських озер, нарочито поламав мотоциклет, на якому їздив, віддав його лагодити у Варшаві, а сам приїхав до Києва, скориставшись тим, що в документі не написано було, в якому городі він має лагодити той мотоциклет.

Петрусь оповідав такі страхіття про розгром армії Самсонова і про те, що він там перетерпів, що я спокійно того слухати не міг, а сам він був такий знервований пережитим, що цілу ніч сонний кричав на весь дім, а другого дня оповідав, що після того розгрому щоночі йому сниться все один і той самий сон – начебто німець душить йому груди своєю залізною каскою (шоломом) так, що йому дихання спирає.

На запитання знайомих, чи справді можна вірити газетам, що російське військо скоро дійде до Берліна, Петрусь, з звичайним йому гумором, відповідав: “Если морда выдержит!” і пояснював цю відповідь анекдотом про жидка, який їхав залізницею “зайцем” (без білета). Після кожної станції, коли виявлялось, що в нього нема ні білета, ані грошей на хабар, кондуктори висаджували його на першій станції, набивши пику. Діждавшись другого поїзда, він знов сідав, і його так само, набивши, викидали; нарешті, коли його хтось спитав у вагоні, куди він їде, то він і відповів: “Если морда выдержит, то в Одесу”.

– Якщо німці, – додав Петрусь, – нас ще раз отак битимуть, як оце коло Мазурських озер, то в нас морда не выдержит!

Оте побачення з Петрусем, його оповідання про те, як він, повалений з ніг набоєм, лежав непритомний, як потім потопав у воді і як врятувався, вхопившись за хвіст коня, та уява про майбутню його долю на війні так мене рознервувала, що я розхворівся так само, як в 1905 році під час поранення Левка.

Але біда, кажуть, не сама йде, а за собою другу веде. Паперова фірма, що постачала газетний папір для “Ради”, сповістила мене офіційно, що коли я не заплачу боргу, щось 4 тисячі рублів, що зробила редакція за папір, то вона позиватиме мене до суду. Я післав за Маличем, керуючим конторою, але виявилось, що він виїхав з Києва. Ніковський сказав мені, що Малич зовсім виїхав, не звівши рахунків по конторі, і тепер невідомо було, кому ми винні і хто винен нам. Але за папір треба було платити, бо на це є рахунки, підписані завідуючим конторою, який мав від мене довіреність. Страшенно мене обурило і роздратувало поведження Малича, але все-таки доводилося щось вигадувати, бо за папір треба було платити, а грошей у мене тоді зовсім не було і добути я їх ніде не міг, бо банки позачиняли рахунки і не видавали ніяких позичок. Зосталася одна надія на В. Ф. Симиренка, але до нього доступити не можна було, а його довіреного В. М. Леонтовича не було в Києві і невідомо було, коли він приїде з села. Я написав до паперової фірми, що доручаю А. В. Ніковському зробити з нею рахунки і виплатити борги, а Леонтовича просив листом роздобути у В. Ф. Симиренка грошей, хоч у позичку, аби розплатитися з невідкладними боргами. Ніколи ніхто мене не позивав, та ще й за борги, а через те оця погроза ще більше рознервувала мене, а поведження Малича ще гірше вразило мене, тим більше, що й перешорський управитель зробив так само.

А тим часом треба було їхати господарювати в Перешори, бо Левкові пора вже було їхати до університету. На щастя, Ф. П. Матушевський порадив мені взяти за управителя свого родича.

Поєднавшись з ним, я зовсім хворий повіз його в Перешори, показав і розказав йому все, що треба робити зимою, яка вже наступала, а сам із Левком виїхав у Київ.

Довідавшись від М. І. Павловського, який мешкав у мене в квартирі, що поліція раз у раз допитується за мене і що він сказав їй, ніби я на Кавказі, я, не прописуючись (не мельдуючись) у Києві, зовсім хворий виїхав з Левком у Петроград, щоб звідтіля поїхати до якоїсь санаторії в Фінляндії. Я боявся

зоставатися в Києві, щоб і мене хворого не заслали кудись у глибину Росії, як це зробили з М. С. Грушевським⁴⁸⁷. Ніякої провини я за собою не почував, але завжди пам'ятав, що охранник Кулябка казав мені, що з своєю "Радою" я йому в печінках сиджу.

В Петрограді я спинився у свого приятеля П. Я. Стебницького і почав розпитувати про фінляндські санаторії. Всі раяли мені санаторію д-ра Волкової, в Уси-Кирко, в скількох годинах їзди від Петербурга. Справді, санаторія та дуже добре впорядкована, посеред густого соснового лісу, над великим озером, яке має виглядати дуже гарно літом, а тепер було все занесено глибоким снігом.

В тій санаторії під доглядом лікаря я прожив усю зиму 1914–15 року, лиш іноді навідуючися до Петрограда, і значно підправився. Я багато там читав і писав спомини про давні часи з свого життя, турбувало мене тільки те, що давно не було вістей від Петруся. Правда, він прислав ще в початку зими в Київ картку, в якій писав, що вони сидять у Ловичі, як у пастці, оточені з усіх боків німцями, і просив не турбуватись, коли від нього довго не буде вістей, бо мовчання те означатиме, що він попався у полон.

В санаторії багато було всякого народу, багато всяких розмов про війну, але жадна особа, жадна розмова не врзалися мені в пам'ять, бо всі вони були такі звичайні, як тодішні газетні статті; це не те, що розмови сірої солдатської або мужицької маси, яких часом ніколи не забудеш.

Наприкінці лютого, коли вже на півдні наближалася весна, я вирішив їхати в Перешори, бо новий управитель, родом з Київщини, не знав умов степового господарства і міг наробити багато помилок.

Звичайно в плацкартних поїздах я раз у раз їздив третьою клясою, то й тим разом узяв білет третьої кляси, за що почали мене жартом габзувати П. Я. Стебницький та О. Г. Лотоцький, які виїхали на двірець проваджати мене. Але я, показавши на солдат, що сиділи в моєму вагоні, відповів, що я волю послухати солдатських розмов про війну, ніж хвастливо-патріотичних російських інтелігентів, які мене до крайности обурюють.

Дорогою виявилось, що в нашому вагоні між іншою цивільного публікою їхали все фахові солдати, що приїздили до Петрограда за якимись матеріалами; найбільше між ними було шоферів. Коли почалася розмова про війну і що буде по скінченні її, один солдат твердо сказав, що як тільки скінчиться війна із зовнішніми німцями, то почнеться з німцями внутрішніми.

– З якими ж це внутрішніми німцями? – спитав цивільний пасажир семітського вигляду.

– А от з усякими Ренненкампфами, Фрідериксами, Штюрмерами та з іншими, що вже попеременяли свої німецькі прізвища на російські; які довели Росію до такого безладдя, що скоро нічим буде воювати. Вже й тепер бракує зброї, снарядів.

– Вони й землі наші всі позабирали, – обізвався другий, – солдати не покладуть після війни зброї, поки не виженуть з Росії отих німців.

– Що німці! – завважив третій, – жиди головне!

– А чим винні євреї? – запитав пасажир семітського вигляду.

– Вони все в Росії захопили в свої руки, а в Галичині у них такі права, що мужики там жидів у руки цілують. Ну, ми їх там цілуєм так, що вони всі від нас тікають, а попадеться який, то вже живим не втече!

– За що ж мирних людей обіжати? – запитав семіт.

– Еге, вони мирні! У них у кожного в хаті телефон і вони все передають своїм військам про нас, вони всі – шпиги.

– Але ж вони австрійські піддані, вони служать своєму царю, як ми – своєму, – завважив семіт.

– Всі жиди однакові, всіх їх слід вирізати!

На це семіт тільки плечима знизав і замовк. Після хвилі мовчання якийсь солідний добродій завважив, ні до кого не звертаючись:

– Все це пусті розмови, німців вам не вдасться вигнати, а жидів, може, й дозволять трохи потріпати, але взагалі все лишиться по-старому.

– Ну, вибачайте, якщо так, то ми зробимо свою Україну і посадим свого короля! – обізвався молодий високий гвардієць з полтавським акцентом.

Я так був цим здивований і вражений, що у мене вирвалось запитання:

– Цебто як так?!

– Дуже просто, – відповів гвардієць. – Ви знаєте, як зачалась війна?

– Читав у газетах, – відповідаю.

– Е, що там в газетах пишуть! От я вам розкажу. Коли приїхав австрійський наслідник у Сербію, так наш (цар) написав сербському королю, щоб, значить, убить його, тому що він хоче відібрати Україну і разом з Буковиною та Галичиною зробити для свого сина королівство. А сербський говорить: “У мене держава маленька, австріяк мене задушить”, а наш – йому: “Не бійся, я зроблю мобілізацію...”

– Де ви чули таку байку? – запитав солідний добродій.

– Це не байка, а правда, мені говорив у Львові один по-їхньому професор, а по-нашому учитель, у якого я стояв на квартирі. Та й у Петербурзі мені казав знайомий студент, от і карточка його, – і, діставши з бумажника, подав нам візитову картку, на якій стояло – Конон Лисенко.

– Це син композитора Лисенка, – завважив він.

Я йому не перечив, хоч знав, що у покійного Микола Віталійовича сина Конона не було.

– За такі чутки, коли довідаються, то вас по головці не поглядять, – серйозно сказав солідний добродій.

Гвардієць подивився на нього уважно і, не доказавши, як він думає “відділяти свою Україну”, замовк.

Потім уже з розмови з ним я довідався, що він гадяцький козак, по скінченні служби в Павловськiм гвардійськiм полку, як і Карпенка-Карого Гупаленко⁴⁸⁸, на якого він був дуже схожий виглядом, поступив у шоферську школу, а тепер возить на автомобілі корпусного генерала. Про відділення України вже

не говорив, а про Галичину розказував дуже багато і доводив усім, що там такий самий народ, як і в Полтавщині, тільки в мові у них багато польських слів. Там він уперше прочитав “Кобзаря”, познайомився з історією України, там йому, як він казав, “очі розплющилися”.

Коли я в Києві оповідав про свою розмову у вагоні з тим “Гупаленком”, то мені здавалось, що слухачі запідозрювали мене в перебільшенні, бо тоді ще не помітно було, щоб солдати наші в Галичині багато дечого чули і багато дечому навчилися, і не думалось, що значна частина їх вернеться з Галичини свідомими українцями. Тоді ще книжки наші лежали майже без усякого руху на полицях книгарень і тільки після повороту наших солдат з Галичини торг українськими книжками піднісся до небувало великого розміру, просто, можна сказати, колосально в порівнянні з тим, що було до війни.

В Києві я не задержувався довго, бо не хотілося, щоб мене арештували, а поїхав з С. О. Єфремовим у Кононівку. Не пробув я там і двох днів, як приїхав урядник, який раз у раз ставився до мене дуже добре і оповів мені потишеньку, що прийшла з Полтави “секретна бумага”, в якій вимагають, невідомо для чого, “установить моє постоянное местожительство”. На це я жартуючи відповів, що моє “постоянное местожительство” у вагоні, бо я раз у раз переїзду з місця на місце, або, певніше сказати, у мене багато “местожительств”: тепер я в Кононівці і тут моє “местожительство”, відціля через тиждень або два поїду у Київ, там у мене свій домок, то й там моє “местожительство”, звідтіля поїду в свій херсонський маєток і на тім “местожительстві” проживатиму довгий час, а під осінь поїду на свою дачу (віллу) в Алупку, на березі моря, бо й там моє “местожительство”. Урядник позаписував у подробицях всі мої оті “местожительства”, а я поспішив швидше виїхати з Кононівки, щоб поліція не здумала захопити мене, а щоб вона не поспішалася, я умисне сказав урядникові, що пробуду в Кононівці тиждень або два.

Я “на цей щот” мав уже, як каже один персонаж у Карпенка-Карого, “опит і практику” ще з 1905 року, як я вже розказував в своїх споминах.

Тоді полтавський губернатор Катеринич⁴⁸⁹, як казав мені його приятель інженер Величковський, мав велике бажання заслати мене адміністративним порядком у Наримський край, але ніяк не міг захопити мене в своїй сатрапії, бо я остерігався їздити в Кононівку. Щоб перевірити слова Величковського, я писав у Кононівку, щоб за мною на такий-то день вислали на станцію коней, то в той день приїздив в економію пристав (комісар) з стражниками і робив трус, скрізь шукаючи мене; а коли мені дуже вже пильно треба було поїхати в Кононівку, тоді я їздив на сусідню станцію Яготин, та відтіля на конях свого сусіди Бохановського навідувався у Кононівку і знов вертався у Київ через Яготин. Не маючи надії піймати мене на території Полтавщини, Катеринич звернувся до київського губернатора, графа П. М. Ігнат'єва, пропонуючи йому заслати мене в Сибір, як надзвичайно шкідливого чоловіка. Але Ігнат'єв, знаючи мене особисто і не вважаючи мене за революціонера, не тільки не заслав, а ще й попередив мене про це через нашого спільного приятеля, агронома Сазонова.

Цей мій “опит і практика” не обманули мене: не минуло й тижня після візиту урядника, як одної ночі наїхали в Кононівку жандарми з десятками стражників, оточили весь двір, перетрусили всі помешкання, стайні, коморі, буцім шукаючи якихсь прокламацій, що друкувались, як висловився жандарм, “язиком і шрифтом «Ради»”. Не знайшовши ні прокламацій, ні мене, зробили трус у селян: Павла Малинки, Івана Гриця та інших, що часто у нас бували та вважались за моїх однодумців та приятелів.

Довідавшись про цей трус в Кононівці, я немало стривожився: треба було сподіватись, що мене таки знайдуть. Але я ніяк не міг доміркуватись, хто власне мене шукає – чи центральний уряд, тобто Департамент поліції, чи київська охранка в порозумінню з генерал-губернатором. Якщо ініціатива виходить з Петрограда, то херсонська влада мене арештує і перепровадить куди їй накажуть, а коли мене шукає тільки з власної ініціативи київська чи полтавська адміністрація, щоб заслати, то херсонський губернатор може і не згодиться з київським чи полтавським губернатором. В справі арешту М. С. Грушевського виявилось, що його арештувала і вислала київська влада по своїй власній ініціативі і всі кажуть, що якби він, їдучи з закордону, поїхав просто до Петрограда, не спиняючись у Києві, то там жив би собі спокійно. Щоб вияснити собі свою справу, я написав у Херсон до приятеля свого А. М. Грабенка⁴⁹⁰, давнього секретаря губерніяльного земства, в надії, що він, може, має зв'язки з канцелярією губернатора і зможе довідатись або й вплинути, щоб мене не займали.

Оця тривога, оця непевність та незабезпеченість свого існування страшенно нервували мене, а до того непокоїло мене те, що від Петруся вже сьомий місяць не було ніяких звісток. Все це так на мене впливало, що я знов почав нездужати і нарешті так розхворівся, що у мене почалася блювота з кривлею, чого зо мною досі не бувало. Це мене так занепокоїло, що я рішив поїхати в Київ на пораду з лікарями.

Консиліум лікарів, приписавши мені вісмут з беладоною, заборонив мені усяку їжу, крім сметанки з свіжого молока, хоч я й без того нічого вже не міг їсти, а щоб припинити біль та блювоту, мені впорскували морфій. Так пролежав я у Києві, не прописуючись у поліції, цілий місяць, але все-таки кожної ночі сподівався жандармів, які могли випадком довідатись, що я у Києві.

Мене хворого навідували приятелі: особливо часто заходив С. О. Єфремов і приносив мені “Прикарпатскую Русь”⁴⁹¹, що в початку війни переїхала була до Києва, а після зайняття Галичини російським військом знов почала виходити у Львові. Читаючи отой паскудний орган московського запроданця Дудикевича⁴⁹², який, злигавшись з нашим зрадником Савенком, вже святкували перемогу над “українськими сепаратистами”, я нервувався, а разом і тішився, що німці вже женуть росіян з Галичини, і злорадствував у думках, бажаючи, щоб оті “обрусителі”: Евлогій⁴⁹³, Плеський і К^о, разом з Дудикевичем, попалися до рук австрійської влади, хоч певний був, що вони перші повтікають зі Львова, коли до нього наблизяться німці. Заходив А. В. Ніковський та оповідав про ті клопоти та труднощі, які він мав з одеською цензурою, коли редагував

“Основу”⁴⁹⁴, яка виходила в Одесі замість “ЛНВісника”; розказував, як жандарми допитували номінального редактора “Основи” Гаврилюка про київських українців, між іншими і про мене, та хвалились, що у них у руках є всі нитки, які приведуть нас на лаву підсудних за зраду державі. Допитувались про українські прокламації, які виловлювалися в пляшках в гирлі Дунаю. Може, мова йшла про прокламації, що, як кажуть, всякими способами розповсюджував М. Залізник⁴⁹⁵ на австрійські гроші.

Заходив і Ф. Матушевський і оповідав про зразки “верноподданнейших” прохань, що розсилав з Харкова Лобода⁴⁹⁶, підбиваючи українців підписувати їх та посилати до царя. Але в тих проханнях, разом з нашою мовою, обстоювалося і за наш правопис, а це свідчило, що автор їх не Лобода, який обстоює за “романівку” з *ы* та *ь*, яких вимагав царський (романівський) уряд, а, як ми догадувались, швидше автором її є Міхновський. Приятель його В. М. Шемет, що тоді клопотався про відкриття української гімназії в Лубнах і нагодився на цю розмову, похваляв такі заходи і навіть радий був би увійти в зносини з якоюсь великою княгинєю, котра тоді мешкала в Києві, аби добитися від уряду дозволу на гімназію і взагалі на полегшення для українського слова. Ми ж були тої думки, що ніякі заходи до царя та його родини нашої справі не допоможуть.

Був у мене гірничий інженер Баскевич, що приїхав з Харкова на пораді з військовим командуванням про паливо, якого почало вже бракувати по залізницях. Він оповідав, що становище таке загрожуюче, що коли уряд не вживе радикальних заходів, то через місяць стануть усі залізниці, бо запасу вугілля зовсім нема, з браку робітників. Уряд наслав у копальні силу полонених австрійців⁴⁹⁷, але держав їх у таких антигігієнічних умовах, що між ними розповсюдилися страшні пошесні хвороби і полонені гинуть, як мухи восени. Звістка про тяжке становище полонених боляче стиснула моє серце, бо нагадала мені про Петруся, а звістка про паливо, признатись, втішила, бо збільшувалася надія на розгром російської армії та визволення Галичини.

Лежачи хорий, я нарешті дістав від Петруся з Штральзунда листівку, в якій він коротко написав: “Ich bin hier!”⁴⁹⁸ Я дуже зрадів цій коротенькій фразі, бо вона значила, що Петрусь здоровий і в доброму гуморі, бо написав слова того шпака з німецького оповідання, якого вкрав хлопець і який з кишені крикнув: “Ich bin hier!”. Через два чи три дні прийшла картка від солдата, однополчанина Петрусевого, в якій стояло: “Вашего сына уже нѣтъ, подписался Щукинъ”, а потім, видко, побачив, що лишається багато на картці порожнього місця, дописав: “Я ушоль, а они остались въ Ловичѣ, можетъ быть они взяты и въ плѣнъ”. Можна собі уявити, як би нас стривожила оця картка, коли б вона прийшла поперед Петрусевої!

Вістка від Петруся та газетні відомості про втечу російської армії з Галичини⁴⁹⁹ дуже добре впливали на мій настрій і взагалі на моє здоров'я і я став видужувати. Нарешті, коли я піддужав так, що вже міг ходити, я виїхав у Перешори.

Через кілька день після мого приїзду несподівано приїхав пристав (комісар) з урядниками і заявив мені, що, на свій жаль, він повинен зробити мені велику

неприємність, тобто зробити в мене трус, і показав мені папір херсонської жандармерії, в якому наказано потрусити в мене скрізь, але не було фрази – “арестовувати, не смотря на результати обыска”, а через те я спокійно прийняв його слова. Непокоїло мене тільки те, що в мене було багато листів від М. Грушевського, В. Винниченка, П. Стебницького, А. Ніковського та інш., якими я дуже дорожив, і я боявся, що коли пристав їх забере, то вони пропадуть у жандармських архівах, як пропало багато листів Карпенка-Карого до мене, які забрали в мене при трусі в Харкові 1883 р. Я на хвилинку вийшов і сказав жінці, щоб вона прийшла і винесла з кабінету портфель з листами, поки ще не увійшли туди урядники і пристав був без свідків. Пристав бачив, як жінка винесла портфель і, нічого не сказавши, многозначно глянув на мене, даючи мені зрозуміти, що він бачив.

Трус цей виплотив серед селян багато різних розмов та міркувань про причини його. Одні казали, що поліція шукала зносин з германцями, бо зять мій, німець з Германії⁵⁰⁰, міг переховувати у мене всякі документи; інші пояснювали трус тим, що діти мої раз у раз були у “змові проти царя” і не раз сиділи в тюрмі, а свідоміші селяни, ті, що були ближчі до мене, пояснювали це тим, що я видавав українську газету і мав зносини з Галичиною і що, може, у Львові знайдено сліди цих зносин. Але ні в кому трус цей не викликав до мене ворожого настрою, навпаки, багато людей висловлювало мені спочуття, бо всі знали, що я був проти війни і що газету мою закрито через те, що вона висловлювалася проти цієї авантюри.

Коли ж у 1915 році росіян почали випирати з Галичини, коли почали забирати до війська “краснобілетних”, які ніколи не служили у війську, а тільки бували по місяцю на військових вправах, то селяни голосно висловлювали своє незадоволення царем та його політикою.

– Нарікають, – казали вони, – на германця, що він 40 літ готувався до війни, робив орудія та заряди, а наш – що робив? Пляшки та пробки (корки) до монополії (горілки)!

– Якби у нас був цар не шинкар, а такий хазяїн, як Вільгельм, то інакші й порядки були б!

Один поранений солдат казав:

– Нас називають захитниками (оборонцями); якби ми були справді захитниками, то нас поставлено було б на границі, щоб ми захищали (боронили) свою державу від ворога, а нас послаають у чужу державу, то ми не захитники, а грабіжники.

Несподівано одержав я від Гасенка картку з Берліна, в якій він писав, що його німці інтернували, що в нього пішла кров горлом і тепер він лежить у шпиталі. Пізніше його, як туберкульозного інваліда, німці вислали через Швецію до Петрограда і там у нього знов пішла кров. На моє прохання ним заопікувався О. Г. Лотоцький і допоміг йому доїхати на Кавказ до матері. Я певен був, що він там незабаром помре від туберкульозу, але, на моє здивування, по приїзді на Кавказ російська військова влада забрала його до війська і післала урядовцем на кавказький фронт в Трапезунд, як добре знаючого турецьку мову.

Тоді військове начальство, як оповідали лікарі, забиравало при мобілізації явно хворих людей, кажучи:

– Все одно він має вмерти, то ліпше нехай помре “за отечество” від ворожої кулі на фронті, ніж вдома на ліжку.

А в той час сила здорових молодих людей, заможних або впливових батьків, уникали військової служби, позаписувавшись в запільні земські та міські апровізаційні організації, а через те їх насмішкувато називано “земгусарами”, а автомобілі, на яких вони каталися з жалібними сестрами – “сестровозами”.

* * *

Хазайнувати цього літа, 1915 року, було ще тяжче, як минулого, бо людей ставало на селі все менше та менше; крім того, раз у раз рекувізували коні та повозки, або вигонили селян возити всякі військові речі. Землі зоставалося все більше необробленої, доводилося її покидати на сінокоси, а невідомо чим їх косити, коли й людей поменшало, і сіножаток ніде не можна було придбати. Управитель мій, Матушевський, як виявилось, мало що тямив у господарстві, крім того, в поводженні з селянами виявив повну безтактність: на Київщині він звик, за приводом польських панів-економів, поводитися з селянами, як з бидлом, а в степах селяни й робітники не звикли до такого поводження, а тим паче у мене в економії (дворі), а через те почалися незадоволення і скарги мені на нього. До того ж і жінка його, що звикла жити по містечках, де є багато жінок усяких офіціалістів, нудилася в Перешорах і натискала на чоловіка, щоб він вертався знов на Київщину. Кінець кінцем довелося розпрощатися з цим управителем і залишитися знов самому. Добре, що хоч здоров'я мені служило, і я відбув молотьбу та озимий посів сам, але на зиму треба було обов'язково когось найти.

Зимувати в Перешорах мені дуже не хотілось, хоч Винниченко в листах до мене з Москви виявляв велике бажання оселитися на зиму в Перешорах і спокійно собі писати, бо в великому місті, такому, як Москва, тяжко вже було за харчі, та й неспокойно. Літо 1914 року він прожив нелегально в Катеринославщині, багато працював та завів там близькі зносини з робітниками, а на зиму переїхав у Москву. Я запрошував його до себе, а тут уже виясниться – чи зручно буде нам зимувати в Перешорах, чи ні. Під осінь він приїхав з жінкою⁵⁰¹ і прожив у нас кілька тижнів, але зимувати в Перешорах ми не рішилися, боячися, що фронт пересунеться ближче до нас: ми боялися не німців чи австріяків, а російського запільного війська, яке все грабувало і знущалося над мешканцями.

Восени, коли Винниченко виїхав у Москву, я, зоставивши на господарстві Левкового управителя Д. Коваленка, поїхав у Кононівку до хворого на тиф найменшого сина Івашка.

Треба сказати, що коли німці почали випирати наше військо з Галичини і відібрали Львів, то в Києві почалася така паніка, що всі мешканці тікали на зломану голову. Перший приклад подало найвище командування, яке

наказало побудувати через Дніпро з десяток тимчасових мостів і почало вивозити свої родини з Києва до Харкова, до Ростова-на-Дону та на Кавказ; потім перевезено університет та комерційний інститут аж у Саратов⁵⁰², а інші учбові заклади порозміщували по менших містах східної Росії. Гімназія, в якій вчився Івашко, розпустила на якийсь час своїх учнів по домах. На двірці та на пристані був такий страшенний натовп втікачів, що платили величезні гроші, аби добути білет та місце в вагоні чи на пароплаві, які відходили на схід та на південь. Івашко, добувши білет, ледве вікном дістався у вагон і поїхав до мами в Кононівку, а там тяжко заслаб на кишковий тиф. Я застав його вже не-притомним і просидів коло нього рівно місяць, поки не впевнився, що йому вже не загрожує смерть.

Повертаючися в Перешори через Київ, я там побачився з давніми своїми львівськими знайомими – директором Кредитового союзу Костем Паньківським⁵⁰³ та директором “Дністра” Степаном Федаком, яких російський уряд, тікаючи зі Львова, забрав “зложниками” в числі багатьох інших українців і скількох жидів та поляків. Обидва вони не втекли до Відня, коли росіяни вступили у Львів, як інші українські діячі, бо, не беручи участі в політиці, певні були, що російська влада нічого злого їм не зробить. Почувши, як солдати, вступаючи у Львів, співали українських пісень і довідавшись, що то все були українці родом, вони навіть тішились тому, що прийшов кінець колонізації Галичини, а про русифікацію чи обмосковлення вони й думки не припускали. Тільки тоді, коли намісник, граф Бобринський, дозволяючи відкривати польські гімназії, забороняв українські, вони зрозуміли, що помилялись. Коли ж єпископ Евлогій почав висилати в Росію уніятських священників, а на їх місце садовили православних, коли позаводили скрізь курси російської мови для народніх учителів, вони впали в розпач, бо впевнились, що уряд російський заводить у Галичині таке саме обрусіння, як і на Україні.

Ми, російські українці, вже з часів вступу росіян у Галичину серцем вболівали, бачачи, як через Київ провозили на схід Росії та в Сибір галицьких українців усякого стану: провозили селян, священників, учителів; всіх їх спроваджували в Київ, розміщали по підземеллях поліцейських участків, а потім сортували та засиляли партіями далі, голодних, обдертих і хворих. Наші дами заснували комітет допомоги, збирали гроші, білге, одіж і, чим могли, допомагали нещасним, ходячи по тюрмах і відшукуючи їх*. “Зложників”, взятих у Галичині, майже всіх полишали в Києві і зобов’язали їх з’явитися щодня в поліцію на доказ того, що вони не повтікали. Всі вони страшенно нудилися й сумували за своїми родинами, не маючи ніяких вістей про них; вісти іноді доходили кружною дорогою, аж через Швецію, на руки консулів нейтральних держав і так запізнювались, що втрачали весь свій інтерес. Старий і хворий на серце Кость Паньківський розповідав, як їх раз у раз трусили, арештовували у Львові, потім випускали і нарешті арештували і повезли в Росію. Він з гірким

* Див. спомини Д. Дорошенка, видані у Львові 1923 р. “Червоною Калиною”⁵⁰⁴.

гумором згадував, як йому довелося на практиці познайомитися з основними параграфами російської конституції, які звучать: “Малчать і не розсудять!” Характеристично, що й тут, в Жаб’єму, священник о. Глібовицький тими самими словами формулював основи російського правопорядку: очевидно, оте “Малчать і не розсудять” широко звучало на всьому просторі російської окупації аж до Карпатських гір.

Пробувши скільки день у Києві, я поспішив у Перешори, бо мене непокоїло, як там господарить у мене Левків управитель. Виявилось, що все якось ішло собі, бо Д. Коваленко людина розумна, тактовна, але по вдачі своїй він більше підходив на ролю інструктора по організації кооператив та на пропагатора відродження України, ніж на управителя маєтком. Обидві ці ідеї захоплювали його цілковито, а через те він не весь свій час віддавав господарству, та вибору в мене не було і я запропонував йому зостатися в мене за управителя, а на Левкове господарство викликали ми кононівського садівника О. Згуровського, якого через скалічену руку не взяли на війну. Скінчивши озимий посів, наготувавши зяблі для весняного посіву і зібравши кукурудзу, я виїхав у Київ, де теж не сидів увесь час, а їздив у Кононівку і знов вертався, щоб не звернути на себе увагу поліції.

Українське життя в Києві під час війни майже зовсім затихло: видавнича діяльність припинилася через цензурні умови; український клуб “Родина” закрито і в його помешканні українці улаштували військовий шпиталь, куди заходами деяких свідомих лікарів вибрано ранених солдатів самих українців родом, яким дами наші читали та роздавали українські книжки. Але після доносів чорносотенної газети “Кієвъ” військове командування зробило слідство і трус, і хоч ранені поховали книжки під матраци так, що їх не познаходили, а все-таки з того часу в український шпиталь начальство вибирало тільки великоросів.

ТУПівська рада збиралася рідко, бо ні справ українських, ні життя ніякого не було. Одного разу тої зими я був на засіданні ради, яка зібралась у Матушевського; обмірковувалася тоді пропозиція закордонного “Союзу визволення України”⁵⁰⁵ увійти з ним у контакт для спільної діяльності. Хоч тепер мрії цього Союзу не здавалися нам такими фантастичними, як на початку війни, бо тепер ми певні були, що Германія з Австрією захоплять Україну принаймні по Дніпро, але вступати в контакт із Союзом ми, тоді ще федералісти, не вважали можливим, хоч нічого не мали проти того, щоб зав’язати з ним зносини через служущих у нейтральних консульствах.

Від Петруся я дістав картку вже з Вецляра, в якій він писав, що часто бачиться з своїм бувшим репетитором (інструктором) Філаретовичем. Я зрозумів, що мова йде про Олександра Філаретовича Скорописа-Йолтуховського⁵⁰⁶, який, утікши з Сибіру, жив до війни в Мюнхені, а тепер був одним з найдіяльніших членів “Союзу визволення України”. В другій картці, вже з Раштата, Петрусь писав, що він так багато працює, як ніколи, і висловив надію, що після війни, коли я приїду лікуватися за кордон, тоді ми з ним побачимось. Мені стало ясно, що Петрусь працює з Скорописом в українських таборах

в Германії⁵⁰⁷, про які з такою зненавистю та злістю писали всі російські газети, і певний того, що це стане відомим російському урядові, повідомляє мене, що йому закрита дорога додому. Звістка ця й засмутила мене, і втішила: боляче мені було знати, що він надовго буде відірваний від свого краю, і тишило, що він працює для відродження України. В листівці з Галле він писав, що коли Жебуньов довідається про його працю, то не скаже вже, що батько даремне витрачав на нього гроші. Очевидно, він дуже тишився успіхами своєї роботи, бо пізніше писав, що здоров'я його погане, але він тишиться тим, що життя його не минуло даремно, що праця його лишить по собі слід. Стривожений станом його здоров'я, я просив його не надриватися працею і поклопотатись, щоб його відпустити в якусь санаторію, бо в газетах писалось, що хорих полонених німці пускають у Швейцарію. Я радив Петрусеві виклопотати собі право на виїзд в Лозанну, де мешкав свідомий і щирий українець-католик, граф Михайло Тишкевич, який поклопочеться, щоб моєму синові нічого не бракувало. Потім, з оповідань синових, я довідався, що граф Тишкевич дійсно опікувався ним, як своїм рідним сином. Треба сказати, що Петрусь при захваті німцями Ловича впав з мотоциклета й виламав собі два ребра. Хоч у шпиталі в Штарльзунді німці його вилікували, але з того часу він дістав ослаблення легких, яке загрожувало йому туберкульозом, а читання лекцій полоненим в українських таборах ще більше натрудило йому груди, і до Лозанни він приїхав хворий, майже зовсім втертявши голос.

В Лозанні Петрусь зустрівся з давніми знайомими: Олександром Коваленком-Потьомкінським⁵⁰⁸ та Володимиром Степанківським, яких знав ще бувши дитиною і які раз у раз були близькі з усією нашою родиною.

Петрусь ще ближче зійшовся з Коваленком, а з Степанківським, навпаки, через якийсь час перервав всяке знайомство, бо впевнився, що той грає подвійну роль, будучи в близьких зносинах і з Германією, і з Антантою, обманюючи і тих, і тих. Багато потім я чув про Степанківського оповідань від багатьох людей; всі вважають його за надзвичайно зручного політичного шахрая. Але я й досі не можу помиритись і звикнути до думки, що отой милий, розумний Володя, яким я його знав до еміграції, міг зробитися шахраєм.

Але вернуся до оповідання про своє життя зимою 1915–16 року.

В Києві, як я казав, я боявся сидіти безвиїзно, щоб не попасти на очі якомусь знайомому поліцаєві, але й їхати кудись далі мені не хотілось, а через те я часто їздив у Кононівку. Раптом, перед самим Новим Роком, прийшов до мене знервований, блідий маляр Фотій Красицький і розповів, що цими днями у нього був трус, а вчора зранку його покликано в охранку, де допитували його на протязі скількох годин. Жандарми знали вже, що він є онук Т. Г. Шевченка від сестри, знали, що він виховувався на гроші київської "Старої Громади", але їм цікаво було знати, в яких він відносинах був з проф. М. Грушевським та зо мною і де я тепер. Він відповів, що з Грушевським познайомився на виставі образів у Львові, потім малював його портрет і нарешті дав йому своє ім'я, як відповідального видавця-редактора "Літературно-Наукового Вісника", який

видавав Грушевський, але до того видання він, Красицький, не мав ніяких стосунків. З Чикаленком знайомий ще з дитячих літ, коли ще вчився в Одеській художній школі, а потім малював в с. Кононівці його портрет; де тепер Чикаленко, він не знає. Після допиту жандарми дали йому тиждень для впорядкування своїх справ, а тоді його мають вислати аж у В'ятку. Він обтяжений родиною, що складається з жінки та шістьох дрібних дітей, бігає тепер по Києву та шукає протекції до військового командування, від якого залежить його доля: тепер забіг, щоб попередити мене.

По відході Красицького я почав обмірковувати своє становище: Грушевського заслали в Сибірськ; Красицького за знайомство з ним та зо мною засилають у В'ятку, то очевидно, що й мене зашлють кудись на схід Росії, що мені зовсім було не до смаку. Недовго роздумуючи, я поїхав на городську станцію взяти білет до Петрограда, а звідтіля знов поїхати у Фінляндію. На жаль, білети на ближчі три дні були розібрані, і я мусів ці три дні перебути в Києві, ночуючи у людей, які не могли бути підозреними в причетності до українського руху.

Вже аж у 1917-му році, коли настала революція, мені вияснилася причина пошукування за мною поліції. С. Єфремов, що розбирав архів київської жандармерії, дав мені перечитати донесення львівського жандарма, з якого я зробив собі виписку, що торкалась моєї особи. Подаю її тут, не змінюючи мови.

Начальникъ Временнаго Жандармскаго Управленія Военнаго Генерал-Губернаторства в Галиціи, полковникъ Мезенцовъ 17 січня 1915 року робить своєму начальникові фантастичне донесення про діяльність українських партій у Галичині, складене, мабуть, одним з галицьких москвофілів *. В донесенні тому сказано між іншим таке:

“В движеніи галицких мазепинцев приняли живѣйшее участіе и російскіе мазепинцы, а именно: М. С. Грушевский, проживающій здѣсь во Львовѣ, Е. Х. Чикаленко, Л. Жебуньов, Н. В. Лисенко – Киевѣ; Н. Михновскій – в Полтавѣ, доктор Луценко – в Одессѣ, А. Крымскій – в Москвѣ, Ал. Лотоцкій – в Петроградѣ и др.

Начиная с 1905 года, всѣ мазепинскія партіи в Галиціи и их отдѣленія в Россіи окончателъно сознали идею «Самостійной Украины» и всецѣло стремились только к тому, чтобы использовать в удобное время переход Австріи через границу в Россію, сейчас же вызвать мятеж и затѣм отторгнуть Украину от Россіи и под скипетромъ Габсбурггов основать «Украинское Королевство».

По этому поводу был даже заключен формальный договор мѣжду Эрцгерцогом Францем-Фердинандом⁵⁰⁹ и російскими мазепинцами. Именно в 1910 г. у Эрцгерцога на аудіенціи в Конопништѣ из Галиціи были: выдающійся мазепинскій дѣятель др. Евгений Олесницкій и митрополит Шептицкій, из Россіи: Е. Х. Чикаленко и Н. В. Лисенко из Киева и Н. Михновскій из Полтавы. Всѣ они обѣщали Эрцгерцогу вести пропаганду между малороссами в Россіи в пользу австрійской династіи.

Об этом событии знали все предводители всех мазепинских партий и поэтому, хотя партии эти работали по разным платформам, но стремления их сводились к одному, именно к отторжению Украины от России и все они были непримиримыми врагами России.

Таким образом, члены всех этих партий, были ли они из партии национал-демократической или социал-демократической или же радикальной, были одними и теми «мазепинцами» и т. д. и т. д.

Про «Союз Освобождения Украины» («Союз визволення України») говорится так:

«Как прежде центром мазепинского (украинского) движения был г. Львов в Галичине, так теперь Киев.

Одновременно с объявлением австрийской мобилизации группа выдающихся мазепинских деятелей разных партийных убеждений уехали в Киев, увозя с собою огромное количество прокламаций и воззваний к мятежу под названием «До Украинского народа». Выехали тогда в Киев депутаты др. Логвин Цегельский, Вячеслав Будзиновский⁵¹⁰, социал-демократы: Николай и Лев Ганкевичи⁵¹¹, Иван Сяк⁵¹² и социал-революционеры: Федор Королев⁵¹³, Феофил Мелень⁵¹⁴ и др. Юльян Бачинский⁵¹⁵; террорист Юрий Скоропис-Желтуховский* (литературный псевдоним Лепух) и делегат Народного Комитета Украинской Национал-Демократической партии др. Стефан Баран⁵¹⁶.

До своего отъезда в Киев они побывали у проф. М. С. Грушевского на его даче в Криворовне около Коссова в Карпатских горах и имели с ним по этому поводу совещания.

В Киеве они собрались в Украинском клубе «Родина» на Б. Владимирской ул., где присутствовали главные руководители киевских мазепинцев: издатель мазепинского ежедневника Евгений Харлампиевич Чикаленко, Леонид Жебуньов, Павел Лавров (Юрий Сьрый)⁵¹⁷, несколько лиц студентов и делегаты из провинции от мазепинских деятелей Полтавы, Харькова, Екатеринослава и Одессы.

На собрании в «Родине», а затем в квартире Чикаленка, по Маринско-Благовещенской улице, была основана новая мазепинская общая организация под названием «Союз Визволения Украины» («Союз освобождения Украины»). Целью этого союза взять на себя работу Львовских мазепинских партий, представители которых ушли на войну и выехали в глубь Австрии, а главное вести мазепинскую пропаганду между населением и войсками Российской Украины. Дело это было начато разбрасыванием прокламаций по всей Южной России, прокламаций, которые заранее уже были отпечатаны в Киеве. Когда союз со своими отделениями, «кружками» и проч. начал функционировать, киевские мазепинские главари призвали проф. М. С. Грушевского, чтобы он немедленно приехал в Киев и принял руководство «Союза». Грушевский находился тогда в Криворовне в Галичине, из которой выехал через Буда-

* Певне, Олександр Скоропис-Йолтуховський, який ніколи терористом не був.

пешт в В'їну. Здѣсь он побывал на совѣщаніи с мазепинскими депутатами и представителями австрійскаго правительства и через Венецію на Балкан уѣхал в Київ, гдѣ и был арестован без предварительнаго соглашенія со мною, что весьма повредило дѣлу розыска" і т. д. і т. д.

Нема чого й казати, що ніколи я не був на нараді у ерцгерцога Франца-Фердинанда і навіть і не снилось мені про це, бо ніколи я його і в вічі не бачив. Коли бував у Львові на загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка, то навіть не ходив з візитою до митрополита Шептицького, хоч він мене дуже інтересував. Я боявся, щоб львівські москвофіли не донесли російському консулові, що я ходив до митрополита радитися про заведення унії на Україні.

"Союз визволення України", як відомо, організувався за кордоном, а не в Києві. Ні в клубі "Родина", ні в мене в помешканні і не могло бути ніякої наради про заснування його, бо ми, кияни, почувши про той союз, спочатку поставилися до нього негативно. Я навіть з обуренням говорив: "Оті жовтороті хлопчакки, сидячи собі в безпечному місці, розводять нездійсними фантазіі, а нас через них можуть перевішати або принаймні позасилати кудись!"

Мені й на думку не спадало, що галицькі москвофіли вигадали про мене таку злісну й небезпечну нісенітницю, а жандармський полковник, сліпо вірячи тим юдам, післав своєму начальству таке донесення.

Щастя моє, що я тоді не попався в руки київським жандармам, бо вони могли б підвести мене під військовий суд за зраду державі під час війни і т. д. А як я міг би довести, що не був у Франца-Фердинанда або не приймав участі в заснуванні "Союзу визволення України", коли жандарми мали москвофілів за свідків?!

Новий 1916-й рік стрічати запросив мене до себе мій близький приятель, тепер небіжчик, Ф. П. Матушевський у товаристві з галичанами-"заложниками", і я згодився, бо певний був, що й жандарми десь будуть стрічати Новий рік і в цю ніч не будуть робити трусів. Ніколи в життю своєму не стрічав я сумніше Нового року, як тоді. До д-ра Ст. Федака, який мешкав у Матушевського, посходилося з десятком його приятелів-"заложників" зі Львова. Всі вони були в страшенно пригніченому настрою, бо їм, може, вперше доводилося стрічати Новий рік на чужині, в неволі, далеко від своїх родин, від близьких людей. До того, всіх їх гнітила недавня смерть всіма поважаного старшого їхнього товариша, Костя Паньківського, який умер від хвороби на серце в Києві, далеко від своєї родини. Коли пробила 12-та година, д-р Федак встав і сказав таку сумну промову, що рідко в кого з нас не потекли з очей сльози, а коли ми заспівали перероблену народню пісню:

Зажурилась Галичина, що ніде прожити,
Витоптала Москва кіньми маленькії діти.
Маленькії витоптала, великі забрала,
Назад руки пов'язала, на Сибір погнала,

то декотрі з них заплакали вголос, бо д-р Федак оповів, що чув від начальства про замір заслати всіх галицьких “заложників” до Нижнього Новгорода, який їм здався десь аж коло Сибіру. Тут у Києві вони були все-таки посеред своїх людей, що ставилися до них, як до братів, а там, посеред кацапів, хто знає, яка їх жде доля.

Не діставши білета просто в Петроград, я поїхав через Москву, де сподівався побачитись з Винниченком. Від секретаря редакції “Украинской Жизни” Я. Шеремецінського⁵¹⁸ я довідався, що Винниченка нема в Москві, а дружина його працює у військовім шпиталі і її можна зараз викликати по телефону. Через півгодини приїхала Розалія Яковлівна і оповіла мені, що вона зараз їде за город до Винниченка і запропонувала й мені їхати з нею. Дорогою вона розповіла, що він живе в санаторії, під Москвою, за годину їзди залізницею, бо в Москві йому небезпечно жити. Річ у тім, що один з його знайомих по Катеринославу робітників був тут у нього в Москві в конспіративній справі і відціля поїхав до Петрограда, а тим часом його товариші з Катеринослава сповістили Винниченка, що той робітник, як тепер виявилось, є провокатор, який посадив уже багатьох робітників. Він знає і квартиру, і прізвище, під яким жив Винниченко, а через те той покинув ту квартиру і, перемінивши пашпорт, виїхав на якийсь час із Москви, поки не в'ясниться справа.

В. К. Винниченка я застав у санаторії, як завжди, жвавого, повного енергії та надії на те, що німці вщент розіб'ють Росію і, може, зроблять з України окрему державу, як це планував, як кажуть, ще Бісмарк. Ми пробалакали майже цілу ніч, а рано я поїхав у Москву, а відтіля й до Петрограда.

Там я знов оселився у П. Я. Стебницького, а через скільки день виїхав в Уси-Кирко, в санаторію Волкової, де пробув із місяць і вернувся знов до Петрограда, бо почував себе зовсім здоровим і мені нудно було сидіти серед чужих людей. В Петрограді тоді було неспокійно, бо, сподіваючись німців, вивозили в Москву всякі цінні речі з музеїв, копали довкола Петрограда шанці, заплутували колючий дріт і т. д.

Земляки робили заходи, щоб визволити Грушевського з заслання або хоч перевести його в Петроград або хоч у Москву. Покійний Ф. К. Вовк клопотався серед знайомих членів Академії наук, щоб вони взяли ініціативу заходів у свої руки. Л. М. Жебуньов, який тоді приїхав до Петрограда, просив за Грушевського свого знайомого по Харкову, октябриста професора Алексієнка⁵¹⁹, що був головою фінансової комісії Державної Думи й мав вплив на міністрів. Жебуньов дуже тішився, що Алексієнко зацікавився українським рухом і, хоч не має часу і здоров'я, а залюбки взявся читати книжку Стебницького та Лотоцького “Українській впрос”⁵²⁰, яку йому завіз Жебуньов.

Був я раз і на засіданні Благодійного товариства для видання українських книжок⁵²¹, в якому перед тим зайшли великі зміни. Молодші петроградські українці, що недавно покінчали університет: Балицький, Голоскевич, Корчинський⁵²², Маслов⁵²³, Шульгин, Ярошенко⁵²⁴, мій син Левко та багато інших зорганізувалися в Грумаду, яка приєдналася до ТУПівської організації, й почали,

як вони казали, “розворушувати від сну старих українців”. Почали з того, що на загальних зборах Благодійного товариства повикидали всіх старих членів управи, крім голови, Стебницького, і вибрали нових, чим поставили Стебницького в дуже ніякове становище, бо старі товариші загідозрили його в змові з молодими. Стебницький через те відмовився від участі в управі і тільки після довгих прохань деяких старших українців, в тім числі і мене, згодився бути членом управи, поки молодші не ознайомляться з справами товариства. Але саме підійшла війна, настали тяжкі, глухі часи, і вони не змогли оживити, чи розбудити від сну це товариство.

Надумали вони видавати в Петербурзі газету, замість закритої “Ради”, думаючи обійтися без участі старих, але на це у них не стало пороху: вибрали вони редактора та редакційний комітет, але не спромоглися зібрати грошей, хоч Стебницький і пропонував їм скільки тисяч рублів з своїх запасів. Нарешті молоді упевнилися в тому, що критикувати було легше, ніж організувати видання української газети.

Але все-таки критикувати діяльність “старих” вони не перестали, навіть Винниченка не вважали за свого і гаряче та різко нападали на нього за участь його в російській літературі: Коли приїхав Винниченко з Москви на переговори з Александринським театром щодо постановки своїх п’єс, то Ярошенко та інші молоді петроградці у мене в номері готелю напали, так само, як і шаповалівська “Українська Хата”, на Винниченка за те, що він ставить свої п’єси на російській сцені та пише в російських журналах. Винниченко доводив їм, що він пише по-українському, а російській сцені та журналам дає тільки переклади, зазначаючи це, хоч йому за переклади платять значно дешевше, як би платили за оригінальні праці. Але Ярошенко і К^о вимагали, щоб він зовсім не давав перекладів росіянам, а коли з української літератури та сцени він не може, як каже, проіснувати, то нехай ліпше “чоботи шие”, ніж має збагачувати російську літературу. Ще гостріше проти Винниченка висловлювалася молодь у протестах, друкованих в “Українській Хаті”.

Вернувшись у Київ, я не засиджувався там, а поспішив у Перешори, бо вже зовсім подобало на весну. В Перешорах я не застав управителя Коваленка, він поїхав в Ананіїв з скаргою до справника (начальника повіту), бо місцева поліція хотіла забрати всіх моїх робочих коней з возами на окопи (шанці). Він довів справникові, що коли заберуть усіх коней, то ми не зможемо зробити ярового посіву, а від того постраждає й держава, для якої, власне, великі господарства продукують хліб. Скінчилося тим, що в мене поки що забрали тільки одну пару коней з возом та робітником, а по скінченні посіву мають забрати на цілий місяць і решту коней з возами і людьми до них. Ця постанова засмутила мене немало, бо в мене майже половина всієї землі лишилася неорана й була під сінокосом. Якщо у мене заберуть коней та людей, то ні з ким буде з сіном упоратись, але несподівано, на мою радість, приїхав агент Міністерства хліборобства і найняв у мене по 10 руб. за десятину всю незорану землю під випас казенного (скарбового) скоту, який частинами відправляли на фронт для армії.

В квітні місяці, коли вже зовсім розвеснилось, приїхав Винниченко і прожив у мене з місяць. Він викопав собі “фотель” на березі рипи (провалля) за садибою і, сидючи в йому цілими днями, писав на великому листі картону, як на столі. Для моціону ж викорчовував щодня по годині дикий вишник у мене в саду, на якому ми потім посадили персики (бросквини), назвавши ту частину саду “дядьковим куточком”, бо до революції Винниченка ми всі в родині, слідом за Івашком, найменшим моїм сином, називали “дядьком”; після революції вже одверто ту частину саду називали “Винниченковим куточком”.

По скінченні весняного посіву приїхав урядник і почав вимагати, щоб я вислав на збірний пункт своїх коней, навіть і жеребців (огирів). Я відповів, що коней пішло, а жеребців і кобил не дам, бо маю від міністерства свідоцтво, що вони не підлягають військовій службі; на це урядник сказав, що це свідоцтво тепер уже неважне і що справник напосідається на цьому, щоб заспокоїти сусідніх панів, які дорікають йому, що в мене й досі не забрали жеребців. Коли Винниченко почув оце, то радив мені ліпше отруїти тих жеребців, ніж давати їх до війська; жеребців і кобил я таки не дав і в мене забрали лише робочих коней.

На казенному випасі, яким завідував студент Е. Каутер, дуже симпатичний німець з херсонських колоністів, паслося так небагато військового скоту, що більше половини випасу він рішив zostавити під сінокіс і написав до начальства, щоб йому вислали кілька сінокосилок, щоб він міг вчасно скосити ті сінокоси. Але прийшли жнива, а сінокосилок не прислали, тоді Каутер почав клопотатись у місцевого командування, щоб вислали хоч солдат, щоб скосити косами. Нарешті вже після жнив, коли трава стала така тверда, як дріт, прийшла команда з сотні солдат і почала косити те сіно. Нічого й казати, яка то була косовиця, і яке то вийшло сіно, і як його солдати покидали в стирти; досить того, що восени стирти ті позападались і сіно майже все чисто погнило. Коли сіно було вже складене в стирти, начальство нарешті прислало сінокосилки...

Я розкакую це, щоб на фактах показати, яка була в запілля організація в російського уряду під час світової війни. Каутер розказував, що урядові агрономи склали зовсім добрий проект збору сіна в Херсонській, Подільській та Київській губернії, в яких сінокіс поспіває поступово, починаючи з кінця травня на півдні і кінчаючи липнем – на півночі, але військове командування почало косовицю не з півдня, як би треба було, а з півночі, від Києва, а через те на наш сінокіс прийшла черга аж під осінь.

Каутер, як розумний і тактовний молодий чоловік, почувши, що вся наша родина говорить по-українському, з першого ж знайомства перейшов на українську мову і під кінець літа вивчився зовсім добре говорити і став у нас в домі наче своя людина.

Каутер нагадав мені молодого інженера Земеля, якого всі вважали за німця; він вертів по Херсонщині артезіанські криниці, і я запросив його на досліди до себе. Почувши за столом, що вся наша родина говорить по-українському, він звернувся до мене з такими словами:

– Я не німець, за якого мене всі вважають, а латиш, і мені дуже радісно, що я стрів інтелігентну родину, що говорить по-українському. Я працюю вже скільки років на Україні і досі чув українську мову тільки від селян, а всі інтелігентні діди тут говорять або по-російському або по-польському. Отак колись було і в нас: наша інтелігенція і городяни всі були понімечилися, бо всі школи, починаючи від сільських аж до університету в Дерпті, всі були німецькі. Тільки по селах, далеких від городів, селяни говорили чистою латиською мовою та ще говорили з принципу зо скільки інтелігентних свідомих національно родин. Коли цар Олександр III-й почав обмежувати німців у прибалтійським краю та заводити обрусіння, то для успішнішої боротьби з німцями він дозволив латишам видавати свої газети. За скільки років свідомість латиська так поширилась, що вся наша інтелігенція, а за нею і міщанство, почали говорити латиською мовою. Підгородні селяни, що говорили вже мішаною німецько-латиською мовою, спочатку дивувались, що городяни почали говорити такою мовою, якою говорили їхні діди, а потім і самі перейшли на чисту латиську мову. Потім уряд почав тиснути й латишів, але після революції 1905 року вже ніщо не могло спинити латиського національного відродження. Коли я побачив у вас українські книжки і почув у вас в родині українську мову, то я зрозумів, що ви говорите з принципу і це мене несказанно врадувало, бо нагадало мені історію відродження мого народу.

Саме в жнива почали забирати до війська “синьобілетних”, тобто тих одинаків-ополченців, яких по закону можна було брати тільки для місцевої служби і то в самій крайності і які певні були, що їх не заберуть ніколи, бо вони й не вчилися військової служби й не ходили на вправи, “скачки”, як у нас кажуть. Це викликало загальне незадоволення, всі голосно почали нарікати, кажучи, що пора нарешті прикоротити війну, бо “всі погинемо і все одно німці прийдуть куди схотять і доки їм вигідно буде йти”. А тим часом Мілюков та всі патріоти в Думі і в газетах вигукували, що війна повинна вестися до “победнаво конца”, що начебто весь народ так висловлюється. Не знаю, як у Великоросії ставився народ до війни, але розказували, що кацапи не дуже журилися німецьким наступом, бо, мовляв, “до Маскви ещо немцам далеко”, а наші селяни рішуче стояли за мир. А коли їм казали російські патріоти, що як же можна миритись, коли німці зайняли так багато “русской земли”, то селяни відповідали:

– Хіба вони зайняли руську землю? Вони забрали тільки Польщу, яку наші колись загарбали!

В цю мобілізацію забрали й мого управителя Д. Коваленка, і я знов лишився сам. Потім, у 1917 році, я чув від нього та й від багатьох вдумливих солдат, що оті синьобілетні дорешти дезорганізували російську армію і вони, власне, й зробили революцію. Гвардійський Волинський полк, який перший перейшов в Петрограді на сторону народу, складався виключно з синьобілетних українців, які ще тільки вчилися військового строю.

Жнива та молотьбу я відбув того літа з самими тільки хлопчиками та дівчатами і набідувався страшенно, бо чоловіків у селі, крім старих та калік, майже зовсім не було. Але не буду спинятися на своїх господарських клопотах.

Під осінь несподівано приїхав помічник справника вкупі з своїм секретарем та нашим приставом, який привітався зо мною словами:

– ... А ми опять к вам с неприятным делом! – (А ми до вас знов з неприємною справою!).

Коли зайшли в кімнату, то помічник справника, виймаючи з портфеля папір, заявив мені:

– Господин губернатор предписал произвести дознание по обвинению вас по слѣдующим трем пунктам.

В першому пункті обвинувачувано мене в тому, що я не хочу давати до війська коней. Я відповів, а секретар записав, що робочих коней, як відомо й приставу, я давав, а на заводські (расові) у мене є свідоцтво від Державного коннозаводства, яке звільняє їх від “поставки в войска” і показав те свідоцтво. Помічник справника непорозуміло низив плечима і звелів секретареві списати те свідоцтво.

По другому пункту обвинувачувано мене в тому, що коли комітет для збору “добровольныхъ пожертвованій на войну” звернувся до мене, то я “грубо” відмовився будь-що дати. Я на це відповів, що я дивуюся, як можна обвинувачувати чоловіка в тім, що він не дає “добровольної” жертви. А не дав я нічого через те, що про цей комітет ходять чутки, що він більшу частину “добровольних” пожертв ховає по своїх кишнях, я ж роблю пожертви в такі інституції, яких я певен, і показав квитки від клубу “Родина”, який збирає вкладки на свій шпиталь.

Третій пункт був серйозніший і найтяжчий, і на нього треба було відповісти обережно та хитромудро. Мене обвинувачувано в тому, що я розповсюджую серед народу чутки, що нашим полоненим живеться в германському полоні дуже добре і цим заохочую наших солдат здаватися в полон. На це я відповів, що це обвинувачення є, очевидно, результат непорозуміння. Один із моїх синів попав у полон, і всі селяни, що його знають, розпитують мене про те, чи я маю від нього вісті і чи правда, що в полоні німці мучать наших солдат роботою й голодом та знущаються над ними. Я всім відповідаю, що про муки й знуцання син нічого не пише, а сповіщає, що він живий та здоровий і, очевидно, не голодує, бо просить прислати йому тільки цигарок.

На тому допит і скінчився, але на від’їзді пристав на самоті порадив мені не засиджуватись тут, бо наді мною збираються хмари; що жандарми не дають йому спокою, допитуючися за мене і, напевне, мають на селі якихсь шпигів, що їм набріхують на мене. Треба було виїздити, але ні на кого було покинути господарства, бо я ніде не міг найти управителя замість Коваленка.

Несподівано дістав я листа від свого товариша й приятеля з дитячих літ А. І. Вержбицького, який учителював на Катеринославщині. Він писав, що його, як “українофіла”, інспектор звільнив з посади і він тепер шукає якогось заробітку, бо з пенсії (емеритури) не зможе прожити. Знаючи, що А. І. Вержбицький, учителюючи 30 років в селі, провадив і своє маленьке господарство, то повинен щось розуміти в ньому, я вирішив запросити його до себе, щоб він перебув у мене хоч через зиму, доглядаючи худоби та реманенту.

Восени, якраз на возовицю кукурудзи, приїхав Вержбицький. Виглядав він уже зовсім старим дідом, хоч був небагато старіший за мене. Незадовго перед ним приїхав і Саксаганський, і ми, три товариші дитячих літ, довгими осінніми вечорами згадували своє елисаветградське життя, учителів, товаришів, які порозходились по світі й одні безслідно десь потонули в житейському морі, а інші стали визначними українськими діячами і полишили після себе глибокий слід.

У Саксаганського зовсім зник російський патріотизм, який був у нього в початку війни, але все-таки він не тратив надії, що “Вільгельм скінчить так, як Наполеон”, бо нарешті вмішалась у війну Америка, багата грішми та технікою більше, ніж німці.

По скінченні роботи коло кукурудзи і коли Вержбицький трохи ознайомився з господарством та служачими, я виїхав у Київ, а Саксаганський поїхав кудись на гастролі.

В Києві я помітив, що українці трохи підбадьорились, сподіваючись, що на весну в Київ прийдуть німці, і висловлювались за те, що українцям не треба нікуди тікати, бо інакше Київ буде мати вигляд чисто польського города, бо, справді, за війну польський елемент значно побільшав у Києві: сюди поперейшло багато евакуйованих російським урядом з Польщі заможніших поляків та з південно-західного краю – дідичів, бо виїздити на зиму за границю, як багатші з них це раз у раз робили, тепер не можна було.

Скільки разів за зиму в мене збиралася ТУПівська рада, на якій ухвалено написати, а потім зредактовано відозву до російського й закордонного громадянства⁵²⁵; в ній говорилось, що ми, українці, з початку війни зайняли нейтральне становище і не виступали ні за, ні проти війни, а тепер постановили виступити рішучо проти війни, бо вона тільки знищить наш край, як уже знищила Галичину та частину Волині, і не принесе нічого корисного. В. Леонтович та А. Вязлов висловлювалися проти такої рішучої заяви, бо вона йде всупереч з думками російської інтелігенції, що нас і так обвинувачує вже не тільки уряд, але й громадянство в сепаратизмі. Справді, барон Ф. Р. Штейнгель, якого вибрано було під час війни, на одних загальних зборах в члени ради ТУПу, заявив свій протест проти того, що рада ТУПу виходить з нейтральної позиції, якої обіцяла триматися з початку війни, а через те він, як кадет, не може зоставатися в українській організації. Він та інші кадети дорікали нам, що ми прагнемо приходу на Україну німців і не хочемо зрозуміти, що німці поневолять та пригнітять нас, як поляків у Познанщині. На це ми відповідали, що поляки самі вважають познанчиків за найкультурніших і за найпатріотичніших з-між поляків, що й найбільша частина варшавської літературної продукції йде в німецьку Польщу, бо там під впливом німецької культури польський народ і економічно й розумово стоїть далеко вище, ніж у королівстві, а тим паче, як в австрійській Польщі, під пануванням польської аристократії. Незважаючи на гакату в німецькій Польщі, завдяки величезному розвиткові кооперації, поляки витісняють німців з села в городи і опановують втрачену колись землю.

Коли німці не змогли онімечити таких близьких своїх сусід, як поляки, то нам вони нічого не зроблять та й намагатися не будуть нас онімечувати. Правда, вони будуть нас визискувати економічно, але це потім вийде нам на користь: за всяку науку треба платити, а німці принесуть на Україну свої капітали, заведуть індустрію та промисловість, як у Лодзі; навчать наших селян, щоб у їх хліб родив не по 40 пудів з десятини, як тепер у середньому, а по 122 пудів з десятини, як родить у Германії на далеко гіршому ґрунті. Оті фабриканти та інженери, що переїдуть на Україну, в другому або в третьому поколінні вже поробляться українцями, як їх багато поробилося в Польщі поляками, а в Росії – “истинно-рускими”.

Німці нам не страшні; кацапи страшніші, але не через те, що вони нас обрусять: коли не обрусили нас за 250 років, то не зможуть обрусити й далі. Вони страшні нам своєю некультурністю: під московським пануванням наш народ не розвинувся, а понизився культурно, навіть став менше грамотним, як про це свідчить “Румянцевська опись”⁵²⁶, з якої видно, що в 17 столітті на Україні було більше шкіл, як при заведенні земства, в 19 столітті. А коли порівняти культурний стан фінсько-литовських народів під російським та німецьким пануванням, то ще яскравіше побачимо, що німців нам не боятися треба, а прагнути. Під пануванням німецьких баронів в остзейським краю та під шведським у Фінляндії латиші, ести та фіни стали найкультурнішими народами в Росії, а ті ж самі фінські народи – зиряни, мордва, чуваші, черемиси, не кажучи вже про монголів – кимликів, киргизів, башкирів під російським пануванням досі ще стоять на первісному ступені розвитку: вони ще навіть не християни, а дикуни, наче в якійсь Центральній Африці або Австралії.

На це російські патріоти відповідають, завважаючи, як страшенно ести та латиші ненавидять німців, а фіни – шведів.

Так, відповідаємо ми, ненавидять, бо вже дійшли під німецьким пануванням до національної свідомости, а їхні родичі під російським пануванням ще не доросли до ненависти своїх гнобителів. Латиші, ести, фіни перейняли від своїх гнобителів німців лютеранську релігію, ґотичну абетку і взагалі культуру й виступили на боротьбу з ними їхньою ж зброєю, а їхні родичі фіно-монголи під російським пануванням не перейняли від росіян релігії, бо самі великоросяни досі мають тільки формальну релігію, самі обряди, а по суті вони такі самі погани, як і полюблені ними фіно-монгольські народи. Не перейняли й російської культури, бо та культура, правда, дуже висока, є здобутком і власністю тільки невеликої інтелігентної верстви, а російська маса народу ще досі на первісному ступені культури щодо форм землеволодіння, хліборобської культури, родинного устрою і т. д.; вона ще не доросла до приватної власности на землю, не має ще плуга, в родині у них ще панує полігамія, так зване “снохачество” і т. д. Такі славні на весь світ російська література, наука, музика, малярство, що імпонують усім, витворилися не самою великоруською інтелігенцією, а збірною, по припису петербурзько-німецької бюрократії з голштинською династією на чолі, на гроші народу, який нічого спільного з тою культурою не

має. З таким некультурним народом небезпечно навіть у федерацію входити, а не то, щоб ще бути йому підвладним!

Але ми тоді ще й марити не могли про свою суверенну державу, а мріяли тільки про автономію України в федеративній Росії, що й висловили у своїй записці, яку тоді виготовила ТУПівська рада для Вільсона і мала переслати йому через американського посла ...

Треба ще розповісти про невеличкий інцидент, який пізніше мав досить неприємні для мене наслідки.

* * *

Якось у грудні 1916 року, годин у 10 вечора, коли я хворий лежав у ліжку, хтось почав раптом дзвонити. В помешканні нікого не було, всі порозходились, навіть слуга пішла вниз до наших кватирантів. Мені не хотілося вставати відчиняти, то я думав собі:

– Подзвонить, подзвонить та й піде!

Але дзвоник не вгавав, а далі почало так стукати, що в нижній квартирі почували і наймичка прибігла відчиняти. Я вже певний був, що то поліція, довідавшись, що я в Києві, прийшла мене арештувати, тим більше, що на сходах почувся брязкіт острогів та голосне тупання скількох пар чобіт. Натурально, поліція! У мене в голові промайнула досадлива думка:

– Нащо було мені так довго засиджуватись в Києві, чому я не виїхав у Москву, як збирався?! От і досидівся!

Але раптом у мене відлягло на серці, бо в дверях я побачив величезну статуру М. Міхновського, а за ним щуплу – В. Шемета. Міхновський тоді служив у Києві військовим прокурором, а тому ходив в уніформі. Візита Міхновського, що завжди драгував мене своєю театральністю, не дуже мені була приємна, зате я дуже радий був бачити В. Шемета, якого завжди любив за його гарячу відданість українській справі та за щире шляхетну вдачу, і турбувався чутками, що він так захворів нервами, що мусів піти в лікарню для нервово хворих. З оповідань його вияснилося, що він дійсно дуже слабував, але побувши якийсь час у лікарні, тепер чуває себе зовсім здоровим.

Коли ми з Шеметом розпиталися про життя один одного, бо ми не бачилися більше року, то мову повів Міхновський.

Він почав докторальним тоном дорікати ТУПівській раді, що вона на самім початку війни не скликала з'їзду поважніших українців і не запропонувала післати до царя депутації, яка заявила б, що українське громадянство цілком лояльне, що воно стоїть за цілість Росії й зовсім не думає про прилучення України до Австрії, але просить дати українському народові такі права, якими він користується в Австрії. Якби це було зроблено, то правительство не вважало б усіх українців за зрадників, не закрило б преси і взагалі тоді можна було б добути від нього якісь полегкості для українського слова.

– Нічого з того не вийшло б, – кажу, – як не вийшло з лояльної заяви журналу “Украинская Жизнь”⁵²⁷, як нічого не вийшло з недавньої посилки

депутації на чолі з Ф. П. Матушевським, яка їздила до міністра освіти, графа Ігнат'єва, та до міністра внутрішніх справ князя Щербатова⁵²⁸, який навіть не хотів прийняти її.

Але Міхновський доводив, що треба було вдаватися не до міністрів, а просто до царя і показував на поляків, котрі австрійському цісареві завжди заявляли: “При тобі, найясніший, стоїмо і стояти хочемо” і цією політикою добули для себе багато прав у Галичині.

На це я відповів:

– В Росії поляки теж робили всякі заходи коло царя: Велегорський⁵²⁹ навіть танцював з царицею, а цар із Велегорською, а тим часом навіть і школи не здобули, а її вирвала вже революція 1905 року. Австрійські українці теж хотіли піти слідом за поляками, але їхня депутація дістала у відповідь від цісаря тільки: “Adieu, meine Herren!”⁵³⁰

Довго тяглась у нас ця суперечка з Міхновським, якого, як і завжди, гаряче підтримував Шемет, що ставився до нього раз у раз з повагом, навіть з поборністю, хоч сам він далеко розумніший за Міхновського. Про ці докори Міхновського я розказав на зборах ТУПівської ради, але на них, натурально, ніхто не звернув уваги, а лише згадали про “вірнопоподаническія” прохання, що розсилалися для збору підписів з Харкова і впевнилися, що то робив не Лободовський, а Міхновський.

Так тоді й забули всі про роялістичні заходи Міхновського, але соціалісти наші використали їх пізніше, коли настала революція.

* * *

В Києві я пробув тоді в початку 1917 року не більше двох тижнів, та й то не вряда, бо виїздив на скільки день у Кононівку, щоб не звернути на себе увагу поліції в Києві. До весни я знов постановив їхати в Фінляндію, але через Москву, щоб побачитись з Винниченком та з Грушевським, який тоді вже там проживав, і щоб завезти московській громаді для тамошньої преси нашу відозву відносно війни.

З двірця я поїхав просто до редакції “Украинской Жизни”, а відтіля мене вже спровадили на квартиру Винниченка. Коли я сказав, що маю їхати в Фінляндію, то Винниченко почав мене розраджувати, кажучи, що там тепер небезпечно для росіян, бо фіни готуються до повстання і масами тікають добровольцями в німецьку армію, боячися, щоб російський уряд не зробив у Фінляндії мобілізації, як цього тоді добивалася російська преса. Крім того, там дуже скрутно на харчі, бо й весь північний край Росії, в тім числі і Петроград, можна сказати, голодують через те, що нема чим підвозити харчів з півдня. Брак вугілля, паровозів, вагонів і т. д. так розруйнували транспорт, що ні з чого скласти поїздів, щоб підвозити харчі, а коли й пощастить zorganizувати якийсь поїзд та навантажити його хлібом, то по дорозі, на стадіях більших міст, люди відбивають вагони з харчами і силою забирають собі. Вже оголошено, що між Петроградом та Москвою на два тижні припиняється пасажирський (осо-

бовий) рух, щоб підвезти харчів, бо в Петрограді справжній голод та й у Москві їдять уже гороховий хліб, який добувають, стоячи в чергах по кілька годин. Добре, що я привіз з собою зо скілька великих домашніх булок та фунтів по 20 масла та сала, то з спокійною совістю міг прийняти пропозицію Винниченків зостатися на якийсь час у них. Місця у них було досить, бо квартиру вони наймали велику: меншої не знайшли, а взяли, яку добули, заплативши швейцарові 500 руб., а тепер уже люди платять комісійних за квартиру і по кілька тисяч руб.

Другого дня по приїзді в Москву я поїхав на Арбат до Грушевського, якого не бачив з зими 1913 року. Він мало чим змінився, тільки борода стала зовсім білою, вдача ж зосталася та сама: рухлива, повна запалу та енергії. Він оповів мені про свій арешт, про висилку спочатку в Сибірськ, потім у Саратов, потім у Казань; розказав про те, що тут у Москві він організовує видавниче товариство на паях, бо тепер у Києві через цензурні умови не можна видавати книжок. Розповів про те, що він клопочеться про влаштування лекцій для робітників та солдат-українців під фірмою літературно-музичного товариства "Кобзар", як це організували вже молодші українці в Петрограді, в клубі.

Я оповідав про свої пригоди з того часу, як почалася війна, про те, що робиться в Києві, віддав йому відозву, що склала ТУПівська рада про війну, та оповів про те, що сталося з заповітом В. Ф. Смиренка.

Після смерти В. Ф. Смиренка 1915-го року В. М. Леонтович скликав нас, членів Товариства підмоги літературі, науці і т. д., які були записані в тестаменті, і оповів, яке після В. Ф. Смиренка лишилося майно. Я не маю тут записаних цифр, не пам'ятаю їх, але добре знаю, що, крім маєтку з цукроварнею та будинків у Києві, були гроші в різних російських облігаціях та германській і французькій ренті, які далекозорий В. Ф. Смиренко придбав після революції 1905 року. Всього майна ми нарахували, пам'ятаю, на суму до семи мільонів рублів. На це майно є два тестаменти: по першому – все переходить у власність його жінці, Софії Іванівні, а по другому – воно переходить їй тільки в користування доживоття, а після її смерті переходить порівно таким особам: В. М. Леонтовичу, М. С. Грушевському, І. Л. Шрагові, П. Я. Стебницькому, С. О. Єфремову та мені; В. Б. Антонович, М. В. Лисенко та М. Ф. Комар, що перше теж були спадкоємцями, померли, а В. П. Науменка, як українофіла, В. Ф. Смиренко виключив, по намові В. Б. Антоновича. На думку Леонтовича, тепер абсолютно не можна подавати до суду для реєстрації оцей другий заповіт, бо з прізвищ видно всякому, що це майно заповідане на українські цілі й уряд, настрєнчений тепер рішучо проти всього українського, може сконфіскувати все майно, чому вже в історії бували приклади, а через те він, від Софії Іванівни, дружини небіжчика Смиренка, пропонує таку комбінацію: подати на затвердження перший тестамент, а Софія Іванівна зараз дасть нам, спадкоємцям, процентових паперів на 300 тисяч рублів, розподіливши їх на нас шістьох, по 50 тисяч на кожного, а на решту майна зробить духовну відповідно нашим вказівкам. А коли ми завважили, що, може, уряд і не вмішається в цю справу і суд затвердить другий тестамент, то Леонтович відповів, що по

його відомостям, один із небожів В. Ф. Симиренка вже зробив про це заяву жандармерії, то не варто ризикувати; тим паче, що Софія Іванівна, яка з пієтетом ставиться до свого небіжчика чоловіка, безсумнівно, передасть усе майно, згідно його волі, на українські цілі.

Ми, присутні на тій нараді, тобто Шраг, Єфремов та я, мусили згодитися на таку комбінацію, але завважили, що треба ще запитати думки П. Я. Стебницького та М. С. Грушевського. Я тоді їхав до Петрограда і мав порозумітися з П. Я. Стебницьким, а Д. І. Дорошенко збирався в справах Земського союзу їхати в Казань, то йому доручили спитати М. С. Грушевського. А коли ж Дорошенко не поїхав у Казань, то вирішив поїхати я, бо гадав, що звіділя можна було заїхати і до дочки в Шадринськ, де вона з своїм чоловіком була на засланні, але після допиту Ф. С. Красицького сестра Грушевського, Анна Сергіївна⁵³¹, порадила мені не їхати в Казань, щоб не пошкодити М. С. Грушевському, то так ми про його думку і не довідались, а Стебницький згодився на комбінацію Леонтовича.

С. І. Симиренко дійсно видала Товариству підмоги літературі, науці і штуці обіцяні гроші в різних облігаціях, на які воно купило велику друкарню Барського на Хрещатику. Дім у Києві записала в заповіті Українському науковому товариству; маєток у Сидорівці Канівського повіту – на заснування сільськогосподарсько-садівничої школи ім. В. Ф. Симиренка, а гроші, які лишаються по її смерті, на народній університет його ж імені в Києві, з українською викладовою мовою.

Хоч заповіт не відповідав вповні нашим бажанням, а головне те, що його раз у раз можна було змінити, але ми мусіли згодитися, бо іншого виходу тоді не було.

Мені, признатись, раз у раз якось не вірилось, що по смерті В. Ф. Симиренка його майно дійсно піде відповідно його бажанням на українські справи, тому раз у раз підтримував М. С. Грушевського, коли він намагався дістати щось ще за життя В. Ф. Симиренка на українські справи, кажучи: “Важна ложка до обіду!”

* * *

Я вже казав, що в Києві під час війни через цензурні умови не можна було нічогосінько видавати по-українському; так само і в Одесі і взагалі на українській території. Тільки в Москві цензура ще якось терпіла українські видання книжок і тижневик “Промінь”⁵³². Редагував його В. Винниченко, що проживав у Москві на фальшивий паспорт і був тоді дуже знервований і роздражнений причіпками цензури, а особливо критикою петроградської та московської російської преси на його п’єси, які ставилися по-російському в обох столицях.

Коли після постанови в Москві його останньої п’єси “Мохноное” всі без виїмку московські газети в образливій формі висміювали та гудили його як драматурга й романіста, він впав у розпач, не спав ночами і, нарешті, якось, вернувшись з міста, ввійшов до мене в кімнату і повів таку мову:

– Коли на мене нападала галицька та українська критика на чолі з Єфремовим, я їй, признаюсь, не вірив; я певний був, що то говорить заскорузле в своїй буржуазності семінарсько-українське та галицько-уніятське неуцтво. А коли я впевнився, що й вся російська критика гостро осуджує мою літературну продукцію, то тепер я переконуюсь, що ніякого таланту у мене нема і що ліпше мені перестати писати нікому не потрібні романи та п'єси. Мало того, українське молодше громадянство, на чолі з шаповалівською “Українською Хатою”, гостро осуджує мене ще й за те, що я друкуюся в російських журналах і готове мене заплювати, коли б я, легалізувавшись, після війни оселився в Києві, а через те я волюю, по скінченні війни, виїхати кудись за кордон, де я себе почуваю далеко ліпше, ніж на своїй батьківщині. На це я відповів йому:

– На словах і в листах до вас я раз у раз гостро осуджував вас за те, що ви талант свій, який у вас безперечно є, вживаєте на писання романів та п'єс, в яких хочете провести начебто нову пролетарську мораль і робите це так неартистично й неймовірно, що не тільки не переконуєте читачів, а викликаєте у них відразу і навіть усміх. Талант у вас є без сумніву, це видно по тих оповіданнях та деяких п'єсах, в яких тенденція не випирається так наверх, як горб у горбаня, і які написані згідно з правдою дійсного життя. Вам треба не покидати літературної праці, а змінити її напрям і спосіб писання. От як би ви так, як Короленко та Горький, взялися та описали своє життя, безхитросно, безтенденційно, а так, як воно йшло в дійсності, то цей твір ваш, напевне, був би найкращий і показав би вам самому зразок, як треба писати романи. А життя ваше таке цікаве, таке захоплююче всякими епізодами соціально-політично-національної боротьби і так яскраво відбиває в собі життя молодшої частини нашої інтелігенції, вашої верстви, що варто його записати та опублікувати, бо воно далеко цікавіше, як усі ваші романи, і краще буде популяризувати ваші тенденції, оту вашу “пролетарську мораль”.

Оця моя порада, очевидно, зробила на нього вражіння, бо на другий день він уже твердо заявив, що весною поїде до мене в Перешори і там візьметься за описування свого життя з самого малку. А я радив почати опис життя з його приїзду до Києва, коли він почав жити партійним життям, бо це має найбільший громадський інтерес.

– Але, – кажу, – невідомо, чи довго ми зможемо просидіти в Перешорах, бо Макензен⁵³³ з Румунії посує далі на Бессарабію і тоді фронт пересунеться на цей бік Дністра, а тоді нам доведеться тікати з Херсонщини від російського війська. Я думаю, що ми тоді не зможемо поїхати залізницею, бо не потовпимося в поїзд і таки мені шкода мого заводу коней та скоту, що тягнеться з діда-прадіда, а через те ми запряжемо зо скілька возів по четверо коней встяж, навантажимо їх, понапинаємо буди з ряден, візьмемо зо скілька найліпших корів та й поїдемо помаленьку в Кононівку через Балту, Умань, Черкаси; туди навпростець буде не більше трьохсот верств.

На тому ми й стали.

Проживши місяць у Москві, я значно поздоровшав і міг навідувати тамошніх земляків: був раз на зібранні ТУПівської громади, в яку тоді, з присутніх у Москві, входили: О. Ф. Саліковський, редактор “Украинской Жизни”, з жінкою; Я. Шеремецінський, секретар редакції; З. Г. Маргуліс⁵³⁴, адвокат; Хруцький⁵³⁵, теж адвокат, та М. С. Грушевський. На засіданні громади я розказав про те, що робиться в Києві, прочитав відозву про війну, складену ТУПівською радою, з якою цілком згодилися й московські громадяни.

Коли я виїздив з Москви, то М. С. Грушевський поїхав мене проводити на двірець і дорогою просив допомогти порадами його жінці, Марії Сильвестрівні, яка поїхала в Київ робити купчу (контракт) на землю, яку вони хотять купити для самостійного виборчого цензу по губернії в Державну Думу, недалеко від Києва, по Києво-Ковельській залізниці.

На двірці був страшенний натовп, бо багато людей виїздило з півночі на південь, де легше було добути харчів і взагалі безпечніше було проживати; це було чисте переселення народів, але, натурально, самих заможних клас. Добре, що тоді в Москві нагодився А. Ніковський у справах Земського союзу, в Київським відділі якого він служив, і добув мені білет до Києва, бо інакше я не зміг би виїхати.

В Петрограді, як оповідали в вагоні і писали в газетах, було дуже непокоїно на ґрунті недостачі харчів: по вулицях, коло пекарень, коло м'ясних та інших харчових крамниць стояли ще більші шерехи народу, як в Москві, переважно жінок та дітей, які часто умлівали або й замерзали, стоячи “в хвостах” голодні, на страшеннім морозі, тоді як чоловіки їх і батьки працювали по фабриках, що всі тоді виробляли всяке військове знаряддя. Оповідали, що в Петрограді сподіваються загальної забастовки (страйку), розрухів, а через те поліція запаслася великим числом кулеметів, які розставляє по дахах, круг поліційних участків та всяких урядових будинків. Поступовий думський блок, з кадетським папою – Мілюковим на чолі добивається відповідального перед Думою міністерства; їх підтримує гаряче Бюкенен, англійський посол, у певності, що російське громадянство ліпше зорганізує військову справу та апровізацію, ніж бюрократія, і зможе краще улаштувати відпорну силу проти німецького наступу. Цар, а особливо, кажуть, цариця, намірились увійти в згоду з Германією і зробити сепаратний мир, бо в противнім разі їм загрожує обмеження самодержавної влади. Кажуть, що прем'єр-міністр Протопопов⁵³⁶, спираючися на Распутіна, придбав велике довір'я в царя і вже робить заходи коло замирення з німцями. Інтелігентні, буржуазні російські кола дуже цим обурюються і в вагоні весь час іде розмова кадетського характеру про те, що якби цар згодився на відповідальне перед Думою міністерство, то в російським громадянстві піднявся б такий патріотизм, що воно легко змогло б організувати перемогу над німцями, а коли цар буде упиратись, то все може скінчитися для нього катастрофою...

– Що ж, ви сподіваєтесь революції? – питаю в одного кадета з Земського союзу, з яким мене познайомив Ніковський, але прізвище якого я вже забув.

– Боже сохрани! Все повинно кінчитися дворцовим переворотом, як з Павлом Петровичем⁵³⁷, – відповів потихеньку кадет.

Це нагадало мені, що й наші кадетствующі українці – М. П. Василенко в Києві, М. М. Могилянський⁵³⁸ у Петрограді та Ф. Г. Шульга в Одесі в один голос говорять, що не сьогодні-завтра царя вб'ють і тоді кадетська партія захопить владу в свої руки, посадивши на престол Михайла⁵³⁹.

– Що ж, – питаю, – кадети роблять які заходи для того?

– Ні, але так далі не може бути: ні військо, ні громадянство не потерпить сепаратного миру і хтось на фронті таки застрелить того кретина!

Мене обурювало оте стремління кадетів воювати до “победнаго конца”, отой гіпноз, яким затуманює їхні голови кадетський папа Мілюков, і вони це, очевидно, його слова повторяють, бо однаково говорять на різних кінцях Росії, а тим часом ніяких заходів не роблять для того перевороту.

Справедливо сказав колись Щедрін⁵⁴⁰, порівнюючи революціонера з лібералом: революціонер каже до царя – коли не зробиш того й того, то я тебе вб'ю, а ліберал каже – коли не зробиш того й того, то він тебе вб'є, показуючи на революціонера.

Мілюков і в Думі запевняв усіх, що “весь русскій народ жаждет вайни до пабеднаго канца”, а тим часом народ недвозначно висловлюється за мир “во что бы то ни стало”.

Візник у Москві дорогою казав мені:

– Кто в Расії хочет вайни? – капіталісти, фабриканти, котрі загрибають тепер гроші; генерали, тому що їм тепер ідуть чини та нагороди; лікарі, тому що у них тепер величезні заробітки; газетчики, тому, що тепер кожен купує газету, а їм заробіток: синів своїх вони всі поховали в Земських та Городських союзах, вони там “спасаются от атечества”, замість того, щоб “спасать атечество”, а вся тягота війни – на простому народі: він і вмирає, він і голодує та мерзне і на фронті, і в запіллі.

Взагалі в низах почувалося незадоволення війною та її наслідками: недо-стачею харчів та дорожнечею. Найбільше це відчувала і на них реагувала міська бідніша людність і, не ховаючися, висловлювала це голосно. З інтелігентних російських кіл тільки большевики були проти війни, а решта, навіть соціалісти-меншовики, настроєні були патріотично і вторували октябристам та кадетам про війну “до победнаво канца”. Навіть давні емігранти, як соціал-демократ Плеханов⁵⁴¹, анархіст Кропоткін⁵⁴², землеволец Чайковський⁵⁴³ та інші стали “соціал-патріотами” в той час, коли простий народ, а особливо мобілізовані, що не служили в мирний час у війську, готові були одверто виступити проти війни.

ПРИМІТКИ

1. «Спогади» Є. Чикаленка вперше були опубліковані в україномовній американській газеті «Свобода» у лютому–вересні 1924 р. Окремим виданням надруковані (у 2-х книжках) львівським видавництвом «Червона калина» у 1925–1926 рр. 1955 р. були перевидані УВАН у Нью-Йорку з передмовою В. Дорошенка. В Україні перевидані у 2003 р. видавництвами «Темпора» і «Рада».
2. «Рада» – єдина в дореволюційний час щоденна українська громадсько-політична газета ліберального напрямку. Виходила з 15(28).10.1906 р. по 20.07(2.08).1914 р. Видавалась на кошти Є. Чикаленка за фінансової підтримки В. Симиренка та Л. Жебуньова. Редагували газету Ф. Матушевський, М. Павловський (1907–1913), А. Ніковський (1913–1914). Секретарі редакції: С. Петлюра, В. Королів (Старий), П. Сабалдир. До складу редакції входили: М. Вороний, М. Гехтер, П. Гай, Д. Дорошенко, С. Єфремов, О. Кузьминський, О. Олесь, О. Панасенко, О. Пахаревський, Л. Старицька-Черняхівська. У ній друкувалися М. Коцюбинський, О. Маковей, П. Мирний, А. Тесленко, співпрацювали Б. Грінченко, М. Грушевський, П. Тичина, С. Васильченко та ін. На початку Першої світової війни газета була заборонена царським урядом.
3. Товариство українських поступовців (ТУП) – нелегальна міжпартійна громадсько-політична організація, що діяла у Великій Україні в 1908–1917 рр. Об'єднувала українських діячів на платформі автономії України та конституційно-демократичного ладу. Є. Чикаленко був одним з ініціаторів заснування ТУП і входив до його керівного органу – Ради, яка працювала в Києві (Є. Чикаленко, С. Єфремов, Д. Дорошенко, Ф. Матушевський, Л. Старицька-Черняхівська та ін.). В Україні, Петербурзі й Москві діяло близько 60 громад ТУП. Неофіційні друковані органи: газета «Рада» і журнал «Украинская жизнь». На з'їзді ТУП (25–26.03.1917) товариство трансформувалося у Союз українських автономістів-федералістів. Від цієї організації на Всеукраїнському національному конгресі (6–8.04.1917) Є. Чикаленко було делеговано до Української Центральної Ради.
4. Павловський Мефодій Іванович (1877–1957) – український громадський і кооперативний діяч, журналіст. Секретар редакції газети «Громадська думка» (1906) і редактор газети «Рада» (1907–1913) у Києві.
5. Матушевський Федір Павлович (1869–1919) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, за фахом – правник. Один із засновників видавництва «Вік» у Києві (1895), головний редактор газет «Громадська думка» (1906), «Рада», журналів «Киевская старина», «Літе-

ратурно-науковий вісник» («ЛНВ»), «Украинская жизнь». Близький товариш і однодумець Є. Чикаленка, з яким тісно співпрацював майже 20 років. Активний діяч ТУП і УРДП (з червня 1917 р. – УПСФ). У 1915 р. – один з організаторів Українського комітету допомоги жертвам російської окупації Галичини. Член Центральної і Малої рад. У 1919 р. – посол УНР у Греції, де й помер.

6. Петлюра Симон Васильович (1879–1926) – український державний, громадсько-політичний і військовий діяч, голова Директорії УНР, Головний отаман Армії УНР, публіцист. Член Револьюційної української партії (РУП), з 1905 р. – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). До 1917 р. – співробітник і редактор багатьох українських видань у Києві, Львові, Москві та ін. У 1916–1917 рр. – заступник уповноваженого Союзу земств на Західному фронті. Член Української Центральної Ради (УЦР), голова Українського генерального військового комітету (УГВК). У червні–грудні 1917 р. – генеральний секретар військових справ. У січні 1918 р. виїхав на Лівобережжя, де створив «Гайдамацький кіш Слобідської України». Після постановня Української Держави очолив у травні 1918 р. Всеукраїнську спілку земств, діяльність якої мала яскраве антиурядове спрямування. 27.07.1918 р. заарештований за підозрою у підготовці антидержавного замаху. Після звільнення 14.11.1918 р. виїхав до Білої Церкви, звідки керував антигетьманським виступом Директорії, членом якої був обраний заочно. Головний отаман армії УНР. Після виїзду В. Винниченка за кордон (11.02.1919 р.) став головою Директорії, одночасно перервав членство в УСДРП. Після інтернування Армії УНР у Польщі разом з урядом деякий час перебував у Варшаві. Після вимог СРСР видати його радянській владі переїхав наприкінці 1923 р. до Будапешта, звідти до Відня і Женеви, а в 1924 р. – до Парижа. Керував діяльністю уряду УНР в екзилі, редагував тижневик «Тризуб». Писав статті та брошури, присвячені боротьбі українського народу за державність, організації української політичної еміграції. Убитий 25 травня 1926 р. у Парижі агентом НКВС С. Шварцбартом.
7. «Слово» – український щотижневик, друкований орган УСДРП, який видавався у Києві в 1907–1909 рр. Видавець – О. Корольова, редактор – С. Петлюра.
8. Королів (псевд. Старий) Василь Костянтинович (1878–1941) – український громадський діяч, письменник, видавець і маляр. Відомий своєю видавничою і літературною працею. У 1908 р. став засновником і співвласником видавництва «Час» у Києві. Співробітничав у багатьох українських періодичних виданнях, у тому числі в газеті «Рада», і був одним із близьких приятелів Є. Чикаленка. Доклав чимало зусиль до налагодження праці видавництв «День», «Нашим дітям», «Друкар», «Січ». Член ТУП, українського клубу «Родина». Один із засновників і член Центральної Ради. Був фундатором та головою Товариства шкільної освіти (1917), входив до керівництва київської «Просвіти». У 1917–1920 рр. редагував бібліографічний журнал «Книгар». У 1919 р. входив до складу української дипломатичної місії у Празі. На еміграції жив у Чехословаччині. Знаний також своїми малярськими творами, зокрема іконами, написаними у церквах Закарпаття.
9. Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – український громадсько-політичний і державний діяч консервативного напрямку, історик і журналіст. Походив зі старовинного козацько-гетьманського роду Чернігівщини. Освіту здобув у Варшавському, Петербурзькому і Київському університетах. Організатор товариств «Просвіта», чільний діяч ТУП, УРДП (з червня 1917 р. – УПСФ). Один із засновників Української Центральної Ради. У 1917 р. – крайовий комісар (з правами генерал-губернатора) Тимчасового уряду в Галичині і Буковині,

згодом – губернський комісар УЦР на Чернігівщині. Після гетьманського перевороту і постановлення Української Держави – міністр закордонних справ. З 1919 р. в еміграції – один із провідників українського гетьманського руху. Професор українських вищих шкіл у ЧСР, Німеччині, Австрії й Польщі, перший президент Вільної української академії наук, автор близько 1000 наукових праць.

10. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868–1941) – українська письменниця, громадська діячка, донька українського театрального і громадського діяча, письменника М. Старицького. Брала участь у роботі літературного гуртка «Плеяда», після смерті М. Лисенка очолювала український літературно-мистецький клуб «Родина». Була близько знайома з Є. Чикаленком. Входила до ТУП, УПСФ, Української Центральної Ради. У 1919 р. стала співзасновником Національної ради українських жінок у Кам'янці-Подільському. Автор поезій, драматичних, прозових і публіцистичних творів. Залишилась в Україні, репресована в т. зв. «справі СВУ».
11. Старицький Михайло Петрович (1840–1904) – український письменник, театральний і культурний діяч. Походив зі шляхетського роду. Племінник композитора М. Лисенка, у родині якого виховувався після ранньої смерті матері. У 1871 р. разом із дядьком заснував «Товариство українських сценічних акторів». Записував народні пісні, які потім видавав в обробці М. Лисенка, написав лібрето до більшості його опер («Гаркуша», «Чорноморці», «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», «Утоплена»). 1883 р. очолив перший професійний український театр. У 1895 р. присвятив своє життя літературній творчості. Переробляв п'єси інших авторів та інсценував прозові твори, зокрема «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Сорочинський ярмарок», «Тарас Бульба», «Циганка Аза», «Чорноморці», «За двома зайцями» та ін.
12. Лозинський Михайло (1880–1937) – український політичний і державний діяч, театральний критик і публіцист, за фахом – правник. Знайомий з Є. Чикаленком з 1907 р., коли ще студентом працював коректором у газеті «Рада». Член Української національно-демократичної партії (УНДП), один з керівників Союзу визволення України (1914–1917). Член УНРади, товариш державного секретаря закордонних справ ЗУНР. Деякий час жив в еміграції, 1927 р. повернувся в Україну. У 1930 р. заарештований, загинув на засланні. Полеміка з О. Погодіним була пов'язана з працею М. Лозинського «Польський і руський революційний рух і Україна» (1908).
13. Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – український історик, організатор української науки, громадсько-політичний і державний діяч. Професор Львівського університету (1894–1914), голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ, 1897–1913). Редактор «Записок НТШ» і «Літературно-наукового вісника», засновник і голова Українського наукового товариства у Києві (з 1908 р.). Належав до Української національно-демократичної партії, один з лідерів Товариства українських поступовців (ТУП). Голова Української Центральної Ради, лідер Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР, вступив формально 1919 р.). Після гетьманського перевороту відійшов від політичного життя. З 1919 р. перебував в еміграції. 1924 р. повернувся в Україну, очолював історичну секцію ВУАН. Академік ВУАН (1923) та АН СРСР (1929). Зазнавав утисків та переслідувань з боку радянської влади, з 1931 р. був висланий до Москви. Автор багатьох наукових праць, головними з яких є 10-томна «Історія України-Руси», 5-томна «Історія української літератури», «Ілюстрована історія України» та ін.

14. Ярошевський Богдан (псевд. Степан Загородний, 1869–1919) – український політичний діяч і письменник, засновник Української соціалістичної партії, редактор друкованого партійного органу «Добра новина», співробітник часопису «Przegląd Krajowy»; друкувався в газетах «Громадська думка», «Рада», журналі «Літературно-науковий вісник».
15. Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – український учений-історик, археолог і етнограф, член-кореспондент Російської академії наук (1901). Один із засновників та ідеологів руху хлопоманів. Рух зародився серед представників спольщених українських шляхетських родин, які усвідомили необхідність «полюбити народ, серед якого живеш, жити його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої предками, і активно працювати для народу, щоб спокутувати гріхи своїх батьків перед цим народом» (Антонович В. «Моя исповедь»). Розірвавши з польським середовищем, став одним із засновників київської Громади. З 1878 р. – професор російської історії Київського університету, голова Історичного товариства Нестора Літописця (з 1881 р.), організатор археологічних з'їздів в Україні. Автор значної кількості наукових праць, серед яких: «Останні часи козацтва на правому березі Дніпра», «Нарис історії Великого князівства Литовського до смерті в. кн. Ольгерда», «Про походження шляхетських родів Південно-Західної Росії», «Про міста в Південно-Західній Росії за актами 1432–1798 років», «Про селян у Південно-Західній Росії за актами 1770–1798 років», «Про гайдамаччину» та ін.
16. Рильський Тадей Розеславович (1841–1902) – український громадський і культурний діяч. Батько поета Максима Рильського, якому дав ім'я на честь Максима Залізняка. Походив з родини польського шляхтича і кн. Трубецької. Разом з братом Йосипом був у числі засновників руху хлопоманів. Разом з В. Антоновичем пропагував ідею повернення спольщеної правобережної шляхти до українства. Згодом став активним членом Старої Громади. Більшу частину життя провів у родовому маєтку в с. Романівка на Житомирщині, де власним коштом збудував і утримував церковноприходську школу, в якій сам учителював.
17. Липинський В'ячеслав Казимирович (1882–1931) – український громадсько-політичний діяч, історик, філософ і публіцист. Народився на Волині. Освіту здобув у Ягеллонському університеті в Кракові та Женевському університеті. У 1912 р. виступив ініціатором створення Українського інформаційного комітету, завданням якого було пропагувати за кордоном ідею української незалежної держави. В червні 1917 р. – один з організаторів Української демократично-хліборобської партії та автор її програмових документів. У 1918 р. – посол Української Держави в Австрії. Залишився на цій посаді й за часів Директорії УНР. Подав у відставку одразу після розстрілу полковника П. Болбочана, висловивши таким чином свій протест. В еміграції жив в Австрії та Німеччині. У 1920 р. став засновником Українського союзу хліборобів-державників. Головний ідеолог і лідер гетьманського руху. У 1920–1925 рр. редагував неперіодичний збірник «Хліборобська Україна». Помер неподалік Відня.
18. Польська партія соціалістична (ППС) – політична партія, заснована 1892 р. польськими емігрантами в Парижі. Виступала за поєднання боротьби на національну незалежність із демократичними перетвореннями. У 1906 р. внаслідок розколу партії більшість заснувала ППС-лівіцю, меншість – ППС-революційну фракцію (лідер Ю. Пілсудський). Остання відіграла визначну роль у здобутті Польщею національної незалежності. Початково, орієнтуючись на Німеччину, пов'язувала утворення незалежної польської держави з поразкою Росії у Першій світовій війні, а 1917 р. перейшла на антантівську орієнтацію. У листопаді 1918 р.

Ю. Пілсудський став тимчасовим керівником польської держави. У 1919 р. ППС-фракція увійшла до складу єдиної ППС.

19. Революційна українська партія (РУП) – перша українська політична партія у Великій Україні. Створена 11.02.1900 р. Д. Антоновичем, М. Русовим, Л. Мацієвичем, Б. Камінським, О. Коваленком, О. Андрієвським та ін. у Харкові. Проект програми РУП написав М. Міхновський (видана у Львові під назвою «Самостійна Україна», 1900). Протягом 1902–1904 рр. від партії відкололось декілька політичних напрямків, які заснували самостійні політичні партії: націонал-радикали – Українську народну партію (1902); народники приєдналися до Партії соціалістів-революціонерів (1903). У 1904 р. відокремилися Українська соціалістична партія та Українська соціал-демократична «Спілка» як складова частина РСДРП. У 1905 р. РУП була реорганізована в УСДРП. Друковані органи: «Гасло» (1902–1903), «Селянин» (1903–1905), «Добра новина» (1904), «Праця» (1904–1905).
20. «Літературно-науковий вісник» – український щомісячний журнал, започаткований 1898 р. у Львові М. Грушевським, І. Франком та О. Маковеем. У 1907 р. М. Грушевський переніс часопис до Києва, де він виходив до 1914 р. й у 1917–1919 рр. У травні 1922 р. його видання було відновлено у Львові видавничою спілкою за фінансової підтримки Товариства по вшануванню пам'яті УСС, на пропозицію яких редакційний комітет у складі В. Гнатюка, В. Дорошенка, М. Галушинського, Є. Коновальця, Ю. Павликовського й І. Раковського очолив Д. Донцов.
21. Синицький (Сіницький) Максим Стратонович (1882–1922) – український громадський і освітній діяч, за фахом – правник. Один із засновників і голова Українського клубу і товариства «Просвіта» в Києві (1905–1906). Близький знайомий і колега Є. Чикаленка по видавничій справі. Завідував канцелярією редакції «Громадська думка» (1906), адміністратор і співредактор газети «Рада», разом із В. Королівим (Старим) і В. Петрушевським – фундатор і очільник видавництва «Час» (Київ, 1908).
22. Коцюбинський Михайло Михайлович (1864–1913) – український письменник і громадський діяч, голова товариства «Просвіта» у Чернігові. Один із засновників таємної політичної організації «Братство тарасівців».
23. Шерстюк Григорій Пилипович (псевд. Г. Гетьманчук, 1882–1911) – український громадський діяч, педагог і журналіст. Народний учитель. Був секретарем часописів «Полтавська думка» і «Рідний край», співробітником «Полтавщини», співзасновником педагогічного журналу «Світло». Завідувач контори газети «Рада». Уклав і видав «Коротку українську граматику для шкіл» (1907).
24. Понятенко Прокіп Дмитрович (1880–1971) – український громадсько-політичний діяч, журналіст. Член РУП, згодом – УСДРП. З липня 1917 р. – тов. генерального секретаря внутрішніх справ, директор канцелярії МВС УНР, з 1918 р. – представник (консул) УНР у Катеринодарі. У 1919–1920 рр. – член дипломатичної місії УНР у Варшаві. З 1923 р. мешкав на Кубані. Під час Другої світової війни повернувся в Полтаву, а після зайняття її радянськими військами виїхав до Казахстану, де працював бухгалтером. Помер у Гур'єві.
25. Квасницький Юхим Олександрович (псевд.: Кубанець, Іногородній, Є. Вівченко, Глаголь, Ф. Тусін та ін.) – український громадський і кооперативний діяч, журналіст. Свої статті друкував у журналі «Киевская старина». Був членом гуртка української молоді, який у 1900 р. видавав антологію «Вік». Співробітник газети «Рада». З 1908 р. жив на Кубані, працював

- у кооперативних установах. Його брат, Квасницький Григорій Олександрович, співробітничав в українських часописах, друкував свої статті під псевдонімом Трейман.
26. Гехтер Максим Григорович (1885–1947) – український громадсько-політичний діяч єврейського походження, публіцист. Співробітничав у «Раді», «ЛНВ» та ін. українських часописах, добре знайомий з Є. Чикаленком. За Директорії перебував на дипломатичній службі, очолював прес-бюро посольства УНР у Данії. Виступав у західноєвропейській пресі з інформацією про українське політичне і культурне життя. З 1920 р. в еміграції. У 1922 р. від імені редакції щоденної газети «Свобода» провів листовне опитування визначних діячів українського руху з актуальних питань національного життя.
 27. Кузьмінський (Кузьминський) Олександр Станіславович (псевд. Вечерницький) – український журналіст. Автор статей в українських часописах, у т. ч. газеті «Рада», «Нова рада», «Книгар». Один з перших істориків української періодики.
 28. Сабалдир Павло Олексійович (псевд.: Майорський, П. Майорський, 1880–1956) – український учений-мовознавець і лексикограф. Родом з Полтавщини, за освітою – агроном. Автор літературних нарисів, фейлетонів і оповідань. У 1907–1913 рр. – співробітник газети «Рада». До 1917 р. працював у Міністерстві землеробства. Після поразки національно-визвольних змагань залишився в УСРР, працював у Києві в товаристві «Сільський господар», Інституті української наукової мови. Автор «Правописного словника та правил правопису й розділових знаків» (Харків, 1930), «Практичного словника сільськогосподарської термінології» (Харків, 1931), «Словника сільськогосподарської термінології» (Харків–Київ 1933) та ін. Літературний редактор видавництва «Радянська освіта».
 29. Гай Петро – псевдонім українського поета і громадського діяча Петра Михайловича Гаєнка (1878–?). Його вірші публікувалися у «Літературно-науковому віснику», «Молодій Україні», збірках «Вінок Т. Шевченку із віршів» (Одеса, 1912), «Дзень-Бом» (Київ, 1917), «Вінок» (Київ, 1918), «Чисті зорі» (Полтава, 1918) та ін. Автор віршів і фейлетонів у газеті «Рада».
 30. Йдеться про Коваленка Олексія Васильовича (1861–1962) – українського письменника, літературознавця і перекладача, за фахом – лікаря. Один із засновників земської медицини на Катеринославщині. Автор перекладу «Слова о полку Ігоревім» українською мовою.
 31. Воронін Прохор Данилович (крипт. і псевд.: В-н П., У-на, Т. Р., Прохор, Ворон-Вороніцький, Данилович П., 1885–1940) – український письменник і педагогічний діяч. Родом із Поділля. Автор літературних нарисів і оповідань, у т. ч. для дітей. У 1920-х – на початку 1930-х років належав до спілки селянських письменників в Україні – «Плуг».
 32. Голіцинська Катерина (уродж. Ярмут, псевд. Лоза, 1881–?) – українська громадсько-політична діячка, учений-статистик. Родом із Київщини. Дружина Євгена Голіцинського, разом з яким була активним членом РУП. Автор статичних звітів по Волинській губ.
 33. Тележинський Михайло Федорович (1889–?) – український громадсько-політичний і церковний діяч. Під час навчання у Київській духовній семінарії активно співпрацював з газетою «Рада». Учасник бойових дій у період Першої світової війни. У 1917 р. – член Української Центральної Ради, Всеукраїнської ради військових депутатів і Крайового комітету по охороні революції в Україні. З 1921 р. жив у Польщі, депутат польського сейму. У 1936 р. висвятився на священника. У 1939 р. репресований органами радянської влади.
 34. Шаповал Микита Юхимович (псевд.: М. Сріблянський, М. Бутенко, 1882–1932) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, учений-соціолог і поет. Засновник і видавець

- (разом з П. Богацьким) літературно-мистецького журналу «Українська хата» (1909–1911), який позначив певний напрямок у культурному житті України – «хатянство». Один із провідників УПСР, якою був делегований до Центральної і Малої рад, Демократичної наради у Петрограді та Передпарламенту. Генеральний секретар пошт і телеграфу УНР. За доби Української Держави – провідний діяч Українського національного союзу. Прихильник радикальних революційних дій – разом з В. Винниченком безпосередній організатор протигетьманського повстання. Міністр земельних справ в уряді В. Чехівського (грудень 1918 – лютий 1919 рр.). У 1919 р. перебував у Галичині, звідки за свої політичні погляди змушений був емігрувати. Вхордив до Закордонної делегації УПСР. У подальшому мешкав у Чехословаччині, займався науковою і видавничою діяльністю. Автор понад 350 літературних і науково-публіцистичних праць.
35. Лозинський Володимир (1855–1914) – український громадський діяч і меценат, за фахом – лісовод. У молоді роки належав до російської політичної організації «Народна воля». Пізніше допомагав «Українській народній обороні». Матеріально підтримував журнали «Шершень» (1906), «Світло» (1909–1914), «Український етнографічний збірник» (1914) та ін. Співробітничав з Є. Чикаленком в УРДП та ТУП. Одночасно входив до партії кадетів.
36. Терещенко Михайло Іванович (1886–1956) – російський державний діяч, великий землевласник, фінансист. Депутат IV Державної Думи. Позапартійний, близький до прогресистів. У 1915–1917 рр. – голова Київського обласного Військово-промислового комітету й уповноважений Головного комітету Земського союзу. 5.05–25.10.1917 р. – міністр закордонних справ Тимчасового уряду. Наприкінці червня у складі делегації Тимчасового уряду (О. Керенський, М. Некрасов, І. Церетелі) брав участь у переговорах з Українською Центральною Радою. 25.10.1917 р. разом з іншими міністрами заарештований більшовиками у Зимовому палаці. Після звільнення навесні 1918 р. емігрував.
37. Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – український громадсько-політичний і державний діяч, історик літератури, літературний критик і публіцист. Один з найближчих друзів і соратників Є. Чикаленка. Редактор і співробітник «Громадської думки» і «Ради». Один з провідних діячів Української демократичної партії (1904) та засновників Української радикальної партії (1905), член Української радикально-демократичної партії, активний діяч ТУП, з 1917 р. – голова УПСР та ЦК Союзу автономістів-федералістів. Один із засновників Української Центральної ради (тов. голови), член Малої ради. У червні–серпні 1917 р. – генеральний секретар міжнаціональних справ. Після гетьманського перевороту 29.04.1918 р. відійшов від активної політичної діяльності. За радянської влади – академік, віце-президент ВУАН. 1930 р. засуджений у т. зв. «справі СВУ», помер на засланні.
38. Левицький Модест Пилипович (псевд.: М. Пилипович, Виборний-Макогоненко, 1866–1932) – український громадський діяч і письменник. Родом із Поділля. Освіту здобув на історично-філологічному і медичному факультетах Київського університету. Працював лікарем у Ковелі, Києві та ін. містах. Один з найближчих друзів Є. Чикаленка, стосунки з яким підтримував з 1890-х років – від часу, коли працював лікарем в Ананьївському повіті Одеської губернії, до якого належало село Є. Чикаленка Перешори. Член київської Старої Громади. Разом з Є. Чикаленком репрезентував ліберальне крило українського руху, входив до Всеукраїнської загальної організації, Української радикально-демократичної партії (УРДП), ТУП. Співробітничав у «Громадській думці» та «Ради». У 1918–1919 рр. – головний санітарний лікар залізниць України. У 1919 р. – радник, а згодом – голова української дипломатичної місії в Греції. На

початку 1920-х років виїхав в ЧСР, викладач і лікар Української господарської академії в Подєбрадах, звідки у 1927 р. виїхав до Луцька. Працював лікарем.

39. Черкасенко Спиридон Феодосійович (1876–1940) – український письменник, драматург і педагог. Родом із Херсонщини. У 1899–1908 рр. працював учителем народних шкіл на Катеринославщині. З 1910 р. – у Києві в редакції педагогічного журналу «Світло», товаристві «Українська школа», на замовлення газети «Рада» писав фейлетони, оповідання і поезії, вів рубрики «З газет і журналів» і «З сучасних настроїв», одночасно співпрацював з «ЛНВ» та «Дзвоном». Під час Першої світової війни займав адміністративні посади у театрі М. Садовського. Його літературні твори (поезія і проза) друкувалися майже в усіх українських часописах як у Великій Україні, так і в Галичині. За часів УНР на замовлення Міністерства освіти складав читанки та букварі для українських шкіл, які друкувалися великими накладками. З 1919 р. – в еміграції у Відні, з 1929 р. – у Празі. Окремо вийшли збірки оповідань «На шахті» (1909), «Вони перемогли» (1917) та ін. Поезії Черкасенка до 1920 р. вийшли в трьох томах («Твори», 1920–1922) у Відні. Найбільший успіх у театрі мала драма «Казка старого млина» (1916).
40. Голобородько Микола Трохимович (псевд.: С. Пригара, Марія Войцеховська, 1882–?) – український громадський діяч, журналіст. Родом із Полтавщини. Активний учасник українського студентського руху. Співробітник газети «Рада», на замовлення якої писав гумористичні фейлетони.
41. Чикаленко Левко Євгенович (1888–1965) – український громадсько-політичний діяч, археолог, старший син Є. Чикаленка. Народився 18 лютого 1888 р. у с. Перешори Ананьївського пов. Херсонської губ. Освіту здобув у Лозаннському та Петербурзькому університетах. Учень відомого українського антрополога та етнографа Ф. Вовка. Член УЦР від української громади Петрограда, секретар Центральної і Малої рад. Належав до УСДРП. Разом з С. Вікулом, В. Садовським і М. Єремїєвим 23.03.1918 р. подав заяву про вихід із складу УЦР, яка не зважала на політичну ситуацію, що склалася в Україні. Є. Чикаленко згадує, що неодноразові звертання сина до керівництва УЦР і Ради народних міністрів УНР з попередженнями про можливість політичного перевороту через незадоволення німецької військової влади соціалістичним курсом їхньої політики залишалися поза увагою тогочасного проводу УНР. У 1917–1919 рр. викладав в українській гімназії та Українському державному університеті в Києві, працював в УАН. З 7.04.1920 р. – радник МВС УНР. В еміграції жив спочатку в Польщі й Чехословаччині, згодом – у США. Викладав антропологію та історію географії України в університетах Франції, Німеччини, США. Автор наукових праць з археології та антропології.
42. Молчановський Никандр Васильович (1858–1906) – український історик. У 1879 р. за революційну діяльність був виключений з Київського університету. Після заслання повернувся до навчання. За неблагонадійність не зміг залишитися при університеті для підготовки до професорського звання. Служив у Київському мировому з'їзді та окружному суді, потім на посаді начальника відділення канцелярії генерал-губернатора Південно-Західного краю. Автор праць «Нарис відомостей про Подільську землю до 1434 року» (1885), «Київське міське управління в 1786 році» та ін. У 1898–1899 роках працював у Шведському державному архіві над документами з історії України XVII ст. Опублікував їх в «Архиве Юго-Западной России».
43. Кулябко Микола Миколайович (1873–1920) – жандармський офіцер. У 1897 р. – тов. пристава в Москві. У 1907–1911 рр. – начальник Київського охоронного відділення. Після вбивства

- П. Столипіна відсторонений від посади та притягнутий до відповідальності. Судового розслідування уникнув. Пізніше був ув'язнений за обвинуваченням у розтраті казенних грошей.
44. Грінченко Борис Дмитрович (псевд.: Вартовий, В. Чайченко, Б. Вільхівський, Л. Яворенко та ін., 1863–1910) – український письменник, громадський і педагогічний діяч, публіцист, мовознавець і фольклорист. Народився на Харківщині. Один із засновників «Братства тарасівців» (1892). Працював у Чернігівському земстві (1894), де організував найбільше видавництво популярних українських книжок для народу. Упорядник «Словаря української мови» (1907–1909). У 1906 р. – співредактор газети «Громадська думка», заснованої Є. Чикаленком, В. Симиренком і В. Леонтовичем. Один із чільних діячів київської Громади, голова товариства «Просвіта». Засновник Української радикальної партії (1905), що в 1906 р. злилася з Українською демократичною партією в Українську демократично-радикальну партію, одним з провідників якої був і Є. Чикаленко.
45. Страшкевич Володимир Михайлович (псевд. В. Поточний, 1876–1962) – український громадсько-політичний діяч, письменник, мовознавець (лексикограф), архівіст, педагог. Працював у видавництві «Вік», активно співробітничав із Є. Чикаленком у Старій Громаді, УРАП, ТУП та газеті «Рада». У 1918–1919 рр. – віце-директор департаменту Міністерства віросповідань Української Держави й УНР. З 1926 р. очолював секцію ділової мови при Соціально-економічному відділі Інституту української наукової мови. Разом з М. Дорошенком і М. Станіславським уклав нормативний російсько-український «Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія», який уніфікував українську ділову термінологію. Засуджений у т. зв. «справі СВУ». З 1944 р. – викладач української і латинської мов у Вінницькому педінституті.
46. Державна Дума – представницька законодавча установа Російської імперії (1906–1917). Діяльність I Думи тривала з 27.03 до 8.07.1906 р. Від українських губерній було обрано 102 депутати. 44 з них об'єдналася в Український парламентський клуб (парламентська фракція) – неофіційна назва об'єднання українських депутатів у Державних Думах I-го і II-го скликань «з метою захисту інтересів України». 1.05.1906 р. на установчих зборах української фракції її головою був обраний І. Шраг, а членами бюро – П. Чижевський, В. Шемет та селянські депутати Г. Зубченко, М. Онацький, І. Тарасенко, С. Таран та А. Грабовецький. Друкований орган української фракції I Думи – «Украинский вестник». В II Думі українська фракція налічувала 47 депутатів. Українська парламентська громада відіграла провідну роль у створенні в травні 1906 р. Союзу автономістів, до складу якого увійшли парламентські групи неросійських народів. Організація виступала за перетворення Російської імперії на федеративну республіку.
47. Драгоманова Людмила Михайлівна (уроджена Кучинська, 1842–1918) – дружина і соратниця М. Драгоманова, актриса і перекладач українських творів російською мовою. По смерті чоловіка 1895 р. повернулася з Болгарії до Києва, де прожила останні роки.
48. Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – визначний український громадсько-політичний діяч, історик, філософ, публіцист. Викладав у Київському університеті, очолював ліве крило київської Старої Громади. Внаслідок політичних репресій у 1875 р. змушений був виїхати за кордон. Заснував у Женеві українську друкарню, видавав перший український політичний журнал «Громада» (1878–1882), заснував «Женевський гурток» – зародок українського соціалістичного руху. Справив визначальний вплив на розвиток українського національного руху. Останні роки провів у Болгарії, де викладав у Софійському університеті.
49. Леся Українка (справжнє ім'я – Косач Лариса Петрівна, 1871–1913) – українська поетеса і громадська діячка.

50. Леся Українка мала двох молодших сестер: Косач-Кривинюк Ольга Петрівна (1877–1945) – громадська діячка, перекладач, за фахом – лікар, емігрувала до Німеччини; Косач-Борисова Ісидора Петрівна (1888–1980) – громадська діячка, учена-агроном і перекладач. У 1920–1930-х роках працювала у вишах Києва, у 1937–1940 рр. перебувала на засланні, емігрувала до США.
51. Лисенко Микола Віталійович (1842–1912) – український композитор і диригент, піаніст, громадський діяч. Освіту здобув на природничому факультеті Київського університету, Лейпцизькій та Петербурзькій (учень М. Римського-Корсакова) консерваторіях. Організатор низки музичних товариств і збирач та популяризатор українських народних пісень. Активний діяч київської Старої Громади і товариства «Просвіта», голова правління Українського клубу. Викладач київських вищих шкіл. У 1904 р. заснував у Києві музично-драматичну школу. Автор низки опер, оперет, симфонічних та інструментальних творів.
52. Микола І Павлович Романов (1796–1855) – російський імператор (1825–1855). Син Павла І. Його правління позначене посиленням деспотизму. Після розправи над декабристами і надалі придушував усі прояви свободи та інакомислення (переслідування членів Кирило-Мефодіївського товариства та петрашевців, розправи над учасниками польського повстання, гоніння на греко-католиків, розкольників та ін.). У зовнішній політиці відіграв роль «європейського жандарма» – надав збройну допомогу для придушення революції (1848–1849) в Угорщині тощо. Вкоротив собі віку через поразку в Кримській війні.
- Олександр II Миколайович Романов (1818–1881) – російський імператор (1855–1881). Старший син Миколи І. За його правління відбулося скасування кріпосного права (1861), проведено судову, земську, міського самоврядування і військову реформи; введені серйозні обмеження українського слова: Валувський циркуляр (1863) і Емський акт (1876). Убитий народовольцями.
- Олександр III Олександрович Романов (1845–1894) – російський імператор (1881–1894). Другий син Олександра II. Період його правління позначений «контрреформами» з метою зміцнення самодержавства та обмеженнями буржуазних реформ, запроваджених Олександром II, зокрема були переглянуті земська (1890), міська (1892) і судова (1887) реформи, запроваджено інститут земських начальників (1889). Внутрішня політика характеризувалася поширенням поліцейського режиму та обмеженням політичних свобод. У зовнішній політиці взяв курс на створення російсько-французького союзу.
53. Йдеться про Миколу II Олександровича Романова (1868–1918) – останнього російського імператора (1894–1917). Після розстрілу царськими військами мирної демонстрації петербурзьких робітників 9.01.1905 р. прозваний «Кривавим». На хвилі революційного руху 1905 р. оголосив «Маніфест» (17.10.1905), яким проголошувалися конституційні свободи і скликання Державної Думи. Його правління позначилося поразкою в російсько-японській війні (1904–1905) та невдачами російської армії у Першій світовій війні. Під тиском революційних подій 2(15).03.1917 р. зрікся престолу, був засланий до Тобольська, після більшовицького перевороту – до Єкатеринбурга, де був розстріляний з усією родиною.
54. Франко Іван Якович (1856–1916) – український письменник, учений, публіцист, перекладач, громадсько-політичний діяч.
55. Боровиковський Левко Іванович (1806–1889) – один з перших українських поетів-романтиків, фольклорист, етнограф. Освіту здобув на філософському факультеті Харківського університету. Протягом 1831–1856 рр. вчителював у Курській, Новочеркаській, Полтавській

гімназіях, викладав російську словесність та географію в Полтавському інституті шляхетних дівчат. Цю працю органічно поєднував з літературною творчістю, дослідженням фольклорно-етнографічного матеріалу, укладанням словника української мови. Помітно розширив тематичні та жанрові рамки української поезії. Останні роки поета минули в Хоролі та рідному селі Мелюшки на Полтавщині. Очевидно, саме там зберігалися його ще не друковані твори, які згадує Є. Чикаленко.

56. Карпенко-Карий Іван Карпович (Тобілевич, 1845–1907) – український театральний діяч, режисер і драматург. Автор популярних українських пісень: «Сто тисяч», «Хазяїн», «Розумний і дурень» та ін. Є. Чикаленко навчався разом з ним у Єлисаветградському реальному училищі і був добре знайомий з усією родиною Тобілевичів – батьком К. Тобілевичем, братами – М. Садовським і П. Саксаганським.
57. Драгомиров Михайло Іванович (1830–1905) – російський військовий і державний діяч, генерал-ад'ютант, генерал від інфантерії. У 1889 р. – командувач військ Київської військової округи. У 1897–1903 рр. – київський, волинський і подільський генерал-губернатор. На цій посаді сприяв українській освіті й культурі у краї. У 1903 р. призначений членом Державної ради. Під час російсько-японської війни відхилив пропозицію обійняти посаду головнокомандувача російської армії на Далекому Сході.
58. Житецький Павло Гнатович (1836–1911) – український громадський і культурний діяч, історик літератури і педагог, один із провідних діячів Старої Громади, член-кореспондент Російської академії наук. Учитель Колегії П. Галагана у Києві. Перший історик української літературної мови, написав близько 30 праць, які згодом визначали дальший шлях розвитку української лінгвістики. Серед них, зокрема: «Енеїда» Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст., «Нарис літературної історії української мови в XVII ст.», «Про українські народні думи» та ін. М. Лисенко назвав його «гросмейстером від філології».
59. «Киевская старина» – щомісячний історико-етнографічний і белетристичний журнал, що виходив у 1882–1907 рр. в Києві (останній рік – українською мовою під назвою «Україна»). Заснований О. Лазаревським, В. Антоновичем, Ф. Лебединцевим на кошти цукрозаводчика В. Смирненка. У журналі публікувалися твори художньої літератури, фольклорні матеріали, праці з історії, археології й критичні статті. Тут систематично друкувалися твори І. Котляревського і Т. Шевченка, документи, літописи, листи й спогади, бібліографія.
60. Мордовець Данило Лукич (1830–1905) – український і російський письменник та історик. Походив зі старовинного українського козацького роду. Освіту здобув на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. Працював редактором газети, цензором. Згодом – на відповідальних посадах у міністерствах внутрішніх справ і шляхів сполучення. Літературну діяльність розпочав, переклавши українською мовою «Краледворський рукопис». Автор поеми «Козаки і море», історичних праць «Самозванці і низова вольниця», «Гайдямачина», історичних романів «Палій», «Цар і гетьман» та ін. Сприяв виданню творів українських письменників у Петербурзі, виступав у пресі на захист українського театру.
61. Шраг Ілля Людвігович (1847–1919) – український громадсько-політичний діяч, адвокат. Голова Чернігівського окружного суду. Депутат І Державної думи, де очолював українську фракцію (40 чол.). Член УРДП, згодом – УПСФ. Разом з Є. Чикаленком брав активну участь у створенні ТУП, був заступником голови організації. У 1917–1918 рр. входив до Української Центральної Ради та виконавчого комітету Чернігівської губерніяльної ради. За часів Української Дер-

- жави йому пропонувалася посада прем'єр-міністра, яку не зміг обійняти через стан здоров'я. Помер у Чернігові, перебуваючи під домашнім арештом більшовиків.
62. Андрієвський Євген Костянтинович (1848–?) – чернігівський губернатор (1893–1903). За час свого перебування на посаді сприяв благоустрою Чернігова, поширенню закладів освіти і культури, збереженню пам'яток історії. Зокрема підтримав створення у 1896 р. Чернігівської губернської архівної комісії, Музею старожитностей В. Тарновського, у 1902 р. – Чернігівського реального училища та ін. Разом із дружиною заснував у Чернігові «Будинок працєвистості» для допомоги найбіднішим мешканцям міста.
63. Новицький Василь Дементійович (1837–1907) – генерал-лейтенант Окремого корпусу жандармів. Закінчив Єлисаветградське кавалерійське училище. У 1867–1871 рр. служив старшим ад'ютантом у штабах військ Харківської військової округи. У 1871–1874 рр. – урядовець з особливих доручень при військовому отамані Війська Донського М. Черткові. З 1874 р. – в окремому корпусі жандармів. У 1874–1879 рр. – начальник тамбовського, а в 1879–1903 рр. – київського губернського жандармського управління. Активно боровся з революційним та українським національним рухом. У 1906–1907 рр. – градоначальник м. Одеси.
64. Очевидно, йдеться про Павла Павловича Шувалова, графа (1859–1905) – російського військового і державного діяча, генерал-майора. З 1891 р. – ад'ютант в. князя Сергія Олександровича, з 1894 р. – в. о. завідувач Двору в. князя Сергія Олександровича. З 1898 р. – офіцер для особливих доручень при МВС. З 1898 р. – в. о. одеського градоначальника, а з 1905 р. – московський градоначальник. Був прихильником жорстких заходів щодо екстремістського крила революційного руху. Під час прийому відвідувачів убитий кількома пострілами членом «Бойової організації есерів» П. Куликовським.
65. Науменко Володимир Павлович (1852–1919) – український громадський і державний діяч, історик літератури, філолог і журналіст. Член київської Старої Громади, відомий педагог, директор власної гімназії у Києві. Відстоював права української мови і культури, працював у громадських національних організаціях і видавництвах. Редактор журналу «Киевская старина», належав до фундаторів Українського наукового товариства у Києві, очолив його після заслання М. Грушевського (1915). У березні–квітні 1917 р. – заступник голови Української Центральної Ради, організатор національної системи освіти. Очолював Міністерство народної освіти Української Держави (1918). Влітку 1919 р., будучи науковим співробітником Всеукраїнської академії наук (ВУАН), заарештований і страчений ВУЧК як колишній міністр гетьманського уряду. Є. Чикаленко був знайомий з В. Науменком з 1895 р. по співпраці у київській Громаді та «Киевской старине», якій Є. Чикаленко виділив кошти для преміального фонду конкурсу на кращу працю з загальної історії України.
66. «Киевлянин» – російськомовна газета, яка видавалася у Києві з 1869 р. У січні 1918 р. заборонена більшовицьким урядом. За часів денікінської окупації у вересні–грудні 1919 р. видання було поновлено. З 1911 р. видавцем і редактором часопису був В. Шульгін, син засновника. Газета мала виразний великодержавний і антиукраїнський характер.
67. Йдеться про Київське товариство письменності («Общество грамотности») – народно-просвітня організація, заснована 1882 р. з офіційного дозволу імперської влади для просвіти народу. Українська інтелігенція здобула легальну можливість для поширення національної освіти і культури. Такі ж товариства діяли у Харкові, Одесі, Єлисаветграді. На початку своєї діяльності київське товариство створило мережу недільних шкіл. Після того, як товариство у 1898 р.

очолив В. Науменко, його діяльність набула загальнонаціонального характеру. У складі товариства почали діяти видавничі і шкільна комісії. Дійсними членами Київського товариства були: М. Василенко, Б. Грінченко, В. Дурдуківський, О. Косач, І. Лучицький, Є. Чикаленко та ін. У 1902 р. у ньому налічувалося 463 члени (у 1906 р. – 614). Важливим досягненням товариства стало створення мережі бібліотек на кошти книговидавця Ф. Павленкова та будівництво Троїцького народного дому, який став осередком українського просвітництва. Філії Київського товариства: Бердичівська, Уманська, Черкаська, Звенигородська, Смілянська, Чигиринська, Шполянська, Староколястинівська, Фастівська, Літинська, Немирівська та Кам'янець-Подільська. У 1908 р. товариства письменності були ліквідовані за розпорядженням влади.

68. Садовський (справжнє прізвище – Тобілевич) Микола Карпович (1856–1933) – український актор і режисер, корифей українського театру і громадський діяч. У 1906 р. заснував у Полтаві перший український стаціонарний театр, який діяв до 1919 р. Разом з ним Є. Чикаленко вчився у Єлисаветградському реальному училищі. Був також добре знайомий з усією родиною Тобілевичів – батьком К. Тобілевичем, братами – К. Карпенком-Карим, П. Сакаганським.
69. Троїцький народний дім – приміщення культурно-освітньої установи, збудоване в Києві у 1901–1902 рр. на кошти київської Старої Громади. У будинку розміщувався театр, бібліотека, проводилися концерти, лекції, музичні вечори тощо. У 1907–1916 рр. у Троїцькому народному домі виступав театр М. Садовського, навесні 1917 р. – Молодий театр Леся Курбаса, у 1918 р. – Український театр П. Сакаганського. Нині в приміщенні – Київський театр оперети.
70. Кістяківський Богдан (Федір) Олександрович (псевд. Українець, 1868–1920) – український громадський діяч, учений-правник, соціолог і філософ. Син відомого українського вченого Олександра Кістяківського і брат Ігоря Кістяківського. Освіту здобув у Страсбурзькому університеті. Викладав державне право в Ярославському ліцеї, Московському комерційному інституті, професор Київського і Харківського університетів. Автор статей в українських і російських часописах, у т. ч. і в газеті «Рада». Палкий прихильник ідей М. Драгоманова, редагував його твори. У 1918 р. – сенатор Адміністративного Генерального суду Державного сенату Української Держави, член «Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук в Києві». Автор праць з теорії права та соціології, а також низки статей з методології наук, у яких, спираючись на погляди модерного кантіанства, відстоював принципи «методологічного плюралізму».
71. Винниченко Володимир Кирилович (1880 – 1951) – український політичний і державний діяч, письменник. Член РУП, організатор і лідер УСДРП. Один із промоторів українського революційного руху і керівників Української Центральної Ради, автор її універсалів. Голова першого українського уряду – Генерального Секретаріату (червень 1917 – січень 1918). Перебував в опозиції до гетьманського режиму, був організатором і керівником протигетьманського повстання, очолював Директорію УНР (листопад 1918 – лютий 1919). Коли 9.02.1919 р. ЦК УСДРП ухвалив відкликати своїх членів з Директорії, В. Винниченко скористався цим рішенням, пішов у відставку та в березні 1919 р. виїхав за кордон. Продовжував політичну діяльність в Австрії. 1920 р. після невдалої спроби співробітництва з радянською владою в Україні знову виїхав в еміграцію. З середини 1920-х років відійшов від політики, займався літературною і публіцистичною діяльністю.

В. Винниченко вважав Є. Чикаленка своїм літературним хрещеним батьком, який всіляко підтримував письменника, у т. ч. і матеріально, сприяв виданню його творів. Багато років їх пов'язували тісні дружні стосунки.

72. Грінченко Марія Миколаївна (псевд. і крипт.: М. Загірня, М. Чайченко, М. Доленко, П. З. Р-ой та ін., 1863–1928) – українська письменниця, перекладач і педагог. Свої вірші друкувала в журналах «Зоря», «Дзвінок», «Правда». Перекладала казки Г.-Х. Андерсена, твори К. Гольдони, Марка Твена, Л. Толстого, Г. Ібсена та ін. У 1910–1918 рр. – очолювала видавництво ім. Б. Грінченка. У 1919 р. – член-редактор Комісії «Словника української живої мови» УАН. Подарувала академії бібліотеку свого чоловіка Б. Грінченка.
73. Дурдуківський Володимир Федорович (псевд. Мировець, 1874–1937) – український громадський і педагогічний діяч, літературознавець. Один із засновників видавництва «Вік». Автор статей на педагогічну тематику в часописах «Світло», «Рада», «Вільна українська школа» (1917–1919). Належав до київської Старої Громади, товариства «Просвіта», ТУП. З 1917 р. – директор першої в Києві української гімназії, згодом – трудової школи ім. Т. Шевченка. Голова Науково-педагогічної комісії ВУАН. Засуджений у т. зв. «справі СВУ» до семи років ув'язнення. У 1937 р. засуджений вдруге і страчений.
74. «Нова громада» – літературно-науковий щомісячний журнал. Виходив у Києві в січні–грудні 1906 р. (всього 12 номерів). Серед редакторів часопису – В. Леонтович, Б. Грінченко, С. Єфремов та Є. Чикаленко. Видавці: В. Леонтович (№ 1–8) та Є. Чикаленко (№ 9–12). У журналі вперше побачили світ новела «Сміх» М. Коцюбинського та «Бейрутські оповідання» А. Кримського, драматична поема «У катакомбах» Лесі Українки та ін., переклади зарубіжних авторів. В журналі співробітничали В. Винниченко, М. Вороний, А. Тесленко, В. Самійленко В. Доманицький та ін.
75. Йдеться про збірник «Дзвін» – надрукований видавничим товариством з аналогічною назвою. Фундаторами товариства були В. Винниченко, І. Личко, П. Понятенко, видання фінансували Л. Юркевич і Ю. Тищенко (Сірий). Збірник, як і товариство та журнал з однойменною назвою, що видавався в Києві у 1913–1914 р. на кошти Л. Юркевича (редактори – Д. Антонович і В. Левинський), відображав соціал-демократичні світоглядні позиції авторів, які в ньому публікувалися. У збірнику, про який згадує Є. Чикаленко, окрім п'єси В. Винниченка «Щаблі життя», були надруковані вірші С. Черкасенка, оповідання М. Коцюбинського «В дорозі», статті: В. Левинського «Національне питання в Австрії і соціал-демократія», В. Степанківського «Українська політика» та Д. Сергієнка «До питання про аграрну реформу».
76. «Киевские вести» – щоденна російськомовна газета, яка видавалася у Києві з червня 1907 р. по лютий 1911 р. замість газети «Киевский голос». Згодом редакція «Киевских вестей» злилася з газетою «Киевская почта».
77. Йдеться про Грушевську (Вояківську) Марію Сильвестрівну (1868–1948) – українську громадську діячку, педагога, перекладача, дружину М. Грушевського. Член Центральної Ради та Української трудової партії. Входила до складу комітету Українського національного театру та комісії для заснування Української академії мистецтв. Одна із засновниць та член президії Української національної жіночої ради (1919–1922). У 1919–1924 рр. перебувала в еміграції, повернулася з родиною до Києва. Відійшла від політичної діяльності. Займалася перекладами творів світової літератури.

Брат М. Грушевського – Олександр Сергійович Грушевський (1877–1943) – український громадський діяч, історик літератури, фольклорист та етнограф. Учень В. Антоновича. Дослідник літературної творчості княжої доби, часів Великого князівства Литовського та Козацько-Гетьманської держави XVII–XVIII ст., української історії, історіографії й культури XIX ст.

Приват-доцент університетів Одеси, Києва, Петербурга, у 1918–1919 рр. – професор Українського народного, згодом – державного університету в Києві. 1920-х роках – голова Комісії Історично-географічного словника ВУАН, член Археографічної комісії академії. Був дійсним членом НТШ, Українського наукового товариства. У 1937 р. репресований органами радянської влади, помер на засланні.

78. Бородай (Бородаєвський) Олександр Іванович (1844–1914) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – інженер-електротехнік. У 1870-х роках емігрував до США, де прожив понад 20 років. Повернувшись у Росію, працював в американському електротехнічному товаристві в Петербурзі. Активний діяч української петербурзької Громади.
79. Комаров Михайло Федорович (псевд.: Комар, Уманець, 1844–1913) – український громадський діяч, письменник, бібліограф і етнограф. Правник за освітою. Член Старої Громади, голова одеської Громади, один із засновників одеського товариства «Просвіта», член ТУП. Автор популярних книжок і брошур, а також «Словника російсько-українського», виданого під псевдонімом М. Уманець на кошти Є. Чикаленка. Автор книжки «Запорозькі вольності», яку видав фонд ім. Л. Смолянського, заснований подружжям С. і Л. Шелухініми.
80. Очевидно, мова йде про Миколу Олексійовича Богуславського (1850-ті рр. – 1933) – українського громадського діяча на Катеринославщині, видавця, мецената кобзарського мистецтва й організатора кобзарських шкіл на Кубані. Один з фундаторів катеринославського товариства «Просвіта», тижневика «Дніпрові хвилі» (1910–1914). З 1912 р. мешкав на Кубані, працював в управі Кубансько-Чорноморської залізниці. Козаки називали його «бандурним батьком», настільки популярною стала започаткована ним справа відродження кобзарства. Репресований органами радянської влади.
81. Жебуньов Леонід Миколайович (1851–1919) – український громадський, земський і культурний діяч російського походження, публіцист, популяризатор української преси. Родом з Катеринославщини. У молоді роки – прихильник народовольського руху. Працював земським статистиком на Чернігівщині. Спільно з О. Русовим зробив статистичний опис Ніжинського повіту. Один із засновників та активних членів Українського клубу в Києві, товариств «Просвіта» в Києві та Полтаві. Член УРАП і ТУП. Співробітник часописів «Рада», «Рідний край», «ЛНВ», «Украинская жизнь» та ін. Власним коштом поширював українські видання серед незаможних верств українського населення.
82. Товариство «Просвіта» – українські культурно-просвітні заклади. Перше товариство було засновано у Львові 1868 р. З 1905 р. почали створюватися у Великій Україні (спочатку в Катеринославі та Одесі). Київське товариство «Просвіта» (1906–1910), про яке йде мова у спогадах, було одним з найбільш дієвих і плідних, зуміло згуртувати плеяду видатних представників національної інтелектуальної еліти (Б. Грінченко, Л. Яновська, С. Єфремов, Леся Українка, Є. Чикаленко, М. Загірня, Ф. Матушевський, Л. Пахаревський, М. Павловський, М. Гехтер, Б. Ярошевський, С. Тимошенко, П. Холодний, Л. Жебуньов, В. Страшкевич, В. Науменко, С. Русова, Д. Дорошенко, Г. Шерстюк, І. Огієнко, М. Лисенко, М. Синицький, О. Косач-Кривинюк, М. Левицький, В. Королів (Старий), Ф. Красицький та багато ін.). Наказом П. Столипіна у 1910 р. «Просвіти» були заборонені. У 1917–1921 рр. стали осередками національного руху, пропагували ідею національного відродження України, сприяли національній консолідації. Українські уряди всіляко сприяли діяльності «Просвіт», вбачаючи в них свою опору серед українського громадянства.

83. «Рідний край» – український громадський і літературно-науковий тижневик (згодом – двотижневик). Видавався у 1905–1907 рр. у Полтаві, 1908–1914 рр. – у Києві, 1915–1916 рр. – у Гадячі. Засновники часопису: адвокат М. Дмитрієв, письменники Панас Мирний і Г. Коваленко. Видавці-редактори: Г. Маркевич, Г. Коваленко, М. Дмитрієв, Олена Пчілка. У 1906, 1908–1914 рр. видавався разом з додатком «Молода Україна».
84. Заньковецька (творчий псевдонім, справжнє прізвище – Адасовська) Марія Костянтинівна (1854–1934) – видатна українська драматична актриса. Родом з Чернігівщини. Сценічну кар'єру розпочала в Ніжині (1876). З 1882 р. працювала у професійних трупах М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського й І. Карпенка-Карого. Створила яскраві сценічні образи Харитини («Наймичка» І. К. Карпенка-Карого, 1887), Олени («Глитай, або ж Павук» М. П. Кропивницького, 1883), Ази («Циганка Аза» М. П. Старицького, 1892), Катрі та Цвіркунки («Не судилось», 1889, «Чорноморці», 1882 М. П. Старицького), Галі («Назар Стодоля», 1882 Т. Шевченка) та багато ін. У 1918 р. організувала народний театр «Українська трупа під орудою М. К. Заньковецької». Працювала в УСРР, у 1922 р. – перша Народна артистка республіки.
85. Борисоглібська (справжнє прізвище – Сидоренко-Свидерська) Ганна Іванівна (1868–1939) – українська актриса, за освітою – народна вчителька. Родом із Вітебщини. Працювала за фахом на Харківщині. Артистичну кар'єру розпочала у аматорському театрі. На запрошення М. Кропивницького у 1888 р. перейшла на професійну сцену, на все життя зв'язавши свою долю з українським театром. Виступала також у трупах П. Саксаганського та І. Карпенка-Карого, з 1907 р. – в першому українському стаціонарному театрі у Києві під керівництвом М. Садовського. З 1925 і до кінця життя працювала в Київському театрі ім. І. Франка.
86. Саксаганський (Тобілевич) Панас Карпович (1859–1940) – український актор, режисер. Брат М. Садовського і близький знайомий Є. Чикаленка. 1918 р. заснував Народний театр у Києві. Один із творців соціально-психологічної драматургії на українській сцені.
87. Тобілевич Софія Віталіївна (дівоче прізвище – Дитківська, 1860–1953) – українська актриса, перекладач і фольклорист. Дружина І. Карпенка-Карого. Племінниця З. Сераковського (одного з лідерів польського повстання 1863 р.). Акторську кар'єру розпочала у 1880 р. в аматорському хорі М. Лисенка та М. Старицького. Працювала у трупах М. Садовського та П. Саксаганського (до 1935 р.). Під впливом М. Лисенка і М. Старицького розпочала збирати українські народні пісні, які були опубліковані у великому збірнику «Українські народні пісні в записах Софії Тобілевич». Перекладала драматичні твори західних авторів, видала низку мемуарів та статей про корифеїв українського театру.
88. Степаненко Василь Пилипович (1855 – поч. 1930-х?) – український громадський і культурний діяч. За освітою – народний учитель. З 1898 р. управитель книгарні журналу «Киевская старина» (з 1917 р. – «Україна») у Києві (до 1919 р.).
89. Село Кононівка на межі Київщини і Полтавщини, (нині – у Драбівському районі Черкаської обл.), де в 1899 р. Є. Чикаленко придбав 1100 десятин землі (заставивши в Херсонському банку свою землю в Перешорах). Згодом з новопридбаних земель Є. Чикаленко 700 десятин продав селянам, а собі залишив 400 з садивою, де вів зразкове господарство. Назва села походить від імені першого поселенця – козака Коломійця Конона, який у 1680 р. заснував хутір Кононівський Яр. Під час селянських заворушень 1905–1907 рр., які охопили майже всю Полтавщину, селяни не чіпали власності «дивного пана», як вони називали власника Кононівки. Як

згадував Є. Чикаленко, «я був для всіх незвичайним паном: не хазайнував, всю землю здавав селянам по недорогій ціні, з усіма обходився по-людськи, за що мене і сусіди пани, і поліція вважали за революціонера і дивилися скоса». У 1908 р. в садибі гостював М. Коцюбинський, який написав «Інтермеццо», присвятивши його кононівським полям.

90. Євген Чикаленко народився у селі Перешори на Херсонщині (нині – в Ананівському районі Одеської обл.) у заможній родині українських землеробів-трудоарів. З селом пов'язано чимало важливих подій у його житті. У виданому ним у 1904 р. збірнику «300 найкращих українських пісень» уміщено чимало з тих, які були записані в цьому селі. У Перешорах Є. Чикаленко заснував бібліотеку для селян, скуповуючи для неї українські книжки. Тут він протягом 1884–1889 рр. відбував домашній арешт, під час якого написав свої «Розмови про сільське господарство». Тут народилися його діти Левко, Ганна, Вікторія і Петро. У маєтку гостювали відомі українські діячі О. Кониський, М. Лисенко, С. Єфремов, брати Тобілевичі, В. Винниченко та багато ін.
91. Симиренко Василь Федорович (1835–1915) – відомий український меценат, великий підприємець, власник цукроварень. 10% своїх прибутків віддавав на розвиток української культури. Діяльність відомих українських наукових та громадських інституцій і видавництва була можливою лише завдяки його підтримці (НТШ, видавництво «Вік»). Виділяв значні фінансові кошти на видання «Киевской старины», «ЛНВ», «України», «Громадської думки», «Ради», творів М. Драгоманова, О. Кістяківського, М. Коцюбинського, Б. Грінченка тощо. Заповів свій маєток та ін. нерухомість і цінні папери вартістю близько 10 млн. крб. заснованому за його участі «Товариству допомоги літературі, науці і штуці» на розвиток української справи.
92. Леонтович Володимир Миколайович (псевд.: В. Левенко, Давній та ін., 1866–1933) – український громадсько-політичний діяч, письменник і меценат, за фахом – правник. Один із приятелів і однодумців Є. Чикаленка, з яким познайомився у 1895 р. Належав до ліберального крила українського руху. Член київської Громади й ТУП. З 1906 р. – один з видавців (разом із В. Симиренком та Є. Чикаленком) першої щоденної української газети «Громадська думка», згодом – «Рада». У 1917 р. – член ЦК УПСФ, від якої був делегований до Центральної Ради. Проте помітної ролі в її діяльності не відіграв. Як поміщик і власник цукроварні, не мав довіри із боку соціалістично налаштованої більшості діячів УЦР. Наприкінці 1917 р. спільно з С. Єфремовим склав і видав російсько-український юридичний словник. У 1918 р. – міністр земельних справ Української Держави, разом з Є. Чикаленком працював у комісії для розробки проекту земельної реформи. У жовтні 1918 р. як кандидат Українського національного союзу увійшов до складу уряду як міністр земельних справ. Підготовлений ним при найближчому співробітництві з Є. Чикаленком земельний закон, який був підписаний гетьманом П. Скоропадським напередодні повстання Директорії, високо оцінювався вітчизняними економістами і порівнювався до земельних законів найдемократичніших країн світу. В еміграції жив у Болгарії та ЧСР.
93. «Товариство підмоги науці і штуці» – назва, яку інколи вживає у своїх «Спогадах» і «Щоденниках» Є. Чикаленко для означення «Товариства прихильників української науки, літератури і штуки». Діяло у Львові в 1904–1914 рр. Було засновано з ініціативи М. Грушевського й І. Труша для популяризації українських наукових та літературно-художніх творів. Об'єднувало науковців, письменників та митців з усіх українських земель. У 1905 р. організувало Всеукраїнську виставку штуки і промислу у Львові. Видавало популярні книжки й часописи.

- У Галичині його очолювали М. Грушевський, І. Труш та М. Мочульський, у Великій Україні – Є. Чикаленко, В. Леонтович та М. Смиренко.
94. Стебницький Петро Януарійович (псевд.: П. Смукот, А. Ірпенський, Малоросіянин, Малорос, П. Хмара та ін., 1862–1923) – український громадсько-політичний і державний діяч, письменник, публіцист. Близький приятель і однодумець Є. Чикаленка. Співробітник газети «Рада», журналів «Киевская старина», «Украинская жизнь», «ЛНВ». Спільно з О. Лотоцьким створив «Доброчинне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книжок», сприяв публікації українських видань. Один із провідників української громади в Петербурзі, член ТУП, УРАДП, згодом – УПСФ. У 1917 р. – голова Української національної ради Петрограда, комісар Тимчасового уряду у справах України. Як і Є. Чикаленко, був одним з найтиповіших представників ліберально-демократичного напрямку в українському русі. Добре розуміючи вади УЦР, зазначав у листі до Є. Чикаленка, що вона являє собою «організоване представництво трьох політичних напрямків: соціалісти, белетристи та гімназисти». Був міністром освіти Української Держави в уряді Ф. Лизогуба (жовтень–листопад 1918). Йому належить важлива роль у створенні Української академії наук, із якою пов'язані його останні роки життя. Помер у Києві.
95. «Страна» – російська щоденна газета, видавалася в Петербурзі з лютого 1906 р. по грудень 1907 р., підтримувала праве крило партії кадетів; «Русь» – російська щоденна газета ліберально-кадетської орієнтації, видавалася в Петербурзі протягом 1903–1908 рр. під різними назвами: «Молва», «Русь», «XX век», «Око», «Новая Русь». Видавець і редактор – О. Суворін; «Речь» – щоденна газета, центральний друкований орган кадетської партії. Виходила у 1906–1917 рр. у Петербурзі (Петрограді) за редакцією П. Мілюкова та І. Гессена.
96. Аркас Микола Миколайович (1852–1909) – український культурно-освітній діяч, композитор і письменник. Голова миколаївського товариства «Просвіта» у Миколаєві, автор опери «Катерина» (вперше поставлена 1899 р. М. Кропивницьким) та популярної «Історії України» (1908), у редактуванні якої брав участь В. Доманицький.
97. Зудерман (Зюдерман) Герман (Sudermann Hermann, 1857–1928) – німецький письменник і драматург; Ібсен Генрік (Henrik Johan Ibsen, 1828–1906) – норвезький драматург і поет. П'єси цих драматургів були популярні у київських театрах.
98. Очевидно, йдеться про «Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка» («ЗНТШ») – головне видання Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Тт.1–155 (1892–1937 рр.) вийшли друком у Львові, решта – на еміграції. Від 1991 р. відновлено видання «ЗНТШ» в Україні.
99. Йдеться про «Літературно-науковий вісник» – див. прим. 20.
100. Можливо, Є. Чикаленко мав на увазі критичний відгук М. Грушевського на «Історію України-Русі» М. Аркаса, опублікований у «Літературно-науковому віснику» (1908. – Кн. VIII. – С. 318–323) під назвою «До рецензії д. Липинського». Автор гостро розкритикував працю, називаючи її «нездолюю, непедагогічною і з наукового, і з національного боку», «джерелом перестарілих, небажаних поглядів на українську історію і великих баламуцтв». Крім того, М. Грушевський назвав популярну книгу шкідливою для національної свідомості українців, бо, за його словами, вона подавала «фальшиві поняття про українську територію», допускала фактичні помилки, проігнорувала культурну історію народу та період українського національного відродження. Критика відомого вченого глибоко зачепила автора та редактора праці, ставши для них несподіванкою і справжнім ударом, які спонукали до певних переорієнтацій та

переживань. В. Доманицький вважав її злісною, необ'єктивною і заздрісною. Але вона дала й позитивні наслідки, бо спонукала М. Аркаса та В. Доманицького до задуму перевидати «Історію України-Русі» з урахуванням зауважень, висловлених критикою.

101. Піснячевський Віктор Володимирович (1883–1933) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, лікар за фахом. Брав участь в організації української фракції у І Державній Думі, редагував її друкований орган «Рідна справа – Думські вісті» (1907). Був кореспондентом газети «Рада» в Петербурзі. 1917 р. видавав в Одесі власну щоденну газету «Одеський листок» і український щоденник російською мовою «Украина молодая». З 1918 р. – на еміграції у Відні. У 1919–1921 рр. – видавець і редактор тижневика «Воля», який підтримував республіканський уряд, згодом – закордонний центр УНР. З 1923 р. – лікар у Братиславі.
102. Українська радикально-демократична партія (УРАДП) – українська партія ліберально-демократичного спрямування. Утворена у 1905 р. шляхом об'єднання Української демократичної і Української радикальної партій. 30.12.1905 р. об'єднана комісія обох партій виробила програму і прийняла нову назву. Є. Чикаленко разом з Є. Тимошенком та І. Шрагом представляв у комісії Українську демократичну партію. До комісії від Української радикальної партії входили Б. Грінченко і М. Левицький. Спільно з Б. Грінченком, С. Єфремовим, Ф. Матушевським і М. Левицьким Є. Чикаленко був обраний до керівного органу УРАДП – Ради партії. Виступала за культурне самовизначення української нації і широку автономію України у складі федеративної Росії, в якій мали бути загальнодержавний парламент і крайові представницькі ради для націй, наділені автономними правами. Програмові засади партії передбачали викуп землі селянами у великих землевласників; передачу фабрик, заводів у загальнонародну власність; гармонізацію стосунків між підприємцями і робітниками; загальнодемократичну реформу соціально-політичного життя. Близькість позицій УРАДП і партії кадетів призвела до того, що більшість із членів УРАДП належали до обох партій. Аби уникнути небезпеки поглинання УРАДП більш міцною політичною силою, Рада УРАДП у жовтні 1906 р. заборонила подвійну політичну приналежність. У 1907–1917 рр. в основному займалася громадсько-просвітницькою діяльністю. Більшість її членів входили також до позапартійної організації – Товариства українських поступовців (ТУП). У червні 1917 р. партійна конференція УРАДП прийняла рішення про її перейменування в Українську партію соціалістів-федералістів, відаючи тим самим данину модним у той час соціалістичним гаслам.
103. Столипін Петро Аркадійович (1862–1911) – російський державний діяч. З 1906 р. – міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів Російської імперії. З метою боротьби з революційними проявами здійснив т. зв. Третьочервневий переворот, під час якого була розігнана II Державна Дума і заарештовано депутатів соціал-демократичної фракції. Одночасно вводилися обмеження виборчих прав та створювалися військово-польові суди для боротьби з революційним рухом. Увів значні обмеження для українського національно-культурного життя, заборонивши видання української преси та діяльність «Просвіт» і освітніх закладів. Цей період його діяльності (1907–1910) одержав назву столипінської реакції. Прагнув поглибити соціально-економічні перетворення в країні за допомогою аграрної реформи (1906), яка надавала право селянам одержати земельний наділ у приватну власність. Реформа поглибила соціальне розшарування і сприяла зміцненню середнього класу на селі. Її складовою стало переселення селян із внутрішніх губерній Росії до Сибіру і Середньої Азії. Протягом 1906–1912 рр. з України виїхало близько 2 млн. селян для освоєння нових земель. Убитий у Києві есером, агентом охоранки Д. Богровим.

104. Ідеться про членів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) – політичної організації національно-демократичної орієнтації. Утворилась у 1905 р. після розколу Революційної української партії (РУП). За доби революції домагалась автономії України, демократичних свобод, націоналізації землі. Лідери: В. Винниченко (голова), Д. Антонович, Б. Мартос, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко. Члени УСДРП брали активну участь у роботі Української Центральної Ради, створенні та діяльності уряду УНР. У грудні 1917 р. від неї відкололись т. зв. ліві українські соціал-демократи, які підтримували радянську владу. Більшість членів УСДРП схвалила IV Універсал Української Центральної Ради. За часів Української Держави УСДРП перебувала в опозиції до уряду П. Скоропадського, входила до Українського національного союзу, брала участь у створенні Директорії. У січні 1919 р. з партії виділились т. зв. незалежні, які в серпні 1919 р. разом із лівими українськими есерами заснували Українську комуністичну партію (боротьбистів). Після поразки українських національно-визвольних змагань керівники УСДРП емігрували до Львова, згодом – до Праги. У 1938 р. партія припинила своє існування.
105. Йдеться про членів Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) – політичної організації, що виступала від імені українського селянства та солдатських мас. Створена у квітні 1917 р. на основі гуртків і груп українських соціал-революціонерів, які діяли в Україні з 1905 р. Лідери: М. Грушевський, М. Ковалевський, Л. Ковалів, В. Залізняк, П. Христюк, О. Севрюк та ін. Друковані органи – газети «Народна воля», «Боротьба». У 1917–1918 рр. УПСР виступала за національно-територіальну автономію України у складі демократичної федеративної Росії, республікансько-демократичну форму правління, соціалізацію землі. Мала значне представництво в Українській Центральній Раді та урядових структурах УНР. З відновленням республіканської форми правління за Директорії УНР її представники входили до складу урядів В. Чехівського, Б. Мартоса, І. Мазепи. У серпні 1919 р. ліва частина партії, яка співпрацювала з радянською владою в Україні, об'єдналася з лівою частиною УСДРП (незалежних), створивши Українську комуністичну партію (боротьбистів). Права частина УПСР у січні 1919 р. оформилась в УПСР (центральної течії). Наприкінці 1919 р. частина членів партії виїхала в еміграцію, де відстоювала принцип «диктатури трудових мас» (М. Шаповал, Н. Григоріів). У 1920 р. у Відні була створена «Закордонна делегація» УПСР (М. Грушевський, М. Шраг, П. Христюк, М. Чечель та ін.), друкованим органом якої став часопис «Борітеся – поборете» (1920–1922). У 1920 р. в Україні після низки розколів УПСР фактично перестала існувати. 1921 р. у Києві відбувся судовий процес над членами її ЦК. 1924 р. більшість членів «Закордонної делегації» повернулись до УСРР, де у 30-х роках були репресовані. 1934 р. есерівські організації за кордоном об'єдналися і створили у Празі спільний ЦК УПСР, який видавав неперіодичний друкований орган «Трудова Україна» (1932–1939). 1950 р. УПСР разом з іншими партіями соціалістичної орієнтації створили Українську соціалістичну партію.
106. Лотоцький Олександр Гнатович (псевд.: О. Білоусенко, О. Любенький, 1870–1939) – український громадсько-політичний, церковний і державний діяч, учений, педагог і публіцист. Мав вищу духовну освіту, однак через політичну діяльність був позбавлений можливості зробити духовну кар'єру. Працював урядовцем державного контролю в Києві, згодом – у Петербурзі. Займаючи високу посаду в урядових структурах, доклав чимало зусиль для друку українських видань в умовах цензурних утисків українського слова. Був одним із засновників видавництва «Вік» (Київ), «Доброчинного товариства видання загальнокорисних і дешевих

книжок» (Петербург). Разом з Є. Чикаленком належав до ліберального крила українського руху, входив до Всеукраїнської загальної організації, УРАП, ТУП. Як політичний діяч брав участь у створенні українських фракцій у I і II Державних Думах та в підготовці меморандуму Російської академії наук царському уряду «Об отмене стеснений малороссийского печатного слова». У 1917 р. очолював Українську національну раду в Петрограді, перебував на посаді губернського комісара Буковини і Покуття. Генеральний писар УЦР (1917). Не погоджується з ідеєю примусової соціалізації землі, проголошеної III Універсалом Центральної Ради, подав у відставку. Державний контролер УНР в уряді В. Голубовича (січень–квітень 1918). У жовтні 1918 – січні 1919 рр. – міністр віросповідань Української Держави й УНР. Ініціатор проголошення автокефалії Української Церкви. У 1919–1920 рр. очолював посольство УНР у Туреччині, першим секретарем якого працював син Є. Чикаленка – Петро Чикаленко. В еміграції – професор Українського вільного університету в Празі та Варшавського університету. Засновник і директор Українського наукового інституту у Варшаві (1930–1938).

107. Українська Центральна Рада (УЦР) – громадсько-політична організація, утворена 3–7.03.1917 р. у Києві українськими національними партіями й організаціями для координації та керівництва національно-визвольним рухом. На Всеукраїнському національному конгресі (4–6.04.1917) була перетворена на національну представницьку організацію. Після II Універсалу (10.06.1917 р.) до складу УЦР було введено представників національних меншин, які становили 25% загальної кількості членів. До УЦР входили представники 19 партій. Провідну роль відігравали УПСР, УСДРП та УПСФ. Загальна кількість членів УЦР складала 639 осіб, які збиралися під час Загальних зборів Ради. Від початку УЦР очолював М. Грушевський. Після IV Універсалу (11.01.1918) стала найвищою законодавчою владою УНР. Припинила існування в результаті державного перевороту 29.04.1918 р.
108. Косач Ольга Петрівна (псевд. Олена Пчілка, 1849–1930) – українська громадська діячка, учена-етнограф, письменниця, перекладач і видавець. Мати Лесі Українки і сестра Михайла Драгоманова. Авторка поетичних творів, оповідань, п'єс і етнографічних праць. Брала діяльну участь у жіночому русі, спільно з Н. Кобринською видала у Львові альманах «Першій вінок». Протягом 1906–1914 рр. видавала та редагувала журнал «Рідний край». У 1920 р. за антибільшовицькі виступи була заарештована, після звільнення деякий час мешкала у Могилеві-Подільському, з 1924 р. жила в Києві, працювала у комісіях ВУАН, член-кореспондент АН – з 1927 р.
109. Шемет Володимир Михайлович (1873–1933) – український громадсько-політичний діяч. Член «Братства тарасівців». У 1902 р. разом із М. Міхновським став засновником Української народної партії. У 1905 р. видавав першу в підросійській Україні українську газету «Хлібороб». У 1905 р. був обраний до I Державної Думи і входив до складу Українського парламентського клубу. У 1917 р. – член Української Центральної Ради. У червні 1917 р. був одним із засновників Української демократично-хліборобської партії. За часів Української Держави брав активну участь у різних депутаціях до П. Скоропадського з вимогами проведення більш послідовної національної політики. Під час більшовицької окупації залишався на території УСРР, у 1919–1923 рр. працював у ВУАН. Звинувачений у «націоналістичних ухилах», змушений був залишити роботу в академії, працював, зокрема, в установах Цукротресту.
110. «Нива» – популярний ілюстрований російський тижневик з додатками. Друкувався в Петербурзі у 1869–1918 рр. У часопису публікувалися різноманітні за жанрами літературні твори, історичні, науково-популярні нариси.

111. Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) – український учений-літературознавець, історик літератури. З 1914 р. – академік Петербурзької академії наук, з 1918 р. – УАН. Дослідник давньої української літератури, російської драми, українського і польського театрів, а також автор праць із джерелознавства, історіографії, бібліографії, текстології.
112. Міхновський Микола Іванович (1873–1924) – український громадсько-політичний і військовий діяч, за фахом – правник. Один із засновників самостійницького руху в Україні. Лідер «Братства тарасівців», належав до організаторів РУП, очолював Українську народну партію. Автор політичного трактату «Самостійна Україна». Член громадсько-політичної організації «Молода Україна», Старої Громади. Редактор революційних видань «Самостійна Україна» (Львів, 1905), «Хлібороб» (Лубни, 1905), «Запоріжжя» (Катеринослав, 1906), «Сніп» (Харків, 1912–1913). У 1917 р. – один із організаторів і голова товариства «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка», який репрезентував в Українській Центральній Раді. Член УГВК. Засновник «Союзу української державності» (1917). З його ініціативи товариство ім. П. Полуботка сформувало 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького. Ініціатор повстання полуботківців 5.07.1917 р., що мало за мету проголошення самостійності України. Після провалу повстання за особистим розпорядженням О. Керенського відправлений на Румунський фронт. У 1918 р. підтримав гетьмана П. Скоропадського. У 1919 р. був заарештований більшовиками, згодом виїхав на Кубань. Працював в установах народної освіти, кооперації. Повернувся до Києва. Покінчив життя самогубством.
113. Йдеться про Буреніна Віктора Петровича (псевд. Володимир Монументов, Худзопад Цердринов, Виборзький пустельник, граф Алексіс Жасмінов і т. п., 1841–1926) – російський літературний і театральний критик, поет-сатирик.
- «Новое время» – російський часопис, видавався в Петербурзі у 1865–1917 рр., від 1876 р. – під редакцією О. Суворіна. На початку ХХ ст. газета мала репутацію сервільної, реакційної і безпринципної, а слово «нововременец» ставало прозивним. Здебільшого це було пов'язано саме з журналістом В. Буреніним, його антисемітськими виступами в газеті у зв'язку із справою Дрейфуса.
114. Камінський Боніфатій (1873?–1919) – український громадсько-політичний діяч. Член Громади в Харкові у 1890–1900-х роках. Один із засновників РУП.
115. «Діло» – найстарша і тривалий час єдина українська галицька щоденна газета, виходила у Львові протягом 1880–1939 рр. Під час Першої світової війни виходила неперіодично, за радянської влади – закрита. Відстоювала ідеологію народовців, а з 1925 р. – УНДО, хоч і не була офіційним партійним органом. Часто друкувала статті представників інших політичних поглядів. Перший редактор – В. Барвінський, останній (1927–1939, з перервами) – В. Мудрий.
116. В часопису «Слобожанщина», єдине число якого видав під своєю редакцією 25 березня 1906 р. М. Міхновський, була опублікована його стаття «Вибори до Думи Державної», в якій він виклав свої погляди на можливість використання виборів до Думи для політичної боротьби українців.
117. Шелухин Сергій Павлович (псевд.: С. Павленко, С. Просвітянин, С. Кондратенко, 1864–1938) – український громадсько-політичний і державний діяч, правознавець, історик, поет. Член Української радикально-демократичної партії (з червня 1917 р. – УПСФ). У 1917 р. – голова Українського революційного керівничого комітету в Одесі, член Української Центральної Ради, очолював позапартійну фракцію самостійників. Автор концепції відновлення державної самостійності України у лютому 1917 р. на історично-правових підставах, обумовлених

зреченням Миколи II. Генеральний суддя, міністр судових справ УНР в уряді В. Голубовича (1918), член Державного сенату за Гетьманату П. Скоропадського. Голова мирної делегації Української Держави на переговорах із більшовицькою Росією (23.05. – 07.10.1918). Міністр юстиції УНР в уряді В. Чехівського. Входив до складу українських делегацій на Паризькій та Ризькій мирних конференціях. В еміграції у Чехословаччині займався науковою і педагогічною діяльністю.

118. «Московский листок» – одна з найбільш популярних щоденних російських газет. Видавалася в Москві у 1881 – 1918 рр. Видавець-редактор М. І. Пастухов, у 1915–1918 рр. – М. М. Смірнов. Один із перших у Росії органів бульварної преси, який згодом перетворився на серйозний популярний часопис.
119. Андреев Леонід Миколайович (1871–1919) – російський письменник, драматург. Родоначальник російського експресіонізму.
120. Гоголь Микола Васильович (1809–1852) – найвизначніший представник «української школи» в російській літературі. Його твори з українськими сюжетами мали великий вплив на національне самоусвідомлення української інтелігенції.
121. Є. Чикаленко пише про те, що старші спартанці прискіпливо оглядали новонароджених малюків, і якщо хтось був слабким чи мав вади, його кидали в прірву в горах Таїгет. Таким чином відразу відбирали тих хлопчаків, які в майбутньому здатні були б воювати. З семи років їх привчали жити разом, обмежувати себе в їжі, спати на підстилці з очерету, ходити босими й голими. Їхнє життя проходило у фізичних вправах і жорстоких бійках, що поступово перетворювалися на військові навчання.
122. Йдеться про Д'Аннунціо Габріеле (1863–1938) – італійського письменника і політичного діяча, глорифікатора італійського імперіалізму. Серед його творів найбільш відомі драма «Слава» (1899) і цикл віршів (1911). Вітав військові акції італійського фашизму.
123. Ідеться про М. С. Грушевського – див. прим. 14.
124. Повний текст листа Є. Чикаленка від 31 грудня 1908 р. та відповідь на нього, уривок з якої наводить Є. Чикаленко, опубліковано у збірці листування: Євген Чикаленко Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки (К.: Темпора, 2010. – С. 127–130).
125. Кропивницький Марко Лукич (1840–1910) – український письменник, драматург, театральний актор і режисер. З його ім'ям пов'язані створення українського професійного театру й розвиток реалістичної драматургії. З 1875 р. – актор і режисер театру товариства «Руська бесіда». Після скасування у 1881 р. заборони українського театру співробітничав з українськими трупами у Києві, Харкові, Одесі. У 1882 р. організував свою трупу, яка через рік злилася з трупою М. Старицького, де став провідним режисером. Написав більше сорока п'єс різних жанрів, включаючи переробки та інсценізації, перекладав українською мовою твори В. Шекспіра та російських драматургів.
126. Плеве В'ячеслав Костянтинович (1846–1904) – російський політичний і державний діяч. У 1867 р. розпочав кар'єру в Міністерстві юстиції Російської імперії, у 1881–1884 рр. – директор департаменту поліції, у 1884–1894 рр. – тов. міністра внутрішніх справ Росії, у 1899 р. призначений статс-секретарем Великого князівства Фінляндії, а у 1902 р. – міністром внутрішніх справ Російської імперії. Його діяльність стала символом реакції, оскільки була спрямована на посилення самодержавних підвалин будь-якими заходами включно з провокаційними, зокрема з організацією єврейських погромів. Убитий терористом Сазоновим.

127. Різниченко Володимир Васильович (псевд. Велентій, 1870–1932) – український учений-геолог, геоморфолог, художник-карикурист, поет і перекладач. Під час навчання у Харківському університеті – член «Союзу ради об'єднаних нелегальних студентських організацій Харкова». Автор поетичних творів, які публікувалися у «ЛНВ», карикатури в журналі «Шершень» (1906), газеті «Рада» (1909–1912). У 1902–1916 рр. провадив геологічні дослідження в Середній Азії та Казахстані, з 1916 р. – на Волині. Дійсний член НТШ, академік ВУАН. У 1930 р. очолив науково-дослідний геологічний інститут. Наукові праці присвячені переважно геологічній будові й тектоніці України та Середньої Азії.
128. «Почаївські извѣстия» – щоденна газета, яка видавалась у Почаєві в 1906–1909 рр. Редактори в різний час – архимандрит Віталій та ієромонах Іліодор. Розрахована була на масову аудиторію. Пропагувала самодержавство, маніпулюючи свідомістю малоосвічених читачів.
129. Флоринський Тимофій Дмитрович (1854–1919) – російський славіст і візантолог, професор, декан історико-філологічного факультету Київського університету. Член-кореспондент Російської академії наук, член Історичного товариства ім. Нестора Літописця. Заступник голови Слов'янського добродійного товариства, член Галицько-російського товариства, які підтримували галицьких москвофілів. Один з ідеологів, що обґрунтували необхідність участі Росії у Першій світовій війні. На її початку очолював Комітет у справах друку (цензури) в Києві, був причетний до ліквідації української преси.
130. Українське наукове товариство у Києві (УНТ) – громадське наукове товариство академічного типу, засноване у 1906 р. з ініціативи М. Грушевського і групи київських громадівців з метою організації та розвитку української науки. Головою УНТ був М. Грушевський, секретарем – І. Стешенко. Товариство провадило свою діяльність за рахунок членських внесків та пожертви меценатів (зокрема В. Симиренка та ін.). Видавало «Записки УНТ» та кварталник «Україна». УНТ не увійшло до створеної у 1918 р. Української академії наук. 1921 р. було в включене до ВУАН розпорядженням радянської влади.
131. Галин (Галін) Мартирій (1858–?) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – лікар-хірург. До 1917 р. – активний діяч української Громади і осередку ТУП у Петербурзі. Був одним із засновників політичної організації української молоді в Петербурзі на зразок «Братства тарасівців». За доби Української Держави очолював термінологічну комісію з медицини Міністерства народного здоров'я. У 1920-х роках – в еміграції у ЧСР. У 1926 р. видав «Медичний латинсько-український словник». У 1930-х роках мешкав у Бессарабії. Автор наукових праць із медицини українською, німецькою і російською мовами.
132. Толстой Лев Миколайович, граф (1828–1910) – російський письменник.
133. Стешенко Іван Матвійович (псевд.: Ів. Сердешний, Ів. Степура, Ів. Січовик, Світленко, 1873–1918) – український громадсько-політичний і державний діяч, педагог, літературознавець і письменник. Зять М. Старицького. Член таємної організації «Молода Україна», київської Старої Громади, ТУП. Був одним із засновників РУП. Разом із Лесею Українкою заснував одну з перших українських соціал-демократичних організацій. Викладав у середніх і вищих школах Києва, директор Тетянинської гімназії для біженців (1915). У 1917 р. очолював освітній рух, був головою Товариства шкільної освіти, фундатором Всеукраїнської учительської спілки. Один із засновників Української Центральної Ради. Належав до УСДРП, яку репрезентував у Малій раді. У першому складі Генерального Секретаріату обіймав посаду генерального секретаря освіти. Після відставки кабінету В. Винниченка працював

інструктором у Міністерстві освіти УНР, на цій же посаді залишався і за часів Української Держави. Трагічно загинув у Полтаві 29.07.1918 р. Є. Чикаленко був знайомий з І. Стешенком з 1900 р., з часу вступу до київської Громади, і близько співпрацював з ним у громадсько-політичних організаціях та у видавничій справі.

134. Историчне товариство імені Нестора Літописця – наукове історичне товариство, яке працювало в Києві протягом 1872–1931 рр. У різний час його очолювали: М. Тулов, В. Іконников, О. Котляревський, В. Антонович, М. Володимирський-Буданов, М. Дашкевич, Ю. Кулаковський, М. Василенко. Його членами були як українські, так і російські історики: М. Максимович, Д. Багалій, О. Каманін, О. Левицький, І. Лучицький, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, В. Романовський, С. Маслов, В. Щербина та ін.
135. Луценко Іван Митрофанович (1864–1919) – український громадсько-політичний і військовий діяч, за фахом – лікар. Народився на Одещині. Освіту здобув на природничому факультеті Петербурзького університету та Військовій академії. Служив в Одеській військовій окрузі лікарем, значну частину заробітку жертвував на національні справи. Активний діяч одеської Громади і ТУП, товариств «Просвіта» й «Українська хата». Дружні стосунки з Є. Чикаленком зв'язували І. Луценка з 1895 р., коли той переїхав до Одеси. Дружини обох діячів були близькими подругами. У 1917 р. належав до лідерів Української партії соціалістів-самостійників, очолював Одеську українську військову раду, член Української Центральної Ради і УГВК. Служив в Армії УНР, загинув у бою у березні 1919 р на Волині.
136. Йдеться про революційні події в Російській імперії 1905–1907 рр. Були наслідком загострення загальнополітичної кризи та поразки Росії у війні з Японією 1904–1905 рр. Безпосереднім каталізатором революційних протестів стали події Кривавої неділі 9(22).1.1905 р. у Петербурзі. Під час мирної демонстрації, що направлялась з петицією до царя, було вбито понад 200 чоловік і кілька сотень поранено. Ця подія викликала хвилю страйків у всій імперії, у т. ч. і в українських містах (Катеринослав, Харків, Київ, Миколаїв, Одеса). Одночасно селянські заворушення охопили майже половину повітів України. 14.6.1905 р. в одеському порту вибухнуло повстання на панцернику «Потьомкін», яке стало стартом для масових заворушень в армії. Під час страйків виникли Ради робітничих депутатів, керівництво якими намагались здійснювати революційні партії: соціал-демократи, есери, анархісти. У цих умовах царський уряд змушений був піти на поступки. 17(30).10.1905 р. Микола II видав маніфест, у якому проголошувалось надання Державній Думі законодавчих прав, розширення виборчих прав громадян, демократичні свободи: свободу совісті, друку, зібрань та об'єднань. Користаючись загальним піднесенням революційного руху, українська інтелігенція поживила свою боротьбу за національні права українців. У березні 1905 р. Російська академія наук надіслала урядові доповідь, де стверджувалось, що українська мова є самостійною слов'янською мовою, і рекомендувалось відмінити Валуєвський указ (1863) і Емський акт (1876). Наприкінці 1905 р. почали з'являтися українські періодичні видання, створювалися товариства «Просвіта».
137. Ідея спорудження пам'ятника українському поету і художнику Тарасові Шевченку виникла ще на початку ХХ ст. Було оголошено збір пожертв, що розпочався в 1904 р. Протягом 5 років необхідна сума була зібрана, і київська влада видала указ про вставлення пам'ятника Т. Шевченку на Михайлівській площі. Всі поточні питання, пов'язані з цією подією, покладалися на спеціально створений Шевченківський комітет, до якого входив і Є. Чикаленко. Щодо місця, призначеного для встановлення монумента, почалися суперечки між чиновниками та членами

Шевченківського комітету. Зрештою міська влада прийняла рішення встановити пам'ятник Тарасу Шевченку на Караваївській площі (нині – площа Л. Толстого). Члени комітету виступили проти такого рішення, як і не погодились на територію біля Оперного театру та ін. Більшість членів комітету проголосували за майданчик на Петровській алеї, за Мостом поцілунок. Однак і цей варіант незабаром було відкинуто, оскільки місцевість, де знаходилася Петровська алея, була під загрозою зсувів, і потрібно було збільшити витрати на будівництво. Члени комітету все-таки вирішили встановити пам'ятник на Караваївській площі. У зв'язку з початком Першої світової війни реалізацію проекту було заморожено. Лише в 1919 р. на постаменті, який залишився від пам'ятника княгині Ользі на Михайлівській площі, було поставлено погруддя Кобзаря. Сучасний бронзовий пам'ятник Т. Шевченку за проектом скульптора Манізера зведено в Києві у 1939 р.

138. Уже в I Державній Думі від кадетської та трудової груп були запропоновані варіанти аграрної реформи. Оскільки проект трудової групи передбачав послідовну соціалізацію землі, що могло призвести до подальшого розгортання революції, увага була прикута до варіанта партії кадетів. Кадетський законопроект був проектом часткової націоналізації. Згідно з його положеннями, створювався земельний фонд, до якого мали увійти, перш за все, державні, кабінетні, монастирські та церковні землі, а потім ті, що перебували у приватній власності. Ці землі мали відчужуватися без будь-яких обмежень за справедливою оцінкою, тобто відповідно до їх номінальної вартості для тієї чи тієї місцевості. З державного земельного фонду землі за плату мали передаватися в довготривале користування безземельним селянам у такому розмірі, щоб з отриманої ділянки селянин міг прогодувати свою сім'ю в так званому розмірі споживчої норми. Найбільші ділянки, що не перевищували площі тієї норми, яку за місцевими умовами міг обробити власник землі силами своєї сім'ї, відчуженню не підлягали. Такий підхід не можна було впроваджувати на українських територіях, де довелося б відторгнути майже всі поміщицькі землі, навіть середні за розміром володіння, залишивши тільки найдрібніші, але й цього не вистачило б для задоволення місцевого малоземельного селянства навіть до меж споживчої норми. Тому українські депутати пропонували вирішити аграрне питання у три етапи. По-перше, земля мала бути передана в користування тим, хто на ній працював; по-друге, слід було підготувати законопроект про аграрні комітети з розподілу землі; по-третє, Дума мала розглянути питання організації обласних національно-територіальних репрезентацій. Крім того, для української фракції земля і автономія були тісно пов'язані поміж собою, і тому вони вимагали врахувати цю тезу при розв'язанні аграрного питання. Українські депутати у II Державній Думі домагалися передачі землі народу, який її обробляв.
139. «Россия» – щоденна політична і літературна газета чорносотенного спрямування. Видавалася в Петербурзі з листопада 1905 р. по квітень 1914 р. З 1906 р. – друкований орган Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Редактори: О. Животовський і В. фон Бріскерн.
140. Чепіга-Зеленкевич Яків Феофанович (1875–1938) – український педагог і освітній діяч. Родом із с. Мар'янівка на Херсонщині. У 1898 р. закінчив Новобузьку вчительську семінарію. Вчителював на Донбасі. Боровся за відродження української національної школи, яка мала розвиватися з урахуванням зарубіжного педагогічного досвіду. Вважав, що школа повинна бути продовженням сім'ї, вимагав від педагога національного виховання дитини й формування у неї національної свідомості. У 1918–1928 рр. викладав у вищих навчальних закладах

Києва. Автор підручників з української мови, підручників для українських початкових шкіл, праць із методики трудового виховання.

141. Йдеться про «Союз русского народа» – російську монархічну і ультранационалістичну (чорносотенну) організацію, створену в жовтні 1905 р. у Петербурзі. Відстоювала принципи «единой и неделимой» Росії, охорони самодержавства та войовничого православ'я, поборювала демократичні та революційні рухи і прагнення народів до національно-культурного розвитку. Союз мав підтримку царської адміністрації і працював у тісному контакті з таємною поліцією – «охранкою», що забезпечувала існування бойових «дружин» – т. зв. чорних сотень. Керували «Союзом» А. Дубровін і один з провідних діячів правих у II–IV Державних Думах В. Пуришкевич. В Україні союз мав свої відділи в Києві, Одесі, Єлисаветграді, на Волині (Почаївська лавра), Криму, Чернігові. Був інспіратором єврейських погромів та антипольських виступів в Україні, натхненником процесу М. Бейліса (1913) у Києві, вів шовіністичну антиукраїнську пропаганду, подекуди вдаючись до терористичних актів. У Києві чорносотенців підтримував часопис «Киевлянин». У 1908 р. союз розпався на декілька організацій, серед яких особливо активним був «Союз Михаїла Архангела» на чолі з В. Пуришкевичем. Чорносотенна організація «Российский (Белый) двухглавый орел», що в 1907–1908 рр. діяла в Одесі під проводом В. Беліковича, спільно з іншими чорносотенними організаціями опанувала міською управою в Одесі.
142. «Киевская мысль» – щоденна газета ліберального напрямку. Видавалася в Києві 30.12.1906 – 26.01.1918 рр. Протягом Першої світової війни стояла на позиціях «оборонництва». Видавець – Р. Лубковський. На різних етапах часопис редагували: М. Тарновський, О. Стрельбицький і Б. Чайковський.
143. Марко Вовчок – літературний псевдонім української письменниці Марії Вілінської (1834–1907). Авторка «Народних оповідань» (Т. 1 – 1857, т. 2 – 1862), прозових творів «Інститутка», «Викуп», «Кармелюк», «Маруся».
144. Можливо, йдеться про Стороженка Миколу Володимировича (1862–1942) – російського політичного діяча українського походження, дослідника історії України XVII–XVIII ст. ст. Походив із старовинного козацько-старшинського роду Стороженків, відомого з XVII ст. З 1889 р. – інспектор народних училищ Чернігівської, згодом – Київської навчальних округ, директор київських гімназій. Член Київської археографічної комісії, Історичного товариства Нестора Літописця, Київського відділення Імператорського військово-історичного товариства, співробітник часописів «Киевская старина», «Церковь и народ», «Киевлянин» та ін. Був приятелем П. Куліша, В. Горленка, братів І. та П. Рудченків, інших відомих українських діячів. Поступово еволюціонував у напрямку російського шовінізму. Був членом чорносотенного «Союза русского народа» і Київського клубу російських націоналістів. Є. Чикаленко звертає увагу на його політичне перевтілення з колишнього симпатика українського культурницького руху в російського націоналіста.
145. Йдеться про Сулова Онисима Зіновійовича (справжнє прізвище Резніков, 1857–1929) – українського драматурга, актора, режисера і антрепренера, та Колісниченка Трохима Петровича (1876–?) – українського актора, режисера, антрепренера. Є. Чикаленко порівнює їх з героєм оповідання В. Винниченка «Антрепреньор Гаркун-Задунайський» (1903), який був утіленням примітивної шароварщини.
146. Йдеться про битву під Берестечком (28.06–10.07.1651), яка відбулася між козацьким військом під командуванням Б. Хмельницького та союзною кримськотатарською армією

Іслама III Гірея з армією Речі Посполитої під командуванням Яна-Казимира II. Битва завершилася тяжкою поразкою української армії і підписанням невігідної для України Білоцерківської угоди.

147. Сластіон Опанас Георгійович (Сластьон, Сластіонов, псевд.: Опішнянський Гончар, Гончар та ін., 1855–1933) – український живописець, графік, архітектор, мистецтвознавець, етнограф, громадський діяч і педагог. Народився у Бердянську в сім'ї іконописця-реставратора. Після закінчення Петербурзької академії мистецтв мандрував по Україні, замальовував краєвиди, пам'ятки, сільські типи у характерному народному вбранні, речі селян, побуту, зразки різьблення та ін. Поряд з ілюстраціями до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки», серією літографій до альбому «Старовина українська і запорізька» створив галерею портретів українських кобзарів. За його проектами у т. зв. українському архітектурному стилі споруджувалися будинки шкіл, лікарень, кооперативних товариств тощо. Досліджував і популяризував кобзарське мистецтво, народну творчість, кустарні промисли. За його участі засновано Миргородський краєзнавчий музей (1920), першу селянську капелу бандуристів ім. Івана Франка (друга половина 1920-х років).
148. Іван Григорович Кравченко-Крюковський (1815–1885) – український кобзар. Родом з Полтавщини. У юнацькому віці втратив зір. Його батьки були кріпаками поміщика Крюковського, тому співака прозивали за прізвищем пана. З бандурою кобзар обійшов усю Лівобережну Україну. Сучасники називали його великим кобзарем та кобзарським гетьманом. На думку дослідників народної творчості В. Горленка й О. Сластіона, його виконання історичних пісень і дум перевершувало Остапа Вересая.
149. Вересай Остап Микитович (1803–1890) – кобзар, виконавець народних дум, історичних, побутових, жартівливих та сатиричних пісень. Народився сім'ї кріпака на Чернігівщині. Втратив зір у чотирирічному віці. З 1818 р. почав опановувати кобзарське мистецтво. У 1873 р. виступав у Києві на засіданні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, 1875 р. у Петербурзі було організовано кілька виступів кобзаря. Його улюбленим твором була «Пісня про правду і неправду», за виконання якої неодноразово потрапляв під арешт. Був знайомий з Т. Шевченком, який у 1860 р. подарував О. Вересаєві свого «Кобзаря» з дарчим написом.
150. Брати Шемети – відомі діячі українського руху, з якими Є. Чикаленко був знайомий з початку 1900-х років. Шемет Сергій Михайлович (1875–1957) – український громадсько-політичний діяч, історик, публіцист. Один із засновників і провідних діячів Української народної партії (1902) та Української демократично-хліборобської партії (1917). З 1920 р. – один з чільних репрезентантів українського гетьманського руху, особистий секретар П. Скоропадського. Був у числі засновників УСХД, член Ради присяжних УСХД і голова (1924–1925) Центральної управи об'єднаних хліборобських організацій.

Його брат – Шемет Микола Михайлович (псевд. Михайленко, 1882–1917) – український політичний діяч. Один із найближчих політичних однодумців М. Міхновського, член-засновник Української народної партії (1902), яка стояла на державницьких позиціях і відстоювала ідею повної незалежності України. У 1903–1905 рр. перебував у Швейцарії, Австрії, Франції. Видавав і перевозив зі Львова заборонену літературу в підросійську Україну. У 1905 р. брав участь у виданні газети «Хлібороб» (Лубни). Покінчив життя самогубством.

Про Володимира Шемета див. прим. 109.

Утворена братами Шеметами у травні 1917 р. Українська демократично-хліборобська партія об'єднувала земельних власників, у тому числі й селянство. Проте вона не одержала представництва в УЦР, хоч і вимагала цього.

151. Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) – український письменник, історик, етнограф та літературний критик. Член Кирило-Мефодіївського братства. У своїх суспільно-політичних поглядах еволюціонував до національного консерватизму, виступаючи як гострий критик апологетів бездержавності українського народу. У 1876 р. опублікував наукову розвідку «Мальована Гайдамаччина», у якій різко засудив козацтво та гайдамацький рух, який, на його думку, був антидержавною руйнівною силою. Автор тритомної праці про національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького «История отпадения Малороссии от Польши» (1889–1890).
152. Колесса Філарет Михайлович (1871–1947) – український етнограф, фольклорист, композитор, музикознавець і літературознавець. Освіту здобув у Віденському та Львівському університетах. Дійсний член НТШ. Засновник українського етнографічного музикознавства. Викладав у гімназіях Львівщини. У різні часи співпрацював з І. Франком, М. Лисенком, Лесею Українкою. З 1922 р. викладав у Львівському університеті, директор державного музею етнографії у Львові (з 1940), керівник львівського відділу Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії Академії наук УРСР (з 1940).
153. Наукове товариство імені Тараса Шевченка (НТШ) – українське наукове товариство, засноване у Львові 1873 р. на кошти української громадськості. Серед інших – головна фундаторка – Єлизавета Милорадович (з роду Скоропадських). НТШ було засновано на зразок академії наук з історично-філософською, філологічною та математично-природничо-лікарською секціями і підсекціями, з виданням наукових «Записок», збірників, часописів. До його складу обирались дійсні та почесні члени. У січні 1940 р. НТШ як незалежне наукове товариство припинило своє існування й інтегрувалось у структури АН УРСР. Діяльність НТШ була відновлена у березні 1947 р. українськими вченими, що перебували в еміграції. У жовтні 1989 р. товариство поновило свою працю у Львові.
154. Купер'ян – герой ремісницьких пісень, поширених у країнах Західної і Східної Європи. Як відомо, ремісники створювали професійні об'єднання – цехи (гончарський, ковальський, ювелірний, швацький, кравецький, пекарський тощо), які мали свої правові статuti і закони. Фольклорні твори про життя ремісників (пісні, легенди, казки, анекдоти) поступово вийшли за межі внутрішнього вжитку. В Україні також існували ремісницькі цехи, кожен з яких мав свою ієрархію управління, умови вступу та поведінки, специфічні обряди ініціації (посвяти в майстри). Часто обряди, пов'язані з цими організаціями, були засекречені. Тому суто ремісничих пісень у українському фольклорі дуже мало. Прикладом ремісничої творчості, на думку Ф. Колесси, про що далі пише Є. Чикаленко, можна вважати гумористичну пісню «Про цехмайстра Купер'яна», записану М. Лисенком. У ній говориться про старшого майстра цеху Купер'яна, що бенкетує з «братчиками-ремісниками». Коли до них доноситься звістка, що «мамуня йде – всім лихо буде», всі заметушилися, не знаючи, що робити. І тільки цехмайстер не втрачає рівноваги і потішає переляканих підлеглих, мовляв, «якось-то буде». На думку Ф. Колесси, популярний у середньовічній Європі жанровий різновид ремісничої пісні не отримав поширення в усній словесності українців у зв'язку з іншим укладом ремісників.
155. Йдеться про «Przegląd Krajowy» – суспільно-політичний часопис, який у 1909–1910 рр. видавав В. Липинський у Києві. На його сторінках популяризувалась ідея «територіалізму».

Вона полягала в тому, що факт постійного проживання на певній землі веде до виникнення лояльності та обов'язків стосовно країни проживання усіх її жителів, у т. ч. тих, що не належали до титульної нації.

156. Йдеться про гурток «правобережних українців-латинників» на чолі з В. Липинським. Першою політичною акцією цього гуртка став з'їзд українців польської культури, який відбувся 22 лютого 1909 р. У загальних рисах описав перебіг з'їзду Д. Дорошенко. «З'їзд був цікавий передовсім тим, що учасники його, в нашому звичайному розумінні – поляки (бо римо-католики), проголосили себе «українцями польської культури», і всі дебати проводилися мовою українською», і далі – вони «визнавали себе громадянами України, тісно зв'язаними всіма своїми інтересами з її господарем – Українським Народом, вони ставали до праці, щоб допомогти тому народові в його політичному, соціально-економічному й культурно-національному відродженні, отже – в справах земського самоврядування, кооперації, просвіти, в домаганні української школи і т. д.» Д. Дорошенко, описуючи у своїх спогадах акцію В. Липинського та його однодумців, наголосив, що «в тодішніх обставинах прилучення до українського руху кількох десятків висококультурних, активних людей було для нас великою моральною допомогою» (Дорошенко Д. *Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.)* – К.: Темпора, 2007).
157. Йдеться про Василя Васильовича Тарновського (1837–1899) – громадського і культурного діяча, аматора української старовини, мецената. У 1896 р. запропонував Чернігівському земству прийняти в дарунок свою колекцію старожитностей, яку збирав усе життя. Його колекція стала основою Музею старожитностей імені В. Тарновського, який відкрився для відвідувачів у 1902 р. У 1923 р. об'єднався з іншими чернігівськими музеями у Чернігівський державний музей.
158. Кадети – члени Конституційно-демократичної партії (партії народної свободи), заснованої у жовтні 1905 р. лівим крилом російського ліберального руху. Партію складала інтелектуальна еліта Росії. Партія парламентського типу, до 1917 р. була опозиційною царському уряду. Програмні вимоги: запровадження в країні парламентської системи та правового ладу, 8-годинного робочого дня, свободи профспілок, розподіл серед селян за викуп частини поміщицьких земель. Підтримувала національно-культурні вимоги українців, проте питання про надання Україні автономії відкладала до Установчих зборів. Лідери: П. Мілюков (голова), В. Набоков, П. Струве, О. Шингарьов. У 1917 р. нараховувалося близько 50 тис. членів партії, з них 10 тис. – в Україні. Мала своє представництво в Українській Центральній Раді, проте після проголошення III Універсалу її члени вийшли зі складу УЦР. У травні 1918 р. у Києві відбувся з'їзд представників партії, на якому була утворена місцева головна управа, незалежна від загальноросійського головного комітету. Представники партії у 1918 р. входили до складу урядів Української Держави, а М. Василенко і С. Гербель деякий час очолювали Кабінети міністрів. Після завершення громадянської війни в Росії партія фактично припинила своє існування.
159. За виборами у III Думу українцям не вдалося створити окрему українську парламентську групу, тому питання захисту українських національних інтересів депутатам довелося передати російським опозиційним партіям. Це стосувалося, зокрема, т. зв. «проект 37-ми» про українську мову в початкових школах, який було внесено навесні 1908 р. 37 депутатами. У ньому йшлося про введення вивчення української мови з 1908–1909 рр. у початкових школах з обов'язковим вивченням російської мови як державної. Незважаючи на підтримку кадетів, законопроект було відхилено. Думська комісія виключила український народ із числа тих, які одержали національну школу (латиші, литовці, німці, поляки, естонці, грузини, вірмени, чехи, татари).

160. Чорносотенці. – Див. прим. 141.
161. Михальчук Кость (1840–1914) – український мовознавець та етнограф. Член київської Старої Громади, НТШ, Українського наукового товариства у Києві, Товариства Нестора Літописця. Основоположник української наукової діалектології. Вперше здійснив систематичний опис українських діалектів на основі порівняльних матеріалів, одержаних після обстеження українських говірок за єдиною програмою. Підготував першу карту українських говорів; обґрунтував поділ діалектів на давні й новожитні, запропонував пояснення генези багатьох явищ сучасних діалектів. У своїх працях розглянув головні питання історичної фонетики й морфології та генези української мови. Був редактором «Української граматики» та «Російсько-українського словаря» Є. Тимченка, допомагав Б. Грінченку в редагуванні «Українського словаря».
162. Нечуй-Левицький (власне прізвище – Левицький) Іван Семенович (1838–1918) – український письменник, етнограф і фольклорист. Автор численних прозових творів, у т. ч. і гумористично-сатиричних повістей, серед яких «Старосвітські батюшки та матушки» (1885).
163. Порш Микола Володимирович (1879–1944) – український громадсько-політичний діяч, економіст. Походив з німецько-єврейської родини. Член РУП і УСДРП. Один із лідерів української соціал-демократії. У 1917–1918 рр. – член Української Центральної Ради, з листопада 1917 р. – генеральний секретар праці УНР, у січні – березні 1918 р. – міністр праці та військових справ УНР. За Директорії – посол УНР у Німеччині, де й залишився на еміграції. Автор праць зі статистики, економіки, проблем автономії. Зокрема, «Про автономію України» (1907), «Автономія України і соціал-демократія» (1917).
164. Мицюк Олександр Корнійович (1883–1943) – український громадсько-політичний і державний діяч, економіст і соціолог. Член РУП, згодом – активний діяч УПСР. У червні 1917 р. призначений директором департаменту сучасних земельних справ генерального секретарства земельних справ і брав безпосередню участь у підготовці земельного закону Української Центральної Ради. Після гетьманського перевороту 29.04.1918 р. – член правління Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу, організатор кооперативних спілок. Міністр внутрішніх справ УНР в уряді В. Чехівського (грудень 1918 – лютий 1919). У січні 1919 р. був делегатом Трудового конгресу. На еміграції в Чехословаччині займався кооперативною і педагогічною діяльністю.
165. Олесь (Кандиба) Олександр Іванович (1878–1944) – український поет і громадський діяч. З 1911 р. жив у Києві, брав участь в українському громадсько-політичному та літературному житті. У 1917–1919 рр. редагував журнал «Літературно-науковий вісник», співпрацював у видавництві «Лан». У січні 1919 р. призначений радником української дипломатичної місії в Угорщині, невдовзі виїхав до Відня, де в 1920 р. був редактором журналу «На переломі» й головою Союзу українських журналістів, співробітничав у часопису «Нова Україна». З 1924 р. жив у Празі, де й помер.
166. Ніковський Андрій Васильович (псевд.: А. Яринович, А. Ганаскович, А. Василько, 1885–1942) – український громадсько-політичний і державний діяч, літературознавець, журналіст. Редактор газет «Рада» (1910–1914) та «Нова Рада» (1917–1919), журналів «Літературно-науковий вісник» (1914–1915) та «Основа» (1915). Член ТУП та УРДП (з 1917 р. – УПСФ). Член Української Центральної (тов. голови) та Малої рад. 21.06. – 18.09.1918 р. очолював опозиційний до гетьманської влади Український національно-державний союз, надалі – член його президії. Наприкінці 1919 р. – на початку 1920 р. – співробітник Української академії наук

- (УАН). З 26.05.1920 р. – міністр закордонних справ УНР в уряді В. Прокоповича. Очолював комісію з розроблення конституції УНР (1920–1923). У 1924 р. повернувся в Україну, керував правописно-термінологічною комісією Всеукраїнської академії наук (ВУАН). У 1930 р. засуджений у т. зв. «справі Спілки визволення України (СВУ)» до 10 років ув'язнення, які відбув на Соловках. Після звільнення мешкав у Ленінграді. Помер під час блокади.
167. Чупринка Григорій Аврамович (1879–1921) – український поет і громадсько-політичний діяч. Народився на Чернігівщині. Деякий час навчався в Колегії П. Галагана. У 1905 р. вступив до РСДРП (меншовиків) і був одним з організаторів селянського руху на Чернігівщині (1905–1907), за що відбував покарання у київській та смоленській в'язницях. Його поетичні твори та літературознавчі статті й рецензії друкувалися у популярних українських часописах «Рада», «Слово», «Рідний край», «Літературно-науковий вісник», «Українська хата». Автор низки поетичних збірок. У 1917 р. вступив козаком у Перший український полк ім. Б. Хмельницького. У 1918 р. керував повстанським рухом на Чернігівщині. Влітку 1919 р. заарештований ЧК у Києві. Напередодні евакуації більшовицьких установ з Києва переведений до Кожухівського концтабору під Москвою. Повернувшись в Україну, брав участь у воєнних діях Армії УНР проти більшовиків на Правобережній Україні. Входив до складу Українського центрального повстанського комітету, який готував 2-й Зимовий похід. Під час походу потратив у руки більшовиків, 28.08.1921 р. розстріляний київською губ. ЧК.
168. У 1909 р. у Російській імперії відбулися урочистості з нагоди 200-річчя Полтавської битви. У зв'язку з відвідинами Полтави з цієї нагоди імператором Миколою II, який мав відкрити на місці Мазурівського бастиону колишньої Полтавської фортеці пам'ятник коменданту фортеці Келіну та її захисникам були вжиті безпрецедентні заходи безпеки. Усі «неблагонадійні» особи у містах, де мав зупинятися імператор, потрапляли під жорсткий поліцейський нагляд.
169. Йдеться про серію популярних брошур для селянства «Розмови про сільське господарство», написаних у 1884–1889 рр. У цей час Є. Чикаленко змушений був жити під наглядом поліції в рідному селі Перешорах. Займаючись господарством, він записав практичні поради з власного досвіду, розповівши про раціональні методи господарювання. Діставши з великими труднощами дозвіл на їх публікацію українською мовою, Є. Чикаленко опублікував свої «Розмови» у 1897 р. в Одесі, згодом – у Петербурзі півмільйонним накладом. Вони становили своєрідну енциклопедію сільського господарства і принесли автору широку популярність серед селян. Є. Чикаленко отримав за них від сільськогосподарських товариств одну золоту і дві великі срібні медалі.
170. Спиридович Олександр Іванович (1873–1952) – російський жандармський офіцер. У 1902 р. призначений начальником Таврійського охоронного відділення у Сімферополі, у 1903 р. обійняв посаду начальника Київського охоронного відділення. 14.05.1903 р. арештував у Києві керівника Бойової організації есерів, відомого терориста Г. Гершуні. 28.05.1905 р. був важко поранений своїм колишнім таємним агентом соціал-демократом П. Руденком. Був призначений начальником палацової Охоронної агентури. Після вбивства П. Столипіна притягнутий до слідства. Незважаючи на це, не втратив довіри Миколи II, якого супроводжував у всіх поїздках і забезпечував його охорону. З 1916 р. ятинський градоначальник. Заарештований Тимчасовим урядом, але був звільнений під заставу. У 1920 р. емігрував до Франції. Помер у США.
171. Сухомлинов Михайло Іванович (1828–1901) – російський учений-історик літератури українського походження. Родом із Харкова. З 1860 р. – професор Петербурзького університету,

з 1872 р. – дійсний член Петербурзької академії наук. Автор наукових досліджень з історії української літератури. Вперше звернув увагу на літературне значення літописів.

172. Урусов Микола Петрович, князь (1863–1918) – великий землевласник, маршалок дворянства Катеринославської губернії (1908–1917). У 1902–1906 рр – полтавський губернатор. Згодом став сенатором і членом Державної Думи від Катеринославщини. Очолював Катеринославську вчену архівну комісію. Був у приятельських стосунках з Д. Яворницьким. Був заарештований більшовиками і розстріляний (за іншою версією – зарубаний шаблями) восени 1918 р. у П'ятигорську.
173. Вовк Федір Кіндратович (1847–1918) – визначний український учений-антрополог, етнограф і археограф, громадський діяч. Освіту здобув в Одеському (Новоросійському) та Київському університетах. Через переслідування за участь у революційному і національному рухах значну частину життя провів в еміграції (1879–1905). Працював у наукових і начальних закладах Франції, Швейцарії, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Болгарії, Італії. У 1903–1905 рр. проводив антропометричні та етнологічні дослідження населення Буковини, Закарпаття і Галичини, а в 1905–1915 рр. – усієї України. З 1905 р. жив у Петербурзі і викладав на природничому факультеті Петербурзького університету; вчитель Левка Чикаленка. Постійно підтримував зв'язки з українськими громадськими і науковими колами, брав участь у різноманітних наукових і культурних заходах української інтелігенції. Ініціював археологічні розкопки на Волині та Кубані, в яких брав участь і Левко Чикаленко. У 1918 р. був обраний академіком УАН, але по дорозі в Україну помер.
174. Йдеться про доньку Є. Чикаленка. Чикаленко-Келлер Ганна Євгенівна (Галя) – старша дочка Є. Чикаленка. Філолог, журналіст, діячка українського і міжнародного жіночого руху. Народилася 22.10.1884 р. в с. Перешори. Освіту здобула у вищих школах Одеси, Лозанни, Единбурга. Співробітничала у часописах «Рада» та «ЛНВ». У 1918–1920 рр. працювала в українській дипломатичній місії у Швейцарії. Делегат Всеукраїнського жіночого з'їзду в Кам'янці-Подільському (1919), Міжнародного жіночого конгресу в Християнії (Осло) 1920 р. У 1937 р. обрана до ради Всесвітнього союзу українок. Викладач української мови та працівник бібліотеки університету м. Тюбінген (Німеччина). Була представницею бібліотеки С. Петлюри у Німеччині. Авторка англійського перекладу «Історії України» Д. Дорошенка. Померла 19.10.1964 р. в Тюбінгені.
- Чикаленко Вікторія Євгенівна (у шлюбі – Скоропис-Йолтуховська, 1887–1964) – молодша дочка Є. Чикаленка, художниця і перекладач. Художню освіту здобула в Міланській академії мистецтв. Разом із чоловіком мешкала в Німеччині, перекладала твори М. Костомарова, П. Куліша, А. Стороженка, літературу природничого змісту, твори для дітей.
175. Хрінников Володимир Миколайович (1876 – сер. 1930-х років) – український громадський і земський діяч, меценат української преси, за фахом – інженер-будівельник. Член товариства «Просвіта». Автор проекту і власник «Українського дому» в Катеринославі. На початку 1920-х років виїхав до Криму, згодом – до Баку, де працював інженером у науково-дослідному інституті «Грознафта». Помер у Кисловодську.
176. Пелехін Павло Петрович (1842–1917) – український громадський діяч, лікар-хірург. Після закінчення Петербурзької медико-хірургічної академії (1863) викладав у цій же академії, з 1877 р. – професор. Опублікував понад 30 наукових праць з питань хірургії. У 1899 р. передав НТШ ім. Т. Шевченка у Львові значну грошову суму для створення фонду імені свого батька – Петра Пелехіна (відомого лікаря) та «на науковий розвиток українського народу».

177. Яневський Іван Данилович (1868–1913) – український громадський і земський діяч на Київщині, меценат українських видавництв.
178. Йдеться про Стару Громаду – осередок національно-культурної діяльності української інтелігенції в Києві. Не мала усталеної програми та організаційних засад. Найбільш активно діяла у 1870–1890-х роках. До її складу, зокрема, входили відомі українські громадські діячі, науковці, письменники: В. Антонович, М. Драгоманов, Ф. Вовк, П. Чубинський, Т. Рильський, П. Житецький, О. Кониський, М. Лисенко, М. Старицький, П. Косач, О. Русов, І. Левицький (Нечуй), В. Науменко та багато інших. У 1900 р. Є. Чикаленко, оселившись у Києві, залучився до діяльності Громади. Саме в цей період до Старої Громади увійшла плеяда молодших діячів: С. Єфремов, М. Левицький, І. Стешенко, Л. Жебуньов та ін. Київська Громада тісно співпрацювала з особливо активною в той час одеською, згодом і петербурзькою Громадами. Є. Чикаленко детально описує діяльність цієї організації у своїх «Спогадах (1861–1907)» (К.: Темпора. 2003).
179. Шульга Федір Григорович – український громадський діяч, дипломат. Народився в козацькій родині на Лубенщині Полтавської губ. До 1917 р. – член одеської Громади й осередку ТУП. Належав до партії кадетів. У 1918 р. – радник посольства Української Держави в Болгарії, за Директорії – голова посольства УНР у Софії.
180. Бондаренко Іван Михайлович (1873–1911) – український громадський діяч, історик і публіцист. Народився у бідній селянській родині в Азові. Освіту здобув у Московському та Новоросійському університетах. Викладав в Новоросійському університеті. Був одним із співзасновників товариства «Просвіта» та Українського клубу в Одесі.
181. Український клуб у Києві – літературно-художня організація, що об'єднувала українських громадських діячів, літераторів, митців, науковців. На момент заснування (27.04.1908 р.) налічувала понад 90 членів. У клубі влаштовували літературно-мистецькі свята, читання лекцій. Щоп'ятниці відбувались літературні, щосуботи і неділі – музично-хорові вечори. У жовтні 1912 р. діяльність клубу була заборонена владою, проте невдовзі він продовжив свою діяльність під іншою назвою – «Родина». З початком Першої світової війни в помешканні клубу було відкрито лазарет. Серед поранених, а це здебільшого були українці, провадилась культурно-освітня та агітаційна робота. Члени клубу також опікувалися інтернованими в Україні галичанами. З початком революції 1917 р. клуб «Родина» став осередком українського національного життя. У його приміщенні відбувалися перші засідання новоствореної Української Центральної Ради.
182. Йдеться про Українське наукове товариство у Києві. – Див. прим. 130.
183. Кричевський Василь Григорович (1873–1952) – український маляр, архітектор і графік. Родом зі Слобожанщини. Брат Федора Кричевського – українського митця і педагога. Представник українського імпресіонізму в образотворчому мистецтві. Його проект будинку Полтавського земства став одним з найкращих зразків українського архітектурного модерну. У 1912–1913 рр. керував Оленівською майстернею килимів Ханенків і керамічною школою в Миргороді. Автор малою і великою гербів УНР, затвердженого Українською Центральною Радою. У 1917 р. обраний першим ректором Української академії мистецтв, після його відмови від посади ректором став Ф. Кричевський. Згодом – професор Архітектурного та Мистецького інститутів у Києві. Керував мистецькою частиною під час створення великих українських фільмів «Тарас Шевченко», «Борислав сміється» та ін. Під час війни виїхав спочатку до Львова, де був ректором Вищої образотворчої студії, згодом до Німеччини, а 1949 р. – до Венесуели, де й помер.

184. В'язлов Андрій Григорович (1862–1919) – український громадсько-політичний і державний діяч. Юрист за фахом, мировий суддя, депутат I Державної Думи й Українського парламентського клубу. Один із близьких приятелів Є. Чикаленка, з яким тісно співпрацював у ТУП, входив до Ради ТУП. До революції належав до партії кадетів, але фактично стояв на партійних позиціях УРДП і виступав за автономію України у федеративній Росії. З червня 1917 р. – член УПСФ. У 1917 р. – губернський комісар Тимчасового уряду на Волині. В Українській Державі – генеральний суддя, сенатор Адміністративного Генерального суду Державного сенату, міністр юстиції в уряді Ф. Лизогуба. У 1919 р. очолював відділення Міжнародного Червоного Хреста. Помер у Кам'янці-Подільському.
185. «Русское братство» – літературний, науковий і політичний часопис. Видавався у 1876–1918 рр.
186. Бобринський Олексій Олексійович, граф (1800–1868) – російський військовий і політичний діяч, підприємець, селекціонер. Онук Катерини II та Григорія Орлова. Будівничий першої залізниці в Російській імперії. Пам'ятник йому було встановлено в Києві на Бібиковському бульварі (тепер – бульвар Тараса Шевченка) на місці нинішнього пам'ятника М. Щорсу. Споруджений у 1872 р. за проектом архітектора І. Шредера, пам'ятник Бобринському був демонтований і знищений наприкінці 1920-х років.
187. Йдеться про Красицького Фотія Степановича (1873–1944) – українського художника. Внучатий небіж Т. Шевченка. Освіту здобув у Київській рисувальній школі М. Мурашка (1888–1892) у М. Пимоненка, Одеському художньому училищі (1892–1894) у К. Костанді і в Петербурзькій академії мистецтв (1894–1901) у І. Рєпіна. Київська Стара Громада фінансувала його навчання. Є. Чикаленко, зі свого боку, матеріально підтримував художника. Ф. Красицький вважався номінальним редактором «Літературно-наукового вісника», за що неодноразово переслідувався російською владою. Автор політичної карикатури, зокрема у журналі «Шершень» (1906). У 1924–1937 рр. – професор Київського художнього інституту. Автор сюжетних картин на українські теми з ретельним відтворенням етнографічних деталей, а також портретів Лесі Українки, Т. Шевченка, М. Грушевського та ін.
188. Юркевич Йосип В'ячеславович (Венцеславович) (1855–1910) – український громадський діяч, лікар, член київської Старої Громади з 1860-х років, один із фундаторів кооперативного руху в Україні. Походив із польської шляхетської родини. У березні 1878 р. брав участь у студентських заворушеннях, за що був виключений з Київського університету, де навчався на медичному факультеті. Після завершення медичної освіти обіймав посаду земського лікаря. Після смерті свого товариша Т. Рильського став опікуном його сина – Максима Рильського. У с. Кривому на Київщині (нині – Попільнянського р-ну Житомирської обл.), де мав маєток, збудував школу, першу в Україні сільську електростанцію та машинну станцію. Безкоштовно лікував селян, за що отримав прізвисько «сонячний лікар», виділяв стипендії для навчання молоді за кордоном. З 1900-х років займався лікарською практикою в Києві.
- Його син, Юркевич Лев Йосипович (псевд. Рибалка, 1884–1917?) – український громадсько-політичний діяч, письменник. Діяльний член РУП і один з провідників українського соціал-демократичного руху. З 1907 р. мешкав за кордоном, переважно у Франції. Спрямував значні кошти на видання «Нашого голосу» (Львів, 1910–1911), «Дзвону» (Київ, 1913–1914), видавав «Боротьбу» (Женева, 1915–1916). Автор низки брошур: «Національна справа і робітництво», «Класи і суспільство» та ін., у яких відстоював ідею української пролетарської революції. Виступав проти орієнтації на Австрію та Німеччину, з цього приводу по-

- лемізував з Д. Донцовим. Видавав часопис «Боротьба» (Женева, 1915–1916), у якому критикував Союз визволення України і російський шовінізм, висуваючи завдання федералізації Росії, відстоював необхідність існування окремої української соціал-демократичної партії. Вів полеміку з В. Леніним, який вважав його діяльність украї небезпечною для російської соціал-демократії. У брошурі «Русские социал-демократы и национальный вопрос» (1917) гостро критикував більшовицький централізм. Після Лютневої революції намагався повернутися в Україну, помер у Москві.
189. Самійленко Володимир Іванович (псевд.: Сивенький, Іваненко, В. Полтавець, Л. Сумний, 1864–1925) – український поет, драматург і громадський діяч. Разом із М. Міхновським та І. Липою був засновником «Братства тарасівців». З 1905 р. співробітничав з Є. Чикаленком у редакціях «Громадської думки» та «Ради». У 1917–1919 рр. працював у міністерствах освіти і фінансів УНР та Української Держави. У 1919 р. емігрував у Галичину з урядом УНР. 1924 р. повернувся в УСРР. Працював редактором у видавництві художньої літератури. Автор ліричних і драматичних творів, перекладів А. Данте, Ж.-Б. Мольєра, М. Гоголя та ін.
190. Доманицький Василь Миколайович (1877–1910) – український громадський діяч, літературознавець, публіцист, шевченкознавець, популяризатор кооперативного руху, історик. Співзасновник видавництва «Вік». Автор праць з історії козацтва, розвідок про М. Вовчка, редактор першого повного видання творів Т. Шевченка й текстологічного дослідження «Кобзаря». Літературно опрацював «Історію України» М. Аркаса.
191. Коваленко-Коломацький Григорій Андрійович (псевд. і крипт.: Сьогобічній Гр., Гетьманець Гр., Смутний Гр., Южнорусс, Ко-Ко-, Г. та ін., 1867–1938) – український письменник і журналіст. Писав російською та українською мовами. Статті на громадські та літературні теми, а також оповідання почав друкувати з 1897 р. у часописах «Одесские новости», «Киевская газета», «Громадська думка», «Рада», «Українська хата», «Киевская старина», «ЛНВ» та ін. Автор збірок оповідань «Морські огні» (1908) і «3 часів поривів і надій» (1911), статей «Чим нам “шкодять” євреї» та «Яка “користь” від чорної сотні» (обидві спрямовані проти виявів антисемітизму), «В справі монументу Т. Г. Шевченку», «В справі про нашу мову», «Спогадів про М. Лисенка» (1913).
192. Стеценко Кирило Григорович (1882–1922) – український композитор і хоровий диригент, громадський діяч. Народився на Київщині в сім'ї маляра-самоука. З 1892 р. навчався у рисувальній школі М. Мурашка і Софійській духовній бурсі в Києві, з 1893 р. співав у хорі М. Лисенка, згодом навчався у Музично-драматичній школі М. Лисенка. 1907 р. заарештований за участь у громадській діяльності й висланий на Донеччину. Деякий час працював учителем музики, у 1911 р. висвятився на священника й одержав парафію на Поділлі. З 1917 р. очолював музичний відділ генерального секретарства (міністерства) освіти. Організував Перший київський народний хор, дві мандрівні капели, на основі яких згодом виникла капела «Думка», з якою подорожував Україною.
193. Йдеться про Емський указ 1876 р., спрямований проти українського національно-культурного руху в Наддніпрянській Україні. Підписаний імператором Олександром II у м. Емс (Німеччина), звідки і пішла його неофіційна назва. Указом заборонялося друкування українською мовою оригінальних і перекладних творів, ввезення до Російської імперії української поліграфічної продукції, надрукованої за кордоном. Під заборону потрапили українські сценічні вистави, концерти, діяльність громадських, культурних та наукових організацій. На підставі указу були закриті як

українофільські Південно-Західний відділ російського географічного товариства, газета «Київський телеграф». Зазнали утисків ряд наукових і культурних діячів, професорів Київського університету. Указ діяв до революції 1905–1907 рр., а в деяких позиціях і до 1917 р.

194. Мілюков Павло Миколайович (1859–1943) – російський політичний діяч, один з організаторів і лідер Конституційно-демократичної партії (кадетів), вчений-історик, журналіст, публіцист. Редактор газети «Речь». Депутат III і IV Державних Дум, у 1917 р. – міністр закордонних справ у першому складі Тимчасового уряду, у травні 1917 р. пішов у відставку. Підтримав корніловський заколот. Увійшов до Передпарламенту від партії кадетів. Після більшовицького перевороту 1917 р. – на Дону, член Донської громадянської ради. У 1918 р. у Києві очолював ЦК партії кадетів, планував за допомогою німецьких військ повалити радянську владу в Росії. Напередодні повстання Директорії виїхав за кордон. Редагував у Парижі партійний орган «Последние новости».
195. Лучицький Іван Васильович (1845–1918) – український громадський діяч, учений-історик. Родом з Полтавщини. Освіту здобув у Київському університеті, після закінчення якого тривалий час викладав всесвітню історію. Депутат I Державної Думи, член київської Старої Громади, Українського наукового товариства. Автор праць із соціально-економічної та культурно-релігійної історії Франції й Німеччини. Одночасно досліджував соціально-економічну історію Лівобережної України XVIII ст. 23.12.1917 р. став одним із засновників Української федеративно-демократичної партії, яка стояла на позиціях федерації України з Росією.
196. «Українська хата» – український літературно-художній, критичний та публіцистичний журнал. Видавався в Києві з березня 1909 по вересень 1914 р. під редакцією П. Богацького і М. Шаповала. Видавці прагнули сформувати ідейні основи визвольного руху та національного і соціального світогляду; популяризували ідеал українства, емансипованого від сторонніх впливів, прагнули до піднесення індивідуальності; виступали з критикою традиційного українофільства з його поміркованим лібералізмом; пропагували нові течії – модернізм та імпресіонізм у літературі та мистецтві. Між «хатянами» та українською поміркованою інтелігенцією, яка гуртувалася навколо редакції часопису «Рада», виникла гостра полеміка, яка згодом сприяла популяризації та розвитку української модерної літератури, мистецтва, літературної критики та публіцистики. На сторінках часопису вперше були опубліковані твори молодих українських письменників і митців, переклади українською поезій західноєвропейських авторів тощо. Видання часопису стало одним з найцікавіших явищ в українському літературно-мистецькому житті початку ХХ ст.
197. Йдеться про Тищенка Юрія Пилиповича (псевд. Сірий, 1880–1953) – українського громадського діяча, книговидавця, публіциста і письменника. Брав участь у видавничих проєктах НТШ та видавництва «Лан», виданні часописів «Літературно-науковий вісник» і «Село» (1907–1918). Засновник видавництва «Український учитель» (1917–1919), яке випускало журнали «Світло» й «Українська школа» та перші українські підручники. У 1919 р. переніс їх видання до Відня. З 1920-х роках жив у Чехословаччині, де також займався книговидавничою справою.
198. «Село» – ілюстрована щотижнева газета для селян і робітників. Виходила в Києві у 1909–1911 рр. за редакцією М. Грушевського.
199. У 1912 р. київський цензор С. Щоголев опублікував книгу, в якій тогочасний український рух визначався новим етапом «южнорусского сепаратизма». У передмові до книги він писав: «Под южнорусским сепаратизмом или отщепенством мы разумеем попытки ослабить

- или порвать связь, соединяющую малорусское племя с великорусским. По тем средствам, с помощью которых сепаратисты стремятся к достижению своей цели, мы можем различать сепаратизм политический (государственная измена гетманов Выговского и Мазепы) и культурно-этнографический или украинофильский (Максимович, Костомаров и, пожалуй, Кулиш). (Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912).
200. Трепов Федір Федорович (1854–1938) – російський військовий і державний діяч, генерал від кавалерії, генерал-ад'ютант. У 1896 р. – волинський губернатор, з 1898 р. – київський губернатор, у 1908–1914 рр. – київський, волинський і подільський генерал-губернатор. Член Державної ради. У 1915 р. із створенням на території окупованих російськими військами Східної Галичини і Буковини російської адміністрації – галицько-буковинський генерал-губернатор. З 1917 р. – в еміграції.
201. Чижевський Павло Іванович (1860–1925) – український громадсько-політичний і земський діяч, дипломат. Нащадок старовинного українського шляхетського роду. Родом з Полтавщини. Освіту здобув на фізико-математичному факультеті Київського університету, продовжив студії в університетах Швейцарії. Член УРАП та ТУП, де співпрацював з Є. Чикаленком. Депутат I й II Державних Дум, один із засновників у її складі Українського парламентського клубу. У 1917 р. – член Української Центральної Ради від Полтавської губернії. Належав до УПСФ і входив до ЦК партії. У 1918 р. – голова торговельної делегації Української Держави у Швейцарії. У січні 1919 р. призначений полтавським губернським комісаром. В еміграції – голова закордонного комітету УПСФ у Відні, член уряду УНР в екзилі (Тарнов).
202. Тишкевич Михайло Станіславович, граф (1857–1930) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, археолог, меценат. Українською ідеєю захопився під впливом В. Б. Антоновича. Пропагував серед української шляхти ідею автономії України, був ініціатором заснування Ліберально-консервативного союзу шляхти і земельних власників (1906). Виступав у російській, польській і французькій пресі в обороні українських національних інтересів. Був меценатом Українського наукового товариства у Києві, низки українських часописів, українських митців. У 1919 р. – голова українського дипломатичного представництва при Ватикані, 1919–1920 рр. очолював українську делегацію на Міровій конференції в Парижі і надзвичайну дипломатичну місію УНР у Франції. Автор численних публікацій з історії України, українського письменства, про українські пам'ятки за кордоном.
203. Максим Горький (справжнє прізвище Олексій Максимович Пешков, 1868–1936) – російський письменник і драматург.
204. Книговидавниче товариство «Знання» у Петербурзі (1898–1913) на початку своєї діяльності видавало переважно науково-популярні книжки з природознавства, історії, народної освіти, мистецтва. Після того, як 1902 р. товариство очолив М. Горький, видавництво «Знання» набуло популярності як найбільш прогресивне. З 1904 р. почало видавати «Сборники товарищества «Знання»» (до 1913 р. вийшло 40 кн.).
205. Йдеться про циркуляр П. Столипіна (січень 1910 р.), яким заборонялася реєстрація товариств та видавництв т. зв. іногородців. В окремій інструкції роз'яснювалося, що розпорядження стосується всіх товариств «іногородницьких, зокрема й українських та єврейських, незалежно від їхніх цілей». Цей акт був останнім найсуворішим заходом влади в черзі утисків української мови і культури під час «столипінської реакції» (1907–1910). Циркуляром ставилося за мету

боротися з «ідеєю відродження старої України і устрою на національно-територіальних за-садах». На цій підставі по всій Росії заборонялися українські організації та газети, продаж книжок, публічне застосування української мови. У березні 1911 р. влада заборонила відзнача-чати 50-річчя з дня смерті Т. Шевченка.

206. Сіпагин Дмитро Сергійович (1853–1902) – російський політичний і державний діяч, за фа-хом – правник. У 1886–1888 рр. – Харківський віце-губернатор. З 1900 р. – міністр внутріш-ніх справ Російської імперії. В умовах загострення внутрішньої ситуації в країні запроваджу-вав жорсткі заходи проти робітничого, селянського і студентського рухів, русифікаторську політику щодо недержавних народів у складі імперії. Убитий есером С. Балмашевим.
207. Савенко Анатолій Іванович (1874–1922) – російський політичний діяч, адвокат, публіцист. Випускник юридичного факультету Київського університету. Співробітник газети «Киевля-нин», член IV Державної Думи Росії від Київської губернії, член фракції російських націона-лістів та помірковано правих. Стояв на позиціях російського шовінізму, активний противник українського руху.
208. Нікітенко (Никитенко) Олександр Васильович (1804–1877) – мемуарист і літературний критик, професор російської словесності Петербурзького університету. Народився в сім'ї кріпака і лише у 20 років одержав волю і зміг вступити до університету. Академік Російської академії наук. Довгий час займав посаду цензора в Петербурзькому цензурному комітеті. Ав-тор «Дневника», що висвітлює літературне і громадське життя Росії у 1826–1877 рр. Давній знайомий Т. Шевченка.
209. Шахматов Олексій Олександрович (1864–1920) – російський учений-славист. Професор Пе-тербурзького університету. В центрі його наукових зацікавлень була історія російської мови, історія літописання в стародавній Русі. Автор наукових праць з усіх слов'янських мов, серед них і української. Автор нарисів з історії української мови в збірнику «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916). Брав участь у складанні записки Петербурзької АН «Про скасування обмежень малоруського друкованого слова» (1905–1906), спрямованої на від-новлення друку видань українською мовою, входив до складу комісії Російської АН для пере-вірки перекладу Св. Письма українською мовою. Член партії кадетів. Проте негативно поста-вився до українського національного руху 1917–1920 рр.
210. Йдеться про членів «Союзу 17 октября» («октябристів») – право-ліберальну політичну партію Росії, яка існувала у 1905–1917 рр. Її назва походить від Маніфесту Миколи II, видано-го 17 жовтня (октября) 1905 р. Партія репрезентувала праве крило російського лібералізму помірковано-конституційної орієнтації. З 1906 р. її очолював О. Гучков.
211. Меттерніх-Віннебург Клеменс Венцель Лотар (Metternich-Winneburg, 1773–1859) князь – австрійський державний діяч і дипломат. У 1809–1921 рр. – міністр закордонних справ і фак-тичний голова австрійського уряду, а в 1821–1848 рр. – канцлер. Як дипломат відзначався ве-ликим самовладанням та вмінням вводити в оману своїх партнерів. Меттерніх був ініціатором політики поліцейських репресій в Австрії та державах Німеччини.

Ернст-Йоганн Бірон (Бірен, Бюрен, Ernst Johann von Bühren, 1690–1772) – регент Росій-ської імперії і герцог Курляндії і Семагалії. Фаворит імператриці Анни Іоанівни. Сучасники вважали його «злим генієм Росії», людиною вкрай грубою, неосвіченою, кровожердливою. З ним пов'язують засилля іноземців при тогочасній владі, а також панування жорстокості та страху в суспільстві.

212. Русова Софія Федорівна (1856–1940) – українська громадська і освітня діячка, педагог, організатор жіночого руху. Дружина відомого етнографа й українського громадського діяча О. Русова. У революційному русі з 1881 р., член партії «Народна воля». Знайома з Є. Чикаленком з 1900-х років, співпрацювала з ним в українських організаціях Києва й Одеси. Належала до київської Старої Громади, товариства «Просвіта», ГУП. У 1917 р. – член УЦР, організатор національної шкільної освіти, голова Всеукраїнської вчительської спілки, фундатор Української педагогічної академії. Протягом 1917–1919 рр. очолювала департамент дошкільної і позашкільної освіти Міністерства народної освіти українських урядів. В еміграції у Чехословаччині – професор українських високих шкіл, до 1938 р. очолювала Головну українську жіночу раду.
213. Яновська Любов Олександрівна (уроджена – Шербачова, псевд.: Ф. Екуржа, Омелько Реп'ях, Любов; 1861–1933) – українська громадська діячка і письменниця. Родом із Чернігівщини. Тривалий час працювала вчителькою в Лубенському повіті на Полтавщині, була засновницею недільних шкіл. З 1905 р мешкала в Києві. Працювала в Українському клубі, очолювала товариство «Просвіта», одна з організаторів національних освітніх товариств. Авторка оповідань, романів та п'єс.
214. Русов Олександр Олександрович (1847–1915) – український громадський діяч, земський статистик, етнограф і фольклорист. Чоловік С. Русової. Член київської Старої Громади, до якої його залучив М. Драгоманов, був членом Південно-Західного відділу Географічного товариства. 1874 р. брав участь у підготовці перепису населення Києва. Один з організаторів земської статистики на Чернігівщині, протягом 1882–1902 рр. очолював оціночно-статистичну роботу в Херсонській і Харківській губерніях, розробив економічний баланс Чернігівської губернії, здійснив опис повітів і міст Полтавської губернії. З 1902 р. працював у страховому товаристві в Петербурзі. З 1909 р. викладав у Київському комерційному інституті.
215. Гаврилко Михайло Омелянович (1882–1920) – український скульптор і графік, родом із Полтавщини. Художню освіту здобув у Петербурзькій та Краківській академіях мистецтв, а також у Парижі (учень Е. Бурделя). Під час навчання у Кракові (1907–1912) зустрічався з В. Липинським. Автор погрудь Т. Шевченка (1911, 1914 рр.), учасник конкурсів на проект пам'ятника Кобзарю, автор бюста Т. Шевченка для Полтавського театру. Під час Першої світової війни перебував у лавах Українських Січових Стрільців. У 1919 р. працював над проектом пам'ятника Т. Шевченку в Києві.
216. Широцький Костянтин Віталійович (1886–1919) – український громадський діяч, історик мистецтва. Освіту здобув у Петербурзькому університеті, під час навчання в якому потоваришував з Л. Чикаленком. Залишений після закінчення Петербурзького університету професорським стипендіатом, брав активну участь у житті української громади. Член Російського археологічного товариства. Автор праць про художню спадщину Т. Шевченка, нарисів з історії українського декоративного мистецтва (1914), путівника «Київ» (1917). 1917 р. повернувся до Києва, працював у генеральному секретарстві (міністерстві) освіти УНР, де завідував секцією охорони пам'яток. Входить до Українського наукового товариства. Видав путівник по пам'ятках Києва (1917).
217. Демущий Порфирій Данилович (1860–1927) – український фольклорист, хоровий диригент і композитор. Музичну освіту здобув у Київській духовній семінарії та на медичному факультеті Київського університету. Працював земським лікарем. Збирав і обробляв народні пісні;

організував народний хор, з яким виступав у багатьох місцевостях України. У 1918 р. оселився в Києві, з 1921 р. працював в Етнографічній комісії УАН, професором Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка.

218. Степаненко Олександр (?–1924) – український громадсько-політичний діяч, кооператор. У 1909–1911 рр. – редактор газети «Село». Член РУП, у 1902 р. разом із М. Міхновським та братами Шеметами став засновником Української народної партії, один із провідних діячів українського самостійницького руху. Співпрацював з Є. Чикаленком в українських громадських організаціях. За спогадами сучасників відзначався винятковою енергією. У 1917 р. – член Київського губернського виконкому, Української Центральної Ради і УПСС. За Директорії – радник з економічних питань дипломатичної місії УНР у Відні. У 1922 р. повернувся з еміграції в УСРР, висланий радянськими органами до Росії, де й помер.
219. Очевидно, йдеться про оповідання «Уміркований та Щирий (Лист чоловіка до жінки)» – оповідання В. Винниченка, вперше опубліковане у часопису «Громадська думка» (1906. – № 15), в якому автор зобразив О. Бородая.
220. Присецький Іван Миколайович (1858–1911) – український громадський і земський діяч на Полтавщині. Навчався у Полтавському кадетському корпусі, інженерному училищі та Київському університеті. Спільно з В. Мальованим та Є. Борисовим брав участь в опрацюванні виданої М. Драгомановим політичної програми «Вільна спілка» (1883). За революційну діяльність відбув дворічне ув'язнення та 5 років заслання в Сибіру. Був повітовим та губернським гласним. Депутат І Державної Думи.
221. Радаков Віктор Миколайович (1864–?) – український громадський і земський діяч на Катеринославщині, правник за фахом. Походив зі шляхетського роду. Освіту здобув у Харківському університеті. Був земським гласним і почесним мировим суддею. Депутат І Державної Думи. Кадет. Був засуджений за підписання «Виборзької відозви».
222. Очевидно, мова йде про спробу видання членами київського «Клуба русских националистов» газети «Киев». Через брак кваліфікованих журналістів та коштів газета припинила своє існування після виходу перших номерів.
223. Своїм цинізмом та нігілізмом В. Буренін (див. прим. 113) зажив недоброї слави в літературних колах. Його репутація особливо постраждала після надзвичайно різкої полеміки з прихильниками талановитого російського поета Семена Яковича Надсона (1862–1887). Останній в одному зі своїх критичних фейлетонів зачепив В. Буреніна, якого ще більше розлютило присудження С. Надсону Російською академією наук Пушкінської премії. В одній зі своїх статей В. Буренін цинічно написав про поета, який на той час уже був смертельно хворий, що він нібито паразитує, «вдаючи із себе хворого, каліку, при смерті для того, щоби жити за рахунок приватної добродієності». Існує думка, що саме ця стаття В. Буреніна звала в могилу С. Надсона.
224. Требінська Марія Миколаївна (1864–1934) – українська громадська і культурна діячка, засновниця відомого в Києві філософсько-літературного салону, постійними гостями якого були М. Василенко, В. Доманицький, Ф. Матушевський та ін.
225. Яворницький Дмитро Іванович (1855–1940) – український громадський діяч, археолог, етнограф, фольклорист і лексикограф. З його іменем пов'язана подвижницька праця із збирання, дослідження й популяризації історії запорозького козацтва. Народився на Харківщині в сім'ї сільського псаломщика. Освіту здобув у Харківській духовній семінарії, на історико-філологіч-

ному факультеті Харківського університету. З 1897 р. студює історію Війська Запорозького, за що звільняється з посади в університеті. У 1885 р. переїхав до Петербурга. Викладає історію в навчальних закладах. За його порадою І. Рєпін створює картину «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», користуючись матеріалами з його колекції. За деякими свідченнями, Д. Яворницький надихнув М. Лисенка на створення опери «Тарас Бульба». Після тривалих поневірянь і заслання влада у 1897 р. дозволяє йому оселитися в Москві, де він стає приват-доцентом Московського університету. 1902 р. переїхав до Катеринослава, став директором Музею старожитностей Катеринославської губернії. У 1920–1933 рр. працював в Інституті народної освіти в Катеринославі, у 1925–1929 рр. завідував кафедрою українознавства, професор. Останні роки життя завідував Дніпропетровським історичним музеєм.

226. Пасюга Степан Артемович (1862–1933) – український кобзар. Родом зі Слобожанщини. В юнацькому віці втратив зір. Грав на бандурі та лірі. У 1911–1912 рр. брав участь у багатьох концертах, організованих українською інтелігенцією в Харкові, Києві, Полтаві, Одесі, Миргороді, Охтирці та інших містах. Був у родинних стосунках з останнім кобзарським цехмайстром – І. Казаном. О. Сластін зробив із кобзаря дві портретні замальовки. Помер під час голодомору 1932–1933 рр. Залишив спогади.

227. Йдеться про І. Кравченка-Крюковського. – Див. прим. 148.

228. Маруся Богуславка – героїня української народної думи. Прототипом була дівчина Маруся з Богуслава, дочка священика Покровської церкви (перша чверть XVII ст.). Захоплена турками в полон, продана у рабство. Стала дружиною турецького паші. У неї ніколи не згасала любов до української землі та пам'ять про рідний Богуслав.

229. Самійло Кішка (1530(?)-1602) – гетьман (1600–1602) реєстрових козаків. Походив з українського шляхетського роду Кошків (або Кошичів). Керував козацьким військом в Інфляндській кампанії, низкою морських походів: на Гезлев, Ізмаїл, Очаків, Білгород-Дністровський. У 1753 р. в одному з походів потрапив у полон і був прикутий ланцюгом до весла на галері. Після 25 років рабства йому вдалося підняти повстання українських невільників і повернутися в Україну. Ці події оспівані в українській народній думі «Самійло Кішка». У 1601–1602 рр. С. Кішка на чолі 4-тисячного козацького загону брав участь у польсько-шведській війні у Лівонії, загинув у бою під Фелліном.

230. Куліченко Анатолій Федорович (?–1918) – український громадський і земський діяч на Катеринославщині, меценат. З 1904 р. очолював Катеринославське товариство бджільництва, комісію з городництва, плодівництва, виноградарства. Член Катеринославської ученої архівної комісії та місцевого товариства «Просвіта», яке підтримував фінансово разом із меценатом В. Хрінниковим. У власному селі збудував школу й лікарню. Після революції 1917 р. його маєток було спалено селянами. За деякими відомостями, А. Куліченко і його дружину розстріляли на річці Ігрень.

231. Тимченко Євген Костянтинович (псевд. Богун, 1866–1948) – український мовознавець-україніст, перекладач. Родом з Полтавщини. Член київської Старої Громади, професор Київського університету. Дійсний член НТШ, академік АН УРСР, член-кореспондент АН СРСР. Автор праць з історії української мови, підручників. Автор першого перекладу фінського епосу «Калевала» українською мовою. З 1918 р. – голова Постійної комісії для складання історичного словника української мови УАН. Репресований органами радянської влади.

232. Очевидно, мовиться про М. Гехтера – Див. прим. 26.

233. «Дніпрові хвилі» – український ілюстрований журнал, видавався в Катеринославі у 1910–1913 рр. Видавці: М. Богуславський і К. Котов. Редактори: Д. Дорошенко і В. Біднов. Публікував наукові статті з питань української історії, етнографії та фольклору, твори українського письменства.
234. «Добра порада» – перший україномовний політичний, економічний і літературний часопис у Катеринославі. Видавався товариством «Просвіта» у 1906 р. Редактор – М. Биков. Газета почала виходити щотижнево, проте після четвертого числа видання було заборонене владою. Є. Чикаленко згадує спробу М. Міхновського разом із В. Хрінниковим видавати 1906 р. в Катеринославі часопис «Запоріжжє».
235. Пипін Олександр Михайлович (1833–1904) – російський учений-літературознавець, етнограф, історик літератури. Професор Петербурзького університету (1858–1861), дійсний член Російської академії наук і НТШ. З 1867 р. співробітничав з журналом «Вестник Европы». Автор праць «Суспільний рух у Росії за Олександра I», «Характеристики літературних поглядів від 1820 до 50-х років», «Історія російської етнографії» у 4-х тт., з яких 3-й т. присвячено виключно українській етнографії, «Огляд історії слов'янської літератури» (спільно з В. Спасовичем), де значна увага приділена українській літературі, та багатьох ін. Автор «Літературних споминів», опублікованих у «Вестнике Европы» (1890, № 10–12).
236. Революційні події 1848–1849 рр. у Західній Європі сприяли пробудженню національної свідомості українців Галичини. У стислий час вони зуміли зорганізуватися і добитися вирішення цілої низки соціально-економічних і політичних питань. Головна Руська рада, що виникла у Львові в 1848 р проголосила ідею єдності всіх українських земель, а також пропонувала утворити з українських земель Східної Галичини, Буковини та Закарпаття окремий коронний край у складі Австрійської імперії. Уряд, прагнучи не допустити участі в революції наймасовішої суспільної верстви – селянства, пішов на скасування панщини в Галичині. Її відмінили у квітні 1848 р., майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших провінціях імперії. Після утворення дуалістичної Австро-Угорщини Галичина стала складовою її австрійської частини, в якій влада повністю залежала від польської аристократії. У 2-й половині XIX ст. Галичина стала регіоном активного розвитку українського громадсько-політичного і культурного життя.
237. Мацієвич Лев Макарович (1877–1910) – український громадсько-політичний діяч, інженер. Один із засновників РУП. Фінансово підтримував український рух. Разом з О. Коваленком організував у Севастополі самодіяльний театр з українським репертуаром. Перший український авіатор, автор проектів кораблів, підводних човнів, протимінних заслонів тощо.
238. Олександр Михайлович (Сандро, 1866–1933) – великий князь, син великого князя Михайла Миколайовича; генерал-ад'ютант, адмірал, головноуправляючий російського торгового флоту і портів (1902–1905), під час Першої світової війни завідував організацією авіаційної справи у діючій армії. Був одружений із Ксенією, сестрою Миколи II.
239. Йдеться про російського журналіста, українофоба Меншикова Михайла Осиповича (1859–1918), який працював у російській газеті «Новое время» (1868–1917 рр., Петербург). Цей публіцист завоював славу одного з ідеологів російського націоналізму. За його версією українці походили від половців і печенігів. Вважав український рух результатом «австрійської інтриги».
240. Муромцев Сергій Андрійович (1850–1910) – російський політичний діяч, один із засновників і лідерів кадетської партії, публіцист, за фахом – правник. Професор Московського університету, спеціалізувався на римському праві.

241. «Вік» – українське видавництво, засноване в Києві у 1895 р. за участю В. Доманицького, О. Лотоцького, Ф. Матушевського, В. Дурдуківського. Існувало до 1918 р. Видало тритомну «Антологію української літератури», твори української літературної класики. Усього понад 140 назв, накладом 560 тис. примірників українських популярних та белетристичних книжок.
242. Карл XII (1682–1718) – король Швеції (1697–1718). Протягом усього свого правління вів Північну війну проти Данії, Московської держави, Речі Посполитої, Саксонії. 8.04.(28.03.)1709 р. уклав угоду з гетьманом України І. Мазепою. У ній Карл XII зобов'язався не укладати миру з Росією, доки козацька держава не буде повністю визволена з-під московської влади. Після поразки в Полтавській битві 8.07.(27.06.) 1709 р. разом з І. Мазепою опинився на території Османської імперії – у м. Бендери (перебував до 1713 р.). Робив спроби організувати спільні шведсько-турецько-українські воєнні дії проти Московського царства. 1714 р. повернувся до Швеції. Загинув під час облоги норвезької фортеці Фрідріхсгалле, ведучи війну з Данією.
243. Сазонов Єгор Сергійович (1879–1910) – російський революціонер, член бойової організації есерів. 15(28)07.1904 р. в Петербурзі вбив міністра внутрішніх справ В. Плеве. Під час вибуху Є. Сазонов був тяжко поранений. Засуджений Петербурзькою судовою палатою до безстрокової каторги. Під час протестної акції вкоротив собі віку.
244. «Світало» – єдиний до 1917 р. педагогічно-освітній місячник у підросійській Україні. Виходив у Києві в 1910–1914 рр. у видавництві «Український учитель».
245. Слюсаренко Федір Павлович (1886–1958) – український історик і педагог. Родом із Черкас. Освіту здобув на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, після закінчення якого викладав у петербурзьких гімназіях й активно працював в українській громаді. У 1918–1919 рр. у Києві, згодом емігрував до Відня й Праги. Доцент, професор Українського вільного університету та Українського педагогічного інституту в Празі. Автор наукових праць з античної історії Греції та історії України.
246. Обнінський Віктор Петрович (1867–1916) – російський політичний діяч, публіцист. Член І Державної Думи, один із засновників Союзу автономістів-федералістів з депутатів Думи, до якого увійшла переважна більшість українських парламентаріїв. Сповідував ідею визволення недержавних народів Росії. Засновник і голова товариства «Единение народностей», редактор часопису «Народы и области». Співчував українському національному руху, прихильник автономії України, співробітничав у журналі «Украинская жизнь». У 1916 р. – один з організаторів таємної наради представників недержавних народів у Москві.
247. Вітте Сергій Юлійович, граф (1849–1915) – російський державний діяч і дипломат. У 1880–1889 рр. – керівник Південно-Західних залізниць, 1905–1906 рр. – міністр фінансів і шляхів сполучення, голова Ради міністрів Росії. Був одним з ініціаторів Маніфесту 17.10.1905 р. Революційне піднесення намагався притлумити політичними заходами, не вдаючись до репресій.
248. Жаботинський Володимир Євгенович (1880–1940) – єврейський політичний діяч, письменник, перекладач і журналіст. Народився в Одесі. Кореспондент газет «Одесский листок», а згодом – «Одесские известия» в Берні та Римі. У 1903–1914 рр. публікує статті, присвячені проблемі пригнічення національних меншин у Російській імперії. Підтримував український національний рух. Засновник т. зв. руху сіоністів-ревізіоністів, метою якого була не автономія, як того прагнули сіоністи на чолі з Х. Вейцманом, а незалежна єврейська держава в Палестині.
249. Йдеться про Хоткевича Гната Мартиновича (1877–1938) – українського письменника, мистецтвознавця, театрального і громадського діяча, за фахом – інженера залізничного

транспорту. Один з активних учасників національного відродження в Харкові. У 1899 р. на XI археологічному з'їзді в Харкові влаштував виступ кобзарів і лірників. Через переслідування царської адміністрації за революційну діяльність у 1906 р. був змушений емігрувати до Галичини. Організатор концертів народної музики, фундатор Гуцульського театру. Повернувшись у 1912 р. до Харкова, заснував перший робітничий театр, у 1913 р. очолив редакцію літературного журналу «Вісник культури і життя». У 1915–1917 рр. перебував на засланні у Воронежі. Після революції повернувся до Харкова. Залишився в УСРР, не сприймаючи радянської влади. Продовжував викладацьку, літературну та театральну працю, вдосконалював гру на бандурі. Наприкінці 1930-х років був заарештований і загинув за нез'ясованих обставин.

250. Романчук Юліан (1842–1932) – відомий український галицький громадсько-політичний і державний діяч. Засновник і голова Народної ради – політичної організації галицьких народовців, співзасновник і голова Української національно-демократичної партії (УНДП), товариства «Просвіта», НТШ ім. Т. Шевченка. Депутат та віце-президент австрійського парламенту, голова української фракції в ньому. Входив до складу УНРади ЗУНР.
251. Цегельський Лонгин Михайлович (1875–1950) – український галицький громадсько-політичний і державний діяч, журналіст, дипломат. Один із засновників та провідних діячів Української національно-демократичної партії (Галичина). Редактор часописів «Діло» і «Свобода». З 1907 р. – посол до австрійського парламенту, з 1913 р. – до галицького сейму. У 1914 р. – один із засновників СВУ. Входив до УНРади ЗУНР, державний секретар внутрішніх справ ЗУНР. Брав участь у роботі Трудового конгресу. У 1919–1920 рр. за дорученням уряду Є. Петрушевича здійснив ряд дипломатичних поїздок до Австрії, Німеччини та Чехії. У 1920–1921 рр. – представник уряду ЗУНР у США, де згодом залишився в еміграції.
252. У березні 1911 р. російський уряд заборонив відзначення 50-річчя з дня смерті Т. Шевченка.
253. Валуєвським указом 1863 р. було заборонено видання навчальної та релігійної літератури українською мовою. У циркулярі від імені начебто «більшості малоросійців» стверджувалося, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Автор циркуляра – Валуєв Петро Олександрович (1814–1890) – російський державний діяч, міністр внутрішніх справ (1861–1868) стояв на позиціях агресивного російського великодержавного шовінізму і відзначився жорстоким придушенням національно-визвольних рухів народів Російської імперії.
254. Див. прим. 193.
255. Літературні збірники «Земля» видавалися Московським книговидавництвом у 1908–1917 рр. З'явилися як наслідування дуже поширеної серії збірників «Знання». Мали велику популярність. Основними співробітниками «Землі» були М. Арцибашев, В. Винниченко, Ф. Сологуб, О. Купрін та ін.
256. Чикаленко Іван Євгенович (1902–1974) – молодший син Є. Чикаленка. Народився 14.09.1902 р. у Києві. Після від'їзду батька у 1919 р. за кордон залишився в Україні. Закінчив гімназію, кілька разів намагався вступити до вищих шкіл, але жодного разу не був зарахований через соціальне походження. На початку 1920-х років працював у книжковому магазині «Книгоспілки». У травні 1929 р. репресований органами радянської влади. Працював на БАМі. У 1946 р., після заслання, повернувся до Києва, працював у будівельній галузі. Помер 19.10.1974 р. у Києві.
257. Водовозов Василь Васильович (1864–1933) – російський публіцист, юрист і економіст, автор статей з соціально-економічної та політичної історії. Під час навчання в Петербурзькому універ-

- ситеті – активний діяч революційного гуртка «Братство», до якого належав також і В. І. Вернадський. За революційну діяльність неодноразово перебував на засланні. Протягом 1896–1904 рр. мешкав у Києві. У 1906 р. приєднався до «Трудової групи», що утворилася як фракція депутатів І Державної Думи, для якої склав «Проект програми». Редактор часопису «Наше життя» та автор статей з державного права та новітньої історії Заходу в «Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона» У 1917 р. був активним діячем Трудової народно-соціалістичної партії, згодом – в опозиції до більшовицької влади. З 1926 р. перебував в еміграції у Чехословаччині.
258. Саладилів Петро Матвійович (?–1908) – український громадський діяч. Полковник російського Генерального штабу, урядовець Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (керівник відділу страхування та протипожежних заходів). Дійсний статський радник. Водночас член української громади в Петербурзі. Спільно з О. Лотоцьким та П. Стебницьким був співзасновником українського клубу «Громада» (1906) у Петербурзі. Допоміг здобути дозвіл цензури на видання українського перекладу Євангелія та повного «Кобзаря» Т. Шевченка.
259. Ковалевський Володимир Іванович (1848–1934) – російський державний діяч, учений та підприємець. Родом із Слобожанщини. Автор статей про сільське господарство. У 1892–1900 рр. – директор департаменту торгівлі та мануфактур, один з авторів концепції російського протекціонізму. У 1900–1902 рр. – тов. міністра фінансів, у 1906–1916 рр. – голова Російського технічного товариства. Один з фундаторів Петербурзького політехнічного інституту та Інституту дослідної агрономії у Ленінграді.
260. «Рілля» – перший український популярний двотижневик із сільського господарства. Видавався в Києві у 1911–1914 і 1917–1918 рр. А. Терниченком. – Див. прим. 262.
261. Архипенко Євген Порфирівич (1884–1959) – український громадсько-політичний і державний діяч, агроном, видавець. Брат українського всесвітньовідомого скульптора О. Архипенка. Видавав часописи «Українське бджільництво» (Петербург, Київ, 1906–1910), «Рілля» (1910–1914, Київ). Член УПСР, згодом – один з лідерів Української народно-республіканської партії. Міністр земельних справ УНР Директорії в урядах С. Остапенка, Б. Мартоса, В. Прокоповича (1919–1920). Брав участь у заколоті В. Оскілка. В еміграції мешкав у Польщі, Німеччині.
262. Терниченко Аристарх (1883–1927) – український агроном, економіст і громадський діяч. З метою популяризації сільськогосподарських знань серед українських селян видавав газету «Рілля», «Календар-народник», брошури і плакати з сільського господарства. У 1913 р. заснував товариство «Агроном», до якого належали українські кооператори і земські діячі, що прагнули модернізувати землеробські господарства в Україні. Співробітничав у тижневику «Село» (1909–1911), журналі «Трудове господарство» та ін. Член УПСР. У 1917–1918 рр. – тов. міністра землеробства УНР. Працював у народному комісаріаті землеробства УСРР (1919–1923) та Київському губернському земельному відділі. Викладав у вишах Києва. Ідеї А. Терниченка були близькі Є. Чикаленку, який співпрацював з ним і також прагнув прищепити українському селянству раціональні методи господарювання.
263. Вавилонське пленіння (Вавилонський полон) – період історії єврейського народу з 598 по 539 рр. до н. е. Збірна назва серії насильницьких переселень у Вавилон значної частини єврейського населення Іудейського царства в часи правління Навуходоносора. Вигнання стали каральними заходами у відповідь на антивавилонське повстання в Іудеї. Цей період завершився з поверненням частини євреїв в Іудею після завоювання Вавилону персидським царем Киром Великим. У Є. Чикаленка має переносне значення.

264. Очевидно, Є. Чикаленко говорить про римського прокуратора Іудеї (з 26 до 36 р. н. е) Понтія Пілата, за вироком якого Ісус Христос перед стратою пройшов тяжку дорогу страшних фізичних страждань.
265. Шульгін Олександр Якович (1889–1960) – український громадсько-політичний і державний діяч, дипломат, учений-історик. Разом із Левком Чикаленком навчався на природничому факультеті Петербурзького університету у відомого українського антрополога Ф. Вовка. Входив до петроградської громади ТУП, співробітничав із газетою «Рада» і журналом «Украинская жизнь». Член Центральної і Малої рад. Належав до УРАП, згодом – УПСФ. Ініціатор перейменування партії. Характеризуючи програму УПСФ, наголошував, що вона має бути «соціалістичною, але не революційною», оскільки партія не сприймає ідеї класової боротьби. Генеральний секретар міжнаціональних (міжнародних) справ (1917). Дотримувався проантантівської орієнтації і прагнув досягти визнання УНР країнами Антанти. У липні 1918 р. – січні 1919 р. посол Української Держави й УНР у Болгарії. За часів Директорії – член делегації УНР на Паризькій мирній конференції та Першій асамблеї Ліги націй у Женеві (1919–1920), голова місії УНР у Парижі. На еміграції жив у Чехословаччині. Засновник Українського академічного комітету. Автор наукових праць українською та французькою мовами.
266. Азеф Євно Фішелевич (Євген Пилипович, 1869–1918) – один з керівників Російської партії есерів й одночасно – таємний співробітник Департаменту поліції. Як голова «Бойової організації есерів», успішно організував низку терористичних актів, у т. ч. вбивство великого князя Сергія Олександровича Романова. Водночас, як агент Охоронного відділення, викрив та здав поліції значну кількість революціонерів.
267. Вольтер Едуард Олександрович (Eduardas Volteris, 1856–1941) – російський і литовський лінгвіст, етнограф, фольклорист, археолог. Учився в Харківському університеті. У 1885–1918 рр. викладав у Петербурзькому університеті. Одночасно був цензором литовських видань і сприяв публікації багатьох литовських книжок. Підтримував литовських студентів у Росії. При підтримці Російського географічного товариства у 1884–1887 рр. провів етнографічні, діалектологічні та фольклорні експедиції, у 1888–1889 рр. – археологічні розкопки на півдні Литви. З 1922 р. – професор Литовського університету.
268. Есери (Російська партія соціалістів-революціонерів) – найбільш впливова і представницька російська політична партія. У 1917 р. налічувала 1 млн. членів (в Україні – 60 тис.). Програма передбачала встановлення соціалістичного ладу, демократичної республіки, в аграрному питанні – соціалізацію землі та перехід її до сільських громад. У 1917 р. члени партії входили до рад, Тимчасового уряду, який очолював есер О. Керенський. В Україні мала своє представництво в Українській Центральній Раді. На виборах до Всеросійських установчих зборів есери отримали 40% голосів. Восени 1917 р. стався розкол партії, ліве крило підтримало більшовиків. Праві есери засудили більшовицький переворот, у 1918–1920 рр. вели збройну боротьбу проти радянської влади. У 1925 р. партія припинила свою діяльність в СРСР, переважна більшість її членів були репресовані протягом 1920–1930-х років.
269. Голоскевич Григорій Костянтинович (1884–1934) – український громадсько-політичний діяч, учений-мовознавець. Член ТУП та УПСФ. Директор видавництва «Слово» в Петербурзі. Входив до Української національної ради Петрограда, член Української Центральної Ради від Петрограда. Очолював видавничий відділ Міністерства освіти УНР. Працював в УАН, ре-

- дактор «Словника живої мови», автор кількох словників української мови. Засуджений у т. зв. «справі СБУ». На засланні вкоротив собі віку.
270. Зуєв Нил Петрович (1857–1918) – директор Департаменту поліції (1909–1912). Походив із шляхетського роду. Освіту здобув в Імператорському училищі правознавства. Служив по судовому відомству (1879–1903), у 1903–1909 – віце-директор Департаменту поліції. З 1912 р. – сенатор.
271. Леонтович Іван Миколайович – український громадсько-політичний діяч ліберально-консервативного напрямку, великий земельний власник. Народився в українській шляхетській сім'ї. Його мати походила з французького роду Альбрандів, який оселився в Україні за часів Великої французької революції. Брат В. Леонтовича – одного з близьких приятелів і однодумців Є. Чикаленка і дядько відомого українського діяча доби визвольних змагань Олександра Шувльгіна. Голова Лубенського земства, напередодні революції 1917 р. – голова Полтавського губернського земства, губернський маршалок дворянства, член Всеросійської державної ради. У 1918 р. входив до складу «Української народної громади» – організації, яка привела до влади гетьмана П. Скоропадського. На еміграції – чільний діяч українського монархічного руху, голова виконавчого органу Українського союзу хліборобів-державників (УСХД) – Центральної управи об'єднаних хліборобських організацій, обраний на з'їзді представників хліборобських організацій у Райхенау (Австрія) 5 червня 1922 р.
272. Пуришкевич Володимир Митрофанович (1870–1920) – російський політичний і громадський діяч, депутат II, III та IV Державних Дум. Один із засновників і лідер чорносотенних організацій «Союз русского народа» та «Союз Михаила Архангела». Правий реакційний діяч, натхненник та активний учасник ряду політичних скандалів, антисемітських виступів Прізвище В. Пуришкевича здебільшого ототожнювалося з проявами неприкритої реакції та чорносотенства.
273. Лукашевич Степан Володимирович (1853–?) – земський діяч на Полтавщині, морський офіцер. Поміщик Золотоніського повіту. Депутат II–IV Державних Дум від Полтавської губернії.
274. Курлов Павло Григорович (1860–1923) – російський державний і військовий діяч. Фахівець із військового права. З 1903 р. – курський віце-губернатор, з 1905 р. – мінський губернатор. З 1907 р. – начальник Головного тюремного управління, з 1909 р. – тов. міністра внутрішніх справ, завідувач поліції, командир окремого корпусу жандармів. Після вбивства П. Столипіна звільнений у запас. Після Лютневої революції був заарештований Тимчасовим урядом. У 1918 р. емігрував. Автор споминів «Загибель імператорської Росії».
275. Забіла Яків Платонович (1870–1907?) – український громадський діяч, історик. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1890). Працював у Петербурзі, член петербурзької Громади. В архіві Департаменту поліції знайшов третій альбом Т. Шевченка (1846–1850), опублікував статтю з описом цієї знахідки «Автографи й нові твори Т. Г. Шевченка». Приятелював з Ф. Вовком, який приїздив до його садиби у с. Писарівка над Десною (Кролевецький пов.).
276. Косач Петро Антонович (1842–1909) – український громадський діяч, освітянин, правник за фахом. Батько Лесі Українки і чоловік Олени Пчілки. Освіту здобув на математичному і юридичному факультетах Петербурзького та Київського університетів. Член київської Старої Громади. Працював у Київській палаті карного суду, Київському губернському «по крестянським делам присутствию». Згодом – голова Луцько–Дубенського повітового чиншових справ

- «присутствия», голова Ковельсько–Володимир–Волинського з'їзду мирових посередників, чиновник особливих доручень по селянських справах при київському, подільському і волинському генерал-губернаторі та ін. Дослужився до дійсного статського радника.
277. Ігнат'єв Павло Миколайович, граф (1870–1945) – російський державний діяч, великий земельний власник. Закінчив Київський університет. З 1892 р. служив у Міністерстві внутрішніх справ, 1904 р. – голова київської губернської земської управи, у 1907–1908 рр. – київський губернатор. З 1909 р. – директор Департаменту землеробства, у 1915–1916 очолював Міністерство народної освіти. Після революції емігрував до Канади.
278. Чикаленко Петро Євгенович (1892–1928) – український громадсько-політичний діяч, середній син Є. Чикаленка. Народився у с. Перешори. За гімназійних років разом з М. Єреміївим та Є. Нероїновичем заснував перший національний гімназійний часопис «Відродження». Належав до УСДРП. 1913 р. призваний до армії, брав участь у Першій світовій війні. Наприкінці 1914 р. поранений потрапив у полон. Перебував у таборі в Зальцведелі (Австро-Угорщина), де вів національно-просвітню роботу. Навесні 1917 р. через Швейцарію повернувся на Україну. Був організатором та учасником низки загальнонаціональних заходів, у т. ч. й українських маніфестацій. У червні 1917 – січні 1918 рр. керував канцелярією Генерального Секретаріату. Був одним з найближчих співробітників В. Винниченка. З січня 1919 р. – секретар українського посольства в Туреччині. У 1920 р. повернувся до Києва, працював у системі Держвидаву України. В кінці 1927 р. був заарештований, помер 9.07.1928 р. в Курській в'язниці під час етапу на Соловки.
279. Калнишевський Петро Іванович (1690(1691)–1803) – останній кошовий отаман Запорозької Січі (1762, 1765–1775). Був військовим осавулом, згодом – суддею Війська Запорозького Низового, 1762 р. обраний кошовим, після зустрічі в Москві з Катериною II усунутий з посади. У січні 1765 р. всупереч царській волі старшина знову обрала його кошовим. За доблесть у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Військо Запорозьке дістало подяку від імператриці, отаману було присвоєно чин генерал-лейтенанта. У 1775 р. у ході ліквідації Запорозької Січі був засланий до Соловецького монастиря, де перебував ув'язненим до 1801 р. Після звільнення постригся там у ченці й незабаром помер. Вважається православним святим, вшановується як Петро Багатостраждальний.
280. Йдеться про Марковича Андрія Миколайовича (1830–1907) – правника і громадського діяча. Служив у сенаті, був головою Петербурзької карної палати.
281. Лободовський Михайло Федотович (1874–1913) – український письменник і перекладач. Перекладав українською мовою Св. Письмо, повість М. Гоголя «Тарас Бульба». У 1906 р. видавав у Харкові часопис «Порада». Спричинився до конфіскації «Кобзаря» Т. Шевченка, критикуючи його за начебто антирелігійний зміст.
282. 1.01.1864 р. в Російській імперії вступило в силу положення про губернські та повітові земські установи, за яким виборні органи земського самоврядування створювалися за територіальною ознакою. Вони повинні були вирішувати питання переважно економічного життя, культури, побуту в своєму регіоні. Земська реформа стосувалася 9 губерній Лівобережної України і не охопила трьох західних губерній Правобережжя, де уряд побоювався «польсько-сепаратизму». Там вона була запроваджена лише в 1911 р., про що згадує Є. Чикаленко. Вибори провадилися за трьома виборчими куріями (розрядами). До першої входили повітові поміщики, які володіли певною кількістю землі (залежно від місцевості), до другої – міські

власники майна з певним обігом коштів, а до третьої – сільські виборці, які за двоступеневою системою мали зрештою відібрати більш заможних. Після прийняття законів 1890 і 1892 рр. земства ще більше потрапляли під контроль чиновників.

283. Сенат Російської імперії – державний орган, створений Петром I у 1711 р. замість Боярської думи. Мав адміністративні, судові та контрольні функції. Йому підпорядковувалися колегії й органи місцевого управління, репрезентовані губернаторами. Катерина II обмежила компетенції сенату, а після створення у 1810 р. Державної ради сенат став найвищою судовою інстанцією. Наприкінці XIX ст. йому було надано право інтерпретувати закони. Ліквідований 22.11.1917 р. радянською владою.
284. Струве Петро Бернгардович (1870–1944) – російський економіст, філософ, публіцист, політичний діяч. Відомий учений, професор Петербурзького університету, академік Російської АН. Теоретик «легального марксизму», провідний діяч кадетської партії. Засудив більшовицький жовтневий переворот, належав до керівництва (ідеологічного та пропагандистського) білого руху. Член Особливої наради при генералі Денікіні (1919). З квітня 1920 р. начальник Управління зовнішніх зносин уряду генерала Врангеля. Емігрував.
285. Алчевська Христина Олексіївна (1882–1931) – українська поетеса і педагог. Народилася в Харкові. Освіту здобула у Вищій педагогічній школі в Парижі та Харківській художній школі. Вчительювала в Харкові. З 1905 р. почала друкувати свої поетичні твори й літературно-критичні статті, переклади творів російських та французьких авторів українською, українських – французькою та російською мовами, у т. ч. і в газеті «Рада».
286. Липа Іван Львович (1865–1923) – український громадсько-політичний діяч, письменник, за фахом – лікар. Батько Юрія Липи. Один із провідників самостійницького напрямку в українському русі та засновників 1891 р. «Братства тарасівців». Дружні стосунки з Є. Чикаленком підтримував з 1890-х років – від часу, коли працював лікарем в Ананіївському повіті Одеської губернії, до якого належало село Є. Чикаленка Перешори. У 1902–1918 рр. мешкав в Одесі, був активним діячем української Громади, ТУП та українських культурно-просвітніх товариств. Друкував свої оповідання в «Громадській думці» та «Раді». У 1917 р. призначений комісаром Центральної ради м. Одеси, член ЦК УПСС. Входив до складу президії Українського керівничого комітету в Одесі, видавав тижневик «Українське слово». З 26.12.1918 р. – керуючий управлінням культів УНР. У 1921 р. – міністр здоров'я уряду УНР в екзилі.
287. Йдеться про Олександра Сергійовича Грушевського. – Див. прим. 77.
288. Веселовський Сергій Феофанович (1880?–?) – український громадсько-політичний діяч, інженер, економіст за фахом. Народився в сім'ї священика на Поділлі. Після закінчення Петербурзького університету викладав у Київському політехнічному інституті. Був членом термінологічної комісії інституту. Був одним із засновників Українського технічно-агрономічного товариства «Праця» (1917 р.). Належав до УСДРП. Один з організаторів Всеукраїнської національної маніфестації (19.03.1917 р.). Делегат Всеукраїнського національного конгресу та член Української Центральної Ради, писар і голова агітаційної комісії. Член Комітету УЦР, з липня 1917 р. – тов. голови ради. У 1918 р. – ген. консул Української Держави в Петрограді, з вересня 1918 р. – професор Українського державного університету в Києві. 1920–1921 рр. – ректор Київського політехнічного інституту. У 1930-х роках був репресований, пізніше емігрував.
289. Балавенський Федір Петрович (1865–1943) – український скульптор. Освіту здобув у Київській рисувальній школі М. Мурашка та Петербурзькій академії мистецтв. Працював

у галузі станкової та монументально-декоративної пластики. У 1910 та 1912 рр. був членом журі конкурсу на проект пам'ятника Т. Шевченку в Києві. У 1911 р. отримав другу премію на конкурсі проектів пам'ятника Т. Шевченкові. У 1919 р. створив пам'ятник-бюст Т. Шевченкові для Києва, який було встановлено на постаменті пам'ятника княгині Ользі (автор проекту – І. Кавалерідзе).

290. Васильченко Степан Васильович (справжнє прізвище – Панасенко, 1878–1932) – український письменник, громадський діяч і педагог. Освіту здобув у Глухівському вчительському інституті. За революційну діяльність переслідувався і був заарештований. У 1910 р. переїхав до Києва, де зблизився з Є. Чикаленком – очолював відділ театральної хроніки в редакції газети «Рада» (1910–1914). У цьому ж часопису надрукував значну частину своїх творів, які ввійшли до його збірок «Ескізи» (1911) та «Оповідання» (1915). Активно співробітничав у київському товаристві «Просвіта» і ТУП. У 1920-х роках працював вихователем та завідував дитячими будинками в Києві.
291. Мальований Володимир Григорович (1848–1893) – український політичний діяч, поет. Походив із шляхетського роду з Катеринославщини. Член одеської Громади. За революційну діяльність був засланий до Сибіру. Втік із заслання (1879 р.). Емігрував до Женеви. Був діяльним членом гуртка М. Драгоманова, спільно з яким у Женеві розробив політичну платформу організації «Вільна спілка» (1883–1884 рр.), яку він бачив як «Українську партію соціал-революціонерів на федеративних началах». За організацію «Вільної спілки» разом з І. Присецьким був засланий на 5 років до Сибіру.
292. Богров Дмитро Григорович (Багров Мордко Гершкович, 1887–1911). Народився в Києві у сім'ї присяжного повіреного, заможного домовласника. Дід – письменник, прихильник асиміляторської течії в єврейському русі. Одержав правову освіту у вищих школах Києва, Мюнхена і Петербурга. Намагався займатися адвокатською практикою. З 1907 р. був агентом київського Охоронного відділення. Вчинив замах на прем'єр-міністра П. Столипіна, який помер після тяжкого поранення. Страчений.
293. Шульгін Василь Віталійович (1878–1976) – російський політичний діяч, письменник. Депутат II і IV Державних Дум. Один з лідерів правих – монархічної групи російських націоналістів-прогресистів. 1917 р. приймав акт зречення Миколи II і його брата Михайла. В 1911–1918 рр. – редактор газети «Киевлянин». Активний противник українського національного руху. У жовтні 1917 р. переїхав до Києва, де навесні 1918 р. створив «Русский национальный союз», який ставив своєю метою боротьбу з «українською самостійністю». За часів Гетьманату і Директорії займав відверто ворожу позицію до української влади. Діяч білого і білоемігрантського руху. 1945 р. перевезений радянською військовою контррозвідкою до СРСР, де до 1956 р. перебував у в'язненні.
294. «Український учитель» – педагогічний часопис, який видавало разом із педагогічним додатком «Рідна школа» у 1911 р. у Станіславіві Українське педагогічне товариство. Часопис почав виходити двічі на місяць, але після п'ятого числа був закритий.
295. Кобилянська Ольга Юліанівна (1863–1942) – відома українська письменниця. Представниця модерністського напрямку в українській літературі.
296. Повний текст листа В. Винниченка від 30 жовтня 1911 р. і відповідь Є. Чикаленка вміщено у збірці листування: Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки (К.: Темпора, 2010. – С. 198–201).

297. Габсбурги – німецька династія, яка з 1278 р. правила Австрійським князівством (з 1282 р. – архикнязівством), з 1526 р. – Чеським і Угорським королівствами, у 1273–1308 і 1438–1806 рр. – Німецьким цісарством, згодом (до 1918 р.) – Австрійською й Австро-Угорською (з 1867 р.) монархією. Після прилучення Галичини (1772) австрійські володарі прийняли титулатуру королів Галичини і Льодомерії (Володимирії), а в 1849 р. – і князів Буковини. Так, до династії Габсбургів, які володіли землями Галичини і Буковини, належали: Марія-Терезія (1740–1780), Йосиф II (1780–1790), Леопольд II (1790–1792), Франц I (1792–1835), Фердинанд I (1835–1848), Франц Йосиф I (1848–1916), Карл I (1916–118).
298. Яворський Юліан Андрійович (1873–1937) – український літературознавець москвофільської орієнтації, дослідник давньої української літератури та фольклору, поет. Народився в Галичині. Освіту здобув у Львівському, Віденському та Чернівецькому університетах. Виступав як публіцист на сторінках русофільських видань Галичини та як літературний критик. З 1904 р. мешкав у Києві. Під час Першої світової війни виступив прихильником входження Галичини, Буковини та Закарпаття до складу Російської імперії, ставши одним із засновників т. зв. «Карпаторуського визвольного комітету». Як фахівець у галузі слов'янознавства викладав у Київському університеті. У 1920-х років викладав у Слов'янському інституті у Празі.
299. Юзефович Борис Михайлович (1843–1911) – російський громадсько-політичний діяч і публіцист. Син російського історика, попечителя Київської шкільної округи Михайла Юзефовича (1802–1889). Отримав військову освіту. У 1863 р. брав участь у придушенні заколоту в Царстві Польському. З 1881 р. перебував на службі в Міністерстві внутрішніх справ по департаменту духовних справ іноземних віросповідань, автор записки «Християнство, магометанство і язичество у східних губерніях Росії». З 1887 р. – урядовець з особливих доручень при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторі А. Дрентельні. З 1892 р. – цензор іноземного друку. У 1905 р. став одним із керівників правих організацій Києва. Редагував газету «Закон і порядок» (1905–1908), яка відстоювала ідеї самодержавного ладу в імперії.
300. Коковцев Володимир Миколайович (1853–1943) – російський державний діяч, тов. міністра фінансів (1896–1902), міністр фінансів (1904–1914), прем'єр-міністр російського уряду (1911–1915). Переконаний монархіст. Член Державної ради.
301. Жученко Михайло – псевдонім Дмитра Івановича Дорошенка (див. прим. 10), який він прибрав на честь відомого українського громадського діяча і правника Михайла Жученка (1840–1880), одного із засновників НТШ і голови ради адвокатів у Харкові.
302. Василіанський монастир в Умані було засновано в 1765 р. за сприяння воеводи київського Ф. С. Потоцького. У 1766 р. при монастирі діяло шестикласне училище, першим ректором якого був Г. Костецький. Згідно з документом про заснування, при монастирі повинні були знаходитись 14 василіан, 4 місіонери, 4 професори, а також 400 учнів. Протягом 1768–1830 рр. монастир став центром світської освіти. Після конфіскації російською владою маєтків власника Умані графа О. Потоцького василіанську школу було закрито (1832 р.). Деякі речі було вивезено до музею Київського університету Св. Володимира.
303. Кирило-Мефодіївське братство – українська таємна політична організація, яка діяла у Києві протягом 1845–1847 рр. Її засновниками були В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш та ін. (близько 12 осіб). У 1846 р. до братства вступив Т. Шевченко. Програма базувалася на ідеях панславізму та українського національного відродження. Головним завданням

братство ставило побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі, створення демократичної федерації слов'янських народів на чолі з Україною, знищення царизму, скасування станів та кріпосного права. Члени братства вели активну громадсько-політичну роботу, поширюючи свої ідеї. За доносом провокатора діяльність братства була розкрита царською охранкою, а його члени суворо покарані.

304. Південно-західний відділ імператорського Російського географічного товариства – наукова інституція, частина імператорського Російського географічного товариства, що був офіційно відкритий 13.02.1873 р., існував до 1876 р. Його члени займалися статистичними, географічними, українознавчими, історичними, етнографічними, лінгвістичними та ін. дослідженнями. Засновниками товариства були здебільшого члени київської Старої Громади: В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, О. Лашкевич, М. Лисенко, О. Русов.
305. Очевидно, йдеться про Українську націонал-демократичну партію (УНДП), засновану в грудні 1899 р. у Львові членами колишньої Української радикальної партії (І. Франком, М. Грушевським, В. Охримовичем, В. Будзиновським, Є. Левицьким, Т. Окуневським Т. Савойкою). Виступала за демократизацію політичного життя в Австро-Угорщині з використанням легальних парламентських засобів; рівноправ'я українського і польського населення в Галичині; створення українського Коронного краю; запровадження прогресивного податку, викуп великих земельних володінь і наділення селян землею. Народний комітет – вищий орган партії – очолював Ю. Романчук. Офіційний друкований орган – газета «Діло». У 1919 р. реорганізована в Українську трудову партію.
306. Корш Федір Євгенович (1843–1915) – російський і український учений-мовознавець, перекладач і поет. Професор Московського (1877–1900), Новоросійського університетів (Одеса, 1890–1892) та Лазаревського інституту східних мов (Москва). Дійсний член НТШ. Академік Петербурзької академії наук, очолював Східну комісію Московського археографічного товариства, Діалектологічну комісію академії, Комісію для редакції українського перекладу Євангелія (з 1905), Товариство слов'янської культури. Ініціював (разом з П. Фортунатовим та О. Шахматовим) доповідь-записку «Про скасування утисків друкованого малоруського слова» (1905), внаслідок чого ряд обмежень було знято.
307. Перші переклади Св. Письма живою українською мовою почали з'являтися в Україні, починаючи з XVI ст. під впливом реформаційних настроїв у Західній Європі. Як відомо, найціннішим з них є «Пересопницьке Євангеліє» (1561). Після того, як українська православна церква була підпорядкована Московському патріархату (1685), російський уряд, вбачаючи в ужитку української мови в церковних книгах вияв українського сепаратизму, заборонив друк церковних книжок, які могли відрізнятися від московських. У XIX ст. Г. Квітка-Основ'яненко в Харкові та М. Шашкевич у Галичині починають перекладати витяги з Нового Заповіту українською мовою. З'являються також «Псалми, переложені на малоруське наречіє» М. Максимовича, переклад Євангелія та Діань Апостольських П. Морачевського. Останній переклав свій переклад Синоду російської церкви та Російській академії наук, яка прихильно поставилася до пропозиції дати цей переклад до друку. Синод негативно сприйняв переклад і заборонив його. Лише під тиском революційних подій у 1906 р. переклад Євангелія П. Морачевського побачив світ. Він був зредагований єпископом Подільським Парфенієм.
308. Баженов Іван Васильович (1855–?) – російський письменник, викладач Костромської духовної семінарії.

309. Вергун Дмитро Миколайович (1871–1951) – галицький громадський діяч москвофільського напрямку, філолог, журналіст і поет. Під час навчання у Віденському університеті приєднався до руху неославістів. У 1900–1905 рр. видавав журнал «Славянский век» (Відень). За участь у слов'янському русі неодноразово був заарештований. У 1905 р. видав «Немецкий Drang nach Osten в цифрах и фактах» – праця перекладена багатьма європейськими мовами. У 1907 р. переїхав до Росії, де працював у слов'янському відділі часопису «Новое время» (Петербург) та керував підготовкою слов'янських форумів у Празі (1908), Петербурзі (1909), Софії (1910). У 1919 р. – один з ініціаторів створення у складі Росії автономної Карпатської Русі зі східнослов'янських земель. З 1921 р. жив в еміграції у Чехословаччині, згодом – у Югославії та США.
310. Ймовірно, мова йде про Крамаржа Карела (1860–1937) – чеського політичного діяча, правника й економіста. Один із провідників націоналістичної течії «младочехів» та ідеолог чеського націоналістичного руху. З 1894 р. – посол до Австрійського парламенту. У 1916 р. за політичну діяльність засуджений до смертної кари, 1917 р. амністований. 1918 р. очолив чеську народно-демократичну партію. У 1918–1919 рр. – прем'єр-міністр ЧСР.
311. Мазепа Іван Степанович (1639–1709) – гетьман України (1687–1709). Прагнув об'єднати українські землі, насамперед Гетьманщини, Правобережжя, Запорозжя, а також Слобожанщини й Ханської України і встановити міцну автократичну гетьманську владу у становій державі європейського типу, із збереженням традиційної системи козацького устрою. Незважаючи на те, що І. Мазепі вдалося створити нову, провідну старшинську верству, яка була тісно зв'язана з ним, його планам весь час перешкождала потужна опозиція, що виступала проти гетьманського абсолютизму. Велике невдоволення старшини викликала політика І. Мазепи, спрямована на порозуміння з Москвою, що прагнула обмеження політичної автономії України. Переконавшись у неспроможності автономістської політики, І. Мазепа приєднався до анти-московської коаліції під час Північної війни. До цього союзу 28.03.1709 р. вступив і кошовий отаман Запорозької Січі К. Гордієнко. Але українсько-російська війна 1708–1709 рр, яка розгорталася на території України, закінчилася поразкою союзників.
312. Виговський Іван (пом. 1664) – гетьман України (1657–1659). Один з найближчих співробітників Б. Хмельницького. Уклав Гадяцьку унію з Польщею, за якою Гетьманщина мала увійти до реформованої Речі Посполитої як Велике Князівство Руське з окремим сеймом, адміністрацією і військом.
313. Дорошенко Петро Дорофійович (1627–1698) – гетьман України (1665–1676). У боротьбі за державну незалежність України намагався спертися на союз із Туреччиною та Кримом.
314. Тесленко Архип Юхимович (1882–1911) – український письменник. Родом із селянської сім'ї на Полтавщині. Навчався в Харківській церковній учительській школі, з якої був виключений за «вільнодумство». Працював дрібним канцеляристом. У 1905 р. за участь у селянських заворушеннях був заарештований, після другого арешту у 1906 р. засланий спочатку на Вологодщину, а потім у В'ятську губернію. Повернувся на батьківщину хворий на сухоти та виснажений засланням і невдовзі помер.
315. «Московские ведомости» – російський часопис, який видавався формально Московським університетом у 1756–1917 рр. у Москві. Газета була створена указом імператриці Єлизавети І. Тривалий час залишалася єдиним друкованим часописом Москви.
- «Свет» – чорносотенний часопис, який видавався з 1908 р. у Петербурзі, у 1913–1915 рр. – під редакцією І. Баженова.

316. Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович (1595–1657) – гетьман України (з 1648 р.), творець української козацької держави.
317. Гетьман Лівобережної України І. Брюховецький (1663–1668) уславився своєю відвертою промосковською політикою.
318. «Історія Русів» – твір української національно-політичної думки кінця XVIII – початку XIX ст., в якому знайшли своє відображення процеси історичного розвитку України від найдавніших часів до 1769 р. Уперше видана О. Бодянським 1846 р. у Москві.
319. Немоловський Петро Іринейович – земський лікар на Житомирщині, приятель родини Косачів. Лікар Лесі Українки. Родом з Хотинського повіту Бессарабії. З Є. Чикаленком познайомився в Полтаві на відкритті пам'ятника І. Котляревському (1903 р.).
320. Холодний Петро Іванович (1876–1930) – український громадсько-політичний діяч, видатний маляр-імпресіоніст, учений-хімік. Професор Київського політехнічного інституту. Член Українського наукового товариства, ТУП, київського товариства «Просвіта» й УРАП (згодом – УПСФ). У 1917 р. директор І-ї Київської української гімназії, один з організаторів Товариства шкільної освіти та Всеукраїнської учительської спілки. Член Української Центральної і Малої рад. З 12.09.1917 р. – тов. генерального секретаря (міністра) освіти в урядах УНР і Української Держави (1917–1920). У його помешканні в Києві (Бібіковський бульвар (нині – бульвар Т. Шевченка), 46, пом. 8) відбувалися 30.04–1.05.1918 р. наради членів УСДРП, УПСР і УПСФ з приводу входження представників цих партій до кабінету міністрів Української Держави. З його ім'ям пов'язана реформа шкільної освіти, видавнича справа, розвиток мистецьких закладів в Україні. Член комісії з організації ВУАН. З 1920 р. жив в еміграції у Польщі. Співзасновник гуртка діячів українського мистецтва у Львові. Як хімік здійснював пошуки технічних засобів вдосконалення малярської техніки.
321. Бурачек Микола Григорович (1871–1942) – український маляр, письменник і мистецтвознавець. Освіту набув у Краківській академії образотворчого мистецтва та Парижі. Один із засновників і викладачів Української академії мистецтв, Київського інституту театрального мистецтва. З 1925 р. – директор Харківського художнього технікуму, а з 1927 р. – професор Харківського художнього інституту.
322. Родічев Федір Ізмайлович (1854–1933) – російський політичний діяч, член Державної Думи I, II, III та IV скликань (1906–1917), великий земельний власник, правник. Прихильник ідей О. Герцена і представник земського лібералізму. Був одним із засновників журналу «Освобождение», активний діяч «Союза освобождения» та «Союза земцев-конституционалистов», у 1905 р. – один з організаторів партії кадетів і член її ЦК. Вважався одним з найкращих думських ораторів, за темпераментні виступи сучасники називали його «першим тенором» кадетської партії. Широкого розголосу набув інцидент за участі Ф. Родічева і голови Ради міністрів П. Столипіна на засіданні III Думи 17.11.1907 р., коли під час свого виступу про воєннопольові суди він назвав шибениці «століпінським галстуком». П. Століпін демонстративно залишив зібрання та викликав оратора на дуель. Після вибачень, які Ф. Родічев приніс П. Століпіну, був позбавлений участі в роботі Думи протягом 15 засідань. У 1917 р. – комісар Тимчасового уряду у справах Фінляндії. Підтримав виступ Л. Корнілова. Обраний до Установчих зборів. З 1918 р. – в еміграції.
323. Петро I, Петро Олексійович Романов (1672–1725) – російський цар (1682–1725), з 1721 р. – імператор. Проводив централізаторську політику обмеження політичної авто-

номії України. Після шведсько-української поразки в Полтавській битві з наказу Петра I була зруйнована гетьманська столиця Батурин і винищено понад 14 тис. його мешканців. Близько 30 тис. прихильників гетьмана І. Мазепи замордовано. У 1709 р. за його наказом скорочено кількість студентів Києво-Могилянської академії; діяльність найкращих українських науково-просвітницьких діячів було перенесено до Москви. Обмежив владу гетьмана, а після смерті І. Скоропадського (1722) заборонив обирати його наступника. Контроль над державними справами України перейшов у руки Малоросійської колегії (1722), чим фактично було зупинено діяльність української державної системи управління. Спроба наказного гетьмана П. Полуботка відстояти українську автономію спричинила нові репресії: гетьман і вища старшина були ув'язнені.

324. «Одесские новости» – щоденна літературна, громадсько-політична, комерційна і довіскова газета ліберального напрямку. Видавалася в Одесі у 1884–1917 рр. Редактори-видавці: М. Тульчинський, О. Черепенников, О. Старков. У газеті співробітничав В. Жаботинський, спочатку як іноземний кореспондент, згодом як член редакції та автор фейлетонів.
325. Очевидно, йдеться про Квятковського Григорія Івановича (1858–1932) – українського громадського діяча, відомого науковця, колекціонера творів мистецтва. Доктор медицини. Працював земським лікарем в Остерському повіті, служив у медичному департаменті. У 1893–1895 рр. під час епідемії холери у Волинській губернії та на Кавказі організував ефективні заходи для локалізації спалаху. Пізніше працював у київській лікарні. Зібрав велику колекцію картин, які 1923 р. передав Київському міському музею.
326. Шкляревич Петро Данилович (1841–?) – російський політичний і земський діяч, великий земельний власник на Полтавщині. Походив зі шляхетського роду. За фахом – військовий інженер. З 1891 р. очолював Полтавську земську управу, депутат II Державної Думи і член Державної ради. Належав до партії октябристів.
327. Капніст Іполит Іполитович, граф (1877–?) – великий землевласник Хорольського повіту, агроном, депутат Державної Думи III і IV скликань від Полтавської губернії, октябрист. Входив до складу переселенської і земельної комісії Думи.
328. Славинський Максим Антонович (1868–1945) – український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист, поет і перекладач. За фахом – правник. Активний діяч української громади в Петербурзі, у 1905 р. – депутат I Державної Думи. Як публіцист і редактор тісно співпрацював з Є. Чикаленком, з яким його також єднала діяльність у ТУП. Редагував газети «Свобода і право», «Свободная мысль», «Украинский вестник». Видав енциклопедичний двотомник «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914–1916). Автор значної кількості перекладів західноєвропейських авторів, у т. ч. Г. Гейне (дві книжки перекладені у співпраці з Лесею Українкою), а також творів Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаніка російською та ін. мовами. У 1917 р. – член Української національної ради в Петрограді, представник Центральної Ради при Тимчасовому уряді. З травня 1918 р. – член ради Міністерства закордонних справ. Тимчасовий представник Української Держави на Дону. 24.10–11.11.1918 р. – міністр праці Української Держави. Голова дипломатичної місії УНР у Празі (1919). В еміграції жив у Чехословаччині. Заарештований радянськими спецслужбами, помер у в'язниці.
329. Катерина II (уродж. Софія Августа Фредеріка Ангальт-Цербст-Дорнбург, Sophie Auguste Friederike von Anhalt-Zerbst-Dornburg, 1729–1796) – російська імператриця (1762–1796) дому Романових. Дружина імператора Петра III, мати імператора Павла I. Епоха її правління

вважається «золотим віком» російського імперського абсолютизму. Її заходами Україна була остаточно інтегрована до складу Російської імперії (скасовано гетьманство (1764), ліквідовано Запорозьку Січ (1775), розформовані козацькі полки на Лівобережжі (1783) й поширено кріпацтво на українські землі).

330. Ковалевський Максим Максимович (1851–1916) – російський громадсько-політичний діяч, учений-історик і правник. Народився у шляхетській родині в Харкові, де одержав університетську освіту. Фахівець у галузі державного права європейських країн. У 1877–1887 рр. – професор Московського університету, 1905–1916 рр. – Петербурзького. Один із засновників Російської вищої школи суспільних наук у Парижі (1901), академік Петербурзької академії наук (1914). Член І Державної Думи від Харківської губ. і Державної ради від академічних організацій та університетів. Один із засновників партії демократичних реформ, згодом – партії прогресистів, у 1912–1914 рр. – член її ЦК.
331. Стахович Михайло Олександрович (1861–1923) – російський політичний і земський діяч, поет. Правник за освітою. За політичними поглядами близький до ліберальних слов'янофілів. У 1905 р. був одним з діяльних організаторів партії октябристів. Депутат I та II Державних Дум та Державної ради від Орловської губернії. Після Лютневої революції призначений Тимчасовим урядом генерал-губернатором Фінляндії. Емігрував до Франції.
332. Кассо Лев Арістидович (1865–1914) – російський державний і земський діяч, правник за фахом. Мав великі земельні посілости у Бессарабії. Професор цивільного права Харківського і Московського університетів. З 1911 р. очолював Міністерство освіти. На цій посаді прагнув обмежити ліберальні поступки в усіх галузях освіти, зроблені під час революції 1905–1907 рр. Було звільнено чимало університетських професорів за т. зв. «вольнодумство». Найбільший розголос мав скандал («справа Кассо») в Московському університеті, коли 1911 р. на знак протесту проти репресій, які вчинялися щодо учасників студентських заворушень, керівництво Московського університету подало до демісії. Л. Кассо прийняв відставку, фактично солідаризувавшись із поліцією. Тоді університет демонстративно залишили близько 130 викладачів.
333. Багалій Дмитро Іванович (1857–1932) – український громадський діяч, учений-історик. Учень В. Антоновича. Професор (з 1887) і ректор (1906–1910) Харківського університету. Член Державної ради в Петербурзі від університетів (1906, 1910–1914). До 1917 р. – харківський міський голова, один із засновників Харківської громадської бібліотеки, Товариства грамотності, Харківського історично-філологічного товариства й Історичного архіву. У 1918 р. – член комісії для заснування УАН, академік і перший голова Історично-філологічного відділу. У 1920-х роках очолював Харківське наукове товариство при ВУАН, науково-дослідну кафедру історії України. Є. Чикаленко познайомився з ним у 1881 р. у Києві в будинку В. Антоновича.
334. Грім Давид Давидович (1864–1941) – російський державний діяч, правник за фахом. Син Д. І. Грімма (1823–1898) – російського архітектора, академіка Імператорської академії мистецтв. Викладав римське право в Імператорському училищі правознавства.
335. Піхно Дмитро Іванович (1853–1913) – російський економіст, журналіст, політичний і державний діяч, російський шовініст. У 1878–1913 рр. – редактор газети «Киевлянин», після 1905 р. – голова Київського відділення «Союза русского народа». У 1908 р. – один із засновників «Русского окраинного общества». Незважаючи на властивий йому антисемітизм, виступав проти фальсифікацій у справах Дрейфуса і Бейліса.

336. Дурново Петро Миколайович (1845–1915) – російський державний діяч. За освітою – фахівець із морського права. З 1872 р. обіймав прокурорські посади. У 1880–1881 рр. – тов. прокурора Київської судової палати. З жовтня 1881 р. – на керівних посадах у Міністерстві внутрішніх справ, у т. ч. у 1884–1893 рр. – директор Департаменту поліції, згодом – тов. міністра внутрішніх справ. У 1905–1906 рр. очолював Міністерство внутрішніх справ. Під час революції 1905–1907 рр. – прихильник жорстких заходів, підтримував чорносотенні організації. У Державній раді (1906–1915) – лідер правих. Германофіль. Застерігав Миколу II від війни з Німеччиною, передбачаючи крах імперії. Це, зокрема, відображено у відомій «Записці Дурново» від лютого 1914 р.
337. Саблер Володимир Карлович (1847–1929) – російський державний діяч, за фахом юрист. У 1872–1873 рр. викладав у Московському університеті. У 1883–1892 рр. – управляючий канцелярією Синоду, тов. обер-прокурора, обер-прокурор Святішого Синоду Російської імперії (1911–1915). Знаходився під заступництвом Г. Распутіна. Протягом 1918–1925 рр. неодноразово був заарештований, у 1926 р. засланий.
338. Акімов Михайло Григорович (1847–1914) – російський політичний і державний діяч, за фахом – правник. Обіймав різні посади в судових палатах, зокрема в 1894 р. очолював Одеську судову палату. На посаді генерал-прокурора заарештував членів Петербурзької ради робітничих депутатів (Г. Хрустальова-Носаря, Л. Троцького та ін.) У 1906 р. після звільнення з посади міністра юстиції, – член Державної ради і сенатор, а з 1907 р. – голова Державної ради.
339. Голубев Іван Якович (1841–1918) – російський державний діяч, фахівець із цивільного права. Службову кар'єру розпочав у 1860 р. роботою в Сенаті, згодом працював і в Міністерстві юстиції. З 1878 р. – обер-прокурор Цивільного касаційного департаменту Сенату. З 1895 р. – член Державної ради, у 1914–1915 рр. – віце-голова Державної ради.
340. Васильєв Олександр Васильович (1853–1929) – російський учений, математик і громадський діяч. Професор Казанського університету. Депутат I Державної Думи і Державної ради від Академії наук, провідний діяч партії кадетів, член ЦК. Наприкінці 1920-х років емігрував до Франції.
341. Енгельгард Борис Олександрович (1877–1962) – російський військовий і політичний діяч. Учасник російсько-японської війни. Депутат IV Державної Думи. Активний учасник Лютневої революції, перший революційний комендант Петрограда. З листопада 1918 р. – командир політичної частини Добровольчої армії в Києві, з грудня 1918 р. – в Одесі. У 1919 р. очолював відділ пропаганди при головкомі Збройних сил Півдня Росії. Емігрував до Франції, згодом – до Латвії.
342. Соболевський Олексій Іванович (1857–1929) – російський філолог-славіст, палеограф і фольклорист. Професор Київського (1882–1888), Петербурзького університетів, дійсний член Російської академії наук. Досліджував старослов'янську мову, історію російської мови, літературні пам'ятки, у т. ч. українські княжої доби. Відстоював російську шовіністичну концепцію єдиної «руської» мови з основними діалектами: «великоруським» та «малоруським».
343. Мова йде про Черкасова Миколу Гавриловича (1861–1929) – російського громадського і земського діяча, за фахом – правника. З 1900 р. очолював Подільську повітову земську управу і деякий час – Московську повітову земську управу. Депутат III і IV Державних Дум, належав до октябристів.
344. Распутін Григорій Юхимович (1872–1916) – фаворит Миколи II і цариці Олександри Федорівни. Мав необмежену довіру царської родини. Придворні кола, що його підтримували, вико-

ристовували гіпнотичні можливості Г. Распутіна для впливу на імператора і реалізації власних інтересів. Убитий групою монархістів, які намагалися врятувати престиж монархії.

345. «Объединённое дворянство» – політична організація станового дворянства у Російській імперії, яка існувала в 1906–1917 рр. Як колективні члени до її складу входили губернські дворянські зібрання. Організація дотримувалася національно-монархічних поглядів, відстоювала непорушність привілеїв дворянства і помісного землеволодіння. Провідну роль в організації відігравали: О. Бобринський, М. Марков, В. Пуришкевич та ін.
346. Йдеться про Валентина Івановича Яковенка (1859–1915) – українського журналіста, книговидавця і громадського діяча, популяризатора творчості Т. Шевченка. У 1910 р. здійснив 3-тє видання «Кобзаря» за редакцією В. Доманицького; 1911 р. видав найповніший на той час 2-томник творів Т. Шевченка. Автор книг «Т. Г. Шевченко. Его жизнь и литературная деятельность» (1894).
347. Грузенберг Оскар Йосипович (Ізраїль Йосипович) (1866–1940) – російський юрист і громадський діяч. Брат філософа і психолога С. Грузенберга. Освіту здобув на правничому факультеті Київського університету. Вів карні справи і виступав адвокатом у відомих письменників та політичних діячів М. Горького, В. Короленка, П. Мілюкова, Л. Троцького та ін. У 1913 р. був одним із захисників на процесі у справі М. Бейліса. Член партії кадетів. Обраний до Всеросійських установчих зборів по єврейському списку. Емігрував.
348. «Теорією Погодіна-Соболевського» умовно називається (за прізвищами двох авторів) антинаукова концепція про начебто російський етнічний характер населення Наддніпрянщини (насамперед Києва та Київщини) за часів давньої Русі й неавтохтонне походження українців на цих землях. Теорія пов'язана з новим етапом розвитку російського шовіністичного мовознавства як складової імперської політики поборювання національних духовних основ українців, у першу чергу їхньої історії та мови. У результаті українська мова трактувалася в Росії виключно як наріччя російської. Зародження теорії пов'язане з ім'ям російського історика і журналіста М. Погодіна та його статтею «Записки о древнем языке русском» (1856), яка стала приводом до дискусії з українським ученим М. Максимовичем на сторінках московського слов'янофільського часопису «Русская беседа». М. Погодін доводив, що населення Київщини (літописні поляни) мало російський етнічний характер, але змушене було мігрувати на північний Схід під тиском монгольської навали. За його концепцією сучасне українське населення Наддніпрянщини з'явилося нібито внаслідок міграції етнічного елементу з ареалу Карпат у XIII–XIV ст. На підставі цієї «теорії» обґрунтовувалися претензії Росії на давньоруську культурно-історичну спадщину. Антинауковий характер «теорії М. Погодіна» довели М. Максимович («Филологические письма к М. П. Погодину», 1856; «Ответные письма к М. П. Погодину», 1857; «Новые письма к М. П. Погодину. О старобытности малороссийского наречия», 1863) і О. Котляревський (ст. «Были ли малоруссы исконными обитателями Полянской земли или пришли из-за Карпат в XIV в.?,» 1862).

Пізніше «теорія» М. Погодіна була підтримана і розвинута російським філологом О. Соболевським. У своїх працях («Очерки из истории русского языка», 1884; «Лекции по истории русского языка», 1888), описуючи фонетичні особливості рукописів українського походження, тенденційно називав їх «галицько-волинськими», наголошуючи, що начебто в Києві та Чернігові розмовляли «по-великоруськи» і т. п. Фактично надав «теорії» М. Погодіна нового імпульсу і відновив дискусію з українськими вченими. Зокрема, йдеться про

праці А. Кримського «Филология и погодинская гипотеза» (1904), «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» (1906), «Древнекиевский говор» (1906), «Украинская грамматика...» (1907); П. Житецького – «По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV веках» (1888); О. Шахматова – «К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей» (1899), «Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка» (1916), які доводили антинауковий характер «теорії» М. Погодіна–О. Соболевського.

349. Туган-Барановський Михайло Іванович (1865–1919) – український громадсько-політичний діяч, учений-економіст. Народився у шляхетській родині на Харківщині. Освіту здобув в університетах Харкова і Москви, студіював економічні науки в Англії. Професор політичної економії Петербурзького університету, співробітник марксистських видань «Новое слово», «Начало» та ін. У 1895 р. вступив до Вільного економічного товариства і брав активну участь у дискусіях народників і марксистів. У 1895–1907 рр. – легальний марксист, згодом – кадет, з 1917 р. – член УПСФ, автор програми партії. Активно співробітничав у ТУП, публікував статті в газеті «Рада». Підтримував тісні зв'язки з Є. Чикаленком. Улітку 1917 р. повернувся в Україну, працював деканом юридичного факультету Українського народного університету в Києві. 8.09.–14.12.1917 р. – генеральний секретар фінансів і виконуючий обов'язки генерального секретаря торгу і промисловості УНР. Голова Ради Українського центрального кооперативного комітету й Українського товариства економістів. 1918 р. – радник Міністерства фінансів Української Держави, автор економічного проекту, який забезпечив стабільність української грошової системи з високим курсом національної валюти. Один із засновників УАН, голова її соціально-економічного відділу. Помер у січні 1919 р. під час поїздки до Парижа в складі делегації УНР на Мирову конференцію.
350. Потебня Олександр Опанасович (1835–1891) – український і російський учений-філолог, засновник т. зв. психологічного напрямку в слов'янському мовознавстві. Автор праць із загального мовознавства, фонетики, наголосу, граматики, семантики, етимології, діалектології, теорії словесності, фольклору, етнографії; досліджень про походження мови, взаємозв'язок мови та мислення тощо. Професор Харківського університету. Дійсний член Петербурзької академії наук з 1875 р. Попри заборону та утиски українських національно-культурних традицій досліджував історію української мови і літератури, усну народну творчість. Теоретично обґрунтував невід'ємне право кожного народу розвивати й реалізовувати свої духовні набутки рідною мовою.
351. Є. Чикаленко мав на увазі М. Стаховича (див. прим. 331) та його батька – Стаховича Олександра Олександровича (1858–1915) – орловського поміщика і земського діяча, члена II Державної Думи. Один із засновників партії кадетів. На початку Першої світової війни був одним із фундаторів і керівників Всеросійського земського союзу.
352. Львов Микола Миколайович (1867–1944) – російський політичний і державний діяч, за освітою – правник. Належав до партії кадетів, член її ЦК. Депутат I, III та IV Державних Дум. У 1912 р. став одним із засновників партії «прогресистів». У грудні 1912 р. – листопаді 1913 р. – тов. голови Думи. 2.03.1917 р. призначений комісаром Тимчасового комітету Державної Думи над дирекцією імператорських театрів. Учасник Білого руху. Як журналіст висвітлював діяльність командування Збройних сил Півдня Росії. Видавав газету «Великая Россия». З 1920 р. перебував в еміграції у Югославії. З 1921 р. мешкав у Франції, член ЦК Російського народно-монархічного союзу.

353. Хом'яков Микола Олексійович (1850–1925) – російський державний діяч, великий землевласник, правник за фахом. Син поета і філософа Олексія Хом'якова, хрещеник М. Гоголя. Перший голова Державної Думи III скликання (1907–1910). Депутат I–IV Державних Дум. Один із засновників та лідерів партії октябристів. Очоливши III Державну Думу, формально заявив про свою позапартійність, супротивник аграрної реформи П. Столипіна. У 1918 р. – член російської делегації в Яссах, голова товариства Червоного Хреста у Добровольчій армії. Емігрував.
354. Маклаков Микола Олексійович (1871–1918) – російський державний діяч. З 1894 р. – чиновник особливих доручень при Московській казенній палаті, згодом очолював відділення губернських казенних палат у Тамбові та Полтаві. З 1909 р. – чернігівський губернатор. У 1913 р. очолив Міністерство внутрішніх справ Російської імперії. У 1915 р. – член Державної Думи, де належав до правих, у 1916 р. виступив з ініціативою розгону Державної Думи. Заарештований у лютому 1917 р. Розстріляний ВЧК.
355. Дорошевич Влас Михайлович (1865–1922) – російський журналіст, публіцист, театральний критик, відомий фейлетоніст кінця XIX – початку XX ст. Кар'єру розпочав в одеських часописах, згодом працював у редакціях «Московского листка», «Петербургской газеты», «Будильника». У 1902–1917 рр. редагував «Русское слово».
356. Залеський Богдан-Юзеф (Zaleski Bohdan Józef, 1802–1886) – польський поет родом із Київщини, один з головних представників «української школи» у польській літературі, після польського повстання 1830–1831 рр. емігрував за кордон. На форму і зміст поезій Б. Залеського великий вплив справили українські народні пісні.
- Стаття В. Липинського «Богдан Залеський. З нагоди святкування 25-літніх роковин його смерті в “Колі дневниківів і літераторів” у Києві» була опублікована за підписом у газеті «Рада» (під псевдонімом В. Правобережець) (1911. – № 292. – 29 грудня (11 січня 1912). – С. 1–3).
357. Джиджора Іван Миколайович (1880–1919) – український історик і публіцист, громадський діяч. Учень і співпрацівник М. Грушевського. Дійсний член НТШ, секретар археографічної, член бібліографічної та статистичної комісії товариства. Співробітник київської редакції «ЛНВ», Історичного товариства Нестора Літописця. У 1916 р. був торгово-промисловим референтом при окружній команді австро-угорських військ у Польщі. До грудня 1918 р. – військовий комендант ЗУНР у Раві-Руській.
358. Євшан Микола (1889–1919) – український літературний критик, військовий діяч. Належав до модерністської течії в літературній критиці. У січні–квітні 1919 р. входив до редакційного комітету газети «Нове життя», яку видавала в Станіславові УПСР (центральної течії). Перебував на командних посадах в УГА, помер від тифу.
359. Бехтерев Володимир Михайлович (1857–1927) – видатний російський медик-психіатр, невропатолог, засновник патопсихологічного напрямку в російській медицині. У 1907 р. заснував у Петербурзі психоневрологічний інститут, який нині носить його ім'я. У травні 1918 р. створив Інститут мозку та психічної діяльності.
360. Отт Дмитро Оскарович (1855–1929) – російський учений-медик, професор медінституту в Петербурзі. З 1893 р. – директор Імператорського клінічного повивального інституту.
361. Веретенников Олексій Порфірович (1860–1917) – російський військовий і державний діяч правого табору. За фахом – військовий інженер, гідротехнік. Київський і костромський губернатор, покровитель чорносотенних організацій. У серпні 1906 р. призначений київським губернатором, але на цій посаді довго не затримався через особисті стосунки з гене-

рал-губернатором В. Сухомлиновим, який не підтримав його відверту чорносотенну позицію. У грудні 1906 р. призначений костромським губернатором. Член Російського зібрання, приятель Г. Распутіна.

362. Йдеться про членів «Союзу освобождения» – нелегального політичного об'єднання земської ліберальної інтелігенції в Росії у 1904–1905 рр., основу якого становили прихильники часопису «Освобождение». Установчий з'їзд, який відбувся в Петербурзі 3–5 січня 1904 р., затвердив програму союзу: конституційна монархія, загальні вибори, захист «інтересів трудящих мас» та право націй на самовизначення. Мав осередки у 22 великих містах імперії. Головою був обраний І. Петрункевич. На початку революції 1905–1907 рр. «освобожденцы» активізували свою діяльність. 4-й з'їзд «Союзу освобождения» (23–25.08.1905 р., Москва) висловився за створення спільно з «Союзом земцев-конституціоналістів» партії кадетів, після створення якої у жовтні 1905 р. припинив свою діяльність.
363. Кримський Агатангел Юхимович (псевд. А. Хванько 1871–1942) – український мовознавець, історик, сходознавець, поет і перекладач. Походив з татарського роду. Знав шістдесят мов. Його палка любов до України сформувалася під впливом П. Житецького і М. Драгоманова під час навчання у Колегії П. Галагана. Освіту здобув у Лазаревському інституті східних мов та Московському університеті. З 1898 р. працював у Лазаревському інституті, з 1901 р. очолював кафедру арабської лінгвістики, професор арабської літератури та історії мусульманського Сходу. З 1918 р. жив у Києві, де став неодмінним секретарем заснованої у 1918 р. УАН. В Академії наук очолював історико-філологічний відділ, кабінет арабо-іранської філології, комісію словника живої мови, комісію історії української мови, діалектологічну та правописну комісії. З 1921 р. – директор Інституту української наукової мови. Брав участь у Першому Всеукраїнському Церковному Соборі (1921), який підтвердив автокефалію Української автокефальної православної церкви. У 1930-ті роки був практично усунений від науково-викладацької роботи в академічних установах України і навчальних закладах. 1941 р. заарештований органами радянської влади.
364. Після того, як В. Сухомлинов у 1905 р. одержав призначення на посаду київського, подільського і волинського генерал-губернатора, він склав протекцію Павлу Савичу, з яким товаришував і який служив під його командуванням у Київській військовій окрузі. П. Савич у 1906 р. обійняв посаду київського губернатора, у 1907 р. – начальник штабу Іркутської військової округи.
365. Сумцов Микола Федорович (1854–1922) – український громадський діяч і вчений: етнограф, літературознавець, історик. Народився в Петербурзі у дворянській родині. Професор Харківського університету, з 1880 р. – незмінний секретар, з 1887 р. – голова Історико-філологічного товариства при Харківському університеті. Член-кореспондент Петербурзької АН (з 1905 р.), дійсний член НТШ (з 1908 р.), ВУАН (з 1919 р.). Був одним з перших дослідників, які вивчали зв'язок поетичної творчості Т. Шевченка з фольклором.
366. Григорович-Барський Дмитро Миколайович (1871–1958) – київський адвокат, захищав М. Бейліса. Голова київського комітету партії кадетів. У 1917 р. очолював Київську судову палату, був тов. голови виконкому Ради об'єднаних громадських організацій. Голова російської секції перекладачів в ООН.
367. Полторацький Іван (1872–1914) – український громадсько-політичний і кооперативний діяч. Член київської Громади і ТУП. Належав до партії кадетів. Організатор і голова «Товариства взаємного забезпечення життя» в Києві.

368. Шольп Євген Густавович (1876–?) – російський політичний діяч німецького походження. Член уманського окружного суду. Член партії кадетів, очолював її київську організацію. Депутат I Державної Думи від Київської губернії. Підписав «Виборзьку відозву» і був заарештований.
369. «Народна воля» – революційна організація, яка виникла у 1879 р. після розколу партії «Земля і воля» і розпаду терористичної групи «Свобода або смерть». Головним методом діяльності був терор, яким намагалися трансформувати політичну ситуацію в Російській імперії та розпочати перебудову суспільства. Найбільш відомі народовольці: С. Перовська, В. Фігнер, А. Желябов, О. Михайлов, М. Морозов, С. Халтурин, Ю. Богданович та ін.
370. Лукасевич Євмен Кирилович (1871–1929) – український громадський діяч, публіцист, лікар за фахом. Родом із Буковини. З 1905 р. мешкав у Києві. У 1917–1918 рр. був організатором Українського Червоного Хреста. У 1918 р. очолював українську дипломатичну місію у Швейцарії. З 1921 р. – в еміграції у Польщі. Видавець газети «Українська трибуна» (1921) і журналу «Українські медичні вісті» (1926).
371. Короленко Володимир Галактіонович (1853–1921) – російський письменник українського походження. Родом з Волині. Освіту здобув у Петербурзькому технологічному інституті, Петровській академії землеробства в Москві. Активний діяч народницького руху, за свої політичні переконання неодноразово зазнавав арешту і перебував на засланні. З 1900 р. жив у Полтаві. Обстоював ідею широкого обласного самоврядування, повної свободи культурно-національного розвитку і виступав проти територіально-національної автономії України. Є. Чикаленко у своїх «Спогадах» наводить його як приклад обрусіння українців, які одержали «російську університетську освіту» і через те стали «російськими письменниками», а визнаючи себе «московськими демократами», не сприймали українського національно-визвольного руху (Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К.: Темпора, 2003. – С. 138, 164).
372. «Русская мысль» – найбільш популярний щомісячний літературно-політичний журнал Російської імперії. Видавався в Москві з 1880 р. Заборонений більшовиками у 1918 р. Видання біло відновлено у Софії, згодом у Празі й Парижі, остаточно припинено у 1927 р.
373. «Утро России» – російська газета, яка в 1907–1917 рр. видавалася на кошти П. Рябушинського. Він же керував редакційним комітетом.
374. «Kurier Warszawski» – політично-інформаційна щоденна газета, яка видавалася в 1821–1939 рр. у Варшаві. У XX ст. за політичною орієнтацією близька до польської національної демократії.
375. «Ukrainische Rundschau» – німецькомовний український суспільно-політичний часопис. Виходив у Відні в 1906–1914 рр.
376. Очевидно, йдеться про газету «Рада». – Див. прим. 2.
377. Олесницький Євген (1860–1917) – український галицький громадсько-політичний діяч, адвокат, економіст і публіцист. Один з лідерів Української національно-демократичної партії. У 1907–1917 рр. – депутат австрійського парламенту, у 1900–1910 рр. – галицького сейму. Активно відстоював політику консолідації всіх українських політичних сил. Від 1915 р. – член Загальної української ради. Член редакції газети «Діло», організатор кооперативного руху в Галичині, співзасновник низки економічних організацій. Автор спогадів «Сторінки з мого життя» (1935).
378. «Дністер» – українське товариство взаємного забезпечення, засноване у Львові 1892 р. Засновники: К. Левицький, В. Нагірний, С. Федак, Д. Савчак і Т. Бережницький. У 1909–1920 рр.

товариством керував С. Федак. У 1929 р. мало 1200 агентств і 95 630 членів, майна на 1972 тис. польських золотих; резервний фонд становив 520 тис. золотих. У 1939 р. товариство було закрито радянською владою.

379. Федак Степан (1861–1937) – український галицький громадський і кооперативний діяч, за фахом – правник. Родом із Перемишля. Засновник і директор товариства взаємних забезпечень «Дністер», член правління Центробанку, Ревізійного союзу українських кооперативів, Земельного і Гіпотечного банків, Української щадниці, віце-президент Крайового банку. В уряді ЗУНР – державний секретар продовольчих справ (1918–1919). У 1920-х роках – голова Союзу українських адвокатів та Українського товариства допомоги інвалідам. Наприкінці 1919 р. по дорозі в Краків зустрічався з Є. Чикаленком у Перемишлі і передав йому гроші від Петра Чикаленка та листи від близьких і рідних.
380. Олесницький Ярослав (1875–1933) – український галицький громадсько-політичний діяч і дипломат, за фахом – правник. Родом із Галича. З 1917 р. – член Української національної демократичної партії, у 1918 р. – Української Національної Ради ЗУНР, у 1919–1921 рр. – радник, 1921–1923 рр. – голова української дипломатичної місії у Великобританії. З 1923 р. займався адвокатською практикою у Золочеві на Львівщині. Один із провідників УНДО, з 1930 р. – депутат польського парламенту.
381. Антонович Дмитро Володимирович (псевд. Муха, 1877–1945) – український громадсько-політичний, державний і культурний діяч, історик мистецтва. Син відомого українського історика В. Б. Антоновича. Зі студентських років активний діяч українського руху, один із засновників і лідерів РУП (1900–1905), УСДРП (1905). Редактор революційних видань «Гасло», «Селянин» (Чернівці, 1902–1903); «Воля» (Харків, 1905). З 1912 р. – викладач історії мистецтв у приватних драматичних школах Києва. Під час Першої світової війни – уповноважений Всеросійського земського союзу. Стояв біля витоків Української Центральної Ради (тов. голови). У вересні 1917 р. обраний тов. голови Київської міської думи. Одночасно не припиняв діяльності за фахом – співголова Комітету українського національного театру, належав до фундаторів Української академії мистецтв. У січні 1918 р. – міністр морських справ УНР. З липня 1918 р. – генеральний консул Української Держави в Швеції. У листопаді 1918 р. входив до складу делегації Українського національного союзу на переговорах із країнами Антанти (Ясси, 17–23.11.1918). У 1919 р. – дипломатичний представник УНР в Італії. У 1921 р. – один із засновників, а в 1928–1930, 1937–1938 рр. – ректор Українського вільного університету у Відні та Празі. Директор Музею визвольної боротьби України у Празі.
382. Левицький Кость (1858–1941) – український галицький громадсько-політичний і державний діяч, учений-правник. Засновник низки українських економічних установ – «Дністер», Центробанк (голова у 1898–1939), «Народна торгівля» та ін. Президент Товариства українських правників у Львові. У 1899 р. – співзасновник, згодом – голова Української національно-демократичної партії. Від 1907 р. – депутат австрійського парламенту, голова українського парламентського клубу, з 1908 р. – посол до галицького сейму. Від серпня 1914 р. очолював Головну українську раду у Відні. 9.11.1918 р. обраний головою Державного Секретаріату ЗУНР. У 1920–1923 рр. – член закордонного уряду Є. Петрушевича у Відні. У 1924 р. повернувся в Галичину, належав до Українського національно-демократичного об'єднання. Протягом 1939–1941 рр. перебував в ув'язненні на Луб'янці у Москві. Після звільнення повернувся до Львова. У липні 1941 р. став засновником і головою Української національної ради – органу,

який мав репрезентувати інтереси українського населення Галичини на окупованій німецькими військами території.

383. Брянчанінов Олександр Миколайович (1874–?) – російський публіцист. З 1912 р. належав до «групи прогресистів». У 1913–1916 рр. видавав у Петербурзі тижневик «Славянское звено».
384. Митрополит Флавіан (світське ім'я – Микола Городецький, 1841–1915) – єпископ Російської православної церкви, митрополит київський і галицький. Духовний письменник. Походив із дворянського роду. Навчався на юридичному факультеті Московського університету, але згодом обрав духовну кар'єру. У 1891–1898 рр. – єпископ холмсько-варшавський, у 1898–1901 рр. – єкзарх Грузії, з 1903 р. – митрополит київський і галицький та архімандрит Києво-Печерської лаври.
385. Гасенко Юрій Миколайович (1894–1933) – український громадсько-політичний і військовий діяч, дипломат, винахідник, дитячий письменник. У 1917 р. – особистий ад'ютант генерального секретаря військових справ С. Петлюри. Член делегації УЦР на мирних переговорах у Бересті. За дорученням Центральної Ради займався організацією інформаційного бюро за кордоном. Посол УНР в Румунії (1919–1920).
386. Ротмістров Григорій Григорович (1864–1940) – український статистик і громадський діяч на Полтавщині, член УРДП та полтавського осередку ТУП. Голова статистичного бюро Полтавського земства, автор статистичних оглядів господарства Полтавщини, у т. ч. у газетах «Рада» і «Рідний край».
387. Арцибашев Михайло Петрович (1878–1927) – російський письменник і публіцист. Автор романів: «Санін», «Миллионы», «У последней черты», драматичних творів «Ревность» і «Война». Як публіцист уславився своїми «Записками писателя». В еміграції гостро критикував більшовицьку владу.
388. Купрін Олександр Іванович (1870–1938) – російський письменник. У 1894–1901 рр. жив в Україні, переважно в Києві, був кореспондентом низки київських газет. Негативно зустрів більшовицький переворот, активно критикував дії влади, висловлював занепокоєння долею російської культури. Мешкав у Гатчині під Петроградом, звідки у 1919 р. емігрував разом з військами генерала Юденича. З 1920 р. жив у Парижі.
389. Текст листа В. Винниченка від 30 липня 1912 р., надісланий у відповідь на лист Є. Чикаленка, опубліковано у виданні: Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки (К.: Темпора, 2010. – С. 227–228).
390. Бачинський Володимир (1880–1927) – український політичний діяч, юрист за фахом, організатор Української національно-демократичної партії, посол до галицького сейму й австрійського парламенту. Після окупації Галичини Польщею виконував обов'язки голови УНДП, яка навесні 1919 р. прийняла назву Української трудової партії. У цій ролі здійснював політичні плани Диктатора Є. Петрушевича. Після того, як Рада амбасадорів визнала приналежність Галичини до Польщі, був несправедливо звинувачений закордонним центром Є. Петрушевича у неспроможності протидіяти цьому. Намагався домовитися з польським урядом стосовно територіальної автономії для українців у кордонах післяверсальської Польщі, що призвело до конфлікту з частиною українського суспільства і власною партією. Покінчив життя самогубством.
391. Міцкевич Адам Бернард (Adam Bernard Mickiewicz, 1798–1855) – польський поет, публіцист і діяч визвольного руху. Пам'ятник А. Міцкевичу у Варшаві було встановлено на добровільні пожертви городян у міському сквері поряд з Королівським трактом. У 1897 р. імператор

Микола ІІ, перебуваючи у Варшаві, був настільки задоволений зробленим йому прийняттям, що дозволив спорудження пам'ятника А. Міцкевичу, але з умовою, що статуя поета буде на голову нижчою статуї фельдмаршала І. Паскевича, який у 1831 р. командував придушенням повстання у Польщі. Польські діячі пішли на хитрість. Під час спорудження постаменту до нього було додано кілька сходинок, і таким чином пам'ятник А. Міцкевичу виявився вищим від пам'ятника І. Паскевичу.

392. «Сільський господар» – крайове українське хліборобське товариство в Галичині, засноване 1899 р. в місті Олеську на Львівщині з ініціативи священника Томи (голова товариства до 1908 р.) і Ю. Дуткевича з метою покращення добробуту селян шляхом модернізації сільського господарства і правового захисту інтересів селян. У 1910 р. товариство мало вже 85 філій, 317 гуртків, 12 500 членів по всій Галичині, видавало двотижневик «Господарський часопис», серію брошур «Бібліотека сільського господаря». Під час Першої світової війни діяльність товариства підупала, відновилася в 1920-х–30-х роках. Припинена радянською владою у 1939 р. Серед провідних діячів – Є. Олесницький, Т. Войнаровський-Столобут, М. Луцький та ін.
393. «Украинская жизнь» – український літературно-науковий і загальнополітичний місячник, виходив у 1912–1917 рр. у Москві російською мовою під фірмою видавця й адміністратора Я. Шеремецького. Часопис мав на меті ознайомлення російських читачів з українськими культурно-національними і суспільними проблемами. Головні редактори: О. Саліковський і С. Петлюра, провідні автори: М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Донцов, С. Єфремов, В. Липинський, М. Могилянський, А. Ніковський, О. і С. Русови та ін.
394. «Свобода» – один з найстаріших українських часописів у США, друкований орган Українського народного союзу. Видавався з 1893 р. як двотижневик, з 1894 р. – тижневик, з 1915 р. виходив тричі на тиждень, з 1921 р. – щоденник, з 1999 р. – тижневик. Його редакторами були: о. Г. Грушка, о. Н. Дмитрів, о. І. Констанкевич, о. С. Макар, о. І. Ардан, А. Цурковський, О. Стеткевич, В. Лотоцький, О. Ревюк, Л. Мишуга, А. Драган, В. Першаковець, З. Сникал, Р. Галешко, І. Ярошевич.
395. Див. прим. 181.
396. Очевидно, Є. Чикаленко мав на увазі Сергія Андрійовича Іванова (1860–1927) – російського діяча, який належав до партії кадетів.
397. Йдеться про лідерів старшинської антигетьманської опозиції В. Кочубея та І. Іскру, які написали донос царю Петру І на гетьмана І. Мазепу.
398. Штейнгель Федір (Теодор) Рудольфович, барон (1870–1946) – український громадсько-політичний і державний діяч, дипломат. Поміщик Рівненського повіту. Освіту здобув на природничому факультеті Київського університету. У своєму маєтку Городок заснував археологічно-етнографічний музей Волині. Член української парламентської фракції у І Державній Думі. Активний діяч ТУП. Член партії кадетів. У 1915 р. – голова комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту. У 1919 р. – голова виконавчого комітету у Києві. За часів Української Держави – посол у Німеччині.
399. Шиманський Адам (Adam Szymanski, 1852–1916) – польський письменник і дослідник. У 1879 р. заарештований російською адміністрацією за участь у польському визвольному русі й засланий до Якутії, де вивчав етнографію краю. Крім літературних творів, автор нарисів з етнографії народів Сибіру.

400. Дорошенко Володимир Вікторович (1879–1963) – український громадсько-політичний діяч, бібліограф і літературознавець. Співзасновник української студентської громади в Москві. Член РУПІ, до 1911 р. – УСДРП. Автор статей і бібліографічних оглядів у газетах «Громадська думка» й «Рада». У 1914–1918 рр. – співзасновник і член президії Союзу визволення України, головний редактор його видань. З 1908 р. мешкав у Львові, де до 1944 р. працював у бібліотеці НТШ (з 1937 р. – її директор). З 1944 р. – в еміграції, у 1949 р. оселився у США. Автор численних літературознавчих статей.
401. Жорес Жан (Jaures, 1859–1914) – французький політичний діяч, теоретик соціалізму, історик. Відомий як талановитий промовець. Керівник Французької соціалістичної партії, яку репрезентував з 1885 р. у французькому парламенті. У 1904 р. очолив редакцію друкованого органу соціалістичної партії «L'Humanite». Виступав проти мілітаризму й агітував за введення міжнародних мирових судів. Перед вибухом Першої світової війни вбитий фанатиком-націоналістом.
402. Йдеться про панорамний павільйон «Голгофа», який був відкритий 10.01.1902 р. у Києві на Володимирській гірці напроти католицького костелу св. Олександра. Панорама зображувала розп'яття Ісуса Христа. Завдяки різного роду спецефектам для глядачів відтворювалося стереоскопічне «відчуття участі у події». Павільйон був зруйнований у 1935 р.
403. Ймовірно, мова йде про українське видавниче товариство «Боян», яке діяло в Полтаві у 1911–1918 рр.
404. Можливо, йдеться про Рубісова Миколу Костянтиновича (1866–?) – українського земського діяча з Чернігівщини, депутата II Державної Думи, члена українського парламентського клубу. У 1917 р. на Українському національному конгресі був обраний членом Української Центральної Ради від Чернігівщини (територіальне представництво).
405. Трубецький Павло Петрович (Паоло, 1866–1938) – російський художник і скульптор. Народився в Італії. У 1897 р. приїхав у Росію, на батьківщину батька. У 1900 р. за твори, представлені на Всесвітній виставці в Парижі поряд з О. Роденом, одержав вищу нагороду – «Великий приз». Автор пам'ятників Олександрові III (Петербург), Данте (Сан-Франциско), Д. Пуччіні (Мілан) та ін.
406. Мова йде про Труша Івана Івановича (1869–1941) – українського художника, мистецтвознавця й організатора мистецького життя у Західній Україні. Був одружений з донькою М. Драгоманова. Освіту здобув у Кракові, Відні й Мюнхені. Був у близьких товариських стосунках з В. Стефаником та І. Франком, співпрацював з Науковим товариством ім. Т. Шевченка, ініціював та організовував перші мистецькі товариства і виставки у Галичині, засновник першого українського мистецького часопису «Артистичний вісник» (1905). Автор наукових розвідок з історії мистецтва, літератури, критичних та публіцистичних статей. Персональні виставки художника відбувалися як у Галичині, так і в Наддніпрянській Україні, брав участь у виставках, які проходилися в Австрії, Англії, Болгарії, Польщі та ін.
407. Тимошенко Сергій Прокопович (1881–1950) – український політичний і державний діяч, інженер-архітектор. Член РУПІ, згодом – УСДРП. У 1908–1909 рр. працював архітектором у Ковелі й на Південно-Західній залізниці. З 1909 р. мешкав у Харкові, де працював на будівництві Південно-Донецької залізниці. Автор архітектурних приватних і громадських будівель, а також проектів меблів та інтер'єру. Доклав чималих зусиль для популяризації українських традицій в архітектурі. З 1913 р. його проекти постійно експонувалися на міжнародних ви-

- ставках. У 1917 р. – український губернський комісар Харківщини, член Української Центральної Ради. У жовтні 1918 р. обраний професором Українського державного університету в Києві. Міністр шляхів УНР Директорії в урядах І. Мазепи, В. Прокоповича та А. Лівіцького (1919–1920). Учасник Другого Зимового походу Армії УНР. У подальшому перебував у Польщі, Чехословаччині, Німеччині, США. За його проектами були збудовані церкви й каплиці на Волині, лікарні, гімназії, електростанції тощо.
408. Сердюк Євген Наумович (1876–1921) – український архітектор, один із фундаторів українського архітектурного модерну. Популярність здобув після розробки проекту будинку школи ім. І. П. Котляревського у Полтаві (1903–1905), а також статтями в українських часописах. За його проектами були споруджені комплекс Харківської сільськогосподарської селекційної станції (1909–1911 рр.), церкви на Волині, Чернігівщині, в Харкові та ін.
409. Достоевський Федір Михайлович (1821–1881) – російський письменник.
410. Гірс Олексій Федорович (1871–1958) – російський військовий і державний діяч. Походив із шведського дворянського роду. Предводитель дворянства у Ковенській, згодом – у Мінській губерніях. Губернатор Києва (1908–1911). Після вбивства П. Столипіна переведений на посаду губернатора Мінська (1912–1915) та Нижнього Новгорода (1915–1917).
411. Суковкін Михайло Акінфійович – український громадський діяч, дипломат, великий землевласник. До 1917 р. – голова Київського губернського земства. 1917 р. – Київський губернський комісар Тимчасового уряду. Під час переговорів представників Української Центральної Ради з урядом О. Керенського про автономію України його кандидатура висувалася на посаду українського намісника. У жовтні 1918 р. призначений послом Української Держави в Туреччині. До його приїзду на місце призначення у Царгород син Є. Чикаленка Петро як урядовець посольства спільно з М. Вовком-Вовченком вів поточні справи української репрезентації.
412. Панейко Василь (1883–1956) – український галицький громадсько-політичний діяч, журналіст. Належав до Націонал-демократичної партії, редактор журналу «Молода Україна» (1905). Протягом 1912–1918 рр. редагував український денник «Діло» (Львів). Перший державний секретар закордонних справ ЗУНР, заст. голови делегації УНР, згодом – голова делегації ЗУНР на Міровій конференції в Парижі (1919). У Львові видавав газету «Діло» (1925) і двотижневик «Політика» (1925–1926), згодом – кореспондент часопису «Діло» в Парижі. Автор трактату «З'єднані держави Східної Європи» (1922).
413. Ерастов Степан Іванович (1856–1933) – український громадський діяч на Кубані. Інспектор народних шкіл, директор банку в Новоросійську. Організатор і лідер українських кооперативних, громадських і просвітніх товариств на Кубані. Член ТУП. У 1917 р. головував на Всеукраїнському національному конгресі. Був обраний до Української Центральної Ради від Кубані (територіальне представництво). Член ЦК Союзу автономістів-федералістів.
414. Барановський Христофор Антонович (1874–1941) – український громадський і державний діяч, кооператор і фінансист. Засновник і директор центральної української установи дрібного кредиту – Союзбанку в Києві (1907–1917), 1917–1919 рр. – голова управи Українського народного кооперативного банку. Член Української Центральної Ради від кооперативних організацій, позапартійний. Генеральний секретар фінансів у першому складі Генерального Секретаріату. Директор Українбанку (1919), міністр фінансів в уряді В. Прокоповича (1920). Від 1920 р. в еміграції у Південній Америці. Очолював представництво всіх українських кооперативних союзів за кордоном, Загальноукраїнське товариство економістів.

415. Черненко Олександр Давидович (1864–1921) – український громадський і кооперативний діяч на Черкащині. Шкільний учитель у селі Дзензелівка Уманського повіту. Очоливши місцеве ощадно-позичкове товариство, засноване ще 1895 р., перетворив його на центр кредитної кооперації Київщини. Його учні згодом стали засновниками низки відомих кооперативних установ в Україні. У 1907 р. створив Київський кредитний союз («Союзбанк»). Головою «Союзбанку» став Х. Барановський, який у 1917 р. очолив Всеукраїнський кредитно-фінансовий центр кооперації «Українбанк».
416. Саліковський Олександр Федорович (псевд.: О. Хоменко, О. Паський та ін., 1866–1925) – український громадсько-політичний і державний діяч, журналіст і публіцист. Член УРАП (з 1917 р. – Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ)) та ТУП, видавець і редактор газет «Киевские отклики» та «Киевский голос». З 1912 р. разом із С. Петлюрою видавав журнал «Украинская жизнь». У 1917 р. – голова Української ради в Москві й комісар Центральної Ради в Київській губернії. У 1918–1919 рр. український посол у Латвії. У травні 1920 р. – міністр внутрішніх справ в уряді В. Прокоповича, з 14.10.1920 р. – заст. голови Ради міністрів УНР. На еміграції в Польщі видавав часописи «Українська трибуна», «Українська справа», «Трибуна України».
417. «Приазовский край» – одна з провідних російських провінційних газет ліберального напрямку. Видавалася у Ростові-на-Дону з 1 жовтня 1891 р. 6 разів на тиждень. Видавець – С. Арутюнов. З 1897 р. видання належало «Донському акціонерному товариству друкованої та видавничої справи» у Ростові-на-Дону. Серед іншого, друкувала також праці українських авторів (В. Винниченка, С. Єфремова, Ф. Матушевського, І. Франка, К. Широцького та ін.) і статті з української тематики. У 1913–1916 рр. фактичним редактором часопису став український журналіст і громадсько-політичний діяч О. Саліковський. У 1920 р. видання було заборонено більшовицькою владою.
418. Донцов Дмитро Іванович (1883–1973) – український політичний діяч, публіцист і літературний критик, ідеолог українського інтегрального націоналізму. Доктор права. З 1905 р. – член РУП і УСДРП, один із засновників Союзу визволення України (СВУ, 1914), член Української демократично-хліборобської партії (УДХП, 1918). З 24.05 1918 р. – директор Бюро преси й Українського телеграфного агентства Української Держави. Член політичної комісії на переговорах з РСФРР. З 1919 р. на доручення уряду УНР займався політично-інформаційною діяльністю в Австрії, Німеччині, Швеції, Швейцарії, брав участь у Міровій конференції в Парижі. Редактор «Літературно-наукового вісника» (1922–1929) і «Вісника» (1932–1939). З 1939 р. – в еміграції.
419. Жук Андрій Ілліч (1880–1968) – український громадсько-політичний діяч, кооператор і публіцист. Походив з давнього козацького роду з Полтавщини. З 1901 р. – член РУП, з 1906 – ЦК УСДРП. Редагував органи українського кооперативного руху в Галичині «Економіст» і «Самопоміч». У 1912 р. – засновник Українського інформаційного комітету у Львові, з 1914 р. – член проводу СВУ і співредактор його часопису «Вісник». У 1918–1919 рр. – співробітник українського посольства у Відні, уповноважений у справах українських військовополонених в Австрії. У 1919 р. належав до УДХП і був співробітником її друкованого органу «Нове слово» (Зальцведель, Німеччина). У 1920–1930-х роках співпрацював із закордонним центром ЗУНР. У 1930 р. переїхав до Львова, де завідував відділом Ревізійного союзу українських кооперативів. У 1940 р. повернувся до Відня.

420. Степанківський Володимир (1885–1957) – український громадсько-політичний діяч, журналіст. Член РУП та УСДРП, з 1907 р. жив в еміграції у Швейцарії, Франції, Англії. Під час Першої світової війни заснував у Лозанні Українське інформаційне бюро, видавав тижневик «L'Ukraine» (1915–1920), низку неперіодичних видань. У липні 1917 р. прибув до Стокгольма, де працював в Українському пресовому бюро, яке утримувалося на кошти Німеччини та Австрії. Для встановлення контактів з Українською Центральною Радою виїхав в Україну, але був заарештований у Петрограді як начебто німецький агент. Згодом звільнений і в 1918 р. певний час перебував в Україні. Невдовзі емігрував до Швейцарії. У 1920 р. виїхав до США.
421. «Южная копейка» – щоденна київська газета, виходила з 1910 р. З 5.07.1917 р. називалась «Южная газета».
422. Глібов Леонід Іванович (псевд.: Простодушний, Непостоянный Сотрудник, Капитан Ботви- ван, 1827–1893) – український письменник, поет, байкар, видавець і громадський діяч. Родом з Полтавщини. Учителював: викладав історію та географію у дворянському училищі на Поділлі, згодом – у Чернігові, у чоловічій гімназії. З 1861 р. видавав газету «Черниговский листок», яка проіснувала до 1863 р – до Дауєвського циркуляру. Видання його збірки «Байки Леоніда Глібова» з наказу попечителя Київського навчального округу було спалено на книжковому складі. За зв'язки з членом підпільної організації «Земля і воля» І. Андрущенком Л. Глібова було позбавлено права вчителювати і встановлено над ним поліцейний нагляд.
423. Маркович Опанас Васильович (1822–1867) – український громадський діяч, фольклорист, етнограф. Член Кирило-Мефодіївського братства, чоловік М. Вілінської (Марко Вовчок). Після відбування заслання у справі кирило-мефодіївців у 1860–1861 рр. разом із дружиною мешкав у Петербурзі. Брав участь у виданні журналу «Основа». Зібрані ним фольклорні й етнографічні матеріали опубліковані В. Антоновичем та М. Драгомановим.
424. Харківське артистично-архітектурне товариство, про яке згадує Є. Чикаленко, не було офіційно зареєстрованою громадською установою. Очевидно, мова йде про приватну ініціативу українських діячів культури, які об'єдналися з метою реалізації конкретних національних проєктів.
425. Йдеться про членів російської політичної організації «Трудова група», яка існувала у 1906–1917 рр. Сформувалася з числа депутатів I Державної Думи, переважно селян та інтелігенції народницького спрямування. Друкований орган – газета «Известия крестьянских депутатов», згодом – «Трудовая Россия», «Крестьянский депутат». З 1907 р. – газета «Трудовой народ». У подальшому існувала тільки як парламентська фракція. У III та IV Державних Думах виступала від блоку народницьких організацій та лівих сил. Після Лютневої революції 1917 р. об'єдналася з народними революціонерами у Трудову народно-соціалістичну партію на 6-му з'їзді трудовиків 17–23.06.1917 р. Партія підтримала Тимчасовий уряд і припинила свою діяльність невдовзі після більшовицького перевороту.
426. Коробцов Василь Григорович – інженер-будівельник, архітектор київського земства. У 1917 р. – один із засновників Української Центральної Ради (її відпоручник до Київської губернської ради) та Українського технічно-агрономічного товариства. У 1929 р. засуджений у т. зв. «справі Спілки визволення України».
427. Очевидно, мовиться про Гаврила Матвійовича Одинця, селянина з Київщини. Працював столяром у приватних майстернях. Був у дружніх стосунках з С. Єфремовим, за порадою якого виготовляв меблі в українському національному стилі. Належав до УПСР. Член Української

Центральної і Малої рад від партії українських есерів. У 1920-х – на початку 1930-х років належав до спілки селянських письменників в Україні – «Плуг». На судовому процесі у т. зв. «справі СВУ» (березень–квітень 1930 р.) «виконував роль» члена Верховного суду. Згодом був репресований органами радянської влади.

428. Шингарьов Андрій Іванович (1869–1918) – російський політичний діяч, за фахом медик. Закінчив Московський університет (фізико-математичний і медичний факультети). Один із засновників партії кадетів, у 1908 р. – член ЦК. Депутат II–IV Державних Дум від Воронежської губ. Міністр земельних справ у першому складі Тимчасового уряду, 5.05–2.07.1917 р. – міністр фінансів. Під час більшовицького перевороту заарештований. 6.01.1918 р. разом з Ф. Кокошкіним був убитий червоногвардійцями у приміщенні Маріїнської лікарні.
429. Керенський Олександр Федорович (1881–1970) – російський політичний і державний діяч, за фахом – правник. Присяжний повірений, член Російської трудової партії. Депутат IV Державної Думи. У 1917 р. – заступник голови Петроградської ради. 2.03.1917 р. увійшов до складу Тимчасового уряду як міністр юстиції, у травні–вересні 1917 р. – військовий і морський міністр, з 8.07. по 30.10.1917 р. – міністр-голова Тимчасового уряду, з вересня одночасно – верховний головнокомандувач. Після більшовицького перевороту в Росії – організатор військового наступу 3-го кінного корпусу генерала П. Краснова на Петроград. З 1918 р. в еміграції.
430. Дзюбинський Володимир Іванович (1860–1927) – російський політичний діяч. Народився в сім'ї священика на Поділлі й одержав духовну освіту. Був репресований за участь у народо-вольчому русі, покарання відбував у Сибіру, де розпочав журналістську діяльність. Член Західносибірського відділення Імператорського географічного товариства. У III і IV Державних Думах очолював фракцію трудовиків.
431. Петровський Григорій Іванович (1878–1958) – радянський політичний і державний діяч. Народився в Харкові. Політичну діяльність розпочав у «Союзі боротьби за визволення робітничого класу» на Катеринославщині. Депутат IV Державної Думи від Катеринославщини і провідник більшовицького крила соціал-демократичної фракції в Думі. У 1917 р. – нарком внутрішніх справ РСФРР, у 1919–1938 рр. – голова ВУЦВК, у 1922–1937 рр. – одночасно заст. голови ЦВК СРСР, у 1919–1938 рр. – член Політбюро ЦК КП(б)У. Від 1939 р. – заст. директора Музею революції СРСР.
432. Йдеться про Скоропадського Георгія Васильовича (1873–1925) – земського і державного діяча, великого земельного власника з Чернігівщини, за фахом – правника. Голова Сосницької повітової земської управи, почесний мировий суддя. Депутат III й IV Державних Дум від Чернігівської губ. Належав до партії октябристів. Після 1917 р. емігрував до Югославії.
433. Родзянко Михайло Володимирович (1859–1924) – російський політичний і державний діяч. Великий землевласник з Катеринославщини, голова Катеринославської губернської земської управи (1900–1906). Один із засновників і лідерів партії октябристів, входив до її ЦК. Голова III та IV Державних Дум, член Державної ради (1906–1917). Влітку 1917 р. разом із О. Гучковим заснував Ліберально-республіканську партію. У жовтні 1917 р. виїхав на Південь до генералів Л. Корнілова й А. Денікіна. 1920 р. емігрував до Югославії.
434. Клінгенберг Микола Михайлович – російський державний діяч, правник за освітою. У 1876–1879 рр. – на прокурорських посадах у Могилівській губернії, згодом служив у прибалтійських губерніях. У 1901–1902 рр. – володимирський губернатор, у 1905 р. – катеринослав-

ський губернатор. 16.08 і 29.10.1905 р. бойовою групою партії есерів були вчинені замах на його життя. Під час другого був тяжко поранений.

435. Йдеться про Якуніна Владислава Васильовича (1855–?) – російського земського, державного і військового діяча. Народився в Одесі. У 1906–1910 рр. – самарський губернатор, 23.08.1910 р. – призначений катеринославським губернатором.
436. Христюк Павло Оникійович (1890–1940) – український громадсько-політичний діяч, публіцист. Народився у Краснодарському краї. Навчався в Київському політехнічному інституті. У 1917 р. – один з ініціаторів створення УПСР, належав до ЦК партії та ЦК Селянської спілки. Член УЦР та Малої ради. Генеральний писар Генерального Секретаріату, з 18.01.1918 р. – міністр внутрішніх справ, з лютого того ж року – державний секретар РНМ УНР. За часів Директорії УНР – тов. міністра внутрішніх справ в урядах Б. Мартоса та І. Мазепи. Наприкінці 1919 р. емігрував до Відня, де активно працював як член закордонної делегації УПСР, належав до її лівого крила. У 1923 р. повернувся в Україну, працював в Українбанку, Держвидаві України та Наркомфіні УСРР. У 1931 р. засуджений у т. зв. «справі Українського національного центру». Загинув у «Севвостлаге».
437. Томашівський Степан Теодорович (1875–1930) – український історик, публіцист і громадсько-політичний діяч. Дійсний член НТШ, від 1913 р. – урядовий голова і редактор «Записок НТШ». Член Бойової управи УСС, радник української делегації на Міровій конференції в Парижі (1919 р.), голова дипломатичної місії ЗУНР в Англії. Співробітник часопису «Українське слово», редактор тижневика «Літопис політики, письменства і мистецтва» (Берлін, 1923–1924), «Політика» (Львів, 1925–1926). На початку 1920-х років очолював українське видавництво у Німеччині «Ратай». Доцент і надзвичайний професор східноєвропейської історії Краківського університету (1927–1930). Позаштатний професор Українського наукового інституту в Берліні (УНІ-Б) (1927–1930).

Йдеться про конфлікт професійного й особистого характеру між С. Томашівським і його вчителем М. Грушевським. З 1906 р. С. Томашівський обіймав посаду секретаря Історично-філософської секції НТШ. У цей період він видає низку статей, переважно в «Записках НТШ» («Гетьман Мазепа і король Станіслав II», «Мазепа у шведів», «Мазепа і австрійська політика» та ін.), які отримують визнання у наукових колах. І хоча за змістом і суттю ці роботи відповідали народницькій концепції М. Грушевського, останній розглядав С. Томашівського як конкурента і гостро реагував на критику з його боку щодо своєї діяльності в НТШ. Конфлікт досяг апогею у 1913 р., коли М. Грушевський залишив посаду голови товариства. Цей конфлікт остаточно розколов НТШ на прибічників і противників стратегії і тактики його голови. С. Томашівський став автором обурливої відповіді на «Нашу політику» М. Грушевського, в якій той критикував діяльність лідерів Української національно-демократичної партії за схильність до угодовства з польською владою краю. Суперечлива роль С. Томашівського в цих подіях кинула тінь на його репутацію. Наприкінці 1920-х років С. Томашівський висловив жаль за той faux pas, якого він допустився у полеміці з М. Грушевським.

438. Йдеться про Івана Яковича Горбачевського (1854–1942) – українського вченого-хіміка, біохіміка, громадсько-політичного діяча. З 1902 р. – радник австрійського імператорського двору, з 1908 р. – член сенату Австро-Угорщини, у 1917–1918 рр. – перший українець-міністр (охорони здоров'я) в австрійському уряді. Дійсний член НТШ, академік УАН. Від 1883 р. – професор,

- декан (1889, 1894, 1904 і 1911) і ректор (1902–1903) Карлового університету в Празі. Співзасновник і ректор Українського вільного університету (УВУ) у Відні, згодом – у Празі.
439. Народовцями називали суспільно-політичну течію молодого західноукраїнської ліберальної інтелігенції, що виникла у 60-х роках XIX ст. Їх об'єднувала культурно-просвітницька праця у Товаристві ім. Т. Шевченка, товариствах «Просвіта», «Руська бесіда» та ін. У 1899 р. народовці спільно з частиною членів Української радикальної партії в Галичині заснували Українську національно-демократичну партію. У 1919 р. УНДП реорганізувалася в Українську трудову партію, а в 1925 р. влилася до Українського національно-демократичного об'єднання.
440. Рудницький Степан (1877–1937) – визначний український учений-географ. Засновник української політичної і військової географії, картографічного напрямку в українській географії. Від 1908 р. – доцент Львівського університету. У 1918–1919 рр. – радник уряду ЗУНР з економічних та політико-географічних питань. В еміграції – один із засновників Українського вільного університету. Професор і перший декан філософського факультету. Професор вищих шкіл у ЧСР. Від 1927 р. викладав у вишах Києва і Харкова, засновник і директор Інституту географії та картографії ВУАН. Від 1929 р. – академік ВУАН. У 1933 р. був репресований органами радянської влади. Розстріляний у 1937 р. Реабілітований посмертно у 1965 р. і в 1990 р. поновлений у званні академіка НАН України.
441. Бобжинський Міхал (1848–1935) – польський політичний діяч, історик і правник. Професор Ягеллонського університету в Кракові. Очолювана ним Шкільна рада сприяла колонізації українського населення в Галичині. Посол до австрійського парламенту, у 1910–1913 рр. – намісник Галичини, виступав проти русофільства, намагався досягти українсько-польського порозуміння у справі виборів до галицького сейму та створення українського університету. Проте через спротив польського духовенства у Львові та польських радикальних політичних кіл досягнута угода (1913) була зірвана, внаслідок чого він пішов у відставку. У 1917 р. – міністр у справах Галичини.
442. Листування Є. Чикаленка з А. Ніковським опубліковано у збірнику «Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки» (К.: Темпора, 2010).
443. Вороний Микола Кіндратович (псевд.: Арлекін, Віщий Олег, Ното, Sirius, Кондратович, Микольчик та ін.; 1871–1938) – український поет, театрознавець, перекладач і громадсько-політичний діяч. Його батько походив із кріпаків, мати – із шляхетського роду Колачинських, до якого належав Прокопій Колачинський – ректор (1697–1702) Києво-Могилянської академії. За революційну діяльність зазнав репресій. Змушений був емігрувати. Освіту здобув у Віденському і Львівському університетах. У Галичині близько зійшовся із І. Франком, брав участь у створенні УСДП. Редагував часопис «Зоря», співробітничав у журналі «Життя і слово», допомагав І. Франкові у виданні газет «Громадський голос» і «Радикал». Обіймав посаду режисера театру «Руська бесіда», протягом 1897–1901 рр. був актором труп М. Кропивницького, П. Саксаганського, О. Васильєва та ін. Член РУП, київської Старої Громади. Разом з І. Липою та С. Шелухиним заснував Одеську літературну спілку. У 1917 р. М. Вороний став засновником УЦР, працював у Комітеті Українського національного театру. У 1920 р. разом із урядом УНР виїхав до Варшави як старший аташе з правами радника. Працював секретарем і співредактором «Української трибуни». Згодом мешкав у Львові. У 1926 р. повернувся в УСРР, працював у ВУФКУ, «Укртеатркіновидаві», писав кіносценарії, статті із різних галу-

- зей мистецтва, перекладав лібрето, твори світової класики. У 1934 р. – репресований. Після повернення із заслання у 1938 р. арештований удруге і страчений.
444. Йдеться про Антонович-Мельник Катерину (1859–1942) – археолога, історика і громадську діячку. Друга дружина відомого українського історика, археографа і громадського діяча Володимира Антоновича. Проводила археологічні розкопки на Волині, Поділлі, Запоріжжі й Слобожанщині. Була обрана до багатьох археологічних товариств, член Українського наукового товариства і НТШ ім. Т. Шевченка. Організатор музею Київського університету і Катеринославського музею.
445. Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) – український мистецтвознавець та музеєзнавець, громадсько-політичний діяч. Депутат І Державної Думи, належав до Українського парламентського клубу. В 1902–1923 рр. – директор Київського міського художньо-промислового музею. Під час Першої світової війни був уповноваженим Російської академії наук з охорони пам'яток Галичини і Буковини. За спогадами сучасників, доклав чимало зусиль для допомоги українському населенню на окупованій російською армією території. Склавав каталог пам'яток, у якому також описав наслідки російської окупації для українців Галичини і Буковини. Член Української Центральної Ради. У 1917–1918 рр. – голова Комітету охорони пам'яток історії та культури, керував реставрацією Андріївської церкви і Софійського собору, що постраждали під час обстрілу Києва військами М. Муравйова в січні 1918 р. З 1919 р. – академік УАН.
446. Василенко Микола Прокопович (1866–1935) – український історик, громадсько-політичний і державний діяч. Член київської Старої Громади, ТУП, співредактор журналу «Киевская старина». У 1917 р. – куратор Київської шкільної округи, товариш міністра освіти Тимчасового уряду. В Українській Державі – голова Ради міністрів, міністр освіти, голова Державного сенату. Один із фундаторів УАН, Київського та Кам'янець-Подільського українських державних університетів. Академік УАН (1920), обраний 1921 р. її президентом, але не затверджений радянським урядом. У 1920–1930-ті роки зазнав переслідувань від влади.
447. Левицький Орест Іванович (1848–1922) – український історик, письменник і громадський діяч. Секретар київської Археографічної комісії, член Українського наукового товариства, Товариства Нестора Літописця, співробітник «Киевской старини». У 1918 р. входив до складу політичної комісії української делегації на переговорах із РСФРР. Один із засновників УАН (1918), голова Комісії українського звичаєвого права. У 1919–1921 рр. виконував обов'язки президента ВУАН.
448. Черняхівський Олександр Григорович (1869–1939) – український громадський діяч, лікар за фахом. Чоловік Л. Старицької-Черняхівської. Діяльний член Старої Громади, ТУП, товариства «Просвіта», дійсний член НТШ, у 1920-х роках – професор Київського медичного інституту. 1930 р. засуджений у т. зв. «справі СВУ».
449. Українська національно-демократична партія (УНАДП) – українська політична організація, заснована з колишніх членів Української радикальної партії в грудні 1899 р. у Львові. Ініціатори створення УНАДП: І. Франко, М. Грушевський, В. Охримович, В. Будзинівський, Є. Ливицький, Т. Окуневський і Т. Савойка. Програма партії містила вимоги: демократизація політичного життя в Австро-Угорщині за допомогою легальних парламентських засобів; рівноправ'я українського і польського населення в Галичині; створення українського коронного краю; запровадження прогресивного податку; захист інтересів селян (викуп великих земельних володінь і наділення селян землею). Вищий орган партії – Народний комітет, який очолював

- Ю. Романчук. Друкований орган – газета «Діло». На партійному з'їзді 28.03.1919 р. у Станіславові перейменовано на Українську трудову партію.
450. Очевидно, йдеться про Українську національно-демократичну партію. – Див. прим. 449.
451. Дністрянський Станіслав Северинович (1870–1935) – український галицький громадсько-політичний діяч, учений-правник. Закінчив Віденський університет. З 1901 по 1918 р. – професор австрійського цивільного права Львівського університету. Член НТШ, де очолював юридично-статистичну комісію, а з 1901 р. редагував «Часопис правничий і економічний». Депутат віденського парламенту. У 1920 р. розробив проект конституції ЗУНР.
452. Шухевич Володимир Осипович (1849–1915) – український етнограф, педагог, публіцист і громадський діяч. Ініціатор і провідний діяч низки українських громадських установ у Львові: «Просвіта», «Руська бесіда», «Боян», Музичного товариства ім. М. Лисенка (1903–1915), для якого збудував будинок. Засновник і редактор (1890–1895) дитячого журналу «Дзвінок», редактор газети «Учитель», співробітник часописів «Зоря», «Діло», «Руська читанка» та ін.
453. Фоліс (Фоліс) Йосип (1862–1917) – український галицький громадський діяч і меценат. Греко-католицький священник, депутат австрійського парламенту від 1907 р. Пожертвував власний будинок і кошти на українську національну справу.
454. Охримович Володимир Юліанович (1870–1931) – український галицький громадсько-політичний діяч, учений, журналіст, правник. Дійсний член НТШ, голова статистичної комісії товариства, член-кореспондент Петербурзької академії наук, професор права та декан правничого факультету Українського таємного університету у Львові (1920–1925). Діяч Української радикальної партії й один із засновників УНДП, редактор газети «Діло», співробітник журналів «Народ» і «Життя і слово». Депутат віденського парламенту. Після окупації Галичини російськими військами був вивезений як заручник до Сибіру. У 1918 р. – член Української Національної Ради ЗУНР, з 1923 р. очолював Народну трудову партію, з 1925 р. – член УНДО.
455. Мочульський Михайло Михайлович (1875–1940) – український галицький учений-літературознавець, письменник і перекладач. За фахом – правник. Дійсний член НТШ, у 1904–1913 рр. – член управи товариства. Член української делегації на переговорах у Брест-Литовську. Працював нотаріусом у Станіславові. Досліджував творчість Т. Шевченка, І. Франка та ін.
456. Котляревський Іван Петрович (1769–1838) – український поет, письменник, драматург і громадський діяч. Основоположник сучасної української літератури. У своїй поемі «Енеїда» (1798) вперше в українській літературі використав народну мову.
457. Шашкевич Маркіян Семенович (1811–1843) – український письменник, поет, культурно-громадський діяч. Священик Української греко-католицької церкви. Основоположник нової української літератури в Галичині. Очолював «Руську трійцю», ініціатор видання альманаху «Русалка Дністрова» (1837). Відстоював рівноправність української і польської мов в Австро-Угорщині.
458. Павлик Михайло Іванович (1853–1915) – український галицький громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист. Спільно з І. Франком створив у 1890 р. Русько-Українську радикальну партію.
459. Свенціцький Іларіон Семенович (1876–1956) – український учений-філолог, мистецтвознавець, громадський і культурний діяч. Освіту здобув в університетах Львова, Петербурга і Відня. Засновник і директор Львівського музею українського мистецтва (1905). У 1913–1914, 1933–1939 рр. викладав у Віденському університеті, у 1921–1925 та з 1939 р. – професор

Львівського університету, а з 1945 р. – керівник відділу мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР. Автор ґрунтовних наукових досліджень з мовознавства, мистецтвознавства, книгознавства та літературознавства.

460. Шептицький Андрей (1865–1944) – український церковний, громадський та культурний діяч, меценат. З 1900 р. – митрополит Галицький та архієпископ Львівський, глава греко-католицької церкви. Член Палати панів Австро-Угорщини, у 1917–1920 рр. – посол до галицького сейму. Член Української національної ради у Відні. Засновник Українського національного музею, Богословської академії у Львові, низки українських благодійних установ, дійсний член НТШ.
- Йдеться про Український національний музей у Львові, заснований 1905 р. митрополитом А. Шептицьким. Серед його численних експонатів – твори народного мистецтва, найбільша збірка галицького іконопису XIV–XVIII ст., зразки новітнього українського мистецтва, шевченківська збірка та ін. – всього 80 тис. експонатів. Музей видав 16 томів «Збірок Національного музею», з 1934 р. друкував часопис «Літопис національного музею». Після 1940 р. експонати Національного музею передані різним музейним установам Львова.
461. Прокопович В'ячеслав Костянтинович (1881–1942) – український громадсько-політичний і державний діяч, педагог, публіцист та історик. Походив із старовинного козацького роду Чигиринського повіту Київщини. Викладач історії у київських гімназіях, редактор педагогічного журналу «Світло», один із співробітників газети «Рада». Член УРДП (з червня 1917 р. – УПСФ, входив до ЦК партії. Один із провідних діячів ТУП. Належав до числа засновників Української Центральної Ради. У січні–квітні 1918 р. – міністр народної освіти УНР. Після гетьманського перевороту повернувся до педагогічної діяльності. У травні–жовтні 1918 р. входив до складу політичної комісії Української мирної делегації на переговорах з РСФФР. У 1920 р. – міністр освіти та голова Ради міністрів УНР за часів Директорії. В еміграції – один із близьких соратників С. Петлюри, займав ключові посади в уряді УНР в екзилі.
462. Кравченко Василь Григорович (псевд. Корчак-Могильний, 1862–1945) – український громадський діяч, фольклорист, етнограф, діалектолог і письменник. Українським рухом зацікавився, навчаючись в Одеській військовій школі, де познайомився з Л. Смоленським. Невдовзі розпочав етнографічні дослідження. Від 1892 р. співпрацював з київською Старою Громадою та НТШ. Член ТУП. Друкувався в часописах «Громадська думка», «Рада», «Діло», «ЛНВ» та ін. Організатор кооперативів і товариств «Просвіта» і «Самопоміч» на Житомирщині.
463. Катренко Олександр (справжнє ім'я – Катрухін Олександр Михайлович, 1859–?) – український письменник. Народився на Харківщині. Член «Братства тарасівців» (1897). Друкувався у часописах «Киевская старина», «Зоря», «Дзвінок», «ЛНВ» та ін.
464. Армашевський Петро Якович (1851–1919) – російський учений і педагогічний діяч. Народився в дворянській родині, по матері – племінник українського історика О. Лазаревського. З 1885 р. – професор кафедри мінералогії та геології Київського університету. Член Київського товариства дослідників природи. Член Французького мінералогічного товариства. З 1878 р. – директор Вищих жіночих курсів у Києві. До 1917 р. очолював думську комісію, яка займалася запобіганням зсувам уздовж київських берегів Дніпра. За політичними переконаннями – російський монархіст, був членом київського «Русского собрания» і тов. голови київського «Клуба русских националистов», які боролися проти «украинских и еврейских козней». Після того, як у 1913 р. головою клубу став А. Савенко, припинив у ньому свою діяльність. У 1919 р. разом із іншими членами київського «Клуба русских националистов» розстріляний ЧК.

465. Очевидно, йдеться про місію в квітні 1791 р. українського поета Василя Капніста (1758–1823) до Пруссії. Під час аудієнції у кабінет-міністра графа Е. Герцберга (Ewald Friedrich Hertzberg, 1725–1795) В. Капніст заявив, що приїхав на доручення своїх земляків українців, «доведених до крайнього розпачу тиранією російського уряду, зокрема князя Потьомкіна, хотіли б знати, чи можуть вони, в разі війни [Пруссії з Росією], розраховувати на протекцію прусського короля, коли вони спробують скинути російське ярмо». Е. Герцберг ухилився від прямої відповіді, стверджуючи, що справа війни Пруссії з Росією ще не вирішена і що в разі війни залежати буде від самих українців, яку позицію щодо них займе Пруссія. Водночас Е. Герцберг прихильно рекомендував його королю Фрідріху-Вільгельму II. В. Капніст домовився з Е. Герцбергом про подальші контакти. Віднайдений у Берліні польським істориком Дембінським лист В. Капніста до Е. Герцберга привернув увагу українських істориків, у першу чергу, М. Грушевського, який сприяв публікації дослідження цього сюжету української історії польським науковцем. Лист В. Капніста згодом публікувався Д. Донцовим та І. Борщаком.
466. Йдеться про Мармарош-Сигетський судовий процес 1913–1914 рр., під час якого було засуджено 94 закарпатських селян на чолі з ієромонахом Кабалуком за перехід із греко-католицького віросповідання у православ'я. Починаючи з 1903 р., понад десять тисяч українців Закарпаття під впливом москвофільської агітації та місіонерської діяльності священників Сербської православної церкви змінювали конфесію. У 1921 р. під омофором Сербського патріархату офіційно затверджено «Карпаторуську східну православну церкву».
- У 1913 р. у Львові відбувся т. зв. «шпигунський скандал», у результаті якого до суду за звинуваченням у державній зраді було притягнуто декілька відомих діячів москвофільського руху в Галичині. Серед них був і Семен Юрійович Бандасюк (1877–1965) – галицький громадський і церковний діяч, журналіст. Освіту здобув у Львівському університеті. У 1910–1912 рр. – секретар Товариства ім. М. Качковського, співробітник москвофільської газети «Прикарпатская Русь». Під час Першої світової війни емігрував до США. Згодом у Львові належав до Львівського православного братства, був редактором часопису «Наука», співробітником «Русского голоса».
467. Лашкевич Валеріан Валеріанович (1876–?) – депутат IV Державної Думи від Харківської губернії. Член партії кадетів.
468. Смоленський Леонід Анастасійович (1844–1905) – український громадський діяч, педагог. Під час навчання в Київському університеті товаришував з М. Драгомановим та В. Антоновичем. Викладав історію в навчальних закладах Одеси, був активним членом одеської Громади. Є. Чикаленко постійно згадує Л. Смоленського – свого вчителя історії в англійському пансіоні. За його словами, це була людина, беззастережно віддана національній справі, видатний промовець, який багатьом своїм учням та слухачам прищепив любов до України.
469. Кокошкін Федір Федорович (1871–1918) – російський політичний діяч, за фахом – правник, професор державного права Московського університету. Депутат I Державної Думи від Москви. З 1905 р. – один із засновників і керівників партії кадетів, член її ЦК. Після Лютневої революції очолював Юридичну й Особливу наради з підготовки до Всеросійських Установчих зборів. Під час більшовицького перевороту заарештований. 6.01.1918 р. разом з А. Шингарьовим був убитий червоногвардійцями у приміщенні Маріїнської лікарні.
470. Колюбакін Олександр Михайлович (1869–1915) – російський земський і військовий діяч. Член ЦК партії кадетів. Депутат III Державної Думи від Петербурга. Оборонець українського питання в Думі. На початку Першої світової війни загинув на фронті.

471. Некрасов Микола Віссаріонович (1879–1940) – російський політичний діяч, інженер за фахом. Член III і IV Державних Дум. Належав до партії кадетів, член її ЦК. Міністр шляхів сполучення і міністр фінансів Тимчасового уряду. Останній губернатор Фінляндії (вересень–листопад 1917 р.
472. Роден Франсуа Огюст Рене (François-Auguste-René Rodin, 1840–1917) – французький скульптор, один із основоположників імпресіонізму в скульптурі.
473. Йдеться про Шортіно Антоніо (Antonio Sciortino, 1879–1947) – мальтійського скульптора. Пройшов еволюцію від реалізму до футуризму, зазнав сильного впливу О. Родена, потім розробив свій оригінальний стиль. У 1911–1936 рр. – директор Британської школи в Римі, з 1937 р. – куратор Музею витончених мистецтв у Валлетті.
474. Шервуд Леонід Володимирович (1871–1954) – російський скульптор, син скульптора й архітектора В. Шервуда. Навчався в Московському художньому училищі, Імператорській академії мистецтв та у французьких майстрів. Захоплювався творчістю О. Родена і П. Трубецького, які визначили імпресіоністичну спрямованість його робіт.
475. Андреев Микола Андрійович (1873–1932) – російський скульптор і графік. Один з ідеологів соцреалізму. Автор портретних зображень політичних діячів. Уславився також як автор портретів В. Леніна – «ленініани» (близько 100 скульптурних та 200 графічних).
476. «Сяйво» – літературно-мистецький часопис. Видавався у 1913–1914 рр. у Києві під редакцією І. Стешенка та за фінансової підтримки О. Вілінського та ін. українських діячів. Ідея видання належить П. Ковжуну, який його ілюстрував. У часопису друкувалися матеріали про всі напрямки мистецтва. Серед авторів: А. Терниченко, М. Біляшівський, В. Кричевський, Д. Щербаківський, М. Вороний, В. О'Коннор-Вілінська, С. Русова, К. Широцький та ін. На початку Першої світової війни видання було заборонено.
477. Бетховен Людвіг ван (Ludwig van Beethoven, 1770–1827) – німецький композитор, диригент і піаніст.
478. Кричевський Федір Григорович (1879–1947) – український художник і педагог. Молодший брат В. Кричевського. Художню освіту здобув у Московському училищі живопису, скульптури й архітектури, Петербурзькій академії мистецтв, а також у Відні в майстерні Густава Климта. У 1913–1917 рр. викладав у Київському художньому училищі, у 1918–1922 рр. – в Українській академії мистецтв, був її першим ректором, у 1924–1932 і 1934–1941 рр. – у Київському художньому інституті. Під час Другої світової війни залишився на окупованій території. Був головою Спілки митців України. Наприкінці війни намагався виїхати на Захід до брата. Під Кенігсбергом був заарештований співробітниками «Смерш». Після звільнення перебував під постійним наглядом.
479. Йдеться про Франца-Фердинанда Габсбурга (1863–1914) – ерцгерцога, сина ерцгерцога Карла-Людвіка, племінника австрійського імператора Франца-Йосифа I. 1889 р. оголошений престолонаслідником. З 1898 р. – заступник головнокомандувача, мав великий вплив на державні справи й поступово перебрав керівництво збройними силами імперії. Намагався зменшити угорський вплив у державі та виступав за перетворення Австро-Угорщини на триєдину австро-угорсько-південнослов'янську державу (триалізм). 28.06.1914 р. вбитий разом із дружиною графинєю Софією Хотек (герцогинею Гогенберзькою) у м. Сараєво (Боснія) членами сербської терористичної організації. Це вбивство стало безпосереднім приводом до початку Першої світової війни.

480. Вілінський Олександр Валер'янович (1872–1928) – український громадсько-політичний діяч і вчений, інженер за фахом. Походив з родини української шляхти. Освіту здобув у Харківському університеті та Шарлоттенбурзькому політехнічному інституті, в якому після закінчення деякий час викладав. Його інженерні проекти були реалізовані у Давосі, Цюріху, Берліні, Каїрі та ін. Від 1907 р. мешкав у Києві. Мав тісні стосунки з Є. Чикаленком, з яким співпрацював у раді ТУП. Член Українського наукового товариства в Києві і фундатор Товариства поширення середньої технічної освіти, яке опікувалося неможливою, але талановитою молоддю. З цією ж метою заснував приватну школу. Фінансово підтримував видання часопису «Сяйво», культурно-освітню діяльність Українського клубу в Києві, товариств «Просвіта», «Юг», яке опікувалося біженцями і виселенцями з Галичини. Обраний до Української Центральної Ради від наукового товариства «Праця», очолював департамент Міністерства освіти (1918). З 15.10.1918 р. – генеральний консул у Цюріху. З 1920 р. – в еміграції у Відні, згодом у ЧСР. Професор і проректор Української господарської академії в Подебрадах.
481. Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович (1857–1947) – український громадський діяч, учений-епідеміолог. Під час навчання в Харківському університеті очолював студентську громаду. Тривалий час працював земським санітарним лікарем, з 1899 р. – санітарним лікарем м. Києва. З 1903 р. – приват-доцент, згодом – професор Київського університету. З 1921 р. – академік УАН, у 1928–1934 рр. – її неодмінний секретар.
482. Микола Миколайович Романов (1856–1929) – великий князь російський, син великого князя Миколи Миколайовича й онук Миколи I. У 1905–1908 рр. – голова Ради державної оборони Російської імперії, 20.07.1914–23.08.1915 рр. – верховний головнокомандувач російської армії. Після зречення Миколи II 2(15).03.1917 р. знову призначений верховним головнокомандувачем російських військ, проте під тиском Тимчасового уряду відмовився від посади. Мешкав у Криму, в березні 1919 р. емігрував в Італію, згодом – у Францію, де й помер.
483. Вільгельм II Гогенцоллерн (1859–1941) – останній імператор Німеччини і король Пруссії (1888–1918). Онук Вільгельма I, син Фрідріха III. У січні 1918 р. наполягав на підписанні Брестської мирної угоди з Україною, яку ратифікував у липні 1918 р. 2.06.1918 р. визнав легітимність влади гетьмана П. Скоропадського. 9.11.1918 р. під час революції в Німеччині виїхав до Голландії, зрікся престолу 28.11.1918 р. Автор мемуарів «Події і постаті 1878–1918».
484. Бобринський Георгій Олександрович, граф (1863–1928) – російський державний діяч, генерал-ад'ютант. Володів маєтностями і цукровими заводами у Київській губернії. У серпні 1914 – березні 1916 рр. – військовий генерал-губернатор Галичини, окупованої російською армією. Проводив політику, спрямовану на створення умов для швидкої інкорпорації окупованих територій до складу Російської імперії. Своїми розпорядженнями припинив діяльність українських громадських, навчальних, культурних установ у Галичині, розробив заходи для русифікації освітніх закладів, проводив політику винищення української греко-католицької церкви тощо. Після поразки російської армії в Галичині переведений до Києва, де продовжував розробку нового положення про управління окупованими територіями. Помер в еміграції.
485. Відкриття Мізинської палеолітичної стоянки на Чернігівщині у 1907 р. належить учителю Л. Чикаленку – Федору Вовку. Свої відкриття вчений демонстрував на XIV Археологічному з'їзді у Чернігові. Влітку 1912 р. завдяки пожертвуванням розкопки в Мізині були продовжені. Під керівництвом Ф. Вовка їх вели Л. Чикаленко і П. Светлов.

486. Наступ російської 2-ї армії під командуванням генерала А. Самсонова у Східній Пруссії в 1914 р. був організований російським командуванням на вимогу французького уряду з метою відволікти німецькі частини від наступу на Париж. Непідготовлений наступ російських військ завершився їх повною поразкою. Вони втратили 20 тис. убитими, 90 тис. полоненими.
487. На початку Першої світової війни М. Грушевського як українського «сепаратиста» і «мазепинця» було заарештовано (28.11.1914 р.). Напередодні він повернувся з с. Криворівня (нині – Івано-Франківська обл.), тобто з ворожої до Росії Австро-Угорщини, де мав широкі зв'язки і значний вплив. Після двомісячного утримування в Лук'янівській в'язниці у лютому 1915 р. був засланий до Сибірска. Завдяки клопотанню російських учених восени його перевели до Казані, а через рік – до Москви. Після Лютневої революції повернувся в Київ.
488. Йдеться про героя комедії І. Карпенка-Карого «Суєта» (1903) – унтер-офіцера Тараса Гуपालенка; цей образ Є. Чикаленко використовує для висміювання невігласів і хвальків.
489. Катеринич Митрофан Кирилович (1860–?) – російський політичний діяч, шляхтич із Полтавщини. Почесний мировий суддя Пирятинської судової мирової округи, у 1906–1908 рр. – полтавський віце-губернатор, у 1908–1915 рр. – харківський губернатор.
490. Грабенко Андрій (псевд. А. Конощенко, 1857–1918?) – український громадський і земський діяч, письменник та етнограф. Родом із Херсонщини. Як діяч ТУП і член УРДП співпрацював з Є. Чикаленком. Зібрав і власним коштом видав збірку «Українські пісні з нотами».
491. «Прикарпатская Русь» – щоденна газета москвофільського спрямування. Видавалася російською мовою у Львові в 1909–1915 рр. під редакцією С. Лабенського. Поновила видання у 1918–1920 рр. як орган «Русского исполнительного комитета» – політичної організації галицьких москвофілів, утвореної в грудні 1918 р.
492. Дудикевич Володимир (1861–1922) – адвокат із Коломиї, один з лідерів галицьких москвофілів на початку ХХ ст. Депутат галицького сейму, очолював групу, яка відстоювала повну державну єдність Галичини з Росією (т. зв. «новокурсники»).
493. Євлогій – чернече ім'я Георгієвського (1868–1946) – російського церковного діяча. До 1914 р. – архієпископ лоблінсько-холмський і волинський. Під час Першої світової війни насаджував православ'я в Галичині. Під його впливом Холмщину було виділено в окрему губернію.
494. «Основа» – літературно-науковий і громадський щомісячник, який видавався в Одесі у 1915 р. українською мовою замість «ЛНВ». Редактор – А. Ніковський. Серед авторів: В. Винниченко, Г. Чупринка, В. Леонтович, М. Грінченко, С. Єфремов, В. О'Коннор-Вілінська, Ф. Матушевський та ін. Після виходу трьох чисел видання було заборонене російською військовою цензурою.
495. Залізник Микола Кіндратович (1888–1950) – український громадсько-політичний діяч, публіцист. Належав до УПСР. Організатор українських студентських громад у Києві та Львові, засновник і голова Українського студентського союзу (1909). Один із засновників Союзу визволення України (СВУ, 1914), однак невдовзі вийшов з його складу й очолив Закордонний комітет УПСР у Відні. У 1914–1918 рр. займався публіцистичною і видавничою діяльністю у Відні. Входить до української делегації на переговорах у Брест-Литовську (1918). За Директорії УНР – посол у Фінляндії (1919–1920), згодом емігрував до Австрії. В еміграції в Празі займався педагогічною діяльністю. Заарештований 1945 р. радянськими спецслужбами, загинув в ув'язненні.

496. Лобода. – Див. прим. 281.
497. З весни 1915 р. в Російській імперії створювалася низка таборів для військовополонених Центральних держав. Зокрема, серед полонених бранців, які перебували в таборі у селищі Дарниця (нині район Києва), були такі відомі особи як чеський письменник Ярослав Гашек, угорські комуністи Бела Кун та Імре Надь. До цих же таборів потрапляли і вояки австрійської армії – легіону Українських Січових Стрільців (УСС). Зокрема Роман Дашкевич, будучи старшиною артилерії австрійської армії, потрапив у російський полон і був інтернований на Забайкаллі. Влітку 1915 р. під час боїв на Маківці потрапив у російський полон Є. Коновалець. Він був відправлений у табір для військовополонених у Чорному Яру (між Царициним і Астраханню), згодом – у табір у Царицині (тепер Волгоград). Разом з галицькими старшинами з табору в Дубовці (неподалік Царицини) А. Мельником, І. Чмолою, Р. Сушком, В. Кучабським та ін. Є. Коновалець розгорнув агітацію за створення української формації з військовополонених українців. У листопаді 1917 р. у Києві вони стали ядром Галицько-буковинського куреня Січових Стрільців (СС). О. Думін (А. Крезуб), потрапивши в російську неволю, був відправлений на залізорудні копальні на Катеринославщині, про які згадує Є. Чикаленко. Відомо, що в січні 1918 р. 263 військовополонених галичан з криворізьких копалень, приїхавши в Київ, приєдналися до Галицько-буковинського куреня СС.
498. «Ich bin hier!» (нім.) – Я тут!
499. У травні 1915 р. російські війська зазнали серйозної поразки внаслідок Горлицького прориву німецько-австрійських військових формацій і змушені були залишити Польщу. Ситуація на Східному фронті, що проходив через західноукраїнські землі, змінилась не на користь Росії. Її супротивники остаточно обрали Східний фронт як головний театр війни на 1915 р. Німецько-австрійські війська перейшли в контрнаступ і значно просунулися у глибоку територію Російської імперії. Ці події, посилені економічною кризою та загостренням внутрішньополітичної ситуації, викликали в суспільстві очікування, що армії супротивника дістануться Києва.
500. Йдеться про зятя Є. Чикаленка, чоловіка його дочки Ганни Георга Зігмунда Келлера (1887–?) – німецького філолога. Викладав в Українському науковому інституті в Берліні.
501. Йдеться про Розалію Яківну Винниченко (дівоче прізвище – Лівшиць, 1886–1959) – дружину Володимира Винниченка. Лікар за фахом. Народилася в Парижі у заможній єврейській родині. Освіту здобула на медичному факультеті Сорбонни. З В. Винниченком побралася у 1911 р. В еміграції разом із чоловіком жила у французькому місті Мужен, де й померла.
502. У серпні 1915 р. російський уряд прийняв рішення про евакуацію цілої низки об'єктів, у тому числі й вищих навчальних закладів, розташованих на Правобережній Україні, в глиб країни. Університет Св. Володимира, Київський комерційний інститут та Політехнічний інститут були евакуйовані до Саратова, а в 1916 р. відбулася реевакуація вишів до Києва.
503. У ході Галицької битви Першої світової війни (10.08–13.09.1914 р.) російською армією були захоплені території Галичини, Буковини й Посяння, на яких утворена тимчасова адміністративно-територіальна одиниця Галицько-Буковинське генерал-губернаторство (1914–1917 рр.). Російська окупаційна адміністрація вдалась до русифікації краю, нищення українства в усіх його проявах – політичному, релігійному і культурному. Були закриті українські школи, періодичні видання, друкарні. Вводилось обмеження на вживання української мови, запроваджувалося викладання у школах російською мовою. Зазнала переслідувань Українська греко-католицька церква. Відбувались масові депортації української інтелігенції та священни-

ків УТКЦ у Росію. Після відступу в 1915 р. з частини захоплених територій російські війська взяли заручниками біля 700 українських, польських і єврейських діячів.

Паньківський Кость (1855–1915) – український галицький громадсько-політичний діяч, економіст, меценат, керівник виховних та освітніх установ у Львові, видавець. Один із засновників кооперативного руху в Галичині, директор Крайового союзу кредитового з часу його заснування у 1898 р. Видавець і редактор, у т. ч. газет «Діло», «Зеркало», «Батьківщина», «Зоря» та ін. Член-засновник НТШ, управитель Інституту св. о. Николая у Львові, член управ товариств «Просвіта», «Руська бесіда» та ін. У червні 1915 р. як заручник вивезений російською окупаційною владою до Києва, де невдовзі помер. Під час депортації до Києва була вивезена значна частина його бібліотеки та архіву, більшість матеріалів та книжок загинуло під час національно-визвольних змагань. Частина колекції та бібліотеки К. Паньківського зберігається у фондах Інституту рукопису НАН України, Центральної наукової бібліотеки НАН України.

504. Йдеться про «Мої спомини про недавнє минуле» Д. Дорошенка, видані львівським видавництвом «Червона калина» у 1923 р. У 2007 р. київське видавництво «Темпора» перевидало «Мої спомини про недавнє минуле» Д. Дорошенка.
505. «Союз визволення України» (СВУ) – українська політична організація самостійницького спрямування. Утворена в серпні 1914 р. у Львові політичними емігрантами, переважно членами УСДРП (Д. Донцов, В. Дорошенко, Л. Цегельський) й Української соціал-демократичної «Спілки» (М. Меленевський (Басок), О. Скоропис-Йолтуховський, П. Бендзя). Діяла в 1914–1918 рр. у Відні. До складу президії входили: Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, М. Меленевський (Басок), О. Скоропис-Йолтуховський. Ставила метою відокремлення України від Росії і створення конституційної монархічної української держави під протекторатом Австро-Угорщини та Німеччини. Реалізацію своєї мети пов'язувала з воєнною поразкою Росії у Першій світовій війні. СВУ займався пропагандою української державності в країнах Північного союзу, опікувався українцями-військовополоненими в австрійських та німецьких таборах: завдяки його діяльності українців розмістили окремо у таборах Вецлар, Фрайштадт, Зальцведель. З ініціативи СВУ з військовополонених були утворені Сірожупанна та Синьожупанна дивізії. Друкований орган СВУ – газета «Вісник Союзу визволення України» – видавався у Відні й розповсюджувався в Києві, Катеринославі, Одесі та ін. містах України.
506. Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович (1880–1946) – український громадсько-політичний і державний діяч. Чоловік доньки Є. Чикаленка Вікторії. Член Революційної української партії (РУП), один із засновників Української соціал-демократичної «Спілки». Під час Першої світової війни – провідний діяч Союзу визволення України (голова берлінського відділу), заст. голови Загальної української ради. У січні 1918 р. – уповноважений Української Центральної Ради з формування українських військових частин з українських військовополонених у Німеччині та Австро-Угорщині. За УНР – губернський комісар, за Української Держави – губернський староста Холмщини і Підляшшя. З початком окупації польськими військами цих земель у грудні 1918 р. був заарештований у Бресті та інтернований у таборі в Каліші. З 1920 р. жив у Берліні. Один із засновників і провідних діячів гетьманського руху – член Ради присяжних УСХД і Гетьманської управи. Співзасновник Українського наукового інституту в Берліні (УНІ-Б), член кураторії інституту. Автор трактатів, у яких відстоював самостійність України, та праць з політичних та економічних

питань. 1945 р. заарештований радянською військовою контррозвідкою в Німеччині. Помер на засланні у Темниківському таборі (Мордовія).

507. У містах Вецлар (земля Гессен) та Раштат (земля Баден) у Німеччині, які згадує Є. Чикаленко, під час Першої світової війни були розташовані табори для військовополонених російської армії. Завдяки діяльності СВУ в цих таборах зосередились виключно полонені українці, серед яких провадилась культурно-освітня та політико-виховна робота. В таборах існували православні церкви, школи, бібліотеки, театри, видавалися часописи. У 1917 р. в Раштаті були організовані перші відділи Синьожупанної дивізії.
508. Йдеться про Коваленка Олександра Михайловича (1875–1963) – українського громадсько-політичного діяча, вченого і дипломата. Родом з м. Ромни на Полтавщині. Під час навчання в Харківському технологічному інституті став одним із засновників РУП (1900). Як інженер-технолог служив офіцером на броненосці «Князь Потьомкін», був активним учасником повстання (тому серед українських діячів його називали «Потьомкінський»). Емігрував до Швейцарії, де редагував двотижневик «L'Ukraine» (Лозанна). У 1919–1922 р. – консул УНР у Женеві, потім – у Парижі. З 1922 р. мешкав у Чехословаччині, викладав механіку, геометрію в Українській господарській академії й Українському технічно-господарському інституті (Полдебради). Після Другої світової війни жив і працював у Мюнхені (Німеччина) й Женеві.
509. Йдеться про Франца-Фердинанда Габсбурга. – Див. прим. 479.
510. Будзиновський В'ячеслав Титович (псевд. В. Недоля, 1868–1935) український галицький громадсько-політичний діяч, публіцист і письменник. Один із засновників Української радикальної партії, згодом – Української націонал-демократичної партії. Освіту здобув у Львівському та Віденському університетах. У 1890 р. видав у Львові науково-публіцистичну брошуру «Культурна нужда австрійської Русі», а також низку статей у часопису «Народ», у яких полемізує з москвофілами. Редагував газети «Громадський голос», «Радикал» та «Праця». Посол до австрійського парламенту (1907–1908). У 1927 р. заснував Українську партію праці прорадянської орієнтації.
511. Ганкевич Микола (1869–1939) – український галицький громадсько-політичний і профспілковий діяч, журналіст. Один із засновників Української соціал-демократичної партії (УСДП) і співредактор її друкованого органу – двотижневика «Воля» (1900–1907), член Головної української ради у Львові (1914–1917) і заступник голови Загальної української національної ради у Відні (1915). Виступав за об'єднання УСДП з Польською партією соціалістичною (ППС – одна з найстаріших польських політичних організацій, що діяли на території Російської імперії, її очолював Ю. Пілсудський).
- Його брат, Ганкевич Лев (1881–1962) – український галицький громадсько-політичний діяч і журналіст, за фахом – правник. Виступав адвокатом на політичних процесах. У 1918–1922 рр. – співредактор часопису «Вперед». Один із провідників Української соціал-демократичної партії, у 1930–1934 рр. – її голова. У 1918 р. – член Української Національної Ради ЗУНР. Останні роки життя мешкав у США.
512. Сяк Іван (1887–1939) – український політичний і військовий діяч. Член УСДП. Як вояк легіону Українських Січових Стрільців брав участь у бойових діях під час Першої світової війни. У 1919 р. командував Окремим залізничним загоном УНР у складі Кам'янець-Подільської залоги. Потрапив у більшовицький полон, взимку 1919–1920 рр. перебував у Москві, де став членом КП(б)У. Один з організаторів Червоної української галицької армії (ЧУГА). Залишився в УСРР. Розстріляний на Соловках.

513. Королів Федір (1886–1935) – український громадсько-політичний діяч. 1906 р. емігрував з Росії до Галичини, став одним з провідників галицької Української соціал-демократичної партії. У 1914–1917 рр. мешкав у Відні. У 1919 р. очолив українську торговельну місію у Швейцарії, згодом – у Берліні, де був головою Комітету допомоги емігрантам з України. Один з організаторів Українського національного об'єднання.
514. Мелень Теофіл (1879–1915) – український громадсько-політичний та військовий діяч і публіцист. Член Загальної української ради у Відні. Співробітничав у часописах «Молода Україна», «Воля», «Земля і воля», «Праця». Один із провідників Української соціал-демократичної партії у Галичині, (створена 1899 р.) Під час Першої світової війни один з організаторів і вояк УСС, загинув у бою під Галичем.
515. Бачинський Юліан Олександрович (1870–1940) – український галицький громадсько-політичний діяч, публіцист і дипломат. Освіту здобув у Львівському та Берлінському університетах. У 1895 р. опублікував книгу «Україна уярмлена» («Ukraine Irredenta»), у якій обґрунтував необхідність створення української незалежної соборної держави під девізом: «Вільна, велика, політично самостійна Україна, одна, нероздільна від Сяну по Кавказ!». Належав до Української радикальної партії, а з 1899 р. – до Української соціал-демократичної партії. З 1918 р. – член Української Національної Ради ЗУНР, у 1919 р. очолив дипломатичну місію УНР у США. З 1932 р. мешкав в УРСР, у 1934 р. за звинуваченням в «антирадянській терористичній діяльності» засуджений на 10-річне ув'язнення, перебував у ГУЛАГу, де й помер.
516. Баран Степан (1879–1953) – український галицький громадсько-політичний діяч і публіцист, правник за фахом. Один із провідників Української національно-демократичної партії, згодом – Українського національно-демократичного об'єднання. Член президії Головної української ради, пізніше, під час Першої світової війни, – Загальної української ради, її представник на Балканах (1915). У 1918–1919 рр. – член Національної Ради ЗУНР і державний секретар земельних справ в уряді К. Левицького. У 1928–1939 рр. – посол до польського сейму.
517. Йдеться про Ю. Тищенка. – Див. прим. 197.
518. Шеремецинський (Шеремецінський) Яків Андроникович (1882–?) – український громадський діяч. Член української Громади у Москві, видавець журналу «Украинская жизнь», співробітник часопису «Промінь». Член видавничої спілки УСДРП «Дзвін».
519. Олексієнко Михайло Мартинович (1847–1917) – російський громадсько-політичний діяч, фахівець з фінансового права. Родом з Катеринослава. Освіту здобув на правничому факультеті Харківського університету. Професор і ректор цього університету (1890–1897), з 1899 р. – попечитель казанської, згодом – харківської навчальних округ. Член партії октябристів, депутат III і IV Державних Дум, з 1914 р. – Державної ради. Автор праці «Аграрне питання».
520. Йдеться про книжку П. Стебницького і О. Лотоцького «Украинский вопрос» (1914), яку сучасники називали «катехізисом українства». Ідея її написання пов'язана із працею С. Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма». Російські симпатички українського руху запропонували українським діячам написати працю на захист національних інтересів і передати її в російські державні органи. У книзі «Украинский вопрос», яка була видана у Росії російською мовою, обґрунтовувалася законність українського руху та доводилася відсутність у ньому сепаратистських намірів.
521. Йдеться про «Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг», створене в Петербурзі 1898 р. з ініціативи генерала М. Федоровського. З часу заснування його

очолювали: Д. Мордовець, О. Русов, з 1908 р. – О. Лотоцький і П. Стебницький, які від самого початку діяльності товариства проводили всі його справи. До 1917 р. товариство видало близько 80 популярних книжок з різних галузей знань і красного письменства загальним накладом понад 1 ман. прим. У 1906 р. спільно з Науковим товариством у Петербурзі видало перший повний «Кобзар» Т. Шевченка.

522. Корчинський Михайло Агафонович (1884–1937) – український громадсько-політичний і державний діяч, адвокат. Народився на Поділлі. Голова Товариства українських поступовців у Петрограді, згодом – член УПСФ. У 1917 р. – заступник голови Української національної ради в Петрограді, Товмаський повітовий комісар Тимчасового уряду, згодом – тов. губернського комісара Буковини. Член Української Центральної Ради, юрисконсульт Генерального Секретаріату, директор канцелярії Генерального секретарства національних справ. Державний секретар УНР доби Директорії в уряді С. Остапенка. 1920 р. очолював опозиційну до Директорії Українську національну раду, створену в листопаді 1919 р. у Кам'янці-Подільському. У 1920 р. ініціював створення Ради республіки в Тарнові. З 1922 р. мешкав у Львові.
523. Маслов Петро Павлович (1867–1946) – російський політичний діяч, учений-економіст. Один із провідних діячів і теоретиків російської соціал-демократії, належав до партії меншовиків. Автор праць з аграрного питання в Росії, обстоював принципи муніципалізації землі, гостро критикував більшовицьку політику у вирішенні земельного питання. З 1929 р. – академік АН СРСР.
524. Ярошенко Володимир Григорович (1888–1957) – український громадський діяч, учений-мовознавець. Закінчив Петербурзький університет. Працював у Комісії для складання словника української живої мови ВУАН (1926–1927 рр.), Інституті української наукової мови (1927–1930 рр.), Інституті мовознавства ВУАН (1930–1935 рр.). Був репресований органами радянської влади, після заслання вчителював у Києві, по війні – редактор видавництва «Радянська школа».
525. Йдеться про декларацію ТУП від 30.07.1914 р., яка була опублікована в журналі «Украинская жизнь» під назвою «Война и украинцы» (1914. – № 14). У декларації говорилося, що українці «виконують свій обов'язок громадян Росії». Разом з тим наголошувалося, що «національна проблема, зокрема українська, вимагає свого невідкладного розв'язання».
526. Йдеться про «Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769», або «Рум'янцевський опис Малоросії» – назва перепису населення з рухомим і нерухомим майном, який провадився в Лівобережній Україні за розпорядженням графа П. Рум'янцева, малоросійського генерал-губернатора (звідси й друга назва перепису). Опис здійснювався на підставі інструкції Катерини II. Метою перепису населення і господарств Лівобережної України було запровадження нового, значно більшого державного оподаткування. Для проведення перепису в кожному полку було створено спеціальну комісію на чолі з російським офіцером. Перепис провадився за чотирма формами: описувалися міста і містечка; коронні, урядові та монастирські маєтки; поміщицькі й козацькі господарства; приватні володіння. Припинено його у зв'язку з початком російсько-турецької війни. Матеріали опису є цінним джерелом з історії економічних і суспільно-політичних відносин у Лівобережній Україні XVIII ст.
527. Йдеться про редакційну статтю в журналі «Украинская жизнь», яка закликала українців виконати «свій обов'язок громадян Росії» в лавах військ, які боролися «проти порушників міжнародного миру і права», а також сприяти «успішному виконанню російською армією винятково відповідального завдання, що випало на її долю».

528. Щербатов Микола Борисович (1868–1943), князь – російський державний діяч, великий землевласник на Полтавщині. У 1895–1897 рр. працював у Міністерстві державного майна. У 1905 р. сприяв об'єднанню поміркованих кіл Полтавської губернії, був засновником ще до 17-го жовтня групи, яка згодом одержала назву «Партії правового порядку», і обраний її головою. Член Державної ради. У 1915 р. – міністр внутрішніх справ Росії та шеф Окремого корпусу жандармів. З 1917 р. мешкав у Німеччині.
529. Йдеться про Вельгорського Юрія (Єжи) Михайловича (Jerzy Wielhorski; 1753–1807), графа – польського і російського державного діяча. Писар литовський, супротивник Польської конституції 1791 р., після прийняття якої перебував у складі делегації польських опозиціонерів до Катерини II. Провідний діяч Тарговицької конфедерації. Посол Польщі в Росії. Під час повстання Костюшка заочно засуджений до смертної кари як проросійський діяч. Після Третього поділу Польщі перейшов на російську службу. Камергер, гофмаршал, з 1800 р. – сенатор.
530. «Adieu, meine Herren!» (нім.) – Прощайте, мої панове! – Слова відповіді австрійського імператора Франца-Йосифа I українській депутації на чолі з о. І. Озаркевичем, яка передала 13.12.1895 р. лист від українців Галичини про «виборчі зловживання й безправства» галицької адміністрації на виборах у сейм.
531. Грушевська (у шлюбі – Шамрай) Ганна Сергіївна (1880–1943) – українська громадська діячка, історик і перекладач, сестра М. Грушевського. З 1909 р. співробітничала в багатьох українських виданнях: «Село», «Засів», «Літературно-науковий вісник», «Рада» та ін. З 1920 р. працювала редактором у «Книгоспілці», згодом – у «Вукоопспілці» й Держвидавї. З 1921 р. – науковий співробітник Комісії для складання історично-географічного словника УАН.
532. «Промінь» – літературно-мистецький і громадсько-політичний тижневик, виходив у Москві в кінці 1916 – на початку 1917 р. під редакцією В. Винниченка.
533. Макензен Август, фон (August von Mackensen, 1849–1945) – генерал-фельдмаршал німецької армії. Під час Першої світової війни – командувач 9-ї, з 1915 р. – 11-ї німецької армії, яка прорвала карпатський фронт у Герлице і звільнила від російської армії Східну Галичину. Восени 1915 р. – командувач німецьких військ у Сербії, з червня 1916 р. – військової групи німецької армії в Добруджі, з січня 1917 р. – німецьких військ у Румунії.
534. Моргуліс Зиновій Григорович (1880–?) – український громадсько-політичний діяч, присяжний повірений. Належав до УСДРП, з 1917 р. – УПСФ. Працював у комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст, член Української Центральної Ради. З травня 1917 р. по травень 1918 р. – товариш київського губернського комісара, наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р. – губернський комісар Київщини. За радянських часів був науковим співробітником ВУАН. Засуджений в т. зв. «справі СВУ», помер на засланні.
535. Очевидно, мова йде про Сергія Хруцького (1885–1954?) – українського громадського та церковного діяча, вчителя за фахом. У 1920-х роках мешкав на Волині. Посол до польського сейму від УНДО. Діяч православного Українського церковного комітету, який домагався українізації православної церкви. Після більшовицької окупації репресований органами радянської влади – вивезений до Казахстану.
536. Протопопов Олександр Дмитрович (1866–1918) – російський державний діяч, великий землевласник і промисловець. Мав військову освіту. Член партії октябристів, депутат III і IV Державних Дум (товариш голови Державної Думи у 1914 р.). Був приятелем Г. Распутіна, за протекції якого у вересні 1916 р. став міністром внутрішніх справ. Всі прохання до Миколи II

про відставку О. Протопопова як з боку уряду, так і впливових російських політичних кіл не мали успіху. Після Лютневої революції арештований за наказом Тимчасового уряду. Восени 1917 р. активно виступав проти радянської влади, у грудні страчений ЧК.

- 537 Павло I, Павло Петрович Романов (1754–1801) – російський імператор (1776–1801), син Петра III Федоровича і Катерини II.
538. Могилянський Микола Михайлович (1871–?) – український громадсько-політичний діяч. Народився у дворянській родині на Чернігівщині. Освіту здобув у Петербурзькому університеті, по закінченні якого працював у дирекції музею імператора Олександра III у Петербурзі. За доби Гетьманату П. Скоропадського – державний секретар. У вересні 1918 р. на чолі спеціальної дипломатичної місії виїхав до Франції на переговори про умови порозуміння між Українською Державою й Антантою.
539. Йдеться про Романова Михайла Олександровича (1878–1918) – великого князя російського, сина Олександра III і молодшого брата Миколи II, який 2(15).03.1917 р. зрікся престолу на його користь. Розстріляний більшовиками.
540. Йдеться про Салтикова-Щедрина Михайла Євграфовича (спр. прізвищ. Салтиков, псевд. Микола Щедрін, 1826–1889) – російський письменник, рязанський та тверський віце-губернатор.
541. Плеханов Георгій Валентинович (псевд. М. Бельтов, 1856–1918) – російський політичний діяч, теоретик і пропагандист марксизму в Росії та Західній Європі, один із засновників РСДРП. У 1877 р. став членом народницької організації «Земля і воля», у 1879 р. після її розколу очолював народницьку організацію «Чорний переділ». У 1880 р. через політичні переслідування був змушений виїхати до Швейцарії, де заснував організацію «Визволення праці», яка відіграла велику роль у поширенні марксизму та поборюванні народництва в Росії в цілому і в Україні зокрема. Автор низки теоретичних праць, присвячених марксизму та міжнародному робітничому рухові. У 1905–1907 рр. очолював групу меншовиків-партійців, опонував В. Леніну з низки головних соціал-демократичних принципів. У 1917 р. повернувся в Росію, де виступив з гострою критикою ленінської лінії на соціалістичну революцію.
542. Кропоткін Петро Олексійович (1842–1921), князь – російський політичний діяч, теоретик анархізму, географ і літератор. Походив з рсду Рюриковичів. Після закінчення фізико-математичного факультету Петербурзького університету займався науковими дослідженнями Сибіру, Фінляндії та Скандинавії. У 1872 р. приєднався до народницького руху, був одним з ініціаторів «ходіння в народ», за що у 1874 р. був заарештований. У Петропавлівській фортеці написав своє «Дослідження про льодовикову добу». У 1876 р. втік з ув'язнення й емігрував. З 1879 р. видавав газету «Le Revolte» («Бунтар»). У 1883 р. засуджений у Франції до 5 років ув'язнення, у 1886 р., вийшовши на волю, переїхав до Лондона. До Росії повернувся в 1917 р. Відмовився від участі у Тимчасовому уряді, а в жовтні не прийняв допомогу більшовицької влади.
543. Чайковський Микола Васильович (1851–1926) – російський політичний діяч. З 1874 р. мешкав у США, з 1878 р. – в Англії, заснував видавничий фонд соціалістичної літератури, яка переправлялася в Росію. З 1899 р. – член Аграрно-соціалістичної ліги, яка влилася в партію есерів. Після 1917 р. – депутат Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, депутат Всеросійських Установчих зборів, супротивник більшовицької влади. У 1918–1919 рр. очолював уряд Північної області в Архангельську. Емігрував.

ДОДАТОК

ЛИСТИ Є. ЧИКАЛЕНКА ДО С. ШЕЛУХІНА

№ 1

*Редакція
і Головна контора
часопису "Рада"
у Києві, Велика Підвальна вул., 6
біля Золотих Воріт
Телефон 1458*

Київ 1/1 року 1907

Високоповажаний Сергію Павловичу!

Вельми дякую Вам за Новогодню картку, вона свідчить, що Ви не забули про мене, але я був би ще більш вдячний Вам, якби Ви не забували про "Раду", а писали якомога частіше – Ви ж приуроджений публіцист, Вам не треба гризти пера довго, щоб написати якусь статтю. Піддержуйте, Сергію Павловичу, бо, їй Богу, вже гублю надію, енергію. Затрачуєш час, гроші, псуєш здоров'я, та помічаєш, що майже всім газетна справа якась байдужа, наче се моє особисте діло, або діло маленького гуртка, а не всеукраїнське. Не хотять люде зрозуміть, що тепер смерть щоденної газети була б для нас страшеним ударом, який зашкодив би культурному відродженню нашому на довгі, довгі роки.

Чудно у нас діється тепер – повторяється наша історія. Поки гнітила Польща – майже всі одностайно боролись проти її гніту, а коли збулись гніту, то на сцену виступили люди з особистими інтересами, почалась боротьба за "булаву". Точнісінько те ж саме й тепер. Поки гнітив указ 76 року, майже всі одностайно хоч марили про його скасування. Не стало сього закону – почалась боротьба за "булаву". Всяким "Ханенкам", Суховенкам здається, що тільки вони можуть врятувати справу і воюють зо усім тим що ведуть не вони. Тепер, у нас, по всій лінії йде боротьба проти Грушевського і ЛНВістника; а через те, що "Рада" не дає їм змоги принизити, обізвать Грушевського, вони ворогують

і проти неї. Явився чоловік, який з своєю надзвичайною енергією, признаним авторитетом ученого, силкується об'єднати всі культурні сили, діло ж налажується, а “Кулешики” лютують, що це не вони зробили, а якийсь зайда з Галичини. Забувають, що він же наш, а тільки посланий був в Галичину. Одним словом, всіма силами, брехнями, клеветами, хотять одвернути чоловіка од діла, щоб самим грать перші ролі, на які вони зовсім нездатні. Одна мука! Забіг би безвісти, але знаю, що коли я покину, то не буде грошей і не буде щоденної газети. Літературних сил стане в Києві і на три газети, а грошей нема й на одну. І ес-деки, і Грінченко з К^о, і та ж кампанія, що веде “Раду” тепер, зможуть повести газету, але грошей вони не здобудуть. Але й ми довго не потягнемо, бо 20 тисяч руб. дефіциту це не штука. Отож прошу Вас піддержуйте і морально і матеріально.

Ваш Є. Чикаленко.

Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ) – Ф. XI. – № 1382. Автограф.

№ 2

Одесса
Конная 5
Г-ну Сергею Павловичу
Шелухину

Рада
Редакція
та Головна контора
у Києві, Велика Підвальна, б.
Телефон 1456

Київ, лютого 12, року 1907

Високоповажаний Сергію Павловичу!

Чого-то Ви ніколи не обізветесь до газети?

Поки нам забороняли пресу, то всі страшенно ремствували на уряд, а тепер ніхто не цікавиться нею – не підписуються. Не пишуть. Видавцям доводиться докладати десятки тисяч руб. “для собственного удовольствия”. Знаючи Вас за щирого прихильника культурно-національного руху, прошу Вас робить пресію на земляків, щоб виписували.

Ваш Є. Чикаленко.

ІР НБУ. – Ф. XI. – № 1383. Автограф. Картка.

№ 3

Одесса
Конная, д. 5
Сергею Павловичу
Г-ну Шелухину

Рада
Редакція
та Головна контора
у Києві, Велика Підвальна, 6.
Телефон 1456

Київ, марта 23, року 1907

Високоповажаний Сергію Павловичу!

Стаття Ваша, як бачите, друкується. Я дякую, що Ви розбили на троє, треба було її помістити в двох номерах. Спасибі, що не забуваєте нас. Прошу і надалі – статей, кореспонденцій про одеське життя, вістей про діяльність “Просвіт” і т. д. Хоч підписників і малувато (1700), але скоротивши деякі видатки, будемо тягнути скільки буде сили. На сих днях напишу Вам довшого листа.

Ваш Є. Чикаленко.

ІР НБУ. – Ф. XI – № 1384. Автограф. Картка.

№ 4

Редакція
і головна контора
часопису
“Рада”
у Києві, Велика Підвальна вул., 6.
біля Золотих Воріт
Телефон 1458

Київ Янврь 12 року 1908

Високоповажаний Сергію Павловичу!

Вельми дякую, що обізвались статтями. Федор Павлович [Матушевський] казав, що Ви обіцяли ще статтю по жидівському питанню та про календарі “Просвіти”. Одверто кажучи, боюсь я сих статей. До жидівського питання ми, як бачите, дуже обережно ставимся із причин тактичних, краще сказати, ми його зовсім обминаєм. Принципіально ми дивимся на його так, як і на польське т. є. строго одділяєм класи експлуатуруємі од експлуатующих; до перших ставимся по братськи, а до других – ворожо. Але наші українські круги, в яких ми переважно маєм передплатників, слідом за російською пресою, дуже дражливі на сьому пункті. Їм і так скрізь ввижається юдофобство, національний шовінізм та инчі жупели.

Що-ж до календаря “Просвіти”, то тут, мабуть, ще гірша може вийти прикрість. Я здається писав Вам, що провідниками тутешньої “Просвіти” проти нас ведеться підземна, глуха, але інтенсивна боротьба. Вони не приймають ніякої участі в газеті, але одверто ще проти неї не виступали і мені не хочеться першому подати для сього повод. Вони вже були збили бучу з-за того, що я не схотів дати їхнього календаря додатком до “Ради”, через те, що вони поперемінували назви місяців. Але справа затихла і не стала всеукраїнським скандалом, як їм се бажалося. Проти газети, кажу, голосно вони ще не виступили, але проти ЛНВістника уже кинута першу стрілу в новогодньому номері “К[иївських] Вістей”. Досадніше всього, що на сей вчинок направили Єфремова, який в сьому зовсім не має особистого інтересу. Він став орудієм в руках людей, що ведуть боротьбу з Грушевським за першу роль, за “булаву”. Сей перший вистріл грозить великою війною в наших кругах і хто знає до чого воно дойде. Се вже наша доля така – як тільки настане якась змога робить “созидательну” роботу – у нас починається братоубійча війна. Так було за часів Руїни, так починається і зараз.

Я всіма силами хочу уникнути цієї війни і не дам “Ради” ні одному з воюючих таборів.

Грушевський для одсічі має ЛНВістник, а та публіка певне буде штурмувати його в рос[ійській] пресі, або брошурами. Єфремов вже розсердився на мене, за те що я не дозволив йому в “Раді” “раздглать” Грушевського. Не розсердіться, будь-ласка, і Ви на мене, за те що я попержаю Вас за статтю про “Календаря”. Я не хочу цієї братоубійчої війни, а київські просвітяне Вашу статтю приймуть, як поход проти них. Направте її у ЛНВ. Там її охоче надрукують.

Ваш Є. Чикаленко.

Ради Бога клопочіться про поширення газети, бо передплата, видно, буде така як і торік т. є. в середньому 1500 душ, а при такій цифрі не дотягнем до кінця року. Комар обіщав виписати для “Просвіти” 100 екз. – та й не чуть!

№ 5

11. 04. 1908

Високоповажаний Сергію Павловичу!

Коли Ви пильно читаете “Раду”, то ви повинні були помітити, що з 1-го сього місяця вона почала мінять свою російську фізіономію на українську.

Нарешті я рішучо напосівся, аби ми покинули грать ролю “Моськи, лающій на слона” і дали спокій бюрократії, панам та попам, бо на сьому кар’єри не зробиш.

Не придбали ми уваги й пошани у української людності, а вооружили проти себе бюрократію, панів, попів, а в результаті – стоїмо на краю банкрутства. Сим, так сказати, економічним доводом, мені вдалось збить з позицій наших політиків, які весь час існування газети тільки повторяли вади за російською пресою, переживували російську жвачку.

Досі газета була українською тільки мовою, а не змістом. Це ще мало рацію, поки вся Росія кипіла і була на границі радикального переустрою, а коли надії на се розвіялись, то пора нам перестати мальпувати рос[ійську] пресу, а братись за свої хатні справи.

І от, ми надумались розробляти в газеті культурно-національні теми і надали “Раді” характер чисто український, звичайно, не одмежуючись цілком од всеросійських біжучих подій. Досі розібрані такі теми:

1) Відродження національне у різних народів: литовців, латишів, білорусів, чехів, словаків, сербів і т. д. і т. д.

2) Огляди укр[аїнського] нац[іонального] відродження.

3) Форми українського землеволодіння.

4) Ряд статей про Драгоманова.

5) Всякі кооперації, бо вони мають величезне значіння в ділі організації людей.

6) Будем слідить по календарю за помершими українськими діячами і давати статті про їх.

Знаю, що ся переміна в газеті припаде Вам до душі, а через те й прошу Вас, по змозі, писати на спеціально національні, або чисто українські теми. Коли, може, схочете писать про відродження якогось народу, то спишітья попередю зо мною, щоб не збіглись з ким-небудь, бо вже багато розібрано тем.

Спасибі, що не забуваєте нас. Дуже мені кортіло скоротити Вашу статтю про надільні землі, бо вона дуже розтягнута і спеціальна.

З поважанням Є. Чикаленко.

ЦДАВО України, 3695–1–249. Арк. 68–69 зв. Автограф.

№ 6

Одесса,
Конная № 5
Сергею Павловичу
Г-ну Шелухину

У Києві 1 мая року 1908

РАДА
Редакція
та головна контора
у Києві, Велика Підвальна, 6.
Телефон 1458

Високоповажаний Сергію Павловичу!

З статті про “патріотизм” ми викинули про Білінського, бо він був якось механічно тут причетний. Може ви будете ласкаві дасте нову статейку спеціально про відношення Білінського до українства і до демократизму. Статтю про Потоцького в “Ділі” конфіскували, а нас би за неї оштрафували рублів на 1000, або й закрили.

Ваш Є. Чикаленко.

ІР НБУ. – Ф. XI. – № 1386. Автограф. Картка.

№ 7

Одесса,
Конная № 5
Сергею Павловичу
Г-ну Шелухину

Редакція і контора
часопису “Рада”
у Києві
Велика Підвальна вул., 6.
біля Золотих Воріт
Телефон 1458

18. IX. 1908

Високоповажаний Сергію Павловичу!

Тільки що прочитав Вашого листа, писаного 4/IX, і взявся, теж “з бодем душі”, за відповідь Вам.

Я власне не можу зрозуміть – чого Ви так обурені на “Раду”, що не хочете надалі бути співробітником і навіть передплатником.

Чим винна “Рада”, що “К[иевские] Вести” щось там написали на Вас і з того вийшла для Вас прикрість? “Рада” навіть не передруковувала того, що писалось про з’їзд і в частності про Вас.

Вас обурює, що “Рада” бойкотувала з’їзд. Воно трохи не так. “Рада” намагається стояти на штандпункті всеукраїнських інтересів і додержуватись, чи

підлягать, національній дисципліні. Два наших т[оварист]ва постановили не приймати участі в з'їзді. Постанова ся може помилкова, але вона сталась, то, на нашу думку, треба було вже підлягать всім свідомим українцям сій постанові, щоб бути всім солідарними і "Рада" висловила тільки жаль свій, що ми нація ще не організована.

Не пойму – чого се Вас так обурило. Ви пишете, що кияни раз-у-раз були інтриганями, раз-у-раз сварились і сваряться. Мені здається, що не тільки кияне такі, а вся наша нація така. Хіба Ваше поводження краще? Через якийсь пустяк Ви вже до такої степені обурились, що готові на весь світ обплювати "Раду". За що? За те, що вона підлягла постановам двох Наукових Т[оварист]в, хоч вона зовсім незалежна від них. Національний такт сказав редакції підлягти сій постанові, хоч з нею більшість редакції і не згоджувалась. Але для того, щоб не вносить розбрату, сварок і виступать солідарно редакція згодилась на сю постанову, а Ви не згодились!

З листа Вашого я бачу, що Ви обурені д. Перцем. Але при чім тут ми? Що кацап брав участь в з'їзді, проти сього ми нічого не можемо мати, бо членами Наукового Т[оварист]ва можуть бути й німці і для їх постанови не обов'язкова, а для українців вона морально обов'язкова. Такий штандпункт редакції. Дуже жалкую, що через суцїй пустяк ми теряєм цінного співробітника.

Ваш Чикаленко.

Статті Ваші сказав конторі вислати Вам.

ІР НБУ. – Ф. XI. – № 1387. Автограф. Картка.

№ 8

Одесса,
Конная № 5
Сергею Павловичу
Г-ну Шелухину

Редакція і контора
часопису "Рада"
у Києві
Велика Підвальна вул., 6.
біля Золотих Воріт
Телефон 1458

Київ, мая 13, року 1909

Високоповажаний Сергію Павловичу!

Сьогодні приїхав я до Києва і довідався, що Павловського не було в Києві під той час, як Ви читали в клубі реферат, а Дорошенко, що заміщав редактора, не попрохав у Вас того реферату для "Ради".

Мало того, а навіть не догадався зреферувати Ваш реферат. Я підняв з сього поводу бучу і завтра буде зреферовано Ваш реферат.

Поминули Ваш реферат зовсім без злої волі, а просто по недбайливості, по недогадливості; за се прошу у Вас вибачення за наших редакційних заступників і прошу Вас, коли Ви не обіщали нікому, то дайте нам в "Раду" сей реферат.

Ваш Чикаленко.

ІР НБУ. – Ф. XI. – № 1388. Автограф. Картка.

№ 9

Одесса,
Конная № 5
Сергею Павловичу
Г-ну Шелухину

Рада

Редакція та контора

у Києві, Велика Підвальна вул., б. У Києві 6 ноября року 1909

Телефон 1458

Високоповажаний Сергію Павловичу!

Після моїх справок, виявилось, що про Вашу лекцію в Миколаєві написав до "Ради" з Миколаєва д. Чапковський.

Ми написали йому найгострішу догану за таку неправдиву звістку.

З поважанням Є. Чикаленко.

ІР НБУ – Ф. XI. – № 1389. Автограф. Картка.

№ 10

21.IX.1910

Високоповажаний Сергію Павловичу!

Добродійці Хоменковій ми згодні дати в кредит книжок хоч і на 500 рублів, але за Вашою порукою, бо Хоменки нам не відомі.

Ви обіщали писати до "Ради", але за клопотами і не зберетесь. Коли ласка Ваша, то не забувайте нас, але пишть коротенькі статті, бо довгі доводиться переривати, а через те псується вражіння.

Ціни на "Раду" рішив не підвищувать, бо люде гвалтують, предрікають загибель, а оставивши ту саму ціну, не знаю чим її тягти? Катеринославці обіщали зібрать грошей і виписать 300 примірників для себе і для тих, що не можуть передплачувати; як-би так зробила і Одеса та инчі города, то набралося-б нових підписчиків більше 1000, а се велика піддержка. Подбайте, поклопочіться.

Ваш Є. Чикаленко.

Завтра виїзду на тиждень в Мардаровку, але не знаю чи заїду в Одесу, бо треба сидіти та добувати грошей.

Ваш Є. Чикаленко

ІР НБУ – Ф. XI. – № 1390. Автограф.

№ 11

Редакція
і головна контора
газети

“РАДА”

у Києві, Велика Підвальна вул., б.

біля Золотих Воріт

Телефон 1458

Київ, 9/ХІІ року 1910

Спасибі, високоповажаний

Сергію Павловичу, що не забуваєте за нас.

Всі статті Ваші перечитав і одіслав в редакцію, бо я зараз через хворобу на інфлюенцу не вихожу з дому. Одна стаття вже надрукована в № 278 і 9, а інші теж підуть незабаром, як-що колегія не запротестує проти Пірогова-геомопата.

Я, здається, вже писав вам, що наш заклик так зворушив і перелякав громадянство, що ми одержали біля 500 листів. У всіх листах люде на всі лади доводять, що “Рада” має величезне значіння в ділі відродження України до культурно-національного життя і гаряче закликають не закривати газети, а тягнуть її до останньої можливості.

Всі обіщають по змозі допомогти – хто збором передплати, хто приєднанням нових передплатників, а хто й грішми. Як-що справдяться обіщані за допомоги од громад та передплатників, то може в 11-м році мені особисто не доведеться докладати до “Ради”, а дефіцит сього року якось покрию, заставивши в банку дім.

Отсі всі листи зробили на мене таке вражіння, що здається все оддав-би, аби не дати умерти єдиній щоденній газеті.

Від Антона Васильовича одержав 300 руб., сподіваюсь, що О. Спілка спроможеться на всю обіщану суму.

Ваш серцем Є. Чикаленко.

ІР НБУ – Ф. XI. – № 1391. Автограф.

№ 12

Одесса,
Конная № 5 ·
Сергею Павловичу
Г-ну Шелухину

15.II.1911.

СПбзь Вас. Остров, 10-я линия, д. 39, кв. 56.

Прочитавши в “Раді”, що Ви запитуєте про мене, спішу повідомити Вас, що я сам не знаю коли вирвусь з сього пекла. Дурнісенко посадили сина в одиночку, де він сидить вже три тижні, а я два тижні добиваюсь, щоб випустили або хоч сказали за що держуть і не можу добитись. Подавав прошення і в охрнку і в Д[епартамен]т поліції і тов[аришу]. міністра, але ще не маю відповіді. До прошеній додав “удостовереніє” профессорів, що син ввесь час вчився, готується до професури по антропології і в забастовках участі не приймав, але все даремно, бо їм певне ніколи. Що дня бігаю, шукаю “руки”, всі обіцають, але безрезультатно. Оте пекло мені замість санаторії, в яку я збірввся поїхать.

Ваш Є. Чикаленко.

ІР НБУ – Ф. XI. – № 1392. Автограф. Картка.

№ 13

Редакція
і головна контора

газети

“РАДА”

у Києві, Велика Підвальна вул., 6.

біля Золотих Воріт.

Телефон 1458

Київ, 29.V.1911 року

Високоповажаний
Сергію Павловичу!

Довго редакція міркувала над Вашою і Липиною відповіддю і рішила Липину надрукувати і додати примітку, що редакція вважає полеміку закінченою і вже по сьому питанню нічого друкувати не буде.

Причини такого рішення, коротко сказавши, ось які. Редакція дістала вже зо скілька гостро написаних гуртових протестів проти “цькування”, яке піднялось на сторінках “Діла”, в них висловлюються обурення проти Хоткевича та С. Павленка (Один з протестів, підписаний більше як 50 душами з Камінця, я давав читати Івану Митрофановичу [Луценкові]).

Коли ми надрукуємо Вашу відповідь, то повинні будемо друкувати [як] відповіді Вам Леонтовича, Черняхівської, так і надіслані звідусіль протести проти Ваших статей. Се втягнуло б редакцію в таку полеміку, що й краю їй не було-б, а в результаті були-б обіди як для Грушевського, так і для його критиків.

Щоб уникнути цього, ми рішили обмежитись тільки надрукуванням листа Липи і відповіддю йому Леонтовичем; а ні Вашої статті, ні протестів проти Вас, друкувати не будемо.

Що до історії з Слабченком, то я повинен Вам сказати, що коли Ви схочете надрукувати свою відповідь в "Ділі", то на Грушевського і на мене не посылайтесь, бо з цього може вийти ще більша для Вас прикрість. Грушевський може надрукувати Ваш лист до його і Слабченків, в якому Слабченко вихваляє до небес Грушевського і каже, що то Шелухин все на його вигадав. Я можу теж сказати тільки, що Ви мені розказали, як Слабченко ганить Грушевського, а коли я спитав Слабченка, то він теж сказав мені, що то все сам Шелухин видумав по злобі. Крім того, Слабченко своєї праці у ЛНВ не посилав, а послав у Київське Наукове Т[овариство] і сей реферат читався на публічному засіданні під предсідательством О. І. Левіцького, бо Грушевський був тоді у Львові і про статтю Слабченка тоді не знав.

Ваш Є. Чикаленко.

ІР НБУ – Ф. XI. – № 1393. Автограф.

№ 14

20. 06. 1920

Карлсбад

Сердечно дякую, дорогий Сергію Павловичу, за листа, в якому докладно розповіли Ви про справи паризької делегації, хоч я був вже трохи усвідомлений з ними, почасти й з Вашого листа до дочки, якого я, як цього, прикладаю до свого дневника, що друкуватиметься вже після нашої смерті. Я давно тверджу, що не доросли ми ще до своєї держави, нам ще треба, як полякам, попотинятись по Європах, помучитись по Сибірах і т. д., щоб нарешті заробити собі державу і це, на мою думку, буде аж за другої світової війни, коли Європі вигідно буде мати самостійну Україну; або тоді, як не буде зовсім воєн на світі, бо наш народ не здатний був на протязі всієї своєї історії оборонити свою землю від чужинців, він тільки здатен плугом поширювати і завойовувати територію. Але я, як Пеньонжка, відбігаю від теми... Коли я лежав хворий в Перемишлі, Петлюра викликав мене до Варшави, щоб послати мене миротворцем до Парижу, яко приватну особу, але я тоді й ходити не міг, а виявив охоту поїхати лікуватись до Карлсбаду, але не мав на це засобів, бо, не маючи грошей, жив я в Галичині, кредитуючись у "Дністрі". Петлюра, порадившись з А. Лівіцьким, запропонували мені пенсію, в розмірі платні радника місії, в обсягу якої я буду проживати, з умовою, щоб я, вилічившись в Карлсбаді, поїхав таки до Парижу. Я згодився, але знав, що мені не доведеться туди їхати; я й Петлюрі передрікав, як і в 17 віці, то так само й тепер Україною зацікавлені (а може ще й більше) москалі. Але він не бачив іншого виходу і напосівся таки попробувати. Я перестерігав його, кажучи, що

й доля його може постигнути така сама, як Виговського, якого поляки, після невдачі, розстріляли у Винниці. Але він і всі так звані петлюрівці не бачили іншого виходу, очевидно, для себе, а не для України, бо для неї це не вихід, а провокація, правда, мимовільна. За большевицького та денікінського ладу укр[аїнська] інтелігенція жила собі притаївшись на Україні і працювала на просвітнім та кооперативнім полі. Після відходу Денікіна за ним посунула з України і рос[ійська] інтелігенція, бо вже дуже скомпромітувалась перед большевиками, і українська інтелігенція зосталась сама без конкурентів. Хоч большевицька зверхня влада була російська, але вона не мала сили опанувати громадянством і селянством. Вона тільки офіційно була диктатурою пролетарського класу, а в дійсності була диктатурою жидівської нації, до якої всі (...), але з страху інтелігенція сиділа тихо, а тільки селянські пролетарі, що не мають тягла, не мають чим обробляти землі, повставали, або ліпше сказати, йшли в гайдамачину, як на заробітки. Оповідаю це зі слів моєї жінки, яка, скористувавшись приходом в Київ поляків, приїхала сюди. Оповідає вона такі страхіття, що ми собі не уявляли. Досить того, що вимучені голодом мешканці Києва падали умліваючи на громадських роботах, а у жінок майже у всіх від недокровля прекоротились менструації! Але це ще щасливіші, бо багатьох большевики віддали в загальне користування червоноармійцям! Моя жінка і невістка врятувались тим, що учителювали та служили в просвітнім відділі під проводом Терниченка. Синів моїх, Левка та найменшого, Івана, мало не розстріляли большевики та не повісили денікінці; перші за буржуїство, а другі за сепаратизм, але їм пощастило врятуватись, і Левко пішки прийшов аж в Кам'янець. Але загал української інтелігенції, кажу, якось жив і працював. Петлюрівська авантюра мимоволі тепер спровокувала її так само, як російську – Денікін. Перед приходом поляків, коли большевики вийшли, українці організували Громадський Комітет, голосно вітали Петлюру і поляків, скаржились на страшний большевицький гніт, а кооперація взяла на себе апровізацію польського війська, аби воно не увійшло в конфлікт з селянством. Тепер, коли знов Київ у руках большевиків, то скомпрометована укр[аїнська] інтелігенція з поляками. Але й так боляче, і так гаряче! Перші ризкують бути розстріляні большевиками і замучені голодом і тифом. А коли й пощастить їм втекти на захід, то вони з голоду попропадають, бо у місій грошей вже не буде, а "товарищи", що накрали мільйони, з ними не поділяться. Страшна трагедія! Не зможе допомогти і Винниченко, хоч большевики, поки не виженуть поляків, певне, поставлять його замість Раковського, а потім зашлють, як Дорошенка, в якийсь Царево (чи Пролетаро) Хохшайськ, в почесну ссилку комісаром. Якщо большевикам не вдасться розгромити поляків і завести у Варшаві Совдепію, то при посередництві Англії вони заключають новий Андрусівський договір і кожний почне утихомирювати свою частину України. Але після всього пережитого, я певний, що вони не зможуть денационалізувати нашого народу і він таки витворить свою культуру і займе колись почесне місце в спілці народів, як народ молодий, здоровий і витри-

валий, але ми з вами того вже бачити не будем. Слава Богу, що ми дожили до того, що пережили за цих три роки. Ми тепер можемо сказати, як Семеон: нині отпущаєши...

Всім серцем Ваш Є. Чикаленко*.

ЦДАВО України, 3695–1–249. – Арк. 73–74 зв. Автограф.

№ 15

16. III. 1921.

Баден, Hotel "Grüner Baum"

Дорогий Сергію Павловичу!

Дуже, дуже шкодував я, що ви не попередили мене, що маєте приїхати до Бадену. Ми весь день сиділи дома і тільки надвечір, коли вже нікого не сподівались, пішли трохи на прохідку, а коли вернулись, то застали Вашу картку. Шкода! Час такий настає, що пора б і хотілося б поговорити, порадитись. Можливо, що вже починається початок кінця большевицькому пануванню, бо вже почав "гад гада їсти" і здається не на шутку. Я кажу "гад гада", бо для нас однаково – хто буде у власті – чи большевики, чи есери, чи кадети, чи чорні, всі вони вороги наші смертельні. І нам треба було б не пропустити цього моменту, щоб не був "zu spät". Я теж кажу всім, що треба забути на цей час всі чвари партійні і особисті і згуртуватися коло уряду УНР як коло центру, у якого найбільше шансів підняти всенародне повстання на Україні. Я маю відомості не тільки від Ніковського та Саліковського, а зовсім з інших джерел, що на Україні дійсно тепер ім'я Петлюри стало символом боротьби з московськими окупантами. Цьому найбільше спричинились самі большевики, які популяризують ім'я його, як чорносотенці спопуляризували ім'я Грушевського. За царських часів наша мова була язиком Грушевського, а тепер стала "петлюрівською", повстання називаються "петлюрівськими", бажання зберегти свою культуру, школу большевики називають "петлюрівщиною", за яку карають**. На цьому ґрунті, очевидно, зросла слава Петлюри і ім'я його стало символом "самостійности" українства і взагалі всього, що йде проти комунізму і денікінщини і обстоює свою, місцеву владу, культуру і проч.

Тепер нема другого імені, яке змогло б об'єднати більшість народу та інтелігенції. Винниченко та Грушевський вийшли безповоротно в тираж; зостаються ще Скоропадський як представник великого панства і Махно – голоти,

* Дописано на полях: Зятя Вашого я бачив в Жаб'ю, куди він приїздив на Великдень 1919 року з Станіславава з великою компанією (Липа, Андрієвський і т. д.) на двох автомобілях подивитись на Карпати. Він мені казав, що пішки піде в Одесу, а потім в Деньгу з паспортом полоненого, і моя жінка його бачила в Києві після зради Крауса, але не знає чи він вернувся, чи пішов у Деньги, чи Одесу.

** До цього треба додати і той суфікс "ура, юра" в прізвищі Петлюри, про який я Вам казав.

а вся дрібнобуржуазна людність вважає своїм “народним героєм” Петлюру. Чи заслужено, чи ні – це друге питання, але йти тепер проти Петлюри – значить йти проти більшості свого народу. Можливо, що під момент хаосу боротьби в Московщині Петлюрі вдалося б підняти загальне повстання і вигнати большевиків, але збудувати держави він не в силі, і ніхто з українців цього не зможе зробити, бо така вже наша національна вдача – всі ми маленькі чи більші – Сірки, Махни та Винниченки з додачею ще несвідомого анархіста Піснячевського, які все руйнували, руйнують, а творити, об’єднувати не здатні.

Я сподіваюсь, що у Петлюри стане розуму, такту і патріотизму, довівши до Укр[аїнських] Установчих зборів, зречтисся влади і запропонувати запросити на укр[аїнський] престол якогось варяга, який прийшов би з своєю гвардією, міністрами військовим, морським і фінансів. Без монарха, без Королевича чужоземного, хоч би й “Віда Дурацького” Україн[ської] Держави ми не збудуємо. Треба запросити Королевича – чи англійського, чи шведського, чи якого там ситуація покаже, але треба Монарха; натурально, демократичного, щоб повів політику не одного великопанського класу, а всього народу. Коли ми цього не зробим, то й наш народ піде за всеросійським царем, бо революція дійшла вже до “рїспубліки”, переживши “республіку”, а народ прагне спокою і твердої влади, якої республіка не може дати, вона не зможе затамувати, спинити Грушевських, Виннич[енків], Скоропадських, Махнів і проч. Я розумію, що тяжко нам розпрощатися з мріями про республіку, але ліпше мати свого монарха, ніж Всеросійського, а до республіки ми ще не доросли. Вона прийде колись.

Ваш Є. Чикаленко.

Р. С. Прошу галичан і самостійників і всіх противників уряду УНР і Петлюри познайомити з цим моїм листом.

ЦДАВО України, 3695–1–249. – Арк. 75–76 зв. Автограф.

№ 16

З листа Ганни Чикаленко до С. Шелухіна.

Берлін

25. 03. 1920 р.

“Батько мій живе зараз в Перемишлю. Здоров’я його покращало, одночас був дуже хорий. Пише, що на будуче дивиться безнадійно, але він все був песимістом. В останньому листі каже про себе: “... на поворот свій до Києва не сподіваюсь, стараюсь бути задоволеним тим, що є: притулок, харчі, добрі люди та прекрасна природа, то чого мені на старість ще треба?” Він має кредит в львівському “Дністрі” і матеріальною стороною не журиться, але журиться дітьми, бо всі три хлопці залишились на Україні і батько боїться лиш пережи-

ти кого з них... Батько пише все мемуари, а часом і в газетах. Його відповідь Винниченкові, перекручувану в "Волі", може, і читали. Тепер ще щось пише. На будуче, як кажу, дивиться песимістично, пише якомсь: "...а держави своєї дождемось тоді, коли з дітей тих соціалістів, які тепер накрали мільйони, наросте наша буржуазія". Отакий у батька язик!"

Ганна Чикаленко

ЦДАВО України, 3695-1-249. Арк. 71-71 зв. Автограф.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А** бросимови 51
Азеф 155, 412
Акімов 208–209, 423
Алексієнко 352
Алчевська Х. 171, 415
Альбрандт: 156, 413
Андреев (рос. письменник): 44, 46, 223, 237, 388
Андреев (скульптор): 329, 443
Андрейчук: 220
Андрієвський (губернатор) 24–25, 377
Андрієвський О. 370, 465
Анреп 205
Антонович В. 10, 17, 24, 34, 61, 68, 189, 213, 326, 361, 369, 376, 379, 390, 399, 403, 418, 422, 429, 435, 439, 442
Антонович Д. 231, 370, 379, 385, 429,
Антонович-Мельник К. (Антоновичка К.) 296, 300, 439
Ардан І. 431
Аркас М. 37, 39, 70, 122, 141, 146, 286, 383–384, 401
Армашевський 310, 441
Арсеній (архієпископ) 208
Арутюнов А. 434
Архипенко Є.: 152, 411
Архипенко О. 411
Арцибашев М. 237, 410, 430
- Б** агалій Д. 208, 326–327, 390, 422
Багров 180–181, 416
Баженов І. 190, 418–419
Бако Філ. (Бак Пилип) 19
Балавенський 173, 415
Балицький 155–156, 352
Балмашев С. 404
Баран С. 350, 449
Барановський Х. 269, 433
Барвінський В. 387
Баскевич 343
Бачинський В. 241, 291, 430
Бачинський Ю. 350, 449
Безкровний К. 220
Бейліс М. 392, 422, 424, 427
Бендасюк 324, 328
Бендзя П. 447
Бережницький Т. 428
Беренштам В. 157–158, 418
Бехтерьов: 217, 426
Біднов В. 408
Білозерський В. 417
Білоусенко А. див. Лотоцький О. Г.
Біляшевський М. 296, 330, 439, 443
Бірон 98, 404
Бісмарк 352
Бобжинський М. 291, 438
Бобринський В. 84, 189, 192, 208, 346, 400, 424
Бобринський Г. 337, 444
Богацький П. 372, 402

- Богданович Ю. 428
Богонкевич 20
Богров Д. 384,416
Богуславський М. 30. 257–258, 380, 408
Бодяньський О. 420
Бойко 77
Бондаренко (учитель) 55
Бондаренко І. (проф.) 80, 177–178, 399
Бораківський 276
Борисов Є. 406
Борисоглібська 31–32, 381
Боровик А. 65
Боровиковський Л. 23, 375
Бородай О. 30, 42–43, 115, 230, 380, 406
Бохановський 341
Браницькі 112
Бріскерн В., фон 391
Брюховецькі 195, 420
Брянчанінов 232, 233, 326, 430
Будзиновський В. 350, 418, 439, 448
Бульба 98
Бурачек М. (Бурячок) 199, 420
Бурдель Е. 405
Буренін В. 41–42, 122, 387, 406
Буслов 151
Бюкенен 364
- В**алуєв 150, 410
Валь, фон 160
Варавка А. (Г.) 177, 234
Василенко М. 296, 311, 315, 365, 378, 390, 395, 406, 439
Васильєв О. 208, 423, 438
Василько див. Ніковський А. В.
Васильченко С. 176, 201, 270–271, 416
Васьківський 270
Вейе 125, 131, : 117, 123.
Вейцман Х. 409
Величковський 341
Вергун Д. 190, 419
Вересай О. 60, 393
Веретенніков О. 218, 426
Вержицький А. 356–357
- Веселовський С. 173, 415
Вечерницький див. Кузьмінський О.
Велегорська 360
Велегорський 360, 451
Виговський І. 192, 419, 464
Винниченко В. 7, 27, 29, 33, 44–45, 78–79, 93, 99–100, 102, 111, 116, 127–128, 150, 183–184, 222–224, 237–240, 274, 314, 344–345, 352–354, 360–362, 367, 372, 378–379, 382, 385, 389, 392, 406, 410, 414, 416, 430–431, 434, 445–446, 451, 464–467
Винниченко (Лівшиць) Р. 352, 446
Вікул С. 373
Вілінський О. 443–444
Вільгельма I 444
Вільгельм II 335, 344, 357, 444
Вільсон 359
Віталій, архіманд. 389
Вітте С. 144, 209, 409
Вовк Ф. 74, 151, 155, 165, 200, 205, 210–211, 213, 352, 373, 398–399, 413, 418, 433, 444,
Вовчок Марко (Вілінська М.) 58, 392, 435
Водовозов 151, 410
Войнаровський-Столобут Т. 431
Волков 161, 220
Волкова (А-Р) 352
Володимирський-Буданов М. 390
Волох див. Прокопович.
Волошин І. 236
Вольтер (проф.) 155–156, 210, 412
Вороний М. 292, 366, 379, 438, 443
Воронін (Воронин) П. 19, 309, 371
Ворончук (пристав) 20–21
В'язлов (Вязлов) А. 84, 138, 140, 323, 334, 357, 400
- Г**абсбурги (Габсбурги) 185, 190, 192, 195, 349, 417
Гаврилко М. 105, 258, 329, 330, 343, 405
Гаврилюк 343
Гай П. (Гасенко П.) 19, 66, 137, 292–293, 295, 366, 371

- Галаган П. 376, 397, 427
 Галевич В. 100, 173, 288, 293, 295
 Галешко Р. 431
 Галушинський М. 370
 Галин М. 48, 98, 104, 389
 Ганкевич А. 350, 448
 Ганкевич М. 350, 448
 Гасенко Ю. 235–236, 288, 333, 344, 430
 Гербель С. 395
 Гедройц 51
 Геловані 328
 Герцберг Е. 318, 442
 Герцен О. 420
 Гессен І. (Гесен) 202, 383
 Гехтер М. 18, 66, 250, 266, 273, 366, 371, 380, 407
 Гірс (губернатор) 96, 245, 263, 433
 Глібов (Глібів) А. 278, 435
 Глібовицький (священик) 347
 Гнатюк В.
 Гоголь М. 20, 45, 99, 262, 329, 388, 401, 414, 426
 Голіцинська К. 19, 371
 Голіцинський Є. 371
 Голобородько М. (псевд. Пригара С., Войцехівська Марія) 19, 66, 87, 89, 95, 176, 194, 373
 Голоскевич Г. 156, 352, 412
 Голубев І. 208, 249, 324, 423
 Голубович В. 386, 388,
 Горбачевський І. 290–291, 437
 Горбулиха 54
 Гордієнко К. 419
 Горленко див. Піснячевський В.
 Горовий 73–74
 Горький М. 93, 363, 403, 424
 Грабенко А. 342, 445
 Грабовецький А. 374
 Гребенюк 206
 Григоріїв Н. 385
 Григорович-Барський Д. 221, 244, 269, 274, 427
 Грицай Іван 84, 342
 Грім (Грім) Д. 208, 422
 Грінченко Б. 7, 22–23, 28–29, 31, 35, 37, 83, 87, 103–105, 120–122, 125, 131, 141, 187–189, 258, 279, 309, 320, 366, 374, 378–380, 382, 384, 396, 445, 454
 Грінченкова М. 28, 125, 130, 187–188, 445
 Громашевський 30
 Грузенберг (Грузенберг) О. 212, 424
 Грушевська Г. (Анна Сергіївна) 362, 451
 Грушевська М. 30, 290, 292, 364, 379
 Грушевський М. 17, 28–30, 32–40, 49, 72, 84, 92, 96, 101, 104, 108, 110–111, 120–122, 141–142, 144–148, 150, 152, 171–172, 186, 189–190, 192, 195, 201, 203, 212, 216, 222–225, 230, 251, 262, 280, 285, 289–292, 296–305, 309, 311–312, 314–316, 318–319, 321, 325–328, 339, 342, 344, 348–350, 352, 360–362, 364, 366, 368, 370, 377, 379, 382–383, 385, 386, 388–390, 400, 402, 418, 426, 431, 437, 439, 442, 445, 451, 453, 456, 462–463, 465–466
 Грушевський О. 30, 379, 417
 Грушка Г. 431
 Гулак М. 417
 Гусаковський 209
- Г** удзь 220
- Д** авидов 313
 Данте 401, 432
 Дашкевич М. 218–219, 390
 Дашкевич Р. 446
 Дверницький 269
 Демуцький П. 112–113, 263, 405
 Демченко 244–245
 Дем'яниха (селянка) 331
 Деревицький 310
 Джиджора І. 216, 299, 426
 Дзигур П. 52
 Дзюбинський В. 284, 436
 Дмитрів Н. 431
 Дмитрієв М. 381

- Дмитріїв 205
 Дністрянський С. 299–300, 440
 Довнар-Запольський М. 390
 Доманицький (батько В. М. Доманицько-го) 123, 125, 131–132
 Доманицький Вас. 120, 122, 123, 125, 131, 133, 171, 211, 289, 379, 383–384, 401, 406, 409,
 Доманицький Вік. 133
 Доманицький П. 125, : 117, 123.
 Донцов Д. 284, 318, 370, 401, 431, 434, 442, 447
 Дорошевич В. 213, 426
 Дорошенко П. (гетьман) 17, 192, 246, 419, 464
 Дорошенко В. 251, 432, 447
 Дорошенко Д. 17, 19, 41, 76, 86, 116–117, 120, 122, 129, 141, 148, 177, 274, 289, 295–296, 309, 311, 313, 334, 346, 362, 366, 367, 370, 380, 395, 398, 408, 417, 447
 Дорошенко М. 374
 Драган А. 431
 Драгоманов М. 27, 29–30, 58, 67, 121, 140, 178, 189, 213, 231, 289, 315, 318, 325, 374, 378, 382, 399, 405–406, 416, 418, 427, 435, 442, 457
 Драгоманова Л. 22, 40, 325, 374
 Драгомиров М. 23–25, 73, 96, 376
 Дубінін 25
 Дубровін А. 392
 Дубровський 126, 284
 Дудикевич В. 342, 445
 Дурдуківський В. 28, 378–379, 409
 Дурново П. 208, 423
 Дьяков 105
- Е**нгельгард (Енгельгардт) Б. 208, 423
 Ерастов С. 269, 433
 Еркман-Шатріян 54, 87
- Є**влогій (Євлогій) 342, 346, 445
 Євшан М. 216, 426
 Єлизавета I 419
 Єремійв М. 373, 414
 Єфименко 210
- Єфремов З. 268
 Єфремов С. 19, 27, 29–30, 41–43, 60, 64, 75, 82–84, 8687, 94, 100, 102, 110, 113, 116–117, 120, 122, 127–128, 132–133, 142, 166, 171–173, 176, 179, 187–188, 230, 238, 250–251, 268, 281, 285, 295–297, 301, 309, 334, 341–342, 349, 361, 363, 366, 372, 380, 382, 384, 399, 431, 434–435, 445, 456
- Ж**аботинський В. 146, 170, 409, 421
 Жебуньов Л. 30, 33, 36, 38, 64, 77, 83, 85, 87, 100, 108, 113–114, 119, 123–124, 126, 129–130, 131, 133, 141–143, 166, 170–172, 174–176, 179–181, 186, 215, 224–225, 231–233, 236–237, 242, 247–248, 252–253, 257–258, 263, 289, 308–309, 311–312, 326, 349–350, 352, 366, 380, 399
 Животовський О. 391
 Житецький П. 24, 376, 399, 418, 425, 427
 Жорес Ж. 252, 432
 Жук А. 274, 434, 447
 Жученко М. 187, 199, 417
- З**абіла Я. 158, 413
 Залеський Б. 214–215, 426
 Залізник В. 385
 Залізник М. 343, 445
 Заньковецька М. 31, 58, 187, 226, 276, 281–283, 381
 Запорожець див. Савенко А.
 Згуровський О. 347
 Зелений (градоначальник Одеси) 25–26
 Зеленкевич М. 55
 Земель 354
 Зіневич 85
 Зубовський М. 157–158, I.: 149–150.
 Зудерман Г. 37, 383
 Зуєв Н. 156, 413

Ібсен 37, 379, 383

Іван (чоловік Марусі, куми В. Короленка) 227

Іваницький Б. 125, 193

Іванов С. 244–245, 248, 257, 274, 431

Івашко див. Чикаленко Іван.

Ігнат'єв П. 162–163, 341, 360, 414

Іліодор, мон. 389

Іконников В. 390

Іозефі 245

Іскра І. 244, 431

Іслам III Гірей 392

Казан І. 407

Камінський Б. 42, 370, 387

Капніст В. 316, 442

Капніст І. 203–205, 207, 316–318, 320, 327, 421

Капустін 205, 207

Карл XII 137, 409

Карпенко-Карий І. 23, 32, 36, 340–341, 344, 376, 378, 381, 445

Кассо А. 206–209, 308, 422

Катерина II 140, 205, 206, 400, 414, 421, 451

Катеринич М. 341, 445

Катренко О. 309, 441

Каутер е. 354

Кашкаров В. 229, 230, 273

Квасницький Г. (Трейман) 18, 371

Квасницький О. 60,

Квасницький Ю. 18, 370

Квятковський Г. 203, 421

Керенський О. 284, 372, 387, 412, 433, 436

Кибальчич Н. 293

Кістяківський (Кістяковський) Б. 27, 378

Кістяківський І. 378

Кістяківський О. 378, 382

Клінкенбер М. 286, 436

Кобек 218

Кобілянська О. 184, 222, 416

Кобізький Р. (селянин) 50–54, 65

Кобринська Н. 386

Ковалевський В. 151, 411

Ковалевський М. 206–209, 212–213, 217, 385, 422

Коваленко Г. 176, 186–187, 381

Коваленко Д. (управитель) 162, 345, 347, 353, 355–356,

Коваленко О. 19, 371, 408,

Коваленко-Коломацький Г. 87, 401

Коваленко-Потьомкінський О. 408, 448

Ковалів А. 385

Козловський В. 106

Козубенко див. Малінка П.

Коковцев В. 186, 208, 209, 213, 213, 417

Кокошкін Ф. 329, 436, 442

Колесса Ф. 60, 149, 299–300, 394

Колісниченко Т. 58, 392

Коломийченко Ф. 226, 282

Колюбакін 329, 442

Комаров (Комар, Уманець) М. 30, 34, 50, 80, 92, 113–114, 361, 380, 456

Комаров О. (Степовик) 287

Коні 209

Констанкевич І. 431

Коробцов В. 284, 435

Короленко В. 226–228, 262, 363, 424, 428

Королів (Старий) В. 16–17, 42, 75, 116, 148, 187, 210, 281, 294, 366–367, 370, 308, 367

Королів (Корольов) Ф. 350, 449

Корольов В. 293

Корольова О. 367

Корчак-Чепурківський А. 334, 444

Корчинський М. 352, 450

Корш (акад.) Ф. 189, 212, 418

Косач П. 161–162, 399, 413

Косач-Борисова І. 375

Косач-Кривинюк О. 40, 127, 375, 378, 380, 386

Костомаров М. 121, 189, 215, 398, 403, 417

Котляревський І. 77, 247, 295, 299, 313, 376, 420, 433, 440

Котляревський О. 390, 424

Котов К. 408

Коцюбинський М. 18, 40, 43, 109, 182–184, 188, 222–223, 239, 246, 264, 277–280, 366, 370, 379, 382

- Кочубей В. 244, 431
 Кравченко А. 53, 55, 65
 Кравченко В. 309, 441
 Крамарж П. 190, 193, 419
 Красицький Ф. 84, 348–349, 362, 380, 400
 Кривошлик М. 158–160, 162
 Кримський А. 218, 379, 425, 427
 Кричевський В. 84, 199, 330, 399, 443
 Кричевський Ф. 330, 399, 443
 Кронштадтський І. 159–160
 Кропивницький М. 46, 58, 98, 103, 105, 226, 305, 381, 383, 388, 438
 Кропоткін П. 365, 452
 Крюковський (Кравченко-Крюковський) І. 60, 124, 393, 407
 Крючков К. 355
 Ксьонзюк П. 19
 Кугель 202
 Кузьмінський (Кузьминський, псевд. Вечерницький) О. 18, 87, 187, 295–296, 335, 366, 371
 Кулаковський Ю. 390
 Куликовський П. 377
 Куліченко А. 124, 407
 Куліш П. 60, 115, 121, 189, 215, 258, 310, 392, 394, 398, 417
 Кулябка (Кулябко) М. 21, 23, 72–74, 90, 181, 204, 211, 229, 288–289, 309, 326–327, 339, 373
 Купрін О. 237, 410, 430
 Курлов П. 157, 160, 163–164, 181, 413
Лабенський С. 445
 Лавров П. (Сірий) 284, 350, 449
 Лазаревський О. 376, 441
 Лапінський 234
 Лашкевич В. 328, 418, 442
 Лебедєв Н. 155
 Лебединцев Ф. 376
 Левинський В. 379
 Левицький Є. 418
 Левицький К. 232, 241, 298–301, 428–429, 449
 Левицький М. 54, 87, 97, 115, 200, 284, 372, 380, 384, 399
 Левицький О. 296, 390, 439
 Леонтович Б. 102
 Леонтович В. 33–36, 39–40, 76–77, 81, 92, 106, 119, 151, 156, 182–183, 186, 196, 198, 201, 203, 205, 215, 221, 246, 285, 296, 298–301, 303, 309, 313, 334, 338, 361–362, 374, 379, 382, 383, 413, 445, 462–463
 Леонтович І. 150, 205, 413
 Леонтович К. 204
 Леся Українка 22, 222, 314, 374–375, 379–380, 386, 389, 394, 400, 420–421
 Лермонтов Ю. 320
 Лизогуб Ф. 383, 400
 Липа І. 171–172, 186, 289, 401, 415, 438, 465
 Липа Ю. 415
 Липинський В. 9, 13–14, 17, 61–62, 214, 251, 295, 269, 383, 394–395, 426,
 Лисенко К. 340
 Лисенко М. 23, 34–35, 40, 65, 87, 92, 112–113, 148, 187, 206, 245–248, 279–280, 340, 349, 361, 368, 375–376, 380–382, 394, 399, 401, 407, 418
 Лободовський М. (Лобода) 167, 211, 343, 414, 446,
 Лозинський В. 19, 151, 285, 290, 372
 Лозинський М. 17, 368
 Ломоносов М. 159
 Лотоцький В. 431
 Лотоцький О. 39, 119, 141, 146–147, 155–156, 165, 172, 205, 220, 309, 317, 339, 344, 383, 385, 409, 411, 431, 449–450
 Лубковський Р. 392
 Лукасевич Є. (Лукаевич Е.) 226, 428
 Лукашевич С. 156–157, 413
 Луценко І. 50, 80, 349, 390, 462
 Луцький М. 431
 Лучицький І. 89, 91–92, 94, 137–138, 140, 148, 221, 244, 257, 322, 378, 390, 402, ,
 Львов Г. (Н.) 213, 425

- М**агомет 109
 Мазепа І. 192, 195, 244, 385, 403,
 409, 419, 421, 431, 433, 437
 Майорський див. Сабалдир.
 Макар С. 431
 Макаров 217–218, 327
 Макензен 363, 451
 Маклаков М. 451, 463, 327, 426
 Маковей О. 366, 370
 Максимович М. 390, 424
 Малама 218
 Малевич В. 66, 173
 Малинка П. 50–54, 65, 197, 342,
 Малич І. 108, 142, 294, 336, 338
 Мальований В. 10, 178, 406, 416
 Моргуліс (Маргуліс) З. 364, 451
 Маркович А. 167, 414
 Маркович Д. 236
 Маркович О. 278, 435
 Маруся (кума В. Короленка) 227
 Маслов П. 352, 450
 Маслов С. 390
 Матушевська В. 171, 174–175
 Матушевський (управитель) 345
 Матушевський Ф. 16, 19, 64, 76, 86–87, 100,
 102–103, 105–108, 116, 120, 122–123,
 128, 133, 171–172, 174–175, 179, 285,
 316, 323, 334, 338, 343, 351, 360, 366, 380,
 384, 406, 409, 434, 445, 455
 Матушевські 333
 Мацієвич Л. 131, 370, 408
 М. Меленевський (Басок) 447
 Мелень Ф. 350, 449
 Мельник (околадочний) 70
 Мельник А. 446
 Меншиков М. 131, 148–150, 202, 205, 224,
 327, 408
 Мерщій (селянин) 256, 280
 Меттерніх (Метерніх) 98
 Мещерський (князь) 180
 Микола І 23, 84, 173, 204, 307, 375
 Микола ІІ 23, 375, 388, 390, 397, 404, 408,
 416, 423
 Микола Миколайович (великий князь) 335,
 444
 Милорадович Є. 394
 Мирний П. 366, 381
 Михайлов О. 428
 Михаїл (великий князь) 365, 452
 Михальчук К. 64, 396
 Мишуга Л. 431
 Мицюк О. 66, 106–107, 396
 Мілюков П. 89, 201, 284, 310–313, 315–317,
 323, 329, 355, 364–365, 383, 395, 402, 424
 Міхновський М. 41–43, 115, 119, 171, 186,
 196, 227–228, 304, 343, 359–360, 370,
 386–387, 393, 401, 406, 408
 Міцкевич А. 242, 430–431
 Молчановський Н. 21, 23, 72, 218, 373
 Морачевський П. 418
 Мордовець Д. 24, 376, 450
 Морозов М. 428
 Мотузка див. Малинка П.
 Мочульський М. 299, 383, 440
 Мудрий В. 387
 Мурашко М. 400–401, 415
 Муромцев С. 131, 140, 408
- Н**абоков В. 395
 Нагірний В. 428
 Надсон С. 122, 406
 Назар (селянин) 54
 Наполеон 357
 Нарішкіна 263
 Науменко В. 27, 34, 84, 104, 120, 157, 202,
 361, 377–378, 380
 Небольсіна І 56
 Некрасов М. 329, 372, 443
 Немоловський П. 196, 420
 Нечуй-Левицький І. 65, 166, 230, 396, 399
 Ніковський А. 66, 80, 176, 214, 228, 251,
 259–260, 288, 291–293, 295–296, 305,
 311–312, 333–336, 338, 342, 344, 364,
 366, 396, 431, 438, 445, 465
 Новицький 25, 377
 Обнінський В. 144–145, 211, 273, 409

- Обсерватор див. Павловський М.
Овражчик С. 67
Одинець Г. 284, 435
Озаркевич І. 451
Олександр II 23–24, 105, 180, 375
Олександр III 23–25, 209, 218, 258, 355, 375, 452
Олександр Михайлович (великий князь) 131, 408
Олександрович див. Єфремов С.
Олесницький Є. 231–232, 240, 263, 299, 303, 349, 428, 431
Олесницький Я. 231, 429
Олень (Кандиба) О. 66, 78–79, 83–84, 86–89, 127–128, 183–184, 222–223, 281, 366, 396
Опатовський 97
Оправхата П. 51–53
Орлов Г. 400
Осінський 19
Отт Д. 217, 426
Охримович (Охрімович) В. 299–301, 303, 440
- П**авленко В. 102
Павленко Ф. 379
Павлик М. 303, 326, 440
Павликовський Ю. 370
Павло I Петрович (син царя Петра I) 365, 452
Павлович С. 294
Павловський М. 16, 19, 28, 31–32, 37, 42, 75–76, 84, 86–87, 100, 103, 105–109, 116–117, 166, 170–172, 174–175, 177–180, 199, 234–235, 248–251, 253, 259–260, 276, 281–283, 294, 338, 340, 366, 380, 459
Панасенко О. 366
Панасенко С. В. – див. Васильченко С.
Панасюк 220
Панейко В. 264, 299, 433
Пантелейка (селянка) 331
Паньківський К. 346, 351, 447
Парфеній, еп. 418
Пастухов М. 43, 388
Пасюга С. 124, 407
Пахаревський А. 18, 47, 173, 366, 380
Пелехін (Пелехин) П. 77, 81–82, 398
Пелехівський 156
Перетц В. 41, 48–49, 96, 296, 387
Перовська С. 428
Першаковець В. 431
Петлюра С. 16–17, 150, 280, 366–367, 385, 398, 431–434, 441, 463–466
Петро (внук Т. Шевченка) 118
Петро (син П. К. Саксаганського) 275
Петро I 314
Петров 176
Петровський Г. 284–285, 436
Петрункевич І. 427
Пилькевич О. 113
Пимоненко М. 400
Пипін А. 129, 408
Пирля Тодір (селянин) 256
Піснячевський В. (Горленко) 37, 66, 75, 128, 156, 158, 166, 201, 219–220, 257, 284
Піхно Д. 111, 208, 422
Піщанський 150
Плеве 47, 51, 95, 98, 140, 388, 409,
Плесський 342
Плеханов (Плеханов) Г. 365, 452
Погодін М. (О.) 212, 368, 424, 425
Полторацький І. 221, 244, 269, 311, 316, 322, 427
Понятенко П. 18, 100, 182, 370, 379
Порш М. 66, 150, 224–225, 231, 251, 385, 396
Постний 310
Потебня О. 212, 425
Правобережець див. Липинський В.
Пригара С. див. Голобородько М.
Присецький І. 116, 178, 406, 416
Причепя див. Юркевич.
Прокопович В. (Волох) 295, 314, 334, 397, 411, 433–434, 441
Протопопов О. 464, 451
Пуришкевич В. 156, 392, 413, 424
Пуччині Д. 432
Пушкін О. 320

Пчілка О. 40–41, 47–49, 79, 82–83, 140–141,
231, 305, 381, 386, 413

Радаков В. 119, 406
Раковський І. 229, 370, 464
Распутін Г. 211, 364, 423–424, 427,
451

Ревюк О. 431

Репін І. 400, 407

Рильський М. 369, 400

Рильський Т. 17, 369, 399–400

Римський-Корсаков М. 375

Різниченко В. 47, 389

Роден О. 329, 432, 443

Родзянко В. 284–285, 314, 436.

Родічев Ф. 201, 420,

Родс 248

Романовський В. 390

Романчук Ю. 149, 291, 410, 418, 440

Ротмистров Г. 237, 430

Рубісов М. (Рубіс) 257, 432

Руденко П. 210, 397

Рудницький С. 291, 297, 299, 301, 303, 438

Рудченко І. 392

Рудченко П. 392

Русинів В. 196

Русов М. 247, 370

Русов О. 104, 109, 296, 380, 399, 405, 418,
431, 451

Русова С. 98, 231, 247, 295, 308, 380, 405,
431, 443

Рюриковичі 452

Рябушинський П. 428

Сабалдир П. 19, 236, 296, 366, 371
Саблер В. 208, 423
Савенко А. 95, 101, 105–106, 131,
148–150, 181, 185–186, 188, 190, 193,
195, 201–202, 222, 224, 242, 244–245,
261, 273, 284, 310, 317–322, 342, 404, 441

Савич П. 218, 427

Савчак 428

Савченко 205, 244

Садовський М. 27, 31–32, 43, 64, 73, 79, 85,
87, 93, 98–99, 127, 138, 165, 187, 199,
211, 226, 245–246, 275–276, 281–283,
288, 308, 376, 378, 381

Сазонов Є. 140, 162, 341, 388, 409

Саксаганський П. 32, 98, 99, 102, 187, 233–
235, 242, 275–276, 281–283, 287, 330,
333, 335–336, 357, 376, 378, 381, 438

Саладилів П. 151, 411

Саливон Гр. 293

Самійленко В. 87, 401, І.: 78.

Самсонов А. 337, 445

Свенціцький І. 303–304, 440

Світлов (Светлов) П. 281, 444

Севрюк О. 385

Селецький 293, 295

Сергієнко Д. 379

Сердюк Є. 258, 433

Сивенький див. Самійленко В. .

Сидоров 48..

Симиренко В. 33–36, 40, 60, 61, 76–78, 81,
92, 119, 182, 183, 338, 361–362, 366, 374,
376, 382–383, 389

Симиренко С. 361–362

Синицький М. 17–18, 35, 101, 106, 132, 137,
256, 273, 370, 380

Сіпягін 95, 98, 404

Сірій П. див. Лавров П.

Сірій Ю. 89, 402

Сіяк І. 350, 448

Скоропадський Г. 284, 436,

Скоропадський І. 421

Скоропадський П. 284–285, 382, 385–388,
393–394, 413, 444, 452, 465, 466

Скоропис-Йолтуховський Ю. (Лепух) 347,
350, 398, 447

Славинський М. 205, 217, 421

Сластїон (Сластьон) П. 60, 124, 393, 407

Слюсаренко Ф. 141, 146, 409

Смагин 161–162

Смірнов М. 388

Снилик З. 431

Спиридович О. 71, 397,

- Смоленський Л. 328, 441, 442
Соболевський 209, 212, 423–425
Сологуб Ф. 410
Солуха 220, 258
Спиридович О. 71, 197
Станіславський (дяк) 113
Старицька-Черняхівська Л. 17, 46, 98, 245, 314, 333, 366, 368, 439
Старицький М. 368, 381, 388–389, 399
Старицькі 17, 31
Старков О. 421
Стахович А. 213, 425
Стахович М. 206–209, 213
Стебницький П. 34–35, 39–40, 81–82, 147, 151, 154, 158–159, 165, 172, 205, 207, 211–212, 309, 329, 339, 344, 352, 353, 361–362, 383, 411, 449–450
Сте 321–322
Степаненко В. 22, 32, 40, 68–69, 127, 150, 177, 228, 261, 284, 381
Степаненко О. 115, 225, 406
Степанківський В. 274, 348, 379, 435
Степанов (земський начальник) 67, 198,
Стеткевич О. 431
Стефаник В. 421, 432
Стеценко К. 87, 401
Стешенко В. 238
Стешенко І. 49, 126, 225, 389–390, 399, 443
Стовбин 228
Століпін П. 41, 95–98, 104, 119, 162, 167–168, 180–181, 189, 191, 199, 205, 211, 263, 374, 384, 397, 403, 416, 420, 426, 433
Стороженко (проф.) 305
Стороженко А. 185, 189
Стороженко М. 58, 133, 392
Страшевський 151
Страшкевич В. 22–23, 374, 380
Стржельбицький О. 392
Струве П. 170, 212–213, 224–225, 229, 273, 295, 415
Суворін О. 387
Суковкин М. 263, 433
Сумцов 220, 427
Суслов О. 58, 392
Суходольський 94
Сухомлинов М. 72–73, 76, 397–398
Сухомлинов В. 208, 427
- Т**арновський В. 63, 377, 395
Тарновський М. 392
Тахчуков Н. 234
Тележинський М. 19, 371
Терещенко М. 19, 372
Терещенко Ю. 8, 10,
Терниченко А. 152–153, 411, 443, 464
Тесленко А. 193, 201, 279, 366, 379, 419
Тимошенко Є. 384
Тимошенко С. 258, 280, 380, 432
Тимченко Є. К.: 118.
Тичина П. 366
Тишкевич М. 92, 348, 403
Тишкевич, граф (не Михайло) 266
Ткаченко М. 385
Тобілевич Н. 93
Тобілевич С. 32, 381
Тобілевич Ю. 93–94
Тобілевичі 58, 226, 376, 378, 382
Толмачов 80
Толстой 190
Толстой Л. 49, 140, 324, 379, 389
Томашівський С. 289, 291, 297, 299, 302, 437
Требинська М. 123, 125, 132
Трегубов 220
Трейман див. Квасницький Г.
Трепов Ф. 91, 96, 105–106, 403
Трехбратський А. 113
Троцький Л. 423–424
Трубецький П. 258, 439
Труш І. 358, 291, 302, 382, 383, 432
Туган-Барановський М. 212, 425
Тулов М. 390
Тульчинський М. 421
Туркевич 77–78

Уляницький В. 285
 Урусов М. 73, 398
 Урусов С. 144, 286, 313

Федак С. 231, 299, 303, 346, 351–352,
 428–429
 Федоровський М. 449
 Фердінанд (Франц-Фердінанд) 303, 349, 351,
 443, 448
 Фігнер В. 428
 Флоринський Т. 48, 88, 91, 96–97, 110, 336,
 389
 Фоліс (Фоліс) Й. 299, 440
 Франко І. 23, 28–29, 35, 67, 118, 121, 299,
 309, 326, 370, 375, 381, 393–394, 418,
 421, 432, 434, 438–440
 Франц-Йосиф І 417, 443, 451
 Фрідріх III 444
 Француз 188

Халгурин С. 428
 Хмельницький Б. 145, 148, 195,
 261–262, 387, 392, 394, 397, 419–420,
 Холодний П. 199, 256, 334, 380, 420
 Хоменкова 460
 Хом'яков М. 213, 426
 Хом'яков О. 426
 Хотек С. 443
 Хоткевич Г. 146–147, 171–172, 186, 409, 462
 Хотовицький О. 17
 Хохлич К. 19
 Храневич 178
 Христюк П. 288, 292–293, 305, 385, 437
 Хрінников В. 77, 124, 398, 407–408
 Хрустальов-Носарь Г. 423
 Хруцький 364, 451

Цегельський Л. 149, 299–300, 350,
 410, 447
 Церетелі І. 372, 387
 Цимбал В. 284, 296
 Цурковський А. 431

Чаговець В. 224–225
 Чайковський Б. 392
 Чайковський М. 365, 452
 Чепіга Я. 55, 391
 Черепенников О. 421
 Черкасенко С. 66, 98, 176, 201, 250, 266, 295,
 308, 373, 379
 Черкасов 211, 423
 Черненко О. 269, 434
 Чернишевський М. 54
 Черняхівський О. 296, 439, 333
 Чертков М. 377
 Чечель М. 385
 Чижевський П. 91–92, 144–145, 170–171,
 219, 256–257, 374, 403
 Чикаленко В. 382, 447
 Чикаленко Г. 382, 446, 466–467
 Чикаленко І. 151, 162, 345–346, 354, 410,
 464
 Чикаленко Л. 12, 20, 21, 53, 61, 68–71, 73–74,
 107, 151, 153–160, 162–166, 180–181,
 200, 203, 207, 210–211, 337–338, 345,
 347, 352, 373, 382, 398, 412, 464
 Чикаленко П. 334–335, 337–339, 342–343,
 347–348, 382, 386, 414, 429, 433,
 Чубинський П. 154, 189, 399
 Чупринка 66, 397, 445

Шаповал М. 19, 98, 107, 371, 385,
 402
 Шахматов О. 96, 156, 189, 206–
 207, 209, 212–213, 262, 404, 418, 425
 Шашкевич М. 299, 418, 440
 Шварцбарт С. 367
 Шевченко Т. 29, 52, 55–56, 58, 64, 77, 82–85,
 98–99, 101, 104–107, 110, 118, 121, 148,
 150, 166–168, 173–174, 191, 211, 213–
 215, 224–225, 231, 233, 242, 252–254,
 258–259, 263, 299, 307, 310–312, 317,
 320, 322–325, 327, 329–330, 348, 371,
 376, 381, 390–391, 393–394, 399–401,
 404–405, 410–411, 413–414, 416–417,
 420–421, 424, 427, 432, 440, 450

- Шелухин С. 43, 50, 80, 118, 126, 171–172, 186, 289, 294, 380, 387, 438, 454–455, 457–463, 465–467
- Шемет В. 40–41, 43, 53, 119, 171, 215, 219, 256, 261, 285, 298, 303, 343, 359–360, 374, 386, 393
- Шемет М. 394
- Шемет С. 394
- Шемети 60, 119, 393–394, 406
- Шептицький А. 303–304, 351, 441
- Шервуд Л. 329–330, 443
- Шеремецинський (Шеремецінський) Я. 352, 364, 431, 449
- Шерстюк Г. 18, 100, 103, 106, 117–118, 166, 170, 177, 182, 279, 370, 380
- Шерстючка (коректорка) 295
- Шехонін 199
- Шиманський Ад. 189, 249, 431
- Шингарьов О. 279, 295
- Широцький К. 106, 155–156, 405, 434, 443
- Шишківський С. 19
- Шкляревич П. 203, 205–206, 421
- Шольп Є. 224, 312, 316, 428
- Шортіно (Шіортино) А. 329–330, 443
- Шраг І. 24, 34, 38, 92, 144–145, 147, 219, 256, 285, 309, 361–362, 374, 376, 384–385
- Шредер І. 400
- Штанько П. 20
- Штейнгель Ф. Р. 248, 285, 311, 357, 431
- Шувалов П. 25–26, 377
- Шульга Ф. 80, 177, 365, 399
- Шульгін (Шульгин) В. 181, 201, 261, 352, 377, 416
- Шульгін О. 153, 156, 412
- Шульгіна Л. 156
- Шухевич В. 299, 301, 303, 325, 440
- Щедрін М. 156, 365, 452
- Щербаківський Д. 443
- Щербатов М. 360, 451
- Щербина В. 330
- Щитковський (Щитківський) І. 84, 252
- Щоголев С. 90, 96, 101, 110, 288, 289, 309, 336, 402
- Щукин 343
- Юзефович Б. 186, 191, 417,
- Юзефович М. 417
- Юркевич (Причеп) 336
- Юркевич Л. 379
- Юркевич О. 85–86, 127, 137, 400
- Юркевичі 150
- Яблонівський А. 288, 295, 309
- Яворницький Д. 123–125, 165, 286, 313, 398, 406–407
- Яворський Ю. 185, 417
- Ядловський І. 202
- Яковенко В. 211–212, 424
- Якунін В. 286, 437
- Ямпольська 108
- Ян-Казимир II 393
- Яневський І. 77–78, 81, 111–112, 399
- Яновська Л. 101, 132, 173, 311–312, 334, 380, 405
- Яновський В. 274, 294
- Ярошевич І. 431
- Ярошевський Б. 17, 369, 380
- Ярошенко 352–353, 450

Євген ЧИКАЛЕНКО

Щоденник
(1907–1917)

Головний редактор: Юлія Олійник
Редактор: Ірина Давидко
Дизайн та верстка: Микола Койдан

Підписано до друку 12.12.2011. Формат 70x100/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Арно
Умовн. друк. арк. 38,89. Облік.-видавн. арк. 35,63
Наклад 1000. Замовлення № 392.

ТОВ «Темпора»
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40
www.tempora.com.ua
Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК № 2406 від 13.01.2006

Відаруковано:
ТОВ Друкарня Рута, м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК № 4060 від 29.04.2011

ISBN 978-617-569-070-3

9 786175 690703 >